

**HACETTEPE HACETTEPE
ÜNİVERSİTESİ UNIVERSITY**

Edebiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Faculty of Letters

Hacettepe Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi (HÜEFD) / Journal of Faculty of Letters (HUJFL)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ve Yayın Kurulu Başkanı / Editor in Chief

Emine Erdoğan Özünü, *Hacettepe Üniversitesi, eozenlu@hacettepe.edu.tr*

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Tolga Çakmak, *Hacettepe Üniversitesi, tcakmak@hacettepe.edu.tr*

Emre Yağlı, *Hacettepe Üniversitesi, yagli@hacettepe.edu.tr*

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Pınar Batur, *Vassar Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri*

Prof. Dr. Gert Buelens, *Ghent Üniversitesi, Belçika*

Prof. Dr. Hikari Egawa, *Meiji Üniversitesi, Japonya*

Prof. Dr. Tülin Gençöz, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Tanju İnal, *Bilkent Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Richard Moulding, *Deakin Üniversitesi, Avustralya*

Prof. Dr. Alison Pike, *Sussex Üniversitesi, İngiltere*

Prof. Dr. Ralph J. Poole, *Salzburg Üniversitesi, Avusturya*

Prof. Dr. Gisela Procházka-Eisl, *Viyana Üniversitesi, Avusturya*

Prof. Dr. Julian Rentzsch, *Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi, Almanya*

Prof. Dr. Scott Slocic, *Idaho Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri*

Prof. Dr. Birsen Şahin Kütük, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Yaşar Tonta, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Gülsün Umurtak, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Ülo Valk, *Tartu Üniversitesi, Estonya*

Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, *Koç Üniversitesi, Türkiye*

Doç. Dr. Isabel Caldeira, *Coimbra Üniversitesi, Portekiz*

Doç. Dr. Marie-Henriette Gates, *Bilkent Üniversitesi, Türkiye*

Doç. Dr. Tolga Uyar, *Nerşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye*

Doç. Dr. Luca Zavagno, *Bilkent Üniversitesi, Türkiye*

Dr. Amparo Belloch, *Valencia Üniversitesi, İspanya*

Dr. Gemma Garcia-Soriano, *Valencia Üniversitesi, İspanya*

Dr. Éva Kincses-Nagy, *Szeged Üniversitesi, Macaristan*

Dil Editörü / Language Editor

Emre Yağlı, *Hacettepe Üniversitesi, yagli@hacettepe.edu.tr*

e-ISSN: 2630-5976

Yayın Türü / Type of Publication: Süreli Yayın / Periodical

Yayın Yönetim Yeri / Address:

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dekanlığı

06800 Beytepe, Ankara, Türkiye

(Tel) +90 312 2976810-12

(Fax)+90 312 2992085

e-dergi@hacettepe.edu.tr

Yayın Tarihi / Date of Publication: Aralık/December 2023

Yayıncı / Publisher:

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı 06800,

Beytepe / Ankara

Tel: 0312 207 6810-11-12

Edebiyat Fakültesi Dergisi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanmaktadır. EFD ULAKBİM TR Dizin Veri Tabanı, MLA (Modern Language Association of America) International Bibliography, EBSCO Host Academic Search Complete, SOBIAD ve DOAJ tarafından dizinlenmektedir. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Journal of Faculty of Letters is published semi-annually, in June and in December. JFL is indexed in ULAKBİM TR Dizin Database, MLA (Modern Language Association of America) International Bibliography, EBSCO Host Academic Search Complete, SOBIAD and in DOAJ databases. Writers are solely responsible for the content of their articles. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huefd>

Hacettepe Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi (HÜEFD) / Journal of Faculty of Letters (HUFJL)

Alan Editörleri / Editors

Erkan Zengin, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Ufuk Özdağ, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü*

Ömür Dilek Erdal, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü*

Yiğit Hayati Erbil, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü*

Özgür Külcü, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü*

Emine Yılmaz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü*

Çetin Türkyılmaz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü*

Zeynep Açıan Aydın, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dilbilimi Bölümü*

Alev Karaduman, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Sinem Bozkurt, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Şirin Okyayuz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Zeynep Oral, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Sevginar Vatan, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü*

Murat Kocaaslan, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü*

Tuğça Poyraz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü*

Birsen Şahin Kütük, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü*

Fatih Yeşil, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Hayrunisa Topçu, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Nebi Özdemir, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü*

Önsöz

Değerli Okuyucularımız,

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin 40. cildinin, 2. sayısıyla karşınızda olmanın mutluluğu içindeyiz. Bu sayımızda da alanlarında uzman değerli bilim insanlarının yazılarını sizlere ulaştırmaktan dolayı büyük bir gurur duyuyoruz.

Bu sayımızda Dilbilim, Edebiyat, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih ve Sanat Tarihi alanında kaleme alınmış özgün araştırmalar yer almaktadır.

Bu sayımızın yayımlanmasında, danışma, alan editörü ve hakem kurullarında yer almak nezaketini gösteren değerli hocalarımıza, makaleleriyle akademik dünyaya katkı sağlayan akademisyenlere ve emeği geçen tüm arkadaşlarımıza teşekkür ederiz.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Dekanı

HÜEFD /HUFJL

Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal of Faculty of Letters
Cilt/Volume 40 Sayı/Number 2 (Aralık / December 2023)

Preface

Dear Readers,

We are happy to welcome the 2nd issue of the 40th volume of the Journal of Faculty of Letters. In this issue, we are glad to publish the articles of the valuable scholars who are experts in their fields.

This issue involves original works conducted in the fields of Linguistics, Literature, Psychology, Sociology, History, and Art History.

In the publication of the current issue, I would like to extend my thanks to the scholars for taking part in the advisory, field editor, and reviewer boards, authors for contributing to the academic world with their articles, and people for devoting their efforts to the course of this volume.

Sincerely,

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Dean

Hacettepe University, Faculty of Letters

Editörden

Değerli Okurlarımız,

2023 yılının Aralık ayı sayısı ile sizlere kavuşmanın mutluluğu içindeyiz. Muhteva bakımından oldukça zengin olan bu sayımızda Dilbilim, Edebiyat, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih ve Sanat Tarihi alanlarında kaleme alınmış yazılar yer almaktadır.

Bu sayıya yazılarıyla katkıda bulunan yazarlarımıza, akademik alandaki yoğun çalışmalarına rağmen dergimizin kaliteli bir şekilde yayımlanmasında emeği geçen alan editörlerimize ve hakemlerimize teşekkürü borç biliriz. Derginin yayıma hazırlanması sürecinde editör yardımcılarımız Doç. Dr. Tolga ÇAKMAK ve Dr. Emre YAĞLI'nın çok büyük gayret ve emekleri vardır. Kendilerine minnettarız.

Gelecek sayıda buluşmak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ
Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi
Genel Yayın Editörü

Editorial

Dear Readers,

We are happy to meet you with the December issue of the year 2023. In the current issue, which is rich in content, there are articles written in the fields of Linguistics, Literature, Psychology, Sociology, History, and Art History.

We want to thank our authors who prosper our journal with their articles, our field editors, and reviewers who have so far contributed to the quality publication of our journal despite their busy schedules. In the course of the preparations of the journal for publication, we appreciate the efforts given by our assistant editors Assoc. Prof. Dr. Tolga ÇAKMAK and Dr. Emre YAĞLI. We are grateful to them.

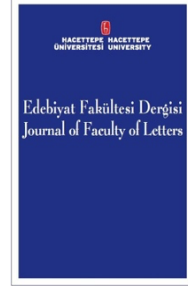
We hope to meet you in the next issue and have a good reading.

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ
Hacettepe University
Journal of Faculty of Letters
General Editor

İçindekiler

	Sayfa
Önsöz	i
Editörden	iii
A Critique of Modernity and Modern Values: Comparing the British with Indians in 'Bye-Bye Blackbird' <i>Cengiz KARAGÖZ</i>	338
Prosodic and Analogical Effects in Phonetic Realization in Turkish Noun-Noun Compounds <i>İpek Pınar UZUN</i>	347
Engelli Haklarına İlişkin Mücadele Sürecinde Engelli Aktivistlerin Aktivizme Yükledikleri Anlamlar ve Deneyimleri <i>Begüm ARDAHANLIOĞLU, Esra BURCU</i>	369
Günther Wallraff'ın "En Alttakiler" (Ganz Unten) Adlı Eserinde Madun Kimliğin Eleştirel Söylem Analizi <i>Ayşegül Ayca SOLAKER, Zafer GÜNDÜZ</i>	390
Akdeniz Işığını Seyrederken Félix Ziem'in Sanatı ve İstanbul Konulu Eserleri <i>Alp Doğu ESER</i>	402
Moneta: The Abject Mother in Keats' 'The Fall of Hyperion' <i>Gökhan ALBAYRAK</i>	424
Abdülhak Hâmid'in Oyunlarında Femme Fatale İmgesi: İçli Kız ve Finten Örneği <i>Barış Berhem ACAR, Seda ÇETİN</i>	439
Bakım Rejimleri ve Türkiye'de Bakım Emeği <i>Sevgi ÇOBAN</i>	455
1980-2010 Yılları Arasında OECD Ülkelerinde Bulunan Farklı Vasıf Kategorilerindeki Türk İş Gücünün Göç Eğilimlerinin Sosyolojik İncelenmesi <i>Serkan COŞKUN</i>	466
Yapısalcılık Sonrası Yaklaşımlar Doğrultusunda Çevirmeni "Üretimin Öznesi" Olarak Okumak: Las Meninas Tablosu Odağında Bir İnceleme <i>Yasine ÇETİN EYLEK, Fusun ATASEVEN</i>	487
Televizyonda Köylünün Ötekileştirilmesi: Sefirin Kızı Dizisindeki 'Köylü' Söylemine Dair Göstergesel Kaynaklara Toplum-Göstergebilimsel Bir Bakış <i>Emel KÖKPINAR KAYA</i>	504
Big Data, Digitization and New Surveillance Practices: New Decision-Making Culture and Panoptic Classification <i>Elif ÖZUZ DAĞDELEN, Tuğça POYRAZ</i>	518
The Divine Mandate of Colonialism: Orientalism in Wilkie Collins's 'The Black Robe' <i>Yakut AKBAY</i>	531
Sanat Üreticilerinin Yetişmesinde Toplumsal Etkiler <i>Tolga ULUSOY</i>	540
Karl Marx'ın Çatışmacı Yaklaşımı ile Kemal Tahir-Baykan Sezer Çizgisinin Karşılaştırılması <i>Berkay ÇETİN, Nevin GÜNGÖR ERGAN</i>	558

Yapay Zekâ ve Robot Teknolojisine Yönelik Risk Algısı Üzerine Nitel Bir Çalışma	577
<i>Meltem TOKSOY ÇAĞAL, Yahya KESKİN</i>	
İslam Öncesi Türk Kültüründe “Anıt Kurgan” Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler	599
<i>Ali TORAMAN</i>	
Secondary Traumatic Stress in Interpreters in Psychotherapy – A New Research Area?	612
<i>Yelda ARKAN</i>	
Modern Krizin Edebiyattaki Yansıması Goethe ve Dostoyevski	631
<i>Büşra ESEN</i>	
A Jungian Analysis of Sacraments in John Donne’s 'Holy Sonnets'	647
<i>Melih KURTULUŞ</i>	
The Effects of the Need for Social Approval on the Relationship between Perfectionism, Academic Self-Handicapping, and Self-Efficacy	659
<i>Merve Ebrar KARAKAYA, Gülten ÜNAL</i>	
Mısır’da Modern Tıbbın Doğuşuna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi	675
<i>Selda GÜNER ÖZDEN</i>	
Zorunlu Göçmenlik ve Covid-19: Gaziantep’te Yalnız Yaşayan Yaşlı Kadınlar	687
<i>Vefa Saygın ÖĞÜTLE, Hilal SEVLÜ</i>	
A Poetic “Distance”: Defamiliarisation in Simon Armitage’s Early Works	703
<i>Rabia Elif ÖZCAN BEYDEMİR</i>	

A Critique of Modernity and Modern Values: Comparing the British with Indians in *Bye-Bye Blackbird*

Modernite ve Modern Değerlerin Eleştirisi: *Bye-Bye Blackbird* Romanında İngiliz ve Hintlilerin Karşılaştırılması

Cengiz KARAGÖZ*

Abstract

This paper intends to deal with *Bye-Bye Blackbird* by Anita Desai by presenting the critical gaze of diasporic Indians over modern British society and the ways these maladjusted Indians feel a sense of uneasiness and discomfort in an alien land dominated by modern values. Basing the theoretical framework on criticism of modernity, the study focuses on how Indian immigrants position the British and themselves in relation to modern values. Whereas they associate the British with privacy, isolation, coldness and lack of close and intimate social relations, a mechanical and standardised pattern of behaviours, they identify themselves with a set of social norms which incorporate warmth, affection and close relations along with spontaneity and non-mechanical acts. The central point of attention concerns the impression diasporic Indians have by observing attitudes of the British toward traffic, nature, social relations and technology and by comparing these attitudes with theirs.

Keywords: Anita Desai, modernity, modern values, diaspora, British, Indian

Öz

Bu makale diaspor Hintlilerin modern İngiliz toplumuna eleştirel bakışını ve modern değerlerin hakim olduğu yabancı bir ülkede çevrelerine uyum sağlayamamış bu Hintlilerin nasıl huzursuzluk ve kaygı duygusunu hissettiklerini gözler önüne sererek Anita Desai tarafından yazılan *Bye-Bye Blackbird* romanını ele almayı amaçlamaktadır. Teorik çerçevesini modernitenin eleştirisine dayandıran araştırma Hintli göçmenlerin İngilizleri ve kendilerini modern değerlerle ilgili olarak nasıl konumlandıklarına odaklanır. Hintli göçmenler İngilizleri mahremiyet, yalnızlık, soğukluk, yakın ve samimi sosyal ilişkilerin yokluğu, mekanik ve standartlaşmış davranış biçimleriyle özdeşleştirirken kendilerini mekanik olmayan tavırlar ve doğallığın yanında sıcaklık, şefkat ve yakın ilişkileri kapsayan birtakım sosyal normlarla bağdaştırırlar. Çalışmanın merkezi odak noktası diaspor Hintlilerinin İngilizlerin trafik, doğa, sosyal ilişkiler ve teknolojiye karşı tutumlarını gözlemleyerek ve bunları kendi tutumlarıyla karşılaştırarak edindikleri izlenimle ilgilidir.

Anahtar sözcükler: Anita Desai, modernite, modern değerler, diaspora, İngiliz, Hintli.

* Lecturer, Dr., Tekirdağ Namık Kemal University, School of Foreign Languages. E-mail: ckaragoz@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7564-3815

Introduction

As philosophical, psychological, political and cultural transformation of societies does not occur suddenly, but might require a process of centuries, the roots of today's crises and problems of modern society can date back to the rise of modernity and modern philosophy in many respects. In order to understand inherent features of modern human and society in a comprehensive way, it is necessary to extend the point to a period of almost four centuries when modernity emerged. Rene Descartes, Newtonian concept of time, technological developments are frequently at the core of discussions on modernity where critical comments are also made regarding to what degree modernity and modern thinking have brought happiness and produced the expected results for humanity.

Generally known as the founder of modern and rationalist philosophy, Rene Descartes set forth views that have been widely acclaimed for centuries. He asserted that "the aim of science is 'to make us as masters and possessors of nature' and also "declared the universe a giant clockwork, tying these two forms of domination - numbers and time - back neatly together" (Zerzan, 2002, p. 78). He laid the foundation of elevating human beings to the central position in the universe due to his rational capacity, and thus displayed a sign of subverting previous traditional hierarchies. Through his "mathematical" method, Descartes changed "nature" into "a thing" or "object" whose sole function is to serve "human beings" and elevated the status of humanity to "a subject" and dominator (Manicardi, 2012, p. 76). It means that every living thing was available and ready to be exploited and destructed by human beings. "The mechanistic view of the universe" contributed to a capitalist system along with "technological" development and became an ideology which legitimised the basis of dominating and exploiting both man and nature (Landstreicher, 2009, p. 54). Thus, the philosophy of Descartes has brought about destructive consequences for both humanity and nature, giving rise to a system where the distinction between the oppressor and the oppressed has been sharpened.

Time and clocks gained a new dimension through the modern philosophical mindset and led to critical implications for humanity. As a result of the "Newtonian time," clocks have become "invariable, standardised and universally applicable" irrespective of "organic principles such as embedded contextuality, networked interconnectedness, irreversible change and contingency" (Adam, 2005, 40). Contextual elements became subservient to the operation of clocks, and time exerted a guiding and supreme influence over space. Adam emphasises that "globally standardized, decontextualized clock time permeates even the most personal, contextual time of birthing; the universalized artefactual time invades the uniquely variable time of the mindful body" (1991, p. 158). Hence, the modern sense of time has prompted clocks to remove individuality and spontaneity of human beings.

Although proponents of modernity equate it with scientific and technological development which they consider a means of facility and practical results for humans, it is still controversial to what extent technology and machines have produced merely advantage and welfare for humanity. Sepulveda, for instance, argues: "Technology alienates. Technology consumes and mediates human life... Technological reason has made consciousness begin to standardize itself, standardizing everything simultaneously" (2005, p. 106-107). Hence, technology strips individuals of their individuality, sensitivity and human reflexes. Likewise, Marcuse asserts: "Rationality is being transformed from a critical force into one of adjustment and compliance. Autonomy of reason loses its meaning in the same measure as the thoughts, feelings and actions men are shaped by the technical requirements of the apparatus..." (1978, p. 146). These arguments seem to refute the modern perception that human reason can act as the sole instrument of judgement, classification, interpretation and solving problems. It is possible for human reason to be shaped and altered by the standardising force of technological devices.

Modern values and rationalist thinking have also altered social relations and institutions. Max Weber associates modern rationality with a "process of the practical rationalisation of the institutional orders of social action (in terms of their growing calculability, predictability, effectivity and so on) which leads to a homogenisation of the organisational structure of all forms of social institutions..." (Markus, 2011, p. 190). As institutions become homogenised and standardised, human beings spending time and working in them also accommodate themselves to such standardisation. Furthermore, it seems possible to state that "Modernity" can be regarded "(and, of course, criticised) as a society of universal levelling, whose

mechanisms efface all differences, and as a society that externally imposes fixed differences upon the individuals... and forcing them to accept restrictive and exclusive, non-communicating group solidarities" (Markus, 2011, p. 643). Due to the transformative force of modernity from the viewpoint of daily activities, a mechanical society in which privacy, cold relations and lack of face-to-face communication emerge.

Considering that modernity worked hand in hand with colonialism, which served the modern ambitions of European nations, it is no coincidence that the rise of modernity and then colonialism was concurrent. For this reason, delving into the effects of colonialism on Eastern peoples and the relationship between the West and the East, postcolonial literature may offer us an opportunity to evaluate the culmination of colonisation with reference to conditions of modernity and rationalist philosophy. The fiction of Anita Desai, a writer of Indian origins, seems to offer enough room for such a discussion. Especially *Bye-Bye Blackbird*, one of Desai's novels which relates the story of Indian immigrants such as Adit and Dev in England and Sarah, the British wife of Adit, opens up the possibility of defying cliché and extending its analysis far beyond hackneyed discussions revolving around Orientalism and hybrid cultures.

Analysis of Bye-Bye Blackbird

Drawing upon the arguments above deriving from critical comments on modernity and modern thinking, the present study deals with the legacy of modernity and its deep-seated effects on British society through the lens Indian immigrants, especially Dev and Adit, observe the British in *Bye-Bye Blackbird*. Taking as the point of departure traffic, time, nature, human relations, social life and technology, the essay aims to argue how Indians identify the British with a standardised and mechanical mode of behaving and living. In line with the uniformity of habits and behaviours, according to Indian immigrants, the British have lost their emotional sensitivity and spontaneity, leading a life of cold relations, isolation and indifference. However, diasporic Indians see themselves as part of an ethnic community whose daily life and social relations are based on affection, emotions, intimacy and spontaneity as well as spiritual values without any sign of dull, mechanised and homogenous patterns. Their perspective may stem from diasporic consciousness of Indians. Discussing literature of the Indian diaspora and their ambivalent position, Vijay Mishra claims that "diasporic communities are said to occupy a border zone where the most vibrant kind of interaction takes place" (2008, p. 1). Besides such blurred borders between homeland and host society, Mishra also emphasises the possibility of "the return of the repressed" regarding the concept of "homeland" for diasporic communities (2008, p. 17). In the novel, diasporic Indians are obsessed with mainly differing sides of lifestyles between themselves and the British and inclined to recollect and revive their traditional social norms and relations in Britain. Rather than raising cliché about hybrid cultures that diasporic communities embody, the focal point will be on contrasting tendencies which Indians often focus on through their critical gaze.

The novel puts forward how daily activities are governed by clocks and watches and individuals in the modern British society adjust their acts according to a standardised time schedule like a mechanical creature while Indians act against the modern sense of time and its standardising effect. Adit says: "How is the Englishman to understand that? He's been a clock-watcher since the day he was born. Do you know, English mothers even feed their babies and put them to bed according to the clock?" (1971, p. 186). A British child undergoes a mechanical lifestyle from birth and learns how to live by complying with norms dictated by clocks. John Zerzan argues: "The standardization of world time marks a victory for the efficient/machine society, a universalism that undoes particularity as surely as computers lead to homogenization of thought" (2002, p. 28). Thus, heterogeneity, individuality and individual differences in British society are reduced to uniformity by the standardising effect of time and clocks. Emotions and social relations are subjected to alienation in the mechanical society since the standard time regulates their intensity. Desai underlines the absolute distinction between the West and the Eastern concerning the conception of time with an emphasis on Indians' attitudes toward clocks. Adit says:

You must admit that is the trouble with Orientals — we don't really believe in watches' and clocks. We are romantics. We want time to fit in with our moods. It should be drinking time when we feel like a drink, and sleeping time when we feel like sleeping (1971, p. 186).

Adit implies that Indian society does not act like machine-like creatures as the British do nor regulates social relations and daily activities according to the operation of clocks. Their emotional side tends to resist alienation and mechanisation that modernity attempts to impose on them through a standard time. In a similar vein, calling attention to the late arrival of an old Swami in a meeting, the narrative illustrates a marked lack of correspondence between a mechanical understanding of time and Indian immigrants' inclination to disobey such a modern conception of time. A British woman called Emma organises a yoga class in her house and prepares the house crowded with Indians for the meeting. An old Swami is called in advance to teach yoga to Emma and the guests, but he is too late for the meeting, which makes her panic-stricken. The writer relates the possibilities of his late arrival: "Had the Swami lost himself in the underground? Did Swamis not possess watches? Had he gone into a meditative samadhi from which he might not rouse himself for hours, even days?" (1971, p. 101). The reason why Emma is overcome by fuss and anxiety due to such belatedness more deeply than Indian guests is probably her tendency to be loyal to clocks and fixed time. The late arrival of the Swami may be associated with his Indian character that is opposed to pursuing clocks and the standard time strictly. The possibility of meditation lasting for hours and days unfolds a wide gap between the modern sense of time and his daily activities and spiritual journey. After his arrival in the meeting, Emma wants to call him to make a speech but notices that he naps. Manicardi claims that "The clock tells us when to come and when to go. It tells us when to do and when not to do. The clock moves, removes, stops, confirms, directs" (2012, p. 154). The Swami's nap is characterised by deviation from the generally accepted norm and order of the clock; that is, the clock directs people to awake, sleep, and work mechanically at specific hours, but the Swami's spontaneity defies standardisation and mechanisation caused by the clock. Indeed, his sleep undermines the modern sense of time as clocks in Britain command people to engage with daily activities like working at the hour which corresponds to his sleeping.

The novel reveals the homogenised and mechanical side of the modern British society by touching upon the smooth running of traffic without any violation of rules while reflecting Indians as far from such a monotonous and repetitious way of life. Comparing England with India, Indian immigrants find traffic in England too monotonous and dull and observe that it operates without any extraordinary and astonishing event. To illustrate, the heavy traffic at the weekend engages Dev's attention: "Every road and lane an unbroken chain of cars, linked together by their obedience to the rule of weekends to be spent in the countryside, inching along, then halting for hours, unable to break up and speed away" (1971, p. 146). There is no sign of any argument between drivers, feeling of impatience and hurry in spite of long hours spent in the traffic. Upon seeing such a process in the traffic at the weekend, Dev says: "Is there anything more regimented than life in England?" (1971, p. 146). Here, the heavy traffic also gives clues about how British individuals adopt spending their time at the weekends in the countryside as a rule and how it causes a traffic jam. The alignment of cars is reminiscent of troops formed into a regiment in a systematic order. The natural flow of weekly life for the British remains continually unchanged and uniform in that weekdays mean work whereas weekends denote a move to the countryside and the emergence of the heavy traffic. Similarly, traffic in England arouses no interest and charm for Adit:

Bus, taxi car swept by — bus, taxi, car, with a monotony, a predictability that made him burn with longing to see one bullock-cart wander into the fray, only to make an alteration in the single, swift tempo of the London traffic. A slowly meandering, creaking bullock-cart, he prayed, or a monkey-wallah with his frocked and capped monkeys jingling the bells on their delicate ankles, or a marriage procession preceded by a brass band, decked in marigolds and tinsel — anything, he prayed, anything different in colour, tempo, sound, flavour; anything individual and eccentric, unruly and unplanned, anything Indian at all. (1971, p. 220-221).

Adit yearns for elements which can interrupt the routine and boring operation of the London traffic, but the same types of vehicles pass by without any interruption, and he hears the repetitious sound of machines at the same pace. He recalls the Indian traffic which comprises a rich variety of sounds, vehicles and activities and adds an unusual and colourful dimension to the tempo of the traffic. Thus, the Indian traffic appeals to emotions such as surprise and excitement rather than reason because of being far from the linearity and predictability that London reflects. Unlike the London streets where one can encounter only cats, dogs and birds kept as pets, the presence of monkeys with jingling bells also contributes to the richness of the Indian traffic. Human voices which interrupt the monotony of the traffic are often heard as well.

The narrative makes references to the ways the British attempt to treat nature by deriving inspiration from the rationalist philosophy of modernity. Settling in the countryside with his wife after his retirement and dedicating himself fully to gardening, Mr Roscommon-James, Sarah's father, illustrates the ambition of the British man to intervene in the operation of nature and exert mastery over it. The writer relates: "From day's break to nightfall he dug, bent, tied up, cut down, weeded, watered, dragged carried and crawled" (1971, p. 165). While mentioning that there was no well-groomed, tidy and trim garden before their arrival, his wife speaks highly of him: "Oh yes, he put in every flower you see. It was all a marsh when we came here" (1971, p. 152). He bears a resemblance to Robinson Crusoe, who cultivates land and shapes nature to his advantage by establishing his garden and growing crops. Mr Roscommon-James, similar to Crusoe, grows vegetables, fruits and also flowers in the garden where he is deeply engrossed in dominating and giving form to nature every day. This brings to mind the principle of rationalist philosophy which advocates the existence of a machine-like system in the universe and proposes that nature, due to being passive and unable to function properly, can be manipulated and activated by a powerful agent from the outside (Merchant, 1990, p. 193). Presumably, Mr Roscommon-James thinks that the wilderness and the marsh in the countryside entail his intervention to repair nature's failure to serve the mechanical running of the universe. Using his reason and tools helps him dominate and bring rationalist discipline to the disorderly and unkempt side of nature. By digging, cutting and weeding, he puts pressure on nature to tame and bring it under control by physical force, and nature conforms to his will by yielding products and beauty. Considering the conception of nature that man can tame, subdue and transform into "a garden to provide both material and spiritual food to enhance the comfort and soothe the anxieties of men distraught by the demands of the urban world and the stresses of the marketplace" in the Renaissance (Merchant, 1990, p. 8-9), the emphasis on gardening in the narrative is not accidental. Mr Roscommon-James seems to satisfy not only his bodily needs through food but also a sense of emptiness which would emerge after retirement and old age. Thus, as a legacy of modernity, constructing a garden where he can feel his capacity to cultivate land and grow plants despite his old age appears as the only way he falls back on to add value and meaning to his life.

Desai brings into question to what extent Mr Roscommon-James, despite his vigorous efforts, achieves in reaching the desired end in terms of disciplining nature and finding solace in the modern society. The narrative hints at his trait of neglecting responsibilities and lacking concern for his appearance and personal cleaning as follows: "With his head sunk up to its ears upon his shoulders, wearing a rough jacket that looked as though the dog slept in it every night, his boots with their soles peeling off and great nails painfully protruding, he shambled..." (1971, p. 165). Every day after gardening, he enters the house with "the earth and manure that covered him from top to toe, leaking out of his sleeves and boots, falling upon her parquetry and her carpets," which makes his wife seized with "a frenzy of irritation and alarm" (1971, p. 165-166). Sleeping "like an active mole-hill quaking and jumping with his horrendous snores, snorts, whistles and grunts," he interrupts his wife's sleep at night: "Every time his wife jabbed him in the ribs with an elbow and hissed, 'To-mmy! For heaven's sake, Tommy!' the mole-hill shook mightily as though threatening to erupt, then gradually subsided to its own-pre-historic and animal rhythm" (1971, p. 174). Because of his dirt, she reprimands him as if he is "an unusually naughty and tiresome dog," but he retreats into "the silence of a piece of log submerged in a water meadow, of a scarecrow in a cornfield;" moreover, "the fork in his hand" looks like "a farm implement," and "his mouth" is similar to "a waggon" (1971, p. 166). These depictions attest to his evolution into a figure that carries both animal-like and machine-like features apart from characteristics of a human being. His excessive dedication to dominating and

disciplining nature in the garden causes him to be reluctant to seek out companionship and interact with his wife and others; therefore, he prefers to remain silent and avoid any communication or exchanging ideas. Concerning the outcome of modernity and its philosophy, Oelschlaeger argues: "Classical science, as epitomized by the Baconian-Cartesian perspective, provided no answers and therefore no ethical guidance, for humankind was conceived as nothing more than the master and possessor of nature" (1991, p. 196). Mr Roscommon-James fails to maintain his gardening and social self in a state of equilibrium and becomes bereft of any social norms and spiritual values which can orient him towards a balanced mode of behaviour. Sarah compares her father to "a garden bloom," "left out in the wilderness," which "can no longer be recognised as the crisp and upright and brightly groomed plant it had once been" and thinks that he has transformed into "an unwieldy, half-wild country plant" (1971, 168). Possibly, following the principles of modernity makes him oblivious to the perception that the more he immerses himself in exerting mastery over nature, the more he is alienated from human dignity and falls victim into the dehumanising force of modern principles.

In recreational activities, standardised modes of behaviour, uniform acts in a synchronised way and relationship with nature in the novel have a bearing on conditions of modernity in British society. In the picnic area of the countryside, Dev sees individuals who are "buried deep in their newspapers," "tins and cartons in the litter bins placed conveniently under the trees" and a "child in a playpen placed in the centre of a smooth green meadow" (1971, p. 147). He is staggered by their isolation from both others and nature: "With their newspapers, their tables and chairs, their litterbins and playpens, what did they ever learn of this treasure they owned, this rich, abundant beauty and green grace?" (1971, p. 147). He understands that the modern British society are not aware of a green and spectacular landscape in the countryside nor attach importance to such a charm and attraction. As a sign of modern rationalist philosophy, they put rigid barriers between themselves and nature since nature appears as a part of the external world which needs to be dominated, controlled and exploited rather than an active organism whose beauties can be appreciated. While shedding light on the relationship between individuals and nature in the modern society, Giddens claims that "A visit to the countryside or a trek to the wilderness may satisfy a desire to be close to 'nature', but 'nature' here is also socially coordinated and tamed" (1991, p. 166). Hence, the British put into effect their impersonal and mechanical social norms in the countryside by bringing homogenised habits, such as reading newspaper, sitting on chairs, putting trash in litterbins and children playing in playpens, to nature. Nature in the countryside becomes a space which planned and predictable habits of British individuals pervade and which serve their interests. Rigorous adherence to established social norms and standards in a recreational activity eliminates emotional depth and freedom from constraint. For this reason, nature turns into a socially constructed object whose calming and relieving beauty is neglected. The reason why Dev realises that fact with surprise is most possibly his Indian roots which mean that Indians, as opposed to the British, have not seen nature through lens of rationalist philosophy and exploitation as a colonized society. He proves that their spiritual values continue to exist though Indians, their resources and nature were oppressed for centuries. His awareness of and appreciation for the beautiful scenery in the countryside and his astonishment aroused by lack of spontaneity in the British community during the picnic indicate the contrasting approaches of the British and Indians towards nature.

According to Adit, the modern British society appears as isolated, introvert, devoid of any warmth and intimacy, dull, indifferent and far from reflecting any sign of emotional intensity and friendliness. Adit feels uneasy with the British whose faces are "pale" and "expressionless" and does not want to encounter them any more (1971, p. 221). He sees the reflection of uniform patterns of habits and acts on their faces and how maintaining lifestyles in an unvarying manner deprives their faces of emotions and colours. Opponents of the modern values think that "the West has rationalized and disenchanting the world, that it has truly peopled the social with cold and rational monsters which saturate all of space, that it has definitively transformed the premodern cosmos into a mechanical interaction of pure matters" (Latour, 1993, p. 123). Impassive British faces testify to the innate inclination of human body to accommodate to a mechanical mode of living and to suppress its emotional side. That's why, due to suppression of emotions and crisis that suppression begets, their faces are suggestive of distress and sadness rather than any feeling of joy and affection. They look like machines and matter that have no facial expression, taking on a non-

human quality. When Adit and his wife visit his landlady in whose house he once stayed, he asks her some questions about her daughter and the house, but he understands: "In spite of this Mrs Miller did not seem to like any personal questions about her house or family" (1971, p. 93). She avoids giving away personal details as she considers them private matters that need to be hidden from others. She manifests her tendency to evade such questions by giving short answers and changing the subject. Another instance concerns the prevalent mood of the city that leads Dev to feel strange and out of place:

...the silence and emptiness of it - the houses and blocks of flats, streets and squares and crescents - all, to his eyes and ears, dead, unalive, revealing so little of the lives that go on, surely must go on, inside them. The English habit of keeping all doors and windows tightly shut (fresh air fiends - wasn't that what he had been told they were?), of guarding their privacy as they guarded their tongues from speaking and their throats from catching cold, cannot quite be explained to him by the facts of the cold and the rain (1971, p. 72).

He observes that isolation, lack of warm and close social relations, firmly set social barriers that detach individuals from each other, a constant escape from dialogues are typical characteristics of the modern society in Britain. It seems as though there is an impending disaster or a pandemic from which they struggle to hide and protect themselves by closing their doors and windows. For Dave, this is not associated with the climate in England, in which it is often cloudy and cold with a grey sky. Such detached lives showing no strong emotional involvement are most probably credited with conditions of modernity.

Desai raises the issue of the relationship between technology and human beings which has been the central point of attention since the onset of modernity. Especially, the mention of television and the implication of its role in the modern society in Britain are noticeable in the narrative. Dev witnesses that "Spidery aerials perched on rooftops like ritual totem poles are evidence of television sets by the dozen, but never a sound does he hear from them. He does not hear his neighbours - their radios, their quarrels, their children ..." (1971, p. 64). The novel draws upon a complex subject matter which has been discussed since the invention of machine and its function for human beings. Leiss argues that the "master-servant relation" between humans and machines has set in an opposite direction where machines are so uncontrollable that humans imitate and adapt themselves to operation of machines (1990, 41). The same view can hold true for television whose effects on social life has been profoundly felt in the modern society. It is possible to discuss:

Television viewers identify with the characters from the soap operas that 'come into their homes' every day and seem to form a surrogate for contacts with family and friends: the viewers are made part of the emotional highs and lows in the lives of these characters (Hortulanus and Machielse, 2006, p. 4).

Movies and programmes exert a guiding influence over individuals to such a degree that they prefer to adjust their social life according to the starting time of TV programmes instead of spending time with family members and neighbours. The leading roles of elders in the family are replaced by movie characters who become idols. Accordingly, Sepulveda claims: "Television has been in the last forty years the sinister vehicle of standardization. It has not only imposed a way of speaking, but also of seeing and of dreaming" (2005, p. 101). Seeing the transformative force of television in terms of advertising and imposing a monolithic way of living on individuals, this may explain the reason why the narrative mentions television. According to the novel, television seems to play a significant role in forming homogenised patterns of behaviour and isolation in British society. Since there is no meeting and visiting between neighbours, lack of sociability brings to mind the possibility that television might arouse more interest and excitement as a spare time activity outside work for the British.

It is possible to see lack of affection, fondness and warm social relations between British family members in the novel. When Adit and Sarah visit Sarah's parents in the countryside, Adit always finds it strange to see "a parental relationship so cool that the parent did not rush out and embrace the daughter

whom he had not seen since last Christmas, but kept himself out of her way as though he were avoiding her" (1971, p. 163). He sometimes expresses "his astonishment and disapproval of their colourless, toneless, flavourless relationship only to have Sarah say impatiently, 'Oh we can't stand cuddling and petting and all that!'" (1971, p. 163). He cannot see any slight trace of longing for each other in the British family but only cold social relations where they keep themselves at a distance. The writer brings to light the reflection of dehumanising consequences of the modern values in family along with neighbour relations in England. Rare visits to parents and a sense of isolation and coldness appear as the prominent features of the modern family in the narrative. When Sarah asks her mother why she does not travel abroad and have a holiday, her mother replies: "Oh, I should love to, dear, but - well, perhaps if I can find someone to look after your father for a fortnight, I might manage it next year" (1971, p. 170). Sarah does not suggest her mother to look after her father when she is abroad, which proves her indifference and reluctance to care for her parents even for several weeks. Sarah's indifference towards her parents when they are in need of her and lack of any firm familial bonds are a case in point from the viewpoint of displaying isolation and loneliness between family members in the modern society.

Unlike the British, the social life of Indian immigrants in family and neighbourhood is characterised by warmth, intimacy, strong bonds and emotions that they evince openly. Not accustomed to the lack of human voices and isolation in the neighbouring flats, Dev says: "Now if this were India, ... I would by now know all my neighbours - even if I had never spoken to them." (1971, p. 64). He states that he would be familiar with "their taste in music," "the age of their child by the sound of its howling," whether "the older children were studying for exams by the sound of lessons being recited," "what food they ate by the smells of their cooking" and other personal details. (1971, p. 64). It becomes evident that Indians never hide any personal details from others; rather, voices which disclose their identities and daily activities are heard clearly through open windows and doors from houses around, and no privacy and isolation stand out. There is no sense of unfamiliarity, insecurity and mystery between neighbours. For example, an old Indian woman, one of the neighbours of Adit and Sarah, hears that Dev looks for a job in England and says to him: "And you did not come to us for help? What is this - are we not neighbours? Am I not like your own mother? It is bad you have not thought of coming to me and calling me mother" (1971, p. 136). Instead of coldness, indifference and social distance, her attitude and interest for other Indians whom she has not met yet give a strong indication of a close, affectionate and sincere approach towards others. The novel also brings to the reader's notice Indians' attempt to preserve the structure of traditional families where wives live together with their mother-in-laws. At the end of the novel, Adit and Sarah decide to return to India, and Adit says to Emma, one of Sarah's friends: "She's going to live in a family of in-laws, a very big one, and learnt their language and habits" (1971, p. 245). The writer insinuates that parents are not left alone and helpless in Indian families where they are esteemed and cared for with affection and respect. Emotional depth and fondness appear as typical features of Indian families, which stands in contradiction to an understanding of the modern family in England.

Conclusion

As an implicit reference to the dehumanising power of modernity and modern lifestyle mutating individuals into non-human and mechanised beings, Desai portrays how diasporic Indians think that their modes of habits and behaviours entirely differ from those of the British. For Indians, the rigid monotony in the London traffic and a standardised mode of acts and daily activities governed by the modern sense of time and clocks are instances which reveal uniformity and lack of any heterogeneity and individuality. The mechanical pace of life that television contributes to set ground for privacy, coldness and isolation in family and neighbour relations where lack of warmth, affection and intimacy is a typical feature of the modern British society. In recreational activities and gardening, the organic structure of nature is disrupted through socialisation and domination. Ferguson describes the condition of modernity as a process where "humankind" ventured to take on "the dignity of a self-moving and self-centred creature" but lapsed into a non-human position because of severing the inherent ties with "God and nature" (2006, 211). On the other hand, Indian immigrants realise that they display the obvious existence of spontaneity and lack of any

mechanical way of life. Their social bonds in family and neighbour relations reveal a close, intimate and warm pattern of behaviours. There is no ambition of dominating and taming nature. They try to adhere strictly to their spiritual values under the effect of diasporic consciousness even though they live in an alien land. Even if cultural borders are sometimes surpassed in the narrative for diasporic Indians, their main tendency reveals a recognition of the ways their social norms and modes of behaviour deviate from the mainstream modern ways of living in London.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Adam, B. (2005). *Timescapes of modernity: The environment and invisible hazards*. London; New York: Routledge.
- Adam, B. (1995). *Timewatch: The social analysis of time*. Cambridge: Polity Press.
- Desai, A. (1971). *Bye bye blackbird*. Delhi: Hind Pocket Books.
- Ferguson, H. (2006). *Phenomenological sociology: Experience and insight in modern society*. London: SAGE Publications.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Hortulanus, R. and Machielse, A. (2006). The issue of social isolation. In R. Hortulanus, A. Machielse, and L. Meeuwesen (Eds.), *Social Isolation in Modern Society* (pp. 3-12). London; New York: Routledge.
- Landstreicher, W. (2009). *Willful disobedience*. San Francisco: Ardent Press.
- Latour, B. (1993). *We have never been modern* (C. Porter, Trans.). Cambridge: Harvard University Press.
- Leiss, W. (1990). *Under technology's thumb*. Montreal; Buffalo: McGill-Queen University Press.
- Manicardi, E. (2012). *Free from civilization: Notes toward a radical critique of civilization's foundations: Domination, culture, fear, economics and technology*. Translated by Will Schutt and Alberto Prunetti. Green Anarchy Press.
- Marcuse, H. (1978). Some Social Implications of Modern Technology. In A. Arato, and E. Gebhardt (Eds.), *The essential Frankfurt School* (pp. 138-162). New York: Urizen Books.
- Markus, G. (2011). *Culture, science, society: The constitution of cultural modernity*. Leiden: Brill.
- Merchant, C. (1990). *The death of nature: Women, ecology, and the scientific revolution*. San Francisco: Harper & Row.
- Mishra, V. (2008). *The literature of the Indian diaspora: Theorizing the diasporic imaginary*. New York: Routledge.
- Oelschlaeger, M. (1991). *The idea of wilderness: From prehistory to the age of ecology*. New Haven: Yale University Press.
- Sepulveda, J. (2005). *The garden of peculiarities*. Los Angeles: Feral House.
- Zerzan, J. (2002). *Running on emptiness*. Los Angeles: Feral House.

Prosodic and Analogical Effects in Phonetic Realization in Turkish Noun-Noun Compounds

Türkçede Ad-Ad Bileşiklerinin Sesbilgisel Görünümlerine İlişkin Bürünsel ve Analojik Etkiler

İpek Pınar UZUN*

Abstract

Previous studies on phonetic realization of compounds in Turkish have typically examined prosodic accounts of lexical stress; however, evidence for phonetic features is relatively sparse. This study investigates phonetic implementation of lexical stress in Turkish noun-noun compounds by measuring acoustic correlates of compounds vs. phrases and existing vs. novel compounds. In Experiment 1, noun-noun compounds and their phrasal contrasts (e.g., [da.ná.bur.nu] ‘mole cricket’ vs. [[da.ná][bur.nú]] ‘nose of a calf’), in Experiment 2, existing and novel compounds were acoustically measured by using existing vs. novel pairs (e.g., [da.ná.bur.nu] vs. [ke.dí.bur.nu]). Results for Experiment 1 showed a clear phonetic tendency that distinguished compounds from their phrasal counterparts. The model revealed significant main effects for intensity, duration, pitch values, and a strong interaction between position (left vs. right) and prosodic type (compound vs. phrase). In Experiment 2, even though novel compounds are not lexicalized parts of a language, results from novel compounds revealed a similar stress assignment on the pitch, intensity, and duration of existing compounds. Significant interaction effects were observed for acoustic correlates between position (left vs. right) and compound type (existing vs. novel). Findings obtained from this research might contribute to revealing the basic phonetic aspects of the compound stress in Turkish, and results may lay the groundwork for future research.

Keywords: Compound, phrase, existing, novel, phonetics, stress.

Öz

Türkçede bileşiklerin sesbilgisel özellikleri üzerine yapılan bürünsel araştırmalar tipik olarak sözlüksel vurgunun bürünsel tanımlarını incelemiştir, ancak sesbilgisel özelliklere ilişkin bulgular görece daha az sayıdadır. Bu çalışmada, Türkçede bileşik-öbek ile varolan-uydurma bileşiklerin akustik özelliklerini ölçülerek, Türkçede ad-ad bileşiklerindeki sözlüksel vurgunun sesbilgisel görünümü araştırılmaktadır. Deney 1’de ad-ad bileşikleri ve öbekselle karşıtlıkları ([da.ná.bur.nu] ve [[da.ná][bur.nú]]) kullanılmış, Deney 2’de varolan ve uydurma bileşikler ([da.ná.bur.nu] ve [ke.dí.bur.nu]) akustik olarak ölçülmüştür. Bulgular, Deney 1 için bileşikler öbekselle karşıtlarından ayıran belirgin bir sesbilgisel eğilim göstermiştir. Model yoğunluk, süre, perde değerleri, konum (sol ve sağ) ve bürünsel tür (bileşik ve öbek) arasında güçlü bir etkileşim ortaya koymuştur. Deney 2’de uydurma bileşikler dilin sözlüksel bir parçası olmamasına karşın, uydurma bileşiklerden elde edilen bulgular, varolan bileşiklerin perde, yoğunluk ve sürelerinin varolan bileşiklere benzer vurgu atamasını taşıdığı ortaya koymuştur. Konum (sol ve sağ) ve sözcük türü (varolan ve uydurma) etkenlerinin akustik özelliklerine ilişkin benzer etkileşim etkileri gözlenmiştir. Elde edilen bulgular,

* Assoc. Prof. Dr., Ankara University, Language and History-Geography Faculty, Department of Linguistics. E-mail: pinarbekar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3103-0758

Türkçede bileşik vurgusunun sesbilgisel görünümünün ortaya konulmasına katkı sağlayabilmekte ve ileri araştırmalara zemin hazırlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Bileşik, öbek, sözlüksel, uydurma, sesbilgisi, vurgu

Introduction

The stress patterns of compound words differ from the stress patterns of their phrasal counterparts. Compounds like “greenhouse” with this prosodic structure are often described as bearing primary stress on the first syllable, whereas its phrasal counterpart “green house” tends to have a secondary stress pattern. The left-prominent stress pattern of compounds is widely considered in early phonological studies (see Chomsky & Halle, 1968; Liberman & Prince, 1977, among others). As well as reported in the so-called Nuclear Stress Rule (NSR) and Compound Stress Rule (CSR) of Chomsky and Halle determining the primary stress for the leftmost item, compounds tend to be stressed phrase-finally. Although there have been significant phonological analyses on the stress patterns in compounds (Chomsky & Halle; Nespor & Vogel, 1986; Ladd, 1996), little empirical research has been conducted on the phonetic implementation of compound stress. Phonetic studies on compound stress (Giegerich, 2009; Nguyễn & Ingram, 2007; Plag et al., 2007; Kunter, 2011) have noted that phonetic patterns differ not just in stress patterns but also in the phrasal counterparts specific to nominal compounds.

The current study investigates the acoustic correlates of lexical stress in compounds through two production experiments where participants produced compound vs. phrasal stress and existing vs. novel compounds. Results of Linear mixed-effects model (LMMs) for Experiment 1 shows a clear phonetic tendency that distinguishes compounds from their phrasal counterparts. In Experiment 2, even though novel compounds are not lexicalized parts of a language, preliminary results for novel compounds reveal a similar stress assignment to existing compounds for noun-noun (NN-type) constructions. Even though there are limitations to the methodology, the current preliminary study might contribute to basic phonetic features for compound stress for future studies in Turkish.

The following sections will provide background on compounds, summarize the experiment, and explain its relevance to investigating the acoustic correlates of compounds.

Prosody of compounds

Many studies of metrical structure have focused on the phonological difference between compounds and phrases. Chomsky and Halle (1968) proposed the CSR, which assigns primary stress to the leftmost sonority peak in the string under consideration. By following Liberman and Prince (1977) and Chomsky and Halle’s theories, Halle and Vergnaud (1987) developed a claim on compound stress and proposed a prominence is marked by phonetics. According to Liberman and Prince (1977, p. 257), “in a configuration of [CA BC], [...] NSR: if C is a phrasal category, B is strong., [...] CSR: if C is a lexical category, B is strong if it branches”. Liberman and Vergnaud asserted the strong-weak pattern for compounds. According to their analyses, if the left part of a compound becomes ‘strong’, then the right part is accepted as ‘weak’.

Although a great number of compounds typically exhibit the strong-weak pattern, there are different patterns of compound stress that can also be observed, in NN-type of compounds such as Madison Avenue in English (Ladd, 1984). An additional distinction becomes visible for other types of nominal compounds such as noun-verb (NV) compounds such as hünkarbeğendí (‘pot roast lamb with eggplant puree’) in Turkish (Swift, 1963). Plag proposed a considerable number of different assignments in English where stress is prominent on the right edge of the metrical structure (e.g., silk tíe). These assumptions show us the different nature of compound stress where they exhibit variability in stress assignment. The current research focuses only on a typical stress pattern for the ‘strong-weak’ type of nominal compounds to investigate basic roles of phonetic implementation of NN compounds in Turkish.

On the compound and phrase distinction, Giegerich (1992) follows the approach of initial stress to be more prominent on the first constituent and non-initial stress to be more prominent on the second constituent of a compound. He developed the Phrasal Prominence Rule (PPR) and Compound Prominence Rule (CPR)

under the basis of NSR (Chomsky & Halle, 1968) and CSR (Lieberman & Prince, 1977). According to Giegerich's analyses on compound and phrase distinction (1992:256-257), "the Phrasal Prominence Rule [...] invariably makes the phrase-final word the most prominent one, while [...] the [Compound Prominence Rule] never assigns an S[(=strong)] to the final word in a compound" (ibid.). His points summarize PPR where the phrase-final word is accepted as prominent; however, CPR does not assign as strong to the word in a compound. Within this theoretical framework, in general, he claims a similar approach to complement-head constructions in English. According to Giegerich (2004), if a left item bears an initial stress, it becomes lexical; however, if a right constituent bears a non-initial stress, then it is syntactic.

Prosodic accounts in Turkish

Compounding is a productive word-formation process in structural, semantic, frequential, and phonological factors in Turkish. Basic previous accounts (Demircan, 1975; Inkelas & Orgun, 1998; Kabak & Vogel, 2001; Charette et al., 2007; Göksel & Haznedar, 2007; Kabak & Revithiadou, 2007; Kunduracı, 2013; Johanson, 2021) generally accept prosodic classification for compound stress in regular form for left-edge stress position (generally for nominal compounds) and unusual form for the right edge stress position.

Three major prosodic analyses have been formulated to address compound stress in Turkish. One is the Leftmost Wins approach of Inkelas and Orgun (1998), where compounds are accepted as a left-prominent constituent. According to this analysis, the first member of relevant compound receives an application of default stress. In this co-phonology approach, both compound stresses and final stress are morphologically the same but have different co-phonologies, and each of these words corresponds to a lexical entry.

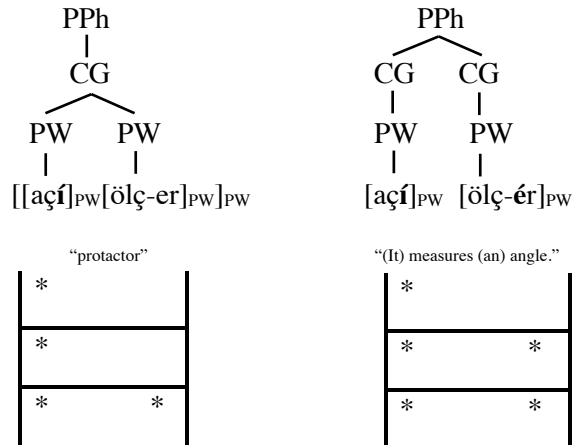
Two critical prosodic accounts generated from Leftmost Wins. First approach is related to nominal compounds and phrase distinction under syntactic bases in Turkish. Kamali and İkizoğlu (2012) state that compound stress is not related to its lexical entry; it is directly related to its morphosyntactic makeup, so compounds are in fact syntactic phrases. They point out that productive compounds with compound stress are syntactic phrases. Second approach comes from Clitic Group (CG) claim of Kabak and Vogel (2001) formulate under Selkirk's (1984) prosodic hierarchy. They argue prosodic accounts of CSR on the differences between compound and phrase stress as displayed in below (Kabak & Vogel, 2001:337):

CSR IN TURKISH

Assign main stress to the leftmost syllable bearing prosodic word [PW] stress and has the effect of retaining only a single primary word stress, and substantially reduce or possibly eliminate the prominence of all other stresses at least perceptually.

Compound stress is an instance of the CG in the prosodic hierarchy according to Kabak and Vogel (2001). They differ in lower categories of prosodic hierarchy from Inkelas and Orgun (1998)'s claim for PW for compounds with final and non-final stress. Kabak and Vogel prefer to bring an explanation to compound stress with CG for compounds with non-final stress. According to their point, prosodic domain for compound stress is the CG. Compounds are stressed with a left-edge prominence according to their approach. This means that each word assumes to begin with a PW, and compound stress moves to a higher level in the hierarchy to CG as presented in below sample (1) in Kabak and Vogel (2001:341).

(1) a) Compound Structure   b) Phrasal Structure

Kabak and Vogel (2001) put forth a well-designed metrical point for Turkish stress domain. They refer this nominal compound analysis as to promote stress of first item in CG. By this way, the prominence of any other stresses is decreased. This analysis shares a single CG and assigns a single grid mark (*); however, since phrasal stress shares two CGs, phrasal structure becomes separate, they assign two grid marks (**) on the mid-level designed for CGs. Kabak and Revithiadou (2007) later assert a non-derivational approach to CG, which is larger than PW and smaller than Prosodic Phrase (PPh). According to non-derivational approach, regular compound stress is generally assigned on the final syllable of the first item, which constitutes compounds such as in “kuru kayısı” (‘dry apricot’):[[kurú]PW[kayısı]PW] vs. [kurú]PW[kayısı]PW. This regular stress indicates the prosodic word of leftmost constituent of CG with a stress on generally its left edge position. Kunduracı (2013) also suggests that Turkish NN-type of compounds exhibit phrasal stress at the Phonological Phrase (PPh) level which is accepted as the primary stress of this level. In the current study, we follow the prosodic analysis for nominal compounds in the line of Kabak and Vogel (2001) and Kunduracı (2013) in Turkish.

Prosody of existing and novel compounds

There are four main prosodic hypotheses on theoretical and empirical analyses of existing and novel compounds in different languages. Prosodic hypotheses put a general remark on the difference between initial and non-initial stress patterns of compounds. The first hypothesis is the Giegerich’s (1992, 2004) structural analyses. Giegerich’s previous analyses argue that lexical constructions might carry initial and non-initial stress. Giegerich gives a strong discussion on lexicalization in English for the left-stressed “truck driver”, and the right-stressed “steel bridge”. Following Cinque (1993), Giegerich discusses the head position of English NN-type of compounds on the sample of “toy factory”. According to his points, when “toy” is a modifier or specifier of “factory”, then “factory” is stressed (“a factory that is a toy”). However, when “toy” is the complement of the “factory”, then “toy” is stressed (“a factory producing toys”).

Plag (2006) brings a different claim for the initial stress analysis of Giegerich (2004) for English modifier-head compounds. In his analogical hypothesis, novel compounds provide contrast evidence against Giegerich. Plag’s reading study investigates stress assignment of novel modifier-head compounds pronounced by English native speakers. The empirical findings show that since novel compounds are not lexicalized, the initial stress of a modifier-head compound is not directly based on lexicalization. The idea of analogical influence on compounds is first developed by Schmerling (1971), and recently investigated by Plag and colleagues (for more details, see Plag, 2006, 2010; Plag & Kunter, 2010; Bell & Plag, 2013; Schlücker & Plag, 2011). Plag (2006: 244) explains the analogical process for novel compounds in a simple context. According to his points, analogy in existing (i.e., lexicalized) compounds may influence new (i.e.,

non-lexicalized) compounds which lead to staying in a similar shape. Kunduracı (2017; 2019) has remarkable paradigmatic and formal analyses on novel compound formations in Turkish within the scope of theoretical morphology on *-(s)I* compound marker in NN-constructions.

Next hypothesis is generated from semantic effects on prosody for compounds. Olsen (2000) states that prosodic features of English nominal compounds can vary according to their meaning context. Olsen asserts that initial stress in a primary compound becomes significant when semantic interaction between compound families can be derived from the meaning of one constituent such as in her example of “space scientists” where the semantic relation of “study” is derived from the constituent “scientist”.

Bell and Plag (2012, 2013) later put forth another hypothesis for English NN-compounds on the relation between informativity and (non-)initial stress where they discuss informativity of individual compound members. They refer to Ladd’s (1984) analysis of complex English names such as “Street” with initial stress and “Avenue” with non-initial stress. Their informativity analysis for the initial stressed element “Street” depends on the degree of preciseness and markedness of this item. According to this view, combinations bearing “Street” is not stressed on the head position since “Street” represents the item with the lowest degree of preciseness and markedness. This brings a more crucial role in bearing stress to non-head combinations than head combinations.

So far, four different types of hypotheses are described for NN-combinations: Structural aspects, analogical influences, semantic factors, and informativity. All these approaches have common points in the explanations of stress patterns of NN-constructions when some compounds have initial, and others have non-initial stress. They generally state that novels are derived without being used in any compound before. Therefore, analogical effects on compound stress probably influence the stress pattern of compound. Our current study adopts an analogical hypothesis of Plag and colleagues’ studies and theoretical points of Kunduracı (2017, 2019) for novel formations on Turkish NN constructions. From this motivation, novel NN-type of compounds are questioned for whether their prosody behave similarly to existing, or not.

Acoustic correlates of stress and Turkish

Acoustic cues generally used to identify word stress are the duration of phonation, pitch, and intensity. Previous studies (Fry, 1958; Beckman, 1986; Harrington et al., 1998) on acoustic correlates of word stress have indicated that variations between stressed and unstressed syllables in many languages. These differences have been illustrated as fundamental frequency (F0) or pitch, duration, intensity, vowel quality, and spectral slice. Fry (1958) has differentiated between these phonetic cues on the relation to stress where pitch is accepted as the most prominent acoustic cue for perception, followed by intensity and duration.

There are two prosodic levels of stress in Turkish. The first level is the word stress, which is related to syllables in a word-formation (Sezer, 1983; Kabak & Vogel, 2001). As a stress-accent language (Lees, 1961; Lewis, 1967), Turkish typically has words stressed on their final syllable such as in [év>house], [ev-lér>house-PL], [ev-ler-í>houses-PL-ACC]. Stress in irregularly-stressed words can be attributed to either a lexically stressed syllable or to the use of a lexically stressed root or Sezer’s root in Turkish. Compared to non-final stress, pitch difference is the primary correlate of prominence in Turkish stress patterns, according to empirical studies comparing metrical properties of the final and non-final stresses (Konrot, 1981; Levi, 2005; Öztürk, 2005). In Levi’s acoustic study, which investigates the acoustic correlates of F0, duration, and intensity in Turkish word stress. She finds that duration and intensity are cues of stressed syllables; however, they are prominent as F0 peaks. She asserts that duration and intensity do not correlate well with final stress in Turkish. In contrast to previous studies on acoustic correlates of word stress in Turkish, Öztürk (2005) finds that vowel and syllable durations do not vary significantly between lexically stressed and unstressed syllables. For lexical stress level, Turkish bears differences between acoustic correlates of final and non-final stress, and non-final stress triggers F0. Next, an acoustic study by Konrot (1981) confirms a distinction between pitch and stress accent in Turkish where final syllable bears stress accent but does not bear pitch accent. Pitch movements in that study indicates F0 peaks, which are accepted as the most prominent correlate of word stress in Turkish.

The second level of stress in Turkish is generally called as phrasal stress, where stress falls on the first word in a phrase (Inkelas & Orgun, 2003). Phrasal stress marks prosodic prominence of a word located within a phrasal structure. Kornfilt (1997) refers to phrasal stress as phrase-final or preverbal stress in Turkish. A comparison between compound and phrasal structures indicates prosodic level of phrase-final stress. Inkelas and Orgun state that Turkish compounds bears the main stress on the first item; however, phrasal stress typically has its main stress on the final word or immediately preverbal focus position.

Even there seems different points to identify prominence in acoustic correlates of stress in Turkish, experimental studies mentioned above have met on common ground in explaining phonetic implementation of stress. Accordingly, phonetic correlates of compound and phrasal structures generally interact with the acoustic cues of word stress.

Phonetic realization of compounds and phrases

Previous acoustic studies have marked a prosodic distinction between compounds and their phrasal counterparts (Farnetani et al., 1988; Giegerich, 2004, 2009; Nguyễn & Ingram, 2007; Plag, 2006; Kunter & Plag, 2007; Plag et al., 2007; Kunter, 2011; Morrill, 2012; Schlechtweg, 2018). In American English, Plag (2006) conducted an experiment on existing and novel modifier-head compounds. Speakers were asked to pronounce novel compounds with initial and non-initial stress patterns. Plag inferred a specific interaction between compound stress and their pitch realizations. Another well-designed study by Morrill (2012) in American English asserted a phonetic implementation of adjective-noun (AN) compounds by measuring acoustic correlates of different intonation patterns of stress between prosodic positions as “greenhouse” and “green house”. Morrill found a distinctive analysis for pitch patterns and an interaction between the intonational and prosodic environments in terms of phonetic cues. One of the first acoustic study on compound-phrase distinction, Farnetari et al. (1988) found an acoustic contribution to stress difference. Five speakers of either American/British English produced only three pairs of compounds and phrases. According to their findings, duration, intensity, and F0 peaks contribute to an acoustic difference between compounds and phrases. From these three acoustic cues, the most prominent cue is described as the duration in both compounds and phrases.

In contrast to American/British English, compound and phrasal structure distinctions do not contribute to stress differences which does not bear word stress. Previous studies indicate that French does not contribute any prosodic difference between compounds and phrases (Arnaud & Renner, 2014; van Goethem, 2009) since this language does not carry a regular lexical stress. However, in English which is the most investigated stress-accent language, compound-phrase distinction contributes to stress differences (Giegerich, 1992, 2004; Vogel & Raimy, 2002; Plag, 2006). Similar to English, previous works on German show that AN type carries initial stress on the first item of a compound, but the phrases carry stress on the non-initial position, so NN-types generally prefer initial stress (Berg, 2012; Neef, 2009; Schlücker, 2013). In a study for a different type of language, Nguyễn and Ingram (2007) investigated acoustic and perceptual cues of compound-phrase distinction in Vietnamese. They found that speakers used a phrase-level disambiguation strategy for prosody and asymmetric prominence for coordinative compounds.

When we turn to novel compounds, they are generally accepted as non-lexicalized parts of language; however, they are interpreted using knowledge of existing compounds (Gagné & Spalding, 2006; Plag, 2006, 2009). There are limited number of experimental studies on the prosody of novels. Plag (2006) discusses compound prosody on the basis of three hypotheses of semantic, structural, and analogical approaches for existing and novels. Plag compared novel and existing compounds by using a reading experiment on nine native English speakers to test the productivity and lexicalization of stress assignment. He showed a robust effect of the right constituent on the stress assignment of a given compound. According to this finding, compounds including “symphony” as a right constituent of the compound displayed prosodic differences from the compounds including “sonata” and “opera” as of right constituents. Plag suggests that semantic, structural, and analogical hypotheses for stress assignment are relevant, even though they share different prosodic levels of degrees.

To our knowledge using existing and novel compounds, phonetic features of word stress and compounding have so far been used in a limited number of studies mentioned above to investigate the prosodic accounts by measuring prominence and prosodic alignment. From these empirical motivations, the current study aimed to investigate the acoustic correlates of nominal compound-phrase distinction and their productivity of stress assignment for existing and novel compounds.

Present Study

Previous studies on acoustic correlates of compounds in Turkish have typically examined prosodic accounts of lexical stress (Inkelas & Orgun, 1998; Kabak & Vogel, 2001; among others); however, evidence for phonetic features on compounds and word stress are still relatively sparse (Athanasopoulou et al., 2017; Levi, 2005). The present study examines phonetic characteristics of compounding for lexical stress where stress patterns of existing and novel constructions are acoustically measured in Turkish. Our study tests two main hypotheses with two production experiments. In Experiment 1, to address the lack of acoustic correlates of compounds in Turkish, we predict a phonetic tendency and specific lexical stress cues between compounds-phrase distinction. From this motivation, we focused on basic acoustic roles of duration, pitch, and intensity. Duration and pitch might be the strongest phonetic cues to identify stress patterns of NN-type of compound in Turkish.

Our second question includes the phonetic tendency of stress assignment in nominal novel compounds. In Experiment 2, for NN existing and novel compounds, we asked whether NN-combinations share similar stress positions both for existing and novel. Even if we predict similar stress cues since novels are not lexicalized, they might not share similar stress cues to existing.

To sum up, our main hypothesis is to focus on the acoustic roles and specific stress cues of Turkish nominal compounds. This preliminary study is one of the first experimental studies measuring the phonetic tendency of NN-compounds in Turkish. In accordance with the previous analyses, novels are expected to share the productivity of stress assignment in Turkish NN-type. Even if novels are not lexicalized parts of language, they might represent similar stress assignments to existing compounds for NN-constructions. Although there are limitations to the methodology, our current study might contribute to basic phonetic properties of stress assignment of Turkish compounds. It is considered that there can be prosodic commonalities for NN-types in Turkish between the stress assignment of existing and novel compounds.

Materials

Speakers

Forty-six native speakers of Turkish (25F, mean=22.82, SD=3.46, SE=0.64; 21M, mean=23.68, SD=3.46, SE=0.73) were included to production experiments. All speakers were balanced for selection by gender, and they had no neurological, hearing, or language impairments. Production experiment was approved by Ethical Board {*Decision No:385*}. This research was supported in part by a postdoctoral fellowship from Tübitak-Bideb-2219.

Experimental Design and Stimuli

To address the lack of acoustic correlates of nominal compounds in Turkish, two production experiments were conducted and divided into two parts: (1) compound-phrase distinction, (2) existing vs. novel compounds. All syllables were dissyllabic, and syllable structures were balanced according to the left position and right positions of compounds. All compounds were left-edge prominent. Ten pairs of prosodic type and compound type of existing and novels were formed from NN compounds in Table 1.

Table 1: An experimental sample of Prosodic Type and Compound Type

Prosodic Type	Sample	Prominence	Tones
compound	[[da.ná] _{PW} [bur.nu] _{PW}] _{PW} “a mole cricket”	left-prominent	[L+H*]
phrase	[da.ná] _{PW} [bur.nú] _{PW} “a nose of a calf”	left- and right- prominent	[L+H*],[L+H*]
Compound Type	Sample	Prominence	Tones
existing	[[da.ná] _{PW} [bur.nu] _{PW}] _{PW} “a mole cricket”	left-prominent	[L+H*]
novel	[[ke.dí] _{PW} [bur.nu] _{PW}] _{PW} “a nose of a cat”	left-prominent	[L+H*]

Abbreviations: L+H: Low+High Tone, PW: Prosodic Word.

Of the existing compounds, there were ten pairs of NN-type compound-phrase distinctions, e.g. [[da.ná]_{PW}[bur.nu]_{PW}] “a mole cricket” vs. [da.ná]_{PW}[bur.nú]_{PW} “a nose of a calf” and ten pairs of novels, e.g. [[ke.dí]_{PW}[bur.nu]_{PW}] “a nose of a cat”. They shared same prominence in their left edge position and same binary tones (L+H*). Existing compounds are selected by NN compounds bear stress on the first members where they carry only binary L+H* tone. As a non-lexicalized compound, novels are considered to bear similar prosodic prominence to existings, therefore they share same tones (L+H*). Since the phrasal counterparts of both existing and novel have two prosodic members, they bear two binary L+H* tones for each member of the phrasal structure.

The production stimuli were sampled from Turkish National Corpus (Aksan et al., 2017). There were (10×2×3) 60 combinations for NN-type existing and phrasal contrasts and (10×2×3) 60 combinations for NN-type novel compounds with three repetitions of each speaker. A full list of 40 target words for NN-constructions for both experiments is shown below in Table 2.

Table 2: Stimuli of Prosodic Type and Compound Type used in the production experiments

Experiment 1: Prosodic Type			
Compound		Phrase	
aslanağzı	<i>'snapdragon'</i>	aslan ağzı	<i>'mouth of a lion'</i>
danaburnu	<i>'mole cricket'</i>	dana burnu	<i>'nose of a calf'</i>
tavşankanı	<i>'bright red'</i>	tavşan kanı	<i>'blood of a rabbit'</i>
yavruağzı	<i>'light pink'</i>	yavru ağzı	<i>'mouth of a baby'</i>
balıkgözü	<i>'eyelet'</i>	balık gözü	<i>'eye of a fish'</i>
tavukgöğsü	<i>'white pudding'</i>	tavuk göğsü	<i>'breast of a chicken'</i>
samanyolu	<i>'Milky Way'</i>	saman yolu	<i>'hayloft'</i>
kedidili	<i>'lady finger'</i>	kedi dili	<i>'tongue of a cat'</i>
koltukaltı	<i>'armpit'</i>	koltuk altı	<i>'under sofa'</i>
gecekuşu	<i>'night person'</i>	gece kuşu	<i>'night bird'</i>
Experiment 2: Compound Type			
Existing		Novel	
aslanağzı	<i>'snapdragon'</i>	insanağzı	<i>'mouth of a human'</i>
danaburnu	<i>'mole cricket'</i>	kediburnu	<i>'tongue of a cat'</i>
tavşankanı	<i>'bright red'</i>	devekanı	<i>'blood of a camel'</i>
yavruağzı	<i>'light pink'</i>	şişeağzı	<i>'tubulure of a bottle'</i>
balıkgözü	<i>'eyelet'</i>	ahşapgözü	<i>'eye of a wood'</i>
tavukgöğsü	<i>'white pudding'</i>	hindigöğsü	<i>'breast of a turkey'</i>
samanyolu	<i>'Milky Way'</i>	koşuyolu	<i>'running way'</i>
kedidili	<i>'lady finger'</i>	kadındili	<i>'language of a woman'</i>
koltukaltı	<i>'armpit'</i>	yatakaltı	<i>'under a bed'</i>
gecekuşu	<i>'night person'</i>	denizkuşu	<i>'sea bird'</i>

Procedure

The spoken data were recorded in a sound-proof booth in AUBRC Phonetics Laboratory using a dynamic microphone via Praat 6.0.40 (Boersma & Weenink, 2022). To control the speakers' hearing levels, an audiometer system of Interacoustics AS608e was used before the experiments (see Figure 1).

Speakers were seated approximately 18 inches from the microphone which was stabilized on a boom in the booth. A consent form and instructions were provided to all speakers in Turkish. They were asked to train reading instructions to have comfortable speaking with the equipment. To prevent mistakes during

producing sentences, all speakers were instructed to sound the experiment sentences three times. Before the main session was begun, a trial experiment was conducted to prepare speakers for the main experiments. In trials, speakers were asked to produce similar sentences to the main sentences. Each speaker was informed in the practice session to ensure that speakers comprehended the instructions to read out the target sentences three times carefully and naturally.

Experimental sentences were presented in the center of a light grey screen and one sentence was visible at a time. Stimuli were presented to speakers on a laptop screen with the target compound pairs embedded in carrier sentences. Accented pronunciations were elicited by having speakers read out a sentence with a related word in the preverbal focus position in Turkish such as in [Kadın danáburnu dedi] > [The woman mole cricket say-PAST].

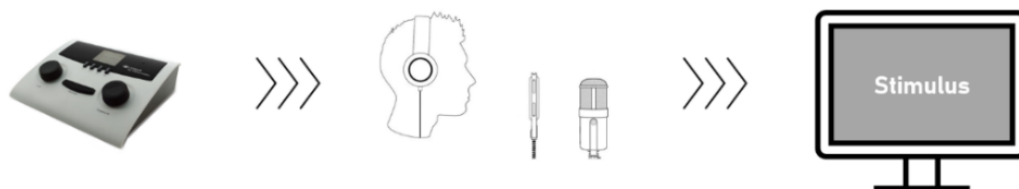

Figure 1. Procedure

Speakers read through a list of target sentences in careful speech. They were not informed about any specific errors and only read sentences with three repetitions. There were four main sessions of experiments and three breaks after each session. The whole session lasted one hour including practice, production, and breaks.

Data Analysis

Acoustic characteristics of NN-type of compounds for both experiments were measured using speech analysis software Praat by the following parameters presented in Table 3. In each target word, the syllables with primary (left edge stressed) were manually determined, and the sonorant of the rime of each target syllable was annotated as the acoustic measurement interval.

Table 3: Acoustic parameters

Acoustic Parameters	Units	Description
duration	Ms	Word duration excluding any silence before or after word
meanF0	Hz	Mean F0 of entire word and stressed syllable
maxF0	Hz	Maximum F0 value across entire word and stressed syllable
minF0	Hz	Minimum F0 across entire word and stressed syllables
meanIntensity	dB	Mean intensity of word and stressed syllable

All data were manually prepared by splitting sentences from rawdata according to acoustic annotations. Before annotations, tokens with recording problems such as microphone artifacts, unexpected noise, or clipping were removed from the rawdata analysis. After data renaming, following articulation errors and different syllable types were eliminated from further analysis: (a) an unexpected pause/hesitation before or after target word, (b) replacements/errors in reading one or more of the words in carrier sentence, (c) non-fluently pronounced tokens.

There were 4968 (108 combinations×46 speakers) sentences in total were included in annotation and rawdata analysis. Acoustic annotation of compound-phrase distinction was conducted in Praat using TextGrids. Sentences were enumerated and labeled according to their compound type, sentence, word, syllable, and sound-level of characteristics. Gridmaker (Ryan, 2005) script running under Praat was used to annotate the TextGrids. Seven levels were created during the annotation: Transcription, tokens, syllables, structures, phonemes, stressed syllables, and compound types as in Table 4. A following sample of annotated data is presented in Figure 2:

Table 4: Overview of annotation scheme

#Tiername	Labels	Explanation
transcription	transcription names	Carrier sentences
tokens	token names	Each word in a separated form
syllables	syllable names	Syllable labels
structures	CV, CVC	Syllables types
phonemes	consonants, glides, and vowels	Labels of consonants, glides, and vowels
stressed syllables	*, x	If syllable is on the left-edge: *, If syllable is on the right-edge: x
breaks	–	Breaks between phrases and existing/novel compounds
compound type	s, 01, f, m, nn, comp, nov, phr	Speaker, speaker number, female, male, NN-type, compound, novel, phrasal counterpart
comment		Comments on speakers' articulation, voice quality, artefacts, breakpoints in milliseconds (ms)

Abbreviations. *: stressed syllable, x: non-stressed syllable, -: prosodic break.

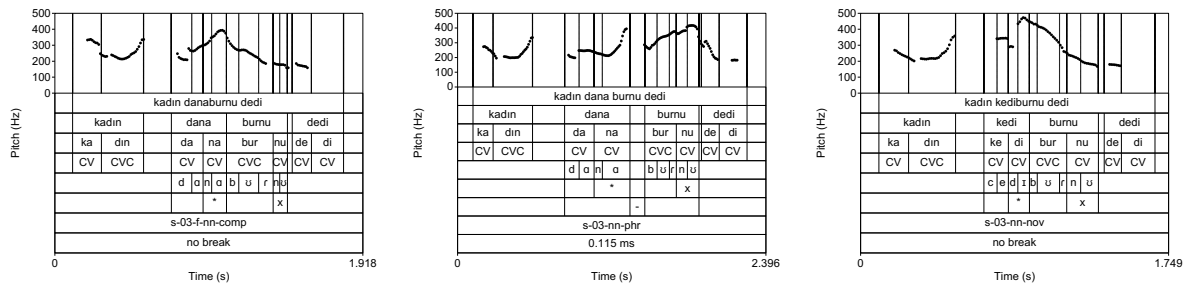

Figure 2: Representative annotations of tokens used in two experiments. *Compound vs. phrasal contrast: [danáburnu](left)–[daná burnú](middle) and novel compound [kedíburnu](right)*

For statistical analysis of annotated data, a Praat script ProsodyPro (Xu, 2013) was used to extract and analyze F0 contours, intensity, and duration (see Table 3). All segmental boundaries were labelled and controlled in manually with visual inspection and listening to the validation.

Intervals and duration measurements

Compounds and phrases were labeled according to following intervals and duration: Tokens, vowel intervals, stressed syllables, and syllable structures. While glides and soft <g> were included in the vowel lengths, voice onset time and aspiration were considered for consonants. . They were labeled as intervals on phonemes to identify the pitch contours. Durations of phonemes, words, and stressed syllables of the targets were included into analysis.

Pitch measurements

Using ProsodyPro, which is a large-scale analysis of continuous prosodic events, allowed us to systematically process the annotated data with high precision for F0 tracks in minimum, mean, and maximum levels in a selected segment and label intervals. As to eliminate unexpected pitch-tracking problems in an automated method of getting accurate F0 tracks in min, mean, and max levels were controlled manually after the extraction of each stimulus. Pitch values for the beginning and ending points of selected intervals were set at 0.01 seconds after the start, and 0.015 seconds (see measurement methods in Morrill, 2012) to decrease undefined F0 tracking, which occurs at the beginning and ending points of vowels. Following Plag et al. (2011), pitch settings were arranged to 75-300 Hertz (Hz) for males and 100-500 Hz for females. Since semitones display any possible change in vowel productions, linear Hz data are converted into 1 Hz semitones. Automatic measurements provided the semitones in excursion size, maximum, and final velocities which are indicators of target slope. MaxF0 location in ms was measured automatically as the duration of the F0 peak relative to the onset of an interval in ms. The maxF0 location ratio was extracted automatically as the related location of the F0 peak as a proportion for the duration of intervals.

Intensity measurements

Speakers were asked to seat in a stable position during experiments due to calibrating of microphone as to measure the intensity (dB) accurately. Intensity values were extracted automatically at the point of mean intensity in each vowel.

Statistical analysis

Analyses were conducted using R statistical language (version 4.0.3; R Core Team, 2022) using the packages *lme4* (version 1.1.26; Bates et al., 2015), *ggpubr* (version 0.4.0; Kassambara, 2020), *ggplot2* (version 3.3.5; Wickham, 2016), *lmerTest* (version 3.1.3; Kuznetsova, Brockhoff, & Christensen, 2017). Linear mixed-effects model (LMMs) was used to investigate effects of multiple random effects with *lme4*. Fixed factors in LMMs were AcousticMeasure (minF0, meanF0, maxF0, duration, and meanIntensity), ProsodicType (compound and phrase), CompoundType (existing and novel). Random factors were Item, Gender, and Speaker following Baayen (2008). Random factors were included to control individual differences between speech rates and speaker specific variabilities. The significance of fixed effects was evaluated by performing likelihood t-tests using Satterthwaite approximants to degrees of freedom.

Random intercepts (i.e., (1|Speaker)) were added to an empty model, then the fixed factors (i.e., Position, ProsodicType, CompoundType) and random slopes for predictors were included (i.e., (1+Position * ProsodicType|Speaker)). The differences in least-squares mean and confidence intervals for fixed factors of LMMs were compared for experiments. Post-doc formulas for pairwise comparisons using *lsmeans* package (Lenth, 2016) are *diffsmeans (lme.model, test.effs="Position:ProsodicType")* for Experiment 1, *diffsmeans (lme.model, test.effs="Position:CompoundType")* for Experiment 2. Final LMMs for Experiment 1, where the effects of Position and ProsodicType were calculated up to acoustic measurements, was a model with two-way interaction terms among fixed factors: *AcousticMeasure~Position*ProsodicType+(1|Speaker)+(1|Item)+(1|Gender)*. LMMs for Experiment 2 where two-way interaction

effects of Position and CompoundType were calculated according to acoustic measurements among fixed factors: $AcousticMeasure \sim Position * CompoundType + (1|Speaker) + (1|Item) + (1|Gender)$.

Results

The statistical analyses for duration, mean intensity, and pitch were performed separately on the second syllables of compounds and phrases. While the effects of interest are Position and ProsodicType (compound vs. phrase) in Experiment 1, they are Position and CompoundType (existing vs. novel) in Experiment 2 according to the relevant acoustic measurements.

Duration (ms)

In durational results, Figure 3 (left) shows the second syllable duration differences between Position (left-right) and ProsodicType (compound-phrase). As expected, phrases are longer than compounds both in gender and position. This means that both the left and right positions of a phrase are longer than the left and right positions of a compound. LMMs analysis for Experiment 1 reveals significant main effects of Position ($\beta = -17.53$, $SE = 2.57$, $z = -6.18$, $p < 0.001$) and ProsodicType ($\beta = 73.203$, $SE = 3.15$, $z = 23.18$, $p < 0.001$), and the interaction of Position and ProsodicType ($\beta = 38.119$, $SE = 2.13$, $z = -14.18$, $p < 0.001$). Post-hoc comparison tests indicate significantly high performances for Position (left-right) and ProsodicType (compound-phrase). Comparisons are significant for Left position compared to Right position ($\beta = 36.63$, $SE = 2.23$, $z = 16.40$, $p < 0.001$) and for Compound compared to Phrase ($\beta = 54.14$, $SE = 2.23$, $z = -24.24$, $p < 0.001$).

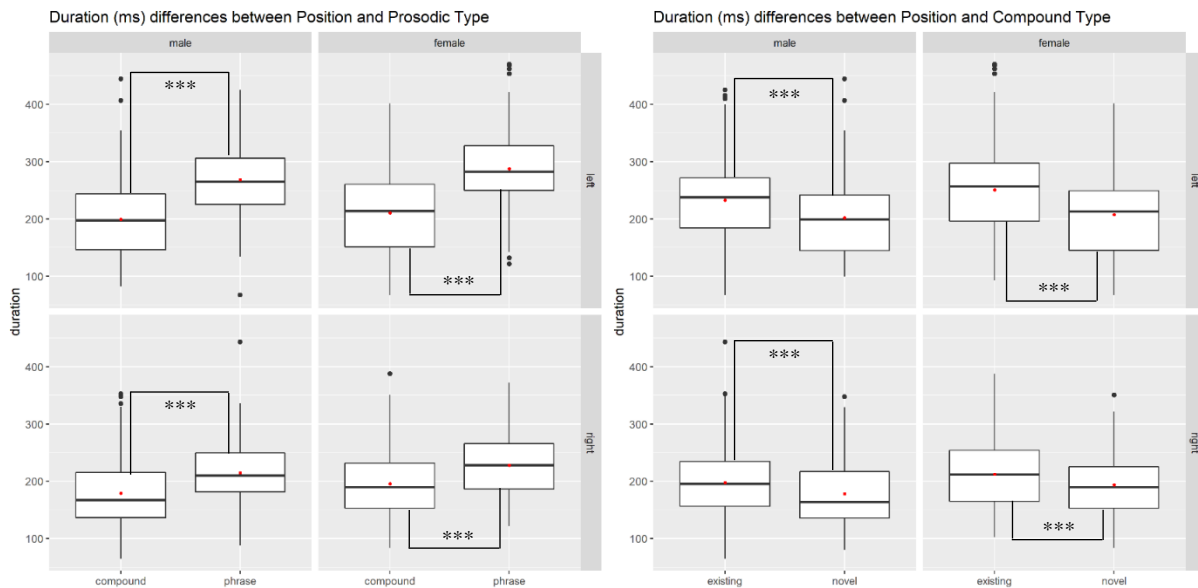

Figure 3: Durational (ms) differences between Position and ProsodicType (left), and Position and CompoundType (right)

In Figure 3 (right), the second syllable duration differences between Position (left-right) and CompoundType (existing-novel) are compared according to gender. Existing compounds are longer than novels as expected for gender and positions; however, the difference becomes bigger in the left position for female speakers. Similar to Experiment 1, LMMs analysis for Experiment 2 reveals a significant main effect of Position ($\beta = -36.30$, $SE = 2.82$, $z = -12.86$, $p < 0.001$) and CompoundType ($\beta = -37.70$, $SE = 3.45$, $z = -10.90$, $p < 0.001$), and the interaction of Position and CompoundType ($\beta = 18.06$, $SE = 4.89$, $z = 3.69$, $p < 0.001$). Post-hoc comparison tests indicate significantly high performances for Position (left-right) and CompoundType

(existing-novel). Post-hoc comparisons are significant for Left position compared to Right position ($\beta=27.26$, $SE=2.44$, $z=11.15$, $p<0.001$) and for Existing compared to Novel ($\beta=28.67$, $SE=2.44$, $z=11.72$, $p<0.001$), but not significant in left existing compared to right novel ($\beta=55.94$, $SE=3.45$, $z=16.17$, $p=0.6844$).

Intensity (dB)

The Figure 4 (left) indicates intensity differences between Position and ProsodicType in second syllable constituents according to gender variation. Phrases are produced higher in the right position of the second syllable items both in males and females; however, intensity of compounds in the left position are higher for females compared to right position. Additionally, there seems to be not many particular differences for males in the left when compared to the right position. LMMs analysis for Experiment 1 indicates significant main effects of Position ($\beta=-5.83$, $SE=0.17$, $z=-34.33$, $p<0.001$) and ProsodicType ($\beta=-5.85$, $SE=0.20$, $z=-7.34$, $p<0.001$), and the interaction of Position and ProsodicType ($\beta=3.47$, $SE=0.20$, $z=11.77$, $p<0.001$). Post-hoc comparison tests show significantly high performances for Position, but not for ProsodicType. Post-hoc comparisons are significant for Left position compared to Right position ($\beta=4.11$, $SE=0.14$, $z=27.88$, $p<0.001$); however, results are not significant for Compound compared to Phrase ($\beta=-0.20$, $SE=0.14$, $z=-1.38$, $p=0.1659$).

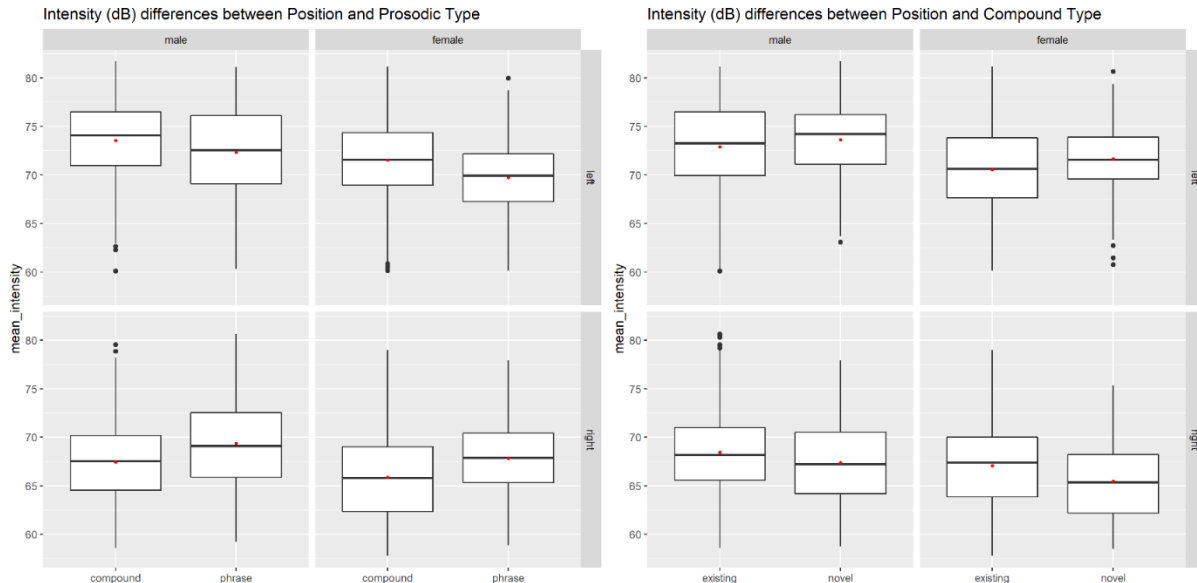

Figure 4: Intensity (dB) differences between Position and ProsodicType (left) and Position and CompoundType (right)

Figure 4 (right) shows the intensity (dB) values differences between Position (left-right) and CompoundType (existing-novel) for the second syllable items for males and females. Intensity values in the left position are higher than right position for both speakers, as expected. While the mean intensity values in the left position are approximately around 70-75 dB, it is around 65-70 dB in the right position for both speakers. LMMs analysis for Experiment 2 also reveals significant main effects of Position ($\beta=-3.92$, $SE=0.17$, $z=-22.71$, $p<0.001$) and CompoundType ($\beta=0.92$, $SE=0.21$, $z=4.37$, $p<0.001$), and the interaction between Position and CompoundType ($\beta=-2.28$, $SE=0.29$, $z=-7.62$, $p<0.001$). Similar to Experiment 1, pairwise comparisons indicate significantly important performances for the Position, but not for CompoundType. Post-hoc comparisons are significant for the Left position when it is compared to the Right position ($\beta=5.07$, $SE=0.14$, $z=33.83$, $p<0.001$). As expected in our second hypothesis, pairwise comparisons

for existing and novel compounds ($\beta=0.21$, $SE=0.14$, $z=1.44$, $p=0.15$) on CompoundType share similarities between their intensity (dB) values.

Pitch results

The pitch values in Hz are calculated for min, mean, and maxF0. Results obtained from the three types of F0 contours for the second syllable constituents of compounds and phrases show that there are remarkably high significances between Position and ProsodicType for Experiment 1. However, pitch values are not significantly high in all acoustic cues between Position and CompoundType, as expected for Experiment 2. The main difference and interaction values for CompoundType in pitch results implicate similar results to duration and intensity values mentioned in previous sections.

Mean F0 (Hz)

Figure 5 (left) shows meanF0 values for Position (left-right) and ProsodicType (compound and phrase) in the second syllable constituents between male and female speakers. Phrases are produced higher in the right positions of second syllable items both in males and females; however, meanF0 of compounds in the left position is higher for females compared to the right position. Additionally, there seem to be not many particular differences for males on the left position when compared to the right position. LMMs analysis for Experiment 1 reveals significant main effects of Position ($\beta=-56.46$, $SE=1.35$, $z=-41.73$, $p<0.001$) and ProsodicType ($\beta=4.74$, $SE=1.65$, $z=0.04$, $p<0.005$). The two-way interaction between Position and ProsodicType ($\beta=19.88$, $SE=2.34$, $z=8.48$, $p<0.001$) are also significant. Post-hoc comparison tests indicate significantly high performances for Position (left-right) and ProsodicType (compound and phrase). Post-hoc comparisons are also significant for Left position compared to Right position ($\beta=46.52$, $SE=1.17$, $z=39.71$, $p<0.001$) and Compound compared to Phrase ($\beta=-14.69$, $SE=1.17$, $z=-12.54$, $p<0.001$).

The pairwise comparisons between Compound and Phrase ($\beta=-4.74$, $SE=1.65$, $z=-2.86$, $p<0.005$) are significant when they are both positioned on the left. MeanF0 values in Figure 5 (right) show remarkable differences between the Position and CompoundType according to gender variation. Similar to intensity values, meanF0 is higher in the left position when it is compared to the right position for males and females, confirming the expected pattern for left-edge compounds.

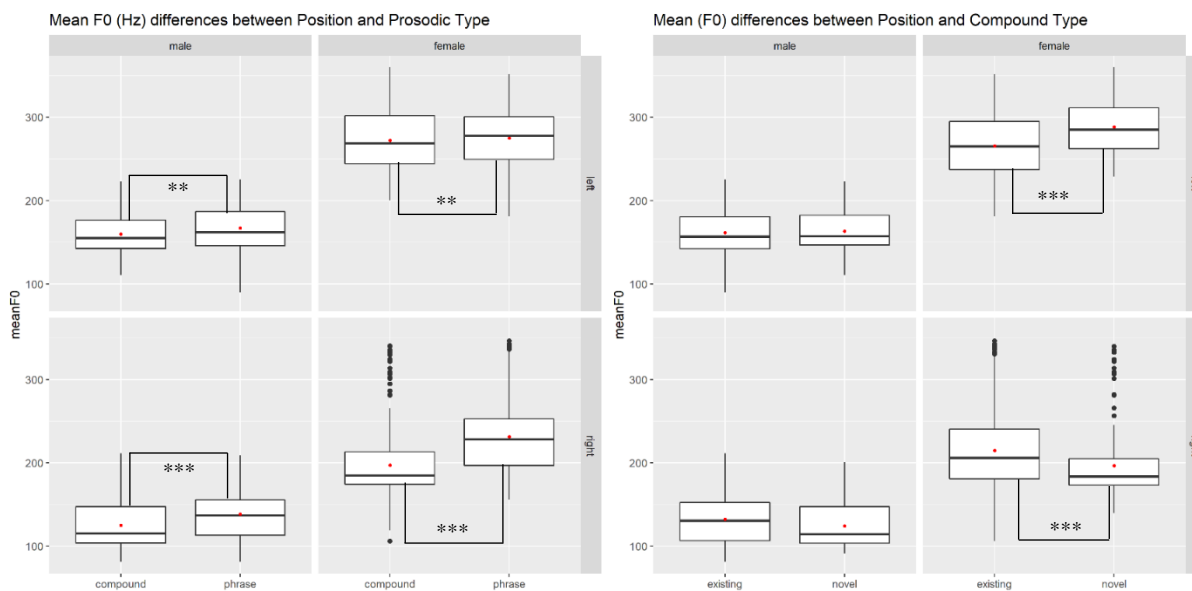

Figure 5: MeanF0 (Hz) differences between Position and ProsodicType (left) and Position and CompoundType (right)

Significant main effects of Position and CompoundType are observed. LMMs analysis reveals significant main effects of Position ($\beta=-40.89$, $SE=1.37$, $z=-29.64$, $p<0.001$) and CompoundType ($\beta=13.30$, $SE=1.69$, $z=7.89$, $p<0.001$), and the interaction between Position and CompoundType ($\beta=-26.86$, $SE=2.39$, $z=-11.23$, $p<0.001$). The pairwise comparisons indicate significantly higher performances for the Position when it is compared to the CompoundType. Post-hoc results are also significantly important for the Left position compared to the Right position ($\beta=54.32$, $SE=1.19$, $z=45.44$, $p<0.001$). However, the pairwise comparisons for existing and novel compounds ($\beta=0.12$, $SE=1.19$, $z=0.10$, $p=0.9151$) are not significant, as expected.

Minimum and Maximum F0 (Hz)

MinF0 values show similar results to meanF0 for Experiment 1. The Figure 6 (left) shows the minimum values for Position (left-right) and ProsodicType (compound-phrase) in the second syllable constituents. While the minF0 of males has a common ground in ProsodicType, mean values of the compounds and phrases are altered up to Position for females. Accordingly, females produce compounds with a higher minimum pitch than phrases in the left position, but less in the right position. Outliers in the right position are observed much farther from the mean values in females when they are compared to males. LMMs analysis for Experiment 1 reveals significant main effects of Position ($\beta=-46.06$, $SE=0.98$, $z=-46.59$, $p<0.001$) and ProsodicType ($\beta=-12.71$, $SE=1.21$, $z=-10.50$, $p<0.001$). The two-way interaction between Position and ProsodicType ($\beta=27.50$, $SE=1.71$, $z=16.06$, $p<0.001$) is significant. Post-hoc comparison tests show significant performances for Position (left-right) and ProsodicType (compound-phrase). Post-hoc comparisons are significant for Left position compared to Right position ($\beta=31.31$, $SE=0.85$, $z=37.75$, $p<0.001$), but not significant for Compound compared to Phrase ($\beta=-1.03$, $SE=0.85$, $z=-1.20$, $p=0.2283$).

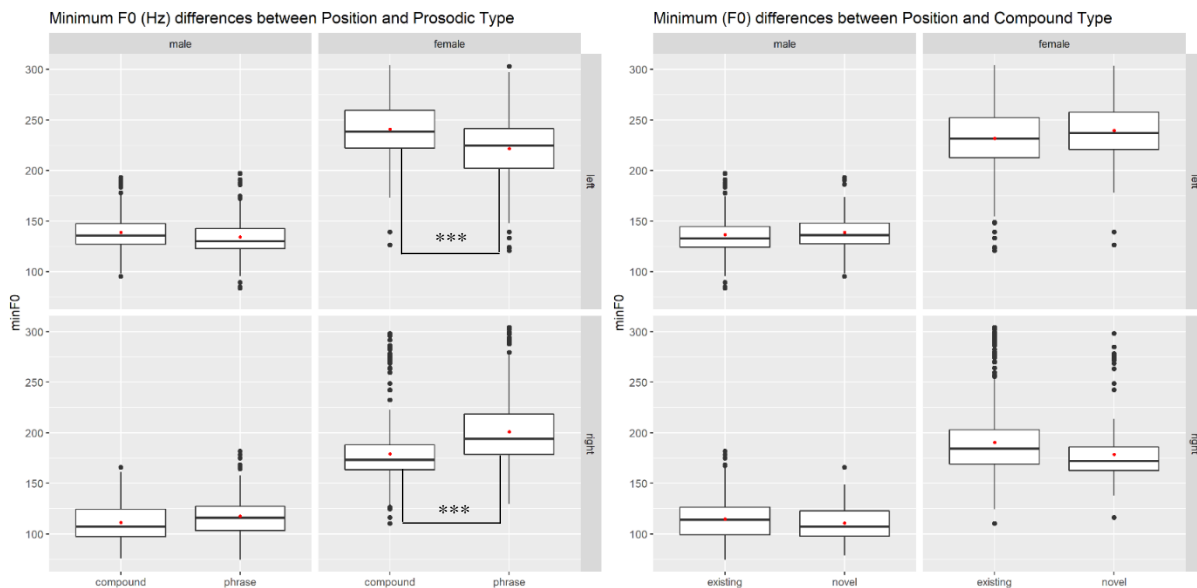

Figure 6: MinF0 (Hz) differences between Position and ProsodicType (left) and Position and CompoundType (right)

Figure 6 (right) shows minF0 values for Position (left-right) and CompoundType (existing-novel) conditions according to gender variation. MinF0 values indicate differences in Position and CompoundType and outliers are more visible in female speakers compared to male speakers. The LMMs analysis for Experiment 2 presents the significant main effects of Position ($\beta=-32.44$, $SE=1.01$, $z=-31.88$, $p<0.001$) and CompoundType ($\beta=5.36$, $SE=1.24$, $z=4.30$, $p<0.001$), and the interaction between Position and

CompoundType ($\beta=-13.66$, $SE=1.78$, $z=-7.67$, $p<0.001$). Pairwise comparisons indicate significantly higher performances for the Position when compared to the CompoundType. Post-hoc results are significant for the Left position when it is compared to the Right position ($\beta=39.22$, $SE=0.88$, $z=44.47$, $p<0.001$). However, pairwise comparisons for existing and novel compounds ($\beta=1.40$, $SE=0.88$, $z=1.59$, $p=0.1102$) are not significant.

Results for maxF0 for the second syllable items in Figure 7 (left) represent the Position and ProsodicType conditions between genders. Similar to meanF0 and minF0 findings, phrases are produced higher both in the left and right positions in males and females. LMMs analysis for Experiment 1 reveals significant main effects of Position ($\beta=-64.91$, $SE=1.84$, $z=-35.11$, $p<0.001$) and ProsodicType ($\beta=14.79$, $SE=2.26$, $z=6.53$, $p<0.001$). The two-way interactions between Position and ProsodicType ($\beta=15.65$, $SE=3.20$, $z=4.88$, $p<0.001$) is also significant. Post-hoc comparison tests indicate significantly high performances for Position and ProsodicType. Post-hoc comparisons are significant for Left position compared to Right position ($\beta=57.08$, $SE=1.60$, $z=35.66$, $p<0.001$) and Compound compared to Phrase ($\beta=-22.61$, $SE=1.60$, $z=-14.13$, $p<0.001$).

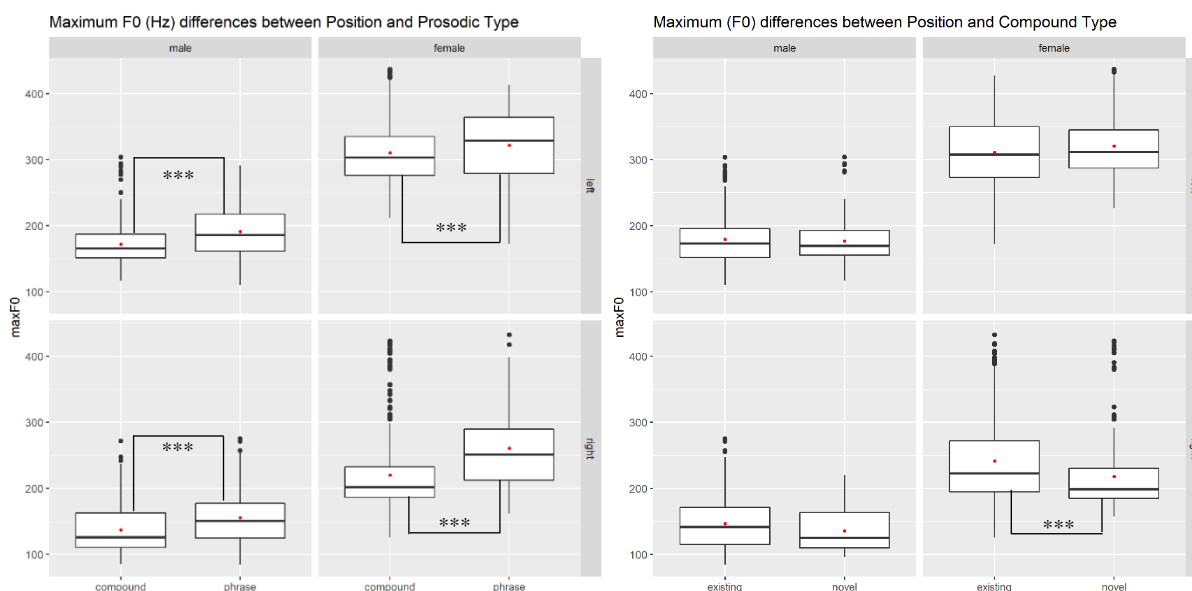

Figure 7: MaxF0 (Hz) differences between Position and ProsodicType (left) and Position and CompoundType (right)

For Experiment 2, the maxF0 values in Figure 7 (right) show differences between the Position and CompoundType conditions according to gender variation. The difference becomes higher between existing and novel compounds when they are located in the right positions. LMMs analysis for Experiment 2 reveals the significant main effects of Position ($\beta=-52.38$, $SE=1.90$, $z=-27.47$, $p<0.001$), but not for the CompoundType ($\beta=3.90$, $SE=2.33$, $z=1.67$, $p=0.0945$). Even the main effect of CompoundType is not significant, the interaction between Position and CompoundType ($\beta=-21.94$, $SE=3.30$, $z=-6.64$, $p<0.001$) is significant. The pairwise comparisons indicate significantly higher performances specifically for Position when they are compared to CompoundType. The post-hoc results are significant for the Left position when it is compared to the Right position ($\beta=63.36$, $SE=1.66$, $z=38.44$, $p<0.001$), and the Existing and Novel conditions ($\beta=7.06$, $SE=1.65$, $z=4.27$, $p<0.001$). Pairwise differences are also remarkably high between right positions for existing and novel compounds ($\beta=18.03$, $SE=2.33$, $z=7.71$, $p<0.001$); however, they are not significant when they are located in the left position ($\beta=-3.90$, $SE=2.33$, $z=-1.67$, $p<0.001$).

Discussion

This study investigated the phonetic implementation of word stress in Turkish NN-type compounds by measuring the acoustic correlates of compound-phrase distinction and existing-novel compound pairs. Two experiments were reported here was designed to examine the acoustic characteristics of pitch, intensity, and duration in a fixed carrier sentence. Our first aim was to address the lack of phonetic realizations of Turkish NN-type compounds. Previous studies have typically examined the prosodic accounts of word stress in Turkish (Inkelas & Orgun, 1998; Kabak & Vogel, 2001; among others); however, evidence for phonetic implementation on compounds and word stress are still sparse (Athanasopoulou et al., 2017; Levi, 2005). Following this motivation, our results from the first experiment revealed a phonetic tendency and specific lexical stress cues between NN-type compounds and their phrasal counterparts. The linear model showed us a clear significance patterns for the main effects of intensity, duration, and pitch values, and for the interaction between Position (left vs. right) and ProsodicType (compound vs phrase). Intensity and duration were the most significant acoustic cues distinguishing compounds from their phrases in Turkish.

A general assumption from a series of production experiments on phonetic implementation of compound and phrase distinction (Giegerich, 2009; Nguyễn & Ingram, 2007) put forth that duration is one of the most consistent correlates displaying acoustic differences in word level, and intensity ranks as the second (Fry, 1958). Our results showed remarkable differences between compounds and phrases both in duration and intensity values, but the overall results for pitch were less significant for the left and right positions compared to duration and intensity values. A summary of the results for Experiment 1 (compound vs. phrase) are found in Table 5.

Table 5: Summary of results with experimental samples for ProsodicType and Position

			Duration	Intensity	Pitch
ProsodicType	compound	[da.ná.bur.nu]	(✓)	(x)	(x)
	phrase	[[da.ná] [bur.nú]]	(✓)	(x)	(x)
Position	left	[Syl ₁ +Syl ₂] [Syl ₁ +Syl ₂]	(✓)	(✓)	(✓)
	right	[Syl ₁ +Syl ₂] [Syl ₁ +Syl ₂]	(✓)	(✓)	(✓)

Abbreviations. Syl1: syllable 1, Syl2: syllable 2, (✓): significant, (x): not-significant

Pitch values emerged as reliable acoustic cues for minF0, meanF0, and maxF0 for Position condition; however, the results for meanF0 showed less significance for ProsodicType differences on the left positioned compounds and phrases when compared to the right position. The compounds used in the first experiment bear a left-prominent stress pattern, which has been proposed to present the NN-type compounds. Even though the expected pitch differences were found for the interaction between left and right positions, the pairwise differences were less significant for meanF0 in the left positions for compound and phrase distinction.

As well known, there is a general assertion on compound and phrase distinction (Giegerich, 1992, 2004, 2005, 2009; Nguyễn & Ingram, 2007) that the initial stress is more prominent on the left position and non-initial stress is more prominent on the right position of a compound. Kabak and Vogel (2001) support this idea, and they refer to the stress of the right position as reduced regardless of interacting this rule with any acoustic correlate of stress. As we recall Kabak and Vogel's CSR in Turkish, the main stress to the leftmost syllable bearing a prosodic word stress, it may reduce the prominence effect of any other stress(es) in the prosodic environment. Our results for F0 of initial stressed constituents might indicate less difference compared to non-initial stress constituents due to the strength of stress in the left positions of compounds and their phrasal counterparts when compared to their right positions.

Since phrases appear to be stressed similarly to compounds in Turkish, pitch values reveal less significance for the left positions, as expected. However, the acoustic differences between the right positions of compounds and their phrasal counterparts showed us a more distinctive stress pattern compared to the left. While the primary stress pattern in the compounds is on the left positions, phrases have two primary stress patterns placed in the left and right positions. Therefore, the differences revealed in pitch, duration, and intensity for right positions of compounds and phrases showed us a clear acoustic cue for distinct stress rules for NN-type compounds in Turkish. Our results for the position differences for compound and phrase distinction are compatible with previous theoretical literature in Turkish (Kabak & Vogel, 2001, 2005; Kamali, & İkizoğlu, 2012; Kunduracı, 2013). Our findings are also in the same line with Levi’s (2005) previous accounts where she investigated the acoustic correlates of Turkish word stress. She inferred that duration and intensity are the acoustic correlates of stressed syllables, and they are prominent as F0 peaks.

Our second aim was to investigate the phonetic tendency of stress assignment in novel compound for NN-type compounds in Turkish. We asked whether NN-type combinations share similar stress prominence both for existing and novel compounds. Plag (2006) found a robust effect for the right edge prominent stress for the novel compounds in English; however, Plag et al. (2006) criticize this claim that Plag does not consider many other potential semantic relations of compounds which might play important roles for analogy. Plag et al. put forth that existing (lexicalized) compounds affect novel (non-lexicalized or newly invented) compounds to behave similarly. From this motivation, we examined the acoustic correlates of NN-type compounds with left-prominent stress in Turkish. The phonetic realization of novel compounds shared similarity with existing compounds since the pairwise comparisons for existing and novel compounds were not significantly important for intensity and pitch, but significant for the duration results. These findings for intensity and pitch values supported the Plag et al.’s claims for left prominent stress pattern for NN-type novel compounds. Duration did not exhibit significantly important findings for existing compounds on the left position and novel compound on the right positions. Additionally, our results obtained from Position effect for the comparison of left and right positions also shared similar acoustic patterns with existing compounds for intensity and pitch values, but not for the duration. A summary of results of Experiment 2 are found in Table 6.

Table 6: Summary of results with experimental samples for CompoundType and Position

			Duration	Intensity	Pitch
CompoundType	existing	[da.ná.bur.nu]	(✓)	(x)	(x)
	novel	[ke.dí.bur.nu]	(✓)	(x)	(x)
Position	left	[Syl ₁ +Syl ₂] [Syl ₁ +Syl ₂]	(✓)	(✓)	(✓)
	right	[Syl ₁ +Syl ₂] [Syl ₁ +Syl ₂]	(✓)	(✓)	(✓)

*Abbreviations.*Syl1: syllable 1, Syl2: syllable 2, (✓): significant, (x): not-significant

To sum up, our findings for the main hypothesis showed remarkable acoustic differences between left edge compounds and their phrases, which seem to be compatible with the previous accounts on NN-type of compound-phrase distinction (Inkelas & Orgun, 1998; Kabak & Vogel, 2001; Kunduracı, 2013, among others) and word stress (Levi, 2005) in Turkish. Our results also revealed remarkable acoustic differences between compounds and phrases both in duration and intensity values, but the overall results for pitch were less significant for the left and right positions compared to duration and intensity values for the first experiment. Our findings from the second experiment, which described the phonetic similarities and differences between existing and novel compounds in Turkish, showed a clear similarity for duration both in their word type and position. In accordance with the previous hypotheses on lexicalized and newly invented compounds for different languages (Plag, 2006, 2009; Plag et al., 2006), NN-type of novel compounds shared similar productivity of stress assignment in Turkish. Our findings supported the claim for the left prominent stressed novel compounds (initial stress) behaved similar stress assignments to

existing compounds. However, this claim needs to be constricted with the acoustic findings obtained from left-prominent stressed NN-type compounds since our experiments did not include right-prominent stressed NN-type compounds in Turkish.

To our knowledge, future work needs to be done as to investigate the non-initial stress assignments for a comparison of existing and novel compounds as to discuss the further assumptions for right edge prominent stressed compounds in Plag and Plag et al.'s studies. Even though our study had limitations for the methodology, the current findings might contribute to basic phonetic implementations for compound-phrasal distinction and similar behaviors of left prominent stress assignment of novel and existing NN-type of compounds in Turkish.

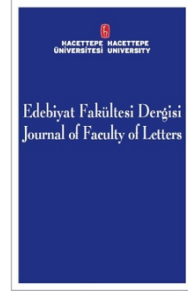
Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	This research was supported in part by a postdoctoral fellowship from TÜBİTAK-BİDEB-2219.
Ethics Board Approval:	Production experiment was approved by Ethical Board (Decision No: 385).
Acknowledgement:	This study was supported by the TÜBİTAK-BİDEB 2219 Post-doctoral research fellowship program. I am grateful to Bernd Möbius and Ivan Yuen for their guidance and directive suggestions for the earlier processes of this research at Saarland University Phonetics Group.

References

- Aksan, Y., Aksan, M., Özel, S.A., Yılmaz, H., Bektaş, Y., Mersinli, Ü., Atasoy, G., & Demirhan, U.U. (2017). Turkish National Corpus (TNC). (Version 3.0.63). <https://v3.tnc.org.tr>
- Arnaud, P.J.L. & Renner, V. (2014). English and French [NN]N lexical units: A categorical, morphological, and semantic comparison. *Word Structure*, 7(1), 1-28. [10.3366/word.2014.0054](https://doi.org/10.3366/word.2014.0054)
- Athanasopoulou, A., Vogel, I., & Dolatian, H. (2017). Acoustic properties of canonical and non-canonical stress in French, Turkish, Armenian, and Brazilian Portuguese. In *Interspeech* (pp.1398-1402). [10.21437/Interspeech.2017-1514](https://doi.org/10.21437/Interspeech.2017-1514)
- Baayen, R.H. (2008). *Analysing linguistic data. A practical introduction to statistics*. Cambridge University Press.
- Bates, D., Mächler, M., Bolker, B., & Walker, S. (2015). Fitting linear mixed-effects models using lme4. *Journal of Statistical Software*, 67(1), 1-48. [10.18637/jss.v067.i01](https://doi.org/10.18637/jss.v067.i01)
- Beckman, M.E. (1986). *Stress and non-stress accents*. Foris Publications.
- Bell, M.J. & Plag, I. (2012). Informativeness is a determinant of compound stress in English. *Journal of Linguistics*, 48(3), 485-520. [10.1017/S0022226712000199](https://doi.org/10.1017/S0022226712000199)
- Bell, M.J. & Plag, I. (2013). Informativity and analogy in English compound stress. *Word Structure*, 6(2), 129-155. [10.3366/WORD.2013.0042](https://doi.org/10.3366/WORD.2013.0042)
- Berg, T. (2012). The cohesiveness of English and German compounds. *The Mental Lexicon*, 7(1), 1-33. [10.1075/ml.7.1.01ber](https://doi.org/10.1075/ml.7.1.01ber)
- Boersma, P. & Weenink, D. (2022). Praat:doing phonetics by computer [Computer program]. Version 6.2.14, Retrieved 24 May 2022 from <http://www.praat.org/>
- Charette, M., Göksel, A., & Şener, S. (2007). Initial stress in morphologically complex words in Turkish: The interface of prosodic structure and 'phrase' structure *Phonological Domains; Universals and Deviations (DGfS-29) Workshop*. Siegen University.
- Chomsky, N. & Halle, M. (1968). *The sound pattern of English*. Harper & Row, Inc.
- Cinque, G. (1993). A null theory of phrase and compound stress. *Linguistic Inquiry*, 24(2), 239-297.
- Demircan, Ö. (1975). Türk Dilinde vurgu:Sözcük vurgusu. *Türk Dili*, 284.
- Farnetani, E. & Torsello, C.T. & Cosi, P. (1988). English compounds versus non-compound noun phrases in discourse: An acoustic and perceptual study. *Language and Speech*, 31(2), 157-180.
- Fry, D.B. (1958). Experiments in the perception of stress. *Language and Speech*, 1(2), 126-152. [10.1177/002383095800100207](https://doi.org/10.1177/002383095800100207)
- Gagné, C.L., & Spalding, T.L. (2006). Using conceptual combination research to better understand novel compound words. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, 3(2), 9-16.
- Giegerich, H. (2009). The English compound stress myth. *Word Structure*, 2(1), 1-17. [10.3366/E1750124509000270](https://doi.org/10.3366/E1750124509000270)
- Giegerich, H.J. (1992). *English phonology: An introduction*. Cambridge University Press. [10.1017/CBO9781139166126](https://doi.org/10.1017/CBO9781139166126)
- Giegerich, H.J. (2004). Compound or phrase? English noun-plus-noun constructions and the stress criterion. *English Language and Linguistics*, 8, 1-24. [10.1017/S1360674304001224](https://doi.org/10.1017/S1360674304001224)

- Göksel, A. & Haznedar, B. (2007). Remarks on Compounding in Turkish. *MorboComp Project*, Bologna University.
- Halle, M. & Vergnaud, J.R. (1987). An essay on stress. *Current Studies in Linguistics*, 15. MIT Press. [10.1017/S0952675700001160](https://doi.org/10.1017/S0952675700001160)
- Harrington, J., Beckman, M.E., Fletcher, J., & Palethorpe, S. (1998). An electropalatographic, kinematic, and acoustic analysis of supralaryngeal correlates of word-level prominence contrasts in English. In *Fifth International Conference on Spoken Language Processing*. https://www.isca-speech.org/archive/pdfs/icslp_1998/harrington98_icslp.pdf
- Inkelas, S. & Orgun, C.O. (1998). Level (non)ordering in recursive morphology: Evidence from Turkish. In S.G. Lapointe, D.K. Brentari & P.M. Farrell (eds.) *Morphology and its relation to phonology and syntax* (pp.360-410). CSLI.
- Inkelas, S., & Orgun, C.O. (2003). Turkish stress: a review. *Phonology*, 20(1), 139-161.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge University Press. [10.1017/9781139016704](https://doi.org/10.1017/9781139016704)
- Kabak, B. & Revithiadou, A. (2007). Prosodic structure above the phonological word. *Phonological Domains; Universals and Deviations (DGfS-29)* Workshop. Siegen University.
- Kabak, B. & Vogel, I. (2001). The phonological word and stress assignment in Turkish. *Phonology*, 18, 315-260. Cambridge University Press. <https://www.jstor.org/stable/4420202>
- Kabak, B. & Vogel, I. (2005). Irregular Stress in Turkish. Word-level accentual system of Turkish Project.
- Kamali, B. & İkizoğlu, D. (2012). Against compound stress in Turkish [Conference presentation]. *16th International Conference on Turkish Linguistics*, Middle East Technical University.
- Kassambara, A. (2020). 'ggplot2' based publication ready plots [R package *ggpubr* version 0.4.0]. Retrieved from <https://github.com/kassambara/ggpubr/issues>
- Konrot, A. (1981). A new phoneme of 'voiced velar stop erosion': Phonetic explanation for the phonological status of the so-called 'soft g' in Turkish. *University of Essex Department of Language and Linguistics Occasional Papers* 34, 12-24.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. Routledge.
- Kunduracı, A. (2013). Turkish noun-noun compounds: A process-based paradigmatic account. [PhD Dissertation]. University of Calgary.
- Kunduracı, A. (2017). Process morphology in concatenation. N. Büyükkantarcioglu, E. Yarar, & I. Özyıldırım (Eds), *45. Yıl Yazıları* (pp. 255-278). Hacettepe Üniversitesi Yayinevi.
- Kunduracı, A. (2019). The paradigmatic aspect of compounding and derivation. *Journal of Linguistics*, 55(3), 1-47. [10.1017/S0022226718000518](https://doi.org/10.1017/S0022226718000518)
- Kunter, G. & Plag, I. (2007). What is compound stress? [Conference presentation]. *International Congress of Phonetic Sciences*, University of Saarbrücken.
- Kunter, G. (2011). *Compound stress in English: The phonetics and phonology of prosodic prominence*. Walter de Gruyter.
- Kuznetsova, A., Brockhoff, P.B., & Christensen, R.H.B. (2017). lmerTest Package: Tests in Linear Mixed Effects Models. *Journal of Statistical Software*, 82(13), 1–26. [10.18637/jss.v082.i13](https://doi.org/10.18637/jss.v082.i13)
- Ladd, D.R. (1984). English compound stress. In D. Gibbon & H. Richter (Eds.), *Intonation, accent, and rhythm: Studies in discourse phonology* (pp. 253-267). Walter de Gruyter.
- Ladd, D.R. (1996). *Intonational phonology*. Cambridge University Press.
- Lees, R. (1961). *The phonology of Modern Standard Turkish*. Indiana University.
- Lenth, R.V. (2016). Least-Squares Means: The R Package lsmeans. *Journal of Statistical Software*, 69(1), 1-33. [10.18637/jss.v069.i01](https://doi.org/10.18637/jss.v069.i01)
- Levi, S.V. (2005). Acoustic correlates of lexical accent in Turkish. *Journal of the International Phonetic Association*, 35(1), 73-97. [10.1017/S0025100305001921](https://doi.org/10.1017/S0025100305001921)
- Lewis, G. (1967). *Turkish grammar*. Oxford University Press.
- Lieberman, M. & Prince, A. (1977). On stress and linguistic rhythm. *Linguistic Inquiry*, 8(2), 249-336. <http://www.jstor.org/stable/4177987>
- Morrill, T. (2012). Acoustic correlates of stress in English adjective–noun compounds. *Language and speech*, 55(2), 167-201. [10.1177/0023830911417251](https://doi.org/10.1177/0023830911417251)
- Neef, M. (2009). IE, Germanic: German. In R. Lieber & P. Štekauer (eds.), *The Oxford handbook of compounding* (pp.386-399). Oxford University Press. [10.1093/oxfordhb/9780199695720.013.0020](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199695720.013.0020)
- Nespor, M., & Vogel, I. (1986). *Prosodic phonology*. Dordrecht, Netherlands: Foris. [10.1017/S0952675700002219](https://doi.org/10.1017/S0952675700002219)
- Nguyễn, T.A. & Ingram, J.C.L. (2007). Acoustic and perceptual cues for compound-phrasal in Vietnamese. *Journal of Acoustic Society of America*, 122(3), 1746-1757. [10.1121/1.2747169](https://doi.org/10.1121/1.2747169)

- Olsen, S. (2000). Compounding and stress in English: A closer look at the boundary between morphology and syntax. *Linguistische Berichte*, 181, 55-70.
- Öztürk, Ö. (2005). *Modeling phoneme durations and fundamental frequency contours in Turkish speech*. [PhD Dissertation]. Middle East Technical University.
- Plag, I. & Kunter, G. & Lappe, S. (2007). Testing hypotheses about compound stress assignment in English: A corpus-based investigation. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 3(2), 199-232. [10.1515/CLLT.2007.012](https://doi.org/10.1515/CLLT.2007.012)
- Plag, I. & Kunter, G. & Schramm, M. (2011). Acoustic correlates of primary and secondary stress in North American English. *Journal of Phonetics*, 39(3), 362-374. [10.1016/j.wocn.2011.03.004](https://doi.org/10.1016/j.wocn.2011.03.004)
- Plag, I. & Kunter, G. (2010). Constituent family size and compound stress assignment in English. In S. Olsen (ed.), *New impulses in word-formation (Linguistische Berichte, Sonderheft 17)*, 349-382. Buske.
- Plag, I. (2006). The variability of compound stress in English: Structural, semantic, and analogical factors. *English Language and Linguistics*, 10(1), 143-172. [10.1017/S1360674306001821](https://doi.org/10.1017/S1360674306001821)
- Plag, I. (2009). Word Formation in English. (pp. 44-51). Cambridge University Press. Reprinted in P. Griffiths, A. Bloomer, & A. Merrison (eds.) *Introducing Language in Use: A reader*. Routledge. [10.4000/lexis.4532](https://doi.org/10.4000/lexis.4532)
- Plag, I. (2010). Compound stress assignment by analogy: The constituent family bias. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, 29, 243-282. [10.1515/zfsw.2010.009](https://doi.org/10.1515/zfsw.2010.009)
- R Core Team. (2022). R: A Language and Environment for Statistical Computing. <http://www.R-project.org/>
- Ryan, K. (2005). Grid-maker [Praat script]. Retrieved from <http://phonetics.linguistics.ucla.edu/facilities/acoustic/grid-maker.praat>
- Schlechtweg, M. (2018). Memorization and the Compound-Phrase Distinction. In *Memorization and the Compound-Phrase Distinction*. De Gruyter. [10.1515/9783110570861](https://doi.org/10.1515/9783110570861)
- Schlücker, B. & Plag, I. (2011). Compound or phrase? Analogy in naming. *Lingua*, 121(9), 1539-1551. [10.1016/j.lingua.2011.04.005](https://doi.org/10.1016/j.lingua.2011.04.005)
- Schlücker, B. (2013). The semantics of lexical modification: Meaning and meaning relations in German A+N compounds. In P. ten Hacken & C. Thomas (eds.), *The semantics of word formation and lexicalization* (pp. 121-139). Edinburgh University Press. [10.3366/edinburgh/9780748689606.001.0001](https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748689606.001.0001)
- Schmerling, S.F. (1971). A stress mess. *Studies in the Linguistic Sciences*, 1, 52-66. <http://las.sagepub.com/content/56/4/529>
- Selkirk, E. (1984). *Phonology and syntax: The relation between sound and structure*. MIT Press.
- Sezer, E. (1983). On non-final stress in Turkish. *Journal of Turkish Studies*, 5, 61-69.
- Swift, L.B. (1963). *A reference grammar of Modern Turkish. Uralic and Altaic series* (Vol. 19). Indiana University Publications.
- Van Goethem, K. (2009). Choosing between A+N compounds and lexicalized A+N phrases: The position of French in comparison to Germanic languages. *Word Structure*, 2(2), 241-253. [10.3366/E1750124509000439](https://doi.org/10.3366/E1750124509000439)
- Vogel, I., & Raimy, E. (2002). The acquisition of compound vs. phrasal stress: the role of prosodic constituents. *Journal of Child Language*, 29(2), 225-250. [10.1017/S0305000902005020](https://doi.org/10.1017/S0305000902005020)
- Wickham, H. (2016). *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. Springer. ISBN:978-3-319-24277-4, <https://ggplot2.tidyverse.org>
- Xu, Y. (2013). ProsodyPro—A Tool for Large-scale Systematic Prosody Analysis of continuous prosodic events [Praat script]. Retrieved from <http://www.homepages.ucl.ac.uk/~uclyyix/ProsodyPro/>

Engelli Haklarına İlişkin Mücadele Sürecinde Engelli Aktivistlerin Aktivizme Yükledikleri Anlamlar ve Deneyimleri*

The Meanings Disabled Activists Ascribe to Activism and Their Experiences in the Process of Struggling for the Rights of People with Disabilities

Begüm ARDAHANLIOĞLU*, Esra BURCU SAĞLAM**

Öz

Çalışmada aktivistlerin engelliliği ve engellilik aktivizmini nasıl tanımladıkları, aktivist olma amaçları ve süreçleri, aktivist faaliyetleri, bu faaliyetlerde karşılaştıkları kurumsal ve sosyal sorunların neler olduğu ve aktivist faaliyetlerde pandemi döneminin rolüne ilişkin değerlendirmeleri anlaşılacak istenmiştir. Çalışmanın amacı engellilik sosyolojisinin bakış açısı üzerinden şekillendirilmiş ve kuramsal olarak engelliliğin sosyal modeli ile insan hakları modelinden destek alınarak, elde edilen nitel veriler temellendirilmiştir. Nitel yöntem benimsenerek online derinlemesine görüşme tekniği kullanılmış ve veriler MAXQDA programında analiz edilmiştir. Çalışmada aktivistler engellilik tanımına ilişkin olarak bireyin kendi tercihinin önemsenmesi gerektiği düşüncesini benimsemektedirler. Aktivistler engellilik aktivizmini sorunların giderilmesi ve çözümlerin işlevsel olması yönünde değişimleri sağlayan ve hak temelli mücadele yapma olarak tanımlamışlardır. Aktivist olmanın temel amacı değişimi talep etmek ve bunun için harekete geçerek engelli bireylerin lehine düzenlemeler yaratmak yönünde mücadele etmektir. Aktivistlerin bu amaç doğrultusunda benimsedikleri çeşitli yöntemler olmakla birlikte hem eylemlerini yerine getirmede hem de yöntemlerini işletmede çeşitli sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Aktivistler engelli bireylerin karşılaştıkları sorunları ‘ayrımcılık’ ve ‘dışlanma’ temelinde betimlemişlerdir. Aktivistler pandemi döneminin engellilik aktivizminin hem olumlu hem de olumsuz bazı yeni süreçler doğurduğuna ilişkin düşüncelere sahiptirler. Bulgular Türkiye’de engelli aktivistlerin aktivizme ilişkin deneyimlerini, düşüncelerini, sorunlu gördükleri konuları ve değişim yaratılması gereken alanları anlamada ve yorumlamada genelleyici olmayan bazı ipuçları sunmuştur. **Anahtar sözcükler:** Engelli hakları aktivizmi, engellilik aktivizmi, engelli hakları aktivistleri, engelli aktivistler, aktivizm.

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Prof. Dr. Esra BURCU SAĞLAM’ın danışmanlığında yazılmış olan *Türkiye’de Engelli Hakları Aktivizmi: Engelli Aktivistler Üzerine Nitel Bir Çalışma* başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: begumardahanlioglu@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0001-7945-490X

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: esburcu@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0003-1254-8535

Abstract

In this study, it was aimed to understand how the activists define disability and disability activism, the objectives and processes of being an activist, their activist activities, the institutional and social problems they encounter in these activities, and their evaluations of the role of the pandemic period in activist activities. The aim of the study was shaped from the perspective of the sociology of disability and the gathered qualitative data was based theoretically by taking support from the social model of disability and the human rights model. By using the qualitative method, online in-depth interview technique was used and the data were analyzed in the MAXQDA program. In the study, the activists adopt the idea that the individual's own preference should be considered regarding the definition of disability. Activists have defined disability activism as those who provide rights-based campaigns and make changes to solve problems and make solutions functional. The main purpose of being an activist is to demand change and to take action to create regulations in favor of people with disabilities. Although there are various methods adopted by the activists for this purpose, they are faced with various social, cultural, economic and political problems both in carrying out their actions and in operating their methods. Activists described the problems faced by people with disabilities on the basis of 'discrimination' and 'exclusion'. Activists have thoughts that the pandemic period has created some new processes, both positive and negative, for disability activism. The findings provided some non-generalizing clues in understanding and interpreting the experiences, thoughts, issues, and areas where change needs to be created by the activists with disabilities in Turkey.

Keywords: Disability rights activism, disability activism, disability rights activists, disabled activists, activism.

Giriş

Dünya Engellilik Raporu'nda paylaşılan verilere göre dünya nüfusunun %15'inin herhangi bir engellilikle yaşadığı tahmin edilmektedir (DSÖ ve Dünya Bankası, 2011, s. 283). Türkiye de diğer birçok ülke gibi önemli bir oranda engelli nüfusa sahiptir. Türkiye Özürlüler Araştırması'nın (2002) verilerine göre engelli bireylerin toplam nüfus içindeki oranı %12.29'dur (DİE ve ÖZİDA, 2004, s. 5). Engelli bireylerin birçok toplumda uzun yıllar boyunca ayrımcılığa uğradığı bir gerçektir. Shakespeare, Gillespie-Sells ve Davies'in (1996, s. 221) de vurguladıkları gibi tarih boyunca çeşitli şekillerde ayrımcılığa uğrayan engelli bireyler sıklıkla 'acınası', 'trajik', 'canavar' gibi tanımlamalarla anılmış ve toplumdan uzaklaştırılarak ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Sosyal sistemden dışarıda bırakılmalarına ilişkin engelli bireylerin tepkileri zaman içinde organize mücadele alanına dönüşmeye başlamış ve Burcu'nun (2020, s.194) da belirttiği gibi 1960'lı yıllardan bu yana ilk olarak ABD ve İngiltere'de olmak üzere farklı ülkelerdeki engelli aktivistler 'baskılara, dışlanmaya, izolasyona, ayrımcılığa uğramaya, ötekileştirilmeye ve marjinalleştirilmeye' olan tepkileriyle görünür olmaya başlamışlardır. Engelli birey olarak her gün çeşitli siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarla karşı karşıya kalan ve aynı zamanda kendilerini aktivist olarak kabul ederek karşılaşılan bu sorunlarla mücadele eden ve bu çabayı sürdüren engelli aktivist bireylerin bizzat kendi deneyimleri Robertson ve Robertson'ın (2019, s. xii) belirttikleri gibi yaşadığımız bu 'aktivizm çağında' (age of activism) sorunları anlama, açıklama ve çözüm üretebilmede önemlidir.

Günümüz 'aktivizm çağında' dünyanın pek çok yerinde engelli bireylerin hakları için mücadele ortaya koyduğunu belirtenler (Soldatic ve Johnson, 2019; Pelka, 2012; Charlton, 1998) tüm bu aktivistlerin ayrımcılık, dışlanma, ötekileştirilme, baskıya uğrama gibi ortak deneyimlere sahip olduklarını ve bunlarla organize mücadele çabası içinde olduğunu vurgulamışlardır. Diğer taraftan bu aktivistlerin belirtilen ortak tavırlarına rağmen yaşadıkları ülkelerin dinamikleri bağlamında farklı deneyim süreçlerine dahil oldukları da gözden kaçırılmamalıdır. Türkiye'de engelli bireylerin ilk örgütlenmesi görme engelli bireylerle ilgili 1950 yılında kurulan Altı Nokta Körler Derneği ile görünür olmuştur. Burcu'nun (2007) da belirttiği gibi Altı Nokta Körler Derneği'nin ilk sivil toplum kuruluşu olduğu söylenebilir. Ayrıca T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı ve sırasıyla 1999, 2005, 2007, 2009 ve 2011 yıllarında gerçekleştirilmiş olan Özürlüler Şuraları ile T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Engelliler ve Yaşlılar Genel Müdürlüğü'nün (2013) aktivistler ile politika üreticiler arasında bir iletişim zemini yarattığı söylenebilir. 2000'li yıllarda engelli haklarına ilişkin ilk sözleşmenin (Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, 2009) imzalanması, Avrupa Birliğine uyum süreci engelli bireylerin aktivist olmalarında ve aktivist mücadelelerin gelişmesinde rol oynamıştır. Diğer taraftan dünyada ve Türkiye'de engellilik ve

engelli bireyler hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da hem engeli olan hem de bu konuda sistemli mücadele alanında yer alan aktivist engelli bireyleri konu edinen çalışmalar özellikle Türkiye’de oldukça kısıtlıdır.

Tüm bu bilgiler ışığında bu çalışmada Türkiye’deki engelli aktivistlerin sosyal dünyaları üzerinden aktivist mücadeleleri anlaşılacak istenmiştir. Daha açık bir ifadeyle bu çalışmada engelli aktivistlerin engellilik ve aktivizm kavramlarını nasıl tanımladıkları ve ilişkilendirdikleri, aktivist olma amaçları ve süreçleri, aktivist faaliyetleri, bu faaliyetlerde karşılaştıkları kurumsal ve sosyal-kültürel sorunların neler olduğu ve aktivist faaliyetlerde Covid 19 pandemi döneminin rolüne ilişkin değerlendirmeleri anlaşılacak istenmiştir. Çalışmanın bu amacı engellilik sosyolojisinin bakış açısı üzerinden şekillendirilmiştir. Bu çerçevede engelliğin anlamlandırılmasında dönüşüm yaratan sosyal model, çalışmanın ana dayanağı olmuştur ve engelli bireyleri hak öznesi ve engelli bireylerin karşılaştığı sorunları bir hak meselesi olarak gören insan hakları yaklaşımı ile çalışmanın kavramsal ve kuramsal desteği sağlanmıştır. Bu çalışmada belirtilen genel amaca ilişkin ‘Engelli aktivist bireyler engelliliği nasıl tanımlamaktadırlar?’, ‘Engelli aktivist bireyler aktivizmi nasıl tanımlamaktadırlar?’, ‘Engelli aktivist bireyler aktivist olma süreçlerini nasıl deneyimlemişlerdir?’, ‘Engelli aktivist bireyler aktivist olarak amaçlarını nasıl açıklamaktadırlar?’, ‘Engelli aktivist bireyler ne tür aktivizm yöntemlerini kullanarak hangi faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir?’, ‘Engelli aktivist bireyler aktivist faaliyetlerini gerçekleştirirken hangi zorluklarla karşılaşmaktadırlar?’, ‘Engelli aktivist bireylere göre yaşanan pandemi dönemi onların aktivist faaliyetlerinde nasıl rol oynamıştır?’ ve ‘Engelli aktivistlerin değerlendirmeleri çerçevesinde engelli bireyler hangi sorunları yaşamaktadırlar?’ olarak belirlenen problem cümlelerine cevap aranacak istenmiştir.

Engellilik Aktivizmi ve Engellilik Sosyolojisi Bakış Açısı Üzerinden Engelli Hakları Mücadelesinde Aktivist Olma

Aktivizm, üzerinde uzlaşılmış tek bir tanıma sahip değildir. Bununla birlikte en genel anlamıyla aktivizmin bir amaç uğruna yapılan eylemi temsil ettiği (Martin, 2007, s. 19) ve değişim veya var olanın sürdürülmesi için bir mücadele sürecini içerdiği söylenebilir. Aktivizm, değişimi arzulayan, talep eden ve bunun için çalışan aktivistlerin, birbirlerinin yaşam rutinlerini değiştirme isteğini ve arzusunu fark etmeleri ve tanımları ile hayat bulur (Jordan, 2002, s. 12). Gellner ve Karki (2007, s. 363) aktivizmi, ‘bilinçli olarak dile getirilmiş bir program doğrultusunda dünyayı etkilemek veya yeniden yaratmak için kampanya yürütme pratiği’ ve aktivistleri ise ‘bu amaçlara adanmış örgütlerin üyeleri’ olarak tanımlamışlardır. Gitlin’e (2003, s. 4) göre ise aktivist bir kişi, dünyayı olduğu gibi kabul etmeyi reddeden kişidir ve aktivistlerin sadece eleştiride bulunması veya sadece değişimi istemeleri, değişim için gerekli eylemleri teşvik etmeyecektir (Gitlin, 2003, s. 60). Bunun için aktivistlerin çeşitli araçları kullanarak harekete geçmeleri, eylemlerde bulunmaları ve bu eylemlerin sonuçlarını takip etmeleri gereklidir. Ayrıca günümüz aktivizmini amaçlarına göre değerlendiren Jordan (2002, aktaran Martin, 2007, s. 23) günümüzdeki bazı aktivist eylemlerin sadece politikaları değiştirmeyi amaçladığını bazılarının ise gelecek odaklı olarak sadece politikaları değil sosyal ilişkileri de değiştirmeyi hedeflediğini belirtmiştir.

Yukarıdaki aktivizm tanımlarına paralel olarak engellilik aktivizmi yine en genel anlamıyla, engelli bireylerin kendilerini ilgilendiren sorunları ele almalarını, politika gündemlerinde değişiklik yaratmak için aktif çaba göstermelerini ve bunun için çeşitli faaliyetlerde bulunmalarını ifade etmektedir (Balcazar ve Luna, 2006, s. 24). Engelli bireylerin aktivist olmaları hem engelli bir birey olarak ‘normların dışında ya da karşısında bir kimlik edinimi’ (Burcu, 2020, s. 14) hem de engelli kimliği ile birlikte bir aktivist olmayı benimseme sürecini ifade etmektedir. Balcazar ve Luna’nın (2006, s. 26) belirttikleri gibi engelli bireyler uzun yıllardan bu yana vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmış, karar alma süreçlerinden dışlanmış ve marjinalleştirilmiş bireyler olarak toplumda yer almışlardır. Bu çerçevede Balcazar ve Luna (2006, s. 26) engelli bireylerin maruz bırakıldıkları bu uzun baskı ve ayrımcılık tarihinin üstesinden gelmelerinde ve kendi güçlerini kullanarak sosyal gerçekliklerini dönüştürme konusundaki kapasitelerini ön plana çıkarmalarında, dolayısıyla aktivist mücadele içerisine girmelerinde ‘yetersiz kendilik algıları’nın olumsuz rolü olduğunu belirtmişlerdir. Bu çerçevede engelli bireylerin doğrudan kendilerinin katıldıkları aktivizm mücadelelerinin geciktirildiğini vurgulamak yerinde olur. Zira Burcu’nun (2006, s. 70) belirttiği gibi toplumda engelli bireylere ilişkin hâkim olumsuz kültürel bakış açısı ve etiketlemelerle engelli bireylerin kimlik

oluşum süreçleri olumsuz yönde etkilenmektedir. Bu bakımdan olumlu ve güçlü bir engelli kimliği geliştirememiş bireylerin aktivist bir kimlik inşa etme süreçleri zor görünmektedir.

Anlaşıldığı üzere aktivizmin ana odağı değişim isteği ve değişim eylemleridir. Bu bağlamda günümüz engellilik aktivizmi Jordan'ın sınıflaması dikkate alındığında, ağırlıklı olarak gelecek odaklı olarak hem politikaları hem de sosyal ilişkileri değiştirme yönünde eylemlerde gözükmektedir. Burcu'nun (2020, s. 199) da belirttiği gibi özellikle Batıdaki engelli aktivizminde engelliliğe yüklenmiş olan hâkim olumsuz anlamlar yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda günümüz engellilik aktivizminin politikalar, sosyal ilişkiler değişiminin yanı sıra bu değişime önemli bir zemin oluşturacak olan sosyal ilişki süreçlerinde üretilen olumsuz kültürel anlamları değiştirmeye yönelik çabasının da önemli olduğunu söylemek gerekir. Engelli bireyler, toplumdaki diğer bireyler tarafından 'trajik bir kaderin şans eseri kurbanları' olarak görülmeye devam etmelerine rağmen, sorunun kaynağını bireyselden ziyade engelleyen toplumun bir ürünü olarak yeniden tanımlamışlardır (Campbell ve Oliver, 1996, s. 105). Bu anlamda engellilik sosyolojisinin bakış açısından aktivist olma hem toplumda siyasi, sosyal, kültürel alanlarda bir dönüşümü hem de engelli bireylerin kendilik algılarında olumlu değişim yaratmayı hedefleyen engelli bireyleri ifade etmektedir.

Batıdaki engellilik aktivizminin önemli örneklerinden biri olarak kabul edilen UPIAS'ın (The Union of the Physically Impaired Against Segregation) değişme odaklı eylemleri arasında yer alan 'Fundamental Principles of Disability' (Engelliliğin Temel İlkeleri) kitapçığında (1976) bireyin fiziksel durumunu işaret eden 'sakatlık' (impairment) ile bu özelliğinden dolayı bireyin yaşadığı toplumda engelli hâle getirilmesini işaret eden 'engellilik' (disability) arasında ayırım yapılarak sakat bireyleri engelli hâle getirenin toplum olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda kitapçıkta engellilik, sakat bireyleri ana akım toplumsal faaliyetlere katılmadan dışlayan sosyal organizasyonun neden olduğu dezavantajlı konum olarak kabul edilmiştir (UPIAS, 1976, s. 14). UPIAS'ın bu eylemi engelli aktivist ve sosyolog Mike Oliver'ın konuya ilişkin aktivist görüşlerinin temelini oluşturmuş ve bu temel üzerinden engelliliğe ilişkin sosyal model yaklaşımını geliştirmesine önderlik etmiştir (Shakespeare, 2011, s. 52). Zira Oliver da (1996, s. 30) sosyal modeli geliştirmeye ilişkin çalışmalarında UPIAS'ın bu çabasından önemli oranda etkilendiğini belirtmiştir. Görüldüğü üzere değişme odaklı aktivist eylemler bu konudaki diğer aktivistlere ve bilim insanlarına yol gösterici olmaktadır.

Sosyal model engelli hakları mücadelesinde âdeta bir dönüm noktasıdır. Sosyal modelin hâkim olduğu uzun yıllar boyunca engelliliğe ilişkin birçok alt sosyal modeller de geliştirilmiştir. Bunlardan biri 'insan hakları modeli'dir (Burcu, 2020, s. 31-35). İnsan hakları modeli, engelliliği bir sosyal inşa olarak anlar ve doğrudan 'insan olma' ve 'insani yaşama onuru' ile ilgilenir. Bu modelin ana söylemi toplum tarafından engelli insanların ezilen bir grup olarak inşa edildiğidir (Burcu, 2010, s. 76). İnsan hakları modeli BM tarafından kabul edilmiş uluslararası bir sözleşme olan 'Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin (2006) yürürlüğe girmesinden günümüze kadar gelişerek özellikle engelli bireylere yönelik politikalar bağlamında önem arz etmiştir (Lawson ve Beckett, 2020, s. 371; Jackson, 2018, s. 7). Hurst'e (2004, s. 298) göre Leandro Despouy'un 'Human Rights and Disabled Persons' (İnsan Hakları ve Engelli Bireyler) (1993) başlıklı raporu, insan hakları modelinin uluslararası düzeyde görünürliğünde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim bu raporla birlikte engelliliğin bir insan hakları meselesi olduğu kabul edilerek engelli bireylerin haklarının sistematik olarak reddedildiğine dikkat çekilmiştir. Swain'in (2004, s. 57) ifadesiyle insan hakları yaklaşımı, sosyal modelden ve engellilerin baskıya uğramasına yönelik küresel meydan okumadan kaynaklanan sosyal değişim için temel uluslararası itici gücü oluşturmaktadır. Engellilikle ilgili her konuda engelli bireylerin kendilerinin odak noktası olarak kabul edildiği hak temelli yaklaşım (Burcu, 2020, s. 191) engelli bireylerin haklarının herkesle eşit ve adil bir şekilde sağlanması konusunda aktivist faaliyetlerin ana kabulü olmuştur. Dolayısıyla engellilik aktivizminin ana açıklayıcı yaklaşımı, hak temelli sosyal modelin benimseyişi altında insan hakları ve onurlu yaşama verilen önem ile şekillenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Bilindiği üzere anlama odaklı olan nitel araştırma yöntemi araştırmaya konu olan aktörlerin görüşleri üzerinden ilgilenilen konuya ilişkin nitel verileri toplamayı amaçlar (Burcu Sağlam, 2018, s. 116). Bu çerçevede çalışmada *Türkiye'de Engelli*

Hakları Aktivizmi: Engelli Aktivistler Üzerine Nitel Bir Çalışma başlıklı yüksek lisans tez araştırması için elde edilen nitel veriler kullanılmıştır. Bu veriler yaklaşık 6 aylık bir süre boyunca kendisini engelli aktivist olarak tanımlayan 12 katılımcı ile yapılan online derinlemesine görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Araştırmanın etik izni 27 Nisan 2021 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonundan alınmıştır. Ayrıca katılımcılardan aydınlanmış onam alınarak araştırmaya gönüllü katılımları sağlanmıştır.

Araştırmanın veri toplama süreci katılımcılarla online derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak sürdürülmüştür. Bu süreçte online görüşmeler araştırmacının gönderdiği Zoom linki üzerinden gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın pandemi dönemine rastlaması hedeflenen yüz yüze derinlemesine görüşmeleri online platforma taşımakla birlikte araştırmanın konusunu temsil eden amaçlı örneklem grubunun online platforma erişebilirliği ve kullanılabilirliği de dikkate alınarak bu süreç yürütülmüştür. Şüphesiz Ardahanlıoğlu'nun (2022) da belirttiği gibi pandemi dönemi yüz yüze derinlemesine görüşmeleri online derinlemesine görüşmeye dönüştürebilir ancak araştırmanın konusu ve katılımcıların profilleri de bu tekniğin uygulanmasında mutlaka araştırmacının dikkat edeceği önemli kriterler içinde yer almalıdır.

Araştırmanın amaçlı örnekleme aktivist olan ve kendini aktivist olarak tanımlayan engelli bireylerden oluşmaktadır. Katılımcılara K1, K2, K3 ..., K12 olarak kod isimler verilmiştir. Katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine Tablo.1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri.

Katılımcı	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Çalışma Durumu	Medeni Durum	Engellilik Durumu
K1	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Bekar (boşanmış)	Görme Engelli
K2	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Bekar	Ortopedik Engelli
K3	Erkek	Doktora	Çalışıyor	Evli	Görme Engelli
K4	Kadın	Doktora	Çalışıyor	Evli	Görme Engelli
K5	Kadın	Doktora	Çalışıyor	Bekar	Ortopedik Engelli
K6	Kadın	Lise	Çalışıyor	Bekar (boşanmış)	İşitme Engelli
K7	Kadın	Doktora-devam	Çalışıyor	Evli	Görme Engelli
K8	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Evli	Ortopedik Engelli
K9	Erkek	Lise	Çalışıyor	Evli	Ortopedik Engelli
K10	Kadın	Lisans-devam	Öğrenci	Bekar	Otizmlili
K11	Kadın	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Bekar	Görünmeyen Engellilik Hâline Sahip
K12	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Bekar	İşitme Engelli

Veriler MAXQDA PLUS 2020 versiyonu kullanılarak MAXQDA programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Veriler Strauss ve Corbin'in (1998) nitel veri analizi yöntemi ile 'açık', 'eksen' ve 'seçici' kodlama süreçleri üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmanın nitel veri analizi sonucunda 'bilgi birikimi ve deneyimle değişen kavramlar', 'değişim isteği ve harekete geçme', 'öne çıkan faktörler', 'engelliler lehine değişim yaratmak', 'sokağa inmek- yasal başvurular-lobicilik-online faaliyetler ve birçok şey', 'yardım ile acımanın yeniden inşası' ve 'ayrımcılık ve dışlanma' şeklindeki temalara ulaşılmıştır.

Bulgular

Aktivistlerin Engellilik Tanımları: *Bilgi Birikimi ve Deneyimle Değişen Kavramlar*

Çalışmanın birinci problem cümlesine ilişkin olarak aktivistlerin engelliliği nasıl tanımladıkları ve aktivist mücadelelerinde engelli olmaya hangi anlamları yüklediklerinin anlaşılmasında ‘bilgi birikimi ve deneyimle değişen kavramlar’ temasına ulaşılmıştır.

Aktivistler tarafından *engelli*, *sakat*, *engelli birey*, *engellenen birey*, *engellilik hâli*, *yeti farklılığı* gibi kavramlar, engelliliği genel olarak ifade etmek için kullanılan şemsiye terimlerdir. *Kör*, *sağır*, *sakat*, *otistik*, *görme engelli*, *işitme engelli*, *fiziksel engelli*, *ortopedik engelli*, *serebral palsili*, *omurilik felçlisi*, *kas hastası* gibi kavramlar ise engel durumunu ifade etmek için kullanılan kavramlardır. Aktivistler belli kavramları kullanmakla birlikte yıllar içerisinde artan bilgi birikimleri ve deneyimleri ile kullandıkları kavramlarda veya kavramları anlamlandırma biçimlerinde farklılıklar olduğunu ifade etmişlerdir.

Aktivistler *engelli* ve *sakat* kavramları arasında içerik açısından fark olduğunu kabul etmişlerdir. Aktivistler tarafından *sakatlık* bedene ait bir durum olarak tanımlanırken *engellilik* engellenme hâli ile tanımlanmaktadır.

“(…) sakatlık bedene ait bir durum, engellilik dışsal çevreden kaynaklanan, içinde bulunduğunuz toplumun ekonomik, teknolojik, sosyolojik, politik durumlarına, koşullarına göre şekillenen bir şey benim için ve değişen bir şey, tarihselliği olan bir şey. Yani yüz yıl öncesinin engellisiyle şimdinin engellisi bir değil. Yüz yılın öncesinin körü hâlâ kör (...) sakatlık benim bedensel durumumu anlatan bir şey, engellilik engellenme hâlimi anlatan bir şey ve engellilik bu anlamda sadece sakatları ilgilendiren bir kavram da değil. O bir sosyolojik ve politik bir durum. (...) yani yeri ve zamanına göre kimi zaman kadınları, kimi zaman göçmenleri, kimi zaman çocukları, kimi zaman LGBTİ bireyleri ilgilendiren ... çünkü engellenmekten doğan bir olay.” (K8)

Bazı aktivistler *sakat* kavramının aktivist ve politik bir tavrı yansıttığını ve bunun üzerinden bir kimlik inşa edildiğini belirtmişlerdir. Yine benzer şekilde bazı aktivistler de *engelliliği* öncelikle bedensel gerçeklik olarak kabul ederek bu gerçeklik üzerinden ‘kör kimliği’, ‘sağır kimliği’, ‘otistik kimliği’, ‘sakat kimliği’ şeklinde çeşitli kimliklerin inşa edildiğini belirtmişlerdir.

“(…) ben bu işi bir kimlik meselesi olarak gördüğümü her yerde söylüyorum. Dolayısıyla da hani böyle kelimeyi yumuşatmak gibi bir şeye kaymadığımı, hani kelimeyi yumuşatarak aslında savunmak istediğim şeylerden uzaklaştığımı hani söylüyorum. Yani ‘engelli’ dediğimizde bizi ne rahatsız ediyor işte tam da onu konuşalım diyorum. Yani engelli kelimesini niye sahiplenemiyoruz, orada bizi rahatsız eden şeyler neler tam da buradan başlayalım, diyorum. (...) Yani İngilizcede mesela (...) ‘people with disabilities’ demeye de gerek yok. ‘Disabled’ yani hadi bakalım buradayız; buradan sonra ne konuşuyoruz? demeye çalışıyorum ben.” (K11)

“‘Otizmli’yi sevmiyoruz çünkü otizm bizim benliğimizin çok büyük bir kısmını etkileyen ve benliğimizin çok büyük bir yapı taşı; dünyaya nasıl baktığımızı, perspektifimizi etkiliyor. Ondan dolayı ‘otistiği’ tercih ediyoruz. ‘Otizmli’ zaten genel olarak otistik birisinin çıkardığı bir şey değil (...) ve stigma da getiriyor devamında; otizmin sürekli olarak kötü bir şey olduğunu betimlediği için alt taraftan. (K10)

“‘Sağır’ kelimesini de kullanıyorum yeri geldiğinde ‘işitme engelli’ olarak da kullanabiliyorum yerine göre ama ben sağırım aynı zamanda çünkü sağır kültürünü, sağır kimliğimi taşıdığımı bildiğim için sağır kelimesini her zaman kullanırım.” (K12)

Bazı aktivistler de *sakatlık* kavramının ortopedik engelli bireyler dışında tüm engel gruplarının bedensel gerçekliğini ifade etmekte yetersiz olduğunu ifade etmişlerdir.

“(…) ‘sakat’ deyince genelde hep fiziksel engellileri anlıyor insanlar. Ben hani kimin anlaşıldığından ziyade sakat kelimesini de yine tamamen fiziksel özelliklere dayalı olarak tanımlandığı için doğru bulmuyorum kendimce. (...) ben engelli kelimesinin tamamen insan hakları bakış açısına daha uygun olduğunu düşünüyorum.” (K7)

Aktivistler engellilik hâlinin toplum tarafından sürekli üretildiğini vurgulayarak engellilik kavramına açıklama getirmeye çalışmışlardır. Bu açıklamayı yaparlarken engel durumunun asıl sorun olmadığı, bu durumu sorun hâline getirenin toplumun kendisi olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır.

“(…) benim yaklaşımında engelli birey hayata katılımı çeşitli şekillerde toplumu oluşturan diğer bireyler tarafından engellenen bireydir.” (K1)

“Şunu savunuyorum; ben bir farklılığa sahip bireyim. Herhangi bir fiziksel, serebral palsili birey olarak, fiziksel bir farklılığım var ve topluma tam aktif olarak katılmıyorum bazı alanlarda. (...) Bunların nedeni benim fiziksel durumum değil erişilebilirliğin olmaması. Toplumun suçu ve o yüzden aslında engellendiğimi söylüyorum, engellenen bir bireyim diyorum.” (K2).

“(…) bence kişiyi engelli yapan şey körlüğü ya da sağırlığı ya da topallığı değil. Kişiyi engelli yapan şey etraftaki düzenlemeler, çevredeki ön yargılar vesaire kurumsal ayrımcılıklar falan. Yani ayrımcılıklar bizi engelliyor aslında. (...) ben bir sarışın olmaktan farksız görmüyorum kör olmayı ama bunu farklı yapan ne, toplumdaki düzenlemeler (...)” (K3)

“(…) biz kendi kendimizi engelli olarak görmüyoruz, engellenen bireyler olarak görüyoruz çünkü hani bizim tek engellenen kısım iletişim olmaması, karşı tarafın hani işaret dili bilmemesi”. (K6)

Aktivistler engellilik kavramının toplumda engeli olmayan bireylerce gündelik yaşam içinde kullanımında olumsuz anlamın hâkim olduğunu bu nedenle bu kavramı kullanmaktan kaçındıklarını gözlemlediklerini belirtmişlerdir.

“(…) yani bir olay oluyor diyelim ki hani orada anlamadıysa kör olduğumu, belirtmem gerekiyorsa ‘ya ben körüm yalnız’ dediğimde ‘estağfurullah’ falan diyorlar çok komiğime gidiyor. Hani diyorum kör olduğumuza da ‘yok valla körüm’ falan diye yemin etmek zorunda kalıyoruz diye hani o günler aklıma geliyor aslında. Ama insanlar hani bunun ayıp olduğunu düşünüyorlar (...)” (K7)

“Yani ‘hayır kendinize engelli demeyin’, niye, ‘biz beyin engellilere engelli diyoruz’ gibi böyle bir eksantrik yaklaşımlarla tabii karşılaşıyoruz, tepki çekiyoruz. (...) ‘Hayır niye sen işte sakat diyorsun kendine?’ ‘Sen sakat değilsin sen engellisin, özel insansın’ falan diyenler oluyor yani. Tepki çekiyorsunuz.” (K8)

Yukarıda belirtilen durum karşısında engelli aktivistlerin önerdiği ve benimsediği düşünce ‘engelli kişi engellilikle ilgili bir durum belirtilmesi gerektiğinde kendisine nasıl hitap edilmesini istiyorsa o şekilde hitap edilmesi gerektiği’ yönündedir. Bununla birlikte aktivistlerin kullanmadığı ve kullanılmasını onaylamadığı kavramlar da bulunmaktadır. Örneğin ‘özürlü’ kavramı sorunu engelli bireyin kendisine atfettiği için kullanılmamalıdır. Yine ‘özel gereksinimli’ kavramı da haklardan yararlanma konusunda bir engel yaratmaktadır.

“‘Özel gereksinimli’ ye neden karşıyım. (...) benim kitapları okuyabilmem için bu kitapların farklı formatlarda basılması lazım; Braille alfabesi olabilir, sesli hâli olabilir falan. Şimdi neden bu özel gereksinim oluyor da senin Latin harfleriyle bunu okuyabilmen normal gereksinim oluyor? Yani kim neyi özel yapıyor, hangisi daha özel? Özel dediğimiz zaman her şeyden önce bir sivil hak gaspı oluyor. Yani, yani bu özel hani yapsak da olur yapmasak da olur. Temel hak değilmiş gibi. Hani bu benim okuma hakkımın, otobüslerde sesli anons hakkımın, sinemalarda film izleme hakkım sanki eeh işte bana özgü bir hak gibi oluyor ve insan hakkından çıkıyor...” (K3)

Aktivistlerin Aktivism Tanımları: *Değişim İsteği ve Harekete Geçme*

Aktivism ve aktivistlik kavramlarının ne anlama geldiğine ve hangi içerimleri taşıdığına ilişkin olarak aktivistlerin ‘engelli hakları aktivisti’, ‘engellilik alanında aktivist’ gibi kavramsal vurgularının yanı sıra ‘bağımsız yaşam aktivisti’, ‘insan hakları aktivisti’, ‘işaret dili üzerine aktivist’, ‘sağır hakları konusunda aktivist’ gibi kavramları da kullandıkları görülmüştür. Bunlar katılımcıların aktivist olarak kendilerini tanımlarken kullandıkları kavramlardır.

Aktivistler aktivizmi ‘değişim isteği ve bu isteğin gerçekleşmesi için çeşitli şekillerde harekete geçme hâli’ olarak görürlerken aktivizmin hem engelli bir birey olarak kendi deneyimleriyle hem de gözlemleriyle şekillendiğini vurgulamışlardır. Aktivistler gerçek sorunların ve bu sorunlar için harekete geçmenin özünde deneyimlerinin ve gözlemlerinin önemini belirtmişlerdir. Aktivistler kendilerinin bizzat yaşadıkları ve çevrelerinde gözlemledikleri sorunların ‘bir şeyleri değiştirebilir miyim?’ sorgusu yarattığını ve bu sorgulamanın değişim için harekete geçirdiğini ifade ederek aktivizmin kendileri için anlamını açıklamaya çalışmışlardır.

“(…) hani bir şey için yani bir şeyi değiştirmek için sorumluluk alma hâlidir. İşte bir şeyi, harekete geçmektir yani bir şeyi değiştirmek için harekete geçmektir. Dolayısıyla önemsiyorum ve harekete geçmek için uğraşıyorum ben de. Hani sadece hani bakarak şikâyet eder pozisyonda kalmamak adına. Birçok insan sorunu fark ediyor aslında ve sorundan şikâyet de ediyor, aktivistler bence hani sorunu değiştirmek için, çözüm bulmak için harekete geçen insanlar oluyorlar.” (K11)

Aktivist Olma Süreci: *Öne Çıkan Faktörler*

Engelli aktivist bireylerin aktivist olma süreçlerini nasıl deneyimledikleriyle ilgili ikinci problem cümlesine ilişkin olarak aktivistlerin belirttikleri öncelikli durum aktivist olmanın keskin çizgilerle ifade edilebilecek bir oluştan ziyade çeşitli faktörlerin dahil olduğu bir süreç şeklinde gelişmiş olduğu yönündedir. Bu sürecin temelindeki ilk ve en önemli faktör, engelliliğin kabulüne dair bir sürecin deneyimlenmesidir. Diğer bir ifadeyle ilk adım engel durumunun reddedilmemesi aksine içselleştirilmesidir.

“Yani her zaman tabii ki ailemde iki tane abim olduğu için fazla biliyordum bence yani her şeyden kördüm, hep o şeyde büyüdüm falan ama aslında bunu yeterince kabullenmemiş olduğumu üniversitede anladım diyebilirim. (...) üniversiteye geldiğimde işte ne bileyim mesela ‘hiç asla başka bir körle evlilik yapmam’ diyen biriydim mesela anlatabiliyor muyum, şu an benim eşim böyle veya ne bileyim mümkün olduğu zamanlarda hani görmüyor olduğumu söylememek gibi şeyler yaşadığımı hatırlıyorum. Hani o baston kullandığım halde falan ama içten içe körlüğü aslında yeterince de kabullenmemiş olduğumu bence üniversite yıllarında fark ettim diye düşünüyorum kendi adıma.” (K3)

“Çünkü ya sağlık sistemi zaten dediğim gibi buraya medikal modelden baktığı için sizi bir hasta olarak ele alıyor ve senin iki yıl içinde üç yıl içinde iyileşme ihtimalin var diyerek

örgütlüyorlar. (...) Ya bu tabii bu sizi ister istemez hani bir beklentiye sokuyor, diyorsunuz ki ya iki sene içinde ben yürüyebilirim tekrar. (...) ama üç seneden sonra artık yavaş yavaş hı cık ben fizyolojik olarak bir sakatım demeye başladım ama psikolojik olarak kabullenmek ne zamandı dersiniz ne zaman dışarı çıkıyorsanız, çıkmaya başladıysam o zamandı. (...) yedi sekiz sene sonra gerçek anlamda sakat kimliğini yerleştirdim zihnime diyebilirim.” (K8)

Aktivistler tarafından aktivist olma sürecinde rol oynayan bir diğer faktör ise aktivizm ruhu olarak ifade edilebilecek olan ‘mücadeleci’, ‘haksızlığa gelemeyen’, ‘duyarlı’, ‘asi’ gibi kelimelerle ifade ettikleri kişilik özellikleri olarak belirtilmiştir.

“Ya bence daha çok kişilikle alakalı çünkü sadece engellilik konusunda değil yani ben istediğimi almayı severim. Benim önüme konanla yetinmek değildir benim karakterim. Engelli olarak da istediğimi almak için aktivist olmam gerekiyordu. (...) Haklar yani öyle kendiliğinden verilmiyor, söke söke alınıyor.” (K4)

“Ya bu biraz da kişilik yapısı tabii yani ben hani bir arkadaşla konuşuyordum; öyle ben körlük üzerine aktivist olmasaydım başka bir alanda aktivist olurum.” (K3)

Diğer taraftan aktivistler aktivist olma süreçlerinde başka aktivistlerle, STK’larla veya engelli hakları ile ilgilenen kişilerle tanışmalarının etkisinden de bahsetmişlerdir. Kendileri için karşılaşılan bazı kişilerin rol model oldukları ve karşılıklı etkileşimlerinin yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu belirten aktivistler bunların fikirlerinin ve mücadelelerinin gelişiminde yönlendirici olduklarını vurgulamışlardır.

“Yani benim gördüğüm engelliler işte engelliler haftasında okulumuza gelip çirkin kötü şarkılar söyleyip, sonra zarf dağıtıp bağış toplayan engellilerdi. Ya da işte ne bileyim televizyonun medyanın basının işte gösterdiği kadarıyla biliyordum engellileri. Yani benim özdeşim kurabileceğim tanıdığım, bana yakın demografik olarak, yani işte ne bileyim yaş bana yakın, işte ne bileyim işte üniversite okuyan, bununla bir şekilde baş eden, engel durumu bana benzer bu tarz örneklerim olmadı ve ailem de bu konuda pek bilgi sahibi değildi. (...) O dönem işte o XXX Derneği’nin kurulumuyla (...) kendime hakikaten model alabileceğim güçlü engelli kadınlarla tanıştım. Aaa bir bakıyorum kadın avukat aa süper. İşte şurada çalışıyor, işte ne bileyim psikolog aaa şurada çalışıyor ne bileyim yani başka başka meslekler veya işte aileleri var, çocukları var yani benim o güne kadar kafamda böyle yalnız başıma hani hiç etrafımda konuşabileceğim bir engelli olmaksızın kafamdan geçirdiğim bir sürü soru ama cevap buluyor süper bir şey bu. (...) Harika demek ki ben de yapabilirim, diye.” (K4)

Aktivist olma sürecinde en önemli gerekçelerden biri ‘hak mücadelesinin bizzat kendileri tarafından yapılması gerektiği’ düşüncesinin benimsenmesidir. Zira kendileri ve kendi sorunları için mücadele etmekten başka bir yol görmemektedirler.

“(…) bunun acısını çekiyorsun çünkü. Ayrımcılık yaşıyorsun. Bankaya gidiyorsun adam senden şahit istiyor, otobüse biniyorsun ineceğin durağı bulamıyorsun, birilerine sormak zorunda kalıyorsun, istihdam oluyor insanlar sana sırf kör oluşun nedeniyle yapmaması gereken şeyler yapıyor. Aslında bu bir şey nasıl söyleyeyim o yaşam seni biraz öyle olmaya itiyor. Ya bunlarla mücadele etmen gerektiğine inanıyorsun hani.” (K3)

Aktivistlerden K7’nin ‘yaşamak için başka şansım yoktu’ ifadesi aktivizmin engelli bireyleri görünür kılan ve mücadele motivasyonu olan hâlini yansıtmaktadır. Bu bağlamda aktivizm yaşamın itici gücü gözükmektedir.

“Yaşamak için başka şansım yoktu diyebilirim ya. Yani ya aktivist olmayan bir insan- bir engellinin yaşam alanı çok dar, mümkün değil yani (...) engelli olmayan insanların çok rahatlıkla yapabileceği birçok şeyi biz bir mücadeleyle yapmak zorunda kalıyoruz.” (K7)

Aktivistlerin Amaçları: Engelliler Lehine Değişim Yaratmak

Engelli aktivist bireyler aktivist olarak amaçlarını açıklarken engelli bireylerin çeşitli sorunlarla karşılaştıklarını ve bu sorunların çözülerek engelli bireylerin daha adil ve eşit bir dünyada yaşamaları için engellilerin lehine değişim yaratma amacıyla olduklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla aktivizmin amacı ya da aktivist olmanın temel amacı, sorunları bizzat deneyimleyenlerin ağzından ifade etmek ve bu çözümlerin yine kendileri tarafından önerilmesidir. Bu eylemsel mücadele hedefinin özünde ise eşit ve adil yaşam hakkına kavuşmak yatmaktadır. Bunun için de değiştirmek gerekmekte ve bu değişimin gücü de engelliliği deneyimleyen ve değişim ve mücadele fikrini yaşam tarzı hâline getiren aktivistlerce olmalıdır.

“Ben bir aktivist olarak Türkiye’de ve dünyada yaşayan engelliler ve dezavantajlı bütün insanların toplumsal hayata eşit, adil, bağımsız bir şekilde ve güvenli bir hayatla katılmalarını istiyorum. Hedefim bu. (...) Tabii ki özelde de engelli bireylerin ve ailelerinin toplumun içerisinde saygın bir yaşam sürmelerini sağlamak için ve engelli birey ve ailelerinin erişilebilir bir dünyada, mimari engelleri olmayan bir dünyada bağımsız bir hayat sürebilmeleri için çalışmalar yapıyorum ve bu doğrultuda da devam edeceğim.” (K1)

“Yani kendim başta olmak üzere diğer engelli insanların da haklarını almalarına aracılık edebilecek ufak da olsa birtakım değişimler yaratmak.” (K4)

“Amacım yani hedeflerim yani engelli hakları alanında özellikle yani bir değişim etkisi şey yapabilmek, değişim yaratabilmek. Engelli haklarını bilinir kılabilmek ilk öncelikle. Yani hâlâ çok çok çok temel şeyler bilinmiyor maalesef (...)” (K11)

Aktivistlerin Faaliyetleri ve Kullandıkları Yöntemler: Sokağa İnmeK-Yasal Başvurular-Lobicilik-Online Faaliyetler ve Birçok Şey

Aktivistler, engelli bireylerin yararına yönelik değişimleri yaratmak ve özellikle engelli bireylerin eşit ve adil biçimde haklardan ve özgürlüklerden yararlanabilmeleri için çeşitli faaliyetlerde bulduklarını belirtmişlerdir. Aktivistler bu faaliyetleri ‘sokağa inmek’ olarak ifade ederken bunu *protestolar, yürüyüşler, oturma eylemleri, basın açıklamaları* gibi faaliyetler tanımlamışlardır.

“(...) ÖSYM’nin önünde bildiğiniz pankart hazırlayıp eylem de yaptık yani sınavların, özellikle dil sınavlarının okuyucuyla olmaması için, ekran okuyucu yani bilgisayar destekli olması çünkü okuyucular çok kötü olabiliyor ve hani mümkün olursa belki ÖSS’nin bu şekilde olması için. (...) Yani dediğim gibi eylem de yaptık, gerçekten hani dövizlerimizi hazırladık gittik, şimdiki gibi böyle Twitter hashtag eylemleri gibi değil.” (K4)

“(...) bir amacın varsa, doğru kullanıyorsan sokağı, orada üç kişide beş kişide bir farkındalık yaratmak bile, ‘aa bunlar ne yapıyor’ deyip iki slogan duyması bile ben önemli olduğunu düşünüyorum.” (K7)

Aktivistler ‘sokağa inmek’ olarak açıkladıkları yöntemlerinin yanı sıra *yasal başvuru süreçleri* ve *lobicilik faaliyetlerini* de kullandıklarını ve bunun çok önemli bir yöntem olduğunu vurgulamaktadırlar.

“Aktivistler ne yazık ki Türkiye’de yasal başvuru süreçlerini kullanmıyorlar. Yasal başvuru süreçlerinin çok önemli olduğunu düşünüyorum ve ben bunun çok faydasını gördüm. (...) o

davalar sonrasında, örneğin (...) kadar uzanan tramvay hattını bir dilekçe ile dava açmaya gerek bile kalmadan bütün hattı değiştirdi. Oradan sonra artık dilekçe vermeye bile gerek kalmadı bakın yaptığı bütün işlerde artık erişime dikkat ediyor ve bu davaları açan kişi benim, yani oradan biliyorum. (...) evet, yasal süreçler biraz sabır gerektiriyor, biraz zaman alıyor ama aldığınız zaman da tek seferde sonuç elde etme imkânınız var.” (K8)

“Yine eğitim alma hakkı konusunda birçok okula Millî Eğitim Bakanlığı üzerinden, CİMER üzerinden, ombudsmanlık üzerinden baskı oluşturduk, lobi oluşturduk okulların erişilebilir hâle getirilmesiyle ilgili. (...) yirmi okula asansör üç okula şey üç okula asansör yirmi okula rampa yaptırıldı. Bu lobi çalışması işte aktivizmdeki lobi çalışmasıdır.” (K1)

Aktivistler aktivist yöntemlerini farkındalık ve bilgi birikimini arttırmaya yönelik olarak gerçekleştirirken *yüz yüze* veya *online eğitimler verme*, *seminerler düzenleme* ve *konuşma yapma* gibi faaliyetlerde de bulunmaktadır. Ayrıca aktivistler engellilikle ilgili çeşitli *araştırmalar*, *projeler*, *izleme çalışmaları yürütme*, *raporlar hazırlama* ve *yayımlama* yöntemlerini de benimsemişlerdir.

“(…) bir sürü çalışmalar yapıyoruz, eğitimler, işte webinarlar, seminerler (...) (K11)

“(…) şu an on beş aylık bir proje yürütüyoruz (...) bağımsız yaşam hakkı ve kişisel asistanlık konusunda işte Türkiye'deki kişisel asistanlığın uygulanmasıyla alakalı olarak.” (K5)

“Birleşmiş Milletler Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin bir raporlama süreci vardı Türkiye'nin. Biz de bir grup engelli STK olarak (...) bir gölge rapor hazırladık: Bu sözleşmenin engelliler açısından Türkiye'de uygulanması. Bunu da hatta şeye gittik, Cenevre'ye gittik konseye sunduk, ekonomik sosyal konseye.” (K7)

Diğer taraftan aktivistlerin faaliyetleri ve buna ilişkin benimsedikleri yöntemleri pandemi döneminde de devam etmiş ve yukarıda belirtilen birçok faaliyetlerini özellikle ‘engellilik ve pandemi’ odağında gerçekleştirmişlerdir.

“Meclis'e bir raporlama yaptık, birkaç milletvekiline gönderdik. İnternet sayfasında, ilk defa bu virüsün yayılmasıyla beraber engellilerin karşılaşılabileceği sorunlara ilişkin dikkat çekmek amacıyla bir bilgi notu yayınladık. Önemli bir kısmını da ben kaleme aldım o bilgi notunun. Webinarlar düzenledik veya düzenlenmiş olanlara iştirak ettik. (K9)

“(…) pandemiyle alakalı olarak bilgilendirmeleri, bir deneme olarak da zihinsel engellilerin okuyacağı biçimde kolay okunabilir versiyonla yayınladık mesela. (...) Pandemiyle alakalı yine (...) bir raporlama çalışması yaptık, pandemide yaşanan, engelli kadınların yaşadığı süreçlerle alakalı. (...) pandemiye dayalı izleme çalışmaları yaptık.” (K11)

Aktivistler arasında akademik ve bilimsel faaliyetlerin yapıldığı da dile getirilmiştir.

“(…) ve yani şimdi aktivizmin de çok boyutu var bence hani illa böyle işte sokaklarda eylem yapmak mı işte ne bileyim resmi başvurular yapmak mı, işte şunlar bunlar mı. Ben, ben akademiye aktivizm alanı olarak kullanıyorum, çoğunlukla.” (K4)

“Akademiye görüyorum tabii ki de yani özellikle bence yani Sakatlık Çalışmaları alanı çok aktivist de bir alan.” (K5)

Aktivistler özellikle dijital alanı ve bu alan içerisinde sosyal medyayı aktivist faaliyetleri için kullandıklarını ifade etmişlerdir. Engellilikle ilişkili internet siteleri, online dergiler, bloglar üzerinden engelli aktivistlerin çeşitli katılımları söz konusudur. Örneğin engelli aktivistler online dergilere yazı

yazdıklarını, çeşitli bloglarda paylaşımlar yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bu çerçevede dijital alan içerisinde sosyal medya platformları aktivistlere geniş kitlelere ulaşım imkânı sağlamakta ve aktivistler tarafından kullanılmaktadır. Sosyal medya platformlarında ve bu platformlar içerisinde özellikle Twitter’da kullanılan hashtag kampanyaları gibi kitlelere ulaşmayı kolaylaştıran faaliyetler aktivistler için önemli bir yere sahiptir. Aktivistler çeşitli hashtagler kullanarak kampanyalar yürüttüklerini ifade etmişlerdir.

“(…) İşte XXX diye kişisel bir sayfam var. Orada yaptığımız çalışmalarını, düşüncelerimi, Türkiye’deki engellilikle ilgili olarak yapılan hataları, yapılması gerekenleri makalelerle paylaşıyorum, araştırmalar yaparak. Biraz algıyı değiştirmeye çalışıyorum. Aktivist bir çalışma o.” (K1)

“Onun dışında işte şey bir dönem bu [dergide] yazıyordum örneğin, engellilikle ilgili yazılarım vardı. Hani onu dolayısıyla böyle bir hani kendi belirlediğim bir aylık devam eden periyotlarda kendi belirlediğim bir konuda bir şekilde insanları bilgilendirmeye çalışmak böyle bir şey bence.” (K5)

“(…) sosyal medya paylaşımları bir aktivizm örneği bence çünkü orada on bin kişiye erişimin var ve bir konuda bilgi paylaşım oradaki on bin kişiye bir bilgi veriyorsun. Bir değişim yaratıyorsun. (...) paylaşımı yapacak insanlar olarak oturuyoruz, kafa patlatıyoruz ‘nasıl daha fazla değişim yaratılır’ı hesaplıyoruz, okuyoruz.” (K2)

“(…) her yıl 3 Aralık’ta ‘engel olma destek ol’, ‘sen de bir engel kaldır’ vesaire gibi hashtagler açıyoruz ancak hashtagimizin içerisinde acıma, yardım yardımlaşma veya yardıma muhtaç gösterme mesajlarını kabul etmiyoruz. Mutlaka hak temelli savunuculuk, yaşam hakkına saygı, birey olarak engel kaldırmaya yönelik paylaşımları yayınlıyoruz.” (K3)

Aktivistler dijital alanın kullanımının pandemi döneminde ağırlık kazandığını belirtse de bu alanı pandemi öncesi dönemde de kolaylaştırıcı olması sebebiyle kullandıklarını ve böylece geniş kitlelere ulaşabildiklerini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte pandemi dönemi aktivist faaliyetleri dijital alanda yoğunlaştırırken bu durum aktivistler tarafından olumlu ve olumsuz açıdan ele alınarak değerlendirilmiştir.

“(…) genel olarak her şeyin online’a taşındığını düşünüyorum. (...) bizim için sosyal ortamlarda bulunmak, kalabalık ve gürültülü ortamlarda bulunmak, dışarıda bulunmak zor. O yüzden bizim için tabii ki de daha iyi oldu. (...) salgın olduğu için herkes internette, o da işimizi kolaylaştırdı bence bir noktada. İnsanları toplamak daha kolay.” (K10)

“(…) Etkisiz oluyorsunuz yani bir şekilde sizi bertaraf edebiliyorlar orada. Mikrofonu kapatabiliyor, biliyorsun hani yönetici Zoom’da mikrofonunu kapatabiliyor. Orada senin mikrofonunu bir kapattığında, hoşuna gitmeyen şeyleri kimse duymamış oluyor ama öbür tarafta bunu engelleyemiyor yani çatır çatır tartışabiliyorsunuz bunun olmayacağını. Hani sus diyemiyor, o şeyi yapamıyor sana. Yani o yüzden salgın çok olumsuz etkiledi bizi de kendi kendimizi güçlendirme açısından da.” (K7)

Aktivistlerin aktivist faaliyetleri açıklarken üzerinde durdukları önemli bir vurgu ‘engelli bir birey olarak toplum içinde var olmayı ve gündelik yaşam akışının içine hakları olan bireyler olarak dahil olmayı’ aktivist bir eylem olarak nitelendirmeleridir.

“(…) var oluşumuz bile aktivist bir eylem (...) burada evden çıkıp işte XXX Üniversitesi’ne tek başıma hani metroya binerek bilmem ne vesaire gidiyor olmak bile hani ne bileyim işte şey düşünen bir toplum için bir aktivist eylem yani. Engelliler evinde oturmalı, otururlar ya da

hani engelliler sokağa çıkamazlar gibi bir düşünen bir toplum için aktivist bir şey yani benim sokağa çıkıp bir de üniversiteye ders vermeye gidiyor olmam yani.” (K5)

“(…) Örneğin işte ne bileyim yani otobüste veya işte sokakta hani biriyle bir iletişiminiz var (...) o anda söylediğiniz cümleler, o anda kullandığımız dil bile bir aktivizm örneğidir. (...) O yüzden çok büyük adımlar olmasa bile aktivizm, yapılan her eylemde kendine yer bulabilir.” (K4)

Aktivistlerin Faaliyetlerinde Karşılaştıkları Zorluklar: Yardım ile Acımanın Yeniden İnşası

Aktivistler aktivist faaliyetlerini yürütme sürecinde çeşitli zorlukları yaşadıklarını belirtirlerken bu zorlukların altında yatan temel nedenin ‘yardım etme’ ve ‘acıyan insan olma’ arasındaki ilişkiyle açıklanabileceğini vurgulamışlardır. Bu çerçevede özellikle STK’lar ve politika üreticiler tarafından engelliliğe ve engelli bireylerin karşılaştıkları sorunlara yöneltilen yardım temelli yaklaşımın aslında sorunları çözmediğini aksine geçici yardımlarla sorunların sürdürülmesine neden olduğunu belirten aktivistler bu durumun toplumda engelli bireylere yönelik sürekli ‘yardım etme’ düşüncesini ön plana çıkardığını ve dolayısıyla ‘acıma’ yaklaşımının yeniden üretilmesine yol açtığını ifade etmişlerdir. Tam da bu noktada aktivistler aktivist faaliyetlerinde bu durumun yani ‘yardıma muhtaç’ ve ‘acıyan insan’ etiketinin sürdürülmesinin karşısına çıkan en önemli zorluk olduğunu belirtmişlerdir. Aktivistlere göre belirtilen bu zorluklarla mücadelenin ana çıkış noktası, hak temelli yaklaşımdır. Aktivistler sorunların hem yasal hem de toplumsal düzeyde hak temelli yaklaşım ile sağlanması yönünde değişiklikler yaratılarak giderilmesini benimsemektedirler.

“(…) yardım temelli çalışan dernekler engellilerin aslında en büyük sorunudur. Çünkü bizim, engellilerin eşitsizlik problemini çözmek yönündeki çabamızda ciddi bir şey ket vuran unsur. Yani çünkü siz burada bunu bir hak olarak anlatırken, o çıkıyor toplumun engellilik konusunda bilinçsizliğinden yararlanıp olayı dramatize edip yardım toplayarak bunun bir yardım meselesi olduğu yönünde algı yaratıyor (...) Mesela şöyle söyleyeyim, Sosyal Sigortalar Kurumu engellilere verdiği tekerlekli sandalye bedellerini, geri ödeme bedellerini yedi yıldır değişmiyor, değiştirmiyor. Ne gerek var ki çünkü birtakım örgütler mavi kapak topluyor yani. Dolayısıyla engellilerin en büyük sorunu aslında engelliler konusunda çalışan derneklerdir, aktivizm yapmayan derneklerdir.” (K8)

Diğer taraftan aktivistler ülkenin siyasi yapısına ilişkin olarak çeşitli koşullar sebebiyle aktivist faaliyetlerini yerine getirmede ve sürdürmede bazı çekinceler yaşadıklarını ifade ederlerken bu durumdan dolayı zaman zaman geride durduklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda aktivist faaliyetlerinde korku ve çekinme duyguları yaşadıklarını vurgulamışlardır.

“(…) çünkü yani biz hepimiz insanız hani kendini aktivist olarak tanımlayan insanlar, bir Zeyna değiliz bir Herkül değiliz, bir doğa üstü varlık değiliz. Bizim de korkularımız, kaygılarımız çekincelerimiz var. Ailelerimiz var, belli bir işte ekonomik gelirimizin yok olmasından, el konmasından, atıyorum gözaltına alınmaktan, hapse girmekten hani her insanın korktuğu şeylerden tabii biz de korkuyoruz, çekiniyoruz. Yani öyle çok cesur olduğumu düşünmüyorum.” (K7)

Aktivistler aktivist faaliyetlerini sürdürmek ve bununla birlikte yaşamlarını idare ettirebilmek konusunda maddi sorunlarla da karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Bu maddi sorunlar karşısında bir STK’nın içerisinde yer almanın ve proje fonlarından faydalanmanın aktivist faaliyetlerin yerine getirilmesinde ve sürdürülmesinde temel kaynaklardan biri olduğu vurgulanmıştır.

“(…) E bu noktada tam zamanlı aktivistlik yaparken gelir kaybı güdüyor oluyorsun. Yani Sistemin sana böyle dışarıdan zorladığı bir şey bu ve şu an sorguluyorum mesela kaybıyı

gütmeden yaşanabilir mi? Aktivistliğimizi çok daha rahat yapabilir miyiz? O tabii bambaşka sorgular.” (K2)

Aktivistlerin belirttikleri bir diğer önemli zorluk da genel anlamda hem engelli bireyler için hem de aktivizm faaliyetlerini yönetebilmek için aktivistlerin birebir karşı karşıya kaldığı erişilebilirlik sorunudur. Aktivistler erişilebilir olmayan bir toplumda özellikle fiziksel aktivist eylemlerin gerçekleştirebilmesinin oldukça zor olduğunu belirtmektedirler.

“(…) tabii tamamen engelsizlere göre dizayn edilmiş bir şehirde tamamen engelli insanların bir kortejde pankart açıp yürümesi çok zor oluyor.” (K7)

“(…) Bir de herkesin yapabileceği bir şey değil sokağa çıkıp protestoya katılmak. Bizim hiç değil. (...) Oraya gidersek biz çöküş geçireceğiz onuncu dakikasında, erişilebilir bir ortam olmadığı için ve olan o olacak. Hem çevreye panik yaratacak hem kendimize panik yaratacak. O yüzden çok mantıklı bir tercih değil günün sonunda.” (K10)

“(…) ama kolay bir şey değil yani hani bu devletin kapısını çalmak. Bir de iletişim, düşün. Nasıl iletişim kuracaksınız? Yazman lazım resmi yazı yazamazsın. Hani ben mesela kalkıp gitsem federasyon başkanı olsam olabilirim. Eee ne yazacağım? Onu düşünüyorum mesela. Olayım diyorum ama nasıl yapacağım, kim destek olacak Türkçede, yazışmalarda. Kimse yok ve bunun için gönüllü birileri lazım. E nasıl olacak?” (K6)

Aktivistlere Göre Engelli Bireylerin Karşılaştıkları Sorunlar: Ayrımcılık ve Dışlanma

Engelli aktivist bireyler aktivist faaliyetlerini gerçekleştirmede hangi zorluklarla karşılaştıklarını belirtirlerken öncelikli olarak amaçlarına yeniden vurgu yapmaktadırlar. Aktivistler amaçlarının başında engelli bireylerin karşılaştığı çeşitli sorunlar karşısında engelli bireylerin yararına olacak şekilde değişim yaratılması olduğunu altını çizmektedirler. Bu noktada yaşanan ve öncelikli olarak dile getirilmesi gereken sorunların neler olduğu konusunda aktivistler engelli bireylerin bireysel ve kolektif olarak çeşitli sorunlarla karşılaştıkları gerçeğinin bilinmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu sorunlardan en önemlisi engelliliğe ve engelli olmaya ilişkin olumsuz kültürel tanımlamalardır. Bu tanımlamalar aktivistlere göre engelli bireyleri toplumsal yaşamda ayrımcılıkla, dışlanmayla ve temel hak ve özgürlüklerin engellenmesi sorunlarıyla karşı karşıya bırakmaktadır.

Aktivistlere göre engelli bireylerin karşılaştıkları en temel sorunlardan birisi *ayrımcılık* ve *dışlanmadır*. Toplumda engelli bireylere yönelik düşük beklentiler, olumsuz bakış açısı ve davranışlar ile özellikle yönetici ve politika üretici pozisyonundaki kişilerin olumsuz tutum ve ön yargıları, aktivistler tarafından ayrımcılığın ve dışlanmanın betimlenen nedenleri arasındadır.

“Yani engellilerin aslında tek sorunu var o da ayrımcılık sorunudur. Bütün diğer sorunlar onun altında öbeklenir. Yani eğitime katılamamak, eğitim hakkından yararlanamamak. E niye? Engelli olduğunuz için yararlanamıyorsunuz, orada eğitim ihtiyaçlarımız gözetilmediği için gidemiyorsunuz. E nedir bu? Engellilere yönelik ayrımcılıktır.” (K8)

“[Engellilerin karşılaştığı en temel sorun] Düşük beklenti bence. (...) Yani engellilerin hayatta hiçbir şeyi başaramayacağı veya sadece birilerinin yardımıyla bir şeyleri yapacağına ilişkin bir toplumsal beklenti var. Yasalar da buna göre kuruyor ve engellilerin bağımlı ve yetersiz olduğuna ilişkin bir inanç var. Sadece yardım edilmesi gereken biri olduğuna hatta bazen insan bile olarak görülmediğine inanılıyor.” (K3)

“(…) hani bu en temel sorunu ortaya çıkaran, aynı zamanda işte bu toplumsal önyargılara sahip kişilerin aslında yönetici pozisyonlarında olması, karar veren pozisyonunda olması ve

yasaların da bu önyargılara göre şekilleniyor olması sorunu bence (...) hizmetleri veren kişilerin engelliliğe dair çok fazla bilgisinin olmadığı hatta daha kötüsü bazen de olumsuz yargılara sahip olmaları diyebilirim en temeldeki sorun.” (K5)

“[İşitenler sağrıları] Görmüyorlar, saymıyorlar, dışlıyorlar, bencil davranıyorlar, empati yapmıyorlar gibi gibi uzar gider.” (K6)

Aktivistlere göre engelli bireyler toplumda ayrımcılık ve dışlanma sorunlarıyla her zaman karşı karşıya kalmaktadırlar. Tam da bu noktada tüm dünyanın ve Türkiye'nin birebir yaşadığı pandemi sürecinde engelli bireylerin ayrımcılık ve dışlanma sorunlarının daha belirgin hâle geldiği vurgulanmaktadır. Aktivistler tarafından, pandemiye ilişkin bilgilendirilmemek, özellikle eğitimde erişilebilir bir ortamın sağlanamaması ve ihtiyaçların dikkate alınmaması pandemi döneminde ayrımcılığın yeni biçimleri olarak ifade edilmiştir. Bu sorunların farkında olan aktivistler değişim ve mücadele amaçları çerçevesinde çeşitli girişimlerde bulduklarını ifade etmişlerdir.

“Ondan sonra EBA'nın görme engellilere uygun hâle getirilmesiyle ilgili girişimlerimiz oldu. (...) aşı ile ilgili önceliklerimiz oldu çünkü engelliler bu konuda oldukça dezavantajlı gruplardı. (...) Bu yönde aksiyonlarımız oldu. Şimdi de tabii bununla ilgili raporlamalarımız olacak ilerleyen zamanlarda.” (K8)

“(…) yani sağırlar mesela şey dediler, ‘biz Covid’in ne olduğunu bilmiyoruz ve bize işaret diliyle hiçbir açıklama yapılmıyor. Bu bir ayrımcılıktır.’ diye kampanya yaptılar mesela ona destek vermişim. Sonra Covid önlemleri (...) gibi şeyler hakkında (...) İşaret Dili tercümesi falan yaptık birkaç videoya. Bilgilendirici videolar yapmıştık. (...) Öyle aktivistlikler yapıyoruz.” (K2)

Temel hak ve özgürlüklere erişimlerinin engellendiğini ifade eden aktivistler *erişilebilirliğin sağlanmamasının* engelli bireyler tarafından farklı şekillerde deneyimlenen ortak ve en temel sorunlardan biri olduğunu ifade etmişlerdir.

“(…) körlüğünüzden değil, otobüste sesli anons olmadığı için yolculukta güçlük çekiyorsunuz, seçimlerde size uygun şablon pusula üretilmediği için gizli oyunuzu kullanamıyorsunuz, filmlerde sesli betimleme olmadığı için tek başınıza izleme güçlüğü yaşıyorsunuz.” (K3)

“(…) toplumun hiçbir alanı otistiklere erişilebilir değil. Bu çok üzücü bir şey. Mesela hastaneler erişilebilir değil, devlet kurumları erişilebilir değil, üniversiteler, liseler, ortaokul, ilkokul, her yer. Hiçbir yer erişilebilir değil. Hiçbiri.” (K10)

“Ya bazen şöyle düşünüyorum itiraf etmek gerekirse, ben bu dünyaya ait değilim ya, ben ait olmadığım bir yerde boşu boşuna yaşamaya çalışıyorum ve bazen gerçekten çok enerjimi tüketiyor. Hani bu dünyaya ait değilim hissi de hemen her şeyin sağlam bireyler için düzenlenmiş, tasarlanmış, yapılmış olması ve hâlâ o şekilde işliyor olmasından kaynaklı.” (K4)

“(…) bizim en büyük sorunlarımızdan biri iletişim problemi. Bu sadece iletişim eğitim alanında değil televizyonlarda da var bunlar, hastaneye gittiğimizde iletişim kuramamak, adliyeye gittiğimizde iletişim kuramamak, karakola düştüğümüzde iletişim kuramamak, derdimizi anlatamamak. Bunlar böyle çok o kadar sıralayabiliriz ki.” (K12)

Diğer taraftan aktivistler engelli bireylere uygun erişilebilir eğitim ve istihdam süreci sağlanmayarak dışlanmalara zemin hazırlandığını belirtmişlerdir.

“Bizi unutmayın, biz de bu dünyanın içerisindeyiz. Siz de eğitim alabiliyorsanız bizim de eğitim almaya hakkımız var.” (K12)

“Zihinsel engelli bireylerin algı kapasitelerine uygun aile eğitimi ve birey eğitimi olmayışı. Onlar için en büyük sorun.” (K1)

“Mesela [bir iş yerine] veriyorsun CV tamam çok güzel. Ondan sonra arıyorlar, aradıkları kişi tabii kendi telefonu olmuyor, yakını oluyor, annesi oluyor, babası oluyor, her neyse, işte tamam ben iletirim diyor. ‘Kendisiyle görüşebilir miyim?’, kendisi işitme engelli diyoruz. ‘Hiç mi duymuyor?’ Hiç mi duymuyor ne diyeceksin. Ya işitme engelliyiz demiştik diye, ‘ha tamam o zaman’ hani ‘biz duyabilen birini arıyoruz.’ Yani böyle şeylerle karşılaşabiliyoruz. (...) kendini ifade edemediği için hani zayıf kalıyor, bu bir şey beceremez yapamaz diye düşünülerekten istihdam sağlanamıyor.” (K6)

Aktivistlere göre yasal düzenlemelerdeki eksiklikler ve var olan düzenlemelerin uygulanmaması engelli bireylerin sorunlarının sürdürülmesine neden olmaktadır.

“Yasal düzenlemelerdeki eksiklikler. (...) 2012'de en son süre bitti işte kamuya açık her yerin erişilebilir olması lazım. Otobüslere binebiliyor mu bugün tekerlekli sandalye kullanan insanlar? Her otobüse binebiliyor mu? Sokağa çıktığı zaman tuvalete gidebiliyor mu? Veya işte ben ya ben üniversiteye şimdi yeni başladım hiçbir kapıda Braille etiket yok, ben kendi odamı, sınıfı nasıl bulacağım bilmiyorum yani. Hani bunlar yasayla düzenleniyor ama yasalar delik deşik ediliyor ya da şikâyet edemiyorsun ya da etsen de hiçbir şey alamıyorsun hani o da bir sıkıntı.” (K4)

Yine aktivistlere göre engelli bireylerin kendileri ile ilgili karar alma süreçlerine *katılım haklarının önemsenmemesi* ve *dikkate alınmaması* da doğrudan bir diğer soruna yol açmaktadır ki bu sorun ‘engelli bireylerle ilgili üretilen hizmet ve politikaların uygun olmaması sorunu’dur. Aktivistler dünyadaki diğer engelli aktivistler gibi ortak olarak benimsedikleri ve kullandıkları *Biz Olmadan Bizim İçin Asla (Nothing About Us Without Us)* sloganı ile engelli bireylerin karar alma süreçlerine katılımlarında ve söz sahibi olmalarında mücadele ettiklerini ifade etmişlerdir.

“(…) mevzuat çıkartılırken, yasal düzenlemeler yapılırken hâlâ daha karar alma süreçlerine katılım, şeffaflık ve karşılıklı görüş alışverişi, iş birliği, kamu-STK iş birliği zemini yeterince oluşmuş değil. O yüzden karar alma süreçlerine katılım söz konusu değil.” (K9)

Aktivistler engelli bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasındaki maddi eksikliklerin gündelik yaşamı zorlaştırıcı sorunlar yarattığını belirtmişlerdir. Engelli bireylere yönelik hizmetler planlanırken ihtiyaçların dikkate alınmadığına ve ihtiyaçları giderici organizasyonun sağlanmadığına dikkat çekmektedirler.

“Mesela bizde işte (...) gürültü önleyici kulaklıklar var. Çoğu otistiğin sese karşı aşırı hassasiyeti var. Her yerde, sesli ortamlarda duramıyor. İşte ben dışarı çıktığımda sokakta uzun süre duramıyorum vesaire ve bunun hani, nasıl diyeyim, elektroniğini de alsan elektronik olmayanı da alsan düzgün olanı iki yüz liradan başlıyor. Bu herkesin verebileceği bir fiyat değil. Bunu gidip hani engelli maaşınla alabileceğin bir şey değil çünkü başka bir sürü şeye daha para gidiyor bu kapsam içerisinde.” (K10)

Sonuç

Bu çalışmada engel durumuna sahip olup kendini aktivist olarak tanımlayan ve bu bağlamda faaliyetler sürdüren bireylerin aktivizm deneyimleri derinlemesine olarak anlaşılmasına çalışılmıştır.

Çalışmada nitel bir araştırma yöntemi benimseyerek bulgulara ulaşılmış ve bu bulgular üzerinden herhangi bir genelleme amacı güdülmeyen çalışmaya katılan on iki aktivistin sosyal dünyaları aktivizm ve engellilik odaklarında incelenmiştir.

Aktivistler arasında öncelikle engel durumunun nasıl kavramsallaştırılması gerektiğine ilişkin olarak ortak bir görüşün olmadığı görülmüştür. Bu durum aslında engel durumunun nasıl ifade edilmesine ilişkin Burcu'nun Türkiye'de yaptığı araştırmaları (2006, 2007, 2011, 2017, 2020) destekleyecek şekilde 'engelli mi denilsin, sakat mı denilsin ya da daha farklı kavramsallaştırmalara mı gidilsin' sorgulaması noktasında bir görüş birliğinin olmadığına destekleyici kanıtı olarak düşünülebilir. Bu çerçevede engel durumunu taşıyan her bireyin kendi anlam dünyasında ve bu konuyla ilgilenenlerin ideolojik olarak konuya nasıl yaklaştıklarına bağlı olarak kavramsal temsiliyetin farklılık gösterdiği söylenebilir.

Aktivistler hem engelli olmaları hem de aktivist faaliyetlerin içinde yer almalarına bağlı olarak engelli bireylere ilişkin olumsuz kültürel anlamların toplumda yaygınlığına dikkat çekerlerken bu olumsuz tavrın engelliliği anlamsal olarak sürekli üretilen olumsuz odaklarda sabit kıldığını önemle vurgulamışlardır. Daha açık bir ifadeyle engelli bireyler toplumda gündelik yaşamın hemen her alanında olumsuz bakış açılarının etkisiyle bir sosyal engellenme içinde yer almaktadırlar. Türkiye'de de ÖZİDA (2009, s. 63) *Toplum Özürlülüğü Nasıl Anılıyor* araştırmasının sonuçlarında engeli olmayan bireyler engelli bireyleri 'yardıma muhtaç', 'acınacak insan', 'normal olmayan', 'toplumdan dışlanan' gibi tanımlarla açıklamışlardır. Yine Burcu'nun (2007) Türkiye'deki engelli bireylere ilişkin gerçekleştirdiği *Türkiye'de Özürlü Birey Olma: Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma* başlıklı sosyolojik araştırmada da engelli bireylere yönelik öncelikli tanımlamalar sırasıyla 'acınan', 'dışlanan', 'alay edilen' olarak dikkat çekmektedir. Tam da bu noktada aktivistler aktivist eylemlerinin mücadele amaçlarının bu durumu değiştirme yönünde şekillendiğini öne çıkarmaktadırlar. Burcu (2020, s. 11) engelliliğin bir gerçeklik olarak kabul edilmesinin sorunlarla mücadele etmede ilk adım olduğunu ve engel durumunun kendisinin değil bu duruma atfedilen olumsuz anlamların ve sosyal organizasyonun içerimsel olmamasının engelliliğin üretiminde önemli olduğunu belirtmiştir. Bunu destekler şekilde aktivistler engel durumunu bireyin bedenine ait bir gerçeklik olarak kabul etmekle birlikte engelliliği bireyin bedenindeki bu farklılığın toplumdaki diğerleri tarafından olumsuz anlamlarla tanımlanmasına ve sosyal organizasyon içinde göz ardı edilmelerine bağlamışlardır. Dolayısıyla aktivistler engelli bireylerin karşılaştıkları sosyal sorunların sosyal engellenmeleri inşa eden sosyal ve kültürel faktörlerden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Bu çerçevede Burcu, Oliver, Barnes, Finkelstein, Shakespeare gibi birçok engellilik sosyoloğunun belirttikleri gibi toplumda hâlihazırda var olan ve sürekli inşa edilen olumsuz anlamların bozulması ve yerine olumlu anlamların ikame edilmesi gerekmektedir. Bunun için de öncelikle engelli bireylerin kendi organize mücadelelerine ihtiyaç vardır.

Diğer taraftan aktivistler engelli bireylerin toplumda karşılaştıkları sorunlardan birisinin ayrımcılık ve dışlanma olduğunu vurgulamışlardır. Aktivistler bu sorunu açıklarken 'engellilere yönelik düşük beklentiler', 'olumsuz bakış açısı', 'olumsuz tutumlar', 'yönetici ve politika üretici pozisyonundaki kişilerin olumsuz tutum ve önyargılara sahip olmaları' gibi durumları ayrımcılığın ve dışlanmanın besleyici kaynakları olduğunu düşünmektedirler. Şüphesiz ayrımcılık ve dışlanma, aktivistlere göre engelli bireylerin temel hak ve özgürlüklere erişimini engellemektedir. Aktivistler engelli bireylerin en temel haklarından birinin 'erişilebilirlik' olduğunu belirtirlerken gündelik yaşamın her alanında 'erişilebilir' imkânlarla sahip olunması gerektiğini ön plana çıkarmışlardır. Çağlar'ın (2012, s. 587) da belirttiği gibi erişilebilirlik, engelli bireylerin tüm hak ve özgürlüklerini kullanmalarının, topluma tam katılımlarının ön koşuludur. Bu bağlamda belirtilen konu aktivistlerin hem mücadele alanlarından hem de aktivist faaliyet amaçlarından biridir. Ayrıca aktivistler bu soruna ilişkin çözümlerin üretilmesi ve bu alanda değişim yaratılması gerektiği misyonunu önemle benimsemişlerdir. Diğer taraftan şüphesiz hem dünyayı hem de Türkiye'yi etkileyen Covid 19 pandemi dönemi de engelli bireyler için erişilebilirlik sorun alanının farklı boyutlarla daha belirgin olmasına yol açmıştır. Aktivistler bizzat kendilerinin de deneyimledikleri gibi bu dönemde herkesle eşit bir şekilde hak ve özgürlüklerden yararlanma konusunda sorunlarla karşılaştığını, engelli bireylerin karşılaştıkları bu sorunlarda yasal düzenlemelerde eksikliklerin olduğunu ve var olan düzenlemelerin de maalesef uygulanmadığını dikkat çekici noktalar olarak belirtmişlerdir.

Aktivistler hizmet ve taleplere ilişkin altyapı ve ekonomik sorunlarla mücadele etmeyi ve bu yönde değişimler yaratmayı da önemsemektedirler. Dünya Engelli Raporu'na (DSÖ ve Dünya Bankası, 2011, s.

284) göre bireyi engelli hâle getiren engeller; ‘politika ve standartların yetersiz olması’, ‘olumsuz tutumlar, inançlar ve önyargılar’, ‘hizmet sunumunda eksiklikler’, ‘hizmet sunumunda yaşanan sorunlar’, ‘yetersiz finansman’, ‘ulaşılabilirlik sorunları’, ‘engellilerin istişare süreçlerine katılamaması’, ‘veri ve kanıt eksikliği’dir. Bu bağlamda mimari, eğitimsel, hukuki, sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel düzenlemelere ihtiyaç vardır ve bu ihtiyaçlara yönelik aktivist faaliyetler önem taşımaktadır.

Bulgular göstermiştir ki kendilerinin engelli olma deneyimleriyle birlikte mücadele alanı içinde bulunma gayreti ile şekillenen aktivist engelli bireylerin ana amaçları değişim yaratmak ve sorunları çözüm hâline dönüştürücü yolları görünür kılmak olmuştur. Bu bağlamda daha önce de vurgulandığı gibi engelli aktivist olmanın ilk adımı, engelliliği bedensel ve sosyal bir gerçeklik olarak kabul etmede yatmaktadır. Ancak ‘engelli kimliği inşa sürecinin’ engelli olmanın doğal bir sonucu olmadığını bunun bir kabul sürecinden geçtiğini de belirtmek gerekir. Bu süreç kolay değildir zira, Jenkins (2016) bir kimliğin inşasında hem dışsal tanımların hem de bireyin kendisine ait içsel tanımlamaların karşılıklı etkileşiminin önemini vurgular. Jenkins’in bu bilgisi dikkate alındığında başkaları tarafından sunulan dışsal tanımlamalar ile engelli bireyin kendine ait içsel tanımlamalarının karşılıklı etkileşimiyle kimlik inşası engellilik gerçekliğini kabul etme odağında şekillenebilmektedir. Nitekim Morris’in (1991) literatüre kazandırdığı ‘olumsuz kültüre resimleme’nin ağırlıklı olduğu toplumlarda engelli bireylerin engel durumu gerçekliğini kabul etmeleri ve engel durumunu içselleştirerek bir engelli birey kimliği geliştirmeleri oldukça zor gözükmektedir. Tam da bu nokta, aktivist olma sürecinde önemli bir yapı taşıdır. Aktivistler öncelikle engelli olma gerçekliklerini kabul ettiklerini belirtirlerken bulgular göstermiştir ki aktivist hareket içerisindeki engelli bireyler hem engelli birey kimliğini benimsemiş hem de yukarıda belirtilen zor süreci tamamlamış gözükmektedirler.

Aktivistler kendi yaşam deneyimlerinde engellilik konusunda belirttikleri hemen her sorunu bizzat yaşadıklarını belirtirlerken bu durumun kendilerine ait yani engel durumundan dolayı olmadığını toplumsal gerçekliklerle ilgili olduğunu önemle belirtmişlerdir. Bu belirtme aslında mağduru ya da suçluyu engel durumunda arayan toplumsal bakış açısını reddetmedir ve yerine sosyal içermeyi başaramayan ‘başarısız toplumu’ koymadır. Aktivistler için bu bilinç bir aydınlanmadır. Diğer taraftan, Campbell’in (2009, s. 16-29) de belirttiği gibi engelli birey sosyalizasyon sürecinde kendine yönelik birçok olumsuz koşulu içselleştirmeye başlayarak içselleştirilmiş sağlamlığı (internalized ableism) deneyimleyebilmektedir. Özellikle olumsuz kültürel anlamların hâkim olduğu toplumlarda sosyalizasyon süreci ile bireye aktarılan kültürel değerler ve bakış açısı yaşanan ayrımcılıkların içselleştirilmesine yol açabilir. Bu nedenle engelli bireylerin bu aydınlanmayı yaşamaları ve bir de bununla mücadele etmeye karar vermesi yönündeki aktivist kimlik benimseyişleri zaman zaman kendileri için de zor olabilir. Bu bağlamda aktivistler ‘aktivizm ruhu’ olarak ifade edilebilecek kişilik özelliklerinin aktivist olmalarında önemli bir role sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Aktivistler, ‘yaşamak için başka şansım yoktu’ şeklindeki vurgularıyla toplumda var olabilmek için diğer bir ifadeyle ayakta kalabilmek için karşılaştıkları her sorunla mücadele etmeleri gerektiğine dair inancı benimsemekte ve bu inancın kendilerini aktivist kıldığını belirtmektedirler.

Tüm bunlarla birlikte aktivistler diğer aktivistlerle ve STK’lar ile tanışmalarının ve etkileşime girmelerinin engelliği tanımlamalarında, anlamlandırmalarında ve aktivist bir mücadele biçimi benimsemelerinde etkili olduğunu ifade etmişlerdir. ‘Bir şeyler yapmak’, ‘değiştirmek’ istediğini hisseden aktivistlerin bu konuda harekete geçmeleri ve bireysel olarak adım atmaları her zaman kolay olmamıştır. Bu noktada aktivistlerin çoğunun diğer engelli aktivistlerle ve/veya engellilik alanında çalışan derneklerle yollarının kesişmesi aktivizme başlamalarında veya aktivizmlerini yönlendirmelerinde rol oynamıştır. Bahsedilen tüm bu süreçlerin birbirinden ayrı ve doğrusal süreçler olmaktan ziyade çoğu halde birbiriyle iç içe ve döngüsel süreçler olduğu, aktivistler tarafından ifade edilmiştir.

Aktivistlerin yukarıda ifade edilen sorunlar karşısında harekete geçme biçimlerinde kullandıkları aktivist yöntemleri ve faaliyetleri çeşitlilik göstermektedir. Aktivistler yaygın olarak eğitimler, seminerler, konuşmalar yapmak, araştırmalar, projeler, izleme çalışmaları, raporlama yapmak, akademik ve bilimsel alanı kullanmak gibi şekillerde farkındalık ve bilgi birikimini arttırmaya yönelik yöntemleri kullanmaktadırlar. Protestolar, yürüyüşler, pankart açmak gibi toplumdaki bireylerle temasa geçebilecekleri doğrudan eylemler; dava açma veya dava sürecine dahil olma, dilekçe yazma gibi yasal başvuru süreçleri, politika üreticileri ikna etmek üzere lobicilik çalışmaları da aktivistlerin yöntemleri arasındadır. Aktivistlerin

tamamı dava açmak gibi yasal başvuru süreçlerini deneyimlememiş olsalar da Shaw'ın (2001, s. 276) ifade ettiği şekliyle davaların caydırıcı etkisi ve bazen kaybedilen bir davanın bile aktivistlere fayda sağlaması, bu yöntemi sıklıkla kullanan aktivistler tarafından vurgulanmıştır. Dijital alanda internet siteleri, bloglar, online dergiler ve gazetelerde yazılar yazmak, sosyal medya platformlarını kullanmak, hashtag kampanyaları yürütmek gibi faaliyetler sıklıkla gerçekleştirilmektedir. Aktivistler için dijital alanda yürütülen faaliyetler engellilik hâli ve erişilebilirlik bakımından kolaylaştırıcı bulunmaktadır. Dijital alan aktivistler tarafından hâlihazırda kullanılıyor olmakla birlikte pandemi döneminde bu alanı kullanma yoğunluk göstermiştir.

Kullanılan tüm bu yöntemlerin yanı sıra aktivistlerin engelli bir birey olarak toplumsal yaşama aktif katılma davranışının da aslında aktivist bir eylem olduğunu vurgulamaları önemlidir. Nitekim aktivistler sadece toplum içinde görünür olmalarının ve toplumdaki diğer bireylerle olan ilişkilerinde engelliliği temsil etme şekillerinin de bir aktivist faaliyet olduğunu önemle vurgulamışlardır. Dolayısıyla 'toplum içinde var olmak' şeklinde kendilerini ifade ettiklerini belirten aktivistler, bunun da önemli bir yöntem olduğunu ifade etmişlerdir.

Aktivistler faaliyetlerini yerine getirmede karşılaştıkları güçlükleri belli başlı bazı başlıklarla belirtmişlerdir. Bunlar 'engellilik konusuna yardım amaçlı yaklaşmak', 'erişilebilirlikte güçlükler ve eksiklikler', 'siyasal/bürokratik engeller/engellemeler' ve 'maddi sorunlar' olarak şekillenmiştir. Aktivistler faaliyetlerini planlama, gerçekleştirme ve sürdürmede, diğer bir ifadeyle amaçlarına ulaştırıcı yönde yöntemlerini geliştirmede ve uygulamada belirttikleri bu güçlükleri hedefledikleri değişimleri oluşturmada önemli bariyerler olarak nitelendirmişlerdir. Zira yardım temelli yaklaşım toplumda engellilere yönelik 'acınası', 'muhtaç', 'aciz' gibi kültürel tanımlamaların sürdürülmesine yol açmaktadır. Bu durum hak temelli yaklaşımın yaygınlaşmasına ve kazanımlarına engel olmaktadır. Burcu'nun (2020) da belirttiği gibi artık giderek hâkim olan hak temelli yaklaşımın yaygınlaştırılmasında bu olumsuz bakış açısının yapı bozumu gerekmektedir. Diğer taraftan aktivistlerin eylemlere katılma konusunda erişilebilirlik problemleri hedeflenen değişimin yaratımında önemli bir bariyerdir. Zira ulaşmak, çağırmak, katılımı sağlamak, anlatmak, açıklamak vb. için erişmek ve erişebilmek önemlidir. Siyasi ve bürokratik bazı durumlar aktivistler için bazen çekingen tavır sergilemelerine neden olabilmekte ve bu durum bazı aktivistlerde eylemlerinde geride durmaya neden olmaktadır.

Son olarak söylenebilir ki çalışmanın katılımcılarının verdiği bilgiler, aktivizm dünyasını özellikle engellilik konusunda anlama ve açıklamada ve daha geniş survey araştırmalar yürütmekte önemlidir. Aktivizm ve engelli aktivistler yaşadıkları toplumda dışarıda bırakılan, çoğu zaman görmezden gelinen engelli bireylerin organize mücadele sesi olarak düşünülebilir. Nitekim bu çalışmanın aktivistlerinin anlam dünyasında yer alan bilgilerle Türkiye'deki engelli aktivistlerin, engelli bireylerin tüm hak ve özgürlüklerden herkes gibi eşit bir şekilde yararlanmalarında, onurlu ve saygın bir yaşam sürmelerinde ve toplumun her alanında engelli bireylerin lehine olacak şekilde toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasi değişikliklerin gerçekleştirilmesinde mücadeleciler organize bir güç olma yolunda gayret gösterdikleri söylenebilir. Ancak bu sürecin gelişiminde ve devamlılığında şüphesiz bu araştırmanın da verdiği bilgilerin ışığı ile sorun alanlarının bizzat engelli olan aktivistlerce nasıl deneyimlendiği noktasına önem verilmelidir. Zira çözümlemelerde Burcu'nun (2020) da belirttiği gibi artık bugün hâkim olan insan hakları odağı ve sosyal içerme yaklaşımlarının yol göstericiliği kaçınılmazdır. Belirtilmelidir ki aktivist mücadelelerin sonuçları her zaman kısa sürede ortaya çıkmayabilir ve her aktivist faaliyet başarıyı garantileyemez. Yine de 'aktivistlerin toplumsal değişimi gerçekleştirme gücü' hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir (Shaw, 2001, s. 11).

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma BA, EBS; Veriyi düzenleme: BA; Veri Analizi: BA; Araştırma: BA; Yöntem: BA, EBS; Proje yönetimi: BA, EBS; Kaynaklar: BA; Gözetim: EBS; Onaylama: BA, EBS; Görselleştirme: BA; Taslak metin yazımı: BA; Gözden geçirilmiş metin yazımı: BA, EBS.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Araştırmanın etik izni 27 Nisan 2021 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonundan alınmıştır.

Kaynakça

- Ardahanlıoğlu, B. (2022). Nitel araştırmalarda online derinlemesine görüşme tekniği ile veri toplama: Bir lisansüstü tez örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 60, Ö1-Ö12.
- Balcazar, F., ve Luna, R. (2006). Activism. G. L. Albrecht (Yay. haz.), *Encyclopedia of Disability* (1. Cilt) içinde (ss. 24-26). Thousand Oaks: Sage.
- Burcu, E. (2006). Özürlülük kimliği ve etiketlenmenin kişisel ve sosyal söylemleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2). 61-83.
- Burcu, E. (2007). *Türkiye’de özürlü birey olma: Temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2010). Engellilik modelleri üzerine. N. Güngör Ergan, E. Burcu, B. Şahin (Yay. haz.), *Öğr. Gör. Hüseyin Yalçın’a armağan sosyoloji yazıları 3* içinde (ss. 69-81). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2011). Türkiye’deki engelli bireylere ilişkin kültürel tanımlamalar: Ankara örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 37-54.
- Burcu, E. (2017). Türkiye’de engelli bireylerin dezavantajlı konumlarına engellilik sosyolojisinin eleştirel tavrıyla bakmak. *Toplum ve Demokrasi*, 11(24), 107-125.
- Burcu, E. (2020). *Engellilik sosyolojisi* (Genişletilmiş 2. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Burcu Sağlam, E. (2018). Araştırma yöntem ve teknikleri. E. Burcu Sağlam, A. Öğün Boyacıoğlu ve A. Gelgeç Bakacak (Yay. haz.), *Sosyoloji* içinde (ss. 99-136). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Campbell, F. K. (2009). *Contours of ableism: The production of disability and abledness*. London: Palgrave Macmillan.
- Campbell, J., Oliver, M. (1996). *Disability politics: Understanding our past, changing our future*. London: Routledge.
- Charlton, J. I. (1998). *Nothing about us without us*. Los Angeles: University of California Press.
- Çağlar, S. (2012). Engellilerin erişebilirlik hakkı ve Türkiye’de erişebilirlikleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 61(2), 541-598.
- Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), ve Dünya Bankası (2011). *Dünya Engellilik Raporu*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme. (2009, 14 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 27288). Ocak 23, 2021 tarihinde erişildi, erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090714-1.htm>
- Gellner, D. N., Karki, M. B. (2007). The sociology of activism in Nepal: Some preliminary considerations. H. Ishii, D.N. Gellner, ve K. Nawa (Yay. haz.), *Political and social transformations in north India and Nepal: social dynamics in northern South Asia*, 2 içinde (ss. 361-397). Delhi: Manohar.
- Gitlin, T. (2003). *Letters to a young activist*. New York: Basic Books.
- Hurst, R. (2004). Legislation and human rights. J. Swain, S. French, C. Barnes, ve C. Thomas (Yay. haz.), *Disabling Barriers, Enabling Environments* (2. bs.) içinde (ss.297-302). London: Sage
- Jackson, M. A. (2018). Models of disability and human rights: Informing the improvement of built environment accessibility for people with disability at neighborhood scale?. *Laws*, 7(1), 10.
- Jenkins, R. (2016). *Sosyal kimlik* (G. Bostancı, Çev.). İstanbul: Everest.
- Jordan, T. (2002). *Activism! direct action, hacktivism and the future of society*. London: Reaktion books.
- Lawson, A., Beckett, A. E. (2021). The social and human rights models of disability: Towards a complementarity thesis. *The International Journal of Human Rights*, 25(2), 348-379.
- Martin, B. (2007). Activism, social and political. G. L. Anderson and K. G. Herr (Yay. haz.), *Encyclopedia of activism and social justice* içinde (ss. 19-27). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Morris, J. (1991). *Pride against prejudice: Transforming attitudes to disability*. London: The Women's Press.
- Oliver, M. (1996). *Understanding disability: From theory to practice*. New York: Macmillan Education.
- Pelka, F. (2012). *What we have done: An oral history of the disability rights Movement*. Massachusetts: University of Massachusetts Press.
- Robertson K., Robertson E. (2019). *How to make a difference: The definitive guide from the world’s most effective activists*. London: Cassell.
- Shakespeare, T. (2011). Sakatlık sosyal modeli (F. B. Aydar, Çev.). D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.) *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (ss. 51-62). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Shakespeare, T., Gillespie-Sells, K., ve Davies, D. (1996). *The sexual politics of disability: Untold desires*. London: Cassell.

- Shaw, R. (2001). *Aktivistin el kitabı* (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Strauss, A., ve Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded Theory* (2. bs.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Soldatic, K., ve Johnson, K. (Yay. haz.). (2019). *Global perspectives on disability activism and advocacy: Our way*. Oxfordshire: Routledge.
- Swain, J. (2004). International perspectives on disability. J. Swain, S. French, C. Barnes, ve C. Thomas (Yay. haz.), *Disabling Barriers, Enabling Environments* (2. bs.) içinde (ss.54-60). London: Sage.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı (DİE), ve T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) (2004). *Türkiye özürlüler araştırması 2002*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) (2009). *Özürlülük eğitimi: Toplum özürlülüğü nasıl anlıyor temel araştırması*. Erişim adresi: <https://www.aile.gov.tr/media/42389/how-society-perceives-persons-with-disabilities.pdf>
- UPIAS. (1976). Fundamental Principles of Disability. 1-23. Erişim adresi: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/UPIAS-fundamental-principles.pdf>

Günther Wallraff'ın “En Alttakiler” (Ganz Unten) Adlı Eserinde Madun Kimliğin Eleştirel Söylem Analizi

Critical Discourse Analysis on the Subaltern Identity in Günther Wallraff's “At the Bottom”

Ayşegül Aycan SOLAKER*, Zafer GÜNDÜZ**

Öz

Ulus-devlet ve sömürgecilikten ortaya çıkmış olan tarih yazım anlayışının kapsayıcılığı tartışmalı olan noktaları içerisinde barındırmaktadır, zira tarih yazım anlayışı sömürgecilik merkezli olduğunda, odaklanılan nokta da sermaye döngüsü olmaktadır. Dolayısıyla tarih yazımında konu edinilecek her şey sermaye döngüsüne katkı sağlaması ölçüsünde anlam kazanmakta ve kendisine yer edinmektedir. Bu bağlamda ekonomik temelli bir anlayış içerisinde özne için sömüren ve sömürülen ayrımı söz konusudur. Fakat bu şekilde bir okuma, batı merkezli bir tarih yazımıdır. Diğer bir ifade ile, egemen öznenin varlığı doğrultusunda onun epistemik kaygılarını yansıtan ve ötekini oluşturan bir yazımdır. Batı merkezli olması, egemen bir öznenin istemlerini yansıtmaması ve sermaye döngüsüne hizmet etmesi nedeniyle de hiçbir imkana sahip olmayan ve bir yere ait olmayan sınıflardan bahsedilebilir mi sorusunu akla getirmektedir, dolayısıyla hegemonya dışında kalmış olan, ezilen, dile getirilmek istenilmeyen ve en altta olan bu sınıfları ifade etmek klasik tarih yazımı ile mümkün gözükmemektedir. Bu bağlamda edebiyat aracılığı ile söz konusu alt tabakaları ifade edecek, onlara ait olanın ne olduğunu araştırarak ve onlara ait temsil oluşturacak bir okumanın yapılması bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu noktada ise çalışmanın amacı, Günther Wallraff'ın “En Alttakiler” adlı eserinden hareketle zamanında Almanya'ya çalışmak için giden Türk işçilerin varlığını ‘madun kimlik’ adı altında incelemektir. Böylelikle en altta olanı ortaya çıkaran ve işaret eden bir arka plan dahilinde bu gruplara dair bir söylem analizi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: En Alttakiler, Günther Wallraff, Madun, söylem, Ruth Wodak.

Abstract

The inclusiveness of the historiographical understanding that emerged from the nation-state and colonialism contains controversial points, because when the understanding of historiography is colonialism-centered, the focus is on the capital cycle. Therefore, everything that will be the topic of historiography gains meaning and a place for itself to the extent that it contributes to the capital cycle. In this context, within an economic-based understanding, there is a distinction between exploiter and exploited for the subject. However, such a reading is a western-centered historiography. In other words, it is a writing that reflects the epistemic concerns of the hegemonic subject in line with its existence and constitutes the other. Considering that it is Western-centered, reflects the wishes of a hegemonic

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: aaycan@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2669-7286

** Arş. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, E-posta: zafergunduz62@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2486-0780

subject, and is subject to the extent that it serves the capital cycle, the question of whether it is possible to talk about classes that do not have any opportunities and do not belong anywhere comes to mind, so it does not seem possible to express these classes that are outside the hegemony, oppressed, and at the bottom, which are not wanted to be expressed, with classical historiography. In this context, it is the subject of this study to make a reading that will express these subclasses through literature, to investigate what belongs to them and to create a representation of them. At this point, the aim of the study is to examine the existence of Turkish workers who went to Germany to work in the past under the name of 'subaltern identity' based on Günther Wallraff's work "At the Bottom". In this way, a discourse analysis of these groups will be tried to be made within a background that reveals and points out what is at the bottom. **Keywords:** At the Bottom, Günther Wallraff, Subaltern, discourse, Ruth Wodak.

Giriş

Günümüzde modern dünyanın mücadeleler ve çelişkiler ile karakterize olması ve artık hiçbir yerde homojenliğin söz konusu olmaması, öznenin ve ötekinin kim olduğuna dair tutarlı bir cevap verilmesini zorlaştırmaktadır (Wodak, 2001, s. 63). Zira küreselleşme kimlikleri ve yaşam alanlarını yeniden oluşturmada, bu noktada ise bireylerin hareketliliği ile kimliği, ulus ötesi - küresel, sosyo-kültürel ve ekonomik güçler tarafından sürekli olarak şekillenmektedir (Shizha, 2018, s. 1). Ayrıca modern toplumlar artık azınlık ve göçmen gruplar ile karşılaşmakta, bu durum ise kimliğin tanımında ve temsilinde noksanlıkların ve yetersizliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır, zira kimlik her şeyden önce bireylerin sosyo-kültürel yaşam formlarını da içerisinde barındırmaktadır (Zirfas, 2010, s. 9). Ayrıca kimlik, her şeyden önce ait olma ile ait olmama arasındaki bağlantıyı tanımlayan da bir ifadedir. Bu nedenle, kimliği topluluğun kendini anlamasının bir formülasyonu olarak da tanımlamak mümkündür (Schneider, 2001, ss. 15-25). Bu bağlamda kendinden hareketle ötekini konumlandıran toplumlarda ötekiliğe işaret eden kavramlar ve değerlilikler de mevcuttur. Söz konusu kavramlardan ve değer anlayışlarından biri de madun tarifidir. Madun, (İng. Subaltern) kavramının sözlük anlamı Latince 'sub' (altta, altında) ön eki ile beraber 'alter' (öteki, diğer) ya da 'alternus' (öteki, farklı, alternatif) kelimelerinin birleşiminden oluşmuş 'subalternus' (tabi olan, madun, tabi hale kılmak) kavramına karşılık gelmektedir. Kavram ilk olarak alt rütbeli askerler için kullanılmıştır. Öyle ki Cardwell reformlarından sonra şekillendirilen İngiliz askeri sisteminde kullanılan subaltern kavramı, alt rütbeliler arası seviyeleri tanımlamıştır. Üst rütbenin altındaki, ona tabi olan, onun önderliğini kabullenen ve razı olan anlamında askeri hiyerarşide kullanılmış olan bu kavram, Mussolini rejimi altında baskı gören komünist parti üyesi Gramsci tarafından politik bir anlamı içerecek şekilde dönüştürülmüştür. Dolayısıyla madun, Mussolini faşist rejimin sosyopolitik hegemonya altında üretmiş olduğu baskı nedeni ile 'öteki' haline gelen ve ekonomik baskıya maruz kalan proleterya sınıfına tabi olması gereken ama bir sınıf kavrayışına giremeyen ve öteki olan kesimlere işaret eden bir kavram haline gelmiştir (Guha, 1982, ss. vii-viii). Kavramın politik-ekonomik kullanımını pekiştiren diğer bir düşünür ise Edward Said olmuştur. İngiliz ve Fransız emperyalist hareketleri sonucunda, kolonyal oluşumlar artmış ve bu bölgelerdeki bireylerin ulusal, ekonomik ve inanç tabanlı bir birlik kuramamaları sonucunda küçük topluluklara işaret etmek için Said, kavramın gelişimine farklı bir yön vermiştir. Özellikle emperyalist güçlerin kolonyal hareketleri sonucu, koloni bölgelerinde oluşturdukları hegemonya ile bu bölgelerde yaşayan insanların kimlik olarak arada kalmışlığına işaret eden kavram, postkolonyal okumalara da yön vermiştir. Bu aşamada karşımıza Hindistan merkezli yeni bir okuma çıkmış ve Hindistan'da emperyalist güçlerin ürettiği ve sınıf bilinci gelişmeyen, kimlik bütünlüğü kuramayan kesimlere işaret eden bir anlam ortaya çıkmış ve Gayatri Chakravorty Spivak, Dipesh Chakrabarty ile Homi Bhabha tarafından subaltern kavramının anlamı olgunlaştırılmıştır (Yetişkin, 2010, ss. 15-17). Böylece kavram herhangi bir üst kimliğe dahil olmayan, sınıf bilinci oluşmayan ve en altta olanlara işaret eden bir anlam kazanmıştır. Hindistan kast sisteminde en altta olan ve devletin sosyal güvenlik sistemine dahil olmayan, vatandaşlığı dahi resmileştirilmeyen, varlığı ihmal edilebilen ve tek varolma sebepleri hegemonik güçlere itaat etmek olan subaltern (madun) kesimler geniş bir nüfusa sahip olup, yönetilmesi gereken kesimler için kullanılmaktadır (Guha, 1982, ss. 1-8). Evrensel insan hakları ve ahlak yasaları üzerine kurulu olan ve temellerini Kant'ın kurduğu Avrupa ahlak sisteminde işaret edilemeyen bu kesimlerin kendi mikro yaşam biçimleri ve ahlak anlayışları, kendi epistemolojileri olup, günümüzde öteki olanın varlığı, epistemolojisi, kültürü üzerinden tartışılmakta ve istenilmeyen olarak sadece yönetilmek için varolan kesimleri kapsayan bir anlama sahip olmaktadır (bkz. Guha, 1982). Bu bağlamda çalışmanın amacı, egemen özne ile sömürge

öznesi arasındaki ilişkiyi açıklamak değildir. Epistemik bir şiddetin etkisi altında kalan ve öteki olarak ulus-devletin kendi ulusal sınırları içerisinde oluşturmuş olduğu alt ekonomik-sosyal yapıya dahil olan grupları madun kimlik kavramı üzerinden eserden hareketle anlamaya çalışmaktadır. Söz konusu amaç için Ruth Wodak'ın eleştirel söylem analizinde yer alan Yükleme Stratejisinden yararlanılacaktır. Böylelikle eserde yer alan kimliklerin toplum içerisinde nasıl bir algı üzerinden yükseldiği ve değerlendirildiği gözler önüne serilecektir.

Madun Kimlik

Ulus-devlet, ekonomik açıdan kendi dinamiklerini kurmak adına bir bağımsızlık algısı oluşturmaktadır. Fakat aslında korunmacı bir oluşum olarak ulus-devlet oluşum aşamasında kendisini koruduğu dış etkinin bir ötekisi olma bilincini de taşımaktadır. Dış etkinin varlığı ile ulus-devlet için bilincinde oluşmuş olan bir öteki olma durumu söz konusudur. Başka bir ifade ile başkasının ötekisi konumundadır. Bu şekilde başkasının ötekisi olarak kendisinin kurtuluş çabasının ikili bir boyutu bulunmaktadır. İlk olarak kendi pazarını oluşturma ve yerli burjuvazinin/elitlerinin oluşmasına neden olan ulusal pazarı kurma ve ona egemen olma boyutudur. İkinci boyut ise başkasının ötekisi olduğunun farkına varması ya da bilincine yerleştirmesi olarak ifade edilebilecek olan epistemik boyuttur. Ekonomik olarak kendi pazarına egemen olmak, beraberinde öteki olmanın getirmiş olduğu baskıdan kurtulmak yerli elitleri/aydınları/burjuvaları var etmektedir, zira sermaye ortaya çıkışı açısından yerel bir dinamığe dayanıyor olsa da varlığını devam ettirmek için sınırlardan kurtulmayı amaç edinmektedir (Albert, 1992, ss. 95-105). Bu ise ulus-devlet için kendi kaynaklarını ve üretimini yeni pazarlara taşıması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla sermaye sahibi olarak yerli burjuva kendisini başkasına kanıtlamak zorundadır. Öteki olması ile bir farklılığı olsa da bu kültürel boyutta bir farklılıktır ve ekonomik ilişkiler açısından bir ortaklaşma, benzeşme istemi her zaman baskın bir karakter olarak varlığını sömüren özne ile birlikte olma kavrayışına taşıyacaktır. Bu açıdan ulus-devlet milliyetçiliğinin yaşadığı kırılmanın açığa çıkardığı melankolik benzeşme arzusu, epistemik baskıyı örtük hale getirmekte, yerli elitleri başkasının ötekisi olma gerçekliğinden uzaklaştırmakta ve söz konusu farklılığının boyutlarını azami düzeye indirgeyen bir benzeşim üretmektedir (Dirlik, 2010, ss. 158-168). Bu noktada büyük sermaye gruplarına katılmak ve söz konusu grupların bir parçası sayabilmek için kendisini başkasına benzemek istenilen arzu nesnesi haline getirmektedir. Benzeşim kurma sadece ekonomik boyutla sınırlı olmayacağı için öteki olmanın getirdiği eksiklik (ekonomik-sosyal-siyasal) nedeni ile epistemik bir boyuta da taşınacaktır. Fakat bu bağlamda ulus-devletlerin ortaya çıktığı dönemler göz önüne alındığında bir epistemik boyuttan tam anlamı ile bahsedilmeyebilir. Daha çok ekonomik bir bağımlılık ve yeni pazar arayışları temelinde bir başkasının ötekisi olarak varlığını sürdürebilirken, günümüze yaklaşıldıkça bu aşama epistemik olarak da bağımlılık üretecektir (Dirlik, 2010, ss. 15-21). Sermaye döngüsünün hızlı ve kolay bir ivme taşıyabilmesi için ulus-devlet yapısı içerisinde oluşan/olgunlaşan ürünün ve sermayenin bu uluslararası döngüye katılması gerekmektedir. Çok uluslu büyük bir ekonomik erk olma çabası içerisinde sermaye için ulus-devletin varlığı kendi pazarını koruyan bir amacı kendi refah seviyesi adına sürdürmesi olanak dışı olmaktadır. Ancak bir tüketim üretim döngüsüne katıldığı ölçüde uluslararası bir ilişkiye dahil olabilecektir. Bu aşamada koruyucu olma şansı pek gözükmemektedir. Zira koruyucu olduğu ölçüde sermaye döngüsünün dışına itilecektir. Bu tarz bir tüketim döngüsünün içerisinde ulus-devlet milliyetçiliğinin alacağı biçim epistemik açıdan ekonomik güce boyun eğecek şekilde olması gerekmektedir. Diğer bir deyişle söz konusu gücün kavramlarına uyum sağlayacağı bir epistemoloji oluşturması gerekmektedir. Dolayısıyla yerli dinamiklerin yapacağı ikinci aşama olan öteki olmaktan kurtulacağı bir epistemolojik-sosyal-kültürel uyum geçiş süreci kurgulamak olacaktır. Ekonomik erkler için yerli bir elit grubunun olması kendi içerisinde işlevsel bir yapı üretmektedir (Dirlik, 2010, ss. 186-206), zira sermaye açısından tek boyutlu ve çizgisel bir bağımlılık, sermaye döngüsünü tek taraflı hale getirecektir. Tek taraflı olması ulus-devlet milliyetçiliğinin kabul edebileceği sınırların dışına çıkan bir benzeşim ya da başkası olma durumunu ortaya çıkaracaktır. Her ne kadar öteki olma durumundan kurtulma hissiyatı yerli burjuva için rahatsız edici (melankoli üreten) bir şey olarak var olmuş olsa da, o yine de bir ulus-devlet inşasının öznesidir. Kendi ulusal burjuvasıdır ve öznesidir. Bu sebeple egemen özneye tamamen itaat içeren bir arzuya sahiptir demek yanlış olacaktır (Lukacs, 1978,

ss. 160-164). Ulus-devlet yaklaşımının epistemik içeriği gereği, özne kendi yerleştiği mekâna ve alana dair korumacı bir anlayışı içten içe taşımaktadır. Bu anlamda yerli elit öznenin, kendi varlığını bir vicdan muhasebesi dahilinde yerleştirmeye istemi, bu arzuya karşı olarak da egemen özneye benzeşme istemi, melankolik bir yaşamı karşımıza çıkarmaktadır. Yerli özne bu durumdan kaçabilmek için yerli olma kavrayışını öne çekmektedir (Pandey, 1982, ss. 161-165).

Ulusal yapının öznesi olarak kendi bağımsızlığını ve epistemik farklılığını da korumak isteyen bir tavır içerisinde olmak görece uluslararası sermayeye bir karşı duruş oluşturuyor izlenimi sunabilmektedir. Oysa uluslararası sermaye erki için ya da egemen özne için yerli bir öznenin varlığı/sömürge öznesinin varlığı bir gerekliliktir. Sermaye döngüsünün mutlak bir tek taraflılığı olması gibi bir ifade sömürgeciliğin günümüz açısından manasını kavramamak demektir. Egemen özne için olması gereken artık farklı olanın da orada olması gerektiği üzerine kuruludur. Ama orada öylece bağımsız bir ulusal özne olarak değil, epistemik açıdan egemen öznenin araçlarını kullanarak var olması gerekmektedir (Pandey, 1982, ss. 161-165). Bu tarz bir ilişki içerisinde sömürge öznesi, epistemik bir şiddete tabi tutularak ulusal öznenin bağımsız olduğu algısını koruyan heterojen bir proje kurmaktadır. Bu noktada öteki olarak ulusal öznenin egemen özneye benzeme çabasının birçok boyutları vardır. En başta ekonomik bir benzeşim olmakla beraber, sosyal-toplumsal-epistemik boyutta ise görece bağımsızlığını koruyan bir otonomluktan bahsedilebilir. Yerel dinamikler açısından bir ulusal kimlik, milliyetçi bütünlük varlığını kültürel ilişkilerinde korumaktadır. Bu farklı olma durumu giderilmesi gereken bir eksiklik olarak gözükmemekte aksine farklılık ve otantiklik olarak ifade edilmektedir. Oysa aynı durum yerli elit dinamikler için melankolik bir rahatsızlık durumunu da sergilemektedir. Kendisinin ötekisi olması hususunda yaşamış olduğu huzursuzluk durumuna karşı böyle bir koruyucu yaklaşım ulus-devletin ortaya çıkış dinamikleri düşünüldüğünde anlaşılır olmaktadır (bkz., Deleuze ve Guattari, 2014). Ama söz konusu özgünlüğün yanında bir benzeşimin varlığından da bahsetmek gerekmektedir, ki bu benzeşim sadece ekonomik boyutta kalmamaktadır. Epistemik bir şiddet de egemen özne tarafından ulusal özneye dayatılmaktadır. Ulusal özne açısından bu baskı rahatsızlık ve kendisini koruma istemini barındırmaktadır. Bu anlamda korumacı tavır var olan epistemik ifadenin korunmasını ve güçlü bir epistemik dayanak haline getirilmesini sağlayacaktır. Yani ulus-devlet açısından kendi milliyetçiliğini sağlayan epistemik ifadeler bir kesinlik ve güçlü bir etkisi olan olgular haline gelecektir. Epistemik olarak kendi temellerini sağlamlaştırması öznenin de öteki olması gerçeğini gizleyecektir. Artık ulusal özne de bir egemen özne gibi davranacak ve kendi ulusal sınırları içerisinde bir sınıfsal yapılar kuracaktır. Bu sınıfsal yapılar elit/burjuva/aydın öznenin en tepede olduğu ve işçi/emekçi sınıfının yani sermaye açısından en alttaki tabakaların varlığına işaret eden bir özneleşme süreci üretecektir. İşte bu aşamada ulusal özne için kendi varlığını oluşturan ve bütünlük/korumacılık istemi ile şekillenen ulus-devlet milliyetçiliği ve epistemolojisinin bu ulusal sınırlar içerisinde en aşağıda bulunan tabakalara yönelik yaklaşımının ne olacağı önemli bir noktada durmaktadır. Egemen özne olma yönelimi içerisinde olan ulusal özne kendi sınırları içerisindeki sınıflara yaklaşımı tartışılması gereken bir konu iken en aşağıda olanın varlığı ve bu toplulukların epistemolojisinin ne olduğu da dikkat çekici bir noktadadır (Young, 2016, ss. 451-481). Bu bağlamda en aşağıda olanların anlaşılması çabasında ortaya atılan madun kimlik kavrayışı, en alttakilerin hem politik hem de epistemik varlığını açığa çıkarmayı amaç edinmektedir.

Günümüzde postkolonyal okumalar içerisinde kendisine yer edinen madun kavramı, Hindistan özgülünde kadın sorununda karşılığını oluşturmaktadır. Aynı zamanda Queer teorisi içerisinde de kendine yer bulmaktadır. Kültür ve kimlik okumaları açısından önemli bir çalışma alanı olan madun kimlik, Batı felsefesinde 70'li yıllardan beri tartışılmaktadır (Young, 2016, ss. 481-513). Özellikle Edward Said'in *Oryantalizm* (1982) adlı eseri ile bu tartışmalar epistemolojik ve ontolojik ayrımlarının belirginleştiği bir ilerleme sergilemiştir. Başkası olma, bir öteki olma, farklı olma gibi problemler altında anlaşılmaya çalışılan madun çalışmaları kendisini daha çok postkolonyal okumalarda göstermiş ve bu genel alanın bir parçası olarak düşünülmüştür. Oysa epistemik açıdan bir şeye ait olması ile madunun kendisinin temsil ve ifade boyutu göz ardı edilmiştir. Bu sebeple o temsil edilmesine yönelik tavrında sessizleşmeyi tercih etmiştir. Aynı şekilde postkolonyal olarak çok kültürlülük başkasının kültürü olma içerisinde epistemik ve ontolojik boyut eritilmiştir. Ekonomik olarak bir bağlam kurulamaması ve farklı olma açısından ifade edilmesi gibi sorunlar nedeni ile postkolonyal okumaların yönünü madun olanı anlamaya itmektedir. Bu sebeple bir özne olma, öteki olma, bir şeye ait olma gibi postkolonyal okumaların kavramları madun çalışmalarını anlamak açısından önemli olsa da yeterli olmamaktadır.

Geçmiş sömürgecilik anlayışı ile günümüz arasında bir farklılık kendisini hissettirmektedir (Young, 2016, ss. 513-328). Büyük korporasyonlar, küresel ölçekli firmalar, üretim tüketim arz talep gibi sosyal ekonomik hayatın artık vazgeçilmez olan ilişki ağları beraberinde yeni kültürel ilişkileri, hukuksal normları üretmiştir. Bu değişimlerin birçok boyutu olmakla birlikte felsefe açısından en önemli değişikliklerden biri epistemolojik farklılıkların azalmasına vesile olmasıdır. İşte madun kavramını ortaya atan düşünürler söz konusu kavramı, yeni post modernizasyon (sınırların ortadan kalktığı, teknolojik gelişmelerin çok kültürlülük fikrine kattığı yeni anlamlar) süreci içerisinde sınıf, kast, yaş, cins-kimlik bakımından her türlü alt ve aşağı derecede yer alanlar için kullanmışlardır. Bu kavramı kullananlar madun kavramını yukarıya doğru (sınıfsal yapılar göz önüne alınıp aşağıdan yukarıya, köleden, işçiye oradan en üst aşamaya kabul edilen sermaye sahiplerine, egemene) ve bir anlamda dışa dönük toplumsal devingenlik ile ilişkisi kesilen insanlar ve gruplar için kullanmışlardır. Bu aynı zamanda söz konusu insanların ve grupların sömürgeci özneyi üreten kültürel hatlardan da kopmuş oldukları anlamına gelmektedir. Bu kavramı ilk kullananlar Gramsci, Ranajit Guha ve Gayatri Chakrovarty Spivak'dır. Özellikle Hindistan bölgesindeki bu kastlaşma kendini sadece aşağı tabakalar içerisinde hissettirmemektedir. Aynı zamanda sömürgeci özneyi üreten, kültür alanında ilerlemiş ve doğruyu ya da iyiyi bilen olarak nitelendirilenlerin içerisindeki sınıfları da kapsamaktadır. Kavram Türkçeye Arapçadan kazandırılmıştır. Subaltern sözcüğünün sub bölümü ast alt anlamına gelmekte, altern ise aşağıdakinin başkalığı olarak geçmektedir. Türkçede bu kavrama tam bir karşılık bulunmadığından madun olarak geçmiştir. Bu tabakalaşmayı inceleyen uluslararası bir madun çalışmaları kolektifi oluşmuş ve daha çok sosyolog ve felsefecilerin ilgisini çekmiştir. Ama bu kolektif hiçbir zaman kendi çalışma grupları için bir bilinç varsaymamıştır. Bilinç burada ister yapıbozumcu, ister psikanalitik veya başka türlü olsun özne teorisi ile uğraşmamaktadır. Özneden çok yüklem ile ilgilenilmiş ve pratik sürecin nasıl olgunlaştığı asıl sorun olarak işlenmiştir (Yetişkin, 2010, ss. 15-17).

Sömürgeleştirme süreci bir epistemik hiyerarşiyi beraberinde getirmiş ve özellikle kültürel formasyonlar içerisinde benimsenen bir epistemik sessizleşme ve kabulleniş şeklinde ulusal öznenin kavramlarında içselleştirilmiştir. Bu noktada çalışmanın amacı, kimlik üzerinden kurulan ben ve başkası kavramları ile ilgilenip epistemolojik öznenin (ulus-devletin öznesi) kendi için şeyleşmesini ve bu kendi için şeyleşmesinin artık dolayimsız olarak kendinde bir şey olmasını (Marx, 2004, ss. 107-177) analiz etmektir.

Kimlik Sorunsalında Söylem Analizinin Yeri

Söylem kavramı büyük ölçüde 1960'larda ve 1970'lerde Michel Foucault'nun çalışmalarıyla gelişmiş, dolayısıyla söylem, her şeyden önce Foucault'nun teorisine yaklaşmak için merkezi bir kavram olarak mevcut literatürdeki yerini almıştır. Foucault'nun temel temasını ise, akıl hastalığı, psikolojinin bilimsel disiplinlerinin ortaya çıkışı ve kuruluşu, ceza usulleri, cinsellikle ilgili etik ve ahlaki kavramlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda söylem, daha genel, tarihsel ve gelişen dil uygulamaları anlamına gelmektedir (Keller, 2011, ss. 43-44).

Söylem analizinin önemli temsilcilerinden biri olan Reiner Keller'e göre söylem, sosyo-tarihsel bir girişimdir ve söylem, bağlayıcı bilgi ve uygulama düzenlerinin kurumsallaştırılması anlamına gelmektedir (Keller, 2018, s. 199). Eleştirel söylem analizinin önemli isimlerden biri olan ve çalışmanın yöntem kısmını oluşturan Ruth Wodak'a göre de söylem, yapılandırılmış sosyal bilgi anlamına gelmektedir (Wodak, 2016, s. 14). Aynı zamanda söylem, öznelerin bilincini etkilediği için tamamen geçerli bir maddilik olarak kabul edilmekte, bu nedenle söylemler, toplumsal gerçekliğin ve sosyo-kültürel yorum kalıplarının özne-ötesi üreticileri olarak değerlendirilmektedir (Jäger, 2015, ss. 26-27).

Foucault'a referansla, toplumsal olarak gerçekleşen ve nesnel olarak ortaya çıkan insan eylemini insan çalışmalarının bir ürünü olarak değerlendirmek mümkündür (Jäger, 2015, s. 150). Fransız filozof böylece çağdaş tartışmalara defalarca müdahale etmiş (Ramos Arenas, 2013, s. 163), çalışmalarıyla aslında, tarafsız söylemlerin olmadığını, manipüle eden, bozan ve yenilik yapan her şeye kadir bir özne olduğunu göstermeye çalışmıştır. Orada onların yeri (ve işlevlerini değiştirme olasılıkları), işlevleri (ve işlevsel değişim olanakları) vardır. Bu bağlamda söylem, saf özneliğin olduğu bir yer olarak tanımlanmamakta, aksine konumların ve öznelerin farklılaşmış işleyişinin bir uzamı olarak kabul görmektedir (bkz. Foucault,

1972, s. 232). Ayrıca artık medya, siyaset ve öznel arasındaki ilişkilerin oldukça karmaşık bir yapıya sahip olduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir. Şimdiye kadar, etkilerinin kimlere yönelik olduğu konusunda net bir cevap verilememesi de söz konusu karmaşık yapının bir sonucudur. Bununla birlikte, disiplinler arası araştırma ile bu tür karmaşık ilişkiler daha şeffaf hale getirilebilmektedir. Fakat bunun için basit teoriler, küresel toplumlarda geçerli ve yeterli değildir. Bu tür ilişkilerin ve toplumsal öneminin çözümlenmesinde söylem analizi önemli bir noktada durmaktadır (bkz. Keller, 2011, ss. 7-8), zira bu tür bir arayışta, söylem analizi özellikle de eleştirel söylem analizi, gerekli olan birçok yaklaşımın bir bileşeni olarak, kolektif olarak üretilen sembolik anlam noktalarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu esnada ise odak noktası sadece söylemsel değil, aynı zamanda göstergebilimsel pratiklerdir. Eleştirel söylem analizi araştırmaları bu nedenle çok kuramsal, çok yöntemli, eleştirel ve öz-düşünümsel olmalıdır (Wodak, 2001, s. 64).

Eleştirel söylem analizi problem odaklı ve disiplinler arası bir araştırma programıdır. Dilsel araçların analizi, yabancı düşmanlığı söylemlerinde önemli rol oynayan tabuların içeriği hakkında bilgi vermektedir. Metin ve görüntüyü birleştiren ve görsel tartışma kalıplarını kullanan seçim afişleri gibi görsel iletişim formlarının araştırılması da eleştirel söylem analizinin araştırma alanlarından biridir (Wodak ve Köhler, 2010, s. 36). Duisburg Dil ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'ne göre, eleştirel söylem analizi nesnel doğrular üretme iddiasında değil, daha ziyade yorumlanabilen söylemsel söylelenebilirlik alanları üretme iddiasındadır (Jäger ve Jäger, 2007, s. 15). Neumann'a göre eleştirel söylem analizi eleştirel bir bilimdir ve araştırma nesnelere toplumsal pratikler olarak söylemlerdir. Eleştirel söylem analizinin temel ilkesi, dil kullanımının sosyal bağlamda ampirik olarak analiz edilmesidir (Neumann, 2011, s. 5). Habermas (1988) ve van Dijk'ten (2001) aktaran Çakmak ve Bilişli'ye göre de eleştirel söylem analizini ayrımcılık, egemenlik ve güç ilişkileri ile ilgilenmekte, böylelikle de aslında eleştirel söylem analizi sosyal eşitsizliği, gücün kötüye kullanımını incelemektedir (Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 103).

Viyana yaklaşımı söylem analizinde önemli bir yer tutmakta ve bu yaklaşımın arka planını dilsel edimibilim oluşturmaktadır. Ruth Wodak'ın çevresinde toplanan Viyana yaklaşımı, metin türlerinin çeşitliliğiyle ilgilenmekte ve böylelikle çeşitli yöntemlere duyulan ihtiyacı karşılamaktadır. Bu noktada Wodak, eleştirel söylem analizinin hiçbir zaman tek veya spesifik bir teori olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca belirli bir metodolojinin eleştirel söylem analizinin araştırmasının özelliği olmadığına da dikkat çekmektedir, zira eleştirel söylem analizi ile ilgili çalışmalar oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir ve farklı veri ve yöntemlere dayanan farklı teorik arka planlara dayanmaktadır. Wodak'ın yöntemi ise söylem-tarihsel yöntemdir. Bu yaklaşım, Foucault'nun söylem anlayışından farklı olarak yorumlayıcı bir yönetime sahiptir (Jäger, 2015, ss. 21-22).

Viyana'nın eleştirel söylem analizine yaklaşımı üç evre olarak geliştirilmiş ve uygulanmıştır. İlk evrede (1986-1993), araştırmanın odak noktasını, savaş sonrası Avusturya anti-Semitizmi üzerine eleştirel araştırmalar oluşturmaktadır. İkinci evrede (1993 - 1997) tarih ve siyaset arasındaki ilişki üzerine söylem analizi araştırması ve cinsiyet eşitliği formülasyonları için kılavuz ilkelerin detaylandırılması ele alınmıştır. Gelişimin üçüncü aşaması 1997'den 2003'e kadar olan yılları kapsamaktadır ve odak noktaları söylem, siyaset ve kimliktir. 2004'ten sonra Lancaster Üniversitesi'nde söylem araştırmalarında kürsü sahibi olan Ruth Wodak ile bu yaklaşım devam etmiştir (Reisigl, 2007). Neticesinde ise Ruth Wodak ve çevresi göç, ırkçılık, antisemitizm ve yabancı düşmanlığı üzerine çalışmalarını yürütmekte ve değersiz veya öteki olarak gösterilen bireylerin nele maruz kaldıklarını ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar (Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 119). Söz konusu amaç için ise beş stratejiden yararlanılmaktadır. Bu bağlamda ima yollu stratejiler (Referenzielle Strategien) öncelikle dilsel olarak adlandırılmaları yoluyla gerçekleştirilmektedir. Ancak diğer gerçekleştirme biçimleri de (sıfatlar, edat cümleleri, vb.) özellikle Almanca kullanımında önem arz etmektedir. Türkçe'ye yükleme ya da hüküm stratejileri (Prädikative Strategien) olarak çevrilen (bkz. Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 111; Demirel, 2019, s. 25) stratejiler belirli kişi ve grupların olumlu ya da olumsuz özelliklerinin nasıl yansıtıldığı ile ilgilenmektedir (Demirel, 2019, s. 26). Sıfatlar, edat cümleleri ve ilgi cümleleri ile yapılan karşılaştırmalar, metaforlar, metonimler özellikle bu strateji bağlamında değerlendirilmektedir (Wodak, 2017, s. 57). Uslamlama stratejileri (Argumentative Strategien) için topos ön planda yer almaktadır, zira içerikle ilgili çıkarımlar içermektedirler ve söz konusu çıkarımlar için de herhangi bir kanıt gerekmemektedir (Wodak ve Köhler, 2010, s. 37). Bu bağlamda topos, belirli bir zamanın toplumsal bilgi ve düşünce kalıplarını değerlendirme imkânı sunan söylem olarak anlaşılmalıdır. Ayrıca topos, olumlu ya da olumsuz söylemleri meşrulaştırmak için de kullanılmaktadır (Heinemann, 2011, s. 40).

Bu bağlamda perspektif stratejisi ya da derinlik kazandırma stratejilerinden (Strategien der Perspektivierung) ifadelerin doğrudan mı yoksa dolaylı olarak mı aktarıldığının ve kime atfedildiğinin tespiti için yararlanılmaktadır. Son olarak ifadeler dilek kipi yapıları, örtmeceler ve fiiller seçimiyle zayıflatılabilir veya üstünlük sıfatları ve belirli zarflarla güçlendirilebilir. Bunlara yoğunlaştırma ve hafifleştirme stratejileri ya da Türkçeye çevrilen diğer bir anlamı ile kuvvetlendirme ve yumuşatma stratejileri (die Verstärkungs- und Abschwächungsstrategien) denilmektedir. Bu bağlamda mikro boyutta söylem ile irtibatlı olan kimlik kavramı madun kimlik olarak eserde analiz edilmeye çalışılacaktır, zira dilin kullanımı kimliği oluşturduğu ve aynı zamanda kullanımı çevre tarafından şekillendiği için kimlik söylem ile irtibatlıdır ve söylem araştırmalarında önemli bir yer tutmaktadır (Ylä-Mattila, 2017, ss. 31 - 33). Bu bağlamda her ne kadar Wodak'ın söylem analizi beş strateji ile belirlense de çalışmada yer alan söylemler sadece yüklemleme stratejisi bağlamında değerlendirilecek, söz konusu amaç için ise öncelikli olarak Türkler ile irtibatlı "söylem konuları" belirlenecektir.

“En Alttakiler” Eserinde Madun Kimliğinin Eleştirel Söylem Analizi

Edebiyatın, evrensel/yerel, tikel/tümel formülasyonlar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına ve değerlendirilmesine olanak sağlayan bir yönü vardır. Bu yönü ile de öteki olarak toplumda kabul gören işçilerin, işsizlerin ve çalışan yoksulların varlıkları yoksulluk teması ile ortaya konulmakta ve söz konusu temanın aslında belli bir tahakküm, sömürü ve eşitsizlik ilişkilerini içerdiği ortaya çıkmaktadır (Güner, 2022, s. 158). Nitekim 1942 Burscheid/Almanya doğumlu olan gazeteci yazar Günther Wallraff da, kimliğini iki buçuk yıl boyunca saklayarak ve Türk misafir işçi gibi davranarak Ali Levent rolünde çeşitli işlerde çalışmış, üst düzey yetkililer ve onların işverenleri tarafından gücün kötüye kullanılmasıyla ilgili deneyimlerini “En Alttakiler” adlı eserine aktarmıştır. Otuz beş dile çevrilen ve dört milyonun üzerinde bir satışa sahip olan eser, Almanca konuşulan ülkelerde en başarılı kurgu dışı kitap olarak literatürdeki yerini almıştır. Eserde göçmen işçilerin hangi koşullar altında çalıştıklarını, neler hissettiklerini ve yaşadıklarını etkileyici bir şekilde anlatan Wallraff, bunun için Ali Levent kılığına girerek McDonalds'ta çalışmış, sırf para kazanmak için diğer göçmenlerin yaptığı gibi çeşitli deneylerde kobay olmayı kabul etmiş, büyük bir şantiyede yasadışı olarak çalışmıştır. Kitap yayımlandıktan sonra ise medyanın tepkisi şaşkıncı derecede büyük olmuş ve kitabında anlattıkları çoğu failer tarafından reddedilmiştir (Kriese, 2007, s. 56). Bütün bu çalışmalarıyla da yazar, toplumsal, sosyal ve her şeyden önce kültürlerarası-hümanist yöntemleri ile demokratik ve adil bir toplumu savunduğu için 20. yüzyılın en tartışmalı yazar ve gazetecilerinden biri olarak kabul görmektedir (Braun, 2007, s. 9).

Yazar, eserinin önsözünde “Yabancı işçiler ve aileleri, gelişmiş bir sanayi toplumunun ortasında akıl almaz bir dram yaşıyorlardı” diye belirterek, Almanya’da I. kuşak Türk işçilerin varlığını ve yaşamış oldukları sıkıntıları gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda yazar, kitabının amacını yabancı işçiler için insan hakları ve demokrasi ile çelişen uygulamaların sergilenmesi olarak tanımlamaktadır (Wallraff, 1986, ss. 9-12), dolayısıyla eser sadece gerçeklik imgesini içermekle kalmamakta, aynı zamanda Almanya’daki yabancı işçilerin özellikle de Türk işçilerin zamanında yaşadıkları sorunların ve yaşam şartlarının insan hakları bağlamında düşünülmesi açısından da önem arz etmektedir. Öyle ki Wallraff, bir peruka ve koyu renk lensler ile Ali Levent olarak kılık değiştirmiş ve göçmen işçi rolünüyle çeşitli işlerde çalışmıştır. Böylelikle göçmen işçilerin yaşamına yakından tanık olmuş, deneyimlerini ise „En Alttakiler“ adlı eserine aktararak maruz kalınan yaşam şartlarını gözler önüne sermiştir. Ali’ye Yaklaşma Projeleri adını verdiği rolünün hazırlık süreçlerini ve kanıtlama ihtiyacının doğmasının nedenini ise eserinde şu şekilde aktarmaktadır:

Kaçak işçileri dışlileri arasına alan sömürü çarkını görmezlikten gelen çok ‘etkili ve ilgili’ kişiler olduğunu bildiğim için, yaşadıklarımı aynı zamanda belgelemem gerekiyordu. (Wallraff, 1986, s. 9)

Yazar, kaçak göçmen işçilerin içinde bulunduğu durumu sömürü çarkı olarak betimlemekte ve bu durumun görmezlikten gelindiğini yazmaktadır. Yüklemleme stratejisi bağlamında değerlendirildiğinde,

sömürü çarkını görmezlikten gelen yetkililerin Alman toplumuna ait kişiler olduğu anlaşılmaktadır, dolayısıyla eserde Alman toplumunun bir kesimi olumsuz olarak aktarılmakta, kaçak işçiler ise söz konusu sömürü çarkına maruz kalanlar olarak eserde yer almaktadır. Bu bağlamda söz konusu kimlik değiştirme nedenlerini ve beraberindeki süreçleri ulus- devlet tanımı üzerinden de değerlendirmek mümkündür. Ulus-devlet açısından kendi pazarına sahip olmak, bu pazarın refah seviyesini kurmayı da gerektirmektedir. Sosyal ve ekonomik olarak bir refah seviyesi için ham maddenin, kaynakların ve iş gücünün de bu refah seviyesini kuracak ve koruyacak bir seviyede olması gerekmektedir. Ulus-devlet için yayılmacılık/kolonizasyon bu aşamada devreye girmektedir (Young, 2016, ss. 19-77). Bu noktada ise emperyalizme, sömürgecilğe karşı verilen ve ekonomik açıdan kendi pazarını kurma amacı taşıyan, kurtuluş ve bağımsızlık savaşlarıyla oluşmuş ulus-devlet; dış etkilerin oluşturmuş olduğu öteki olmayı ve ötekinin varlığını varsayma kabulünü istemsiz olarak kendi bünyesinde var etmektedir. Ulus-devlet için ötekini varsayarak kendi özgün ve farklı kimliğini kurma ve muhafaza etme istemi, refah istemi ile ilerlemiş, gelişmiş ve aydın olarak da değerlendirilen yerli elitler tarafından sahiplenilmiştir. Söz konusu yerli elitlerin; uluslararası iş bölümü, siyasal ekonomik kalkınma ve istikrarı sağlama söylemleriyle de yabancı ekonomik erk ile iş birliği yapması, sömürgeciliğin kendisini yenilenmiş formlar içerisinde yeniden düzenlemesine neden olmuştur (bkz. Mejuyev, 1987, ss. 22-31).

İçerisinde küçük farklılıklar bulunduran toplumsal yapılar, kendinden olmayanın kültürel baskılayışı altında ya da kültürel dayatmacılık ile yeni kültürel normların ussal olarak kavranılmadan ya da özleştirilmeden eyleme geçmesi, yabancı ve yeni kültürel yaşam formlarını beraberinde getirmiştir. Bu yeni yaşam formu kendini daha çok aşağı tabakada görenler ve istemlerini gerçekleştirme sorunu yaşayanlar arasında hissettirmiştir. Bu yabancılaştırma içerisinde barındırdığı dinamizmin etkisiyle özellikle dinamik kesimler tarafından kabullenilmiş ve sahiplenilmiştir. Bu doğal olarak psikolojik açıdan bireyin kendine ve kendi bilincine yabancılaştırma sürecini de getirmiştir. Bu bağlamda egemen öznenin varlığını ve göçmen işçilerin kendilerine yabancılaştırmalarını yine incelenen eserde görmek mümkündür. Yazar, Ali Levent rolündeki süreçte Türk dostları edinmiş ve eserinde onlara da yer vermiştir. Arkadaşı Orhan Öztürk, Almanya'ya 12 yıl önce gelmiş ve o zamanlar 27 yaşındadır. Arkadaşı Orhan'ın Almancayı aksansız konuştuğuna yer veren Wallraff, Orhan'ın Alman toplumu tarafından kabul görmesi için saçlarını dahi sarıya boyadığından, fakat yine de adını söylediği anda her şeyin bittiğini yazmaktadır. Arkadaşından hareketle de Türk göçmenlerin kendilerini Alman toplumuna kabul ettirebilmek için görünüşlerinden ve alışkanlıklarından da vazgeçtiklerini belirtmektedir. Buna rağmen görünmez duvarların varlığını koruduğunu okuyucuya aktarmaktadır (Wallraff, 1986, ss. 24-25).

Ali Levent olarak Wallraff'ın ilk rolü, Köln'dedir ve görevi villa sahibine ait atların ahırını onarmaktır. Zor şartlarda çalışan Ali Levent, sonrasında işini bırakmak zorunda kalmakta, bunun nedenini ise şu şekilde açıklamaktadır:

Bir gün çalıştığımız yerin alarm sistemi işlemez oldu. Doğal olarak bütün kuşcular önce oradaki Türk'ün üzerinde toplandı. Uzun soruşturmalardan sonra olayın polise yansıtılmasına karar verildi. Polisin de kuşkulandığı ilk insan ben oldum. Umursamama, görmezlikten gelme duyguları açık düşmanlığa dönüşmekteydi. Birkaç hafta sonra çıkışımı verdim. (Wallraff, 1986, s. 20)

Yukarıda yer alan söylemlerde umursamama, görmezlikten gelme ve düşmanlık kelimeleri ön plana çıkmaktadır. Kelimeler olumsuz anlama sahip oldukları için de yüklemleme stratejisi bağlamında değerlendirimi mümkündür.

Ali Levent rolündeki Wallraff, bu olaydan sonra Aşağı Saksonya'da bir çiftlikte çalışma imkânı bulunduğunu aktarmaktadır. Fakat Doğu Almanya'dan kaçıp gelen anne ve kızın kaldığı çiftlikte bir Türk'ün çalıştığını kimse bilmemelidir. Bundan dolayı da Ali Levent'in köye inmesi yasaktır. Yazar, tecrübe etmiş olduğu durumu şu şekilde aktarmaktadır:

İş gördürülen hayvanlardan farkım yoktu. (Wallraff, 1986, s. 22)

Yazar, kendi durumunu aktarmak için iş gördürülen hayvanlardan farkı olmadığını belirtmekte, dolayısıyla yazar aslında ezilen ve sömürülen Türk işçi göçmenlerinin durumunu somutlaştırmaktadır. Birey aslında kendi öz bilincinde eylemden kavrama geçerken oluşturduğu kategorileştirmeler ile var olan bir birey haline dönüşmektedir. Bu da eylemden ortaya çıkmış kavramların içerik açısından dayanaklarını deneyime borçlu oldukları anlamına gelmektedir. Fakat artık post modern süreç içerisinde nesnesi olmayan kültürel bir bilinçsizlik söz konusudur ve kendisine insan yaşamında önemli bir yer edinmiş durumdadır. Amacı olmayan ve kendi kültürüne yabancı söz konusu edinin, bir açıdan nesnesini yitirmiş bulanık bir kültür üretmiştir. Bu açıdan bakıldığında da aslında hâkim kültürün daha düşük ekonomik yoğunluklu kültürlerle karşı hegemonik bir baskı ile istenilen egemen kültür için bir alt kültür yaratılmakta ve bu alt kültür ile egemen olma istemi içerisinde sömüren kültüre hizmet etmeyi isteyen güdümlü bir sömürge özne konumlandırılmaktadır (Akay, 2018, ss. 45-67). Böylesi bir durumu yine incelenen eserden hareketle değerlendirmek mümkündür:

Kendisini becerikli, üstün, kalıcı ve adil sayan bir toplumun asıl yüzünü, onun dar görüşlülüğünü ve buz gibi soğuk yanlarını yaşadım. Bu toplumun gözünde bir budalaydım sanki: Gerçeklerin çarpıtılmadan suratına vurulabileceği bir budala. (Wallraff, 1986, s. 16)

Yüklemleme stratejisi bağlamında genel olarak Alman toplumuna ait özellikler becerikli, üstün, kalıcı, adil sıfatları ile eserde aktarılmaktadır. Fakat yazarın tecrübe zemini ile bu sıfatların dar görüşlü ve buz gibi soğuk sıfatları ile de olumsuz olarak aktarıldığı görülmektedir. Türk kimliği rolüne bürünen Ali Levent ise kendisinin budala olarak görüldüğünü yazarak aslında Alman toplumunun göçmenlere karşı genel bir görüşünü ortaya koymaktadır.

Ali Levent olarak yazarın deneyimleri sadece yukarıda anlatılanlar ile kalmamakta, gittiği bir birahane de saldırıya uğradığını ve dolu bir otobüste yanının boş olmasına rağmen kimsenin oturmaması gibi aşağılanmalara da maruz kaldığını aktarmaktadır. Bu durumu ise kısaca şu şekilde belirtmektedir:

Demek o sözü edilen yabancıların entegrasyonu, topluma kaynaşması kamu taşıma araçlarında bile gerçekleşmemişti. (Wallraff, 1986, s. 24)

Kaçak işçi çalıştırmanın yasak olduğu Almanya’da inşaat sektöründe kaçak olarak çalışan Ali Levent, en ağır şartlarda çalıştığını belirtmektedir. Özellikle Türklerin ağır hakaretlere maruz kaldığını ise şu şekilde aktarmaktadır:

WTB’nin adamı olan kalfa, elli yaşlarındaki bir Türk arkadaşa özellikle eziyet ediyor. Yaşlıca Türk, işini Alman işçilere göre en az iki kat daha çabuk görüyor. Ama kalfa sürekli ensesinde: ‘Kokuşmuş Türk! Böyle ağırdan alacaksan, gelecek sefere molozları alıp götüren kamyonu yükletirim seni de!’ (Wallraff, 1986, s. 44)

Yukarıda yer alan ‘Kokuşmuş Türk’, Türk işçi göçmenlerin temsilinde negatif ötekinin ne kadar yoğunlaştığını gösteren bir söylemdir. Bundan dolayı da yüklemleme stratejisi bağlamında değerlendirilebilir.

Bir gün yine inşaatta çalışırken tuvaletler tıkanıp için temizleme işi Ali Levent’e verilmektedir. İşin sırf eziyet olsun diye verildiğini düşünen yazar, yine de temizlemeyi reddetmemekte fakat temizlerken iki Almanın şu sözlerine maruz kaldığını aktarmaktadır:

Elimde kova, kürek ve bezlerle tuvaletleri temizlerken, helalara giren çıkanlar da oluyor. Genç bir Alman takılıyor: 'Sonunda kendimize bir temizleyici kadın bulduk işte.' İki orta yaşlı adam, bir heladan ötekine laflıyorlar: 'Dışkıyla çişten daha kötü kokan nedir, biliyor musun?' 'Çalışmak herhalde!' diyor arkadaşı. Öteki, tuvaletin kapısından gürlüyor: 'Yo, Türkler!' Helada işini görürken nereden geldiğimi soran bir Alman da çıkıyor. 'Türk'üm' deyince benim duygularımı paylaşmaya çalışıyor. 'Hep aynı şey, bizim bokumuzu sizlere temizletiyorlar. Aynı işi görecektir bir Alman inşaat işçisi bulamazlar çünkü. (Wallraff, 1986, ss. 47-48)

Çalıştığı işletmede böylesi tutumlara ve söylemlere maruz kalarak çalışan yazar, işletmenin tuvaletlerinde ve kantinlerinde dahi "Tahta bacaklı Türk", "Türkler dışarı", "Almanya Almanlarıdır", "Bütün Türklere ölüm" gibi yazıların da yer aldığını belirtmektedir.

Eserden hareketle, Almanya'daki Türk varlığına dair çeşitli fıkraların da olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; Bir Alman yanında bir avcı köpeği ile dolaşan bir Türk gencine rastlamaktadır. Bunu gören Alman "Bu domuzun yanında nereye böyle" diye seslenmekte, bunun üzerine Türk genci „ Ama bu domuz değil ki. Soylu bir Alman köpeği. Seceresi bile var" demektedir. Alman ise "Kapa çeneni be sana sormadık ki" diyerek aslında söz konusu kişinin köpek ile muhattap olduğu ve domuz yerine Türk gencini koyduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda yer alan söylemlerden hareketle, Almanların Türklere karşı olumsuz tutumlarının artık düşmanca bir söyleme dönüştüğü ve Almanya'da Türk işçilerin kabul görmediği, aktarılan fıkradan hareketle de, artık söz konusu durumun toplumsal hafızada yer ettiği anlaşılmaktadır. Bütün bu söylemler ise yüklemleme stratejisi bağlamında değerlendirildiğinde, her ne kadar Türkler olumsuz bir imge ile okuyucuya aktarılsa da aslında Almanların Türklere karşı bakış açısını yansıttığı için, Almanların kötü bir imaj ile eserde yer aldığı söylenebilir. Özetle eserde her ne kadar Türklere karşı olumsuz söylemler mevcut ise de, söylemlerin ve tutumların sahibi Almanlardır. Dolayısıyla incelenen eserde Almanlar olumsuz olarak aktarılırken, Türkler madun olarak eserde yer almakta ve Ali Levent rolündeki yazar, tecrübelerini kısaca şu şekilde özetlemektedir:

Yabancı arkadaşlarımla bütün bir yaşam boyu katlanmak zorunda oldukları güçlüklerle, bir süre için bile göğüs germenin nasıl yıpratıcı olduğunu artık biliyorum. (Wallraff, 1986, s. 105)

Sonuç

Çalışmada, Almanya'daki Türk kimliği madun kimliğinin bir yansıması olarak ele alınmıştır. Şüphesiz günümüzde Almanya'da yaşayan göçmenler için ciddi çalışmalar ve entegrasyon süreci söz konusudur. Fakat Almanya'nın söz konusu duruma evrilmeden önce yaşanan gerçeklikleri yaşamın tezahürü olarak Ali Levent kimliği üzerinden değerlendirmek mümkündür, zira eserden hareketle, zamanında Ali Levent gibi kimliklerin madun olarak toplumda yer aldığı anlaşılmaktadır.

İncelenen eserde, Türk göçmenlere yönelik söylemler, yüklemleme stratejisi bağlamında değerlendirildiğinde Türklerin öteki olarak negatif anlamda eserde yer aldığı, fakat bu tarz söylemlerin yazarın düşüncesi olmadığı, Alman toplumunun Türklere karşı tutum ve davranışlarını yansıttığı anlaşılmaktadır. Ayrıca eserde yer alan söylemlerden hareketle, Alman toplumunun Türk işçilere karşı kalıp yargılar geliştirdiği ve bunun zamanla belli bir imaj ve imgeye dönüştüğü de söylenebilir.

Ulus-devlet öznesi olan egemen öznenin yaklaşımı, ulus-devlet içerisinde kendine yer edinmeye çalışan ve ekonomik olarak en alt tabakada yer alan kesimlere karşı sorgulanması gereken bir noktada durmaktadır. Zira ulus devletin koyduğu kurallara bir şekilde tabi olarak orada yaşamak zorunda olan sömürge öznenin, ucuz iş gücü olarak bir potansiyel üretmesine rağmen sınıfsal bir statüye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sömürge özne, ulus-devletin ötekisi yani madun olarak eserde yer almaktadır. Bu bağlamda Almanya'nın ekonomik gelişim süreçlerinde önemli bir payı olan göçmenlerin sosyo-kültürel entegrasyonunun aynı önemde ele alınmayışı çalışmanın işaret etmeye çalıştığı noktalardan biridir. Dolayısıyla ulus-devlet bakışı ile kurulmuş olan Almanya devletinin artan göç hareketliliği ile beraber, kendi ulusal bütünlüğünü farklı bir aşamaya dönüştürmesi gerektiği bir kez daha gözler önüne serilmektedir.

Yazar katkısı:	Veriyi düzenleme: AAS; Yöntem: AAS; Kaynaklar: AAS; Taslak metin yazımı: ZG; Gözden geçirilmiş metin yazımı: ZG
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Akay, A. (2018). *Félix Guattari: Öznellik alanları*, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Albert, M. (1992). *Kapitalizme karşı kapitalizm*, (Cemil Oktay ve Hüsni Dilli, çev.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Braun, I. (2007). *Günter Wallraff: Leben, Werk, Wirken, Methode*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Çakmak, F. & Bilişli, Y. (2019). İdeoloji, söylem ve iletişim çalışmalarında Ruth Wodak, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 99-124.
- Deleuze, G. ve Guattari, F. (2014). *Anti Ödipus: Kapitalizm ve şizofreni 1*. (Fahrettin Ege, Hakan Erdoğan ve Mustafa Yiğitalp, çev.), İstanbul: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Demirel, Z. (2019). *1915 olaylarının 100. yılında Türkiye ve Ermenistan resmi söylemlerinin eleştirel çözümlemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dirlik, A. (2010). *Postkolonyal Aura*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (1972). *History, discourse and discontinuity*. *Salmagundi*, 20, 225–248.
- Guha, R. (1982) On Some aspects of the historiography of Colonial India. *Subaltern Studies I*, ed. Ranajit Guha, Delhi: Oxford University Press.
- Güner, F. (2022). Latife Tekin'in Manves City ve Sürüklenme romanlarında yoksulluk halleri: İşçi deneyimi, sürüklenen özneler, direniş ve umut. *Söylem Filoloji Dergisi*. 7(1), 157 – 180.
- Heinemann, W. (2011). *Diskursanalyse in der Kontroverse*, Text und Diskurs. 4, 31-67.
- Jäger, S. (2015). *Kritische Diskursanalyse – Eine Einführung*, Münster, s. UNRAST Verlag.
- Jäger, M. & Jäger S. (2007) „Diskurs als „Fluss von Wissen durch die Zeit. Ein transdisziplinäres politisches Konzept zur Deutung gesellschaftlicher Wirklichkeit““ in Deutungskämpfe. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 15-37.
- Keller, R. (2011). *Diskursforschung – Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Keller, R. (2018). „Diskurs/Diskurstheorien“,-. in Rainer Schützeichel (Hrsg) Handbuch Wissenssoziologie und Wissensforschung, 199 – 213.
- Kriese, W. (2007). *Auf den Spuren von Günter Wallraff*. BoD–Books on Demand.
- Lukacs, G. (1978). Birey ve toplum, (Veysel Atayman, çev.), İstanbul: Günebakan Yayınları.
- Marx, K. (2004). *Felsefe yazıları*, (Ahmet Fethi, çev.), İstanbul: Hil Yayınları.
- Mejuyev, V. (1987). *Kültür ve tarih*, (Suat H. Yokova, çev.), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Neumann, J. (2011). *Faircloughs Critical Discourse Analysis als eine Form der kritischen Diskursanalyse angewendet auf die Debatte um Thilo Sarrazins Buch Deutschland schafft sich ab*. Institutionen för baltiska språk, finska och tyska Stockholms universitet, Stockholm.
- Pandey, G. (1982). Peasant revolt and Indian nationalism: The peasant Movement in Awadh 1919-1922. *Subaltern Studies I*, ed. Ranajit Guha, Delhi: Oxford University Press.
- Ramos Arenas, F. (2013). *Michel Foucault: Schriften zur Medientheorie*. In Medienwissenschaft: Rezensionen | Reviews, Jg. 30, Nr. 2, 162 – 164.
- Reisigl, M. (2007). *Projektbericht: Der Wiener Ansatz der Kritischen Diskursanalyse*. In Forum Qualitative Sozialforschung/Forum. Qualitative Social Research, 8(2).
- Schneider, J. (2001). *Deutsch Sein – Das Eigene, das Fremde und die Vergangenheit im Selbstbild des Vereinten Deutschland*, Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Shizha E. (2018). *Globalization, Migration, and Transnational Formations* In, Shizha, Edward, Kimani-Dupuis, Rosemary and Broni, Priscilla ed. *Living Beyond the Borders Essays on Global Immigrants and Refugees*, New York, s. Peter Lang .1-15.
- Wallraff, G. (1986). *En alttakiler*, (Osman Okkan, çev.), İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Wodak, R. *Kritische Diskursforschung*, 2017. Erişim 30 Temmuz 2022, https://eprints.lancs.ac.uk/id/eprint/124881/1/DU_6_2017_054_063_WodakRWcom.pdf.

- Wodak, R. (2001). *The discourse-historical approach*. Methods of critical discourse analysis, 1, 63-94.
- Wodak, R. (2016). *Politische Kommunikation auf der EU Backstage – Ergebnisse aus der Diskursforschung*, Göttingen: V&R unipress GmbH.
- Wodak, R. & Köhler, K. (2010). *Wer oder was ist "fremd"? Diskurshistorische Analyse fremdenfeindlicher Rhetorik in Österreich*. SWS-Rundschau, 50(1), 33-55.
- Yetişkin, E. (2010). Postkolonyal kavramlar üzerine notlar. *ToplumBilim Dergisi Özel Sayı 25* (Ekim), Ankara: Bağlam Yayınları.
- Ylä-Mattila, A.-M. (2017) *Es war eine unendliche Leere in mir“: eine kritische Diskursanalyse zu den Identitätskonstruktionen der mutmaßlichen Rechtsterroristin Beate Zschäpe in ihrer Aussage vor dem Gericht im Dezember 2015*, Magisterarbeit, Institut für Sprach- und Kommunikationswissenschaft Universität Jyväskylä, Finland.
- Young, R. J. (2016). *Postkolonyalizm*, (Burcu Toksabay Köprülü ve Sertaç Şen, çev.), İstanbul: Matbu Kitap.
- Zirfas, J. (2010). *Identität in der Moderne - Eine Einleitung*. In, B Jörissen B., & J. Zirfas (Yay. haz.), Schlüsselwerke der Identitätsforschung. Wiesbaden. 9 – 17.

Akdeniz Işığını Seyrederken Félix Ziem'in Sanatı ve İstanbul Konulu Eserleri*

The Art of Félix Ziem Following the Light of the Mediterranean and His Istanbul-Themed Works

Alp Doğu ESER**

Öz

Beaune'da dünyaya gelen, kariyeri boyunca çok sayıda ülkeden eskizler alarak atölyesine dönüş yapan sanatçı Félix François Georges Philibert Ziem'in 1856 yılında yapmış olduğu İstanbul yolculuğu Sultan Abdülmecid'in saltanat yıllarına (1839-1861) denk gelmektedir. Tanzimat Fermanı ile modernleşme sürecine giren Osmanlı'daki özgürleşen ortam sanatçıyı İstanbul'a getirmiştir. Egzotizm'in değil, izlenimlerin peşine düşen Ziem Ayasofya'nın başrolünde olduğu resimlerinde İstanbul'un kalabalıklarını, çeşmelerini, balıkçıları, boğaz ve halic sularında giden yelkenlilerini resmetmiştir. Sanatçının İstanbul ile bu flörtü birçok araştırmacının ve eleştirmenin dikkatini çekerken '*Ziem vatanına ihanet etti*' yorumları yapılmıştır. Ziem resimlerinde kentin belgesel betimlerini yansıtmaktan ziyade deniz üzerindeki yaşamın pitoresk yönünü ortaya koymayı amaçlamıştır. Maddi kazanımları ile çağdaşları tarafından yoğun bir şekilde kışkırtılan Félix Ziem, kariyerinin bir noktasından sonra benzer kompozisyonları sürekli olarak tekrarladığı için eleştirmenler tarafından tüccar olarak nitelendirilmiştir. Yaşarken bu denli ün sahibi olan bir sanatçının günümüzdeki tanınırlık oranının azlığı ise dikkat çekicidir. Çalışma kapsamında Vincent Van Gogh tarafından övgülere layık görülen, Claude Monet'nin jüri üyeliğini yapan, henüz hayattayken bir vasiyet üzerine Louvre Müzesi'ne girmeyi başaran, adına müzeler açılan, caddelere ismi verilen ve sanat hayatı boyunca zenginlerin gözbebeği olan Félix Ziem'in İstanbul resimleri merkeze alınarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Félix Ziem, İstanbul, 19. Yüzyıl, manzara resimleri.

Abstract

Born in Beaune and returning to his workshop by taking sketches from many countries throughout his career, Félix Ziem's journey to Istanbul coincides with the reign of Sultan Abdülmecid (1839-1861). The liberated environment in the Ottoman Empire, which entered the process of modernization with the Tanzimat Edict, brings Ziem to Istanbul. Pursuing impressions, not exoticism, the artist paints the crowds of Istanbul, its sailboats, the waters of the Bosphorus and the Golden Horn in his paintings about Hagia Sophia. While this flirtation of the artist with Istanbul attracted the attention of many critics, comments such as "Ziem betrayed his homeland" are made. The artist aimed to reveal the picturesque side of life in the sea rather than reflecting the documentary depictions of the city in his paintings. Violently envied by his contemporaries, Félix Ziem was described by critics as a merchant at one point in his career, for having painted similar paintings repeatedly. The low recognition of an artist with such

* Bu makale 2022 yılında tarafımca tamamlanan "*Akdeniz Işığını İzleyen Félix Ziem'den Venedik, Martigues, İstanbul*" adlı tez çalışmasının bir bölümünü içermektedir. Tezimin danışmanlığı kıymetli hocam Doç. Dr. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP tarafından gerçekleştirilmiştir. Tez ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Eser (2022).

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: adogueser@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0311-6055

a reputation today is surprising. In this study, the Istanbul paintings of Félix Ziem, a jury member of Claude Monet, who managed to enter the Louvre while he was alive and was praised by Vincent Van Gogh, are evaluated.

Keywords: Félix Ziem, İstanbul, 19th Century, landscape paintings.

Giriş

Çalışmamızın hedefi Félix Ziem'i en çok boyadığı kentlerden biri olan İstanbul'u merkeze alarak değerlendirmek ve yorumlamaktır. Bu doğrultuda sanatçının hayatı, atölyeleri, sanat anlayışı, günlüğünde yer alan İstanbul söylemleri ve eserleri aktarılmaya çalışılmıştır.

Félix Ziem'i kapsamlı bir şekilde anlamamıza katkı sağlayan yayınlar incelenmiştir. Başta sanatçının günlüğü olmak üzere çeşitli kaynakların yönlendirmesiyle çalışma yöntemimiz saptanmıştır. Bu kaynaklar şunlardır; 1994 yılında Sophie Biass Fabiani ve Gerard Fabre'nin editörlüğüyle bir araya getirilen Félix Ziem'in "*Journal (1854-1898)*" adlı günlüğü başlıca kaynaklar arasında yerini almıştır.¹ Ziem günlüğüne hayatı, gerçekleştirdiği seyahatler ve resimleri ile ilgili çeşitli notlar almış, hayatı ve eserlerini içeren kataloglardaki bilgilerin günlüğündeki veriler ile desteklenebilmesi büyük bir fırsat olmuştur. Ayrıca bu kaynak sanatçının biyografisini de içermektedir. Yine Sophie Biass Fabiani ve Gerard Fabre'nin ortak bir şekilde çalışarak ortaya koydukları bir diğer eser olan "*Félix Ziem Peintre Voyageur 1821 – 1911*" sanatçıyı kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir.² Kitapta Ziem'in biyografisi, Paris ve Martigues atölyeleri, resimsel yaklaşımı, gerçekleştirdiği seyahatler ve nadirde olsa İstanbul eserlerine dair çözümler bulunmaktadır. Martigues'te bulunan Ziem Müzesi'nin Müdüresi Lucienne Del'Furia'nın 2014 yılında katalog haline getirdiği "*Le Genie Et L'adresse (1821-1911)*" adlı kaynak birçok anlamda çalışmamıza katkı sağlamıştır.³ Katalogun içeriğinde Del'Furia tarafından yazılmış "*De Venise A Constantinople Entre Impressionisme Et Orientalisme*" adlı bir makale ve Ziem'in farklı kentlere dair yapmış olduğu eserler yer almaktadır. 2016 yılında Pera Müzesi tarafından gerçekleştirilen "*Işık Denizinde Bir Gezgin: Félix Ziem*" adlı serginin yine Pera Müzesi tarafınca hazırlanan katalogu Ziem hakkındaki neredeyse derli toplu tek Türkçe kaynaktır ve Félix Ziem'in tanınması için büyük emekleri olan Lucienne Del'Furia ile Frederic Hitzel'in makalelerini içermektedir.⁴ Kaynak içeriğinde Lucienne Del'Furia'nın sanatçının hayatına dair kapsamlı bir bilgi içeren "*Félix Ziem'in Yaşamı ve Sanatı*" ve Frederic Hitzel'in "*Ziem'in Türkiye Yolculuğu*" adlı makalelerini barındırmaktadır.⁵ Ek olarak serginin proje yöneticilerinden olan Barış Kıbrıs'ın manzara resimlerinin gelişimi, Romantizm akımının ilerleyişi hakkında verdiği bilgiler yer alırken⁶, Ziem'in İstanbul özelinde bilinen çok sayıda resmi bir araya getirilerek katalog halinde sunulmuştur.

Sultan Abdülmecid döneminde tıpkı III. Ahmet döneminde Vanmour, I. Mahmut döneminde Liotard, I. Abdülhamit döneminde Cassas, Tonioli ve Hilair, III. Selim döneminde Luigi Mayer, Castellan, II. Mahmud döneminde Preault, Barlett ve Allom gibi birçok Avrupalı ressam imparatorluğa gelmiş ve üretimlerini gerçekleştirmiştir. Bu dönemde sanatçı sayısının artışında Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile imparatorlukta meydana gelen özgürlük ortamı ve giderek sayısı artan konaklama imkânları, açılan konforlu oteller etkili olmuştur. Buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması, Marsilya – İstanbul haftalık vapur seferleri, Avusturya, Lloyd şirketinin Trieste – İstanbul arasında düzenli seferler başlatması, Compagnie Egyptienne Khedivie'ye Mısır deniz yolu şirketinin İskenderiye – İstanbul hattında hizmet vermesi de ressamların geçmişe oranla daha rahat bir şekilde İstanbul'a ulaşmasını sağlaması açısından önemlidir. Araştırmamızın konusu olan ressam Félix Ziem daha önce uluslararası nedenler ile birçok kez iptal olan ve uzun zamandır keşfetme arzusunda olduğu İstanbul'a Sultan Abdülmecid döneminde gelmiştir (Şekil 1). Kentin Abdülmecid dönemiyle birlikte ressamların

¹ Ziem, F. (1994). *Journal (1854-1898) Edition Critique Etablie Par Sophie Biass Fabiani Et Gerard Fabre*, Arles: Actes Sud.

² Fabiani, S, B ve Fabre, G. (1995). *Félix Ziem Peintre Voyageur 1821-1911*, Martigues, Musée Ziem: Actes Sud.

³ Furia L. M. (2014). *Le Genie Et L'adresse (1821-1911)*, Martigues, Musée Ziem: Arnauld Bizalion Editeur

⁴ Anonim (2016). *Işık Denizinde Bir Gezgin Félix Ziem*: Katalog, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları

⁵ Hitzel F. (2016). *Ziem'in Türkiye Yolculuğu, Félix Ziem: Işık Denizinde Bir Gezgin*, ss. 28-43, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, Furia, L. M. (2016). *Félix Ziem'in Yaşamı ve Sanatı, Félix Ziem: Işık Denizinde Bir Gezgin*, ss. 12-27, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları

⁶ Kıbrıs, R. B. (2016). *Ziem'in Eserinin Kültürel Bağlamı Üzerine Bir Deneme, Félix Ziem: Işık Denizinde Bir Gezgin*, ss. 44-53, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları

rahatlıkla ulaşabileceği bir yapıya bürünmesi ve oluşan Avrupai atmosfer bu geziyi gerçekleştirmesinde onun adına büyük bir fırsat olmuştur.

Ziem, çağdaşlarından çoğundan farklı olarak egzotizm 'in değil, izlenimlerin peşine düşmüştür. Onun fırçasında gündelik yaşam sahneleri parlaklıklarını yitirmiş, manzaraları, ışık oyunlarını, gökyüzü ve deniz arasındaki karşıtlıkları, gün batımlarının yoğunluğunu yeglemiştir. Ziem için ülkenin karakteri kendi içinde bir amaç değil, bir resim anlayışını zenginleştirmenin aracıdır. Tuvallerine yansıttığı doğu ise gerçek Doğu değil, gerçeklik kaygısı gütmeyen bir doğudur (Hitzel, 2016, s. 43). Dolayısıyla manzaralar da gerçek değildir.

Akdeniz'in Işığını İzleyen Felix Ziem'in Hayatından Anektodlar

...Renk çizimi dışlar, şiir gerçeği öldürür, gerçekçilik sihri yok eder. Şimdi dürtülerimin tüm tazeliğini ilhamıma bırakmak için her türlü boyunduruğu sıyırmaya çalışıyorum. Çünkü sonuçta beni ilgilendiren tek ve yegâne şey resim sanatında nasıl bir ilerleme kaydedebileceğimdir. Bütün soru budur. (Ziem, 1994, s. 81)

Şekil 1: Félix François Georges Philibert Ziem (1821-1911)

Felix Ziem 1821 yılının Şubat ayında Beaune'da dünyaya gelmiştir. Babası Polonya kökenli bir terzi Georges Ziem, annesi ise dokumacı bir aileden gelen Ana Maria Goudot'dur. Felix Ziem, altı yaşına kadar bir dadiyla yaşamıştır. Daha sonra ailesinin yanına dönen Ziem, kasabada yer alan bir koleje girmiş, başarısız bir eğitim süreci geçirmiştir. 1830 Yılıının Temmuz ayında kenti kışkırtan devrimci olaylara katılan sanatçının ailesi, bu olay üzerine, Dijon kentine taşınma kararı almıştır (Fournier, 1897, s. 13; Miguel, 1978, s. 19; Thornton, 1983, s. 88; Fabre, 1994, s. 19-20; Fabre, 2004, s. 24; Furia, 2014, s. 5; Hitzel, 2016, s. 31). Ziem daha sonra doğduğu kente gelerek birçok resim yapacaktır (Şekil 2).

Şekil 2: Félix Ziem, Beaune Ovası (https://www.auction.fr/_fr/lot/Félix-ziem-1821-1911-la-plaine-de-beaune-signe-ziem-en-bas-a-droite-huile-11070399 adresinden 12 Temmuz 2021 tarihinde erişildi)

Babası Ziem'i bir meslek sahibi olması için mimar arkadaşlarından Lemaire Charlut ile tanıştır. Ziem, Charlut'un yardımlarıyla Dijon kentinin önemli şahsiyetleri ile tanışma fırsatına sahip olur ve ilk desenlerini satmaya başlar. Güzel Sanatlar Okulu'na da girmeyi başaran sanatçı manzara resimleri yarışmasında birincilik ödülü kazanır (Fabre, 1994, s. 20; Fabre, 2004, s. 24; Furia, 2014, ss. 5-8; Furia, 2016, s. 14). Ziem'in babası sayesinde tanıştığı Mimar Charlut ile geliştirdiği iş arkadaşlığının, meslek olarak sanatçılığı seçmesinde çok önemli olduğunu anlatan şu sözleri dikkati çeker:

...Paris'te bir süre okumuş Bay Lemaire kesinlikle zeki, çok konuşkan, müziği ve edebiyatı seven şarap içen bir adamdı. Atölyesinde çırak olarak çalışmaya başladığım zamanlarda akşamları eğitim almaya resim okuluna, gündüzleri ise mimarlık okuluna gittim. Bir yıl içinde başarılı bir öğrenci oldum ve eğitimim ile ilgili yarışmalara hazır hale geldim. (Ziem, 1994, s. 143)

Bir süre sonra kentten ayrılan Ziem, Marsilya'ya gelerek mimar Montricher'in yanında şantiye şefi olarak göreve başlar. Burada, kenti ziyarete gelen Orleans dükü Ferdinand'a sunulması için su kemerinin iki görünümünü çizer ve çok beğenilmesi sonucu iyi bir desenci olarak ün kazanmaya başlar (Fabre, 1994, s. 20; Fabre, 2004, s. 24; Furia, 2014, ss. 5-8; Furia, 2016, s. 14). Orleans Dükü'nün beğenisi karşısında son derece memnun olan Ziem şöyle yazar:

...Oldukça iyi olan birkaç sulu boya yaptım. İçimdeki doğa sevgisi günden güne büyüyordu. Çizimlerimi tüccarlara ve Orleans düküne gösterdim ve çok beğendiler. Benden hatta ders vermem bile istendi. (Ziem, 1994, s. 152)

Çalışmalarında yakaladığı başarı onu, kendi çizim stüdyosunu açmaya teşvik etmiştir (Şekil 3 ve 4). Sanatçı evini ve atölyesini inşa etmek için 6000 Frank karşılığında Paris'te geniş bir arazi satın alır. Satın aldığı arazi, onun yalnız ruhuna uygundur. Salonlar, sergiler ve sanat galerileri yeni rezidansının bir otobüs uzağındadır. Stüdyosunda yaptığı işler ise çok çeşitlidir. Bu mekân, Ziem'in son derece önemli gördüğü ışığın yönelimi konusunda yapılacak olan araştırmalara uygundur. Ayrıca sanatçı, atölyesine renk üretimi için bir araştırma laboratuvarı da kurmuştur. Atölyesini ziyaret eden isimler, gördükleri karşısında şaşkınlıklarını gizleyememekte dirler. Atölyesi adeta Doğu ile, düşler ile doludur. Bu büyümlü ortama hayran olmamak elde değildir (Fabiani ve Fabre, 1995, s. 72). 1905 yılında atölyeyi ziyaret eden gazeteci Joseph Galtier bu ortamdan çok etkilenmiş ve şu sözleri sarf etmiştir:

Birinci katta Ziem'in ofisine giriyorsunuz. Bu ofis duvarları ustanın çalışmaları, eskizleri ve resimleri ile dolu olan geniş bir oda. Olağanüstü tonların ışıltısı ve sıcaklığı, renkli bir galeri oluşturuyor. Karanlık olan odayı aydınlatıyorlar. Açık maviye boyanmış tavan, yıldızlarla dolu, tam anlamıyla bir gökyüzü temsili... Dar bir merdiven ile ikinci kata çıkılıyor. Burada ışık, büyük bir pencereden içeriye doğru süzülüyor. Hepsinden öte, duvarlar göz alıcı tuvaler ile adeta fişkırıyor. Pembeleri, kırmızıları, hardalları, Venedik

sarayları, teknelerin yelkenleri, görkemli şafaklar, görkemli gün batımları, lagünün ve kanalların titreyen dalgalarına yansıyor. Göz kamaştırıcı bir şölen.. Buradaki her şey size, güneşin ihtişamını anlatıyor... Bu atölye onu bir Rönesans sanatçısı gibi hissettiriyor. Dürer'in Nürnberg'deki evinin eski moda güzelliklerine sahip. Burada içinde bulunduğumuz zamandan çok daha uzak hissediyoruz kendimizi.. Süslenmiş, bol ışıklı bir oda. (Galtier, 1905, s. 19)

Şekil 3 ve 4: Montremarte'de Ziem'in Atölyesi İç Mekân, (Fabiani ve Fabre, 1995, s. 75)

Ziem 18 Aralık 1841 tarihinde Nice'de Hotel de Pancre d'Esperance de kalmıştır. Tam bir yazlık bölgesi olan Nice'e o vakit Avrupa 23 aristokrasininin büyük bir bölümünü ve '*Büyük Tur*⁷'a çıkan sanatçıları ağırlamaktadır. Hatta öyle ki William Turner, Jean Baptiste Corot, gibi sanatçılar 1834 yılında orada kalmıştır. Giderek ünü büyüyen, şehrin yüksek sosyetesine kabul edilen ve Prenses Marie'ye sulu boya dersleri veren Ziem'in etrafındaki topluluk, başta İngiliz soyluları olmak üzere Rus prensleri ve Fransız aristokratlarından oluşmaktadır. Marsilya'da olduğu gibi bu zengin müşterilerine suluboya ve çizim dersleri vermiştir (Fabre, 1994, ss. 22-23; Furia, 2014, s. 6; Furia, 2016, s.15). Bu başarısı onu şaşırtmış ve günlüğüne şu sözleri aktarmıştır:

...Sanat yaşamımda önemli bir etkisi olan Büyük Düşüş Stephanie beni çok güzel karşıladı. Doğayı seyrederek resim yapmak için benden çeşitli tavsiyeler dinledi. O ve kızı Marie doğayı çok seviyordu. Yaptığım çalışmalardan memnun kalan Altes beni birçok tanıdığına duyurdu. Çok geçmeden sosyetenin neredeyse hepsiyle tanıştım. Benden artık ders bile istiyorlardı. Balolar, yemekler ve dahası. Böyle bir başarıyı hayal edemezdim. (Ziem, 1994, ss. 161-162)

Kaderi onu bir önsezi, başarılması gereken nihai bir hedef, gerçekleştirilecek kutsal bir ayin gibi, Venedik'e götürmüştür. Bir ressam olarak yetmiş yılı aşkın yoğun kariyeri boyunca ona ilham kaynağı olacak yeri, kelimenin tam anlamıyla sadık ilham perisini, deniz kıyısında bulur. Ziem'in ana ilham kaynağı olan bu şehirle ilk buluşması ise kısa sürer. Venedik'i tanımaya başladığında sadece yirmi bir yaşındadır. Venedik'e ilk gördüğü anda vurulmuştur. Bu tutku yaşamı boyunca sona ermeyecek ve "Venedik Ressamı" olarak anılacaktır. Büyük Kanal'dan son derece etkilenen ve Kanal'ın birçok resmini farklı noktalardan çizen Ziem, Venedik'e yapmış olduğu ilk yolculuğunu anlatırken adeta bir çocuk gibi heyecanlanır:

Venedik'e yolculuk ettik. Venedik lehçesi beni misafirperver bir şekilde karşıladı. Venedik benim için en büyük endişelerimden biriydi, fakat aynı zamanda bir ressam olarak adımın anılmasında da büyük bir öneme sahipti. Ah Venedik! Issız sular altında bir cadde olan Büyük Kanal; Güneş yükselir ve çan kulelerinin tepesini parlatır... San Marco Meydanı'na gittim ve ilk izlenimim harikaydı, keyif alıyordum. Venedik, masmavi ışığın mercanlarıyla yeniden doğuyor... Mavi gözlerimde berrak ve ışıldayan hatıralar, varlığımın son nefesine kadar benimle kalacaklar... Her şeyi denedim; Kar ve volkanlar, Avrupa ve Asya, Suriye

⁷Büyük tur başta İngilizler ve Almanlar olmak üzere, Avrupa toplumunun üst sınıflarından gençlerin gerçekleştirdiği bir yolculuktur. Gidilen başlıca yerlerden biri İtalya'dır. On dokuzuncu yüzyılda, sanat meraklıları, koleksiyoncular, yazarlar ve sanatçılar "Büyük Tur"a çıkarlar (Furia, 2016, s. 15)

figürleri, Paris modeli, kuşlar, çiçekler, meyveler, atlar ve anıtlar. Karavanlar ve mehtaplar, Hollanda çayırları ve İskoçya'nın zirveleri... Her yeri gördüm ve benim olanın Venedik olduğuna kanaat getirdim. (Ziem, 1994, ss. 172-205)

Eleştirmenler Ziem için “*Venedik'in güzel doğasına adeta daha fazla şiir katan bu adam, bu işin sırrını keşfetmiş görünüyor. Denizin güzel sularına daha fazla şeffaflık ve parlaklık katan sanatçının eserleri adeta ışık ve tazeliikle parlıyor.*” Demiştir (Fabiani ve Fabre, 1995, s. 39). Onun Venedik tabloları mükemmel bir akort olarak nitelendirilmiş, Venedik'e karşı geliştirdiği sadakat ve çalışmaları onu takip edenleri büyülemiştir. 1848 yılından itibaren Venedik'i resimleyen Ziem, 1859 ve 1863 yılları hariç her yıl Salon'a Venedik eserleri yollamıştır. Sanat eleştirmeni Theophile Gautier⁸ Ziem'in Salon'a göndermiş olduğu Venedik eserlerini gördüğünde, şu sözleri söylemiştir:

... Venedik tablolarını görmediyseniz, lütfen karşısına geçin ve görmeye çalışın. Bu serapta boğulur, güneşin doğuşunu izlersiniz. Güneş, sevgili kızını öpüyor gibidir. Su hafifçe tütüyor, gökyüzü beyaz tül perdesini açıyor, şehir zevkten bıkmış, adeta uyanıyor ve ortaya çıkıyor. Lagünün masmavi suyundan, kıyıda kendini kurutmak isteyen bir deniz gibi. Sudan yapraklar, onun pembe ve beyaz gövdesinde kubbeler, masmavi denizin dalgaları. Bu mavimsi ve altın rengi atmosfer oldukça etkileyici. Adriyatik ressamı, formu bulanıklaştırmadan saran, hiçbir parlıtadan istifade etmeyen, konturları emmeyen, adeta parıldayan bir altın sıvı ressamıdır. Gemilerin kalabalığı, ormanlar, teknelerin gümbürtüsü, kırmızımsı kuruyan yelkenleri, pırlanta halini almış siyah sular ve bu bütünlüğün tüm sihrini, tüm cazibesini resmetmiştir. (Fabiani ve Fabre, 1994, ss. 39-40)

Sanatçının İstanbul yolculuğu ise 1856 yılında başlar.⁹ Bu tarihlerde henüz otuz beş yaşındadır. On beş yılı aşkın bir süredir resim yapan Ziem, resimlerinin satışı ile rahat bir yaşam sürmektedir. 1856'ya kadar resimlerini Salon'da beş kez sergilemiş, resimleri sayesinde birçok kez nişan almıştır. Kendisini İstanbul yolculuğuna iten duygu ise yeni ufuklar, yeni ışıklar ve yeni esin kaynakları arayışıdır. 1850'li yıllarda İstanbul ve Doğu, Batılı birçok sanatçının gözdesi haline gelmiştir. Osmanlı başkentinin yaşadığı siyasi olaylar 1856 yazında İstanbul'u hareketlendirmiş, Kırım Savaşı sona ermiş ve İstanbul rahat ulaşılabilir olmuştur. Osmanlı ve Sultan Abdülmecid ile ilgili Avrupa'daki olumlu kamuoyu sanatçıyı İstanbul'a taşımıştır.¹⁰ Félix Ziem'in İstanbul'da kalış sebebinin anlamak için yazmış olduğu günlüğe bakmak doğru olacaktır (Fabre, 1994, s. 36; Furia, 2014; s. 7; Hitzel, 2016, s. 29). 1855 yılı 7 Mart'ta İstanbul ile ilgili olarak şu sözleri sarf eder:

İşte Constantinople'a bir gezi. Peki neden? Ben yeteneğin, ilhamın coşkusuyla büyüüp olgunlaşacağına ve gezilerde kazanılan her yeni bakış açısının ilham kaynağımızı besleyeceğine inanıyorum. Karşı konulmaz bir gücün her an beni yer değiştirmeye zorladığını hissediyorum. Yeni ufukların bana hızlı bir şekilde arzulanan gizemin kapılarını aralayacağına, bir ressamın yaşamına bu Doğu ışığının bir huzmesinin düşmesinin, onun gelecekteki yapıtlarına yansıtacağına inanıyorum... Stüdyoda çalışmak beni artık rahatsız ediyor. İstanbul'da çok uzun bir süre bulunmayacağı ancak bu beni bin kat daha verimli hale getirecek. Umarım ışıklı, kalın boyalı, güçlü tablolar gerçekleştirebilirim. (Ziem, 1994, s. 82).

⁸ Theophile Gautier (1811 – 1872). Fransız ozan, romancı ve sanat eleştirmenidir. “sanat için sanat” kuramının savunucusu olan Gautier, Ziem'e ciddi derecede destek olan kişilerin başında gelmektedir (Furia, 2016, s. 20).

⁹ Ziem'in İstanbul'a 1847 ve 1856 yılları olmak üzere iki kez geldiği öne sürülmüştür (Germaner ve İnankur, 2002, s. 38). Ancak yabancı kaynaklarda sanatçının 1847 yılındaki İstanbul'a gelişine dair herhangi bir bilgiden söz edilmemiş, ilk gelişi için 1856 yılı referans gösterilmiştir. Bu duruma sebep olan Ziem'in İstanbul konulu eserlerinin 1856 yılı ve sonrasına tarihlendirilmesi olabilir. Net bir bilginin olmaması ressamın 1847 yılında İstanbul'a başka bir gezi programı dahilinde üstünkörü bir şekilde uğradığını düşündürmüştür. Buradan hareketle Ziem'in İstanbul'dan 1847 yılındaki geçişi üzerine etkilendiği ve kenti resimlemek için hedeflerinin arasında yerleştiği düşünülebilir.

¹⁰ Sanatçının saray ile herhangi bir bağlantısı olup olmadığına dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Bu haliyle kentte kısa süre kaldığı anlaşılan Félix Ziem'in, daha sonra stüdyosunda tamamlayacağı yapıtları için malzemeler toplamış olup, yaptığı ön hazırlıklar sonrası kentten ayrıldığı düşünülmüştür.

Paris'te müşterilerini çoğaltmayı amaçlayan Ziem için Salon'a katılmak kariyerinde çok önemli bir yer tutacaktır ve bunun farkındadır. Salon'a yapmış olduğu Venedik ve İstanbul resimleri ile katılma şansı yakalamıştır. Yarışmaya katıldığı eserler ciddi derecede halkın beğenisi ile karşılaşırken, eleştirilenler tarafından geçer not almamıştır. Öyle ki, gazetelerde eserler adına sadece Theophile Gautier'in makalesi yayımlanmıştır. Yapmış olduğu resimler ciddi bir şekilde bayağılık ile yargılanırken, tekrara düştüğü savunulmuştur. Ticari beklentileri olmadan yarattığı kompozisyonlara daha çok saygı duyulmuştur (Thornton, 1983, s. 88; Fabiani ve Fabre, 1995, s. 29; Furia, 2016, s. 20). Ziem bütün bu eleştirilere saygı duymuş ve mesleki anlamda faydalanmaya çalışmıştır:

...İnsan eleştiri ile yüzleşmelidir. Kendimi tanıtmak için hayatımı yazacağım. Deneyim, eleştiri ve çalışmanın bana vermiş olduğu derslerden yararlanmaya çalışacağım. (Ziem, 1994, s. 131)

1860'tan itibaren Güney'de ve özellikle de Martigues'de uzun süreli kalışları, Ziem'i tıpkı Paris'te olduğu gibi Martigues'te de bir atölye atmosferi yaratmaya teşvik eder. 26 Ocak 1861 yılı itibariyle Martigues ve çevresindeki bir araziyi kiralayan Ziem, bu araziyi büyük bir cami inşa ederek komplekse dönüştürmüştür (Şekil 5). Ölümünden sonra Illustration'da yayınlanan kısa bir makalede Ziem'in bu değişik yöntemi şu şekilde değerlendirilmiştir:

Ziem, Marigues'deki villasının bahçesine, küçük yapay yapılar, sivri minareler ve hilal ile süslenmiş camiler dikmişti. Ünlü sanatçı, orada, bu yapay ve küçük süslemenin önünde, Doğu'nun manzaralarını çağrıştırmaktan ve anımsamaktan büyük keyif alır, böylece bu çağrışım ona harika bir sanat eseri ortaya koymasında yardımcı olurdu. Topraklarından ayrılmadan, kendisine uzak diyarların yanılması sağlayan bu yöntem, onun için kaçınılmazdı. (Anonim, 1911)

Şekil 5: Raymond Allegre, Martigues, *Ziem Cami*, 1900, (Fabiani ve Fabre, 1995, s. 78).

20 Mayıs 1897 tarihinde Belediyesi Meclisi, sanatçının adını şehirdeki bir sokağa vermeye karar verir. Donanmanın resmi ressamlığına da atanan Ziem, bu vesileyle devlet tarafından istenen resimleri çizer. 28 Temmuz 1910 yılında Martigues'te Ziem müzesi açılır (Şekil 6). Aralık ayında bir vasiyet

üzerine sanatçının eserleri Louvre müzesine sergilenmesi amacıyla yerleştirilmiş ve bu müzede ilk defa yaşayan bir sanatçının eserleri sergilenmiştir.

Ziem'in eserlerini tanıtmaya ve pazarlamaya hususunda resimde olduğu kadar yetkindir. Yaşadığı dönemin koşullarını iyi özümseyen sanatçı önüne çıkan fırsatları da iyi bir şekilde değerlendirmeyi başarmıştır. Resimleri Avrupalı koleksiyonerler tarafından satın alınmıştır.

Şekil 6: Martigues, Ziem Müzesi, *Musée Félix Ziem- Martigues - Frequence-Sud.fr* (frequence-sud.fr) adresinden 6 Nisan 2021 tarihinde erişildi.

1911 yılı Şubat ayı akciğer tıkanıklığı yaşayan Ziem hakkında ölüm söylentileri yayılmaya başlamıştır. Basın çok geçmeden bu durumu duyurur. Ağustos ayında iyileşen Ziem güçlükle de olsa yaz aylarını Barbizon'da geçirmiştir (Fabre, 1994, s. 67). Durumunu şu sözler ile dile getirmiştir:

Artık hiçbir şey anlamıyorum. Bu kitap elli yıldır masamda duruyor. Zaman zaman birkaç düşünce yazıyorum. Ne kadar güzel şey sanat aşkı! Amaçlarını sadeleştiren insanların daha mutlu ve güçlü olduğuna inanıyorum. Ben ne olursa olsun yine tüm sanatsal yanılsamalarımla, üretim arzularıyla, hissettiğim, gördüğüm sanatın güzelliklerini ifade etmek için burada duruyorum. Vücudun zor ve ağrılı hislerle yaşadığını hiçbir şekilde düşünmeden sadece sanatla ilgilenmek ne güzeldi oysa! Sanatçı beden zayıflamış ve ağrılıyken, geçmiş yılların tüm yetilerini tekrar uyandırmasına izin verebilir miydi? (Ziem, 1994, s. 207)

Sanatçı 10 Kasım 1911 tarihinde hayata gözlerini yummuştur. 14 Kasım tarihinde adına yakışır bir şekilde kendisine veda edilmiştir. 14 Kasım 1911 yılında gerçekleştirilen cenazesine onunla yakınlık kurmuş dostları katılmış ve Felix Ziem'in anısına kürsüye gelerek konuşma yapmışlardır. Ayrıca edebiyat, sanat ve siyaset dünyasına ait birçok şahsiyet cenaze töreninde hazır bulunmuştur. Fransız Akademisinden arkadaşı Jules Claretie Ziem'i şu sözlerle anar;

Ziem'in arkadaşları adına, sevgili büyük sanatçıya son bir veda etmek için cenazeye katıldım. Size sanatının prestijinden, kullandığı renklerin baştan çıkarıcılığından, paletinin göz kamaştırıcılığından bahsettik. Halkın gördüğü ve gelecek nesillerin onda bulacağı şey tam anlamıyla budur. Ruh, kucaklayıcı zarafeti, onu yalnızca tanıyan ve bilen kişilerin anlayabileceği nitelikleridir. Büyük ve harika işçinin dinleneceğini umuyorum. Ziem'in cesaretlendirdiği kişiler buraya akın etseler tahminimce sayısız olurlardı. O iyiydi. Yaptığı birçok iyiliğe tanık olduk. Talihsizler için tımarhaneler bile bulduğunu gördük. Körler için bir sığınak istedi. Emeğinin bedelini bu hayır işleri için kullandı. Onu sevenler ve tanıyanlar, ne kadar ateşli bir vatansever ne kadar derin bir düşünür ne yüce ve gururlu bir ruh olduğunu anlatmakta ısrar ediyorlar. Harika geçmiş olan, ender ve takdire şayan bir

varlık olan Félix Ziem'e selam veriyorum. Yaklaşık seksen yıl kadar çalıştı. Buradan birazdan ayrılacağız Sevgili Félix Ziem. Ama adını korumak için yolumuza devam edeceğiz. (Anonim, 1911, ss. 19-20)

Renklerin Duyumcusu Felix Ziem'in Sanatı

19.yüzyılda sanat Romantizm akımı ile gerçekliğin, aklın ve mantığın boyunduruğu altından sıyrılır. Giderek özgürleşmeye başlayan sanat düşüncelerden, ahlaki yargılardan ve toplumdaki uzaklaşır. Bu süreçte doğanın egemenliğinin karşısında sınımsız duran deha sanatçı modeli gündeme gelir. Bu dönemde eski giderek silinirken, yeni olan hüküm sürmeye başlamıştır. Fotoğrafın da bulunuşu sonucu elde edilen belgeleme becerisiyle birlikte ressamlar, fotoğraf makinesi aracılığı ile elde edilemeyen sonuçlar üzerine odaklanmaya başlar. Pablo Picasso'nun şu sözleri bu durumu açıklar niteliktedir:

Fotoğraf yoluyla anlattıklarımıza şöyle bir bakarsanız, bundan böyle artık resmin konusu olmayan şeylerin farkına varırsınız. Kameranın son derece açık seçik bir şekilde görüntülediği nesnelere ressam niçin kopya etmeyi sürdürsün ki? Bu saçma olurdu değil mi? Geldiği yer açısından fotoğraf, edebiyatın, anlatının hatta konunun boyunduruğundan kurtarmıştır resmi. Ne olursa olsun, belli konular artık fotoğrafın kendi alanına ait olmuştur. Hal böyle olunca, ressamlar yeni kazanılmış bu özgürlüğün tadını çıkarmamalı mı; bu özgürlüğü kullanarak başka şeyler yapmamalı mı? (Picasso, 2001, ss. 46- 47)

Romantik dönemle birlikte ressamlar, manzara resmine tıpkı dinsel ve tarihi resimler, portreler ve natüremort eserleri gibi değer kazandırmış, manzara resmi birçok sanatçının başlıca uğraşısı haline gelmiştir. Bu dönemde yapılan manzara resimleri dikkat çekerken, bu türdeki üretimlere büyük ödüller verilmiş, ressamlar manzaralarıyla önemli gelirler elde etmişlerdir. Bu konuyla ilgili Zeynep İnankur şu sözleri söylemiştir:

Yüzyıllar boyunca figürlü konulara bir fon görevi yapan manzara resmi ilk kez Romantik dönemde bir çevre olmaktan çıkmış ve figür resminin önüne geçmiştir. (İnankur, 1997, s. 34)

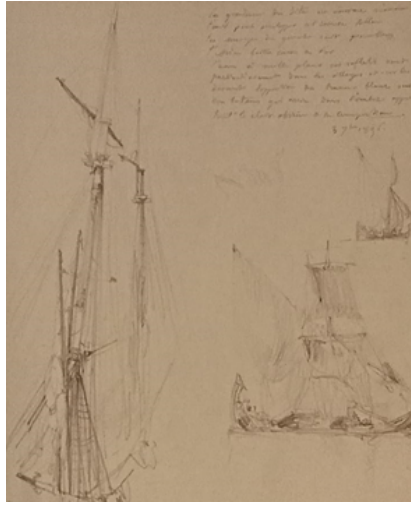
Felix Ziem de böyle bir süreç içerisinde üretimlerini gerçekleştirmiştir. Özgür ortamında etkisiyle görünen gerçekliği tuvaline yansıtmak yerine kendi atmosferlerini kurgulayan sanatçı, manzaralarında doğayı kendi arzularını ön plana alarak resmetmiştir.

Ziem bir kişiyi, bir yapıyı, bir manzarayı birkaç fırça ya da kalem darbesi ile çizebilir. Manzaralarını çizerken kalabalıkları hızlı, bulanık bir şekilde yansıtır, bireyler arasındaki farklılıkları göz ardı eder. Amacı manzaraların ve kişilerin bir betimlemesini yapmak değildir. Onun için tuvalde önemli olan renk, ışık ve gölge oyunlarıdır. Ziem'in resimlerinde insan figürü, manzarayı tamamlayan bir unsur olarak dikkati çeker. Renkleri belirsiz, çoğunlukla uzaktaki bir leke gibidir. Onda ağır basan şey tamamen düşür. Sanatçının resimlerindeki Venedik, İstanbul ya da Martigues birer görsel belge niteliği taşımamaktadır. Onlar sanatçının düş evrenini ortaya koyan pitoresk görünümüdür (Hitzel, 2016, ss. 38-43).

Ziem'in tablolarında gözler figürden ziyade, suyun yüzeyine, gökyüzündeki bulutlara ve ışığa odaklanmaktadır. Güneş ışığının hareketleri onun tablolarında şiirsel bir anlatıma dönüşmektedir. Ön plana çıkan figürlerden çok manzaralar ve atmosferdir. Ay ışığı ya da Güneş ışığının yansımaları, deniz üzerinde bu yansımaların yaratmış olduğu titreşimler, üslubunun bir klasiğidir. Sanatçı eserlerini doğada sonlandırmak yerine, eskizler olarak atölyesinde tamamlamıştır. Onun için atölye süreci bir eserin olgunlaşması için kaçınılmazdır. Atölye bir bakıma sanatçının eserine son noktayı koyduğu alandır. Eskizlerini çizdikten hemen sonra kağıdının kenarına stüdyoda yapması gereken düzenlemelere dair notlar alır. Bu nedenle açık hava da çalışan Barbizon Ekolü ressamları ve kendisiyle birlikte anılan, anlık duyumları tuvallerine aktaran izlenimcilerden uzaklaşan sanatçı, resimlerindeki ışık oyunları gibi çeşitli uygulamaları nedeniyle kendisine biçilen "izlenimci sanatçı" rolüne tam anlamıyla uyum göstermemektedir. Buna dair günlüğüne yazdığı şu cümleler açıklayıcı olacaktır:

Doğrudan manzara karşısında yağlıboya yapmak istemiyorum, isteğim önce desen yapıp ondan hareketle atölyede yağlıboya yapmak. Bir eserin damganızı taşıması için atölyede olgunlaştırılması gerekir. (Ziem, 1994, s. 11)

Eskiz çalışmaları, tasarımcının zihninde gizli kalmış bakış açılarını canlı hale getirme fırsatı sunmaktadır. Alınan eskizle birlikte üretim sürecinde düşünme, yeniden biçim verme ve alternatifler geliştirme gibi fırsatlara sahip olunmaktadır. Ek olarak eskizler, ihtiyaç duyulan veya duyabilecek bilgilerin tekrar keşfedilmesine yardımcı olmaktadır. Yaratılmak istenen ürünün anlamına, biçimine dair arayıştan, çözümlenmeye dek eskizler tasarımcıya yol gösteren anlatımlardır (Uraz, 1993'ten aktaran Yakın, 2012, s. 58). Buradan hareketle, aldığı eskizler ile atölyesine dönen Ziem'in ressam kimliğine ek olarak aynı zamanda bir tasarımcı olduğu söylenilebilir. Manzaradan aldığı eskizlerle atölyesine döndüğünde, elindeki veri ile bir tasarımcı edasıyla, eskizin yapıldığı andaki gizli kalan bakış açıları üzerine yorumlamalar yapabileceği ve isteği doğrultusunda çeşitli müdahaleler edebilme şansına erişmiş olur. Eskizi aldıktan hemen sonra kağıdının kenarına stüdyoda yapması gereken düzenlemeleri yazması bu durumu kanıtlar niteliktedir (Şekil 7).

Şekil 7: Félix Ziem, *İstanbul Tekne ve Direk Çalışması Adlı Eskiz Çalışmasının Kenarına Aldığı Notlar*, (Hitzel, 2016, s. 41).

Ziem'in eserlerinde çoğunlukla doğal bir ışık söz konusudur. Esas konunun gerçekleştiği orta plan sarı renk ve pembe rengin karışımıyla oluşturulurken, ön planda koyu renk kullanılmış olup, arka plan ise neredeyse tüm resimlerinde gördüğümüz mavi renk ile boyanmıştır. Açık hava perspektifi içerisinde eriyip giden arka plan, genel olarak silüet hâlinde resmedilmiştir. Oryantalist resim tarzının Avrupa resmine önemli bir katkısı olan parlak güneş ışığının kullanımı, onun eserlerinde arka plandaki kent görünümünde göze çarpmaktadır. Deniz ve binaların iç içe geçmesi, su atmosferine özgü ışık efektleri, bazen bir tiyatro ortamından çıkmış gibi görünen teknelerin varlığı ile bir evren yaratan Ziem, bu evreni bahsi geçirilen öğelerle tamamlamıştır. 1870 yılı sonrası tarz değiştirerek soyuta yönelen Ziem'in eserlerindeki şehir manzaralarına eklenen yapıların hangi yapılar olduğunu söylemek ilk bakışta mümkün değildir. Bunları eserleri gözlemleyenler belirlemeye çalışır. Kullandığı renkler ile bölgeyi ve yapıları algılamının zorlaştığı bu örneklerde sanatçı, yapılarla dair çeşitli referansları vurgulayarak bir bakıma anımsatma tarzını ortaya koymuştur.

Félix Ziem Rusya, Fransa, İtalya, Hollanda, Mısır, Tunus, Cezayir, Kahire ve Türkiye olmak üzere pek çok ülkeye dair resimler yapmıştır. Keşfettiği her yeri betimleme arzusunda olan sanatçı, farklı ülkelerden çok sayıda eskiz ile atölyesine dönmüştür. Ziem'in sanat hayatı araştırmacılar üç kent üzerine kurgulanmıştır. Bu kentlerden birisi İstanbul'dur. Sanatçının resimleri yağlıboya, suluboya, mürekkep yıkama, guvaj boya ve grafit kalem gibi teknikler içermektedir. İstanbul tablolarının en büyüğü 216 x 134 cm ve en küçüğü 6 x 11 cm'dir.

Félix Ziem'in İstanbul'u

1839-1861 yılları Osmanlı Devleti'nin kültürel ve sanatsal ortamında büyük değişikliklere imza atılan, sanatçı Félix Ziem'in İstanbul'a geldiği Sultan Abdülmecid dönemini kapsamaktadır. Bu yıllar Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerinin ciddi derece de hız kazandığı bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Sultan Abdülmecid döneminde Tanzimat Fermanı ile yenileşme uğraşları bambaşka bir boyut kazanmış, Avrupa ile bütünleşme fikrinin kararlılıkla uygulandığı bir süreç başlamıştır. Daha önceleri batıyı tanıma anlamında gerçekleştirilen çeşitli girişimler Abdülmecid'le birlikte geliştirilerek tam anlamıyla uygulama safhasına erişmiş ve bu gelişmelerden sosyal yaşam ve sanat dalları da olumlu anlamda nasibini almıştır. Bu dönemde mimari, müzik, fotoğrafçılık ve resim sanatında birçok gelişme yaşanmıştır. Özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarının imparatorlukta yaratmış olduğu özgürlük ortamı, Avrupalı sanatçıların akın ettiği bir İstanbul meydana getirmiştir. Özgür ve güvenli orama ek olarak konaklama koşullarının iyileşmesi, demiryollarının ve buharlı gemilerin çoğalması, gezi koşullarının düzelmiş olması, batılı sanatçıların ve gezginlerin İstanbul'a gelmesini sağlayan etkenler arasındadır. Sultan Abdülmecid'in sanata karşı pozitif yaklaşımı ve imparatorlukta yabancı sanatçıların ağırlanmasına ek olarak, Avrupalı mimarlar, ressamlar, müzisyenler ve fotoğraf sanatçıları kendi imkânlarıyla da İstanbul'a gelebilmiş ve dönemin sanat ortamını belirleyen kişiler olmuşlardır.

Bu yüzyıl Avrupası'nda Fransa, İngiltere, Avusturya ve İtalya'da "oryantalizm" akımı doğmuş, yeni olanı ve özgünü arayan oryantalistler, egzotik, mistik ve bilinmeyeni bol bir Doğu imajı ortaya koymuşlardır. Kimi sanatçı Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir yeri görmemiş olsa da fotoğraflardan ve gravürlerden esinlenerek hayal ettikleri Doğu'yu canlandırmıştır (Renda, 2010, s. 22). Oryantalizm'in gelişiminde yolculuk olanaklarının kolaylaşması çok etkili olmuştur. Önceleri yalnızca zengin, asil ve bilim adamlarının gidebildiği bir yer olan Doğu, on dokuzuncu yüzyılda her sınıftan insana kapılarını açar hale gelmiştir (Arslan, 1992, s. 19). Oryantalist resmin konuları figürlü kompozisyonlar ve manzaralar olmak üzere iki grupta toplanılmıştır. Birinci grupta Doğuluların yaptığı zulümler, vahşeti anlatan sahneler, av ve savaş içerikli tablolar, harem, odalık gibi erotizm içeren resimler, geleneksel kıyafetli figürler, iç mekânlarda gündelik yaşam ve İslam ibadetlerini konu alan resimler incelenmektedir. Ziem'in de dahil olduğu ikinci gruba ise minare ve kubbe gibi İslam mimarlığının sembollerinin vurgulandığı şehir görünüşleri dahil edilmiştir (İnankur, 2008, ss. 1179-1181). Gidip gördükleri Doğu'nun parlak güneşi, görkemli İslam mimarlığı, pitoresk sokakları, yakıcı sığacı, renkli kıyafetlere sahip insan tipleri manzara resmi üreten sanatçılar üzerinde ciddi bir etki bırakmış ve sanatçıları etnografik gerçekliğe yöneltmiştir (Gürçağlar, 2018, s. 33).

Araştırma konumuz olan ressam Félix Ziem daha önce uluslararası nedenler ile birçok kez iptal olan ve uzun zamandır keşfetme arzusunda olduğu İstanbul'a Sultan Abdülmecid döneminde gelmiştir. Ziem'in İstanbul yolculuğu 1856 yılında başlamıştır. Bu tarihlerde sanatçı henüz otuz beş yaşındadır. On beş yılı aşkın bir süredir resim yapan Ziem, resimlerinin satışı ile rahat bir yaşam sürmüştür. 1856'ya kadar resimlerini Salon'da beş kez sergilemiş, resimleri sayesinde birçok kez nişan almıştır. Kendisini İstanbul yolculuğuna iten yeni ufuklar, yeni ışıklar ve yeni esin kaynakları arayışıdır. Osmanlı ve Sultan Abdülmecid ile ilgili Avrupa'daki olumlu kamuoyu sanatçıyı düşünmeden İstanbul'a taşımıştır. Günlüğünde İstanbul ile karşılaşmasına dair şu sözler yer alır. Adeta büyülenmiştir:

Az önce gördüklerimi ifade etmek için hangi terimleri kullanmalıyım bilmiyorum. Gören ve gördüğü yere vurulan adam asla unutamaz. Bütün Doğu neredeyse gözlerimin önünde gibiydi. Sanırım bunca zamandır aradığım şeyi burada buldum. Bana, resme ve sanata değer veren sempatik bir doğa! (Ziem, 1994, s. 85)

Salon eleştirmenleri 1857 yılında Ziem ve İstanbul birlikteliğine dair şu sözleri sarf etmiştir:

Venedik ressamı olarak ün kazanan Félix Ziem, bu yıl vatanına ihanet etti. Bize göre Venedik ve Doğu aynı şeyler ancak Konstantinopolis onu çok etkiledi. Bay Ziem, muhteşem altın ışıltısı rengini İstanbul eserlerinde de aynı sihirle, aynı etkileri hissettirerek kullanmayı başardı. (Anonim, 1857)

Ziem ilk İstanbul tuvalerini İstanbul fotoğraflarından esinlenmiş olmalıdır. James Robertson'un çektiği İstanbul fotoğrafları Paris ve Ziem'in de katıldığı *Evrensel Sergisi*'nde sergilenmiştir. En büyük

düşü İstanbul'a gitmek olan ressamın gözünden bu fotoğraflar kaçmış olmamalıdır. Ziem Müzesinde sergilenen İstanbul konulu kâğıt üzerine grafit kalem ile çalışılmış on eskiz çalışması Ayasofya, Boğaz ve İstanbul görünüşleri ile ilgilidir (Hitzel, 2016, s. 33). Ziem'in İstanbul resimleri kentin canlı bölgelerini içerir. İstanbul'un eski dolambaçlı dar sokaklarını, kalabalıklarını, balıkçıları, çeşmelerini, korularını, boğaz ve haliç sularında giden yelkenlilerini ve insanlarını resmetmiştir. Kimi desenlerinin yerleri ve tarihleri bellidir. Bu desenlerine bazen notlar da almıştır.

Sanatçının İstanbul'a damga vuran camilerle ilgili çalışmaları tıpkı Venedik örneklerinde olduğu yapıların dışındadır. Venedik ya da İstanbul yapılarının içi betimlenmemiştir. O daha çok manzaralarla ilgilidir. Manzaralarına can katan kalabalıklar hızlı, bulanık, kimi zaman tek bir karartı şeklindedir. Amacı desenlerinde, yağlıboya resimlerinde manzaraları ve insanları özenli bir şekilde betimlemek değil, izlenimleri, renkleri, ışık ve gölge oyunlarını yansıtmaktır. Ziem, çağdaşlarından çoğundan farklı olarak, egzotizm'in değil, izlenimlerin peşine düşmüştür. Onun fırçasında gündelik yaşam sahneleri parlaklıklarını yitirmiş, O manzaraları, ışık oyunlarını, gökyüzü ve deniz arasındaki karşıtlıkları, gün batımlarının yoğunluğunu yeğlemiştir (Hitzel, 2016, ss. 37-40).

Ziem için ülkenin karakteri kendi içinde bir amaç değil, bir resim anlayışını zenginleştirmenin aracıdır. Ziem'in tuvallerine yansıttığı doğu gerçek Doğu değil, gerçeklik kaygısı gütmeyen bir doğudur (Hitzel, 2016, s. 43). Dolayısıyla manzaralarda gerçek değildir. 19.yüzyıl Avrupa'sının sanat ortamında yetişen pek çok ressam manzara resmine yönelmiş ve resmin bu alanı yeni bir önem ve anlam kazanmıştır. Ziem ise bu sanatçılar arasında özel bir yere sahiptir. Özellikle İstanbul konulu manzaraları ile akla gelecek ilk isimlerden biri olmuştur (Kıbrıs, 2016, s. 45).

Félix Ziem'in İstanbul Eserleri

Ziem'in İstanbul'u konu alan *İstanbul Manzarası* (Şekil 8) adlı tablosu kentin belgesel bir betimi olmaktan ziyade, kent silueti önünde, deniz üstündeki yaşantının pitoresk yanını ortaya çıkaran bir çalışma olarak dikkat çekmektedir. Ziem bu eserinde, ön planda yelkenliler ve içinde fırça darbeleri ile betimlenen figürlerin olduğu kayığın birlikteliklerini resmederken, arka planda yer yer anıtsal yer yer ise küçük bir cami ile kent görünümünü yansıtmıştır. Ziem'in birçok resminde de kullandığını bildiğimiz canlı renkler ve dinamik fırça tekniğiyle birlikte sürekli değişim içerisinde olan ışığın etkilerini yakalama çabası algılanmaktadır. Sanatçı canlı ve hızlı fırça darbeleri ile boyadığı bu tablosunda Boğaz üzerindeki deniz trafiğini resmetmiştir. Uzakta, arka planda görülen küçük boyutlarda birkaç cami ile İstanbul'un silüetini yansıtan sanatçı kent, renk lekelerine dönüşen insan figürleri ve deniz unsuru ile bir birliktelik sunmuştur.

Şekil 8: Félix Ziem, *İstanbul Manzarası* 19.yy. ikinci yarısı, Tuval üzerine yağlıboya, 69 x 113 cm, (Anonim, 2016, s. 85)

Sanatçı *İstanbul* (Şekil 9) adlı tablosunda ise sahil şeridi üzerinde kullandığı büyük boyutlara sahip cami unsuru ile bir bakıma *kapris*¹¹ uygulaması gerçekleştirmiştir. Batılı insanların Doğulu kent imajına yaklaşımını ön plana alan sanatçı bu hayali kurgusu ile bölgeyi İstanbul kimliğine ulaştırmıştır.

Şekil 9: Félix Ziem, *İstanbul*, 19.yy. ikinci yarısı, Pano üzerine yağlıboya, 10,5 x 16,5 cm, <https://www.mutualart.com/Artwork/h-x-16-5/FA07414EE5941C49?login=1> adresinden 12 Temmuz 2021 tarihinde erişildi.

Ziem birçok kez resmetmesi nedeniyle çok sevdiği konulardan olduğunu düşündüğümüz *Kayıkta Dansöz* (Şekil 10) eserlerinde kadınları tekneler üzerinde dans ederken resimlemiştir. Bu serisinde dansözleri ve Boğaz görünümü önündeki “*piyade*” ismi verilen kayığı bir araya getirir. Sahneler, şehir silüetinde geçerken, kimi zaman ise şehre dair bir çıkarımda bulunulamayacak şekilde sadece denizin ve bir kayığın algılandığı birer kompozisyon hâlinedir. Kırmızı giysisi ile birer renk lekesi olarak algılanan dansçı figürleri müzisyenlere dans ederek eşlik etmektedir. Ziem dans eden kadın figürünü mekânı algılamının ciddi derecede zorlaştığı, terasın ötesinde Ayasofya'nın görüldüğü *İstanbul'da Istrap Dansı* (Şekil 11) adlı eserinde de kullanmıştır.

Şekil 10 ve 11: Félix Ziem, *Kayıkta Dansöz*, 1870-1880, Ahşap üzerine yağlıboya, 69 x 113 cm ve *İstanbul'da Istrap Dansı*, 1880-1890, Ahşap üzerine yağlıboya, 67 x 106,5 cm, <https://www.parismuseescollections.paris.fr/en/node/226157#infos-principales> adresinden 24 Haziran 2021 tarihinde erişildi

Üretmiş olduğu manzaraları Venedik resimlerinde de gördüğümüz gibi mimari ile taçlandırmayı ihmal etmeyen Ziem'in, İstanbul konulu eserlerinin fonunda Ayasofya birçok kez yer almıştır. Sanatçının gün doğumunda resmettiği ve parlayan güneşi Boğaz'ın mavi sularına yansıtmasıyla birlikte izlenimci yönünü ortaya koyduğu *Yükselen Güneş'te Ayasofya* (Şekil 12) adlı eserinde de arka planda yer alan Ayasofya sisler içinde görülmektedir. Ziem, bu tablolarında güneş ışığını yoğun bir şekilde

¹¹19.yüzyılda İstanbul'a gelen oryantalist sanatçılar hayallerindeki Doğu'yu yaratmak için zaman zaman gerçek yapıların arasına hayali yapılar ve figürler yerleştirmiştir. Bu durum Zeynep İnankur tarafından mimari fantezi yani “kapris” olarak ifade edilmiştir (İnankur, 2006, ss. 287-288). Kapris isimlerinin en çok bilinenleri ise Jean-Léon Gerome ve Rudolf Ersnt'tir. Ziem'de İstanbul konulu eserlerinin bazılarında bu yöntemi uygulamıştır.

vurgulamıştır. Sanatçı bu resimlerini durur ya da hareket halinde resmettiği yelkenliler ile hareketlendirmiştir.

Şekil 12: Felix Ziem, *Yükselen Güneşte Ayasofya*, 1870-1890, Tuval üzerine yağlıboya, 90 x 117 cm, (<https://www.parismuseescollections.paris.fr/en/node/226157#infos-principales> adresinden 24 Haziran 2021 tarihinde erişildi)

Ziem'in İstanbul konulu eserlerinde üslup farklıları olsa da aynı açıları defalarca kez kullandığı anlaşılmaktadır. Sanatçının Ayasofya'nın birer silüet hâlinde fonda yer aldığı *Gün Batımı* (Şekil 13) *Gün Batımında İstanbul Manzarası – Ayasofya & Kadıköy Asya'nın Tatlı Suları*, *Boğaz'da Gün Batımı* adlı eserleri de birçok yönden aynı prensipler üzerine kurgulanmıştır. Bu eserlerde parıldayan renklere sahip kıyafetler giyen karakterlerin su kenarındaki bir ağacın gölgesinde oturdukları görülür.

Şekil 13: Félix Ziem, *Gün Batımı*, Tuval Üzerine Yağlıboya, 76, 5 x 53, 8 cm, (<https://useum.org/artwork/Constantinople-Sunset-FelixZiem#nav%5Blist%5D=search&nav%5Btype%5D=common&nav%5Bphrase%5D=Félix%20Ziem> adresinden 25 Haziran 2021 tarihinde erişildi)

Sanatçının *Cami* (Resim 14) adlı eserlerinde ise yapıları tanımlamak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Silüet hâlinde kentin tepe noktasına hâkim olan yapıların detayları eriyik formların etkisi ile kaybolmuştur.

Şekil 14: Félix Ziem, *Cami*, 1860, Ahşap Üzerine Yağlıboya, 21 x 15 cm

Ziem'in *Boğaz'da Gün Batımı* (Şekil 15) adlı eseri hayali bir İstanbul manzarasının ana hatlarını yansıtmaktadır. Küçük bir desenin Ziem'in eserlerindeki çeşitli unsurları yansıtmayı dikkat çekicidir. Işığın en önemli noktayı oluşturduğunu gördüğümüz kompozisyonda batan güneş merkeze, abartılı bir şekilde vurgulanan Ayasofya ile yelkenlinin arasına yerleştirilmiştir. Ufuk çizgisini alçak bir noktaya konumlandıran sanatçı, böylece gökyüzüne büyük bir alan ayırmıştır. Ek olarak ön planda görülen iskele ve kayık ile solda *kapris* uygulaması olarak değerlendirebileceğimiz Venedik'teki kagir binaların bir benzeri olduğunu düşündüğümüz yapı dikkat çekmektedir.

Şekil 15: Félix Ziem, *Boğaz'da Gün Batımı*, 1890, Kâğıt Üzerine Kalem, Kahverengi Mürekkep ve İndigo Yıkama, 10 x 13 cm, (Anonim, 2016, s. 89)

Ziem'in *Fantezi* adını verdiği ve kurgu olduğu anlaşılan bir serisi de bulunmaktadır. Sanatçı *İstanbul Boğazı'nda Fantezi* (Şekil 16) adlı tablolarında altın sarısı ışıklarını saçan güneşi merkeze almış, etrafında Boğaz'dan cirit oynayan atlılar ile hayal ürünü bir İstanbul kurgulamıştır. Altın sarısı güneş ve Ayasofya ile bütünleşen bu sahnelerde cirit oynayan atlılar sanatçı tarafından hareket hâlinde resmedilmiştir.

Şekil 16: Félix Ziem, *Fantezi*, 1880-1890, Tuval üzerine yağlıboya, 83 x 129 cm, (Anonim, 2016, s. 61).

Ziem pitoresk manzarayı tamamlayan ve manzaraya bir anlamda nitelik kazandıran kentin önemli yapıları dışında, tuvaline İstanbul'un çeşitli köşelerinde yer alan çeşmeleri de ilişirmiştir. *Tatlı Su Köşkü Çevresi* (Şekil 17 ve 18) adlı eseri çeşmenin etrafında günün bir bölümünde toplanarak sohbet eden öbek hâlinde halkı içermektedir. Resminin konusu olarak seçtiği Küçüksu Çeşmesi Sultan Selim tarafından Validesi Sultan'ın ruhuna adanmak için 1806 yılında yaptırılmıştır. Bu çeşme, Boğaz'ın çehresinde, İstanbul Abideleri arasında en çok resmi yapılan ve fotoğrafı çekilen çeşme olarak bilinmektedir.¹² Eskizini alarak atölyesinde tamamladığı bu eserinde Ziem, dört yüzlü, köşelerinde dört küçük kubbenin ve bir ana kubbenin yer aldığı, yekpare mermerlerden yapılmış saçağı olan çeşmenin formunu gerçeğe yakın bir şekilde resmetmiştir. Çeşmenin dört yüzünde de yer alan, ayna taşıyla oluşturulan iri kabartmaların ve otuz iki mısralık tarih kitabesinin detayları ise kaybolmuştur. Sanatçı bu eserde yağlıboya ve mürekkep tekniklerinin bir arada kullanarak rengarenk bir atmosfer oluşturmuş olup, yağlıboya ile oluşturduğu altyapının üzerinden turuncu mürekkep ile geçerek detayları vurgulamıştır.

Şekil 17 ve 18: Félix Ziem, *Tatlı Su Köşkü Çevresi ve Eskiz*, 1880, Kâğıt Üzerine Turuncu Mürekkep ile Yağlıboya, 23 x 33 cm, (Furia, 2014, s. 113).

Sonuç

Felix Ziem yaşadığı dönemden bugüne dek koleksiyonerler tarafından ilgi ile takip edilmiş; mesleğinde ticari anlamda da büyük bir başarı kazanarak 19. Yüzyıl Fransa'sının en zengin ressamlarından biri olmuştur. Sanatçının eserlerine kaynak olan Akdeniz'in ışığı araştırmamız sırasında, kırk bir İstanbul tablosuyla yorumlanmıştır.

Ziem'in İstanbul'da kaç desen yaptığı tam olarak bilinmemektedir. Martigues'teki müzesinde korunan kırk üç defterden – beş ve kırk üç numaralı defterler- ikisi Türkiye ile ilgilidir. Ziem'in İstanbul resimleri kentin canlı bölgeleri ile ilgilidir. İstanbul'un eski dolambaçlı dar sokaklarını kalabalıklarının,

¹² <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/27456> adresinden 10 Ekim 2021 tarihinde erişildi.

balıkçılarını, çeşmelerini, korularını, boğaz ve haliç sularında giden yelkenlilerini ve insanlarını resmetmiştir. Kimi desenlerinin yerleri ve tarihleri bellidir. Bu desenlerine bazen notlar almıştır. Sanatçının İstanbul'a damga vuran camilerle ilgili çalışmaları tıpkı Venedik örneklerinde olduğu yapıların dışındadır. Sanatçı tarafından ne Venedik ne de İstanbul yapılarının içi betimlenmemiştir (Hitzel, 2016, s. 37). O daha çok manzaralarla ilgilidir. Manzaralarına can katan kalabalıklar hızlı, bulanık, kimi zaman tek bir karartı şeklindedir.

Sanatçı yaşamı boyunca yaptığı sayısız manzaralarından en çok geliri Venedik ve İstanbul'dan kazanmıştır. İstanbul'a geldiği tarihlerde, İstanbul batılı sanatçılar ve çok sayıda düşünür için uğrak bir mekândır. Oryantalist resmin revaçta olduğu 19. yüzyılın ikinci yarısında, alıcısı bir hayli fazla olan bu resimleri yapmak adına günlükler, seyahatnameler ve görsel kaynakların varlığı dikkat çekerken, konu yelpazelerini genişletmeyi ve zenginleştirmeyi isteyen ressamlar piyasadan yararlanmak amacıyla Doğu'ya seyahat etmiş ve çoğunlukla da İstanbul'a gelmiştir. Bu seyahatler, Ziem ve beraberinde İstanbul'u hedef olarak belirleyen sanatçıların kariyerlerinde fark yaratmaları adına önemli bir tecrübe olmuştur. (İnankur, 2014, s. 45). Dönemin Avrupa'da yayımlanan gazeteleri, seyyahların söylemleri, yazılan günlükler, önemli olarak addedilen yazarların İstanbul hakkındaki yazıları ve çok sayıda ressamında kelimenin tam anlamıyla İstanbul'a akın ediyor oluşu Ziem'in dikkatinden kaçmamıştır. Ayrıca kendisini her zaman destekleyen eleştirmen Theophile Gautier'in Ayasofya gıyabında söylediği sözlerde Ziem'i etkilemiş olmalıdır. Gautier'in İstanbul Ayasofya'sı ile Venedik yapılarına karşılaştırması Ziem'in gözlerini İstanbul'a ve Ayasofya'ya çevirmesine neden olmuştur:

Adımımı attığım anda içimi serabı andıran bir duygu kapladı, kendimi Venedik'te San Marco Meydanı'nda, kilisenin girişinde sandım. Venedik'in San Marco'su, Ayasofya'nın bir minyatürü, Justinianus Bazilikasının ayağının başparmağıdır. Bir bakıma bunda şaşırılacak bir şey yok; dar bir denizle Yunanistan'ın az uzağında bulunan Venedik, Doğu ile her zaman kaynaşarak yaşadı. Venedik mimarları, kiliselerini, Hristiyan dünyasının en güzel, en zengin din anıtı sayılan Ayasofya'ya benzetmeye çalışmışlardım. (Gautier, 2007, s. 241)

Ziem'in mimari içeren İstanbul konulu eserleri ile ilgili olarak başta Ayasofya olmak üzere Sultan Ahmet, Süleymaniye ve Şehzade Cami'yi çizmiş olduğu yorumları yapılırken, sanatçı yapıları yalnızca dışarıdan çizmiş ve resimlerinin tamamlayıcı bir ögesi olarak çalışmıştır. Ziem'in bu eserlerinde bir diğer dikkat çeken durum ise yapıların minare sayılarını azaltmasıdır. Örneğin İstanbul'a geldiği tarihlerde Ayasofya'nın dört minaresi bulunmaktayken o çoğu resminde üç minareli olarak resimlemiştir. Özellikle Süleymaniye Camii, Sultan Ahmet ve Ayasofya'nın arasında konum ve çeşitli mimari özelliklerinin benzerliği nedeniyle sanatçının eserlerinde kullandığı bu üç yapının hangisi olduğuna dair net bir çıkarımda bulunmak zorlaşmaktadır. Repertuvarında çoğunlukla Ayasofya'yı değerlendirdiğini düşündüğümüz sanatçının *İstanbul'a Bakış* (Şekil 19) adlı eseri bu tabloları arasında bir istisnadır. Ziem'in bu çalışması caminin revaklı avlu bölümünün vurgulandığı tek eser olarak dikkat çeker. Ancak burada da yapıyı hem minare sayılarını azaltarak resmetmesi, hem de ana kubbeyi destekleyen yarım kubbelerin formunun Sultan Ahmet ya da Süleymaniye Cami ile uyumuyor olması nedeniyle net bir yorumda bulunmak zorlaşmaktadır.

Şekil 19: Félix Ziem, *Boğaz ve İstanbul'a Bakış*, <https://www.istanbulsanatevi.com/sanaticilar/soyadi-z/ziem-Felix/Felix-ziem-bogaz-ve-İstanbul-bakis/> adresinden 20 Aralık 2021 tarihinde erişildi.

Ziem'in yakaladığı pitoresk atmosferin bütünüyle ilgilenmesi ve tuvaline ilıstirmiş olduğu yapıların detaylarını resmetmeyi önemsememesi, kullandığı teknik ve üslubunda etkisiyle bizlere tahminler üzerinden hareket etme şansı tanımıştır. Öyle ki manzarayı resmetmek arzusunda olan sanatçı bazı Ayasofya resimleri hariç, belki de mimarının manzaradan rol çalmaması adına hangi yapıyı resmettiğine dair bir bilgi de eklememiştir. Böylelikle izleyicinin ilgisini Doğu ile özdeşleşen, ışığın deniz üzerindeki süzülüşüne, Boğaz'ın has doğasına, hatta resmin bütününe çekmek istemiştir. Ziem, gerçekliğı tuvaline ilıstirmek gibi bir amaca sahip değildir. O daha ziyade kendi doğusunu kurgulamak ve resmetmek istemiştir. Bu konuyla ilgili olarak *L'Artiste*'de Emile Cantrel şu sözleri söylemiştir:

Mösyö Ziem düşlenen Doğu'yu resmetmiştir. Sanatçının tabloları gerçekten Doğuludur. Bize görünür kıldığı, inanılmaz bir güçle sunduğu gerçek Doğu değildir. Onun Doğusu, ozanların Doğusu, düşlerin Doğusu, arzuların Doğusudur. (Furia, 2016, s. 25)

Ziem'in İstanbul konulu eserlerinin çoğunda Ayasofya'yı resmetmesinin tek nedeni Theophile Gautier'in İstanbul ve Ayasofya değerlendirmesi olmamalıdır. Mabetler dinlerin varlığının en önemli göstergelerindedir. Kiliseler ve katedraller Hristiyanlığın, sinagoglar Yahudiliğın, camiler ise İslam dininin yeryüzündeki sembolleridir. Bu açıdan bakıldığında Ayasofya, paganizmden arındırılarak Hristiyanlaştırılan Roma İmparatorluğu'nun ilk kilisesi, Hristiyan varlığının en önemli tezahürü ve sembolü olan dini bir yapı olarak tarihteki yerini almıştır. İstanbul'un Fethi sonrası yapı Ayasofya adını alarak şehrin Müslüman kimliğinin somut bir tezahürü olmuştur. Ayasofya'nın kiliseden camiye dönüştürülmesinin nedeni ise İstanbul'un artık bir Müslüman kenti olduğunun tüm dünyaya özellikle de Hristiyan dünyasına açıkça ilan edilmesi arzusudur. Kısaca Hristiyan İmparatorluğunun başkentini temsil eden en önemli yapı şüphesiz Ayasofya'dır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun en büyük simgesi olan Ayasofya, tarihi ve hikayesiyle Hristiyan bir ressam olan Félix Ziem'in özel olarak üzerinde durduğu ve İstanbul özelinde ürettiğı resimlerinin başlıca konusu olmuş olmalıdır. Ziem'in bu yaklaşımı aynı şekilde sürekli olarak resminin konusu olarak seçtiğı, Markos İncili'ni yazdığı kabul edilen, Katolik kilisesince Matta, Luka ve Yuhanna ile birlikte Apokalipts'te adı geçen 4 azizden biri olarak değerlendirilen Aziz Markus'un İskenderiye'de kaçırılan na'şını defnetmek amacıyla inşa edilen San Marco Bazilikası ve San Marco Meydanındaki Bizans yapılarında da görülmektedir. Yapıların geçmişlerinde barındırmış olduğu tarihi, siyasi, politik ve dini hikayeler Ziem'in seçimlerinde etkili olmuş, sanatçı bu yapıları defalarca kez resimlemiştir.

Ziem'in İstanbul'a geldiğı tarihlerle ilgili olarak kadınların Boğaz gezintilerinde dansöz olarak yer aldığına dair bir kaynağı ulaşılammıştır. Sanatçının kurgu olduğunu düşündüğümüz *Doğulu Dansöz* eserlerinde oryantalist sanatçıların üretmiş oldukları eğlence sahnelerinde, kapalı mekânda dans gösterileri yaparken resmedilen kadın figürünü dışarıya açarak, manzaranın bir parçası haline getirdiğı görülmektedir. Özellikle İstanbul özelinde boyadığı tablolarda insan figürü sadece uzaktaki bir renk lekesi iken, bu eserlerinde bu durum değişmiştir. Sanatçının bu yaklaşımı, bizleri dönem içerisinde Doğu'yu görmeden, "kadın" figürünün başrolde olduğu Doğu konulu tablolar üreten Ingres ve Gerome

gibi sanatçıların resimlerinden etkilendiği ve bu konuyu özellikle repertuvarına eklediği görüşüne yöneltmiştir.

Ziem'de bir Ayasofya manzarası ile Venedik'te yer alan kagir yapıların bir arada bulunduğu *Boğaz'da* adlı tablosunda ya da sahil şeridi üzerinde kullandığı büyük boyutlara sahip cami unsuru ile oluşturduğu hayali bir İstanbul kurgusu olan *İstanbul* adlı eserinde bir bakıma kapris uygulaması gerçekleştirmiştir. Ziem'in tavrının mimariyi gerçeğe yakın bir şekilde resmettiği Venedik konulu eserlerini düşündüğümüzde, İstanbul özelinde farklılaştığı görülür. Sanatçının İstanbul'da Venedik'e oranla daha hayali kompozisyonları ve kurguları ürettiği saptanmıştır.

Sanatçı Doğu etkilerini yansıtmak amacıyla bölgeye ve atölyesine inşa ettirdiği camileri resimlerinin konularının arasına eklemeyi ihmal etmemiştir. Dolayısıyla Cami adlı tablosu Ziem'in repertuvarında sadece bir Martigues resmi olarak değerlendirilmemelidir (Şekil 20). Arka planda denizin mavisinin görüldüğü bu resimde cami tek başına ve yakın plandan yansıtılmıştır. Malzemenin çok hafif ve keskin olmayan niteliği, ağaçların şeffaflık ile işlenmesi, gökyüzündeki mavinin ve caminin beyazının ışıltılı bir bütünlük sağlaması eseri nadir sayılabilecek bir kaliteye ulaştırmaktadır

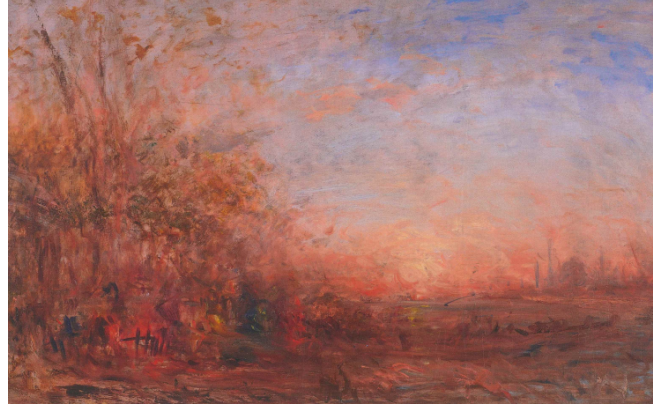

Şekil 20: Félix Ziem, *Martigues'te Bir Cami*, 1870-1880, Tuval üzerine yağlıboya, 45 x 67 cm, (Furia, 2014, s. 34)

Ziem'in stüdyolarına yaptırdığı camiler ve atölyesinde bulunan diğer materyaller, gittiği ve benimsediği, sürekli bulunmadığı kentlere yönelik hayal gücünü sürdürebilmesi için en az eskizleri kadar önemli olmuştur. Bulduğu ortamın ambiyansını, boyamaktan hoşnut olduğu kentlerin ambiyansına çevirmesi, üretimi sürecinde ona yardımcı olmuştur. Böylelikle gittiği yerleri tıpkı eskizlerde olduğu gibi kendisine tekrar anımsatarak eserlerini üretme noktasında fayda sağlamıştır. Ziem örneğin "*ben bir resmi tasarlamam, gidişat resmi bir noktaya taşır*" diyen modern dönem ressamı Picasso'dan tasarımcı kimliği ile ayrılır. Aklında bir tuvalin başına oturmadan önce üreteceği resme dair genel bir tasarım mevcuttur. Bir bakıma resim daha tuvalin önüne gelmeden evvel tamamlanmıştır.

Ziem'in son yıllarında yaptığı resimler oldukça soyut çalışmalardır. Bu soyutlamayı ise paletin aldığı rengin kullanımı, fırçasının hızı, ışığın nesnelere üzerindeki etkisi ve benzeri uygulamalar sağlamıştır. 1870 yılı sonrası giderek soyuta yönelen Ziem'in eserlerindeki şehir manzaralarına eklenen yapıların hangi yapılar olduğunu söylemek ilk bakışta asla mümkün değildir. Bunları eserleri gözlemleyen alıcılar tahminler üzerinden belirlemeye çalışmıştır. Doğu'yu resmettiği bir tablo, bir cami ve caminin minarelerinden hareketle tanımlanırken, Ziem, "Bu sizin aklınızdaki doğudan ziyade benim doğumdur" mesajı vermiştir. Bu örneklerin arasına Alacakaranlık adlı eseri eklenebilir (Şekil 21).

Şekil 21: Félix Ziem, *Alacakaranlık*, 1870-1880, Ahşap üzerine yağlıboya, 58 x 92 cm, (Anonim, 2016, s. 58).

Ziem'in hayatının sonuna kadar ürettiği İstanbul ve Venedik konulu tekrarlar eleştirmenler tarafından yoğun eleştirilere tabi olmuştur. Bu konuda eleştirmenlerin yorumlarına katılmamak mümkün değildir. Ziem, aynı bölgeden aldığı bir eskizi defalarca kez üretmeyi tercih etmiştir. Bu düsturunun altında ticari kaygıların yatması ise olasıdır. Ziem, bir kişiyi, bir manzarayı, bir natürmortu rahatlıkla çizebilen başarılı bir sanatçıdır. Bu nedenle kendisinde bir ressam olarak çok daha fazla kabiliyet olmasına karşın, piyasanın arzuları ve istekleri doğrultusunda hareket ederek yeteneğine ihanet ettiği düşüncesi hâkim olmuştur. Aynı kompozisyonları çeşitli değişiklikler yaparak üreten sanatçı, gerçekten de bir "Seri Üretim Fabrikası"dır. Ancak unutulmamalıdır ki, üretimlerine kaynaklık edecek ilk eseri yapan Ziem'den başkası değildir.

Sanat Tarihi alanı bir sanatçıyı değerlendirirken genel itibariyle sosyolojik altyapıyı gündeme getirir. Toplumsal referansların ışığında sanatçıyı toplum ile aynı potada eritir ve sonuca gitmeyi dener. Ders programlarını incelediğinizde nadir örnekleri ayırmakla birlikte sanatçı psikolojisi ile ilgili bir derse rastlamazsınız. Oysa sanatçının psikolojisi, içinde bulunduğu toplum kadar önem arz etmektedir. Yoksul bir çocuk olarak doğup büyüyen Ziem, gitmek istediği kentlere keman çalarak, ürettiği suluboyaları satarak ulaşabilmiştir. Bu durum onun hayatında oldukça önemli bir etki yaratmış olmalıdır. Çok para kazanma arzusu, piyasanın ve halkın beklentilerine göre resim yapmak, ne satılacaksa onun peşinden gitmek gibi eğilimlerin altında bu mazisinin etkisi elbette olmalıdır. Ziem gerçekten de yaygın anlayışın içinde daha garantici, risksiz ve para kazandıran bir anlayışı terk etmemiş, aksine bunu ustalıklı kullanmıştır. Sanatını icra ederken gittiği ülkelerdeki birçok önemli insanla iletişim hâlinde olmuş, içinde bulunduğu ortam bu insanlarla tanışabilme noktasında ona katkı sağlamıştır. Bu durumu önemli ilişkiler geliştirerek kendi lehine çevirmeyi başaran sanatçı çok sayıda zengine büyük satışlar yapma şansı yakalamıştır. Bu durumla ilgili olarak eleştirmen Thiebault Sisson, *Le Temps* adlı gazetede Ziem'in tekrarlara düşerek yeteneğini harcadığını öne sürerek şu söylemlerde bulunmuştur:

...Ondan sonra sipariş üzerine çalışan, artık yapıtlarında yalnızca tüccarların çıkarıcı öğütlerine göre kendini ayarlayan Ziem, yeteneğini gereksiz yinelemelere harcadı. Artık bir makine gibi çalışan fırçası, sanatçıyı zengin bir adama, ama gücünü yıldan yıla daha çok yitiren bir düzenlilikle art arda Boğaziçi'nde gün doğumları ve gün batımları, Venedik'te lagünler üretti durdu. (Furia, 2016, s. 26)

Kaynaklarda muhtemelen romantizmin bireysel yaratı yönü Ziem'in bazı eserlerindeki ard – izlenimci yönünün çok fazla vurgulanmamasına sebep olmuştur. Ziem ön izlenimciliğe ek olarak bazı eserlerinde, soyutlama eğilimlerinin başlangıcı olarak nitelendirilen ard – izlenimcilik akımı çerçevesinde eserler veren sanatçıların üretimlerine de yaklaşmıştır. Belli bir noktadan sonra doğayı kendi arzuları doğrultusunda biçimlendiren Ziem, ard - izlenimcilerin tavrı olarak nitelendirilen zihinsel bir gerçeklik yaratmaya yönelmiştir. Ve ilginçtir ki bu nedenle eleştirmenler tarafından neredeyse beceriksiz bile addedilmiştir. Farklı yaklaşımların adım adım belirginleştiği bu tarihlerde eleştirmenlerin, kelimenin tam anlamıyla silahlarını Ziem'e doğrultmaları ise şaşırtıcıdır. Bir bakıma bu eleştiriler, Romantizm ile yerleşen sanatçının dehasına, iradesine gösterilen büyük saygının tam zıttı bir

tutum olarak dikkat çeker. Bir noktadan sonra kendisini her fırsatta öven Theophile Gautier bile çoğunluğa dahil olarak Ziem'e uyarı niteliğinde şu söylemlerde bulunmuştur:

Ziem'in bazı resimlerinde şeylerin belirgin biçimleri renklerin pırıl pırıl parlamasının ve fırçanın taşkın serbestliğinin ardında yitiyor biraz, nüanslı bir paletin tüm büyüğü bir tavus kuşunun kuyruğu gibi dağılıyor. (Gautier, 1857, ss. 131-132'den aktaran Hitzel, 2015, s. 41, Fabiani, 1994, s. 42)

Her zaman gelişme arzusunda olan Ziem, bu tür eleştirilerden belli noktalarda faydalanmış olsa da farklı yaklaşımları denemekten büyük haz almıştır. Kaldı ki içinde bulunduğu süreç ona bunu yapacak verileri ikram etmiştir.

Adına basılan "Félix Ziem (1821 – 1911)" isimli kitapta arkadaşlarının hakkında kullandıkları cümleler kendisine ve sanatına ne kadar büyük bir değer verildiğini açıkça göstermektedir. Yaptığı çalışmalar çağdaşı olan, üne sahip ve maddi geliri önemli seviye de olan sanatçıların haricinde bir kişinin daha dikkatini çekmiştir. O isim bugün tüm dünya tarafından bilinen Vincent van Gogh'tur. Ziem'in kullanmış olduğu parlak mavi, sarı ve turuncu tonları 1886 yılında tanıştığı ve dostluk kurduğu van Gogh tarafından çok beğenilmiş, van Gogh bu durumdan kardeşi Theo'ya yazdığı mektupların birisinde şu şekilde söz etmiştir.

Ağaçların tüm yaprakları sararınca, gökyüzünün mavisi ile birleşen görüntü çok güzel olacak. Bay Ziem eserlerinde bize sık sık bu güzel tonları göstermiştir. (Makzume ve Kocabaşoğlu, 2004, s. 121)

Ziem empresyonistlerin jüri üyeliğini de yapmıştır. Hatta Claude Monet'nin bazı eserlerini 1870 yılında Salon'a kabul ettirmeye çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Paul Cezanne ile de aynı ortamda bulunan Ziem, onun eleştirisi ile karşı karşıya kalmıştır. Cezanne onun gezgin bir ressam olmasını tiye alarak, "Babalarının tarlalarında kır evleri yok mu?" şeklinde bir eleştiri getirmiştir.

Ziem neredeyse bir yüz yıl yaşamış ve dolayısıyla yaşadığı yüzyılın siyasi olaylarına da tanıklık etmiştir. Devrim sonrasının Fransız sanatçısı, çağdaşı olan tüm ressamlardan az ya da çok etkilenmiş ve üretimleriyle onları da etkilemiştir. Ziem kimi zaman bir Claude Monet, kimi zaman bir Van Gogh, kimi zaman bir William Turner resimlerinin üsluplarına yaklaşmıştır. Empresyonizmi atölyesine taşıyarak farklı yorumladığı eserlerinde bile aslında dışavurumculuğun etkisi hissedilmektedir. Yoksulluğu da zenginliği de yaşamış sanatçının konuşulması gereken en önemli eserleri bu resimler olmalıdır. Sanatçı her ne kadar eserlerini atölyesinde tamamlasa da resimsel yaklaşımıyla modern sanatın başlangıcı olarak kabul gören izlenimcilere ışık olmuştur.

Ziem bir ışık sanatçısıdır. Işık, aydınlatılması istenen nesnelere için kullanılır. Bu ışık onun resimlerinde kenti ışıltılı gösterirken, aynı zamanda ikinci sınıf vatandaşların yaşamlarını da aydınlatmıştır. Akdeniz'in ışığında İstanbul resimlerini izlediğimiz sanatçının yolculuğu kentin sokaklarında, caddelerinde ve denizlerinde gizlidir.

Çıkar çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Mali destek:

Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.

Etik kurul onayı:

Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

Anonim (1857). "Salon de 1857", *Le Correspondant*, Marseille

Anonim (1911). *Ziem (1821-1911)*, Pravana Books: India

Anonim (1911). Un coin d'Orient chez le Félix Ziem, *l'illustration*, 25 novembre 1911 Paris

Anonim (2016). *Işık denizinde bir gezgin Félix Ziem*: Katalog. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.

Arslan, N. (1992). *Gravür ve seyahatnamelerde İstanbul: 18. yüzyıl sonu ve 19.yüzyıl*, No:9. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Artun, A. (2018). *Çağdaş sanatın örgütlenmesi estetik modernizmin tasviyesi*. İstanbul: İletişim.

Baudelaire, C. (2004). *Modern hayatın ressamı*. İstanbul: İletişim.

- Fabiani, S, B ve Fabre, G. (1995). *Félix Ziem Peintre Voyageur 1821-1911*, Actes Sud: Martigues, Musée Ziem.
- Fabre, G. (1994). Félix Ziem biography, *Journal (1854-1898) Edition Critique Etablie Par Sophie Biass Fabiani Et Gerard Fabre*, Actes Sud: Arles
- Fabre, G. (2004). *Félix Ziem, De La Mediterranee a l'Orient Le Refret D'une Passion*, Images En Manceuvres Editions
- Frank, E. (1905). Le peintre Ziem chez lui, *L'illustration*, 5 about 1905 Paris.
- Furia L. M. (2014). *Félix Ziem Une Vie, Félix Ziem Le Gene Et L'adresse (1821- 1911)*, s. 5-7, Arnauld Bizational Editeur: Martigues, Musée Ziem
- Furia L. M. (2014). De Venise A Constantinople Entre Impressionisme Et Orientalisme, *Félix Ziem Le Gene Et L'adresse (1821-1911)*, s.8-11, Arnauld Bizational Editeur: Martigues, Musée Ziem
- Furia L. M. (2014). *Le Gene Et L'adresse (1821-1911)*,: Arnauld Bizational Editeur: Martigues, Musée Ziem
- Furia, L. M. (2016). Félix Ziem'in Yaşamı ve Sanatı. *Félix Ziem: Işık Denizinde Bir Gezgin* içinde (ss. 12-27). İstanbul: Pera Müzesi Yayınları: İstanbul
- Galtier, J. (1905). "Chez Ziem", *L'Indépendance Belge*, 19 Julliet 2015 Brüksel
- Gautier, T. (2007). *İstanbul: Dünyanın en güzel şehri*, (N. Yiğitler, Çev.). İstanbul: Profil Yayıncılık
- Germaner, S. ve İnankur, Z. (2002). *Oryantalistlerin İstanbul'u*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürçağlar, A. (2018). *Hayali İstanbul Manzaraları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hitzel F. (2016). Ziem'in Türkiye yolculuğu, *Félix Ziem: Işık Denizinde Bir Gezgin* içinde (ss. 28-43). İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- https://www.frequence-sud.fr/loc-211-musée_Félix_ziem_martigues (Erişim: 06.04.2021).
- https://useum.org/artwork/Constantinople-Sunset-Félix_Ziem#nav%5Blist%5D=search&nav%5Btype%5D=common&nav%5Bphrase%5D=Félix%20Ziem (Erişim: 25.06.2021).
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/27456> (Erişim: 10.10.2021).
- İnankur, Z. (2007). İstanbul kapisleri. *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 9-10 Aralık 2006 Bildirileri* içinde (s. 298). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- İnankur, Z. (2008). Oryantalizm, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, cilt 3, s.1179-1181, İstanbul: Yem Yayın.
- Kıbrıs, R. B. (2016). Ziem'in eserinin kültürel bağlamı üzerine bir deneme, *Félix Ziem: Işık Denizinde Bir Gezgin* içinde (ss. 44-53). İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Makzume, E. ve Kocabaşoğlu (2004). İstanbul ve Venedik aşığı ressam, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 121. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Miquel, P. (1978). *Félix Ziem (1821-1911)*. Tome I et II, Maurs La Jolie: Editions De La Martinella
- Picasso, P. (2001). Picasso Konuşuyor. (M. Yılmaz ve N. Yılmaz, Çev.). A. Dora (Yay. haz.), *Picasso'dan İki Demeç* içinde. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Raymond, L. S. (2016). How to Get Rich as an Artist: The Case of Félix Ziem— Evidence from His Account Book from 1850 through 1883, *Nineteenth-Century Art World Wide*, C. 15 s. 1-32
- Renda, G. (2010). Gezginlerin tutkusu İstanbul, *Düşlerin Kenti: İstanbul*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Thornton, L. (1993). *Les Orientalistes Peintres Voyageurs*, ACR Edition: Paris
- www.19thc-artworldwide.org/spring16/saint-raymond-on-how-to-get-rich-as-an-artistFélix-ziem (Erişim: 11. 04. 2021).
- Yakın, B. (2012). *Tasarım sürecinde görsel düşünme ve görsel anlatım ilişkisine analitik bir yaklaşım*. Yayımlanmamış Sanatta Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü İç Mimarî ve Çevre Tasarımı Ana Sanat Dalı İç Mimarlık Sanat Dalı
- Ziem, F. (1994). *Journal (1854-1898) Edition Critique Etablie Par Sophie Biass Fabiani Et Gerard Fabre*, Actes Sud: Arles

Moneta: The Abject Mother in Keats' *The Fall of Hyperion* Moneta: Keats'in *The Fall of Hyperion* Şiirinde Zelil Anne

Gökhan ALBAYRAK*

Abstract

In July 1819, Keats began to compose *The Fall of Hyperion*, an allegorical poem about the Titans vanquished by the Olympian deities, concentrating upon the fall of Hyperion. Yet, Keats grew frustrated with the poem's progress and left it incomplete in September 1819. In this fragment, the poet-narrator encounters Moneta, the goddess of memory, who guides him to draw a boundary between genuine poets and pseudo-poets. The poet-narrator's confrontation with Moneta lies at the centre of this unfinished poem. Therefore, this article explores the poet-narrator's relationship with Moneta by employing the Kristevan theory of abjection. Moneta is a pivotal character around whom the discussion of the abject coheres since she simultaneously incorporates the abject and that which expels the abject. Moneta represents the attempt to expel the abject because she as a mentor guides the poet-narrator to maintain boundaries between poets and dreamers. Nevertheless, she also emerges as a smothering maternal figure for the poet-narrator. The poet-narrator journeys into Moneta's "globed" mind that "enwombs" the tragedy of the Titans to recount their story (*Fall* I.245, 276-7). This journey is regarded as a venture into the realm of the abject maternal body. During this journey, the death-bearing visage of the maternal muse appears. Thus, the poet-narrator confronts the abject as he descends into the pre-linguistic realm where the abject emerges through the sickening collapse of borders. This paper argues that the poetic voice is choked and the poem remains incomplete owing to this confrontation with the abject mother that swamps the symbolic.

Keywords: Keats, *The Fall of Hyperion*, Kristeva, the abject mother

Öz

Keats, 1819'un temmuz ayında, Olymposlu tanrılar tarafından yenilgiye uğratılan Titanları anlattığı ve Hyperion'un düşüşüne odaklandığı alegorik bir şiir olan *Hyperion'un Düşüşü*'nü yazmaya başlar. Fakat, 1819'un eylül ayında, şiirin ilerleyişi Keats'i düş kırıklığına uğratar ve eseri yarım bırakır. Bu parçada, şair-anlatıcı, bellek tanrıçası olan ve ona hakiki şairlerle sözde şairler arasında bir sınır çekmesini öğütleyen Moneta ile karşılaşır. Şair-anlatıcının Moneta ile karşılaşması, bu bitmemiş şiirin merkezinde yer almaktadır. Bu yüzden, bu makale, şair-anlatıcının Moneta ile ilişkisini, Kristeva'nın zelil kavramını kullanarak irdelemektedir. Moneta, zelil tartışmasının etrafında döndüğü ana karakterdir çünkü Moneta aynı zamanda hem zelilin kendisini hem de onu savuşturmaya çalışan faili temsil etmektedir. Moneta zelili kovma çabasını temsil etmektedir çünkü şair-anlatıcının kılavuzu olarak, şairler ve hayalperestler arasındaki sınırları idame ettirmesini ona salık verir. Buna karşın, Moneta aynı zamanda şair için yutan anne figürü olarak da ortaya çıkar. Şair-anlatıcı, simgesel dil öncesinden gelen anne figürünün sarmalayan bir küre gibi betimlenen zihnine, zihninde bir rahim gibi barındırdığı söylenen hikayeyi anlatabilmek için yolculuk yapar (*Fall* I.245, 276-7). Bu yolculuk, zelil olan anne bedeninin diyarına gitme cüretidir. Bu yolculuk sırasında, anne figürü de olan esin

* Dr. Öğr. Gör. Ankara Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu. E-posta: galbayrak85@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2703-4326

perisinin yüzü ölüme doğru giden ölümcül bir çehre gibi görünür. Böylece, şair-anlatıcı zelil ile karşılaşır ve sınırların iğrenme uyandıran kayboluşundan ötürü zelilin ortaya çıktığı, simgesel öncesi alana iner. Bu çalışma, simgeseli yutan zelil anne figürü ile karşılaşmadan ötürü, şairin dilsizleştiğini ve şiirin de yarım kaldığını öne sürmektedir.

Anahtar sözcükler: Keats, *The Fall of Hyperion*, Kristeva, zelil anne

Introduction

Keats aspired to compose *The Fall of Hyperion*, but he grew disillusioned with the progress of the poem and therefore left it incomplete. In July 1819, he began to write *The Fall* only to abandon it in September 1819. This poem is about the fall of the Titans, particularly the fall of Hyperion. Cast as an allegorical dream, *The Fall* is based on the conflict between poets and dreamers. Keats's poet-dreamer approaches the shrine of Moneta, the goddess of memory, and shares her tragic vision of the fall of the Titans. In his encounter with Moneta, the poet-dreamer swings between genuine poets and pseudo-poets that are seen as futile, fanatic, savage dreamers. He aspires to be a genuine poet who strives to train the sensuousness of his style and to discipline his poetic self in a philosophical and ethical way. He seeks not to succumb to the lure of dumb enchantment in the realm of pre-linguistic realm which defies symbolic signification; therefore, he attempts to repress this alluring call by means of employing a stylistic discipline. The poet-dreamer believes that the poet "should renounce the luxurious and the exquisite as being phantasmal, and that he must not remain indifferent to the cares and miseries of his fellow men" (Bate, 2014, p. 172). He also believes that "suffering is necessary for the self-realization of the poet" (Barnard, 1987, p. 129). Keats strives to write *The Fall* as an allegory untainted by the luxuriant voluptuousness and sensuousness of fanatic dreamers. In a letter of July 1819, Keats says he has "of late been moulting: not for fresh feathers & wings: they are gone, and in their stead [he hopes] to have a pair of patient sublunary legs" (2002, p. 314). He wants to have a chastened and disciplined style. This seems to be connected with his struggle not to be an egotistical poet, one of those "self-worshippers" (*Fall* I. 207¹) who, unwearied by the agony of their fellow beings, soar on the wings of poetry for their own sensual delights. He aspires to be a down-to-earth poet with sublunary legs that fasten him to the solid ground of his new poem that is informed by ethical concerns. Hence, *The Fall* is characterised by this desire for "self-discipline" (Sheats, 1983, p. 233). Similarly, Barnard (1987) argues *The Fall* dismisses "Keats's earlier dreams of Beauty as luxuriant and self-indulgent, taking him back to the fundamental questions about the role of poetry" (p. 129). Resolved to be a genuine poet, the poet-dreamer enters Moneta's brain to tell the tragic tale of the deposed Titans. The distinction between poets and dreamers is translated into the twofold nature of Moneta. She emerges both as a mentor who urges the poet-dreamer to dissociate himself from savage dreamers, and as a maternal figure with whom the poet-narrator merges. The aspiring poet asks Moneta to train him and help him discipline his style. However, the poet-narrator's imagination is "arrested" once he enters Moneta's vision (Newey, 2001, p. 81). Therefore, Moneta's bivalent character is fundamental to the discussion of the difference between poets and dreamers. She not only enables the poet to maintain the boundary between genuine poets and pseudo-poets, but also emerges as the medium through whom the boundary between subject and object is obliterated.

This study deploys the Kristevan theory of abjection to examine the relationship between the poet-narrator and Moneta. It asserts that the Keatsian difference between genuine poets and pseudo-poets corresponds to the Kristevan distinction between the semiotic and the symbolic. *The Fall* oscillates between the semiotic and the symbolic although the poet attempts to repress the semiotic and to locate the poem in the realm of the symbolic. This conflict between the semiotic and the symbolic is reflected in the poet-dreamer's relationship with Moneta. She is viewed as a muse comforting and terrifying the poet-dreamer at once, as a mentor and an admonisher, as an intimidating goddess and an image of death. This paper argues that Moneta is the abject mother and that the poet-dreamer, under her sway, relapses into the semiotic realm where there is no distinction between self and other. As a result, the poet-dreamer becomes an abject figure, neither a subject nor an object. Because of the collapse of the boundary between the infant-poet and the

---

¹ Quotations are given in line numbers from *John Keats: The Complete Poems* edited by J. Barnard (1986).

mother-muse, symbolic language is choked. The abject mother-muse swamps the infant-poet, which causes the poem to remain incomplete.

Moneta's bivalent nature is fundamental to the Kristevan interpretation in this article. She represents the attempt to expel the abject because she as a mentor guides the poet-narrator to maintain boundaries between poets and dreamers, who, she says, are "distinct / Diverse, sheer opposite, antipodes" (*Fall* I.199-200). Nevertheless, she also emerges as a smothering maternal figure who embodies the abject mother since the pre-oedipal mother is the first object of abjection. The poet-narrator journeys into Moneta's "globed" mind that "enwombs" the tragedy of the Titans to narrate that story (*Fall* I.245, 276-7). This journey is a venture into the realm of the unrepresentable. Because of this journey, the death-bearing visage of the maternal muse appears. Hence, the poet-narrator confronts the abject in this nocturnal realm and he regresses into the pre-linguistic realm where the abject emerges because of the revolting collapse of boundaries. This twofold nature of Moneta testifies that abjection is about simultaneously attraction and repulsion that stems from the moment when the child's symbiosis with the mother is obliterated. Therefore, the poet-narrator is both fascinated and repelled by the maternal body. The conception of Moneta points to a dialectical oscillation between the impulse for undifferentiated heterogeneity in the semiotic realm, and the desire to draw boundaries in the symbolic realm. In other words, she represents "the symbolic breakdown" on the one hand and "an anchoring of the symbolic dimension" on the other hand (Kristeva, 1989, p. 37). Likewise, the conception of Moneta reflects the dialectical vacillation between semiotic dissolution and symbolic consolidation of boundaries. This fluctuation testifies to the fragility of subjectivity as the subject teeters on the brink of the gaping abyss, which both lures and repulses him. Embodying this abysmal uterus, Moneta represents the "nourishing and murderous, fascinating and abject inside of the maternal body" at once (Kristeva, 1982, p. 54).

The Abject

Kristeva dwells on the distinction between the semiotic and the symbolic. The symbolic denotes the structures of language whilst the semiotic expresses what disrupts and transgresses them. Kristeva asserts there is a perpetual dialectical interplay between the two aspects of signification (1984, pp. 14-22). The semiotic exceeds the denotative efficiency of the communicative aspect of language. It is associated with the infantile pre-Oedipal. It is a realm linked with the maternal, the preverbal, and it lacks structure and precedes syntax (Kristeva, 1984, p. 34). The semiotic corresponds to an ambiguous word, which is reminiscent of the undifferentiated realm of the pre-linguistic. The semiotic is "irreducible to its intelligible verbal translation" since it is "musical, anterior to" syntax (p. 29). By contrast, the symbolic ensures structure and law posit the subject. It is an "inevitable attribute of meaning, sign, and the signified object" for the consciousness of a speaking subject (Kristeva, 1980, p. 134).

The interplay between these aspects causes the abject to haunt the tenuous borders of the subject. Separation from the semiotic realm is necessary for the subject to construct a distinct subjectivity; this is the positive side of the dialectic between the semiotic and the symbolic. On the other hand, the negative side of the dialectic is that the semiotic threatens the symbolic realm.

The abject has a dual function in Kristevan theory. Not only does the abject destabilise the subject, but also it allows the subject to be constituted through detaching itself from others. The infant establishes borders between self and other by the process of abjection. Therefore, Kristeva (1982) contends that the abject "simultaneously beseeches and pulverizes the subject," and she adds that "I abject *myself* within the same motion through which "I" claim to establish *myself*" (pp. 3-5). On the one hand, by means of abjection, the borders of the self and other are constituted. On the other hand, these borders radically break down because of abjection.

The unnameable characterises the abject. The abject is not an object defined by the symbolic and positioned in relation to the subject in the symbolic domain. Kristeva (1982) states that "[w]hen I am beset by abjection, the twisted braid of affects and thoughts I call by such a name does not have, properly speaking, a definable *object*. The abject is not an ob-ject facing me, which I name or imagine" (p. 1). Therefore, the

abject refers to what transgresses the symbolic. The abject does not let the subject “be more or less detached and autonomous” (p. 1). Beset by abjection, the subject lacks individuation.

What is abjected is that which is expelled from the subject; therefore, the abject is the part of ourselves that we cast off. The abject is “the jettisoned object” and it is “radically excluded and draws me toward the place where meaning collapses” (Kristeva, 1982, p. 2). Since the abject lies beyond the realm of the identifiable, it punctures the symbolic. As a result, meaning and structure collapse where the abject looms, as it challenges the symbolic realm. Resisting signification, the abject “beseeches a discharge, a convulsion” (p. 2). Therefore, the abject perpetually violates the tenuous borders of subjectivity.

Abjection obliterates the pre-symbolic symbiosis of mother and infant so that the child could enter the symbolic domain of signification. Therefore, the abjection of the maternal body is essential in the process of the constitution of subjectivity. Kristeva (1982) contends that the abject confronts us “with our earliest attempts to release the hold of the *maternal* entity even before ex-isting outside of her, thanks to the autonomy of language” (p. 13). She also adds that abjection is “a violent, clumsy breaking away, with the constant risk of falling back under the sway of a power as securing as it is stifling” (p. 13). The maternal body is symbolically terminated so that the enfant could enter language, yet it never ceases to challenge the fragile borders of the subject.

Moneta: Simultaneously Nourishing and Murderous

The figure of Moneta is viewed as having two aspects in tandem with the dialectics of abjection. First, she represents the poet’s mentor who helps him keep the abject at bay. Then, she also embodies the death-bearing maternal body, which reminds one of the “looming” Kristevan maternal Thing that conflates the boundaries upon which the symbolic is built (Kristeva, 1989, p. 15). Therefore, the poet’s encounter with Moneta is described as “the very mire in which the poem appears to flounder” (Thomas, 2008, p. 30) as the poet-dreamer becomes mired in the swampy abject. As the poet-narrator’s mentor and admonisher, Moneta represents the symbolic authority he holds onto in order to safeguard boundaries. He clings to her to save himself from the asymbolic realm where distinctions are obliterated. The poet-dreamer needs a mentor who saves him from falling into the realm of the speechless infant where borders between self and other are blurred. The poet-persona needs a guide to be orientated towards the symbolic realm of boundaries.

The poet-dreamer drinks the potion in the arbour, falls asleep and awakens in a dream. Within his dream, he sees “an old sanctuary” (Fall I.43-62). He goes into the temple where he sees Moneta for the first time. His first sight of Moneta shows her as a grave figure invested with propriety that betokens the wisdom and respectability of a mentor. The poet is overcautious, fearing to overstep the mark in a holy place; he is “sober paced,” repressing “haste,” which adds to the awe-inspiring encounter with a powerful figure (Fall I.93-6). As the guide who is to help the poet maintain his boundaries of the self, Moneta appears as one who sets a boundary between holy and unholy, proper and improper. These distinctions are vital since she functions as the power that enables the poet to keep the abject at bay.

Moneta’s immediate association with a holy flame, too, is important. The significance of the flame is elaborated upon in the following lines:

When in mid-May the sickening East wind
Shifts sudden to the south, the small warm rain
Melts out the frozen incense from all flowers,
And fills the air with so much pleasant health
That even the dying man forgets his shroud;
Even so that lofty sacrificial fire,
Sending forth Maian incense, spread around
Forgetfulness of everything but bliss. (Fall I.97-104)

As the poet’s guide who helps to repress the abject, Moneta is associated with the purifying power of fire in these lines. The lofty fire drives away the sense of filthiness related with the repulsive abject. The

sickening wind representing the revolting abject gives way to the cleansing warm rain that revivifies the incense of the flowers and repels the abject; that which sickens turns to pleasant health, and death turns to life. The holy fire repels decomposition, and thus cultivates vitality. Moneta helps the poet to distance himself from the sickening situation in which the defeated Titans are locked. Moneta functions as the mediator between the poet and the Titans, and through her, the poet avoids being engulfed in their deathly melancholy. She thus enables him to express their plight by means of his words and to liberate himself from the death-bearing silence of the Titans, which extinguishes poetic utterance.

Following this relatively soft image of Moneta, she next emerges as an admonishing figure. Being unseen by him, she addresses the poet-narrator:

If thou canst not ascend,
 These steps, die on that marble where thou art.
 Thy flesh, near cousin to the common dust,
 Will parch for lack of nutriment - thy bones
 Will wither in few years, and vanish so. (Fall I.107-111)

Moneta emerges as an intimidating goddess, even a “sphinx-like figure” (Ryan, 1990, p. 273). The “unexpected fury of Moneta’s violent condemnation” (Sperry, 1994, p. 328) is intended to groom the poet. She evokes the sphinx who represents a place of meeting and splitting at once, as borders and crossroads suggest. The figure of the sphinx is a “hybrid guardian of the threshold” and her name means both “to throttle” and “to bind” (Margaroni, 2004, p. 52), which is pertinent to Moneta’s bivalent nature.

Menaced by Moneta, the poet-narrator feels “the tyranny / Of that fierce threat” (Fall I.119-120). The hard task of ascending the immortal steps requires the poet-persona to abandon the semiotic luxurious arbour characterised by the profusion of sensual delights. He must rise up the ladder of the poetical development to “feel the giant agony of the world” (I.157). This task forces the poet-narrator to discriminate between the fanatic savage and the creative poet. The former luxuriates in the “state of indolence where impressions are received and associations made” while the creative poet actively shapes his impressions and gives them “a form which is apprehensible to others, rescuing them from oblivion” (Garrett, 1987, p. 41). The poet-narrator begs this “High Prophetess” to “purge off” his “mind’s film” (Fall I.145-6). Moneta is now seen as a powerful figure who purifies the poet and frees him from the abject collapse of boundaries. The goddess warns the poet who aspires to mount up the steps of the temple that no one can soar so high:

“But those to whom the miseries of the world
 Are misery, and will not let them rest.
 All else who find a haven in the world,
 Where they may thoughtless sleep away their days,
 If by a chance into this fane they come,
 Rot on the pavement where thou rotted’st half” (I.148-53)

The now-menacing goddess tells the poet to open himself up to the sorrows of the world and to gain insight into the tragic nature of existence. She urges him to leave behind the garden of earthly delights. She warns him against the abject condition of corruption. He will fall into this rotting pit if he fails to discriminate between the rotting dreamer and the poet. The former is enchained in dumb amazement in the asymbolic realm of undifferentiated heterogeneity, while the latter feels the agony of the world and expresses it in a symbolic form intelligible in the world of the linguistic sign. On the one hand, she is a benign guide who tells him what it takes to be a mature poet; on the other, she reprimands him for his rotting half. She castigates him for being a weak dreamer seeking wonders: “Thou art a dreaming thing, / A fever of thyself” (Fall I.168-9). His being a fever of himself suggests that he lives in a solipsistic world where self and other are not differentiated, and this is poisonous and death-dealing. As a mentor guiding the poet to struggle against the revolting collapse of boundaries, Moneta makes distinctions. She reminds him that pain and joy

are distinct; she castigates the pure dreamer who “muddies human experience by not discriminating joy and pain” (White, 2010, p. 195). Hence, the poet-narrator sees Moneta as the representative of the symbolic who gives the poet a stable identity with defined contours that will locate him in the symbolic realm of structures. Therefore, the poet-narrator asks Moneta to define him:

If it please,
Majestic shadow, tell me: sure not all
Those melodies sung into the world's ear
Are useless: sure a poet is a sage,
A humanist, physician to all men.
That I am none I feel, as vultures feel
They are no birds when eagles are abroad.
What am I then? (Fall I.186-193)

Feeling worthless, but seeking to prove himself, in the presence of an admonishing goddess, the poet-narrator asks her to delineate the boundaries of his identity. Moneta, in response to his question, vigorously discriminates between poets and dreamers:

The poet and the dreamer are distinct,
Diverse, sheer opposite, antipodes.
The one pours out a balm upon the world,
The other vexes it. (Fall I.199-202)

Moneta represents the symbolic realm, which maintains distinctions. She warns the poet-narrator against the dreamer who is immersed in utter abundance of sensuous intensity, against the influx of too much affect, which causes linguistic signifiers to remain as impulsive sounds not shaped into intelligible utterances. The semiotic influx of drives vexes the symbolically constructed world. The poet heals the muddled dreamer. The poet is to embalm the abject corpse whereas the dreamer gnaws away at it.

The poet-persona clings to the majestic Moneta to avoid relapsing into the abyss of “the sable charm” and “dumb enchantment” (Fall I.10-11). As the mother of the muses who inspire poets, Moneta stands for “the fine spell of words” (I.9) which saves the poet from the realm of the unsignifiable. Moneta, however, also represents the suffocating abject maternal body. She tells him that his flesh will “parch for lack of nutriment” and his bones will “wither in few years” (I.109-11). Moneta’s threat tyrannises the poet-persona as her intimidating presence recalls death. The death-dealing abject looms over the poet, hovering on the periphery of his words:

So fine, so subtle, felt the tyranny
Of that fierce threat and the hard task proposed.
Prodigious seem'd the toil, the leaves were yet
Burning when suddenly a palsied chill
Struck from the paved level up my limbs,
And was ascending quick to put a cold grasp
Upon those streams that pulse beside the throat:
I shriek'd; and the sharp anguish of my shriek
Stung my own ears I strove hard to escape
The numbness; strove to gain the lowest step.
Slow, heavy, deadly was my pace: the cold
Grew stifling, suffocating, at the heart;
And when I clasp'd my hands I felt them not.
One minute before death, my iced foot touch'd
The lowest stair; and as it touch'd, life seem'd

To pour in at the toes. (I.119-34)

Death claims the aspiring poet. Moneta has a Medusa-like effect upon the poet, for the chill petrifies his limbs. The abject suffocates the poet and chokes the poetic voice. Kristeva (1982) argues that a “clumsy breaking away” from the maternal body runs the risk of “falling back under the sway of a power as secure as it is stifling” (p. 13). The poet-narrator fails to separate from the maternal body, to assert his autonomy, and thus, falls under the sway of the stifling pre-symbolic maternal body. Moneta’s power is not only that of providing security as a mentor, but it is also stifling as that of an imperious admonisher. The poet shrieks as he fights against the abject, which engulfs him. He shrieks because the abject “beseeches a discharge, a convulsion, a crying out” (Kristeva, 1982, p. 2). The poet-persona strives to escape the feeling of numbness. He shrieks and is revived; “one minute before death,” life seems to “pour in at the toes” (Fall I.132-4). Revitalised, the poet mounts up the steps (I.134).

To compose poetry without being immersed in the asymbolic realm of indistinct profusion, the poet needs an overbearing Moneta who helps the poet to be embedded in the realm of the symbolic. The poet-narrator falls under the sway of the monitoring goddess who will choke his “utterance sacrilegious” (Fall I.140). Under the eyes of his mentor, the poet-persona feels the sensation of dying and coming back to life. Moneta assures him the strength that took him up the first step of the temple to save himself was his own, and remains his saving ability: “Thou has felt / What ’tis to die and live again before / Thy fated hour. That thou hadst power to do so / Is thy own safety” (I.141-4). In contrast to this reassurance, she reminds him that his other half is rotten before he mounts the steps of the temple (I.153). When Moneta goes on to admonish him for being a weak dreamer, the poet castigates himself and attempts to sever himself from all rotting dreamers:

Then shouted I
 Spite of myself, and with a Pythia’s spleen,
 Apollo! faded! O far flown Apollo!
 Where is thy misty pestilence to creep
 Into the dwellings, through the door crannies
 Of all mock lyrists, large self worshippers,
 And careless Hectorers in proud bad verse.
 Though I breathe death with them it will be life
 To see them sprawl before me into graves. (I.202-10)

He represents dreamers as worshipping themselves as they lie buried in their solipsistic worlds; he wants them to be killed by a pestilence. Thus, these dreamers are associated with the death-bearing abject, the death-infecting disease. The poet strives to dissociate himself from these rotting dreamers.

Moneta now begins to recount to him the tragedy of the Titans. As she starts, she changes into a desperately mourning figure: “by her voice I knew she shed / Long treasured tears” in the “temple, sad and lone” (Fall I.220-21). She describes herself as the “priestess of this desolation” (I.227); “sad Moneta” cries and says to the poet that her power of memory is a curse to her (I.240-44). The goddess who has been so far called “Holy Power” (I.136) and “High Prophetess” (I.145) turns into a grieving figure. Up to this point in the poem, she has been marked by shadows. When she is first introduced, she is hidden by “soft smoke” and the poet only hears her voice (I. 105-6); she is called “the veiled shadow” when she speaks for the second time (I.141). She is also named “Majestic shadow” (I.187, I.22) and called a “tall shade” veiled in “drooping linens” (I.194, I.216). That Moneta is heard, but not seen clearly, and that she is surrounded by shadows makes her more majestic and awe-inspiring, and makes her loftiness more impressive by rendering it tantalisingly ambiguous. However, as she begins recounting the tale of the Titans, this harsh image is mitigated, making her appear less severe. As the poet listens to the account of the miserable Moneta, he thinks her voice sounds like a maternal figure: “As near as an immortal’s sphered words / Could to a mother’s soften, were these last” (I.249-50). The poet-dreamer “approaches the goddess as a child does its mother,” as a result of which Mellor (2001) regards the poet-dreamer’s relationship with Moneta as “that of

goddess-mother-muse to human-son-poet" (p. 227). Moneta here changes to a maternal figure from an admonishing goddess, which evinces her enigmatic character.

Moneta is associated with a mother's soft words, but only temporarily. She is a forbidding goddess who frightens the poet-persona. In addition, he likens her "sphered words" to those of a mother while her robes, which invest her with symbolic authority, still intimidate the poet (Fall I.251-54). Moneta is recurrently presented as veiled in the poet's descriptions. For instance, she is shown as a "tall shade veiled in drooping white" whose speech and breath moved "the thin linen folds that drooping hung / About a golden censer from the hand / Pendant" (I.194, 196-98). The poet repeats almost word-for-word the same description of Moneta within the space of eighteen lines. This repetition of Moneta's description is striking, especially when one thinks the poet is resolved to discipline his style. The shadow that has an "accent feminine so courteous" (I.215) is different from the image of Moneta as an admonishing judge. This enigmatic figure shrouded in mystery is suggestive of the hazy image of the mother seen from the infant's fledgling point of view, of the nebulous image of the maternal body felt very faintly by the infant. The tall shade veiled in drooping linens, her voice, her breath stirring the linen folds, and the censer pending from her hand evoke not only the perspective of the child who looks upward towards the mother (vertically) but also the intimacy between the mother and the infant (horizontally). This image of Moneta as maternal voice and breath is much more intimate than that of Moneta as an admonitory figure.

A death-bearing image of Moneta follows these representations of Moneta as an intimidating goddess and a hazy maternal body when the poet saw her face paled

By an immortal sickness which kills not;
It works a constant change, which happy death
Can put no end to; deathwards progressing
To no death was that visage. (Fall I.258-61)

The abject emerges through Moneta's face, which is "drained of blood as if in death" (Roe, 2007, p. 192). The sickness that does not kill points to the abject condition of living in death. Death infects life; the boundary between death and life is blurred. Hence, the distinction that Moneta makes between life and death is obliterated. The poet says to himself he must not think now because Moneta's face progressing deathwards to no death is beyond the communicable; this visage is the unsignifiable that resists symbolic signification. With the veils parted, the poet-persona gestates towards a primary fusion with the maternal body. This union with the mother leads to "a living death" (Kristeva, 1989, p. 4), a union that is characterised as an immortal sickness that does not kill. Death (as the death of the symbolic subject of the linguistic sign) is the most important marker of the dissolution of the symbolic contract. The poet-persona is journeying back into the unnameable realm of the maternal body, which is "a trespass on ancestral space" (Parker, 1990, p. 116). There he trespasses on the realm of the ancestors by moving into the land of the primordial mother, transgressing into the pre-linguistic realm where there is no gap between the maternal body and the infant. The union with the mother is both delightful because comforting, and threatening because smothering. Moneta's eyes hold him back

with a benignant light
Soft mitigated by divinest lids
Half closed, and visionless entire they seem'd
Of all external things; they saw me not,
But in blank splendour, beam'd like the mild moon,
Who comforts those she sees not, who knows not,
What eyes are upward cast. (Fall I.265-71)

The eyes of the mother are captivating. A benignant light shines from Moneta's blankly splendid eyes, made beautiful also by their superb lids, which mitigate the otherwise overpowering intensity of the kind beams of her look, and renders their splendour comforting rather than terrifying. The face of an abject death-bearing

mother is conflated with the benign effluence of kindness. This twofold nature of Moneta dovetails with what Kristeva (1984) called “the threshold of language” (p. 45), for the poem presents itself as existing in a limbo between poetic utterance that signifies in the symbolic domain and the potential termination of poetic utterance by dreamers and fanatics.

Simultaneously fearing and cherishing the mother, the poet-persona transgresses into the realm of the unnameable through delving into Moneta’s mind, where

I ach’d to see what things the hollow brain
 Behind enwomb’d: what high tragedy
 In the dark secret chambers of her skull
 Was acting, that could give so dread a stress
 To her cold lips, and fill with such a light
 Her planetary eyes. (Fall I.276-81)

The poet voyages into the semiotic realm of the womb that resists signification. To behold “the scenes / Still swooning vivid through” her brain (I.244-5), the poet plunges into it to see things there. The poet thus ventures into the dark secret chambers of Moneta’s skull to recount the tragedy of the Titans. The poet turns towards the void of Moneta’s “hollow brain” and embarks on “a lone night-journey without landmarks” (Garrett, 1987, p. 43). Through the medium of Moneta, the poet journeys into “the hollow dark” (Fall I.455), which is the abyss that resists signification. He is in fact embarking on a nocturnal journey into what Keats in *Endymion* called “the old womb of night” (IV.372) through Moneta’s brain where the unnameable is enwomb’d. This nocturnal realm is where the symbolic vanishes and where the imponderable affect of the pre-symbolic is carried out. He journeys into this trans-linguistic realm without linguistic signifiers, without anchoring points, and this is terrifying for a poet who dreads being choked. The verb “enwomb” renders Moneta’s brain as a “maternal vessel” and it highlights “an adhesive maternal wrapping” (Kristeva, 1987, pp. 38, 34-5). The poet fears being contained by this pre-symbolic vessel. The verb “enwomb” evokes “entomb” as its lexical shadow (Stewart, 2001, p. 147). In the Keatsian echo chamber, the former evokes its ghostly shadow. This association suggests that being engrossed in Moneta’s brain is like being buried in a grave. In the realm of this uterine night, consciousness has not “transformed into signifiers those fluid demarcations of yet unstable territories where an ‘I’ that is taking shape is ceaselessly straying” (Kristeva, 1982, p. 11). This nocturnal uterus threatens to obliterate the poet.

This voyage into the night is marked by pain and fear. The poet intensely wishes to look into Moneta’s brain, aches to see what things are stored in her brain. Meanwhile, Moneta’s deathly face with its benign gaze is further complicated by the fact that her thoughts are sad and produce a dreadful stress on Moneta’s cold lips. All the same, the poet, twinging with his need to enter her mind, aspires to conquer this night of melancholy as if he were an avaricious prospector expecting to find “sullen entrails rich with ore” there (Fall I.271-4). This tendency to envision himself as the fearless conqueror is related to his anxiety about being submerged in the globed mind of the primordial mother and hence his attempt to inflate his feeble ego.

Moneta embodies both light and its loss for the poet. She is “the mirage of the primal Thing” (Kristeva, 1989, p. 41). This venture into the nocturnal realm of the mother evokes the metaphor of the black sun: “a light without representation: the [maternal] Thing is an imagined sun, bright and black at the same time” (Kristeva, 1989, p. 13). The description of the odyssey into the brain of Moneta is characterised by a conglomeration of both light and darkness. The poet-persona strains his eyes, and Moneta’s death-bearing visage is contrasted with her eyes’ “benignant light” (Fall I.260-70), which resonate with the maternal Thing as an imagined sun, both black and bright at once. Her “visionless” eyes that beam “like the mild moon” in “blank splendour” are suggestive of a light without representation (I.267-9). Moneta’s “planetary eyes” filled with light mark the poet’s journey into the womb of the night, “the dark secret chambers of her skull” (I.278). Thus, his union with the mother is both enlightening and smothering because of Moneta’s bivalent nature. Moneta, as a mentor, enlightens the poet, while the pre-symbolic darkness in her maternal realm threatens to extinguish his light.

The poet needs to murder the maternal Thing symbolically. Kristeva (1989) argues that killing the death-bearing mother is “the first step on the way to becoming autonomous” (p. 27). She adds that matricide is the “condition of our individuation” (p. 27-8). The matricidal drive is hindered in the case of the poet-dreamer who is captivated by the muse that stands for the Maternal Thing. Moneta’s death-dealing image suggests that “the maternal object” has been “introjected” and the melancholic self is put to death; this is what follows, Kristeva asserts, instead of matricide when the drive to kill the mother is inhibited (p. 28). The poet-dreamer makes “of Her an image of Death” when he identifies with her (p. 28). Making the archaic mother into an image of death is to give her a representation; thus, “the feminine as image of death” is, Kristeva maintains, “a screen for my fear of castration” (p. 28). Being immersed in the archaic Thing is, therefore, an “oceanic death” (p. 73).

Embracing the maternal is oceanic as well as deathly. Moneta’s “cold lips” are revitalised by the poet’s “devout lips” (Fall I.280, I.292). The poet and Moneta stand side by side “like a child by its mother” (Williams, 2010, p. 115). They are like “a stunt bramble and a solemn pine” (Fall I.292-3), an image reminiscent of the (de)penda(e)nt infant looking up to the shadow of the maternal body as the overpowering shade. By means of this union, the poet journeys into the realm of the barely representable, the rapacious depth that threatens to dissolve the linguistic sign. There, he hears Moneta’s voice and grows within him a power “of enormous ken / To see as a god sees” (I.301-304). Delving into Moneta’s brain that enwombs the Titans’s tragedy, the poet manages to recount the story of the fallen Titans stuck in the vale. The poet journeys through the veiled Moneta curtained in mysteries into the land of the vanquished Saturn veiled in the “shrouded” vale (I.311). On the one hand, the poet mourns for “the archaic Thing” through Moneta. On the other, telling the tragedy of the Titans, he accepts “a set of signs” which allow him to signify in the symbolic realm as a result of being severed from the primordial Thing (Kristeva, 1989, p. 41). The poet-narrator is, in one aspect, similar to the infant who learns language “when that intrepid wanderer leaves the crib to meet the mother in the realm of representations” (Kristeva, 1989, p. 41). In another aspect, differing from the intrepid wanderer, the poet-narrator is fearful lest he could submerge in the maternal Thing. The fear of being incorporated by the Thing is accompanied by the poet-dreamer’s urge to incorporate her speech that is the tale of the Titans recounted by Moneta. Their encounter is marked by loss of identity and the forging of identity through language at once. Kristeva (1987) states that once “the object that I incorporate is the speech of the other – precisely a nonobject, a pattern, a model – I bind myself to him in a primary fusion” (1987, p. 26). Kristeva’s account of introjection and language also sheds light on the poet-dreamer’s relationship with Moneta. The poet-narrator incorporates Moneta’s speech, introjects her language to recount the tragedy of the Titans like an infant incorporating the mother’s speech. He nourishes himself with words; thus, he becomes what he incorporates; he becomes his own muse. In one aspect, he leaves the crib to meet the mother represented in the domain of signs; in another aspect, he merges with the archaic mother and becomes the mother, the muse of his own self.

The poet’s imagination is housed in Moneta’s brain. With the poet passing through Moneta, she becomes the medium (Parker, 1990, p. 117). The poet goes into the womb of night through Moneta’s brain. The infantile stunt bramble identifies with the solemn maternal pine to continue his odyssey, and he has to that extent merged with his mentor. Through the protective medium of Moneta, the poet enters the realm of the bankrupt symbolic father without being engrossed by the death-dealing despondence of the overthrown Titans. Moneta guides him, he hears her voice, and she shows him a dethroned Saturn who has lost his realms. He realises that “what first I thought an image huge” is an “[u]nsceptred” Saturn with “his realmless eyes” (Fall I.324), for Saturn is no longer “the image pedestal’d so high” (I.298-99). Upon seeing Saturn as unsceptred, the poet is invigorated; a power grows within him, which enables him to see as a god sees. He sees as a god sees thanks to Moneta’s divine perspective. Now his inward eye (seeing things through Moneta) sees through things as agilely as his outward eye. The merging of Moneta as the inward eye and the poet as the outward eye helps him gain an insight beyond his limited perspective. Thus, the union with the mother immortalises the poet who mounts up the immortals steps of Moneta’s shrine. Henceforth, the theme regarding the tragedy of the Titans is vast before his enlarged vision. Endowed with a god-like perspective, he now knows he no longer belongs with vultures that are “no birds when eagles are abroad” (Fall I.192), for they chiefly feed on carrion, the abject decaying flesh of the dead animals. Thanks to

Moneta, the poet-narrator is reborn as an eagle, a bird known for its keen sight and powerful soaring flight. The legacy of the mortality of the maternal body is now replaced by Moneta's promise of immortality: "My power, which to me is still a curse, / Shall be to thee a wonder" (I.243-44).

Merging with the maternal Thing not only gives life, but also causes symbolic death. Reuniting with the primordial mother is "as lethal as it is jubilatory" (Kristeva, 1989, p. 19). The poet-persona's reunion with Moneta is also lethal since she is "the archetype of death" (Garrett, 1987, p. 43). He progresses deathwards, moving "backwards to the 'sable charm' – to the potential loss, or stifling, of voice - a return to infancy (in-fans) or speechlessness" (Parker, 1990, p. 117). This fear of regressing to a state of dumb enchantment pervades the poem, as its numerous references to suffocation and choking suggest. The poet-dreamer carves out a territory for himself within Moneta's mind; therefore, he is beset by abjection as he lacks "being particular" (Kristeva, 1987, p. 7). The "voracity of the dual symbiosis" (p. 55) disables the poet-dreamer from being autonomous. Therefore, the poet is threatened by a dissolution of identity. The poet assumes Moneta's identity and encloses himself in her brain, which challenges the tenuous borders of his selfhood. The merging with Moneta is marked by the fear of permeability that results from the dissolution of the boundaries between subject and object. The poet dreads speechlessness as the bower of imagination, embodied by Moneta, becomes a suffocating enclosure. He is worried his utterance will be choked (Fall I.140), for, in Moneta's presence, he has "no words to answer, for my tongue, / Useless, could find about its roofed home / No syllable of a fit majesty" (I.228-30). Moneta's globed brain overwhelms the roofed home of the poet's tongue, so he remains tongue-tied. Her globed brain is contrasted with the roofed home of his tongue in terms of magnitude. In addition, obliterating semantics with acoustics, these two words ("globed" and "roofed") also evoke volubility and roundness besides being phonetic cognates of each other. Keats as a poet of "seductive verbal melds" (Stewart, 2001, p. 141) allows the poetic language to generate meaning through lexical chords. The globed brain of Moneta brings to mind unbounded knowledge beyond a mortal's ken while the roofed home of the tongue refers to the symbolic aspect of signification that works in a limited space delineated by fixed boundaries. The former suggests untamed imagination rendered through the semiotic component, whereas the latter recalls the symbolic aspect of language established by linguistic laws.

The reunion with the maternal Thing is potentially lethal since it threatens to dehumanise the poet. This can happen in two ways. Firstly, the merging with the death-dealing Circe-like maternal Thing causes her captives to lose their human forms. Secondly, merging with Moneta collapses the boundary between self and other, mortal and immortal, and this leads the poet to be dehumanised, in other words, to be immortalised and to see as a god sees. The poet strives to accomplish the latter by rejecting the former. Despite his resolution to transcend the dehumanising carnality and to idealise the disembodied ascension to the temple of sublime poets through the desexualised medium of Moneta, the abject still resurfaces in "the hollow dark" (Fall I.455). As he recounts the Titans' tragedy through the brain of Moneta, the tenuous borders of his identity are threatened by the emergence of "the sable trees, / Whose arms spread straggling in wild serpent forms" (I.446-47). When these serpentine forms (that straggle, grow untidily, spread irregularly) intimidate him and threaten the linearity of the narrative as he recounts the story of the Titans, his "pleasant union of sense" is broken (I.438-45). This unsettles the poet. He is crushed underneath the weight of the gloomy vision of the Titans:

But my own weak mortality, I bore
The load of this eternal quietude,
The unchanging gloom, and the three fixed shapes
Ponderous upon my senses, a whole moon. (Fall I.389-92)

The poet-narrator, overburdened with the despair of the Titans' story, curses himself (I.398-99). His brain cannot handle the influx from Moneta's divine brain. His weak mortality disturbs the poet because he aspires to be immortal. The legacy of the maternal body, which is death, disrupts the poet's ascension. He becomes more haggard and ghostly as pestilence creeps into the dwelling of the poet-narrator.

The initial image of Moneta as the guardian of distinctions is shattered by the image of the poet merging with his muse. Moneta's power is both a wonder and a curse. For a poet submerged in the maternal Thing, the distinction between self and other is obliterated. Barnard (1987) argues, "Moneta's otherness has a weird familiarity" (p. 132). She is, to the poet, an other that is uncannily familiar; he passes through her. Her uterine brain coalesces the poet and the muse, while the poet-dreamer becomes Moneta and "disappears into the creatures of his imagination" (Ward, 1990, p. 18).

The poet comes across Moneta in a dream within a dream, and she recounts the Titans's tragedy "from the antechamber of this dream" (Fall I.465). This antechamber represents the unconscious or the unrepresentable in the poet's psyche. It is the "source of poetic wisdom [that] seems to lie in deep, possibly dangerous crevices of the mind, a terrain to which only the dreamer can gain access" (Garrett, 1987, p. 41). This terrain resists signification; therefore, the poet hesitates to go beyond the confines of the comprehensible symbolic. The poet digs into the unsignifiable, pauses to give a shape to whatever he has gleaned from Moneta's brain and to render it in an intelligible form. He does not dare go beyond as he fears falling into the maternal abyss where the symbolic is entirely exterminated.

The poet-dreamer and Moneta are the dramatis personae of the Keatsian psyche, which splits into a multiplicity of selves. A polymorphous poet-dreamer retreats into a mental temple. In this solipsistic sanctuary of the poet merging with Moneta, the boundary between the outward eye of the poet and the inward eye of the muse is blurred. This collapse of the boundary points to "self-referential poetic making" (Bennett, 1994, p. 157). Similarly, O'Neill (1995) notes, "nurturing by his muse" requires isolation (p. 162). In this self-enclosed realm, the poet and the muse are the same person. Self-referentiality isolates the poet and obliterates the distinction between inside and outside. Embodying the inward eye, Moneta is "visionless" of the external things; therefore, she represents the introspective half of the poet. Since she is inward-looking, her eyes are blank (Fall I.267-69). Many critics argue the poet and Moneta are mirror images and they are not differentiated by the boundary between self and other (Barnard, 1987; Homans, 1990; Day, 1996; Perry, 1998; Faflak, 2008; Thomas, 2008). Therefore, the poet-dreamer never sees his spectral self clearly for the shadowy self of the solipsistic poet-dreamer is always shrouded in mystery; the outlines of this allegorical mindscape are frustratingly evanescent. In this dream within the dream, where self and other are conflated, Moneta is too familiar to be an other. Therefore, she is engulfed in shadows, too hazy for the poet to see her clearly, too close for the poet to be able to behold her from a distance. She is like an inborn muse of his inner self. Keats changes the name of the goddess of memory from Moneta to Mnemosyne, from Roman to Greek, respectively. Moneta swings back to the relatively more polysyllabic, internally rhyming, self-resonating Mnemosyne (which repeats and encloses the sound of the syllable -ne within the sound ripples of the echoing syllable) and its gentle wave-like patterns of rising and falling as the poet merges with her. She is called Mnemosyne only twice: "the griev'd voice of Mnemosyne" that is different from the menacing voice of Moneta, and Mnemosyne of "the dusk vale," the darkness of which obliterates the distinction between self and other (Fall I.331, 518). Therefore, one may argue that Moneta represents the mentor who urges the aspiring poet-dreamer to adhere to the symbolic law, while Mnemosyne embodies the maternal Thing with whom the poet-dreamer is intermingled in the pre-symbolic realm. In other words, Mnemosyne is the semioticised Moneta, which resonates with the bivalent nature of the goddess.

Moneta, as the abject mother, dominates the poet-dreamer, and subjects him to pain and self-castigating rituals. This primary fusion does not lead to an opening or an "emptiness" that is "precisely encompassed in linguistics by the bar separating signifier from signified and by the 'arbitrariness' of the sign, or in psychoanalysis by the 'gaping' of the mirror" (Kristeva, 1987, p. 42). The symbolic is constructed in this emptiness; however, the merging of the poet and the maternal muse cancels the linguistic bar between the signifier and the signified. Therefore, the emptiness is not, for the poet-dreamer, encompassed in the symbolic sign but enwombed by the maternal muse. Separation from the maternal Thing gives the poet-dreamer an opportunity to become a subject of representation. Nonetheless, the vacuity this separation opens up is "the barely covered abyss where our identities, images, and words run the risk of being engulfed" (p. 42). This gaping abyss sucks in the poet-dreamer. His words are inundated, which is why the poem comes to a standstill.

The poet-dreamer oscillates between the two facets of Moneta: Moneta as a mentor who urges the poet to adhere to the symbolic law, and Moneta as the embodiment of the pre-symbolic maternal Thing. However, towards the end of the poem, contained by the “nonobjectal Thing,” the poet exhausts any possibility of becoming a subject in the symbolic realm (Kristeva, 1989, p. 48). Submerged in the archaic Thing, the poet is shielded from “the pain of pre-oedipal separation” (p. 49). He capitalises on “the narcissistic object” and broods over it “within the enclosure of an exitless personal vault” or “in the vault where sadness has locked up with the mother” (Kristeva, 1989, pp. 60, 63). He meets Moneta in the “domed monument,” and thus her globed brain becomes for the poet his personal vault. Moneta’s globed brain that enwombs things is domed. This metaphor suggests the poet-dreamer is housed in Moneta’s brain, as the Latin etymology of “dome” refers to *domus* that means “house.” Drawing on this etymological association, we can see Moneta as either dominating or domesticating the poet-dreamer, for both verbs derive from the Latin word *domus* (Merriam-Webster, 2022). A simultaneously dominating and domesticating Moneta would be congruous with her dual nature: a muse admonishing and comforting the poet at once. As a dominating goddess, she is “the archaic Thing of omnipotent ascendancy” that enwombs the poet-dreamer (Kristeva, 1989, p. 64). As a domesticating goddess, she is guiding and taming the indulged dreamer, reminding him of the distinction between the cultivated land and the wilderness. By extension, she points to the difference between the poet as the maker of a symbolic artifice, mastering “the fine spell of words,” and the dreamer as the savage whose imagination submerges in “dumb enchantment” (Fall I.11). The words that are associated such as “enwombed,” “globed,” “roofed” and “domed” are strangely semanticised. Distant semantic fields are connected, thereby producing new verbal associations that destabilise the signifier. The poet-dreamer evacuates (symbolically fixed) meaning from words and shows a delight in their asemantic, asymbolic echolalias. Moneta also compels the poet not to disown the signifier, not to repudiate splitting, not to deny the divide between self and other, and the distinction between poets embedded in the realm of signs and indulged dreamers. She forces him to acknowledge “a chasm in the very subject” between signifiable subjects and symbolisable objects (Kristeva, 1989, p. 51).

Conclusion

The poet-protagonist in *The Fall* strives to preserve the distinction between genuine poets and pseudo-poets. His confrontation with Moneta lies at the centre of discussion in this paper. Moneta’s dual nature is of crucial importance. In one respect, she is a comforting mentor who helps the aspiring poet to maintain the boundary between genuine poets and savage dreamers. In another respect, she emerges as a death-bearing smothering figure with whom the poet-dreamer merges, because of which the boundaries between subject and object are obliterated.

This paper has demonstrated that the discussion of the abject and abjection revolves around the central character Moneta. Her twofold being has been claimed to represent the poet’s dialectical oscillation between the desire for undifferentiated heterogeneity and the urge to draw boundaries. Therefore, Moneta simultaneously embodies the abject and that which expels the abject. Her enigmatic characterisation demonstrates that the pseudo-poet’s drive towards heterogeneity and the genuine poet’s attempt at differentiation are folded into one figure, that is Moneta. Moneta is a mentor who guides the poet-narrator to preserve distinctions between poets and dreamers and to safeguard boundaries against the abject. Therefore, she is associated with the purifying power of fire. As his mentor, she warns the poet-narrator against the abject condition of rotting into which he will fall should he fail to make the division properly between the savage dreamer imprisoned in dumb amazement and the poet who is able to master the linguistic sign. All these features show her as the one who enables the poet to expel the abject. Besides being an intimidating goddess, a muse and an admonishing mentor, she also emerges as a mother. The son-poet’s relationship with the maternal muse is both jubilatory and lethal. On the one hand, it is jubilatory because he quests into Moneta’s “globed” brain to recount the tragedy of the Titans which is “enwombed” there (Fall I. 244-5, 276-7). On the other hand, it is lethal since he sees the death-bearing visage of the mother that progresses “deathwards” (Fall I. 260-1). He journeys into the uterine realm where the linguistic sign disintegrates, as a result of which, this paper has asserted, the poet-dreamer tumbles into the pre-linguistic

realm where the divide between the mother and the infant is not established. The poet-narrator quests into Moneta's mind to tell the tragedy of the Titans, yet *The Fall* remains a fragment, as the poet-narrator is submerged in the maternal Thing. He voyages beyond the fissured sign of the symbolic domain into the semiotic terrain of full words of plenitude that does not recognise the divide between self and other. However, "translatability" of the maternal total word into the symbolic split word becomes impossible so long as "the weight of the primal Thing prevails" (Kristeva, 1989, p. 42).

In conclusion, that which he seeks to expel engulfs the poet-dreamer. The conglomeration of the abject and the symbolic authority that expels the abject in one figure stifles the poet. The symbolic is overwhelmed by the semiotic as the poet-dreamer is submerged in the abject maternal Thing. Because of the blurring of boundaries, *The Fall* fails to differentiate between poets and dreamers despite the firm resolution to keep them apart. Therefore, the poem oscillates between light and darkness, between the fine spell of words and the primordial womb of night. The poet-narrator undergoes the process of becoming a poet who strives to dissociate himself from the realm of the black charm of dumb enchantment and to associate with the symbolic law. As he vacillates between these poles, his poetic capabilities are tested. He is tried to see whether he is the illiterate savage who does not trace his utterances on "vellum or wild Indian leaf" (Fall I.4-6) or the nascent poet who masters language. He is tested to see whether he relapses into the pre-linguistic realm of dumb enchantment or he commands language and is released from the prison house of undifferentiated heterogeneity. As his relationship with Moneta is a solipsistic encounter with his own shadowy self, a self-trial is taking place in his psyche. Therefore, the trial never ends, for he always oscillates between being a poet and a dreamer. Although the poet-dreamer attempts to move beyond the threat of suffocation, he fails. As poetic utterance comes to a standstill, the poem remains incomplete.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Barnard, J. (1987). *John Keats*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bate, W. J. (2014). *The stylistic development of Keats*. New York: Routledge.
- Bennett, A. (1994). *Keats, narrative and audience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Day, A. (1996). *Romanticism*. London: New York: Routledge.
- Faflak, J. (2008). *Romantic psychoanalysis*. Albany: State University of New York Press.
- Garrett, J. (1987). *Selected poems of John Keats*. London: Macmillan.
- Homans, M. (1990). Keats reading women: Women reading Keats. *Studies in romanticism*, 29(3), 341-70.
- Keats, J. (1986). *John Keats: The complete poems*. Ed. J. Barnard. Harmondsworth: Penguin.
- Keats, J. (2002). *Selected letters of John Keats*. G. F. Scott (Ed.). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kristeva, J. (1982). *Powers of horror: An essay on abjection*. L. S. Roudiez (Trans.). New York: Columbia University Press.
- Kristeva, J. (1984). *Revolution in poetic language*. M. Waller (Trans.). New York: Columbia University Press.
- Kristeva, J. (1987). *Tales of love*. L. S. Roudiez (Trans.). New York: Columbia University Press.
- Kristeva, J. (1989). *Black sun: Depression and melancholia*. L. S. Roudiez (Trans.). New York: Columbia University Press.
- Margaroni, M. (2004). The trial of the third: Kristeva's Oedipus and the crisis of identification. In *Julia Kristeva: Live Theory* (pp. 34-62). London and New York: Continuum.
- Mellor, A. K. (2001). Keats and the complexities of gender. In S. J. Wolfson (Ed.), *The Cambridge companion to John Keats* (pp. 214-29). Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Merriam-Webster. (n.d.). Dome. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved September 4, 2022, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/dome>
- Newey, V. (2001). *Hyperion, The Fall of Hyperion* and Keats's epic ambitions. In S. J. Wolfson (Ed.), *The Cambridge companion to John Keats* (pp. 69-85). Cambridge: Cambridge University Press.

- O'Neill, M. (1995). 'When this warm scribe my hand': Writing and history in *Hyperion* and *the fall of Hyperion*. In N. Roe (Ed.), *Keats and history* (pp. 143-64). Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, P. A. (1990). Keats. In H. de Almeida (Ed.), *Critical essays on John Keats* (pp. 103-28). Boston: G. K. Hall.
- Perry, S. (1998). Romanticism: The brief history of a concept. In D. Wu (Ed.), *A companion to romanticism* (pp. 1-11). Oxford and Malden: Blackwell.
- Ryan, R. M. (1990). The politics of Greek religion. In H. de Almeida (Ed.), *Critical essays on John Keats* (pp. 261-79). Boston: G. K. Hall.
- Roe, N. (2007). *John Keats and the culture of dissent*. Oxford: Clarendon Press.
- Sheats, P. D. (1983). Stylistic discipline in *The Fall of Hyperion*. In J. S. Hill (Ed.), *Keats: The narrative poems* (pp. 233-48). Houndmills: Macmillan.
- Sperry, S. M. (1994). *Keats the poet*. New Jersey: Princeton University Press.
- Stewart, G. (2001). Keats and language. In S. J. Wolfson (Ed.), *The Cambridge companion to John Keats* (pp. 135-51). Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Thomas, S. (2008). *Romanticism and visuality*. New York: Routledge.
- Ward, A. (1990). 'That last infirmity of noble mind': Keats and the idea of fame. In H. de Almeida (Ed.), *Critical essays on John Keats* (pp. 11-28). Boston: G. K. Hall.
- White, R. S. (2010). *John Keats: A literary life*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Williams, M. H. (2010). *The aesthetic development*. London: Karnac.

Abdülhak Hâmid'in Oyunlarında *Femme Fatale* İmgesi: *İçli Kız* ve *Finten* Örneği

Femme Fatale Image in the Plays of Abdülhak Hâmid: The Examples of *İçli Kız* and *Finten*

Bariş Berhem ACAR*, Seda ÇETİN**

Öz

19. yüzyıldan itibaren toplumsal hayatta kadının görünür olmasıyla birlikte endişeye kapılan bazı erkek yazarlar, özneleşen kadınları eserlerinde kötücüllükle, felaketle ve kaosla ilişkilendirerek bir anlamda cezalandırmışlardır. Toplumsal yaşamda görünür olan kadını olumsuz özelliklerle bezeyerek gösteren eserlerde *femme fatale* imgesi ortaya çıkmış, Türk edebiyatında da modernleşmenin başlamasıyla birlikte ilk örnekleri görülmüştür. *Femme fatale* tipi, kadınsılığını kullanarak erkekleri kendine âşık eden, oyunlarla amacına ulaşmaya çalışan ve eserin sonunda mutlaka felakete sebep olacak eylemlerde bulunan bir tiptir. Yazdığı oyunlarla toplumsal meselelere değinen Abdülhak Hâmid, kadının Batı'da olduğu gibi Osmanlı'da da ön plana çıkması sebebiyle eserlerinde *femme fatale* karakterler inşa ederek, ideolojik söylem içerisinde kadının durması gereken yeri örtük bir biçimde göstermiştir. *Femme fatale*'in kavramsal sınırlarını çizerek başlayan bu çalışma, Abdülhak Hâmid'in *İçli Kız* ve *Finten* isimli oyunlarında inşa ettiği *femme fatale* tiplere odaklanmaktadır. Yazarın bu inşa sürecinde *femme fatale* tipler merkezde olmak üzere diğer kadın karakterleri algılayışı üzerinde de durulmuş, yazarın *femme fatale* imgesini oluştururken beslendiği kaynaklar örneklerle gösterilmiştir.

Anahtar sözcükler: *Femme fatale*, Abdülhak Hâmid, kötücüllük, eril dil, *İçli Kız*, *Finten*.

Abstract

Some male authors who become distressed by the visibility of females in social life by 19th century in a sense punish women in their works through associating them with maliciousness, disaster and chaos. The image of *femme fatale* emerged in works depicting the woman who is visible in social life by adorning her with negative characteristics, and the first examples were seen in Turkish literature with the onset of modernization. *Femme fatale* type is the one that steals men's heart through using femininity, achieves her goals through shams and acts in a way that definitely causes disaster at the end of the work. Touching on social matters in his works, Abdülhak Hâmid forms *femme fatale* characters in his works and implicitly indicates the place of women in ideological discourse as a result of women's coming into prominence in Ottoman society as in the West. The present study firstly draws the theoretical boundaries of *femme fatale* and focuses on *femme fatale* types built in the plays *İçli Kız* and *Finten* by Abdülhak Hâmid. The perception of

* Arş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: barisberhemacar@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7294-7525

** Arş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: sedacetin@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5254-2915

the author of especially *femme fatale* types and then other female characters are emphasized and the sources used by the author while forming *femme fatale* image are manifested through examples.

Keywords: Femme fatale, Abdülhak Hâmid, maliciousness, masculine language, İçli Kız, Finten.

Giriş

Fransızca bir kavram olan ve Türkçede “ölümcül kadın” anlamına gelen *femme fatale*, tarihsel, sosyolojik ve politik koşullardan, cinsiyet rejimlerinden, cinselliğe ve bedene dair söylemlerden beslenerek ortaya konmuş bir imgedir. Daha çok sanat ve edebiyatta karşılaşılan *femme fatale*’ın, kurmacada sıklıkla tekrarlanan bir imge olduğu bilgisine ise kadın hareketleri ve dolayısıyla kadının ataerkil söylem içinde kendini bir birey olarak kabul ettirme yolundaki çabalarıyla ulaşılabilmektedir.

Femme fatale’ın erkek yazarlar tarafından sıklıkla tekrar edilen bir imge olduğunun fark edilmesi feminist hareketin edebiyat ve sanat alanında bir inceleme yöntemi olarak görülmesinden sonra anlaşılmıştır. Ölümcül kadın anlamına gelen *femme fatale*, “erkeği felakete sürükleyen, onun da etrafında örülmüş toplumsal ilişkileri ve toplumsal birimleri krize uğratan bir kadın tipolojisi” olarak tanımlanır (Arpacı, 2019, s. 140). Fransa’daki *femme fatale* karakterini Amerika’da *vamp* kadın; İtalya’da *diva* kadın tipinin karşıladığı görülmektedir (Derman, 1994, s. 22). Vamp, vampir ifadesinden gelir ve “meşum kadınların erkeğin kanını emdiği[ni]” çağrışıdır (Dorsay, 2000, s. 124). *Diva*’nın da ‘erotik ve tehlikeli kadınlar’ oldukları görülmektedir. Bunun yanında bu tiplerin casus, sosyete kadını, oyuncu ya da soylu macera kadını rollerinde erkeği kendi büyülerine kaptırıp kovuğundan çıkartan, sonra da mahveden meydan okuyucular olarak ele alındıkları da bilinmektedir. Ayrıca bu kadınlar, kendilerini makyaj ve giyim kuşamında dışa vuran ‘şeytani’ bir cinsel çekiciliği göze batırma çabasıyla birleştirmişlerdir.” (Akdede 2018, s. 86). *Diva* bu özellikleriyle toplumsal sıçrama yaşamayı ekonomik refahla birlikte toplumsal statü kazanmayı amaçlamıştır (Roloff ve Seebler, 1996, s. 153-154). Kadınların, eril dil tarafından kendilerine çizilen sınırı geçtiklerinde kötücül birer tehlike olarak anlatılmaları, öteki olarak kurgulanmanın da yolunu açar. Erkeği baştan çıkararak, felaketini hazırlayan, zekâsını sadece kötülük için kullanan, aile, ahlak, toplumsal yasalar gibi değerleri önemsemeyen hatta bilerek bozan kadın karakterler, sosyal hayattaki konumunu kadınlarla paylaşmak zorunda kalan erilliğin, söylemsel hâkimiyetini korumak için *femme fatale* karakterleri yaratmasına sebep olur.

Erkeklerin sosyal hayattaki hâkimiyetlerini kaybetmeye başlamaları kadınların önce çalışma hayatında sonrasında da toplumsal ve kültürel hayatta görünür olmasıyla söz konusu olmuştur. 19. yüzyıl sonunda (fin-de-siècle) yeni kadın (new woman) tipinin ortaya çıkmasıyla erkeklerin üstünlüğünü kaybetme endişeleri iyice artmıştır. “Yeni kadın, erkeklerle yan yana sigara ve içki içer, çalışır ve eğlenir. Cinsellikle ilgilidir. Şok eder ama şok edilemez. Dans eder, daha özgürdür, hayatıyla ilgili seçimlerine karar verir, vücut hatlarını vurgulayan dar kıyafetler giyer, makyaj yapar” (Akt. Weiss, 1979, s. 36). “Yeni kadın egemen cinsel ahlaka meydan okuyan yeni istihdam ve eğitim alanlarına girmeye başlayan 19. yüzyılın değişen toplumsal ve ekonomik koşullarının yarattığı kadın tipidir” (Stott, 1992, s. VIII). Bu yükseliş karşısındaki endişe, erkek yazarların yeni kadın tipine kötücüllük ekleyerek eserlerinde işlemelerine yol açmıştır. Stott’e göre *femme fatale*’ın kökleri, kadınların özgürleşmesine ilişkin kaygıların ve kadın cinselliğinin cezalandırılması gerektiğinin düşünüldüğü asır sonuna (fin-de-siècle) dayanır. Bu sebeple *femme fatale* Batı’nın ırksal, cinsel ve emperyal kaygılarının keşiştiği söylem sınırlarını aşan bir imgedir (Stott, 1992, s. 30). Dijkstra da *femme fatale*’ı asır sonunun semptomatik okumalarında, sosyal sınıf ve ekonomik hareketlilikle ilgili endişeleri birleştiren bir figür olarak tanımlar. Kadın bedenini bir araca dönüştüren bu figür, kapitalist modernitenin bir yansımasıdır (Dijkstra, 1986, s. 351). Asır sonunun ortaya çıkardığı imkânlarla kadının görünürlüğü arttıkça erkeğin egemenliğini kaybetme endişesi de doruğa çıkmış, bunun bir sonucu olarak kurmacada *femme fatale* imgesi yaygınlaşmıştır.

Femme fatale’ın ortaya çıkmasındaki bir diğer etken, asır sonunda mitolojiye ve geleneksel anlatılara duyulan ilgideki artıştır (Sully, 2010, s. 46). Mitolojiye duyulan ilginin artmasıyla, *femme fatale*’ın öncülleri olarak görülebilecek Yunan mitolojisindeki Aphrodite ve Hera; Sümer tanrıçası İştar; Tevrat’taki Delilah ve Salome; Kirke; Pandora; Sirenler; Gorgonlar ve Lilith gibi figürler de yeniden gündeme gelerek *femme fatale* imgesini beslemeye başlamışlardır. *Femme fatale* imgesi ile mitolojinin bağlantılandırılması

psikolojik yorumlamalara da kapı açmış, Freud, Jung ve Otto Rank gibi araştırmacılar kadın kötücüllüğünün arkaik temelleri olduğunu iddia etmişlerdir. Jung'un arketip ve anima kavramlarından da destek alan bu görüş, Otto Rank'ın ikiz teması (double) etrafında detaylı olarak şekillendirilmiştir. Bu fikri güçlendiren en önemli delillerden biri, *femme fatale*'in karşıtı olan melek tipi ya da masum kadın tipinin aynı eserde yer alması, bu iki imgenin birbirini bir anlamda tamamlamasıdır. Bu durum *femme fatale*'in öncülleri için de söz konusudur. Sandra M. Gilbert ve Suzan Gubar, üç cilt hâlinde yayımladıkları *Tavan Arasındaki Deli Kadın* isimli eserde bu durumdan bahsederler. Kadının cinsel ideoloji gereği biçimlendirilmeye çalışıldığını, olması ve kaçınması gereken karakter özelliklerinin çeşitli tipler aracılığıyla erkek yazarlar tarafından kadın okurlara yıllarca dayatılmış olduğunu tespit eden bu eser, iki karşıt tipin altını çizer. Bu tiplerden ilki erkeğin karşı cinsten görmeyi arzu ettiği tüm özelliklerin mücessemleştirildiği bir varlık olarak 'evdeki melek' tipi şeklinde isimlendirilir. "Erkek mutlu edilmeli; onun mutlu edilmesi kadının mutluluğudur" (Gilbert ve Gubar, 2016, s. 67) fikrine dayanan diğerkâm bir masumiyete sahip evdeki melek tipi, tüm hayatını erkeğine adanmış, eserlerde kendisine ait öyküsü anlatılmayan, çünkü kendine ait bir öyküsü olmayan, tefekkürle şekillenmiş saflığı sayesinde erkeğe ruhani bir sığınak olabilen bir varlıktır. *Tavan Arasındaki Deli Kadın*'da üzerinde durulan ikinci tip ise 'canavar' tipidir. 19. yüzyıl ve öncesi dönemlerde Batı edebiyatında sıklıkla görülen bu tipin makalenin kavramsal alt yapısını oluşturan *femme fatale* imgesiyle birçok ortak noktası vardır.

Kadının görünürlüğü, mitolojiye duyulan ilgiyle ortaya çıkan ve feminizmle birlikte incelenmeye başlayan *femme fatale* kurmacada sıklıkla tekrar eden özelliklere sahiptir. Olağan dışılığını erilliğin en büyük korkularından cinsellik, felaket ve ölüm üzerinden kurguladığını söyleyen Arpacı, *femme fatale*'in en temel özelliklerini sıralar: "Bu temsillerde *femme fatale* suça eğilimlidir, ahlaki olarak toplumsal normativitenin dışında bir yaşam tarzına sahiptir, kaos, karanlık ve ölümlü iç içedir. Bu ölüm bazen erkeği bazen de kendisini bulur." Melek kadınla eşleştirilen ideal eş, bir evlat ya da annelik özelliklerini hiçbirisini taşımayan *femme fatale* karakterler, "ölümcül bir tuzak ve tehlikeli bir macera" olarak görülürler. Hatta o zamana kadar kadına yüklenen bu özelliklerin en büyük tehdidi olarak belirtilirler (Arpacı, 2019, s. 141).

Femme fatale kadın karaktere sahip metinlerde erkek ölümcül kadınla tanışınca felakete sürükleneceği talihini de başlatmış olur. Bu anlatılarda, *femme fatale* kadın erkeği seçer. Erkeğin onun cazibesine kapılmaktan başka çaresi yoktur. Kurguladığı oyunlarla seçtiği erkeği elinde oynatan ve onun gücünü kontrol etmeyi başaran kadın sıradan ve kendisine hiçbir şey sunmayacak erkekler yerine gücü olan erkeği ayartır. Tahrik etme gücünden yararlanarak kurduğu oyunlar, *femme fatale*'in en önemli özelliklerinden biridir. Gizemli davranışları ve karanlık tavrıyla merak uyandıran *femme fatale*, erkeğin zihninin meşgul ederek sürekli kendisini düşünmesini sağlar. Oyunlarıyla erkeği yönlendirmeyi başaran kadın, kendini korunmaya muhtaç olarak göstererek erkeğin güç egosunu tatmin etmeyi de ihmal etmez. Özellikle gözyaşlarını kullanarak gardını indirdiğine erkeği ikna eden kadın, onun da zaaflarını ortaya sermesine imkân tanır. Böylece sonradan kullanabileceği silahları edinir.

Femme fatale kadının oyunlarıyla kendisine bağladığı erkeğe karşı en güçlü yönü, cinselliği ve dişiliğidir. Bununla birlikte "[f]emme-fatale'nin ölümcül olmazsa olmaz şartları, dayanılmaz bir cinsel cazibe, zekâ, sinsilik, kararlılık, istediğini elde etmek için her yola ama özellikle cinsel avlanma yoluna başvurmaktır" (Bolat, 2009, s. 165). *Femme fatale* kadın, "dişiliği belirgin, seksapeli yerli yerinde bunlarında bilincinde ve bu avantajlarını da, erkeğin başını döndürmek, onu tavlama, onu istediği yönde kullanmak için yararlanan kadın"dır (Dorsay, 2000, s. 124). Erkeği bencil arzuları için kullanan kadın, güzel, gösterişli ve bakımlıdır. Çekici ve işveli tavırlarıyla erkeği kendine bağlayan *femme fatale* kadın aslında o erkeğe karşı ilgisiz ve hissizdir. Onu felakete sürükleyecek eylemlerde bulunmaktan fazlasını beklemez. Erkek ise felakete sürüklendiğini bile bile kadının çevresinden ayrılmaz. Onulmaz bir bağlanmayla hep peşindedir. Etrafının uyarıları ya da kadının gittikçe sertleşen tavırları onu vazgeçiremez. Sonuna kadar gider (Kelleci, 2019, s. 11-12). *Femme fatale* kadının 'ağına düşen erkek', onun kötü emellerine alet et[tiği] ve erkeği aşırılığa sürükleyip sosyal statüsünü kaybetmesine, maddi ve manevi açıdan sarsılmasına sebep olarak toplum içindeki konumuna zarar ver[diği]" bir avdan fazlası değildir (Uğuz, 2013, s. 78). Tamamen kötücüllükle donanan *femme fatale* kadın, erkeğin ve toplumun başına gelen kötülüklerin en büyük sorumlusu olarak gösterilir (Gedik ve Kadayıfçı, 2016, s. 131). Bu yüzden anlatının sonunda erkek felakete sürüklenirken ona bunu yaşatan kadın da 'anlatının adaleti'yle cezalandırılır. *Femme*

fatale kadının “kendi çıkarlarını düşünmesi ve bunun için savaşması, erkek egemenliğinin şekillendirdiği yapının dışında bulunması (onun) cezalandırılması için kâfi” olarak görülür (Tan, 2012, s. 67). Böylece *femme fatale*’i konu alan anlatılarda, erkek kadın tarafından; kadın da metni kontrol eden eril söylem sebebiyle cezalandırılmıştır.

Türk edebiyatına da Batılı türler dâhil olmaya başladıktan sonra *femme fatale* imgesinin örnekleri görülmeye başlanır. Tipler üzerinden mesaj verme gayesi güden ilk edebî eserlerde, züppe, doğru/yanlış Batılılaşmış kişi, ideal/melek kadın tipleri gibi kötücül kadın karakterlere de yer verilmiştir. Metnin ideolojisine göre şekillenen tipler, özelliklerine zıt tiplerle birlikte karşılık içerisinde sunularak anlatılar inşa edilmiştir. *Femme fatale* tipler de melek kadın tipiyle birlikte kullanıma sokulmuş, böylece kadın, ya anne/eş olarak melekleştiği ya da bu rollerin dışına çıkmak istediğinde kötücülleşerek şeytanlaştığı bir kalıbın içerisinde eserlere alınmıştır. Kadınların mirastan pay almaya başladığı (Alkan, 1990, s. 86), cariyelik ve köleliğin kaldırılma çalışıldığı, üst sınıftan kadınlarla sınırlı da olsa kadınlara eğitim hakkı verildiği, başta öğretmenlik olmak üzere çalışma hayatında kadınların da görünür olduğu ve matbuat âleminde kadınların yazılarının yayımlandığı kadınlara mahsus gazete ve dergilerin çıkarıldığı Tanzimat yıllarında kadınların en fazla talep ettikleri ilkeler, “evlilik kurumunun düzenlenmesi, tekeşlilik, eğitimde kadına olanak tanınması ve toplumsal hayatta rahat hareket etmektir.” (Güzel, 1985, s. 859). Bütün bu gelişmelere rağmen, edebî eserlerde kadınların belli kalıplarla ifade edilmesi, kadının özneleşme çabalarına eril dilin yeniden belli kalıplara çekme çabası olarak görülebilir.

Namık Kemal’in *İntibah* romanında; Nabizade Nazım’ın *Zehra*’sında; hatta Şahika Karaca’ya göre eril söylemin hâkim olduğu bir dönemde yazmalarından dolayı ilk kadın kurmaca yazarlarından Fatma Aliye ve Emine Semiye’nin eserlerinde bile eril dilin kurguladığı melek/şeytan kadın tiplerinin örneklerine rastlanır (Karaca, 2019, s. 269). Kadın ya saf, iyi niyetli, eşine ve çocuklarına bağlı, eviçi bir yaşamla sınırlanmış, erkeğin istek ve arzularını gerçekleştirme için edinmiş olarak ya da erkeği yoldan çıkarmaya çalışan, güzelliğini, sözlerini, konumunu amaçlarına ulaşmak için kullanan, felaketlere sebep olan kadın imgesinin içine sıkıştırılarak sunulur. İkisinin dışında kadının etken olduğu, kendi kararlarını verdiği, bir erkeğin etrafında onu yüceltecek ya da felakete götürecektir bir yan karakter olmanın ötesine geçemediği görülür. Erkek yazarların ya da eril dilin hâkimiyetinde gelişen ilk dönem eserlerinde bu söylemsel kodların sürekli yeniden üretilerek, kadının gerçek hayattaki dönüşümünün edebiyata yansması neredeyse Cumhuriyet dönemine kadar ertelenir.

Edebiyatta kadının *femme fatale* imgesi etrafında kurgulanması romanla sınırlı değildir. Dönemin etkili edebî türlerinden biri olan tiyatrodaki da benzer bir durum söz konusudur. Batılı anlamda tiyatro ile Abdülmecit döneminde tanışan Türk izleyicisi, önce sarayda sonrasında ise tiyatro için müstakil olarak yapılan binalarda yabancı tiyatro topluluklarının oyunlarını izlemiştir. Başlarda Naum Efendi’nin sonrasında ise Gedikpaşa Tiyatrosu ile Güllü Agop’un girişimleriyle tiyatronun bir cazibe merkezine dönüştüğüne ünlü edebiyatçıların tiyatro eserleri vermeye başladığına şahitlik edilir. Rezaizade Ekrem, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Şemsettin Sami, Ahmet Vefik Paşa, Teodar Kasap, Âli Bey ve Ahmet Mithat gibi dönemin önde gelen yazarlarının oyunları sahnelenir. Ancak Gedikpaşa Tiyatrosu’nun tiyatronun -Ahmet Mithat’ın *Çerkez Özdenler* adlı dramının imparatorluğun etnik unsurlarına hürriyet duygularını aşıladığı bahane edilerek 1884’te II. Abdülhamid tarafından yıkılması, Türk seyircisini ciddi tiyatro eserlerinden mahrum bırakır (Akyüz, 2000, s. 57).

Tiyatronun sahnelenmesinin imkânsız hâle geldiği bu süreçte, dönemin önemli şahsiyetlerinden Abdülhak Hâmid de tiyatroya yönelmiş, oynanmak için değil okunmak için eserler kaleme almıştır. Kırk kadar eserinin yirmi dört tanesi tiyatro türünde vermesi, Tanzimat tiyatrosu için ne kadar önemli bir isim olduğunun kanıtıdır. Ancak onun tiyatro eserleri yeteri kadar incelenmemiştir. Şairliğinin gölgesinde kalan tiyatrolarına farklı açılardan bakmak mümkündür. Özellikle kadın karakterlerin ortaya konma şekilleri onun oyunlarının *femme fatale* imgesi çerçevesinde incelenmesine fırsat verir. Çünkü o da birçok farklı meseleye değindiği oyunlarında, dönemin kadına bakışını tekrar etmiş, kadın karakterleri belli kalıplar içerisinde kurgulamıştır. Özellikle *Finten* ve *İçli Kız* isimli oyunlarında, *femme fatale* tipin örnekleriyle karşılaşmak mümkündür. Her iki romanın ana karakterlerinin kötücül kadın özellikleri gösterdiği; karşılıklarında melek kadın imgesiyle birlikte sunuldukları görülmektedir. Bu çalışmada da bu iki oyunun kadın karakterleri,

femme fatale imgesi etrafında incelenecek, bu sayede hem Hâmid'in tiyatroları hem de dönemin kadına bakışının türler ötesine yaygınlaştığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Yan Karakter Olarak Femme Fatale: İçli Kız'ın Üvey Annesi

1875'te yayımlanan *İçli Kız*, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*'unun tesiriyle yazılan eserlerden biridir. Eserin *Zavallı Çocuk*'tan izler taşıdığı hatta Abdülhak Hâmid'in bu oyunu bizzat *Zavallı Çocuk*'un bir benzerini ortaya koymak arzusuyla kaleme aldığı İnci Enginün tarafından da ifade edilmiştir (Enginün, 1998, s. 11). Bunun yanında Recaizade Ekrem ve Shakespeare'in izlerini de taşıyan *İçli Kız*, halk anlatılarında karşılaşılan üvey anne motifi, veremin yenilmesi, fotomontaj gibi pek çok yeniliğe yer vermesi sebebiyle (Enginün, 1998, s. 11) günceli realist bir bakışla yansıtmada başarılı olmuş eserlerden biridir. Beş fasıldan oluşan oyun, Osmanlı'nın varlıklı sayılabilecek ailelerinden birine mensup Sabiha isminde bir genç kız etrafında gelişir. Annesini küçük yaşta kaybetmiş, babası, kendisinden birkaç yaş büyük üvey annesi ve hizmetçilerle birlikte büyük bir konakta yaşayan Sabiha, tüm vaktini okuyarak ve düşünerek geçiren bu yüzden de genç kızların sosyalleşme alanlarından olan mesire yerlerinden uzak kalmış melankolik bir kızdır. Konağa gelen bir yabancı (Yaşmaklı Kadın/Ayşe Kadın) anlattıkları ve komşu köşkte yaşayan Sadi Efendi'nin oğlu İzzet'in yazdığı aşk mektubunu vermesi sebebiyle Sabiha, İzzet'le gönül ilişkisi içine girer ve kısa süre sonra sabaha karşı odasında İzzet'le görüşürken babası Mesut Efendi'nin odaya girmesi yüzünden korku ve utançla baygınlık geçirir. Bu olaydan sonra gençlerin bir an önce evlenmelerini isteyen Mesut Efendi ise Sadi Efendi'nin, şanına yaraşır bir düğün yapacak kadar borç para bulabilme arzusu yüzünden isteğini gerçekleştiremez. Bu sırada üvey anne Raife Hanım da daima Sabiha'ya iğneleyici sözler söylemekte, türlü vesilelerle can sıkılmaktadır.

Mesut Efendi'nin yanında başka şekilde davranan Raife Hanım, içten içe Sabiha'nın ölmesini sağlayacak sebepler meydana getirmeye çalışır. Üvey anne Raife Sabiha'nın, Sadi Efendi yüzünden bir türlü gerçekleşmeyen düğünleri sebebiyle üzülmelerini fırsat bilerek Hekim Yorgi'den yardım alır ve Sabiha'nın veremden ölmesini sağlayacak ilaçlar almasını sağlar. Sabiha'nın daha da üzülmeleri için İzzet'in ve kendisinin fotoğraflarını fotomontajla birleştirir ve aralarında bir gönül ilişkisi olduğunu ima ederek Sabiha'ya gösterir. Sadi Efendi'nin düğünü sürekli ertelemesinin ardında da Raife Hanım vardır. Kimliğini değiştirerek edindiği sevgilisi Ahmet Bey'e, Sadi Efendi'ye gönderilmek üzere, Sabiha'nın ahlaksız bir kız olduğunun, bu yüzden namusuna düşkün bir insansa bu evliliğe izin vermemesi gerektiğinin dile getirildiği bir mektup yazdırır. Mesut Efendi'nin düğünün gerçekleşmesi için -parasını Sadi Efendi'ye vermek üzere- yalısını sarrafa satması sebebiyle yalıtı sarraftan Ahmet Bey'e satın alır ve ondan da bu yalıtı alır. Ahmet Bey'den daha fazla yararlanamayacağı noktada ondan ayrılır ve yine kimliğini değiştirerek Sadi Efendi'ye yaklaşır. Onunla ayrı bir köşkte buluşacak kadar yakınlaşan Raife Hanım bu sefer de Sadi Efendi'nin düğünü geciktirmesinde etkili olur. Mesut Efendi'nin düğün için verdiği paraları da Sadi Efendi'den alır. Sabiha'nın üzüntü ve hastalıktan ölmek üzere olması, İzzet'in de on sekiz aylık bekleme süresi boyunca aklını yitirme durumuna gelmesi sebebiyle Raife kendisini, istediklerini elde etmiş saydığından Sadi Efendi'den de ayrılır. Aradaki engellerin kalkmasıyla alelacele evlendirilen İzzet ve Sabiha ise arzu ettikleri gibi mutlu değillerdir. Oyunun son perdesi, lohusa yatağında ölmek üzere olan Sabiha ve yarı deli bir şekilde sayıklayarak etrafında dolaşan İzzet'le başlar. Bir ay önce doğum yapmış olan Sabiha hastalık sebebiyle güçlükle soluk alıp verir ve yanında dadısı ve hizmetçileri olduğu sırada ölür. İzzet ise odada karısının ölmediğini söyleyerek kahkahalarla güler, o esnada odaya gelen Mesut ve Sadi Efendi'ler durumu anlamak için Hekim Yorgi'yi çağırırlar ve ondan Sabiha'nın öldüğünü öğrenirler. Bu olaydan sonra odaya feraceli, örtülü bir şekilde giren Raife Hanım ise Mesut Efendi'nin öfkeyle başındaki örtüyü çekmesi yüzünden ifşa olur. Sadi ve Mesut Efendi'lerin yaşanan tüm kötülüklerin ardında Raife'nin olduğunu anladığı bu sırada sahneye Sabiha'nın genç hizmetçisi Perengiz'in getirdiği başka bir Hekim dâhil olur. Hekim Sabiha'ya bakarak onun henüz ölmediğini, bazı ilaçlarla iyileşebileceğini haber vererek herkesi şaşkırtır. Hekim'in tespitiyle kıza öldürücü ilaçlar verildiği ve Hekim Yorgi'nin Raife'yle olan ilişkisi de öğrenilmiş olur. Raife Hanım, tüm gerçeklerin açığa çıkmasından sonra intikamını aldığını söyleyerek sahneden ayrılırken Ahmet Bey herkesin şaşkın bakışları arasında "*istediğini yapana, istediğini yaparlar!*" (Tarhan, 1998, s. 193) diyerek tabancayla Raife'ye ateş eder. Tabancanın gürültüsüyle Sabiha ürküp kalkarken, Raife yere yıkılır.

Oyunun merkezinde İçli Kız Sabiha olmasına rağmen tüm olay örgüsünü alacağı nihai şekle doğru sevk eden esas kahraman üvey anne Raife Hanım'dır. Raife Hanım, kocası Mesut Efendi'nin ilk eşinden olan kızı Sabiha'ya yönelik sergilediği olumsuz tavır ve entrikalarla eserde kötülüğün temsilcisidir. Bu yüzden de İnci Enginün'ün işaret ettiği gibi, halk anlatılarındaki diğer üvey anne tipleriyle -üvey evladı entrikalı olayların içine çekmesi, kötülük yapması vb.- benzerdir. Bununla birlikte *İçli Kız*, üvey anne tipini uygulamada geleneksel anlatılardan farklı bir tavır sergiler. Raife Hanım'ı geleneksel üvey anne tipinden ayıran özelliklerin başında oyunda baba figürünün bulunduğu konum gelir. Baba masallarda ikinci eşin (üvey annenin) entrikalarından çoğunlukla haberdar olmaz, yapılanları bilse de edilgen tavrıyla ikinci eşe itaat ve kimi zaman da yardım eder vaziyettedir (Demir, 2020, s. 507). Ancak *İçli Kız*'da Sabiha'nın ölmesini sağlayacak türlü entrikalar meydana getiren üvey anne Raife ve kızının mutluluğu için her yola başvuran baba Mesut Efendi arasında oyunun sonuna kadar devam eden bir mücadele vardır.

İçli Kız'ın üvey annesini masallardaki üvey annelerden ayıran başka özellikleri de vardır ki bunlar Raife Hanım'ı üvey anne tipinden çok 19. yüzyıl Batı edebiyatında yoğun olarak ele alınan *femme fatale* /*kötücül kadın* tipine yaklaştırır. Bu özelliklerin başında Raife Hanım'ın oyundaki erkeklerin tamamına yakınıyla kurduğu münasebet gelir. Halk anlatılarındaki üvey anne tipi genellikle kötülüğü kendi tasarladığı veya entrikalarına kocasını bir şekilde alet ettiği hâlde Raife Hanım tüm entrikaları için erkeklerden yardım alır. Üstelik yardımını gördüğü tüm erkekler Raife Hanım için her şeyi yapmayı göze alacak derecede ona âşık olmuş kimselerdir. Üvey kızı Sabiha'ya başından beri mesafeli durduğu, evdeki halayıklardan Perengiz'in; “[k]endi her cuma, her pazar gezmeğe gidiyor da sizi götürmüyor, beni de götürmüyor a. Şu sizi niçin götürmüyor?” (s. 93) sözlerinden anlaşılan Raife Hanım'ın, kocası Mesut Efendi dışında oyunda ilk yakınlaştığı erkek Ahmet Bey'dir. Onunla daha fazla görüşebilmek niyetiyle yaz geldiği için Boğaziçi'ndeki yalılarına taşınmak isteyen Mesut Efendi'yi ‘taşınmak için eşref saati bekleme’ yalısıyla kandırmaktan çekinmez:

RÂİFE HANIM- (*Hiddetle yürüyerek*) Ay aman ne haliniz varsa görün. Günahı benim boynuma mı olacak? Benim boynuma mı olacak? (*Kendi kendine*) Ben Ahmet'i Boğaziçi'nde de görürüm. Aradaki deniz, pişmiş aşa soğuk su mu katacak? Soğuk su mu katacak? (s. 103).

Raife'yi eşini aldatan bir kadın olmaktan *femme fatale* olmaya doğru götüren temel sebep, onun halk anlatılarında görüldüğü gibi üvey annelik sebebiyle Sabiha'ya yönelik duyduğu kıskançlıktır. Bu kıskançlığın göstergesi ise Ahmet Bey'e, kendi isminin Sabiha olduğunu söylemesidir:

HANIM- (*Biraz düşündükten sonra*) Çünkü Mesut Efendi'nin kızı Sabiha Hanım bendenizim, öğrendiniz mi? (s. 153).

Raife'nin duyduğu kıskançlığı alevlendiren dönüm noktası ise Sabiha ve İzzet Bey'in birbirlerini sevdiklerinin anlaşılması ve sevenlerin evlenebilmesi için baba Mesut Efendi'nin ortaya koyduğu büyük gayrettir. Bu noktadan sonra Raife Hanım, tamamen *femme fatale*'a dönüşmüş olarak -önceden tanışmış olduğu Ahmet Bey dâhil- ilişkide olduğu erkekleri sözü edilen düğünün ertelenmesi veya iptal edilmesi amacıyla kullanmaya başlar. Ataerkil düzen içinde erkeğini kendi seçecek kadar hür iradeye sahip olan *femme fatale* tipi *İçli Kız*'da da yansımaları bulur (Kelleci, 2019, s. 10). Oyunda etraflıca ele alınan Ahmet Bey ve Sadi Efendi'nin felakete sürüklendikleri ilişkilerini başlatan Raife Hanım'dır:

AHMET BEY- Âh, o seni Kâğıthâne'de ilk gördüğüm gün. Ne idi, o ne idi? Hâlâ o Çağlayan âlem-i âbları gözümde tütüyor!... (s. 155).
SADİ EFENDİ- (...) Sâniyen hanıma önce ben alâka etmedim, ibtidâ o beni sevmiş. Dikkat isterim, o beni sevmiş (s. 156).

İlişkilerine istediği gibi yön verme kudretini elinde tutan Raife Hanım, bunu kurduğu kusursuz oyunlarla sağlar, hatta öyle ki erkeklerle oynamak onun için bir yaşam biçimine dönüşmüştür:

HANIM- (*Kendi kendine*) Aldatmak bana, ben aldatmağa mecbur. (s. 152).

HANIM- (*Kendi kendine*) Sanki düzen bana dil olmuş, ne söylesem aldatmak çıkıyor. (s. 155).

Kurgulanan oyun ve entrikalara yönelik inanç ise öncelikle Raife Hanım'ın karşı cinstе vücuda getirdiği merak duygusundan kuvvet alır. Bu sayede tutkunu oldukları hanımın gizemli tavırlarının nedenini merak eden oyundaki erkekler, ister istemez onun cazibesine kapılırlar:

AHMET BEY- (...) Sen bana şimdiye kadar kendini bildirmedin. Ne kadar sordumsa kim olduğunu bir türlü söylemedin. Her gün bir başka evde görüştük. Her gün bir başka kira arabasıyla geldin. Yalnız yanındaki Emine Kadın değişmedi. (s. 152).

SADİ EFENDİ- (...) [B]izim çıkmaz sokaktaki evin yanında bir komşumuz vardır Emine Kadın derler, (*Ahmet Bey yine ürperir.*) evinin bir odasının içi bizim selâmlık odasından görülür. İşte ben hanımı o odada gördüm. Ekseriya bana işaret eder, mahcubiyet gösterir, arz-ı muhabbet ederdi. Hâsılı beni celbeder, işaret edip sokağa çıkar, ben de çıkarım, tarif edip bir eve girer, ben de girerim. O daima Emine Kadın'la gezerdi. Delilesi o idi. (s. 156).

Erkeklerin ilgi ve alakalarını çekebilmek için Raife'nin, merak duygusundan nasıl yararlandığını gösteren yukarıdaki satırlar aynı zamanda *femme fatale* imgesinin başka bir yönüne de işaret eder. *Femme fatale* karakterlerin tüm entrikalarında kendilerine yardım eden bir yardımcıların olması durumu, *İçli Kız*'a Emine Kadın karakteri aracılığıyla yansıtılmıştır. Oyunun başından sonuna kadar Raife'nin yanında olan Emine Kadın, onun her planına sorgulamadan, Raife'den gelecek "ikram" karşılığında (s. 136) itaat eder.

Raife Hanım'ın oyunlarının inandırıcı olmasını sağlayan diğer bir etmen zaaf ve kusurlarını ilişkide olduğu erkeklerin önünde kusursuzca sergilemesi, dolayısıyla korunmaya muhtaç tavırları sebebiyle erkeklerin korumacı yanlarının açığa çıkmasını sağlamasıdır:

SADİ EFENDİ- (...) O gelir gelmez kucağıma koşup da sakalımı gözünün yaşıyla yıkadığın günleri unuttum mu sandın yaramaz!... Daha üç gün evvel seni seviyorum dediğim zaman kalbinin çarpınması on adımlık yerden işitiliyordu. Daha üç gün evvel yüzümü gördükçe güneş altında kalmış gibi hararetinden dudakların çatlardı. (...) Gülerek gelir, ağlayarak giderdin. (...) Bana gösterdiğin mecburiyet, ne gönlümde odalığının muhabbetini bıraktı, ne gözümde merhumenin hayalini koydu. (s. 163-164).

Raife Hanım, kurguladığı entrikanın istediği gibi sonuçlanmasını sağlamak için de gözyaşına ve zayıflığa başvurarak amacına ulaşır. Düğünün iptal edilmesi için Sadi Efendi'ye gönderilecek sahte mektupların Ahmet Bey tarafından imzalanması da Raife Hanım'ın keder ve gözyaşıyla süsleyerek oynadığı oyun sayesinde mümkün olur:

HANIM- (*Tahazzun ile*) Çünkü ben size bu kadar mecbur iken İzzet Bey'i elbette istemem. Öğrendiniz mi?

AHMET BEY- (*Tehâcüm ile*) Zihnime şaşkınlıklar geliyor! Ne söylüyorsun.

HANIM- (*Daima teessürle*) Efendi babam beni İzzet Bey'e zorla vermek istiyor! Ben o zulmü çeker miyim? Çeker miyim?

(...)

HANIM- Şimdi mektubu da verirsiniz a. Verirsiniz a!

AHMET BEY- Hem mektubu veririm, hem de Fettah Efendi'ye birkaç mektup daha yazarım. (*Mektubu Hanım'a vererek*)

Al efendim. İstersen benim aleyhimde de bir mektup yazdır. Ben onu da böyle okumadan mühürlerim. (s. 153-154).

Femme fatale imgesinin en belirgin özelliklerinden biri de kötücül kadının bedenini bir cinsel obje olarak kullanması ve bu sayede erkeği etkisi altına almasıdır. Raife Hanım'ın cinselliği bir silah olarak kullandığına

dair oyunda açık işaretler olmamasına rağmen, Sadi Efendi'nin sarf ettiği, “[ü]ç ay evvel bu evi tutmağa mecbur oldum. Üç aydan beri de burada görüşüyoruz. Ah, o kadar güzel bir mahlukayı adam elli yaşından sonra değil, bunadından sonra bile sever.” (s. 156) şeklindeki sözler ve Raife Hanım'ın Ahmet Bey'le de ‘Ahmet Bey’e mahsus bir oda’da görüştüğü bilgisinin dördüncü fasılın başında yer alması, Osmanlı toplum yapısı göz önünde bulundurulduğunda oldukça serbest bir yaşantıya işaret eden kısımlardır. Raife Hanım'ın, Ahmet Bey'in deyişiyle, “[b]eğenmediği adama vermek istedikleri bir kız bu yolda gezmeğe mecbur olur” (s. 154) diyerek ima ettiği toplumsal beklentinin dışındaki yaşantısı, aslında arka planında büyük hedefleri barındıran bir tuzaktır. Bu şekilde önce Ahmet Bey'i kandıran Raife Hanım, ondan Sadi Efendi'nin biraderi Fettah Efendi'ye Sabiha'yı kötüleyen bir mektup yazdırır. Daha sonra Mesut Efendi'nin -parası Sadi Efendi'ye verilmek üzere- sarrafa sattığı yalıtı Ahmet Bey'e yeniden satın alıncı olarak ondan hediye olarak alır. Kandırıldığını anladıktan sonra Ahmet Bey'in, “[n]em var ne yok, bana hepsini sattırdı” (s. 161) sözleriyle işaret ettikleri, maddi zararın daha da büyük olduğuna gönderme yapar. Raife Hanım'ın ‘bu yolda’ bir hayata sahip olması Sadi Efendi'nin de maddi manevi bedeller ödemesine neden olur. Kendisine müstakbel gelini Sabiha hakkında gelen olumsuz mektuplara rağmen düğünden tamamen vazgeçmeyen Sadi Efendi, Raife'nin düğünü istememesi üzerine oğlu İzzet'in mutsuzluğuna rağmen bu işten vazgeçer. Üstelik Mesut Efendi'nin gönderdiği parayı da Raife'ye verir. Raife Hanım'ı sevdiği bilinen (s. 192) ancak ilişkilerinin mahiyeti eserde detaylı olarak verilmemiş olan Hekim Yorgi de bu sevginin ‘muhtemel’ bedeli olarak Sabiha'ya verdiği ilaçlarla onun ‘verem olacağı sözü’nü (s. 136) verir. Nitekim yaşadıkları ve aldığı ilaçların etkisiyle iyice güçsüzleşen Sabiha, oyunun sonunda herkesin kendisini öldü sanacağı bir kriz ve baygınlık geçirir. Oyunda kendileriyle ilgili başka bilgi verilmeyen Mehmet ve Raif Bey'ler de Raife Hanım'ın isteklerini yerine getirerek sahte mektuplar yazıp Fettah Efendi'ye gönderirler.

Raife'nin etki alanındaki tüm erkekler *femme fatale* imgesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak kaos, karanlık ve ölüm (Arpacı, 2019, s. 144) çemberinin ortasında kalmış gibidirler. Hepsi Raife'nin gerçekleştirmek istediği bir planın parçası olan bu erkekler yaklaşan felaketi hissetseler de karşı koyamazlar. Bu erkeklerden Raife'nin kocası Mesut Efendi onun, kızına karşı kötü düşünceler besleyen bir ‘üvey anne’ olduğunu bildiği hâlde onunla evliliğine devam eder ve böylelikle Raife'nin, kendisini dolaylı olarak kontrol altında tutmasına müsaade eder. Bu durum ise Mesut Efendi'nin, “*şeytan huyunda bir kadın*” (s. 139) diyerek tasvir ettiği Raife'nin, İzzet ve Sabiha'nın evlenmeleri için yalıtının satılacağını öğrenmesine, Hekim Yorgi'den aldığı ilaçları Sabiha'ya içirebilmesine imkân tanır. İzzet'in babası Sadi Efendi için de durum farklı değildir. Oğlunun Sabiha'yı sevdiğini bilmesine rağmen ‘şanına yaraşır, gösterişli bir düğün yapmak’ bahanesiyle düğünü erteler. Sadi Efendi, ‘on dört ayı’ (s. 156) bulan bu ertelemenin yalnızca gösterişli bir düğün yapma arzusundan ibaret olmadığını, “[l]âkin, parayı bitirmemiş olsaydım, bunlardan mümanaat görmeseydim bile, yine ben düğünü yapamayacaktım. Doğrusunu ister misiniz, beni niyetimden geçiren ancak bizim hanımdır” (s. 159) sözleriyle itiraf ederek Raife'nin isteğiyle düğünün gerçekleşmediğini dile getirmiş olur. Uzun ve ıstıraplı bekleyiş yüzünden İzzet'in delirmesine, Sabiha'nın da verem olup ölümün eşğine gelmesine neden olan Sadi Efendi, -ismini Nafia olarak bildiği¹-Raife'nin, aslında kendi hayatında meydana getirdiği yıkımın bilincindedir: “*Vakti var diye İzzet'in düğünü gibi bizim nikâhı da geciktiriyorsun. Ben mektupta ya bana varmağa razı olursun yahut ben de sana rağmen İzzet'e Mesut Efendi'nin kızını alırım diye yazdım*” (s. 163). Buna rağmen Sadi Efendi Raife'nin oyununa geldiğini öğrendiğinde önce kızar, sonra onun tarafından -söylenenlerin şakadan ibaret olduğu yalanıyla- bir kez daha kandırıldığında Raife'nin affına sığınır: “*Ben ettim sen etme hanımcığım. Hem ben öyle yalandan hiddetlendiydim*” (s. 166).

Yaklaşan felaketi hisseden son isim Ahmet Bey'dir. Oyunun sonunda tabancasıyla Raife'yi öldürerek, onun bir türlü getiremediği ölümü oyuna getirmiş olan Ahmet Bey, düşüncelerini saran karanlığın farkındadır:

¹ Nafia, Sabiha küçükken ölen annesinin adıdır.

AHMET BEY- (*Yine sükût ve mülâyemetle*) (...) Bir aydır kızın arkasında dolaşıyorum. Bulduğum yerde mahvedeceğim ah!.. Ben o karıyı, mutlak öldürürüm. Gördüğüm yerde arkasından gideceğim. Girdiği yere gireceğim. Her gün, her yerde gezeceğim. Görünceye kadar gezeceğim. Hakkından geleceğim. (*Yine teheyyüc ile*) Öldürürüm diyorum, öldürürüm diyorum. Öldürürüm diyorum size! (s. 161).

Ahmet Bey'in, kendi hayatını felakete sürüklenme pahasına Raife'yi öldürmesi yine *femme fatale* imgesinde rastlanılan başka bir durumun açığa çıkmasını da sağlar. Eril söylemin var ettiği bir arketip olan *femme fatale*'ı hazırlayan öncü tiplerden olan *canavar tipi*, Gilbert ve Gubar'a göre bir eserde karşıtıyla yani *evdeki melek* tipiyle birlikte bulunur. Kadınlık söyleminin inşasıyla yakından ilgili olan bu durum aynı zamanda iki karşıt tipin aynı anda hayatta -mutlu, güçlü- kalamayacaklarının bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. Nitekim *Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler* masalını feminist eleştiri yöntemiyle çözümleyen söz konusu yazarların tespiti de bu görüşü destekleyici mahiyettedir:

Kraliçe bir komplocu, plan kurucu, cadı, sanatçı, canlandırıcı olarak, tüm sanatçıların geleneksel anlamda oldukları gibi sonsuz yaratıcı enerji barındıran, hazırcevap, oyunbaz ve kendisiyle meşgul bir kadındır. Diğer taraftan, mutlak iffeti, donuk masumiyeti, tatlı hükümsüzlüğü ile Pamuk Prenses, önceden de üzerinde durduğumuz 'tefekür içinde saflık' idealini temsil etmektedir: bu ideal Kraliçe'yi gerçekten de öldürebilecek niteliktedir. Söylence evinde bir melek ve öyküsüz bir yaşamın kahramanı olan Pamuk Prenses, sadece çocuk değil aynı zamanda (tüm dişi meleklerin olduğu gibi) çocuksu, uysal ve itaatkârdır. Ancak yetişkin ve şeytansı Kraliçe, içinde 'önemli eylemlerin' var olduğu bir yaşam istemektedir; tanım gereği öykülerin ve öykü anlatıcılığının 'kadınsılıktan uzak' yaşamını dilemektedir. Bu nedenle kızı olması ölçüsünde, kendinden bir parça olan Pamuk Prensesi öldürerek eylem ve heyecanı evinden dışarıda tutmaya çalışacak, kendi içindeki Pamuk Prenses meleşimi yok edecektir (Gilbert ve Gubar, 2016, s. 85).

Masaldaki Kraliçe'yle *İçli Kız*'ın Raife'si üvey annelik ve ataerkil düzende düşüncelerini dilediği gibi söyleyebilme noktalarından benzerlik içindedir. Buna mukabil Pamuk Prenses ve "[b]en şimdi buraya adam değil, ecelim gelse ondan bile utanır da mahvolurum" (s. 115) diyecek kadar namusuna düşkün olan Sabiha da saflık, iffet, erkeğe, eril söyleme mutlak itaat noktalarında benzeşirler. Bu benzerlikler sebebiyle Pamuk Prenses ve Sabiha, anlatı boyunca elde edemedikleri huzurlu yaşamlara ancak üvey annelerinin etkisizleştirilmesi veya ölmesiyle kavuşabilirler. "Ah, şu kızın yüzü güldüğünü bir türlü içim almıyor" (s. 142) diyen Raife ve Kraliçe ikilisi ise üvey kızlarına yönelik sebepsiz nefretleriyle anlatıda daha derin mesajların gizlenmiş olabileceğine işaret ederler. Nitekim Gilbert ve Gubar'ın deyişiyle 'kızı olması ölçüsünde, kendinden bir parça olan'² bu kızları üvey annelerin, hiçbir zaman yüzeye çıkmasını/hâkim olmasını arzu etmeyecekleri alt benlikleri olarak yorumlamak da mümkündür. Dolayısıyla *İçli Kız* bu açıdan ikinci bir okumaya tâbi tutulduğunda tüm yaşananların *femme fatale* Raife'nin alt benliğiyle verdiği bilinçdışı bir savaşım olduğu yorumuna ulaşmak mümkündür. Son olarak Abdülhak Hâmid, *femme fatale* imgesini inşa ederken onu, modernleşme sürecindeki 19. yüzyıl Osmanlı'sının önemli bir meselesi olan kadının eğitilmesi hususundaki görüşlerle şekillendirmiştir. Buna göre *evdeki melek* tipinin bir temsilcisi durumundaki Sabiha, Fransızca dersleri alan, çok okuyan -okudukları arasında babasının verdiği Ahmet Mithat Efendi'nin *Hace-i Evvel*'i de vardır- ve babası Mesut Efendi tarafından "işittiğin yahut okuduğun zaman derhal inanma. Biraz şüphle, biraz tereddüt, biraz zihninde muhakeme et. Aklına kabul ettirmeğe çalış" (s. 104) sözleriyle terbiye etmeye çalıştığı bir kızıdır. Üvey anne Raife ise yanında bir mektup okunduğunda bile ne söylendiğini anlamayan, kocasına karşı sözünü esirgemeyen bir kadındır. Raife'nin, kocasıyla hazırcevap ama bilgisizce konuşması Abdülhak Hâmid'in de bu durum üzerinden okura mesaj vermesinin yolunu açar:

² Raife, sevgililerinden Ahmet Bey'e, adının Sabiha olduğunu, Sadi Efendi'ye ise Mesut Efendi'nin ölen karısı Nafia olduğunu söyleyerek bilinçaltı bu bağlantıyı bilinç düzeyine çıkarmıştır.

RAİFE HANIM- Yok, sanki hasud iyi bir şeyse bu sözün bana bir münasebeti vardır, diyeceğim.

MESUT EFENDİ- Bilmem ama senin için icat olunmuş bir söz olmalı. (*Kendi kendine hiddet ederek*) Behey İstanbullular! İstanbullular! Bakınız terbiye etmediğiniz, okutmadığımız kızlarınızdan kocaları neler çekiyorlar! Ben şimdi bunun anasına babasına beddua etmem de kime ederim? (s. 141).

Yazarın, ‘eğitilmiş, masum genç kız- eğitimsiz, ahlaksız kadın’ ikilemiyle kadına ve kadınlığa dair sergilediği bu yaklaşım, *femme fatale* imgesinin inşa edilmesinde hâkim ideolojik söylemin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Son olarak *femme fatale* imgesinin sanat ve edebiyattaki temsillerinde renkler de birer gösterge durumundadır: “*Beyaz, genelde femme fatale’in hikâyede ilk görüldüğü andaki kıyafetlerinin rengiyken siyah daha çok hikâyenin sonlarına doğru kullanılan bir renktir. Beyaz, saflığın, temizliğin ve masumiyetin baştan çıkarıcılığına dikkat çekerken, siyah, kötülüğün, ölümün, gizemin ve karanlığın ifadesidir*” (Arpacı, 2019, s. 145). Sabiha’nın herkes tarafından öldüğünün zannedildiği son perdede Raife, sahneye “*yaşmaklı, feraceli*” (s. 188) bir şekilde kimliğini gizleyerek girer. Raife, kim olduğunun anlaşılmasının önünde bir engel olarak siyah örtülere sığınmasına rağmen, Mesut Efendi’nin öfke ve hiddetle önce yaşmağını/örtüsünü, sonra da feracesini yırtmasıyla açığa çıkar. Raife’nin oyunun tamamına getirdiği metaforik karanlığın âdeta yırtılan yaşmak ve feraceyle birlikte dağılmaya başladığı bu bölüm onun, sarf edilen öfkeli sözlerle hiçbir şekilde karşılık vermediği ilginç bir bölümdür. Raife yırtılan metaforik karanlıkla birlikte -erkeklerle cevap verememesi sebebiyle- önce bir anlamda eril düzendeki hâkim pozisyonunu, sonunda da Ahmet Bey’in tabancasından çıkan kurşunlarla yaşam hakkını kaybeder.

Kötülüğün Merkezindeki Bir Femme Fatale: Finten’in Ana Karakteri

İçli Kız’da yan karakter olarak yer alan *femme fatale*, geleneksel üvey anne tipinden de oldukça etkilenmiştir. *İçli Kız*’dan yaklaşık on yıl kadar sonra yazdığı *Finten*’de ise *femme fatale* karakterin oyunun merkezinde ver aldığı görülür. Üvey anne özelliklerinden de tamamen ayrılan bu karakter, başlı başına bir *femme fatale* örneğidir. Hâmid’in 1886-1887 yıllarında Londra Sefareti Başkâtibi iken yazdığı *Finten*, İngiliz aristokrasinin günlük hayatına odaklanır. Yazar eserini aynı dönemde yazdığı *Zeynep* ile birlikte Maarif Nezareti’ne yollar. *Zeynep*, “hanedan aleyhine” bulunur, *Finten* de onunla birlikte değerlendirildiği için ikisi de yayımlanma ruhsatı alamaz (Karaburgu, 2010, s. 252). “*Yazılarım içinde en edebî denecek kılıkısı yine Finten’dir. Onu ötekilere tercih ederim.*” (Ünaydın, 1985, s. 5) diyen Abdülhak Hâmid, *Finten* sebebiyle görevinden uzaklaştırılmış, bir daha edebî eser kaleme almaması şartıyla görevine iade edilmiştir (Enginün 1998, s. 16). Mehmet Kaplan’ın iç yapısına, şahıs kadrosuna ve ana fikrine karşıtlık ya da çatışan kuvvetlerin tesir ettiğini söylediği *Finten*, sonrasında kısmen *Servet-i Fünûn* ve *Musavver Terakki* dergilerinde yayımlanır (Kaplan, 1999, s. 145). Eksiksiz olarak ise Süleyman Nazif’in çabalarıyla 1912 yılında *Hak* gazetesinde tefrika edilir. Kitap olarak 1916 ve 1927 yıllarında olmak üzere iki defa basılır (Karaburgu, 2010, s. 252).

Hâmid’in Londra’da tanıdığı “âdi bir bar kıızı” düşünerek yazdığını söylediği *Finten*, İngiltere’de geçer (Tarhan, 1994, s. 207). Asıl adı Misis Kıros olan oyunun başkarakteri Finten İngiltere’de yaşayan ve İngiliz aristokrasisine girmek isteyen bir Kanadalıdır. Diğer *femme fatale* karakterler gibi hem güzel hem zeki hem de kurnaz olan Finten, Avustralya’da altın madenleri işleten, yaşça kendisinden büyük olan Mistır Kıros ile evlidir. Cazibesıyla kendisine âşık ettiği ama parası ve mevkii dışında hiçbir yönü ilgisini çekmeyen Mistır Kıros onun ilk kurbamıdır. İngiltere aristokrasisinden Lord Dik’i de cazibesıyla etkilemiş, onu da kendine âşık etmiştir. Onunla ilişkisinden de farklı çıkarları vardır. Onunla evlenerek İngiliz sosyetesinin bir parçası olmak ister. Bu planını gerçekleştirmek için Hint uşağı ve aşığı Davalacıro’dan doğan ve tuhaf görünüşü sebebiyle sürekli “ucube” olarak anılan oğlunu Lord Dik’ten olmuş gibi gösterir. Çocuk sayesinde Lord ile evlenmek, İngilizlerle eşitlenmek ister. Ancak Lord Dik’in annesi Leydi Dik, katı bir aristokrat olduğu için oğlunun nasıl bir geçmişe sahip olduğu belli olmayan Finten’le evlenmesini

istememez. Erkekleri cazibesıyla yola getiren Finten Leydi Dik için farklı oyunlar planlar. Öncelikle Lord Dik ile evlenmesinin önündeki ilk engeli ortadan kaldırmak için uşağı ve aşığı Dalavaciro'yu kocası Mistır Kıros'u öldürmesi için Avustralya'ya gönderir. Sonrasında gayrimeşru çocuğuna bir anne bulmaya girişir. Üçüncü dereceden veremli bir kızı Lord Dik ile evlendirerek çocuğun ondan olduğunu ilan etmeyi, verem hastası olan kız da kısa sürede ölünce Lord Dik ile hayal ettiği evliliği yapmayı planlar. Bu planında yanında yardımcısı Melvil de vardır. *Femme Fatale* karakterlerin işlendiği metinlerde genellikle onlara yardım eden biri bulunur. Burada da Melvil bu görevi ifa eder.

Finten planını devreye sokarak yine kendisine âşık olan Doktor Tomas'ın vasıtasıyla verem hastanesinden üçüncü dereceden veremli bir kızı ayarlar. Bılanş adını verdiği kimsesiz kızı soylu bir aileden gelmiş gibi göstererek Lord Dik ile evlenmeye ikna eder. Bu sırada kocasını öldürmesi için yolladığı aşığı Davalaciro'dan mutlu haberi alır. Kocasını ölmüştür. Finten için işler yolunda gidiyor gibidir. Ancak metnin eril zihniyeti, bu kadar kötülük yapan, her şeyi istediği gibi yönlendireceğini düşünen ve erkekleri etkisi altına alarak onları edilgenleştiren Finten için farklı bir son planlar. Bu kadar kötücül fikirler cezasız kalmaz. Önce Bılanş, iyileşmeye başlar. Şeytani Finten'in karşısındaki melek kadın rolüne bürünür. Bu haliyle Lord Dik de ona âşık olur. Planı istediğinin aksine ilerleyen Finten, onları ayırmak için birçok yol denese de başarılı olamaz. Lord Dik'ten umduğunu alamayan Finten, bu sefer kendisine deli gibi âşık olan, kendisinin de kabullenmesi bile bazı hisler beslediği uşağı Davalaciro'ya döner. Ancak etraflarındaki her erkekle bir macerası olan Finten'i kıskanan Davalaciro bir kriz anında kendisinden olan "ucube"yi boğarak öldürür. Bunun üzerine Finten de Davalaciro'yu silahla vurur. Hedeflerine ulaşmak için her yolu deneyen ama sonunda çocuğu boğulmuş, aşıkları kendisinden soğumuş ya da ölmüş bir katil olarak kalan Finten de oyunun sonunda metaforik olarak odasında açılan mezarın onu yutması sonucu ölür. Oyun boyunca *femme fatale* kadın karakterlerin birçok özelliğini gösteren Finten'de öne çıkan noktalar, kendini tanımlaması, erkeği seçecek kadar aktif olması, oyun oynaması, erkeği felakete sürüklemesi olarak sayılabilir.

Finten'in kendisi başta olmak üzere oyundaki karakterlerin Finten hakkındaki tanımlamaları onun *femme fatale* oluşunun altını çizer. Finten, Lord Dik'e kendini şöyle tanıtır: "Ben yeni dünyadan eski dünyaya gelmiş, en sonraki dünyaya gitmeyi gitmek istemeyecek kadar bir sıhhat ve servetle meşcereden cemiyete geçmiş, Londra'da Sent Cores Pileys'te yatıp kalkar, fakat sevdiğine doğru yürüdüğü yahut kucaklamak istediği zaman bütün harekâtında ak sakallı bir beliyyenin sedâ-yı zencirini duyar bir kadını." (Tarhan 1998, s. 185). Sonrasında ise herkesin onu sevdiğinden ama kendisinin kimseyi sevmemesinden bahseder:

Benim mümkün müdür dünyada cidden kimseyi sevmem?
Beni sevsin derim herkes, fakat ben kimseyi sevmem (s. 240).

Herkesin kendisini sevmesini bekleyen Finten'in bir diğer özelliği ise hiç sevmediği adamlara bile muhabbet besler görünmektir. Bunu da yine kendisi ifade eder: "Katı bir yüreği rikate getirmek, soğuk bir adamı hareketlendirmek yine pek zevkimdir. Hiç sevmediğim adamlara ilân-ı muhabbet etmekten, kibir ve gurur ashâbının kibir ve gururlarına hizmet etmekten de galiba zevk-yâb oluyorum." (s. 207). Ömründe hiçbir şey hissetmediğini söyleyen Finten'in erkekleri kendisine âşık ederek istediklerini elde etmesi ve bunu bilinçli bir şekilde yapması, onun *femme fatale* oluşunun en belirgin göstergesidir.

Finten'i en yakınındaki Melvil de aynı şekilde tanımlar. Finten'in oyunlarının bir parçası olan, ona her kötü işinde yardım eden Melvil, Hint uşak Davalaciro'yu sevmektedir. Onun Finten'e âşık olması Finten'in ise onu kullanmasını daha fazla izleyemeyen Melvil, oyunun sonuna doğru Finten'e çıkarır. Orada sarf ettiği sözler, Finten'in kendisini tanımlamasıyla uyur: "Zaten dünya yüzünde senin ma'sûkun olmayan erkek yoktur! Ancak hiç birisini gönlünle değil, hepsini gözlerinle seversin! Hiç birisine muhabbetinden değil, hepsine hırısından musallat olursun." (s. 342-343). Hızını alamayan Melvil, iyice sertleşir:

Kolun Vaykont Roz'un boynunda iken nabzın Doktor Tomas'ın elinde; ellerim Mister Kıros'un cebinde iken gözlerin Lord Dik'te idi! Avrupa'nın, Avustralya'nın mecâlis-i muhtelifesinden başlayarak Asya'nın, Amerika'nın akvâm-ı vahşiyyesine, Afrika'nın maymunlarına kadar rağbet gösterdikten, Çinlileri, Hintlileri, Yecücleri, yamyamları bile tecrübe ederek hâbgâhını Bâbil Kulesi'ne döndürdükten sonra senin ne olduğunu anlayan Lord Dik meydanda bir de ervâh-ı habîseden nümune olmağa seza bin şekil ve simada bir ucube durduğu halde, mâzisine lânetlerle tövbekâr olup evlendiği için gazaplandığını, zevcesini bitirmeğe kıyam ettiğin şu zamanda ise hırsından, sana îâneten, merhameten, muvakkaten verdiği silâh-ı intikamı ısırarak istiyorsun, öyle mi? (s. 33).

İçinde erkek olan mezarlara âşık olacak kadar “mağlube-i ihtiras” olarak gördüğü Finten'i yakından tanığını bu sözlerle gösterir. Finten gerçekten de birçok maşuku olan, onları hevesleri için kullanan bir *femme fatale*'dir.

Finten'in kişiliğini tanımlayan bir diğer tabiatı ise mağrurluğudur. Kendini “kurduğunu yapabilen dâhiyelerden” sayan Finten, çöküşünün bile azametle olacağına inanır: “Düşersem de azametle, mehâbetle, muzafferiyetle düşmeliyim. Sukutumdan bütün mehâfil-i ülfet sarsılmalı! Yere geçtiğim zaman secdegâhım da beraber geçmeli! Kabrim birkaç mihrap yıkıntısından hâsıl olmuş bir şâhika olmalı!” (s. 179). Kendisini bu derecelerde gören Finten için herkes oyunlarında oynayacak bir oyuncak ya da ağına düşmüş bir mahlûkattan fazlası değildir.

Femme fatale karakterlerin en önemli özelliklerinden birisi, *femme fatale* karakterin istediklerini gerçekleştirmek için erkekleri kendilerinin seçmesidir. Tanışma, ilişkiye başlama ve felakete sürüklenme aşamalarının hepsinde erkek edilgen, kadın ise etkindir. Kadının hangi erkeği seçeceği ondan hoşlanmasından değil, ondan nasıl istifade edeceğini belirlemesinden geçer. Finten de ilk olarak Mistır Kıros'u seçmiştir. Yaşlı ve zengin bir adam olan Mistır Kıros, Avustralya'daki evine Finten'in büyük bir portresini asacak kadar ona meftundur. Finten ise onunla parası için evlenmiştir. Eğer zengin olmasa onunla evlenmesinin de bir amacının olmayacağını belirtir: “Ya altmış beş yaşında bir adamı, tesmîm ettiği havada daima beraber nefes almak için mi isteyecektim? Bir ihtiyara sâika-ı aşk ile mi varılır?. (Gülerek) Yanına bile varılmaz...” (s. 178). Lord Dik'i de kendisine âşık eden Finten, ondan da İngiliz aristokrasisine girmek için faydalanmak istemektedir. Sürekli aşığınâ kötü davranarak sevgisini alevlendiren Finten, onunla oyuncak gibi oynar. Finten'in veremli bir kızla evlenerek çocuğunu meşrulaştırmasını talep etmesi üzerine kararsız kalan Lord Dik'i ikna etmek için bu oyunu kabul etmezse bir daha Finten'i göremeyeceği söylenir. Onun cevabı ise kesindir: “Peki, dostum, peki! Her ne tertip olunursa peki, katil mi olayım, maktul mü olayım? Hepsine peki!” (s. 201).

Finten'in seçtiği bir diğer erkek ise Doktor Tomas'tır. Gizli işlerinde ona yardım eden Doktor Tomas, veremli kızın bulunmasında, onunla Lord Dik'in evlenmesinde de rol oynar. Ucubenin doğumu ve sonrasında herkesten gizli olarak bakılması meselesinde de Finten'e yardım eden doktor, onun maşası olmayı kabul eder. Bir süre sonra vicdanen rahatsız olsa da ona körkütük âşık olduğunu kabul etmekten fazlasını yapamaz. Finten'in oyunlarında önemli bir rol üstlenen diğer bir maşuku ise Davalaciro'dur. Uşaklığının yanında evladının da babası olan Davalaciro'ya diğer maşuklarından daha fazla sempati besleyen Finten onu da işe yarayacağı için seçmiştir. Finten ondan bahsederken “O bir silâh ki bir muhabbet-i ca'liyye ile bilemek lâzım geliyor. Yalnız bir intikam âleti.” der (s. 342). Kocasını öldürmesi için Avustralya'ya yollaması da bu fikrin fiile geçmiş halidir. Gerçekten de Finten, ilişkide olduğu bütün erkekleri, bir amaç uğruna seçmiş; onları oyunlarında gerektiği gibi kullanmaya çalışmış, bunda da muvaffak olmuştur.

Femme fatale karakterlerin, kendilerini tanımaları, bilinçli olarak etraflarındaki herkesten faydalanmaları, mağrurlukları ve ilişkide oldukları erkekleri seçmeleri dışında diğer bir önemli özellikleri, emellerine ulaşmak için kurdukları oyunlardır. Genellikle erkeklerin felaketiyle sonuçlanan bu oyunları Finten de dener. Hırsıyla hem zengin olmak hem İngiliz aristokrasisine dâhil olmak hem de etrafındaki erkeklerin hepsini ağına düşürmek isteyen Finten, metin boyunca birçok hileye başvurur. O, “[n]e kanundan meded bekler”, “ne tıptan; ne aşktan hizmet me'mûl, ne sadakatten faide muntazar”dır (s. 176). O çözümü hep kendisi bulan, bunda da muvaffak olan kadındır. Sorunlarına ilk bulduğu çözüm kocasının ölümüdür.

Kendisinin hiç dahli yokmuş gibi göstererek onu ortadan kaldırmak ister. Bunu da dile getirmekten çekinmez: “Güzelliğimden en evvel istifade ettiği için Mistır Kıros’a adâvetim var. Mistır Kıros gebermeli...” (s. 180). İkinci planı ise Melvil ile beraber yaparlar. Lord Dik’i verimli bir kızla evlendirip hem çocuğuna meşru bir anne bulacak hem de kızın ölümüyle birlikte Lord Dik ona kalacaktır. İlk planı için Davalaciro’yu; ikinci planı için kızı tespit edebilmek adına Doktor Tomas’ı kullanmaya karar verir. Davalaciro “şeytan işi” olarak gördüğü bu fikre zor ikna olsa da kabul eder. Lord Dik de aynı şekilde razı olur. Doktor Tomas da doktorluğunun ve iyiniyetli oluşunun verdiği tereddüde rağmen onun planına adım adım uyar. Güzelliği ve cazibesıyla kendisine âşık olan erkekleri oyunlarına ikna eden Finten, başlarda her şey planladığı gibi gittiği için mutludur. Mistır Kıros ölmüş, Davalaciro Avustralya’dan sağ salim dönmüştür. Lord Dik evlenmeye ikna olmuş, Doktor Tomas sayesinde aradığı özelliklere sahip bir kız bulmuş, onların evlenmesini sağlamıştır. Bütün maşuklarından istifade ederek, kocasından kalan mal varlığıyla çok zengin olmuştur. Başta kazanç gibi görünen meseleler, metnin adaletinin tecellisiyle sarpa sarmaya başlar.

Femme fatale karakterler, kendilerine âşık ettikleri erkeğin felaketine sebep olmaları ile bilinirler. Erkeklerin *femme fatale* karakterle ilişkilerindeki pasiflikleri bu hazin sonda da devam eder. Finten de metnin adaleti devreye girene kadar iki maşukunun felaketini hazırlamayı başarmıştır. Kocasını Mistır Kıros’un öldürülmesi ilk başarısıdır. Davalaciro’yu cinayetle görevlendirerek Avustralya’ya yollayan Finten, onun katil olmasıyla yaşlı kocasının evlilik bağından kurtulur. Sonrasında kıskançlıktan sinir krizi geçiren Davalaciro’nun önce çocuğunu boğması, sonrasında ise Finten tarafından vurulması bir diğer maşukunun da felakete gidişidir. İlk felakette katil olan Davalaciro’nun bu sefer maktul oluşu, kendi kaderinde söz sahibi olamayan, *femme fatale* karakterin kurbanı olan erkeklerden birisi olmasına yol açmıştır.

Finten’in oyunlarında önemli bir rol üstlenen Doktor Tomas da oyunlardan nasibini alır. Lord Dik ile Bılanş’ın evlenmesini ayarlayan Doktor Tomas, vicdanını dinleyerek Bılanş’ın iyileşmesi için çalışmış, onun kendisini toparlaması için elinden geleni yapmıştır. Bu yüzden Finten’in gözünden düşmeyi göze alan doktor, mesleğinin icap ettiği şekilde hareket etmiştir. Ancak bu durum aşkından yanıp tutuştuğu Finten’den uzaklaşmasına sebep olmuştur. Melankolik bir ruh haline kapılıp Finten’in yokluğuyla dünyası kararın bir mecnuna dönmüştür. O Finten’in maşuku olmayı canıyla ödemesi de depresif ruh haline ölümüne kadar mahkûm olmuştur.

Finten’in felakete sürüklemeyi başaramadığı tek maşuku ise Lord Dik’tir. Kötücül kadının karşısında yer alan, metni dengeleyen bir unsur olarak beliren melek kadın tipinin bir örneği olan Bılanş ile evlenen Lord Dik, onun sayesinde Finten hastalığından kurtulmuştur. Bılanş sağlığına kavuştuğu Lord Dik de iyileşmiş, Finten’in etki alanından çıkmıştır. Burada melek kadın tipi, adeta *femme fatale*’ın panzehiri gibi kullanılmıştır. Doktor Tomas, Bılanş’ı tanıdıktan hekimliğini hatırlayıp sonunda derin bir melankoliye kapılsa da Finten’in üzerindeki etkisini azaltmayı nasıl başarmışsa, Lord Dik de onunla yakınlıkla Finten’den uzaklaşmıştır. Finten açısından melek kadın Bılanş yüzünden başarısızlıkla sonuçlanan bu büyük oyun, *femme fatale* karakterlere sahip metinlerde sıklıkla olduğu gibi kendi felaketiyle sonuçlanmıştır. Metnin sonunda öldüğünü bildiğimiz Finten, hem çocuğunun gözleri önünde öldürülmesine şahitlik etmiş hem en fazla sempati beslediği maşukunu öldürmüş hem de kendi sonunu hazırlamıştır. Metnin başında hayal ettiği İngiliz aristokrasisi yerine mezara giren Finten, maşukları gibi kendi felaketini de oyunlarıyla inşa etmiş olur.

Sonuç

Kadının toplumsal hayatta görünür olmaya başlamasıyla birlikte eril zihniyet, yaşadığı endişe yüzünden kadını yeniden sınıflandırma ihtiyacı hissetmiştir. Bu anlayış edebiyata da yansımış, erkeğin kontrol etmesinin daha mümkün olduğu tipler eserlerde var edilerek kadın okura ideal imge olarak sunulmuş; güçlü, etken, eril hegemonyaya boyun eğmeyen ve bu yüzden de eserin sonunda daima cezalandırılan kadın tipleriyle de kadın okur bir anlamda uyarılmıştır. *Femme fatale* imgesi de bu zihniyetin bir ürünü olarak ortaya çıkmış, erkeklerin yazdığı eserlerde kötücüllükle, cinsellikle, felakete ve kaosla ilişkilendirilerek anlatılmıştır. Toplumsal hayatta görünür hâle gelen kadın bu sayede kurmaca düzlemde

erkek yazar tarafından bir anlamda cezalandırılmıştır. Türk edebiyatının modernleşmesinin başından itibaren de bu tarz karakterlerin örneklerini görmek mümkündür. Şair-i azam olarak bilinse de nesir türünde de kaleminin kuvvetli olduğunu ispat eden Abdülhak Hâmid, yazdığı oyunlarda *femme fatale* tiplerine örnekler vermiştir.

Bunların ilki olması bakımından *İçli Kız* önemli bir yerdedir. *İçli Kız*'daki *femme fatale*'ı önemli kılan temel sebep, bu karakterin aynı zamanda geleneksel halk anlatılarındaki üvey anne tipinden de beslenmiş olmasıdır. Üvey anne tipiyle aynı çıkış noktasına sahip olan –üvey evlattan nefret etme, onu kıskanma vb.- *femme fatale* karakter Raife, geleneksel anlatılarda rastlanmayan şekilde erkeklerle yakınlık kurması, başvurduğu oyunlarda kadınsılığını kullanması ve topyekûn bir felakete sebep olması nedeniyle *femme fatale* imgesine yaklaşır. Bununla birlikte bu dönemde Osmanlı'da önemli bir mesele olan kadının eğitimi sorunu da yine *femme fatale* Raife aracılığıyla eserde kendine yer bulmuştur. Bu bakımdan kötülüğün merkezindeki Raife cahil, eğitimsiz ve ahlaksız bir kadın olarak çizilirken eril düzen içerisinde makbul olarak görülen *İçli Kız* Sabiha, çok okuyan, eğitilmiş ve iffetli bir genç kız olarak resmedilmiştir.

İçli Kız'dan on yıl sonra yazdığı *Finten*'de ise Hâmid, bu oyunun başkarakteri *Finten*'i *femme fatale* karakterlerin tipik bir örneği olarak kurgulamıştır. *İçli Kız*'ın *femme fatale*'ı Raife, geleneksel halk anlatılarındaki unsurları barındırması sebebiyle *femme fatale*'a giden süreçte bir geçiş karakteri olarak düşünülebilirken *Finten*, Batı edebiyatında karşılaşılan *femme fatale* imgesinin en tipik örneklerinden biridir. *Femme fatale* karakterlerin temel özellikleri olan kendinin bilincinde olma, mağrurluk, birlikte olacağı erkeklere karar verme kudreti, oyun kurma becerisi, kadınsılığı kullanma ve metnin sonunda felakete sürüklenmenin örnekleriyle resmettiği *Finten*, tam anlamıyla bir *femme fatale*'dır. Ona yardımcı olan bir karakterin bulunması ve karşısında melek kadın diye tasvir edebileceğimiz bir karakterle birlikte anlatılması da bu tarz anlatıların kodlarını yansıttığını gösterir. İsteğini gerçekleştirmek için hiçbir sınır tanımayan, her türlü yola başvuran *Finten*, metnin sonunda cezalandırılmasıyla diğer tipik *femme fatale* örneklerine bağlanır. Kötücül kadını Osmanlı kadını olarak değil, Kanadalı bir kadın olarak göstermesi de Hâmid'in Osmanlı'ya bakışıyla ilişkilendirilebilir. Hâmid'in bu kadar başarılı bir *femme fatale* tipi ortaya koyması, Batı edebiyatını yakından takip ettiğinin göstergelerinden biridir.

Hem *İçli Kız* hem de *Finten*'de *femme fatale* karakterlerin yönlendirmesiyle kötülük yapmaya sevk edilen erkek karakterler, oyunlarda geçiştirilmiş olsalar bile aslında yaptıkları kötülüklerin bilincindedirler. Ancak bu kötülükler, *femme fatale* karakterlerin özellikle eserlerin başında erkekler için umut kaynağı olmaları sebebiyle bilinçli olarak göz ardı edilmiştir. Sanki bütün kötülüklerden habersiz, tercih hakları yokmuş gibi yansıtılırlar. Ancak entrikalar ilerledikçe ve erkek bir anlamda kastrasyon sürecine sürüklendikçe oyunlardaki erkek karakterler bu süreçte *İçli Kız*'da Ahmet Bey'in servetini, Sadi Bey'in itibarını, oğlunun sağlığını ve malvarlığını tüketmesi; *Finten*'de Lord Dik'in ise erkeklik onurunu Davalaciro'nun cinayet işleyerek masumiyetini, Doktor Thomas'ın mesleki itibarını kaybetmesi vb. psikolojik hadım edilme sebepleri yüzünden endişeye kapılmışlar, toplumsal statülerindeki sarsılma, onları *femme fatale* karakterleri sorgulamaya itmiş ve eserlerin sonunda hepsi *femme fatale* karaktere zarar veren eylemlere girişmişlerdir. Kadınların toplumsal hayatta görünür olmasıyla oyunlardaki erkeklerle benzer bir endişe taşıyan Hâmid de *femme fatale* kadınları işlediği eserler kaleme alıp eserlerin sonunda onları öldürerek geleneksel ataerkil düzene uymayan, kaderine kendi karar verebilecek düzeydeki kadınları bir anlamda cezalandırmıştır. Toplumsal yaşamda erkeklerin endişesini giderecek eski konumlarına geri döndürülmeye direnen kadınlar, kurmaca dünyada maktul olmaktan başka şans tanınmamıştır. Metin boyunca bu sonu hak ediyormuş gibi gösterilen *femme fatale*'lar metnin sonunda günah keçisi olmuş, böylelikle onların cinayete kurban gitmesi yazarın da okuyucunun da vicdanını rahatsız etmemiştir. Böylece oyunların sonunda eril endişe, *femme fatale*'ların öldürülmesiyle giderilmiş, ataerkil söylem yeniden üretilmiştir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: BBA, SÇ; Veriyi düzenleme: BBA; Araştırma: BBA, SÇ; Yöntem: BBA, SÇ; Kaynaklar: BBA, SÇ; Gözetim: BBA; Onaylama: SÇ; Taslak metin yazımı: BBA, SÇ; Gözden geçirilmiş metin yazımı: BBA, SÇ.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

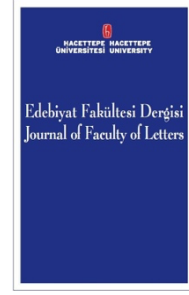
Kaynakça

- Akdede, F. (2018). *Türk sinemasında femme-fatale karakterler*. [Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, K. (2000). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri 1860-1923*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Alkan, M. Ö. (1990). Tanzimat'tan sonra 'kadın'ın hukuksal statüsü. *Toplum ve Bilim*, 50, 85-95.
- Arpacı, M. (2019). Cinsiyet, kötülük ve beden: femme fatale imgesinin kültürel inşası. *Fe Dergi*, 11(1), 140-154.
- Bolat, N. (2009). *Mitoloji ve sinema: Türk sinemasında oyuncu rol maskeleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, R. (2020). Üvey anne ile Fatma masalının psikanalitik yöntemle incelenmesi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 499-512.
- Derman, D. (1994). *Jean-Luc Godard'ın sinemasında kadının yeniden sunumu*. Ankara: Değişim Ajans.
- Dijkstra, B. (1986). *Idols of perversity: fantasies of feminine evil in fin-de-siècle culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Dorsay, A. (2000). *Sinema ve kadın*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Enginün İ. (1998). Sabr u Sebat, İçli Kız, Liberte, Yâdigâr-ı Harb hakkında. İnci Enginün (Yay. Haz.), *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatroları I* içinde (ss. 9-19). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Enginün, İ. (1998). Duhter-i Hindü, Finten hakkında. İnci Enginün (Yay. Haz.), *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatroları 3* içinde içinde (ss. 7-33). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gedik, E., Kadayıfçı E. (2016). Türkiye sinemasında kadınların ataerkillikle pazarlığı. *Almila Fikir ve Kültür Dergisi* 24, 126-135.
- Gilbert, S. M., Gubar, S. (2016). *Tavan arasındaki deli kadın*. (N. Sakman, Çev.). İstanbul: Aylak Adam Yayınları.
- Güzel, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyete toplumsal değişim ve kadın: Cilt III ve IV. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (ss. 857-876). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaplan, M. (1999). Finten piyesinde çatışan şahıslar, değerler ve hayaller. *Türk edebiyatı üzerinde bir değerlendirme 2* içinde (s. 144-152) (4. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaburğu, O. (2010). *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın tiyatro eserleri üzerinde bir araştırma ve inceleme*. [Doktora Tezi]. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaca, Ş. (2019). *Kötücül kadın*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kelleci, Y. (2019). *1860-1950 arası Türk romanında 'ölümcül kadın (femme fatale)' imgesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Roloff, B., ve Seeblen G. (1996). *Erotik Sinema*. (V. Atayman, Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Stott, R. (1992). *The fabrication of the late-Victorian femme fatale*. Londra: Palgrave Macmillian Publisher.
- Sully, J. (2010). Challenging the stereotype: the femme fatale in fin-de-siècle art and early cinema. Helen Hanson, Catherine O'Rawe (Yay. haz.), *The Femme Fatale Images, Histories, Contexts* içinde (s. 46-59). Londra: Palgrave Macmillan Publisher.
- Şahin, Ö. (2020). *Feminist kurama göre âşık tarzı şiir geleneğinde kadın*. [Doktora Tezi]. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tan, F. (2012). *İbrahim Tatlıses sinemasında kadın temsilleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan, A. H. (1994). *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*. İ. Enginün (Yay. Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarhan, A. H. (1998). *Tiyatroları I Sabr u Sebat / İçli Kız / Liberte / Yâdigâr-ı Harb*. İ. Enginün (Yay. Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarhan, A. H. (1998). *Tiyatroları 3 Duhter-i Hindü / Finten*. İ. Enginün (Yay. Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uğuz, B. (2013). *Yeni Türk sinemasında kadına yönelik sosyal kontrol kodlarının dönüşümü: feminist açıdan bir inceleme*. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uysal, Z. (2014). *Metruk ev: Halit Ziya romanında Osmanlı bireyi* İstanbul: İletişim Yayınları.

Ünaydın, R. E. (1985). *Diyorlar ki*. Ş. Kutlu (Yay. Haz.). Ankara: KTB Yayınları.

Weiss, I. (1979). *The femme fatale in American literature of the twenties and thirties*. [Yüksek Lisans Tezi]. The Ohio State University.

Bakım Rejimleri ve Türkiye’de Bakım Emeği Care Regimes and Care Work in Türkiye

Sevgi ÇOBAN*

Öz

Bu makalede bakım emeğini etkileyen toplumsal koşullar teorik çerçevede ele alınmaktadır. Bakım emeği insanın hayatta kalmak için ihtiyaç duyduğu temel desteği sağlar. Çocukluktan yetişkinliğe, hastalıktan yaşlılığa hayatın birçok noktasında hem bireyleri hem toplumları ayakta tutar ve bu şekilde iktisadi bir değer üretir. Toplumsal alanların özel alan ve kamusal alan olarak ayrılmasıyla birlikte bakım emeği de ücretli emek ve ücretsiz emek olarak ayrılmıştır. Her iki alanda da bakım emeği büyük ölçüde kadın emeğidir. Bu makalede bu durumun toplumsal arka planına odaklanılmaktadır. Bakım emeğinin nasıl tanımlandığı; hangi toplumsal anlamlar çerçevesinde anlamlandırıldığı; duygusal, fiziksel ve toplumsal sınırları; doğrudan ve dolaylı yönleri tartışılmaktadır. Bu bağlamda ikinci olarak bakım emeğinde kritik rol oynayan refah rejimleri ile bakım rejimlerinin türleri incelenmiştir. Ardından Türkiye’deki bakım emeğinin durumu ele alınmaktadır. Esping-Andersen’in klasikleşmiş olan refah rejimleri sınıflaması, emeğin toplumsal cinsiyeti boyutuyla gözden geçirilmiştir. Böylelikle refah rejimleri temelinde farklı biçimlerde şekillenmiş bakım rejimleri sınıflamaları yapılmıştır. Bu rejimlerde sosyal politikaların, piyasa hizmetlerinin, sivil toplumun ve ailenin rollerinin nasıl bir sistem içerisinde eklemlendiği, belirleyicidir. Bu sınıflamalar çerçevesinde Türkiye’nin konumu ele alınmaktadır. Türkiye’nin refah rejimi İtalya, Yunanistan, Portekiz gibi Güney Avrupa ülkeleri ile benzerlik göstermektedir. Türkiye’deki mevcut bakım politikalarının aile içi bakım emeğinin yardımlarla desteklenmesi ilkesine dayandığı görülmektedir. Öte yandan bakım alanında bir başka hizmet sağlayıcı olan piyasa tarafından sunulan hizmetlerin kayıt dışılığı ve düzensizliği nitelik sorununu gündeme getirmektedir. Son olarak ailedeki geleneksel cinsiyet rolleri ve kadın istihdamının düşük olması bakım emeğinin aile içerisinde kalmasına yol açmaktadır. Bütün bunlar, Türkiye’de bakımın ücretsiz, hane içi, “doğal olarak duygusal” olan kadın rolü olarak sürmesinde, görünmez kalmasında etkili olan başlıca özelliklerdir.

Anahtar sözcükler: Bakım emeği, refah rejimleri, bakım rejimleri.

Abstract

In this article, social conditions that affect care labor is approached within a theoretical framework. Care labor provides the essential support for well being. From childhood to adulthood, from illness to old age, in many point of life it both supports individuals and society; by doing so, it creates economic value. By the separation of private and public spheres care labor divided into paid labor and unpaid labor as well. In both parts however, care is substantially women’s labor. This study focuses on the social background of this situation. How care labor is defined; by which social meanings it is surrounded; its emotional, physical and societal dimensions; direct and indirect aspects are discussed. Within this context, secondly the types of welfare regimes and care regimes and their impacts on care labor are reviewed. Then, the social conditions of care labor are approached. The classical work of Esping-Andersen

* Doktor Öğretim Üyesi, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. E-posta: coban.sevgi@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4524-6285

on welfare regimes has been taken into many gendered critical perspectives. In this way there are care regimes classifications based on different welfare regimes. In these classifications in what kind of a system market's, civil society's and family's roles are articulated is determinative. In the study, the problematic of care work characteristics in Türkiye is discussed within this scope. The welfare regime of Türkiye is similar to those of South European countries like Italy, Greece and Portugal. Current care policies in Türkiye are based on the principle of providing public support for home-based familial care. This is problematic with regards to care work burden of women. Moreover, market services as another source of care brings forward the grey economy of care and informality of these services. Lastly, traditional domestic gender roles and low female employment rates confines care work in family. All these factors are the main reasons that care remains invisible as unpaid, domestic, naturally affectionate "role" of women.

Keywords: Care work, welfare regimes, care regimes.

Giriş

Çalışma, sosyolojik olarak ele alındığında tüm üretken faaliyetleri kapsar. Hayatı idame ettirmek için harcanan her türden çaba, sosyolojik anlamda çalışmadır. Çalışma, ürün ya da hizmet üretmeye yönelik olabileceği gibi ücretli ya da ücretsiz de olabilir, hane içerisinde ve aile üyelerine yönelik olabileceği gibi özel alan dışında da olabilir. Çocuk bakımından, montaj sanayiine, ev temizliğinden havayolu hizmetlerine kadar emek; her yerde ücretli ve ücretsiz, görünür ve görünmez, tüm yönleriyle hayatı üretmekte ve yeniden üretmektedir.

Emeğin bir türü olarak bakım, başka bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ücretli ve ücretsiz, hane içi ve hane dışı her türlü çabadır. Bireylerinin duygusal, zihinsel, fiziksel ve sosyal iyilik hallerinin korunmasına, gözetilmesine ve artırılmasına yönelik tüm faaliyetleri kapsar. Doğrudan ve dolaylı şekilde başkalarının bakımına katkı sağlayan çabalar, bakım emeğinin bileşenleri olarak değerlendirilir: "Bir bebeği beslemek ya da hasta partnere bakmak gibi doğrudan, kişisel ve ilişkiel bakım etkinlikleri ile yemek ve temizlik yapmak gibi dolaylı etkinlikleri" kapsar; duygusal ve psikolojik olduğu kadar etik yönleri de (Addati ve diğerleri, 2018, s. 1); araçsal ilişkiler kadar duygusal ilişkileri de (England, 2005, s. 389) içerir.

Bakım, hayatın esas bölümüdür. Meyer tarafından (2002, s. 1) işaret ettiği gibi "herkes hayatının bir noktasında başkalarına muhtaç olmuş; temel ihtiyaçlarını karşılamak için dahi bir başkasına ihtiyaç duymuş ya da bunun için bir başkasının yardımına koşmuştur. Marçal, modern ekonominin kurucularından Adam Smith'in rasyonel bir sistem olarak ekonomiye ilişkin başta Ulusların Zenginliği olmak üzere bütün başarılı çalışmalarının ardında dahi ironik bir biçimde onun akşam yemeklerini hazırlayan annesinin görünmez kalan ücretsiz yeniden üretim emeğinin olduğuna dikkati çeker. Hayatı boyunca oğluna bakmış ve Adam Smith'in es geçmiş olduğu yemeğimizi nasıl yiyebildiğimiz sorusunun yanıtı olmuştur (Marçal, 2015).

Bakım emeği, kamusal ve özel alanlar arasındaki fay hattı boyunca ayrılmaktadır. Kamusal ve özel dikotomisinin modern kuruluşunda sanayi devrimi keskin bir ayırım oluşturmuştur. "Bu durum ekonomik, kurumsal, ideolojik ve giderek politik bir ayırım olarak "piyasa" ve "hane"nin birbirinden farklı cinsiyet düzenleri oluşturması sonucunu getirmiştir" (Günindi Ersöz, 2018, s. 87). Bu ayırışma bakım yükünün piyasa, sosyal politika ve hane içi bağlar üzerinden nasıl işlediğini sorunsallaştırmaktadır. Temel sorunlardan bir tanesi, bakım işinin geleneksel olarak kadının özel alandaki rolünün bir parçası olarak tanımlanmasından ileri gelir. Hane içi bakım emeği kadınlar tarafından üstlenilir. Kendi aralarında hiyerarşik öncelikler-üstünlükler de içeren bu tür "cinsiyetlendirilmiş" kamusal ve özel alanların oluşumu özel alanın sorumluluğunu ve bu kapsamda bakım işinin önemli bir bölümünü üstlenen kadının emeğinin bu hiyerarşi içerisinde görünmezleşmesini beraberinde getirmiştir (Günindi Ersöz, 2018, s. 87).

Ücretsiz bakım emeğinin kapsamı; çok genç, çok yaşlı ya da geçici/kalıcı engellilik/rahatsızlık gibi nedenlerle özbakımını sağlayamayacak durumdakilere sunulan bakım hizmeti olarak çizilmiştir (Antonopoulos, 2008, s. 11). Bu emeğin sınırları onun doğası nedeniyle muğlaktır: Çocuğa yemek yedirmek; bunun için de besinleri bir araya getirerek pişirmek de bakım emeğinin bir parçasıdır (Antonopoulos, 2008, s. 11). Ücretsiz bakım emeği, aile üzerinden işlemekte; aile içerisindeki geleneksel cinsiyet normlarına göre tanımlanmakta ve üstlenilmektedir.

Hane dışında ise bakım emeği “çalışanların hizmet ettikleri kişinin insani kapasitesini, yani sağlığını, becerilerini ve yeteneklerini geliştiren yüz yüze hizmetler sağladıkları meslekler” (England, Budig ve Folbre, 2002, s. 455) olarak tanımlanmaktadır. Öğretmenlik, hemşirelik, çocuk bakım işleri gibi işler bu türdendir. Bunlar, bakılan kişinin fiziksel, zihinsel ve duygusal iyiliğini gözetmeye ve kapasitesinin gelişimine destek olmaya dayanan hizmetleri kapsar. Bu hizmetler, toplumsal yeniden üretim sürecinin esas bölümüdür.

Hane içi emeğin kadının doğal duygusal yatkınlıklarının dışavurumu halini almasına karşın toplumsal cinsiyet perspektifinden hareket eden feminist iktisat kuramcıları, hanenin makroekonomik düzeyde üstlendiği işlevleri yeniden araştırma konusu etme yönünde girişimlerde bulunmaktadır. Feminist ekonomistler hane içinde işgücünün emek piyasasında oynadığı doğrudan rolün yanı sıra hanenin ekonomik sisteme ücretlendirilmemiş hane içi mal ve hizmet üretimi ile de dolaylı yollardan dâhil olduğuna işaret etmektedirler (Antonopoulos, 2009). Bu haliyle hane, bir ekonomik birimdir.

Feminist ekonomist yaklaşımlar, bakım emeğini yeniden üretim emeği olarak kavramsallaştırır (Schmitt, Mutz ve Erbe, 2018, s. 9). Üretken emek, parasal sistem üzerinden piyasayla bütünleşmiş bir işleyiş içerisinde üretim yapar. Üretken emek de dâhil olmak üzere toplumsal yeniden üretimi sağlayan unsur, piyasa dışındaki yeniden üretim emeğidir. İşgücünün yetiştirilmesi, gözetilmesi, sağlığının korunması ve iş gününe, üretime zihinsel ve fiziksel olarak hazır olması, işgücü dışında kalanların yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanması alanlarını kapsar. Yaman (2021) bu emeğin çeşitli biçimlerinin üç kategoride özetlendiğini belirtir: türün biyolojik yeniden üretimi, emek gücünün yeniden üretimi ve tedarik ve bakımın yeniden üretimi. Türün yeniden üretimi, biyolojik olarak sonraki nesillerin üretimidir. Emek gücünün yeniden üretimi, hane içerisindeki ücretli çalışanların çalışmaya devam edebilmeleri için ihtiyaçlarının karşılanmasını kapsar. Üçüncü unsur, üretken emek kapsamında olmayan çocuk, yaşlı, engelli, hasta bireylerin bakımını kapsar.

Yeniden üretim, aile ilişkileri üzerinden düzenlenir ve tipik olarak aile üzerinden işler. Yeniden üretim emeğinin, aile ilişkileri üzerinden ve aile ilişkileri içerisinde tanımlanması, özel alan olan ev içi alan içerisinde gerçekleştirilmesi, toplumsal cinsiyet kodları temelinde bir görev dağılımına bağlı işleyişi, bu emeği kadın emeği haline getirir.

Çatışmacı paradigma çerçevesinde ev emeğinin görünmezliğine yönelik eleştirel bakış açısı tarihsel olarak çok daha eski olmakla birlikte yeniden üretim emeği kavramı 1970’li yıllarda feminizmin özel alanın sorgulanmasına yönelik talepleri ile birlikte yeniden gündeme gelmiştir. Yeniden üretim emeği daha geniş bir kavramsal çerçevede kadının sosyolojide ve ekonomide daha önce görünmez olan, ücretsiz hane içi emeği olarak tanımlanmıştır (Duffy, 2007, s. 315).

Ücretli ve ücretsiz emek ayrışması, feminist literatürde sıklıkla tartışıldığı üzere kadının dezavantajlı olduğu konumları ve kadın emeğinin değersizleşmesi sürecini yeniden üretmektedir. Tarihsel süreç içerisinde ekonomik ve sosyal olarak değerli emek ile bireylerin ve hanenin yeniden üretim emeği arasında kendisini ev ile düzenli ve endüstriyel iş yeri arasındaki fiziksel mesafe olarak gösteren kavramsal bir mesafe ortaya çıkmıştır. Böylelikle hane içerisinde gerçekleşen ve toplumsal cinsiyet kodları ile kadının sorumluluğuna yüklenen hane içi yeniden üretim emeği görünmezleşmiş, doğal bir uğraş çehresine bürünmüştür (Jarrett, 2020, s. 3).

Ekonomik mantığın bir uzantısı olarak ev emeğinin toplumsal anlamı da ücretli emeğin anlamından ayrışır. Piyasadaki emek, nicelleştirilebilir ve parasal karşılığı belirlenmiş emektir. Ev işi ise doğası gereği döngüseldir, tekrara dayalıdır. Bu nedenle, kadınların çalışması, bir ‘ekonomik etkinlik’ olarak göz önüne alınmaz. Yapılan şey, kadının hassas ve sevecen doğasının mantıksal bir uzantısıdır. Bu işi her zaman yapar, yaptığı iş niceliğe dökülüp parasal karşılığı bulunmaz. Ekonomik mantığın dışındadır (Marçal, 2015).

Cinsiyet bağlamında doğallaştırılmasına karşın bakım emeğinin uzun tarihçesi, bu konunun modernleşme sürecinin öncesinde de, her zaman bir sorunsal olduğunu göstermektedir. Ancak, modernizasyon sürecinde tamamen yok olacağı öngörülmüş olan bakım emeğinin, modern toplumlarda yeni bir talep dalgası yaratması (Sarti, 2014) dikkat çekicidir. Kadın istihdamının artması, çocukların uzayan ve nitelik baskısı yükselen eğitim süreçleri, hane halkı yapısının değişimi, yaşam süresinin

uzaması ile kronik hastalıklarla birlikte yaşamını sürdürenlerin artması gibi nedenler bu gelişmede etkili olmuştur.

Modern toplumları şekillendiren gelişmeler, özellikle hane içerisindeki bakım işlerinin üstesinden gelinmesi konusunda bir boşluk yaratmıştır. Yukarıdaki gelişmelerden özellikle kadın istihdamının artması, ev içerisinde bakıma ihtiyaç duyan hane halkı nüfusunun ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda farklı ülkelerle farklı uygulamaların kombinasyonu ile giderilmeye çalışılan bir hane içi bakım yükünü beraberinde getirmiştir. Bakım emeği literatürü, tipik olarak çocuk ve yaşlılar ile birlikte engellilik ya da kronik hastalık gibi nedenlerle özel ihtiyaç sahibi hane halkından oluşan bir kategorinin bakımı ile ilgili hizmetlerin nasıl ve hangi kaynaklarla sağlanacağına ilişkin “bakım rejimlerine” odaklanmaktadır.

Bakım emeği, bu tür bir bakış açısıyla daha geniş bir kavramsal şemaya oturtulabilir. Doğrudan bakım işine ek olarak bakım emeğinin dolaylı yönleri bu şemaya dâhil olmaktadır. Çocuk/hasta/yaşlı kişinin bakımı için güvenilir ve doğru hizmeti bulmak, bu hizmeti denetlemek ve takip etmek ilk akla gelenken, doğru özel okulu seçmek, okul sınavlarını takip etmek gibi akla gelmeyen birçok boyut bu alana dâhildir. Bu geniş tanım, Avrupa’da olduğu gibi daha yavaş bir biçimde de olsa Türkiye’de de özellikle kentsel ailelerde gittikçe hane dışına taşınan bakım emeğinin; hizmetin seçimi, denetimi, takibi ve yönetimi olarak şekillenen ve yine de hane içerisine kalan ücretsiz yönünü anlamak açısından önemlidir. Özellikle hane tarafından ihtiyaç duyulan hizmetin tanımlanmamış ya da kurumsallaşmamış olması, nitelikli emek arzının bulunmaması, arzın talebe yetişememesi, bakım işlerinde işgücü devrinin yüksekliği, Avrupa ve Amerika ve Merkez Asya’da nüfusun yaşlanmasına, Arap Ülkeleri ve Afrika’da ise yüksek doğurganlık oranlarına bağlı olarak bağımlı nüfusun artış göstermesi gibi (Addati ve diğerleri, 2018, s. 21; Simonazzi, 2009, s. 231) nedenler ücretlileşme sürecinde büyük bir bakım baskısı yaratmaktadır. Bu baskı, “ücretsiz bakım emeği- ücretli emek-ücretli bakım emeği döngüsünde (Addati ve diğerleri, 2018, s. 11) hane üzerinde de büyük baskı yaratmakta, piyasa ve sosyal politika ile uyumlu hizmetlere ulaşmanın yönetsel yükünün hanede kalmasına neden olmaktadır.

Bakım Rejimleri

Yukarıda da belirtildiği gibi bakım emeği; yaş kategorisi ya da hastalık/engellilik gibi durumlar nedeniyle kendi bakımlarını gerçekleştiremeyen bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması olarak anlaşılmaktadır. Kadınların işgücüne katılımı ve insan ömrünün uzaması ile birlikte aile içerisinde çocukların ve yaşlıların bakımı, en yaygın olarak ele alınan alanlar olarak ön plana çıkmaktadır. Odak noktası, önceden belirlenmiş olan bu alanlardaki gereksinimlerin sosyal politikalarda nasıl karşılık bulduğudur. Diğer yandan “devlet ve aile ilişkileri ile belirli yaşam koşullarına bağlı sosyal problemlerin görece çok daha az çalışıldığına” ve yeni sosyal politika tanımlama arayışının olduğuna işaret edilmektedir (Bettio ve Plantenga, 2004, s. 85). Çocuk bakımı da bu türden sürekli zaman harcanması gereken bir etkinlik (Samman ve diğerleri, 2016, s. 11) olarak bakım işinin genel koşullarını ve karakteristiğini ortaya koymaktadır.

İhtiyaçların dinamik yapısına karşın literatürde genellikle odak noktası standart çocuk bakım hizmetlerinin hangi ülkelerde, hangi hanelerde en ölçüde ve hangi kaynaklardan erişilebilir olduğudur. Araştırmalar genel olarak okul öncesi bakım, gözetim ve eğitim konularına odaklanmıştır. Araştırmalar bu kapsamda çocuk bakımının küresel bir kriz durumuna geldiğini göstermektedir (Gromada, Richardson ve Rees, 2020; Sammal ve diğerleri, 2016). Özellikle Covid-19 salgını ile birlikte “birçok aile yükün büyük oranda kadına kalacağı şekilde çocuk bakım sorumluluğu ve ücretli istihdam arasında denge bulma konusunda güçlükler yaşamaktadırlar” (Gromada, Richardson ve Rees, 2020, s. 1).

Refah Rejimleri ve Bakım Rejimleri

Aile hâlen bakım yükünü büyük ölçüde en yüksek oranda üstlenen birimdir. Diğer aktörler olan devlet, sivil toplum ve piyasa, aileye yardımcı bir konumda bulunmaktadır. Ailenin değişen nitelikleri, kadınların emek piyasasına daha yüksek oranlarda katılımı ve yaşlanmakta olan nüfus, aile üzerindeki bakım baskısını arttırmaktadır. Bu noktada sosyal politikaların bakım alanındaki desteği ve hane, sosyal

politikalar, sivil toplum örgütleri ve piyasa arasındaki ilişkilerin bu yükü nasıl etkilediği önem kazanmaktadır. Özellikle devletlerin sosyal politikalarının ücretsiz hane içi emek ile ilişkileri, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında hayati bir öneme sahiptir.

Esping-Andersen (1990), refah devletleri ile ilgili tanımlama çabasında diğer tanımlardan farklı olarak hakların metalaşmaktan çıkarılması (*decommodification*) kriteri üzerinde durur. Modern refah devletlerini tanımlayan ve farklı refah rejimlerini ortaya çıkaran temel unsur, sosyal politikalar aracılığıyla sosyal hakları metalaşma ya da piyasalaşma sürecinden ne ölçüde bağımsız kılabilirdiği olarak ifade edilmiştir. Metalaşmaktan çıkarılmış haklar çağdaş refah devletlerinde farklı ölçülerde gelişmiştir (Esping-Andersen, 1990, s. 22). Bu farklılıklar ortaya üç farklı refah devleti modelini çıkarmıştır. Bunlar, sosyal demokrat, liberal ve muhafazakâr refah devletleridir.

Sosyal demokrat refah devletleri, metalaşmaktan çıkarma anlayışı en yüksek düzeyde olup en yüksek standartlarda eşitlik ilkesine dayanan bir refah modeli oluşturur. İskandinav ülkelerinin refah rejimleri bu modele dayanmaktadır. Sosyal demokrat refah rejimlerinde bakım ihtiyaçları büyük ölçüde sosyal politikalar üzerinden sağlandığından piyasanın katkıları son derece sınırlı ve dolaylı olarak kalır. Bu rejimin politikaları Esping-Andersen’in (1990, s. 28) ifadesiyle “hem piyasadan hem de geleneksel aileden bir özgürleşmeyi” hedeflemektedir. Bu, kadının yeniden üretim emeği bağlamında da toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından dengeleyici bir katkı sağlamaktadır.

Liberal refah rejimleri ise ihtiyaç sahipliği ilkesi temelinde işlemektedir. Devlet destekleri, düşük gelirli işçi sınıfı ailelerini hedef alır. Seçici bir yeniden bölüşüm mekanizması işlemekte ve bu destek mekanizması en düşük standartlar çerçevesinde sınırlı bir kitleye küçük bir destek sağlamaktadır. Bu işleyiş, hane içi bakım emeğini nüfusun büyük bir bölümü için diğer aktörler olan aileye ve daha yüksek oranda piyasaya bağımlı kılmaktadır. Bakım yükü ya düşük standartlı devlet desteğinden yararlanılarak ya da ücret karşılığı piyasa hizmetleriyle sağlanabilmektedir. Anglosakson dünyada baskın olan refah rejimidir.

Üçüncü refah rejimi ise muhafazakâr refah rejimi olarak adlandırılır. Muhafazakâr refah rejimleri, büyük ölçüde korporatist devlet modelinin uzantısıdır. “Sosyal hakları güvence altına almak, bu modelde neredeyse ciddi bir tartışma konusu bile değildir” (Esping-Andersen, 1990, s. 27). Bu rejimlerde sosyal hakların sınırlı bir biçimde tanımlanması ile birlikte piyasanın gelişimine yönelik bir kaygının olmayışı, sosyal haklar olarak tanımlanan gereksinimlerin yükünün büyük ölçüde aile ve cemaat gibi geleneksel aidiyetlere bağımlı kalmasına yol açmaktadır. Esping-Andersen, bu rejime sahip ülkelere tipik örnek olarak Almanya, İtalya ve Avusturya gibi ülkeleri göstermektedir.

Esping-Andersen tarafından geliştirilen refah rejimi modellerinin piyasa, devlet desteği ve aile bağlarını bakım çerçevesinde ne şekilde ve ne ölçüde etkilediği kadınların toplumdaki konumları açısından belirleyici olmaktadır. Sosyal demokrat refah rejimlerinde hane içi emeği görünür kılmaya yönelik tanımlar ve politikalar söz konusudur. Liberal rejimlerde bu kategorilerin büyük ölçüde piyasa tarafından tanımlanmasına ve şekillenmesine izin verilmiştir. Bu ise sınıfsal farklılıkların kadınların statüsü açısından sınıfsal dezavantajları yeniden üretmesi anlamına gelmektedir. Muhafazakâr refah rejimleri ise bakım yükünü geleneksel bağlara bırakarak toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin hane içerisinde yeniden üretilmesine kayıtsız politikalar üretir (Esping-Andersen, 1990, s. 27):

“Sosyal sigortalar çalışmayan eşleri kapsamaz, aile destekleri kadının anneliğini desteklemeye yöneliktir. Kreş ve benzeri aile hizmetleri bariz bir biçimde az gelişmiştir; ‘tamamlayıcılık’ ilkesi devletin ancak üyeleri tükenmiş duruma geldiğinde devreye gireceğini vurgulamaktadır.”

Esping-Andersen’in klasikleşmiş üçlü modeli, toplumsal cinsiyetin, emek boyutunda yarattığı eşitsizlikleri gözden kaçırmakla eleştirilmiştir. Bu eleştiriler Esping-Andersen’in refah rejimlerini yalnızca düzenli olarak istihdam edilen ücretli çalışanlara yönelik sosyal haklar temelinde ele alması noktasından hareket etmektedir. Bu sınırlama ücretsiz hane işçisi olarak kadınların durumunun ihmal edilmesine yol açmaktadır (Anttonen ve Spila, 1996, s. 89). Benzer şekilde Lewis (1997), metalaşmaktan çıkarma sürecinin sonuçlarının erkekler ve kadınlar için farklı olduğuna dikkat çekmektedir. Kadınlar için metalaşmaktan çıkarma sürecinin ücretsiz bakım işinin devamıyla sonuçlanması, olasıdır. Böylelikle, geleneksel cinsiyet normlarına dayanan eşitsizliklerin en eşitlikçi refah rejimlerinde bile yeniden üretilmesi tehlikesi açığa çıkmaktadır. Sonuç olarak refah rejimlerinin, farklı sosyal politikalara

dayanmakla birlikte ücretsiz emek ile ilgili işbölümünde çok ufak bir değişiklik yarattığı belirtilmiştir (Lewis, 1997, s. 162). Bunda refah rejimlerinin toplumsal cinsiyet boyutunu anaakımlaştıramaması etkili olmuştur.

Refah devletlerinin ilk dönemlerinde sosyal haklar büyük ölçüde formel iş ilişkilerinden şekillenirken son yirmi yılı aşkın zamanda Avrupa ülkeleri bakım işi çerçevesinde de hizmet oluşturmaya ve sunmaya başlamıştır. Böylelikle, refah rejimleri olarak ifade edilebilecek politikalar şekillenmiştir. Refah rejimleri, bakım emeğinin toplumsal aktörler arasındaki paylaşımını dönüştürerek aile içi “bakım rejimleri” üzerinde etkili olmaktadır. Aile bakım rejimi, refah devletlerinin aile üyelerinin bakımına ilişkin politikaları hangi çerçevede tanımladığını ifade etmektedir (Frericks, Jensen ve Pfau-Effinger, 2014, s. 67).

Anttonen ve Spila (1996) çocuk ve yaşlı bakım politikaları ile ilgili çalışmaları sonucunda Avrupa ülkelerinin bakım politikalarını İskandinav bakım modeli ile aile bakım modeli olarak iki kategoride toplamışlardır. İskandinav modeli, söz konusu alanlarda en geniş ve eşitlikçi hizmetleri sağlayarak kadınların yüksek istihdamına olanak sağlamaktadır. Bu modelde bu hizmetler, yerel yönetimler aracılığıyla sağlanmaktadır. İskandinav ülkelerinden farklı olarak İspanya, İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerde görülen aile bakım modelinde ise sosyal bakım hizmetleri son derece sınırlıdır. Bu hizmetlerin dışında üst tabakadan ailelerde bakım, piyasadaki enformel ya da gri alandan sağlanmaktadır. Aile bakım modelinde kadın istihdamı düşük düzeydedir (Anttonen ve Spila, 1996, s. 96).

Yaşlı bakımında maddi devlet desteklerinin yanı sıra bakım yetkilendirmesi çerçevesinde Avrupa’da dört farklı bakım rejiminin varlığına işaret edilmektedir (Simonazzi, 2006, s. 213): (1) İsveç, Birleşik Krallık, İrlanda ve Finlandiya’daki Kuzey Avrupa rejimi; (2) Almanya, Avusturya, Fransa ve Lüksemburg’daki Kıta Avrupası rejimi (Beveridge çerçevesinde) (3) Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz’deki Akdeniz rejimi ve (4) Macaristan, Polonya ve Bulgaristan’daki Merkez-Doğu Avrupa rejimi.

Beveridge modeline dayanan Kuzey Avrupa rejiminde, vergilendirme üzerinden sosyal hizmetler ve sağlık hizmetleri, bakım emeğinin başlıca kaynağıdır. Bismark modeline dayanan Kıta Avrupası rejiminde bakım yükü bir risk olarak tanımlanır ve sigorta sistemleri üzerinden piyasalaşmış hizmetlere aktarılır. Akdeniz rejiminde ise aileye kısmen yardımcı olarak sosyal destek modeli söz konusudur. Merkez-Doğu Avrupa modelinde ise aile yasal olarak ya da üstü kapalı şekilde bakımın sorumlusu konumdadır (Simonazzi, 2009, s. 214). Tüm modellerde bakım ağırlığı ile birlikte ortaya çıkan sorunlar da değişmektedir: Sosyal hizmetlerin kalitesi, piyasalaşmış hizmetlerin formelleşmesi ve niteliği, aile içerisinde kadın emeğinin değersizleşmesi, sivil toplumun bakım ihtiyaçları çerçevesinde yeterli kaynak ve örgütlülükten yoksun olması ve piyasadaki gerekli hizmetlerle yeterli ölçüde eklemlenememesi gibi sorunlar cinsiyet bağlamında bakım emeğinin değeri sorunu ile iç içe geçmektedir.

Atasü-Topcuoğlu (2022, s. 63), bakım rejimlerinin kadınların işgücüne katılımlarında, işgücü piyasasındaki konumlarında ve yaşam kalitelerinde temel öneme sahip olduğunu vurgulayarak bunları kavramsallaştırmalar üzerinden açıklamıştır: Birincisi aile içerisinde bakım sorumluluğunun tamamen kadın tarafından ya ücretsiz ev emeği ile ya da piyasadaki alınan hizmetler ile üstlenildiği aile modelidir. İkincisindeyse bakım bir kamu hizmeti olarak tamamen devlete bırakılmış ve bir vatandaşlık hakkı olarak eşitlikçi bir biçimde tanımlanmıştır. Ülkelerin politikalarının bu uç kavramsallaştırmalara ne ölçüde yakınsadığı önemlidir. Zira büyük ölçüde kadınlar tarafından üstlenilen bu emeğin ne ölçüde metalaştığı, piyasalaştığı ve vatandaşlık hakkı olarak tanımlandığı konusundaki tartışma başlıkları olarak su yüzüne çıkan bakım emeğinin değeri sorununu gündeme taşımaktadır.

Bakım emeği literatürünün 2010’lu yıllardan itibaren bakım rejimleri ile bağlantılı olarak genişlediği görülmektedir. Bu çerçevede daha önce “ev temelli bakımın ailevi, enformel ve ücretsiz emek” olarak görüldüğüne işaret edilen (Kilkey, Lutz ve Palenga-Möllnbeck, 2010, s. 380) bu dönemden itibaren bakım, yapısal bir bağlamda tanımlanmıştır. Bu bağlamda, yaşanan toplumsal krizlerin bakım yükü ile ilişkisi, meselenin cinsiyet boyutundaki önemli sorunları da görünür kılmıştır.

Bakım işi dünya genelinde cinsiyetler arasında eşitsiz paylaşılmaktadır (McCarthy, 2018; Ferrant, Pesando ve Nowacka, 2014). 2014 yılında dünya nüfusunun üçte birini oluşturan toplam 66 ülkenin ortalamasına ilişkin veriler, kadınların erkeklere göre 3,3 kat daha fazla ücretsiz bakım ile uğraştığını

göstermiştir (Samman ve diğerleri, 2016, s. 14). Küresel nüfusun yüzde yirmisini oluşturan 37 ülkede ise kadınlar tipik olarak çocuk bakım sorumluluklarının % 75’ini üstlenmektedirler (Samman ve diğerleri, 2016, s. 9). Bütün bu bakım yükü çalışsalar da çalışmasalar da kadınlar üzerinde büyük baskı yaratmaktadır. Bunun ötesinde ailelerin küçülmesinin ve “fazladan bakım talebinin kadınların işgücüne katılımını sınırlamaya devam etmesinin ve bu yolla çalışma hayatındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini şiddetlendirmesinin olası olduğu” vurgulanmaktadır (Addati ve diğerleri, 2018, s. xxix). Pandemiler, yoksulluk ve ekonomik krizler gibi sosyal problemlerin ise bakım ile ilgili bütün bu riskleri derinleştirdiği bilinmektedir (Gromada, Richardson & Rees, 2020; Floro, Tornqvist ve Tas, 2009; Harman, 2006).

Meselenin diğer bir yönü olarak sınırlı bir gelişme olsa da dünya genelinde insanların aile bakım işçisi olarak sağladıkları katkıda bir düşüş eğilimi olduğuna dikkat çekilmektedir (Antonopoulos, 22). Piyasalaşma sürecinde bakım emeği dünya genelinde yine kadın çalışanlar tarafından üstlenilmektedir. Dünya genelinde ev ve bakım işlerinin büyük bir bölümünde kadınlar yoğun olarak istihdam edilmektedir. Bu çerçevede bakım işi, ücretli ve ücretsiz emek, piyasa ve hane arasındaki bağların kadınlar tarafından kurulduğu bir alan durumundadır.

England (2005), bakım işleri ile ilgili ortaya çıkan söylemleri, “kamusal fayda”, “değersizleştirme”, “sevgi tutsağı”, “duygunun metalaşması” ve “sevgi ve para” söylemleri altında inceler. “Kamusal fayda”, bakım faaliyetlerinin bakım alan kişilerin yanı sıra bir bütün olarak topluma da iktisadi açıdan göz önünde bulundurulması gereken bir fayda sağladığını vurgular. Bu yaklaşımlar, bakım emeğinin ürettiği faydanın ölçülmesinin doğası gereği güçlüğüne ve dolayısıyla da sosyal politikalarla desteklenmesinin güçlüğüne vurgu yapar.

Değersizleştirme perspektifi ise “bakım mesleklerinde kadınların yoğunlaşması ve bakımın tabiatı gereği annelik cinsiyet rolü ile ilişkilendirilmesi nedeniyle düşük düzeyde karşılık bulduğu” üzerinde durur (England, 2005, s. 395). “Sevgi tutsağı” olarak adlandırılan söylemler ise bakım işlerini kadınların doğal eğilimlerinin zorunlu bir dışavurumuna dönüştürür. Bu çerçevede örneğin boşanma durumunda kadından çocuklarına tek başına bakabilmek için daha fazla çaba harcayacağı, çünkü sevgisinin bağlayıcı olduğu beklentisi; çocukları bakıcı aileye verildiklerinde verilecek sosyal yardımların kendisine daha düşük düzeyde verilmesi sonucunu getirir. Bu sayede bakım emeğinin değersizleşmesi süreci devam eder.

“Duygunun metalaşması” söylemleri, bakım emeğindeki yoğun duygusallığın kapitalist ilişkilere dâhil olarak metalaştığına işaret etmektedir. “Sevgi ve para” söylemi ise, yaygın söylemlerin bakım işini duygusal bir adanmışlıkla yapmak ile para karşılığı yapmak arasında yapay bir ayırım yarattığına dikkat çekmektedir. Buna göre bakım, ya duygusal bağlılıkla ücret beklemeden yapılabilir ya da para karşılığı, derin bir duygusal bağ kurulmadan yapılabilir (England, 2005). Bakım emeği ile ilgili England tarafından ele alınan tüm bu söylemler, onu yapay olarak farklı bileşenler çerçevesinde parçalamakta, metalaştırmakta ve değersizleştirmektedir. Hane içinde, piyasa hizmetleri çerçevesinde ya da sosyal hizmetler üzerinden; bakım emeği bu çeşitli mekanizmalar aracılığıyla değersizliğini sürdürmektedir.

Türkiye’de Bakım Emeği

Aile halen, dünyadaki refahın başlıca kaynağı konumundadır ve bu bağlamda öneminin azalmasına yönelik bir işaretin bulunmadığı belirtilmektedir (Lewis, 1997, s. 162). Özellikle Akdeniz ve Orta Avrupa rejimlerinde bakım işi aile içerisinde yapılmaktadır (Simonazzi, 2009, s. 213). Türkiye’de de durum farklı değildir; aile içi emek, bakım ihtiyacını büyük ölçüde karşılamaktadır.

Türkiye’nin refah rejimi, korporatist bir sosyal güvenlik sistemi olarak Güney Avrupa ülkelerindeki refah rejimlere yakın bulunmaktadır. Refahın dağılımı, sosyal desteklerin sisteme yönelik katkılara göre eşitsiz ve yapısal olarak hiyerarşik bir düzenleme ile seçici bir yapı arz ettiğinden korporatist olarak nitelenmektedir (Dedeoğlu, 2013, s. 3). Esping-Andersen’in tipolojisinde İtalya, Portekiz, Yunanistan gibi ülkelerin dâhil olduğu modele belirli yönlerden dâhil edilmektedir. Ancak Güney Avrupa ile karşılaştırıldığında Türkiye’de ücretli ve maaşlı çalışan sayısının çok daha düşük olduğu göze çarpmaktadır (Buğra ve Keyder, 2003, s. 16).

Genel olarak işgücüne katılımın düşük olduğu Türkiye’de Sosyal Güvenlik Kurumu verileri 2020 yılında her 1.87 çalışanın emekli, dul, yetim, malul maaşı alan bir kişiyi finanse ettiğini göstermektedir

(Sosyal Güvenlik Kurumu, 2020). Bu durum, bakım emeğinin hane içinde tutulmasına yönelik politikalarla birlikte düşünüldüğünde bakım sisteminin sürdürülebilirliğinin finansal açıdan da aile bağlarında ve kadının ücretsiz hane içi emeğinde temellendiği söylenebilir.

Bakım emeğine yönelik sosyal politikalar, esas olarak evde bakımın desteklenmesi ilkesine dayanmaktadır. Aile içi bakım ihtiyaçlarına yönelik olarak ücretsiz izin, esnek çalışma, nakit transferi gibi düzenlemeler bulunmaktadır. Bu haliyle Türkiye, aileci bakım modeline sahip bir ülke konumundadır. Bu bakım modeli, İskandinav modelinden daha çok Güney Avrupa ülkelerinde bulunan bakım rejimi ile benzerlik göstermektedir. Bu rejimde aile ile devlet arasındaki ilişkide ailenin bakım sorumluluğu, normatif bir çerçevede ele alınmaktadır (Akkan, 2018, s. 76).

Güney Avrupa ülkeleri ile benzerlikleri ile birlikte Türkiye'deki mevcut durumun bu rejimlerden farklılıkları da bulunmaktadır. En temel farklılıklardan bir tanesi, bakım hizmetlerinin “çarpık metalaşması” olarak nitelenmektedir (Atasü-Topcuoğlu, 2022, s. 66). Avrupa'da 1990'lı yıllarda hem kamusal hizmetlerin standardizasyonu hem de özel sektörün bir “bakım endüstrisi” yaratması sağlanmıştır. Türkiye'de ise bu gelişmeler görece geç tarihlerde söz konusu olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Avrupa'da bakım alanındaki ihtiyaç ve hizmetler, kamusal tartışmaların bir parçası olarak görünürlük kazanmış, belirli kriterlere göre düzenlenerek kalitesi artırılmış ve ücretli yeni hizmet işleri ortaya çıkmıştır. Türkiye'deki geç ve çarpık metalaşma süreci ise bakım işinin ya hane içerisinde ücretsiz kalmış ya da görünürlük, düzenlenme ve ücretlendirme süreçlerinin çarpık bir biçimde şekillendiği bir metalaşma sürecinde oluşmuştur. Türkiye'de bakım emeği büyük ölçüde kayıt dışı, standart dışı, kalite ölçütlerinin tanımlanmadığı ve ihtiyaca yönelik piyasa hizmetlerinin eksik şekilde olduğu bir aşamadır.

Türkiye'nin 2018 yılında yeni bir ekonomik krize girdiği ve bu krizin devam etmekte olan bir resesyon yarattığı belirtilmektedir (Orhangazi ve Yeldan, 2021). Alım gücünün azalmasına bağlı olarak bakım emeğinin sürdürülmesi ile ilgili sorunlar ortaya çıkmaktadır. Pandemi, bu krizi şiddetlendirerek ekonomik ve yönetsel olarak bakım emeğini alanında yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. OECD içerisindeki uzun çalışma sürelerinin en yaygın olduğu (OECD 2007, s. 19), bakımın hane içinde geleneksel olarak kadın rolü olarak görüldüğü, ev işlerine kadınların açık ara daha çok vakit ayırdıkları (OECD, 2016), kadınların iş gücüne katılımının OECD ülkeleri içerisinde en düşük oranda olduğu (OECD, 2018) ve kadınlar tarafından iş gücüne katılmamanın başlıca nedeninin ev işleri olarak belirtildiği (Türkiye İstatistik Enstitüsü, 2020) Türkiye'de hane, sosyal politikalar ve piyasadan oluşan bakım zincirinde karmaşık sorunlar bulunmaktadır.

Kültürel olarak zaman içerisinde aile değerlerindeki değişimler, sosyoekonomik gelişmeye bağlı olarak kuşakların birbirlerine maddi bağımlılıklarında bir azalma; ilerleyen yaşlarda “ev işlerinde daha çok yardım, yakınında ikamet etme ve duygusal olarak destek olma”dan (Kağıtçıbaşı ve Ataca, 2005, s. 330) oluşan maddi olmayan beklentilerinde ise artış şeklinde gerçekleşmiştir. Bu duygusal beklentiler ağırlıklı olarak kız evlatlara yöneliktir (Kağıtçıbaşı, 2005). Emek, tarihsel süreçte dışarıdan talep edildiğinde dahi akrabalık benzeri ilişkiler üzerinden işlemiştir. Tarihsel süreçte bakım emeğinin en çok kurumsallaştığı çocuk ve yaşlı bakımında dahi sosyal politika, piyasa ve aile arasında tam bir uyum yakalanamamıştır (Cameron ve Moss, 2007). Türkiye'de ise bu uyumsuzluk kültürel değerler ve sosyal politikanın iç içe geçmesiyle “kutsal aileciliğe” (Akkan, 2018, s. 83) geleneksel bir destek oluşturmada ve bakım yükünün tüm karmaşıklığıyla görünürlük kazanmasında güçlükler yaratmaktadır. Tarihsel süreçte hanenin mahrem alan olarak kurumsallaşması, ev işinin de dışarıya kapalı olmasını beraberinde getirmiştir. Bakım emeği tarihsel olarak geriye doğru takip edildiğinde Osmanlı hanelerinde ev işi ile aile ilişkilerinin sınırlarının muğlaklaştığına işaret edilir (Zilfi, 2004, ss. 15-16): “Yatılı hizmetçilere, akraba olsunlar ya da olmasınlar sıklıkla akraba gibi davranılırdı; daha az avantajlı ve sıkı çalışan ve belki de bazen istismar edilen ama yine de hane halkının yakını olan kişilerdi.” Böylelikle hane içi bakım işinin enformelliği, bir gelenek oluşturur. Bu gelenek, son dönemde “akrabalık söyleminin kullanımı üzerinden, hane içi göçmen bakım emeğinin kurgusal olarak işvererinin ailesi tarafından asimile edilmesi” şeklini almıştır (Akalin, 2007, s. 217).

Türkiye'de çocuk bakım sektörünün görece yüksek düzeyde düzenlenmiş olduğu, bununla birlikte bu hizmetlerin kalite denetimlerinin yetersiz olduğu belirtilmektedir (Pekkurnaz, Aran ve Aktakke, 2021)

Yaşlı bakımında ise kurumsallaşma son derece sınırlıdır (Cindoğlu diğerleri, 2008, s. 258) ve hane içinde bakım üzerine kuruludur. 2011 tarihli Bakım Hizmetleri Stratejileri ve Eylem Planı’nda bakım hizmetleri için hedef grup olarak destek gereken ciddi bir engelliliği bulunan insanlar ve yaş, hastalık ve diğer etmenler nedeniyle yardıma ihtiyaç duyan yaşlı insanlar” olarak tanımlanmış ve bu grup için evde bakım hizmetinin açıkça tercih edildiğine dikkat çekilmektedir (Akkan, 2018, s. 82).

Akkan (2018), Türkiye’de okul öncesi eğitimde ve yaşlı bakımında kurumsal bakım servislerinin diğer OECD ülkelerine göre kısıtlı olduğuna işaret etmektedir. Bettio ve Plantenga (2004, ss. 86-87) tarafından da belirtildiği gibi “çocuk bakımının düzenlenmesi aileyle ilgili genel kültürel tavırlarla yakından ilişkilidir”. Türkiye’de, bakım sorumluluğunun kültürel olarak aile bireylerinin, özellikle çocuk söz konusu olduğunda kadının sorumluluğunda görüldüğüne işaret edilmektedir (Akkan, 2018, s. 78; Aycan, 2008, s. 360). Aile değerleri, bakımın duygusal boyutuna öncelik vererek iyi ebeveynlik ve “hayırlı evlat” statüsünü bakım için fedakarlıkta bulunma ile bağlantılandırmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar özellikle kentlerde yeni kuşaklarda bakım emeğine ilişkin değerlerde yavaş bir dönüşümden bahsetmek mümkün olsa da bakım emeği ile ilgili birinci olarak ifade edilebilecek bir günlük sosyal yeniden üretim alanının halen “emek değil bakım olarak görülmesidir” (Gissi, 2018, s. 147).

İlkkaracan (2012, s. 211), Türkiye’de ataerkil iş bölümünün ve emek piyasasının eşitlikçiliğe doğru dönüşmekten ziyade giderek cinsiyet katmanlı bir kurumsallaşma sergilediğini belirtmektedir. Eşitlikçi bir bakım rejiminin oluşturulması yerine iş ve aile yaşamını uzlaştırmaya yönelik politikalar uygulanmaktadır. Uzlaştırma politikaları ise annelik izni ve işletmeler için bazı durumlarda bulunan kreş açma zorunluluğu dışında çok küçük bir etkiye sahiptir. Düşük kadın istihdamı ve uzun çalışma saatleri ile erkek çalışanların ev dışında uzun zaman geçirmeleri, cinsiyete dayalı patikaları ayırtmaktadır. Bunun sonucunda bakım rejimi “patika bağımlı” bir yön çizerek tam zamanlı ev kadını profiline yönelik bakım tanımlarından türemektedir (İlkkaracan, 2012, s. 211).

Sonuç

Bakım emeği, hayatı yeniden üretir. Hayatımızın en azından bir döneminde gösterdiğimiz ve ihtiyaç duyduğumuz emektir. Yapılan çalışmalar modern dönemde bakım emeğinin büyük ölçüde hane içi, ücretsiz, kadın emeği olarak sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Sosyal politikalar, piyasa, sivil toplum olanakları, bakım emeğini görünürleştirip hane dışına çıkarma yönünde bir eğilime işaret etmekle birlikte hâlen dünyada bakımın başlıca kaynağı ailedir. Bununla birlikte küreselleşme, kadın istihdamının yükselişi gibi dönüşümlerin eşliğinde bakımın aile dışına taşınmasına ilişkin yeni talepler ortaya çıkmıştır. Bu talepler, politikalar doğrultusunda yeni bir bakım endüstrisinin şekillenmesine yol açmaktadır. Böylelikle sosyal politika, piyasa hizmetleri, sivil toplum ve nihayetinde aileden oluşan bakım zincirleri oluşmuştur. Bu zincirin bir ucu özel alana, bir ucu ise küreselleşmiş emek piyasasındaki kadınlaşmış, göçmen bakım emeğine bağlanmaktadır. Dolayısıyla bakım emeği, güncel olarak çok yönlü tartışmalara zemin oluşturan yeni eşitsizlik biçimlerini ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye’de bakımın hane dışına taşınması daha sınırlı ve geç olmuştur. Bakım sorumluluğunun ağırlıklı olarak üstlenildiği kurum, hâlen ailedir. Sosyal politikalar, büyük ölçüde esnek çalışma ilişkileri ile iş-yaşam dengesini sağlamaya, aile ilişkileri üzerinden sağlanan bakım hizmetlerinin desteklenmesine dayanmakta ve bu şekilde bakım sorumluluğunu özel alanın sınırları içerisinde tutmaktadır. Bunun özellikle büyük kentlerdeki bir istisnası çocuk bakımındır. Hane içerisinde kadın; gerek ekonomik, gerek sosyal, gerekse kültürel koşullar çerçevesinde bakım işinin başlıca sorumlusudur. Bu durum, kadınların hane içerisinde emeklerinin karşılıksız ve görünmez kalmasına yol açarken emek piyasasına girişlerini güçleştirmektedir. Geleneksel cinsiyet rolleri özel alandaki ve piyasadaki emek arasındaki ayrımın şiddetlenmesine yol açarken yavaş bir biçimde piyasalaşmakta olan bakım emeğine yönelik hizmetler ise düzensiz, düşük ücretli ve kayıtdışı istihdamı yaygınlaştırmaktadır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Addati, L., Cattaneo, U., Esquivel, V., & Valarino, I. (2018). *Care work and care jobs for the future of decent work*. International Labor Organization.
- Akalın, A. (2007). Hired as a caregiver, demanded as a housewife: Becoming a migrant domestic worker in Turkey. *European Journal of Women's Studies*, 14(3), 209-225.
- Akkan, B. (2018). The politics of care in Turkey: Sacred familialism in a changing political context. *Social Politics*, 25(1), 72-91.
- Anttonen, A., & Sipilä, J. (1996). European social care services: Is it possible to identify models? *Journal of European Social Policy*, 6(2), 87-100.
- Antonopoulos, R. (2008). The unpaid care workpaid work connection, *Working Paper, No. 541*, Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson.
- Atasü-Topcuoğlu, R. (2022). Gender inequality, the welfare state, disability, and distorted commodification of care in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 66, 61-87.
- Aycan, Z. (2008). Cross-cultural approaches to work-family conflict. K. Korabik, D. S. Lero, & D. L. Whitehead (Yay. haz.), *Handbook of work-family integration* içinde (ss. 353-370). Academic Press.
- Buğra, A. & Keyder, Ç. (2013). *Yeni yoksulluk ve Türkiye'nin değişen refah rejimi*. Ankara: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP). Alıntılama: 22.11.2022 <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/yeni-yoksulluk-ve-turkiyenin-degisen-refah-rejimi>
- Bettio, F., & Plantenga, J. (2004). Comparing care regimes in Europe. *Feminist Economics*, 10(1), 85-113.
- Cameron, C., & Moss, P. (2007). *Care work in Europe: Current understandings and future directions*. Routledge.
- Cindoğlu, D., Çemrek, M., Toktaş, Ş., & Zencirci, G. (2008). The family in Turkey: The battleground of the modern and the traditional. C. B. Hennon, & S. M. Wilson (Yay. haz.), *Families in a global context* içinde (ss. 235-263). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Dedeoğlu, S. (2013). Veiled Europeanisation of welfare state in Turkey: Gender and social policy in the 2000s. *Women's Studies International Forum*, 41(1), 7-13.
- Duffy, M. (2007). Doing the dirty work: Gender, race, and reproductive labor in historical perspective. *Gender and Society*, 21(3), 313-336.
- England, P. (2005). Emerging theories of care work. *Annual Review of Sociology*, 31, 381-399.
- England, P., Budig, M., & Folbre, N. (2002). Wages of virtue: The relative pay of care work. *Social Problems*, 49(4), 455-473.
- Esping-Andersen, G. (1990). *Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press.
- Ferrant, G., Pesando, L. M., & Nowacka, K. (2014). *Unpaid Care Work: The missing link in the analysis of gender gaps in labour outcomes*. Boulogne Billancourt: OECD Development Center.
- Floro, M. S., Tornqvist, A., Tas, E. O. (2009). The impact of the economic crisis on women's economic empowerment. *Swedish International Development Agency Working Paper Series*, 2009-26.
- Frericks, P., Jensen, P. H., Pfau-Effinger, B. (2014). Social rights and employment rights related to family care: Family care regimes in Europe. *Journal of Aging Studies*, 29, 66-77.
- Gissi, A. (2018). The Home as A Factory: Rethinking the debate on housewives's wages in Italy, 1929-1980. R. Sarti, A. Bellavitis, & M. Martini (Yay. haz.), *What is work: Gender at the crossroads of home, family, and business from the early modern era to the present* içinde (ss. 139-160). Berghahn Books.
- Gromada, A., Richardson, D., & Rees, G. (2020). Childcare in a global crisis: The impact of COVID-19 on work and family life. *Innocenti Research Briefs no. 2020-18*.
- Günindi Ersöz, A. (2018). Özel alan/kamusal alan dikotomisi: Kadınlığın doğası ve kamusal alandan dışlanmışlığı. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 80-102.
- Harman, S. (2016). Ebola, gender and conspicuously invisible women in global health governance. *Third World Quarterly*, 37(3), 524-541.
- İlkkaracan, İ. (2012). Feminist politik iktisat ve kurumsal iktisat çerçevesinde Türkiye'de kadın istihdam sorununa farklı bir yaklaşım. A. Makal & G. Toksöz (Yay. haz.), *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği* içinde (ss. 201-219). Ankara Üniversitesi Yayınevi.

- Jarrett, K. (2020). Laundering women’s history: A feminist critique of the social factory. *First Monday*, 23(3), 1-13.
- Kağıtçıbaşı, Ç., & Ataca, B. (2005). Value of children and family change: A three-decade portrait from Turkey. *Applied Psychology: An International Review*, 54(3), 317-337.
- Kilkey, M., Lutz, H., & Palenga-Möllnbeck, E. (2010). Introduction: Domestic and care work at the intersection of welfare, gender and migration regimes: Some European experiences. *Social Policy and Society*, 9(3), 379-384.
- Lewis, J. (1997). Gender and welfare regimes: Further thoughts. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 4(2), 160-177.
- Marçal, C. (2015). *Who Cooked Adam Smith’s Dinner?* Portobello Books.
- Meyer, M. H. (2002). *Care work: Gender, labor, and the welfare state*. Routledge.
- McCarthy, L. (2018). “There is no time for rest”: Gendered CSR, sustainable development and the unpaid care work governance gap. *Business Ethics: A European Review*, 27(4), 337-349.
- Meriam, S. B. (2009). *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. Jossey-Bass.
- OECD (2018). *Social protection: Key indicators*. Alıntılama: 13.11.2022. <https://Stats.Oecd.Org/Index.aspx?Queryid=54741>
- OECD (2016). *Work-life balance, Turkey. How is life, A better life index*. Alıntılama: 13.11.2022. <http://www.oecdbetterlifeindex.org/countries/turkey/>
- OECD (2007) *Working hours. Women and men in OECD countries*. Alıntılama: 13.11.2022. <https://www.oecd.org/sdd/37964450.pdf>
- Orhangazi, Ö.; Yeldan, E. A. (2021). The re-making of the Turkish crisis. *Development and Change*, 52(3): 460-503
- Pekkurnaz, D., Aran, M. A. & Aktakke, N. (2021). Does quality matter in determining child care prices? Evidence from private child care provision in Turkey. *International Journal of Child Care and Education Policy*. 15.
- Samman, E., Presler-Marshall, E., Jones, N., Bhatkal, T., Melamed, C., Stavropoulou, M., & Wallace, J. (2016). Women’s work: Mothers, children and the global childcare crisis. Overseas Development Institute (ODI). <https://cdn.odi.org/media/documents/10333.pdf>
- Sarti, R. (2014). Historians, social scientists, servants, and domestic workers: Fifty years of research on domestic and care work. *International Review of Social History*, 59(2), 279-314.
- Schmitt, S., Mutz, G., & Erbe, B. (2018). Care economies—feminist contributions and debates in economic theory. *Österreich Z Soziol*, 43, 7-18.
- Simonazzi, A. (2009). Care regimes and national employment models. *Cambridge Journal of Economics*, 33(2), 211-232.
- Sosyal Güvenlik Kurumu (2020). *İstatistik Yıllıkları*, Yıl 2020. Alıntılama: 13.11.2022. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari
- Türkiye İstatistik Enstitüsü (2020). *Yıllara göre işgücüne dâhil olmama nedenleri. İşgücü istatistikleri*, 2020. Alıntılama: 20.12.2022 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Labour-Force-Statistics-2020-37484>
- Yaman, M. (2021). Yeniden üretim emeği. *Feminist Bellek*. Alıntılama: 21.12.2022. <https://feministbellek.org/toplumsal-yeniden-uretim/>
- Zilfi, M. C. (2004). Servants, slaves, and the domestic order in the Ottoman Middle East. *Hawwa: Journal of the Middle East and Islamic World*, 2(1), 1-33.

1980-2010 Yılları Arasında OECD Ülkelerinde Bulunan Farklı Vasıf Kategorilerindeki Türk İş Gücünün Göç Eğilimlerinin Sosyolojik İncelenmesi

Sociological Examination of Migration Tendencies of Turkish Workforce in Different Skill Categories in OECD Countries Between 1980-2010

Serkan COŞKUN*

Öz

Bu çalışma 1980-2010 yılları arasında OECD ülkelerine göç eden Türk göçmen stokunun göç eğilimlerini makro iktisadi parametrelerde meydana gelen dönüşümler ile etkileşimi çerçevesinde ele almaktadır. Neoliberal politikalar ve küreselleşen dünya dinamikleri, günümüz göç sürecinin sistemler ve ağlar arası bir etkileşim bağlamında değerlendirilmesinin zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bireylerin göç sürecinde izledikleri stratejiler sistemler arasındaki yapısal boyutlar değişimi çerçevesinde şekillenmektedir. Bu kapsamda 1980-2010 yılları arasında 19 OECD ülkesindeki Türk göçmen stokunun yığılım gösterdiği alanları, vasıf ve cinsiyet kategorilerini içeren panel veri seti kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre 1980-2010 yılları arasında Türk göçmen stoku şu değişimleri kaydetmiştir: (1) Ülke profili açısından yayılım alanını genişletmiş ve devletler arası anlaşmalardan bağımsızlaşmıştır, (2) Cinsiyetler açısından göçün ciddi bir feminizasyonu söz konusu olmuş ve kadın-erkek kategorileri arasındaki farkın yıllar içerisinde kapandığı görülmüştür, (3) Göçmen stokunun vasıf kategorileri arasında ayrım yıllar içerisinde şiddetlenmiştir. Düşük ve orta vasıf kategorileri yıllar içerisinde yüksek vasıflı göçmen stokuna dönüşmüş ve bu eğilim giderek artmıştır, (4) Göçmen stokunda yüksek vasıflı kişilerin yıllar içinde hızlı yükselişinin merkez ülkelerin ekonomik kalkınma anlayışındaki değişimler ile paralellik gösterdiği gözlemlenmiştir, (5) Göçmen stoku yıllar açısından düşük vasıflıdan yüksek vasıflıya dönüşüm geçirirken yığılımlarını etkileyen faktörler açısından kendi içlerinde de farklılaştığı tespit edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Türkiye, beyin göçü, bilgi işçisi, iş gücü, küreselleşme, neoliberalizm, yüksek vasıflı göçü.

Abstract

This study discusses the migration tendencies of the Turkish immigrant stock who immigrated to OECD countries between 1980 and 2010 in their interaction with the transformations in macroeconomic parameters. Neoliberal policies and globalizing world dynamics have revealed the necessity of evaluating the migration process in the context of an interaction between systems and networks. The strategies individuals follow in the migration process are shaped within the framework of the structural dimensions between the systems. In this context, a panel data set was used, including the areas where the Turkish immigrant stock accumulated, their skill categories, and genders in 19 OECD countries between 1980 and 2010. According to the results, the following changes have been observed in the Turkish immigrant stock between 1980 and 2010: (1) The migrant stock has expanded its scope regarding country profile, and its distributions have become independent from interstate agreements, (2) Over the years, the migration process has

* Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: srkancoskun@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5792-3568

experienced feminization, and the gap between male and female categories has closed, (3) The distinction between the skill categories of the migrant stock has intensified over the years. Low and medium-skill categories have turned into high-skilled immigrant stock over the years, and this trend has gradually increased, (4) It has been observed that the rapid rise of high-skilled people in the immigrant stock over the years parallels the change in the economic development understanding of the central countries, (5) It has been determined that the migrant stock, which has changed from low-skilled to high-skilled over the years, differs in each qualification category in terms of factors affecting its clustering in countries.

Keywords: Türkiye, brain drain, high-skilled immigration, globalization, knowledge worker, neoliberalism, workforce.

Giriş

Bugün dünya çapında gittikçe hızlanan ve artan bir insan hareketliliğine şahit olunmaktadır. Güncel verilere göre 272 milyon uluslararası göçmen stoku mevcuttur. 1960 yılında 75 milyon olan bu rakamın 2019 yılında 272 milyona ulaşarak yaklaşık 4 kat arttığı gözlemlenmektedir (Docquier & Rapoport, 2012; McAuliffe vd., 2019). Dünya nüfusunun %3'ünü oluşturan, etnik, siyasi ve coğrafi olarak son derece çeşitlilik gösteren göçmen stokunun yoğunlaştığı alanlar itibariyle ciddi bir homojenlik sergilemesi ise dikkat çeken ikinci noktadır. Küresel olarak insan hareketliliği incelendiğinde, mevcut göçmen stokunun yarısından fazlası kuzey yarımkürenin gelişmiş ülkelerinde bulunmaktadır. Geri kalanlar ise kuzeyin gelişmiş ülkelerine göç etmenin yollarını aramaktadır. 2020 yılı itibariyle toplam uluslararası göçmen stokunun 184 milyonundan fazlasına gelişmiş ülkeler ev sahipliği yapmaktadır (McAuliffe vd., 2019). Göçmen stokuna ev sahipliği yapan gelişmiş ülkelere daha ayrıntılı bakıldığında ise 100 milyondan fazlasının ABD, Almanya, Suudi Arabistan ve Rusya gibi birkaç ülkede bulunduğu göze çarpmaktadır (McAuliffe vd., 2019; UN DESA, 2020).

Son 40 yılda dünyada değişen ve merkezi bir konu haline gelen göçmen stokunun sayısal boyutları gerçekleşen değişimin yegâne parametresi değildir. Aksine göçmen stoklarının yapısal bir dönüşüme uğraması sonucunda hem göç alan hem de göç veren ülkeler için hayati bir konu haline gelmiştir. Geçmişte göç edenler sadece ülkelerinden kopmuş insan yığınları olarak değerlendirilirken; günümüzde kalkınma ve ekonomik kalkınmanın temelindeki parametreler olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu değişimin merkezinde kapitalist ekonominin iş bölümü ve örgütlenmesinin yeni bir anlayış çerçevesinde yeniden inşa edilmesi yatmaktadır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde geçmişin üretim ilişkileri ve biçimleri değişmiş ve bunun sonucunda üretilen değer ve pazarların yapılarında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Nicelikten niteliğe, emek değerinden bilgi değerine, kitlesel ve büyük ölçekli yapılardan mikro ölçekli esnek birimlere dönüşümler yaşanmıştır. Bu değişimler, ülkelerin talep ettiği göçmenlerin yapısal dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. İlk dönem göçlerde, ülkelerin göçmen stoklarındaki vasıfsız işgücünü karşılama talebi, günümüzde giderek bilgi işçisi talebine dönüşmüştür.

Bilindiği üzere kapitalist sistemin değer birikiminin temel mantığı, 17. yüzyıldan itibaren çevre veya yarı-çevre ülkelerin artı değerlerini kendi bünyesinde toplarken çevre ülkeleri bağımlı ve sınırdan tutan bir yapıya dayanmaktaydı (Wallerstein, 2015a; 2015b). Bu bağlamda şekillenen kapitalist dünya ekonomisinin en temel kurucu unsuru ise merkez devletler çatısı altında kontrol edilen ve sürdürülen iş bölümüdür. İş bölümünün bu süreçteki temel önemi merkez devletler ile yarı-çevre ve çevre ülkeler arasındaki artı değer birikiminin organizasyonu sağlamasıdır. Çevre ülkeler bu yapı içerisinde bazı dönemler işgücü sağlarken bazı dönemler ise belirli emtiaların sağlanmasında görevlendirilmiştir (Wallerstein, 2011). Bu örgütlenme yapısı beraberinde merkez ve çevre ülkelerdeki emtia ve işgücü organizasyonları arasında küresel organik bir bağ gelişmesine neden olmuştur (Castles & Kosack, 1985). Örneğin, merkez ülkelerin aldığı kararlar çevre ülkelerdeki iş bölümü organizasyonlarını ve emtia fiyatlarını, üretim biçimleri vb. boyutlarda değişikliklere yol açmaktadır (Wallerstein, 2011; 2015b). Bu bakımdan göçmen stoklarındaki dönüşüm, merkez ülkelerin iş bölümü ve artı değer ne olduğuna ilişkin yeniden inşasında kullandığı parametrelerdeki farklılaşmanın bir sonucudur (Abadan-Unat, 2002).

Küresel iş bölümü ağı 1970'li yıllardan itibaren bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle yeni bir döneme geçmiştir. Bu süreci takip eden neoliberal politikaların da etkisini arttırması gerçekleşen

dönüşümün hızlanmasında ve kapsam alanını genişletmesinde çok etkili olmuştur (Ohmae, 2008). Bu dönemde merkez ülkeler kontrolsüz bir biçimde ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan genişlerken; çevre ülkeler de merkezin etkileyici kapasitesiyle daha yoğun etkileşime girmiştir. Bu dönemde merkez ülkelerin stratejileri çevre ülkeler için yıkıcı sonuçlara yol açmıştır. Küresel ekonomilere ve rekabetçi pazarlara kontrolsüz katılım, her tür sermayenin -insan, parasal, vb. gibi- hareketliliğini artırmış; ancak bu hareketlilik en çok gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeleri olumsuz etkilemiştir (Stiglitz, 2002). Böylelikle küresel ölçekte ülkeler arası sosyal eşitsizlik uçurumu derinleşmiştir. Gelişmiş ülkeler açısından bu değişim onların daha geniş pazarlar oluşturmalarına ve ticaret hacimlerini artırarak gelişmişlik düzeylerini yükseltmelerine olanak sağlamıştır. Gelişmiş ülkeler bu yolla beşerî sermayeye sağladıkları fırsatları daha da geliştirmişlerdir. Böylece artan yatırımlar, refah koşulları ve diğer fırsatlar sonucunda çekicilikleri artmıştır. Diğer tarafta ise küreselleşme ekseninde talep edilen donanım, alt yapıya yani yüksek teknolojiye sahip ve gelişen ulusötesi organizasyonlar ağına dahil olamayan az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere vasıfsız işgücü, ucuz emek pazarı oluşturmanın dışında giderek rekabet etme gücünü ve mevcut refah düzeylerini de kaybederek daha kötü koşullarda yaşamaya mahkûm edilmişlerdir. Vasıflı işgücü ise sahip oldukları nitelikleri talep eden gelişmiş ülkelere göç etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda dezavantajlı ülkelere gelişmiş veya merkez ülkelere göç yoğunlaşmıştır.

Göçün şiddetlenen artışında yüksek vasıflı kişilerin daha aktif rol oynaması ise dikkat çekici bir değişim göstergesi olarak farklı tartışmalara yol açmıştır. Literatürde bu gelişmeyi olumlu değerlendirenler tarafından yüksek vasıflı göçmen stokunun, işçi dövizleri (remittances) ve geri dönüş göçü çerçevesinde kaynak ülkeye teknoloji ve bilgi transferinin olması ve diaspora bağlarının gelişmesi gibi faydalarının olduğu belirtilmektedir (Docquier, 2006); öte yandan olumsuz değerlendirenler ise kaynak ülkenin ekonomik gelişme ve krizlerle baş etme yeteneğinin zayıflaması, doğrudan yatırım değerinin ve beşerî sermayenin kaybı gibi çeşitli ciddi sonuçları olduğu vurgulamaktadır (Acar, 2017; Bahar & Rapoport, 2018; Docquier, 2014; Gibson & McKenzie, 2012; Mahmoodi, 2014; Pires, 2015; UNESCO, 2021; SOPEMI, 2010; Ni Chaoimh, 2012). Dolayısıyla, değişen göçmen stokunun vasıflarının ve genel eğilimlerinin hangi yönde hareket ettiği ve bu süreci etkileyen unsurların neler olduğuyla ilgili değerlendirmeler zamanla daha fazla önem kazanmıştır.

Bu bağlamda Türkiye'de yüksek vasıflı göçünün neden ve sonuçlarına ilişkin birçok çalışma bulunmaktadır (Demirci, 2022; Erdoğan, 2009; Gençler & Çolak, 2002; Öneri, 2019; Pazarcık, 2010; Sağbaş, 2009; Tansel & Güngör, 2006; Yılmaz, 2019). Ancak bu çalışmalarda Türkiye göçmen stoklarının genel yapısının tarihsel bir konjonktür içerisinde, küresel kapitalist sistemin gelişme dinamikleri ve makro dinamikler arasındaki etkileşim bağlamında sosyolojik olarak incelenmesi önemli bir araştırma açığıdır. Bu bağlamda çalışma, 1980-2010 yılları arasında OECD ülkelerindeki Türk göçmen stokunun uluslararası konjonktürde tarihsel olarak nasıl bir dönüşüm geçirdiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu yıllarda Türkiye'nin özellikle neoliberal politikalar ile tanışması ve ciddi yapısal reformlar gerçekleştirmesi özellikle 1980'li yıllar sonrası dönüşümlerin ülkenin bugünü hakkında yansımalarının değerlendirilmesi açısından son derece önemlidir. Böylece tarihselci bir perspektifle merkez ülkelerde gerçekleşen dönüşümlerin Türkiye'yi nasıl etkilediği, değişen iktisadi kalkınma parametrelerinin istihdam yapısındaki arz-talep ilişkilerini nasıl dönüştürdüğü değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler Türkiye'nin geçmişte yaşadığı göçmen stoku dönüşümlerinin gelecekteki eğilimlerinin analizi için genel bir çerçeve sunması açısından da önemlidir.

Teorik ve Kavramsal Çerçeve

Araştırmanın teorik ve kavramsal çerçevesinde göçmen stokunun merkez-çevre ilişkileri bağlamında değişen dinamikler ile nasıl bir ilişki içerisinde olduğuna, bu durumun Türkiye ve dünya açısından nasıl deneyimlendiğine yer verilmiştir.

Merkez-Çevre İlişkileri Çerçevesinde Kapitalist Sistem ve Göçmen Stoklarının Dönüşümü

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere göç, yalnızca bireylerin bilinçli tercihleri çerçevesinde ele alınabilir mi? Yoksa bu durumu bireysel tercihlerin ötesinde kapitalist sistemin eşitsiz gelişmiş alanları arasında bir grup birey için kaçınılmaz bir strateji olarak tarihsel koşulların dayattığı bir hareketlilik durumu olarak yorumlamak mümkün müdür? Bu soruları yanıtlarken, Immanuel M. Wallerstein'in modern dünya sistemi teorisi, önemli ve açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır.

Wallerstein'in dünya sistemi yaklaşımı, ilk olarak kapitalist dünya ekonomisiyle dünya ekonomisi arasındaki farkın tespitiyle başlamaktadır (Wallerstein, 2015a). Buradaki tespitin önemi günümüz kapitalist ekonomik yapılarında merkez-çevre ilişkilerinin şekillendirici gücünün anlaşılması açısından hayati önem taşımaktadır. Bir kapitalist dünya ekonomisi salt artı ürünün kullanım değerini merkez ülkelerde toplanmasının ötesinde bir ereksellik ile hareket etmesinden kaynaklı kapitalisttir ve dünya ekonomisinin diğer örneklerinden ayrılmaktadır. Amaç, ürünün kendisinin değil aksine ürünün piyasadaki değişim değerinin aktarılmasıdır. Bu bakımdan Wallerstein'a göre sistemin temel kurucu unsuru iki boyutludur: (1) Değişim değerinin sürekli merkeze toplanması amacıyla gerçekleştirilen stratejilerin bir sonucu olarak eşitsiz gelişim alanlarını ortaya çıkarması, (2) Değişim değerinin piyasaya kazandırılması noktasında artı değeri ortaya çıkaran alanlarda organize edilmiş ve dolaylı-dolaysız yollardan kontrol edilen iş bölümünün varlığıdır (Wallerstein, 2015a). Bu iki unsurun birleşimi sonucunda ortaya çıkan kapitalist dünya ekonomisi belirli merkezler ve çevreler yaratmaktadır. Merkezler çevrenin yarattığı artı değerini değişim değerini kendisinde toplarken çevreler merkeze karşı ilgili artı değerini hem de dolaylı ve dolaysız olarak değişim değerinin üretildiği alanlar olarak belirlemiştir. Bu ilişkide ana unsur ise çevrenin merkezle olan ilişkisinde karşılıklı bağımlılığın (ürün veya değişim değeri açısından) merkezin belirlediği çerçevede tanımlanmasıdır. İngiltere'nin tarımda ve tekstilde gerçekleştirdiği dönüşüm sonucunda üretimini modernleşmesiyle çevre ülkelere iş vermeyi bırakması sonucunda çevre ülkelerdeki çalışan ve üretilen ürünlerin değişimi bu ilişkiyi örneklemektedir (Wallerstein, 2011). Dolayısıyla, bugün kapitalist dünya ekonomisinin yarattığı eşitsizlik alanları ve sömürüye dayalı yapısı temelde istenmeyen sonucu değil aksine belirli bir bağımlılık ilişkisi içerisindeki doğal yansımalarıdır.

Bu bağlamda gelişen kapitalist dünya ekonomisinin merkez ve çevre ülkeler arasındaki yarattığı bağımlılık ilişkisi kaçınılmaz olarak bölgesel kopmalara ve yer değiştirmelere neden olmaktadır. Abadan-Unat (2002, ss. 15-17) bu durumu şöyle örneklemektedir:

Merkez kapitalist ülkelerdeki sanayi firmaları, gelişen ülkelerde montaja dayalı fabrikalar kurmaktadır. Bu yoldan yapılan üretim ihracata yöneliktir. Fabrika işçisine karşı olan talep, geleneksel üretim mekanizmalarını zayıflatmaktadır. Bu bölgelerde istenen emek çok defa kadın işgücüdür. İşgücünün daha çok kadınlar tarafından sağlanması ücretleri düşürmekte, yerel üretimleri istenmez bir hale sokmaktadır. Fabrikaların tercihen kadın işgücüne yönelmesi ayrıca erkeklerin iş bulma olasılığını zayıflatmaktadır. Sonuçta, kökleri sarsılmış ve göç etmeye hazır bir nüfus kesimi ortaya çıkarmaktadır. (Unat, 2002, ss. 15-17)

Bu bakımdan kapitalist dünya ekonomisinde merkez ve çevre ülkeleri arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisinin merkez ülkelerin stratejileri çerçevesinde şekillendiğini göstermesi açısından önemlidir. Merkez ülkelerin bu sistemde etkileyici kapasitesi o kadar yüksektir ki bu ülkeler kendilerini dönüştürmek için attığı her adımda çevre ülkeler üzerinde kaçınılmaz etkilere yol açmaktadır. Bu bazen ekonomik bir kriz olurken bazen ekonomik krizin ötesinde farklı etkilere neden olmaktadır. Örneğin, kapitalist ekonominin etki alanını arttırarak küresel iktisadi eklemlenme, aynı zamanda mal, ürün, bilgi ve sermaye akışında hızlanmayı sağlarken insan hareketliliğini de kolaylaştırmaktadır (Abadan-Unat, 2002). Bunlara ek olarak kapitalist merkez ekonomilerin, çevre ve yarı-çevre ülkelerde gerçekleştirdikleri üretim deneyleri geleneksel üretim mekanizmalarını ve sistemlerini zayıflatmaktadır (Çağlayan, 2006). Zayıflayan geleneksel ve alışıldık yapılar, merkezlerin ürettikleri stratejiler güdümünde yeniden ve yeniden yapılanmaktadır. Bu yapılanma sürecinde, merkezin dağıtım ve üretim ilişkilerini inşa edişindeki nitelikler değişirken bağımlılık şemaları,

ihtiyaç duyulan unsurlar ve sistemin üretken mekanizmaları da tarihsel olarak farklılaşmaktadır. Bu noktadan değerlendirildiğinde 1980'lerde başlayan göçmen stoklarındaki değişimin temel noktası, merkez ülkelerin çevre/yarı-çevre ülkelerle ilişkilerinde yaşanan bu dönüşümlere dayanmaktadır.

Kapitalist dünya ekonomik sisteminin kendisini ve bu kapsamda etki alanını yeniden kurguladığı dönem 1950'li yıllara dayanmaktadır. II. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki 30 yıllık süreçte kapitalist dünya ekonomisi ciddi bir genişleme dönemi yaşamıştır (Zencirkıran & Baştürk, 2019). I. Dünya Savaşı ve Büyük Buhran'ın üzerinden yaklaşık otuz yıl geçmiş ve ABD uzun iç reform süreciyle önemli mesafeler kat etmiştir. II. Dünya Savaşı'nın galibi ve Avrupa'nın kurtarıcısı olarak dünyada hegemonyanın yeni sahibi olarak ortaya çıkmıştır. ABD'nin yeni dönemde iktisadi kalkınma anlayışında Keynes (2008)'in görüşleri tartışmasız egemenliğini ilan etmiştir. Keynes (2008) iktisadi kalkınmanın temel mantığının 1929 Buhranı'nda görüldüğü üzere, basitçe talep ve arzın birbirinden bağımsız olarak düşünülmesinin sorunlara neden olduğu dayanmaktaydı ve doğruluğunu kanıtlamıştı. Dolayısıyla, istikrar ve piyasalardaki arz-talep ilişkisi karşılıklı desteklenerek devletin piyasalara ihtiyaç duyduğunda elvermesi gerekliliği kabul edilmiştir. ABD bu bağlamda arzın ve talebin karşılıklı olarak sübvansede edildiği, işveren, işçi ve devletin organik bir bağ içerisinde örgütlendiği yeni bir yapı kurgulamıştır. Model çok kapsamlı ve geniş ölçeklidir ancak modelin en güçlü ve aynı zamanda da en zayıf yanı sürekli bir denetim ve müdahaleye bağımlı oluşudur. Bu nedenle genel yapının sürdürülebilirliği yoğun müdahalelere ve kitlesel geniş tabanlı yatırımlara bağımlı olarak doğmuştur (Tayşir, 2018, s. 48).

Sistemin denetime ve müdahaleye bağımlı oluşu, dönemin istihdam ilişkilerinin ve çalışan profilini de bu çerçevede şekillendirmiştir. Bu dönemde denetim ve müdahalenin istihdamdaki yansımaları dekompozisyon ve hiyerarşik bütünleşme olarak belirlemiştir (Belek, 1997; Şenkal, 2015). Taylor'un mirası olarak dekompozisyon, üretim sürecini basitleştirirken sürecin sıkı ve düzenli bir kontrolünü de beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak, nihai çıktının ne olduğu, ancak ürettiği parça hakkında sınırlı bilgiye sahip bir çalışan profili ortaya çıkmıştır. Hiyerarşik bütünleşme, tek başına işlevsiz ve anlamsız hale gelen çalışan; ancak bir bütün olarak işlev kazanan kolektif bir emek kitlesine dönüşmesine neden olmuştur. Bu model o dönemlerde o kadar yaygınlaşmıştır ki Rifkin (1995) bu yeni "Amerikan Metodu"nu dönemin şartlarında dünya çapında iş ve ticaret ilişkilerinin en iyi nasıl yürütüleceğinin bir örneği olarak göstermiştir. Ona göre bu model dönemin atmosferinde rekabet edilemeyecek kadar başarılıdır.

Bu dönemde ABD ve Avrupa geliştirdikleri yeni kitlesel üretim metodununun ihtiyaç duyduğu işgücünü karşılamak için gelişmemiş veya az gelişmiş ülkelerden yoğun işgücü ithalinde bulunmuştur. Bu amaçla çok sayıda işgücü alımı antlaşmaları imzalamıştır (Bakırtaş & Kandemir, 2010; Gökbayrak, 2008). Başlangıçta bu durum hem göç veren ülkeler hem de göç alan ülkeler açısından kazan-kazan mantığında olmasından dolayı göç veren ülkeler açısından bir rahatsızlık yaratmamıştır. Bunun nedeni işçi gönderen ülke bir taraftan işsizlik baskısını azaltırken diğer yandan işçi dövizleriyle dış açıkları noktasında kaynak elde etmesinden kaynaklanmıştır (Bakırtaş & Kandemir, 2010). Ancak 1970'lere gelindiğinde sistemde iç ve dış koşullardan kaynaklı gedikler açılmıştır. Carlo (1993) iç koşulların kısaca verimlilik ve karlılık arasındaki organik bağın çözülüşü olarak ifade etmektedir. Dış koşullar ise 1960'ların sonunda başlayan ve 1970'in başına kadar sosyal huzursuzluk ortamı, sabit kur rejiminin terk edilmesi ve dalgalı kur rejimine geçiş, petrol krizleri ve buna bağlı gelişen enerji krizleridir (Piore & Sabel, 1984). Ohmae (2008) ise bu çözülmeyle kısaca mevcut krizin kâr ve üretkenliğin ötesinde değişen tarihsel dinamiklere uyum sağlayamama durumu ile ilişkilendirmektedir. Ona göre Keynesyen mantık – ekonomiye talebi enjekte eden bir devletin varlığı – kapalı sistemler için çözümler üretebilirdi ve 1970'lere kadar mevcut anlayış bunu başarmıştır. Teknoloji tabanlı genişleyen pazarlar ve rekabetin açık ekonomik yapılara evrilmesi ise devletlerin tek tip ve kitlesel malların arz ve talep arasındaki üretim-tüketim dengesindeki bağlarını bozmuştur (Ohmae, 2008). Bu çerçevede fordist iktisadi yapının en temel özelliği olan kapalı ve düzenlenmiş bir para akışının muhafazası zorlaşmıştır. Buna, kendini tolere edebilen ve karlılığını artıran profilden uzaklaşan kitlesel yatırımların da eşlik etmesi devletin mali bütçesindeki açığı attırmıştır.

Bütün bunlara ek olarak merkezler arasında alternatif stratejiler üretilmeye başlanması da mevcut iktisadi yapılardaki değişimi hızlandırmıştır. Örneğin, II. Dünya Savaşı'nın hasarlarını onaran Japonya, Amerikan modelinden farklı olarak, kitlesel üretimin yerine yalın üretim modelini geliştirerek daha az kaynak ve daha az emekle daha fazla çıktı üretmek için yeni yöntemler üzerinde uzmanlaşmaya başlamıştır.

Bu modelin Amerikan Metodu (Fordizm)'ndan farkı, yalın üretimin zanaat üretimine dayanmasıdır ve üretim metotlarının kolayca güncellenebilmesidir. Yalın üretim talebe arzı dayatmanın tam tersine talep çerçevesinde arzın yapısını kurgulamaya dayanmaktadır. Oysaki fordist metot en temelde geniş bant üretimine ve kolay-masrafsız değiştirilemeyen üretim biçimlerine sahipti. Bu durum Amerikan sistemde ürünlerin -vasıfsız ve az vasıflı kişilerce üretilen ürünlerin daha pahalı ve tek amaçlı olması sebebiyle rekabet gücünü dünya pazarında zayıflatmıştır (Rifkin, 1995). Sisteme asıl darbe, teknolojinin gelişimi ve küreselleşmenin ardındaki liberal değerlerin rekabetçi pazarları üreticilere açık hale getirmesi ve tüketiciler de özgürleştirmesiydi. Bunun sonucunda maliyetin üzerine eklenerek elde edilen kâr alma mantığı, maliyeti minimize ederek kâr almaya dönüşmek durumunda kalmıştır. Çünkü seçenekler tek tip ve tek pazardan çoğulcu bir mantıkta seçim yapabilme yetisine evrilmiştir. Bu çerçevede üretim kitlesel yatırımların minimize edilip ve yalın üretim metotlarına evrilmesiyle insanlık sanayi devriminden bu yana sürdürülen mantıkta temel bir değişimi tecrübe etmiştir. Bu değişim malzeme, ham madde, enerji ve işgücüne dayalı bir ekonomiye dayalı yapıdan bilgi ve iletişim üzerine kurulu bir ekonomiye geçiş ile gerçekleşmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası küresel emek yığınlarını sömürme ve ele geçirmenin öneminin azalmasının ve kitlesel kol gücünün yerini bilgi iletişim ve fikri mülkiyetler üzerinde söz sahibi olmayla değiştirmesinin sonucu fordist sistemin sürdürülebilirliği çöktürülmüştür (Rifkin, 1995).

Bu dönemde gelişen dinamikler kendine has bir çalışan tipolojisinin gelişmesine neden olmuştur. Özellikle beşerî sermaye kapsamında ele alınan bu grup geçmişten farklı olarak artık kalkınma ve iktisadi gelişimin temel parametreleri olarak değerlendirilmiştir. Drucker (1994, s. 18) bu dönemdeki dönüşümü şöyle özetlemektedir: “Servet yaratan esas faaliyetler ne sermayenin üretime tahsisi ne de emektir. Bunların her ikisi, on dokuzuncu ve yirincinci yüzyıllara ait ekonomi teorilerinin kutuplarıdır. Şimdi artık değerler verimlilik ve yenilikle yaratılmaktadır. Bunların ikisinde bilginin işe uygulanmasıdır.” Bu uygulamadan sorumlular ise Drucker'e göre “bilgi işçileri”dir. Bell (1999) de profesyonel ve teknik elemanların yükselişiyle dönemdeki temel parametreye vurgu yaparken teknolojik ve entelektüel teknolojinin yürütücüleri olarak bu gruba dikkat çeker. Castells (2008) ise yeni enformasyonel toplumda yönetici, profesyonel ve teknik mesleklere sahip bireyleri yeni toplumun çekirdeğini oluşturan unsurları olarak ele almaktadır. Bu kişiler artık verimliliğin, yeniliğin ve teknolojinin geliştirilmesinde merkezi önemde olacaktır. Bilgi işçileri geçmiş dönemden farklı olarak yoğun bir bilgi stokuyla değer üretecektir. Bu grup eğitim düzeyleri yüksek, bireyselliğin ve geleneksel grup normlarından farklılaşan, amaç ve başarı yönelimlidir (Florida, 2012) ve geçmiş istihdam yapısından farklı olarak üretim alanlarında kol gücü ihtiyacını karşılamak için değil yüksek eğitim düzeylerinin sağladığı becerileriyle var olmaktadır. Bu nedenle inovasyon ve yüksek teknolojinin bulunduğu bölgelerin merkezi unsurlarıdır. Farklı yaşam tarzlarına hoşgörü beklentileri ve sosyo-kültürel çeşitlilik istekleri ise diğer önemli özellikleridir (Florida, 2012). Aynı zamanda geçmişin beden işçilerinden hareket kabiliyetleri açısından da farklılaşmaktadır. Bauman (2012)'nin tabiriyle zaman/mekân sıkışması bu grup için en baskın unsurdur. Yeni dönemin turistleri, fiziksel ve ülke sınırlarından bağımsızlaşmış; ülkeler arasındaki siyasi ve coğrafi sınırları bu grup için çalışmamaktadır.

Bu minvalde yeni dönemde merkez ülkeler kalkınma stratejileri içerisinde bilgi ve bilgi merkezli teknoloji üretim alanlarına ağırlık verirken ihtiyaç duydukları işgücü yapılarını da bu çerçevede yeniden yapılandırmıştır. Bu durum ise daha önce belirtildiği üzere kapitalist dünya ekonomisinin eşitsizlik gelişim göstermiş alanları açısından sorunlara neden olmuştur. Çünkü sistem merkezde biriken değişim değeri sonucunda, merkez ülkelerin harekete geçirebilecekleri kaynak miktarı açısından çevre ülkeleri dezavantajlı bir konuma yerleştirmektedir. İlk dönem göçmen stoklarının oluşumunda imzalanan işçi anlaşmaları, kazan-kazan mantığında olması sebebiyle hem göç veren hem de göç alan ülkeler için işlevsel olmuştur (Bakırtaş & Kandemir, 2010). 1980'ler sonrası değişen göçmen stoğunun bu bilgi işçilerinden oluşmaya başlaması ve şiddetlenerek ağırlık kazanması göç veren devletler açısından telafisi zor finansal kayıplar (Acar, 2017; Bahar & Rapoport, 2018; Gibson & McKenzie, 2012), geliştirilmesi yıllar alan beşerî sermaye kaybı (Pires, 2015), krizler ile mücadele kapasitesinde düşüş (Docquier, 2014) gibi ciddi maliyetler doğurmaya başlamıştır. Bu maliyetler ve dezavantajlı konum merkezlerle kıyasla gelişmekte olan ülkeleri daha olumsuz

etkilemektedir (Docquier vd., 2007). Dolayısıyla, merkez ülkelerin uyguladığı stratejiler bireylerin ve göçmen stoklarının şekillenmesinde merkezi önemdedir.

Türkiye’de Vasıflı Göçünün Gelişimine Kısa Bir Bakış

Göç literatüründe yüksek vasıflı göçü, dar anlamıyla bilim adamlarını, mühendisleri, fizikçileri ve diğer yüksek vasıflı profesyonelleri kapsadığı ifade edilmektedir (Truscott, 1971). Bu bağlamda çalışmada da ele alınan yüksek vasıflı göçü, lisans ve lisansüstü eğitim almış bireylerin oluşturduğu bir hareketlilik olarak kabul edilmektedir.

Türkiye'deki yüksek vasıflı göçü, dış göçün başladığı 1960'lı yıllar ile yakından bağlantılıdır. Bu dönemde Başaran (1972) A.B.D.'ye göçmen statüsü ile kabul edilen bilim adamı, mühendis, doktor vb. personelin toplam sayısının yaklaşık 203'e ulaştığına dikkat çekmektedir. Ancak bu dönemde savaş sonrası Avrupa'nın yeniden yapılanmasında önemli bir işlevi olan vasıfsız ve yarı vasıflı iş gücü göçüne duyulan ihtiyaç sürecin şekillenmesinde merkez unsur olmuştur. Farklı bir deyişle Merkez ülkelerin talepleri çerçevesinde vasıfsız ve yarı vasıflı iş gücü göçü önemli boyutlara ulaşmış ve yüksek vasıflı göçünün önüne geçmiştir. Özellikle A.B.D. ve Avrupa vasıfsız iş gücü açığını karşılamak için Portekiz, İspanya, Yunanistan, İtalya, Cezayir, Fas, Türkiye ve Yugoslavya'yı hedef ülkeler olarak belirlemiştir (Şahin Kütük, 2015). Bu amaçla vasıfsız işgücü göçünü karşılamak amacıyla devlet arasında anlaşmalar imzalanmıştır. Örneğin, Türkiye, 30 Ekim 1961'de Almanya ile karşılıklı "İşe Alım Sözleşmesi", 1963'te "Avrupa Ekonomik Ortalık Anlaşması" imzalanmıştır (Gökbayrak, 2008). Türkiye bu anlaşmaları takiben Avusturya, Belçika, Hollanda, Fransa ve İsveç gibi diğer Avrupa ülkeleriyle de benzer anlaşmalar imzalamıştır (Bakırtaş & Kandemir, 2010). Bu çerçevede yapılan işgücü anlaşmalar ile Avrupa'da vasıfsız Türk iş gücü oranı 17,9'a kadar çıkmıştır (Pazarcık, 2010). Bu anlaşmalar sonucunda Avrupa 1960-1970 yılları arasında ciddi bir insan akınına uğramıştır. Gerçekleşen vasıfsız iş gücü göçünün Türkiye'ye de önemli katkıları olmuştur. Örneğin, bu süreçte Türkiye özellikle 1973 krizine kadar önemli miktarda işçi göndererek bir yandan işsizlik baskısını azaltmış, diğer yandan da kronik dış açıklarına işçi dövizleriyle bir derece çözüm bulmuştur (Bakırtaş & Kandemir, 2010).

1973 Petrol Krizi ile ekonomik büyümede ciddi bir daralma yaşayan Avrupa, bu dönemde önemli oranlarda işçi göçüne kapıyı kapatmıştır. 1985'lere gelindiğinde ise Hollanda, Belçika, Fransa ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde dahi işsizlik oranları önemli ölçüde artmıştır. Avrupa'nın karşı karşıya kaldığı iktisadi büyümedeki yavaşlama ve daralma sonucunda 1973 yılından başlayarak vasıfsız iş gücü alımını yavaşlatma ve temelde durdurma eğilimine gidilmiştir (Abadan-Unat, 2002). Bu dönemde Türkiye'den başlangıçta nispeten küçük ancak zaman içinde belirli bir süreklilik gösteren petrol sahibi Arap ülkelerine doğru bir vasıfsız iş gücü göçü yaşanmıştır. Genel itibarıyla 1980'li yıllarda Libya Arap Cumhuriyeti, Suudi Arabistan, Irak ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde yaklaşık 120.000-130.000 arasında Türk vasıfsız iş gücü bulunmaktaydı. Ancak bu rakam genel Türk göçüyle kıyaslandığında son derece sınırlı kalmıştır. Örneğin, 1978'de Avrupa'da toplamda 1,6 milyonu bulan Türk göçmen sayısı, Arap ülkelerinde yaklaşık olarak 120.000'dir (Abadan-Unat, 2002). Dolayısıyla, vasıfsız göçünün şekillendirilmesinde Avrupa ülkelerinin politikaları göçmen stokunun genel yapısını şekillendirmede merkezi önemdedir.

1980'li yıllarda vasıfsız iş gücüne kapılarını kapatan Avrupa ülkeleri, yüksek vasıflı işgücünü istisnai bir alan olarak varlığını sürdürmesine izin vermiştir. Kurtuluş (1988)'ta ABD'nin ten rengi yerine nitelik ilkesiyle yüksek vasıflı işgücüne ayrıcalık tanıyan politikalarını sürdürdüğüne dikkat çekmektedir. Göçmen stoklarının sayısal olarak nasıl değiştiğine bakıldığında değişimin yönü de daha ayrıntılı görülmektedir. 1975 ve 2000 yılları arasında Avustralya, Kanada ve ABD'de vasıflı göçmen stokunun yıllık büyüme oranı %6'ya ulaşmıştır. Bu oran, toplam göçmen stokunun iki katı büyüme oranına tekabül etmektedir. 1990-2000 yılları arasında vasıflı göçmen sayısı neredeyse iki kat artarak 12,4'ten 20,4 milyona yükselirken, aynı dönemde vasıfsız göçmen sayısı ise 18,8'den 21,5 milyona yükselmiştir. 2000 yılında OECD'deki toplam göçmen stokunun yüzde 64,5'ini geliştirmekte olan ülkeler oluştururken, bu göçmen stoğunun %61,6'sı yüksek vasıflı kişilerdir (Docquier, 2006; Docquier vd., 2007). Aynı eğilim ve politikaların günümüzde de devam ettiği görülmektedir. 2013 ve 2017 yılları arasında, yüksek gelirli (gelişmiş) ülkeler vasıfsız işçi göçmen stokunu yaklaşık 1,1 milyon azaltmıştır; ancak üst orta gelirli (gelişmekte olan) ülkelerde yaklaşık

13 milyonluk bir artış söz konusu olmuştur (McAuliffe vd., 2019). Bu bağlamda gelişmiş ülkeler mevcut göçmen stoğunu yüksek vasıflı kategorisi çerçevesinde güncellemeye çalışırken; gelişen ve az gelişmiş ülkelerde ise sürecin tersine işlediği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, vasıfsız işçi göçüne 1970'lerin ortalarından itibaren bariyerler koymaya başlayan Batı, göçmen stokunda ve ihtiyaç duyduğu profilde bir değişikliğe gitmiştir. Yeni iktisadi kalkınma profiline uygun göçmenleri kabul ederek çeper ve yarı-çeper ülkelerden gelen kişi profilinde ciddi farklılıklara neden olmuştur. Gelen kişilerin profillerindeki dönüşüm ise hem göç veren hem de göç alan ülkeler açısından kültürel iletişimin ve etkileşimin artmasını beraberinde getirmiştir. Artan iletişim ve aşinalık yeni göç hareketliliklerine imkân tanırken aynı zamanda hem göç veren hem göç alan ülkeyi dönüştürmüştür. Bu noktada salt ücret ve istihdam koşullarının ötesinde uluslararası göç sürecinde küresel ekonominin yapısı ve dinamiklerinin önemi ortaya çıkmıştır (Abadan-Unat, 2002). Göçmen stoklarının yapısal dönüşümü hem ulusal hem de uluslararası bağlamda bu çerçeveden düşünülmelidir. Dolayısıyla, yüksek vasıflı göçü salt rasyonel bir tercih ve bireyler açısından pragmatist bir tavrın ürünü değildir. Aksine, kapitalist sistemin örgütlenmesinin yarattığı eşitsiz dağıtım-bölüşüm alanlarının içerisinde belirli ülkelerin doğal olarak itici, belirli ülkelerin ise çekici faktörlerle karşımıza çıkmasına neden olan gelişim koşullarının ürünüdür.

Yöntem

Çalışmada tarama modellerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri genellikle araştırmaya konu olan olay, kişi veya nesnenin kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanması gerekiyorsa kullanılmaktadır (İslamoğlu & Alnaçık, 2016, s. 99). İlişkisel tarama modelinde belirli bir evrenle ilgili sorunsallaştırılan olgunun nasıl olduğunu, ne olduğunu ve belirli bir olgunun gelişim aşamalarının nasıl şekillendiğini incelenir (Tekindal, 2021, ss. 178-179). İki veya daha fazla değişkenin birlikte nasıl değiştiği, süreci nasıl etkilediği ve olgunun gidişatındaki yönü nasıl belirlediğinin anlaşılması amaçlanır. Bu noktadan hareketle çalışmada Türkiye’de 1980-2010 yılları arasında göçmen stokunun ülke profili, vasıf ve cinsiyet kategorileri açısından değişimleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Veri Setinin Kapsamı ve İçeriği

Amaçlanan değerlendirmeler için 1980 ile 2010 yılları arasında 20 OECD ülkesini içeren bir panel veri seti kullanılmıştır. Bu veri seti NORFACE [Avrupa’da Araştırma Finansman Ajansı İş birliği için Yeni Fırsatlar] tarafından finanse edilen bir Avrupa projesine dayanmaktadır; Avrupa’da araştırma ve araştırma politikasında iş birliğini artırmak için kurulan 15 araştırma konseyinin ortaklığı çerçevesinde oluşturulmuştur.

Halihazırdaki veri setleri içerisinde vasıflı göçünün kaynak ve hedef ülkeler açısından cinsiyet, eğitim ve göç oranları gibi bilgileri barındıran ve ulaşılabilir tek veri seti olması sebebiyle tercih edilmiştir (Brücker vd, 2013). Veri setinin tercih edilmesindeki diğer bir önemli neden 1980’li yıllar itibarıyla dünyada gerçekleşen neoliberal politikaların gelişiminin Türkiye’de işgücü yapısını nasıl şekillendirdiğini ayrıntılı değerlendirmesine imkân tanmasıdır. 1978’de Çin’de Deng Xiaoping, 1979’da İngiltere’de Thatcher ve 1980’de A.B.D.’de Reagan doğrudan geçmiş iktisadi parametrelerdeki mantıkta değişikliğe giderek korumacı ve sıkı para politikalarını terk etmiştir. Harvey bu liderlerin tavırları arasında bir ortaklık kurarak değişimin temel nedenini, zenginlik yaratma ve refahı geliştirmenin yeni stratejisinin piyasa ve ticaret özürlüğü çerçevesinde garanti altına alınmasına dayandığını belirtmektedir (Harvey, 2007). Bu durum ise ilgili dönemler itibarıyla piyasaların özgürleştirilmesiyle sınırların, sermayenin ve insanların özgürleşmesini beraberinde getirerek hem Türkiye’de hem de dünyada köklü dönüşümlere neden olmuştur. Türkiye bu yıllarda Turgut Özal ile neoliberal bağlamda yapısal reformlar geliştirmiştir (Boratav, 2005; Dikkaya & Özyakışır, 2008). İktisadi, kültürel ve politik uyum reformları sonucunda küresel pazara eklemlenme hızı artmış ve bu minvalde işgücü ve vatandaşların hareketlilik alanı da genişlemiştir (Abadan-Unat, 2002). Ancak bu dönemde gelişen dolaşım serbestisi her grup için aynı oranda şekillenmemiş aksine belirli gruplar için sınırlandırılmıştır. Örneğin, Almanya 5 Ekim 1980’de Avrupa Konseyi Üyesi Devletler Arasındaki

Kişilerin Seyahatleri ile İlgili Avrupa Sözleşmesinden Türkiye'ye ilişkin vize muafiyetini kaldırmıştır. Bunu Fransa, Danimarka, İngiltere, İrlanda, Portekiz ve İspanya gibi ülkeler de izlemiştir (Özkan, 2007). Bu durum temelde vasıfsız iş gücünün hareket kabiliyetini azaltırken uluslararası öğrenci ve yüksek vasıflı işgücü bir istisnai alan olarak büyümeye devam etmiştir. Örneğin A.B.D, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Kanada ve Avusturya gibi gelişmiş OECD ülkeleri Türk uluslararası öğrencilerinin %50'den fazlasının barındırmaktadır (UNESCO, 2021). Dolayısıyla, aktüel bir konu olarak yüksek vasıflı göçü çeşitli biçimler ve kanallar vasıtasıyla gerçekleşmeye devam etmekte ve önemini korumaktadır (Demirci, 2022; Erdoğan, 2009; Gençler & Çolak, 2002; Öneri, 2019; Pazarcık, 2010; Yılmaz, 2019).

Veri setinde 20 OECD ülkesine ait göçmen stoklarının 1980-2010 yılları arasındaki eğitim, cinsiyet, göç oranları ve vasıflara göre dağılımları yer almaktadır. 20 OECD ülkeleri şunlardır: Avustralya, Avusturya, Almanya, Kanada, İngiltere, Fransa, ABD, İsviçre, İsveç, Şile, İspanya, Finlandiya, Yunanistan, İrlanda, Lüksemburg, Norveç, Yeni Zelanda, Portekiz, Danimarka ve İngiltere. Veride yer alan göçmen stokuna ilişkin bilgilerden Türkiye'ye ait olan veriler çekilmiştir. Veri seti içerisinde İspanya'ya ait kadın kategorisine ait veri eksikliği saptandığından dolayı İspanya'ya ait hem kadın hem de erkek kategorisi çıkarılmıştır. Bunun dışında veri setinde yer alan ülkelerde herhangi bir eksiklik bulunmamaktadır. Dolayısıyla, analiz 19 OECD ülkesinde bulunan Türk göçmen stokunun değerlendirilmesine dayanmaktadır.

Veri setinde yer alan Türk göçmen stoku 25 yaş ve üzeri kişilerden oluşmaktadır. Göçmen stokunun vasıf kategorileri, düşük (low), orta (medium) ve yüksek (high) olarak üç kategoriden oluşmaktadır. Bu bağlamda 'primary' seviyesi ilköğretim ve hiç eğitim almamış kişileri içermekte, düşük vasıf kategorisini tanımlamaktadır. 'Secondary' ortaöğretim ve eşdeğerini tanımlarken orta vasıfa karşılık gelmektedir. 'Tertiary' seviyesi yüksek öğretim düzeyi ve eşdeğerine karşılık gelmektedir ve yüksek vasıflı kişilerin sınıflandırılmasında kullanılmıştır. Bu kategoriler verinin belirtilen metodolojisi bağlamında tasnif edilerek yorumlanmıştır (IAB, 2013).

Veri Analizi ve Analiz Parametreleri

Veri analizinde betimsel ve çıkarımsal istatistik yöntemleri kullanılmıştır. Betimsel istatistik çerçevesinde veri setinde yer alan OECD ülkelerindeki Türk göçmen stoğunun yıllara göre cinsiyet, vasıf değişimlerinin nasıl meydana geldiği ve ülkeler bazındaki dönüşümü karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu bağlamda mevcut değişimlerin her bir kategoride nasıl bir eğilim gösterdiği doğrusallık katsayısı kullanılarak değerlendirilmiştir. Betimsel analiz tamamlandıktan sonra ise göçmen stoğunun üç ayrı kategorisi (düşük, orta, yüksek vasıf) için SPSS 20'de hiyerarşik regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analizde yordayıcı değişkenler aşamalı giriş (stepwise) kriteri çerçevesinde dahil edilmiştir. Stepwise kriterinde F-enter (dahil etme) ve F-remove (hariç tutma) katsayıları, değişkenlerin dahil edilmesinde ve hariç tutulmasında kullanılmıştır. Dahil edilme katsayısı $.05 = 3.84$ ve hariç tutulma katsayısı $0.10 = 2.71$ F testi olasılığının varsayılan ayarları çerçevesinde kullanılmıştır. Bu bağlamda F olasılık şartlarını sağlayan değişkenler sırasıyla denklemlere dahil edilmiş, şartları sağlamayan değişkenler regresyon analizinde hariç tutulmuştur. Dahil edilme sürecinde değişkenler temsil ve etki skorları açısından en güçlüden en zayıfa doğru araştırmacı tarafından sıralanarak analize dahil edilmemiştir. Bunun yerine değişkenler sıra gözetmeksizin eş zamanlı olarak analize dahil edilmiş ancak stepwise kriteri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu yol denenirken farklı kombinasyonlar uygulanmasına rağmen her bir vasıf kategorisi için değişmeyen yordayıcı değişkenler elde edilmiş ve modeller oluşturulmuştur. Bu yolun seçiminde temel amaç, araştırmacının regresyon analizinde güçlü değişkene öncelik vererek analizi manipüle etmesini engellemek ve bu sayede güvenilirliğini arttırmaktır.

Regresyon analizi OECD ülkelerinde bulunan Türk göçmen stoğunun yığılımının ülkelerin yapısal özellikleri ve göçmen stoğunun vasıf özellikleri çerçevesinde nasıl şekillendiğinin anlaşılması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda yordayıcı değişkenler literatür taraması çerçevesinde dahil edilmiştir. Regresyon analizinde ülkelerin yabancı tolerans oranı (OECD, 2011), eğitim oranı (UNDP, 2013), insani gelişmiş indeksi (UNDP, 2022), sosyal harcamaları (OECD, 2022a), işsizlik oranı (OECD, 2022b), kişi başı gelir (OECD, 2022c), GSYM oranı (OECD, 2022d) ve göçmen stoğunun bulunduğu ülkenin coğrafi

olarak Türkiye’den uzaklığı yordayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır. Her bir vasıf kategorisi (düşük, orta ve yüksek) için ayrı ayrı regresyon denklemi kurulmuştur.

Araştırma Soruları

1. OECD ülkelerinde bulunan Türk göçmen stokunda 1980-2010 yılları arasında değişim yaşanmış mıdır?
  - 1.1. Göçmen stokunun bulunduğu ülke profili açısından değişim var mıdır?
  - 1.2. Cinsiyetler açısından değişim var mıdır?
  - 1.3. Vasıf kategorileri açısından değişim var mıdır?
2. OECD ülkelerinde bulunan düşük vasıflı Türk göçmen stokunun yığılımını etkileyen faktörler nelerdir?
3. OECD ülkelerinde bulunan orta vasıflı Türk göçmen stokunun yığılımını etkileyen faktörler nelerdir?
4. OECD ülkelerinde bulunan yüksek vasıflı Türk göçmen stokunun yığılımını etkileyen faktörler nelerdir?

Bulgular

Bu çalışmada 1980-2010 yılları arasında 19 OECD ülkesindeki Türk göçmen stokunun yapısının küresel konjonktürde makroekonomik dönüşümler ile nasıl bir etkileşim içerisinde olduğu incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda 1980-2010 yılları arasında Türk göçmen stoğunun hem niceliksel hem de niteliksel açıdan köklü bir değişime uğradığı gözlemlenmiştir. Bu değişim 3 temel boyutta gerçekleşmiştir: 1) Göçmen stokunun ülke seçimi ve yayıldığı alan genişlemiş, 2) Cinsiyetler arasında fark ciddi oranlarda dengelenmiş, 3) Göçmen stokunun kategorileri vasıfsızdan vasıflıya değişim geçirirken, bu eğilim yıllar içerisinde daha da güçlenmiştir.

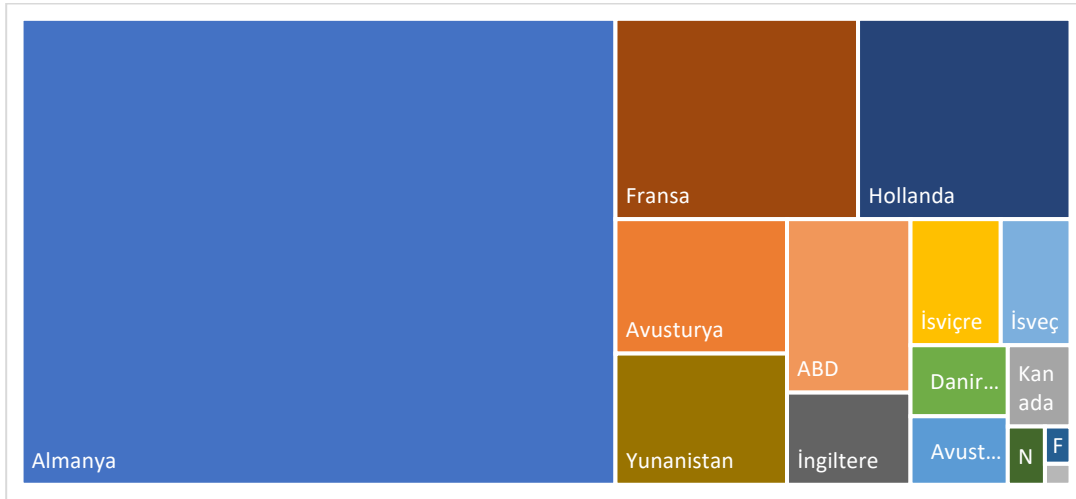

Kaynak: Yazar tarafından veri seti çerçevesinde oluşturulmuştur (IAB, 2013).

Şekil 1: 1980 yılında Türk göçmen stokunun bulunduğu OECD ülkeleri

Türkiye'nin dış göç ile tanışması temelde 1960'lı yıllar ile başlamıştır. Bu yıllarda göç eden bireylerin dağılımına bakıldığında ülke profilleri son derece dardır. Bunun en temel nedeni gönderilen vasıfsız kişilerin ağırlıklı devletler arasında belirli bir anlaşmalar çerçevesinde bu hareketliliğe katılmış olmasıdır. İlk gidenlerin oluşturduğu grup genel olarak Almanya, Fransa, Hollanda gibi ülkelerde yığıldığı gözlemlenmiştir (Şekil 1). Bu durum zamanla değişmiştir. Daha önce belirtildiği gibi göçmen stoku 1970'ler

itibariyle ülkelerin karşı karşıya kaldığı iktisadi krizler nedeni ile açık kapı politikaların terk ettiği bir dönemi tecrübe etmiştir.

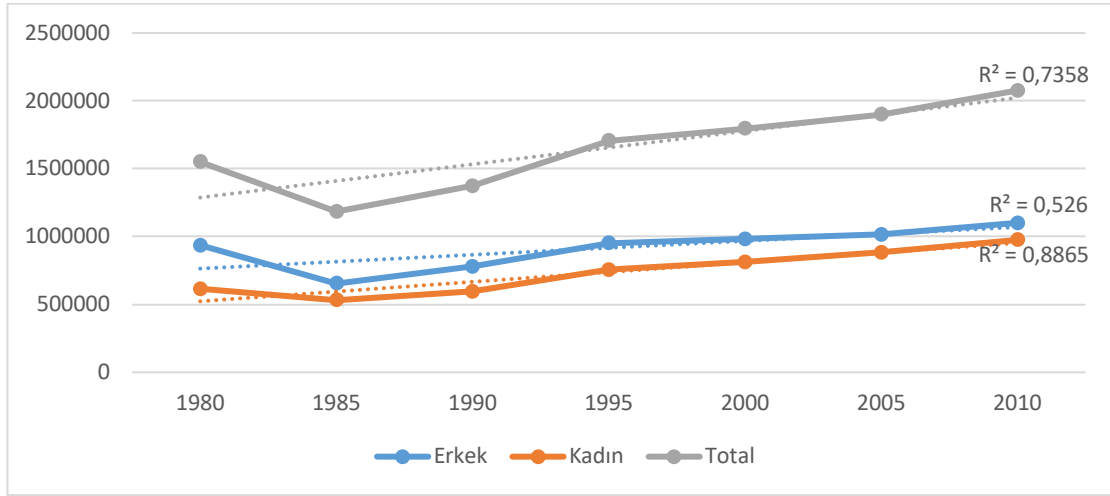
Kaynak: Yazar tarafından veri seti çerçevesinde oluşturulmuştur (IAB, 2013).

Şekil 2: 2010 Yılında Türk Göçmen Stokunun Bulunduğu OECD Ülkeleri

1980'li yıllar itibariyle göç hareketliliği devletler arasındaki anlaşmalar çerçevesinde hız kazanmamış aksine yavaşlatılmış veya önüne geçilmeye başlanmıştır. Ancak yüksek vasıflı bireyler bu dönemden itibaren daha aktif olarak uluslararası göçmen stokuna dahil olmaya başlamıştır. Bu durum göçmen stokunun yayılım alanını ve ülke profillerini değiştirmiştir. Bu bağlamda Almanya'nın Türkiye'nin dış göç tarihinde özel bir yeri olması sebebiyle hala en yoğun Türk göçmen stokunun sahip ülke olma özelliğini sürdürmüştür. Bu gerçekliğe rağmen 1980-2010 yılları arasında Almanya'daki göçmen stoku hacmi diğer OECD ülkelerindeki büyümeye kıyasla durağanlaştığı gözlemlenmiştir. 1980'ler itibariyle göçmen stoku sınai ve değer üretim merkezleri olan Orta Avrupa'dan görece olarak refah açısından daha yüksek Amerika, Baltık ülkeleri ve Batı Avrupa merkezlerine doğru bir eğilim içerisinde olmuştur (Şekil 2).

1980-2010 yıllarında Türk göçmen stokunda meydana gelen diğer bir farklılaşma, göçmen stokunun hacimsel değişimi ve feminizasyonudur. 1980'li yıllar Türkiye'nin neoliberal politikalar ve AB uyum yasalarıyla tanıştığı yıllardır. Bu yıllarda Türkiye 1) küresel pazara eklemlenmek için ciddi gümrük tarifesi değişimleri yaşamış, 2) AB ile gelişen ticaret çerçevesinde kültürel olarak Batı'nın pratiklerine, ürünlerine ve yaşam biçimine aşinalık artmıştır. Bu iki durum Batı'ya yönelen insan sayısında ciddi bir artışa neden olmuştur. Bu yıllarda 12 Eylül Darbesine ayrıca değinmek gerekmektedir. Darbe gerçekleştirildikten sonra yurt dışına eğitim, iş ve farklı görevlendirmelerle gidenler geri dönmüştür. Aynı zamanda daha önce giden ve farklı kaygılar neticesinde geri dönüşlerde söz konusu olmuştur. Dolayısıyla, 1980-1985 yılında OECD ülkelerindeki Türk göçmen stokunun tavrı alışışaşırtıcı değildir. Ancak 1985 sonrası gelişen trend ise hem ülkenin iç koşullarının yarattığı genel durum hem de daha önce belirtilen küresel pazar ve Batı pratiklerine eklemlenme, çok daha şiddetli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir (Abadan-Unat, 2002; İçduygu vd., 2009; Boratav, 2005).

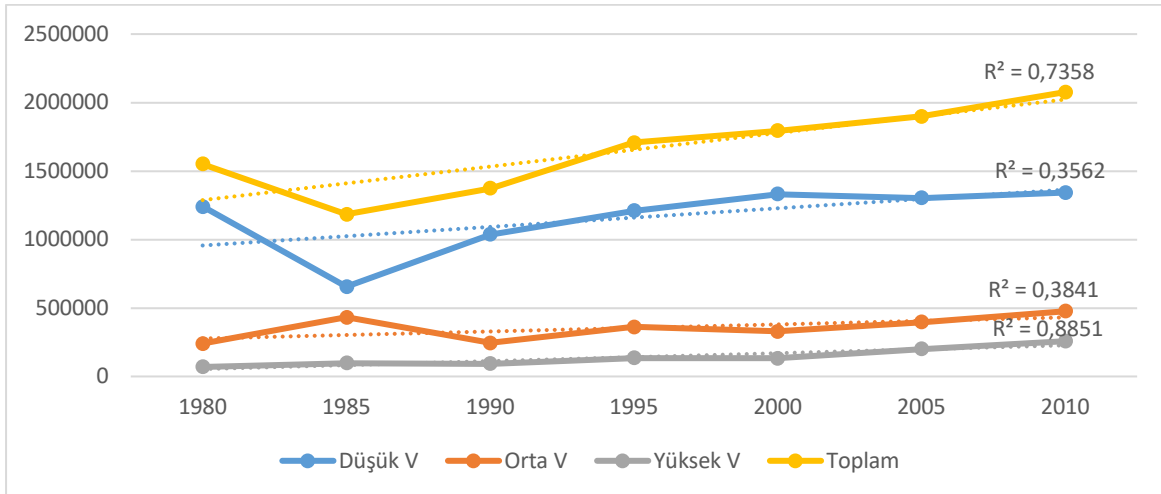

Kaynak: Yazar tarafından veri seti çerçevesinde oluşturulmuştur (IAB, 2013).

Şekil 3: 1980-2010 yılları arasında OECD ülkelerinde bulunan Türk göçmen stokunun değişimi

Şekil 3'e bakıldığında toplam göçmen stokunun hacimsel ve cinsiyet kategorileri açısından değişimi görülmektedir. İlk olarak, göçmen stokunun artışının doğrusallık katsayısına uyumu çok yüksek derecededir ($R^2=0,7358$). 1985-2010 yılları arasında toplam göçmen stoğundaki artış bu bağlamda değerlendirildiğinde yaklaşık olarak 1.2 milyondan 2.1 milyona çok kısa bir sürede çıkmıştır. Bu bakımdan ortalama artış yüzdesi yaklaşık olarak %75,32'dir. Mevcut değişime cinsiyetler açısından bakıldığında 1980-2010 erkek kategorisi için artış ortalama doğrusallık gösterirken ($R^2 = 0,5260$); kadın kategorisi için artış çok yüksek bir doğrusallık göstermektedir ($R^2 = 0,8865$). 1980-2010 yılları arasında erkek göçmen stoku 900 binden 1.100 milyona; kadın göçmen stoku açısından ise rakam yaklaşık 600 binden 1 milyona ulaşmıştır. Bu bağlamda erkek açısından artış yüzdesi yaklaşık % 17,72; kadın açısından artış yüzdesi 36,96'dır. Bu bakımdan 1980 yılında kadın ve erkek arasında bulunan yaklaşık 300 binlik fark 2010 yılına gelindiğinde 100 bine kadar gerilemiştir. Bu ekseninde Türk göçmen stokunda 1980-2010 yılları arasında göçün ciddi bir biçimde feminizasyonu söz konusudur.

Kaynak: Yazar tarafından veri seti çerçevesinde oluşturulmuştur (IAB, 2013).

Şekil 4: 1980-2010 yılları arasında OECD ülkelerinde bulunan Türk göçmen stokunun vasıf değişimi

1980-2010 yılları arasında Türk göçmen stokunda meydana gelen en dramatik değişimler vasıf kategorilerinde meydana gelmiştir. Türkiye 1980 itibarıyla pek çok gelişmekte olan ve az gelişmiş ülke gibi yüksek vasıflı yetişmiş beyinlerin ihracatçısı konumuna düşmüştür. Bu durum daha önce ifade edildiği gibi merkez ülkelerin kalkınma parametrelerinde gerçekleştirdiği değişikliklerle paralellik göstermektedir. 1980-2010 yılları arasında düşük vasıf 1,2 milyondan yaklaşık olarak 1,3 milyona ulaşmıştır. Orta vasıf 240 binden 470 bine, yüksek vasıf ise 70 binden 260 bine çıkmıştır. Artış oranlarının doğrusallığı çerçevesinde değerlendirildiğinde düşük ve orta vasıf kategorisinde doğrusallık zayıftır (Düşük V. $R^2 = 0,3562$; Orta V. $R^2 = 0,3841$). Ancak yüksek vasıf kategorisine bakıldığında doğrusal artış oranı çok yüksektir (Yüksek V. $R^2 = 0,8851$). Bu oranlara gösterdikleri artışın yüzdelik değerleriyle bakıldığında durumun önemi ortaya çıkmaktadır. 1980-2010 yılları arasında düşük vasıf kategorisi % 8,2, orta vasıf kategorisi % 97,7 ve yüksek vasıf kategorisi % 271,5'lik bir artış göstermiştir (Şekil 4). Bu bakımdan artış oranları 1980'lerde gerçekleşen kalkınma parametrelerinde gelişmiş merkez ülkelerin stratejilerinin beşerî sermaye odaklı güncellemesinin Türkiye'deki beşerî sermayenin hareketliliğini nasıl etkilediğini göstermektedir.

Vasıf kategorilerindeki değişimde önemli bir nokta 12 Eylül Darbesi sonrası vasıflar arasında darbeye verilen cevabın farklılaşmasıdır. 1980'de gerçekleştirilen askeri darbe sonrası düşük vasıf kategorisi iki cinsiyet içinde düşerken orta ve yüksek vasıf kategorisinde ise bu durum aksine bir artışa neden olmuştur. Dolayısıyla, dönemde düşük vasıf kategorisinin aksine orta ve yüksek vasıf kategorisinde hareketliliğin dışarı yönlü daha da hızlandığı görülmektedir. Bu durumda Türkiye'nin 1980'li yıllar sonrası göç sürecinin anlamlandırılmasında merkez ülkelerin geliştirdiği stratejiler sonucunda etkilenen bireyler kadar ülkenin yaşadığı askeri, ekonomik ve siyasal konjonktürün bu süreçteki etkisinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu süreci yorumlayabilmek adına OECD ülkelerinde bulunan Türk göçmen stokunun vasıfları bakımından yığılımını etkileyen faktörlerin incelenmesini gerektirmiştir. Çünkü 1980-1985 arasındaki farklılaşma vasıf kategorilerinin belirli durum ve süreçlerde verdikleri tepkilerin birbirlerinden özsel olarak farklılaştığını göstermiştir. Bu kapsamda hiyerarşik regresyon analizi gerçekleştirilmiş, sonuçlar her bir vasıf için ayrı ayrı sunulmuştur.

Tablo 1: Düşük vasıf kategorisinin yığılımını etkileyen parametrelere ilişkin regresyon analizi sonucu

		Değişkenler			Değerler		
		GSYMH	Coğrafi Uzaklık	İşsizlik Oranı	R ²	Düzeltilmiş R ²	R ² Değişimi F
Model 1	B	1,372			.368	.330	9,879
	Sh	.437					
	β	.606					
	t	3,143**					
Model 2	B	1,563	-2,067		.652	.608	13,043
	Sh	.338	.572				
	β	.691	-.540				
	t	4,622***	-3,611**				
Model 3	B	1,642	-2,245	-.153	.770	.724	7,687
	Sh	.285	.485	.055			
	β	.726	-.586	-.348			
	t	5,754***	-4,630***	-2,773*			

* p<.05 **p<.01 ***p<.001

Düşük vasıflı göçmen stokunun OECD ülkelerindeki yığılımını etkileyen faktörlerin anlaşılması amacıyla ilişkin hiyerarşik regresyon analizinde stepwise enter-remove F testi olasılığını karşılayan değişkenler sırasıyla modele eklenmiştir. Bunlar: GSYMH, coğrafi uzaklık ve işsizlik oranıdır. Bu kapsamda 3 model elde edilmiştir. Birinci modelde elde edilen sonuçlara göre GSYMH göçmen stoğunun yığılımın açıklanmasında anlamlı yordayıcıdır ve göçmen stoğunun belirli bir ülkede yığılımının %36'sını açıklamaktadır ((F (1,17): 7,687) p <.01). Coğrafi uzaklık değişkeninin eklenmesiyle oluşan ikinci model yığılımın %60,8'ini açıklamaktadır (F (2,16): 14,960) p<.001). İşsizlik oranı değişkeninin eklenmesiyle

oluşan model ise düşük vasıflı göçmen stokunun ülkeler arasındaki yığılımının %72,4'ünü açıklamaktadır ((F (3,15): 13,043) $p < .001$). Değişkenlerin önem sırası GSYMH için $\beta = .726$, coğrafi uzaklık için $\beta = -.586$ ve işsizlik oranı için $\beta = -.348$ 'dir. Bu kapsamda düşük vasıf kategorisindeki yığılımı yordayan denklem $Y = GSYMH*1,462 + Coğrafi\ uzaklık*-2,245 + işsizlik\ oranı*-0,153$ olmuştur.

Tablo 2: Orta vasıf kategorisinin yığılımını etkileyen parametrelere ilişkin regresyon analizi sonucu

	Değişkenler			Değerler		
	GSYMH	Coğrafi Uzaklık	İşsizlik Oranı	R ²	Düzeltilmiş R ²	R ² Değişimi F
Model 1	B	1,272		.422	.388	12,397
	Sh	.361				
	β	.649				
	t	3,521**				
Model 2	B	1,407	-1,474	.615	.567	8,025
	Sh	.307	.520			
	β	.719	-.445			
	t	4,577***	-2,833*			
Model 3	B	1,469	-1,615	.713	.656	5,143
	Sh	.275	.468			
	β	.751	-.487			
	t	5,337***	-3,451**			

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Orta vasıflı göçmen stoğunun OECD ülkelerindeki yığılımını etkileyen faktörlerin anlaşılması amacıyla gerçekleştirilen analizde GSYMH, coğrafi uzaklık ve işsizlik oranı F testi olasılığı çerçevesinde analize dahil edilmiştir. Bu kapsamda 3 model elde edilmiştir. Birinci modelde elde edilen sonuçlara göre GSYMH göçmen stoğunun yığılımın açıklanmasında anlamlı yordayıcıdır ve göçmen stoğunun belirli bir ülkede yığılımının %38'ini açıklamaktadır ((F (1,17): 12,397) $p < .001$). Coğrafi uzaklık değişkeninin eklenmesiyle oluşan ikinci model başarının %56,7'sini açıklamaktadır (F (2,16): 8,025) $p < .001$). İşsizlik oranı değişkeninin eklenmesiyle oluşan model orta vasıflı göçmen stokunun ülkeler arasındaki yığılımının %65,6'sını açıklamaktadır ((F (3,15): 5,143) $p < .001$). Değişkenlerin önem sırası GSYMH için $\beta = .751$, coğrafi uzaklık için $\beta = -.487$ ve işsizlik oranı için $\beta = -.317$ 'dir. Bu kapsamda düşük vasıf kategorisindeki yığılımı yordayan denklem $Y = GSYMH*1,469 + Coğrafi\ uzaklık*-1,615 + işsizlik\ oranı*-0,120$ olmuştur.

Tablo 3: Yüksek vasıf kategorisinin yığılımını etkileyen parametrelere ilişkin regresyon analizi sonucu

	Değişkenler			Değerler		
	GSYMH	İnsani Gelişmişlik İndeksi	Coğrafi Uzaklık	R ²	Düzeltilmiş R ²	R ² Değişimi F
Model 1	B	1,369		.605	.581	25,991
	Sh	.269				
	β	.778				
	<i>t</i>	5,098***				
Model 2	B	1,322	4,317	.700	.662	5,062
	Sh	.242	1,919			
	β	.751	.309			
	<i>t</i>	5,460***	2,250*			
Model 3	B	1,402	3,962	.774	.728	4,900
	Sh	.220	1,728			
	β	.796	.284			
	<i>t</i>	6,370***	2,293*			

* p<.05 **p<.01 ***p<.001

Yüksek vasıflı göçmen stokunun OECD ülkelerindeki yığılımının anlaşılması bağlamında gerçekleştirilen analizde GSYMH, insani gelişmişlik oranı ve coğrafi uzaklık analize eklenen yordayıcı değişkenlerdir. Bu kapsamda 3 model elde edilmiştir. Birinci modelde elde edilen sonuçlara göre GSYMH göçmen stoğunun yığılımın açıklanmasında anlamlı yordayıcıdır ve göçmen stoğunun belirli bir ülkede yığılımının %58,1'ini açıklamaktadır ((F (1,17): 25,991) p <.001). İnsani gelişmişlik oranı değişkeninin eklenmesiyle oluşan ikinci model başarının %66,2'sini açıklamaktadır (F (2,16): 5,062) p<.05). Coğrafi uzaklık değişkeninin eklenmesiyle oluşan model yüksek vasıflı göçmen stokunun ülkeler arasındaki yığılımının %72,8'ini açıklamaktadır ((F (3,15): 4,900) p<.05). Değişkenlerin önem sırası GSYMH β = .796, insani gelişmişlik oranı β = .284 ve coğrafi uzaklık β = -.227'dir. Bu yüksek vasıf kategorisindeki yığılımı yordayan denklem $Y = -5,617 (\mathcal{L}) + GSYMH * 1,402 + \text{İnsani G. Oranı} * 3,962 + \text{Coğrafi Uzaklık} * -0,824$ olmuştur.

Gerçekleştirilen regresyon analizi sonucunda GSYMH'nın büyüklük oranının üç göçmen stoğu açısından da merkezi önemde olduğu görülmüştür. Bu durumun temel nedeni bir ülkenin GSYMH'sının büyüklüğünün aynı zamanda onun ekonomik bakımdan da gelişmişliğini göstermesidir. Bu veri setinde görüleceği üzere Almanya, ABD, Fransa gibi merkezlerin her üç vasıf üzerindeki etkisi önemlidir. Diğer önemli bir bulgu GSYMH'nın her üç vasıf kategorisi için önemli bir yordayıcı olmasına rağmen vasıflar arasındaki ayırım noktasında bir farklılaşma göstermediği tespit edilmiştir. Farklı bir deyişle GSYMH'deki 1 birimlik artış düşük vasıf için 1,462, orta vasıf için 1,469 ve yüksek vasıf için 1,402'lik artış anlamına gelmekte ve paralel bir artış göstermektedir.

Göçmen stoklarının yığılımını etkileyen ve regresyon analizinde önemli bir yordayıcı olduğu tespit edilen diğer bir değişken coğrafi uzaklıktır. Coğrafi uzaklık göçmen stoklarının yığılımında iki boyutuyla önemli olduğu görülmüştür. Coğrafi uzaklık hem göçmen stoğunun toplam yığılımı açısından hem de göçmen stoğunun vasıflar arasında yığılım özelliklerindeki farklılaşmaları anlamlandırma açısından önemlidir. Coğrafi uzaklık göçmenlerin Türkiye'den ne kadar uzakta bulunan ülkelere gidebildiğini anlatmaktadır. Bu uzaklık arttıkça göçmen stoklarının vasıflar bağlamında ciddi oranlarda farklılaştığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda coğrafi uzaklıktaki 1 birimlik artış düşük vasıf kategorisi için -2,245 puan, orta vasıf kategorisi için -1,615 puan ve yüksek vasıf kategorisi için -0,824 puan düşüş anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, coğrafi uzaklık göçmen stoklarının ülke seçimi ve yığılımından en önemli etkisini düşük vasıf kategorisinde en az etkisini ise yüksek vasıf kategorisinde göstermektedir.

Analiz sonuçlarına göre göçmen stoklarının yığılımını etkileyen diğer parametrelere işsizlik oranı ve insani gelişmişlik oranıdır. İlk olarak işsizlik oranı yordayıcı değişken olarak sadece düşük vasıf ve orta vasıf kategorisi için anlamlı bulunmuştur. Buna göre işsizlik oranında 1 birimlik artış düşük vasıf için -0,153

ve orta vasıf için-0,120'lik azalış anlamına gelmektedir. Bu bakımdan işsizlik değişkeninin düşük ve orta vasıf kategorisi için anlamlı yordayıcı iken yüksek vasıf kategorisinde anlamlı olmaması, işsizliğin düşük ve orta vasıf kategorileri açısından yığılımda beşeri sermaye farklılıklarından kaynaklı olarak etkili bir parametre olduğu çıkarımını desteklemektedir.

Yüksek vasıf kategorisini yordayan değişken işsizlikten farklı olarak insani gelişmişlik oranı olmuştur. İnsani gelişmişlik oranı uzun ve sağlıklı yaşam, bilgi ve yeterli standartlarda bir yaşam boyutlarından oluşmaktadır. Bu üç boyutun indikatörlerinin normalleştirilmiş geometrik ortalaması insani gelişmişlik oranını vermektedir. İndikatörlere ayrıntılı bakıldığında insani gelişmişlik oranı doğumdan itibaren yaşam beklentisi, okullaşmanın yıllık olarak ortalaması, beklenen okullaşma ve GNI katsayısı indikatörlerinden oluşmaktadır. Bu bakımdan insani gelişmişlik indeksi ekonomik refahın ötesinde bireylerin sahip oldukları fırsatlar, özgürlükler ve farklı kapsayıcı sosyal haklarla ilgili çeşitli izlenimler kazanmada kullanılan bir indekstir. Analiz sonucunda yüksek sınıf kategorisinde anlamlı yordayıcı olarak tespit edilen insani gelişmişlik indeksinin bu kategorinin yığılımındaki en belirleyici parametre olduğu görülmüştür. Buna göre insani gelişmişlik indeksindeki 1 birimlik artış yüksek vasıf kategorisinde 3,962'lik artışa karşılık gelmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Çalışmada 1980-2010 yılları arasında 19 OECD ülkesinde Türk göçmen stokunun yığılım gösterdiği alanlar, vasıf ve cinsiyet dağılımı 1980'ler sonrası dünyada değişen makro iktisadi parametreler ile etkileşimi çerçevesinde incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda 1980-2010 yılları arasında göçmen stokunun 1-) Ülke profili açısından göçmen stokunun yayılım alanının genişlediği ve devletler arası anlaşmalardan bağımsız büyüdüğü, 2-) Cinsiyet kategorileri açısından 1980-2010 yılları arasında ciddi bir göçün feminizasyon yaşadığı ve cinsiyet kategorileri arasındaki farkın ciddi ölçüde kapandığı, 3-) Göçmen stokunun vasıfsız ve orta vasıflıdan ciddi ölçüde yüksek vasıflı göçmen stokuna dönüşme eğilimine girdiği ve bu eğilimin şiddetlenerek arttığı, 4-) Göçmen stokunun yüksek vasıflıya dönüşüm eğiliminin, merkez ülkelerin iktisadi kalkınma anlayışlarında değişiklik ile paralellik gösterdiği gözlemlenmiştir. 5-) Göçmen stoku yıllar açısından düşük vasıflıdan yüksek vasıflıya dönüşüm geçirirken yığılımlarını etkileyen faktörler açısından kendi içlerinde de farklılaştığı bulgulanmıştır. İşsizlik oranı düşük ve orta vasıf kategorisi için ülke yığılımını açıklayan önemli parametreler iken insani gelişmişlik oranı yüksek vasıf kategorisi için önemli bir parametre olarak belirmiştir. En temel farklılık ise vasıf kategorilerinin kaynak ülke ve hedef ülke arasındaki coğrafi uzaklıktan etkilenme boyutlarıdır. Coğrafi uzaklık düşük ve orta vasıf kategorisini en fazla etkileyen parametre iken yüksek vasıf kategorisinde en az etkileyen parametredir.

Ülke profilleri göçmen stokunun 1980 – 2010 yılları arasında farklılaştığı ilk temel noktadır. Türkiye 1960'lı yıllar Türkiye'nin temelde iki soruna çözüm aradığı yıllar olmuştur. Bunlardan birincisi işsizlik, ikincisi dış ticaret açıklarının kapanması olarak özetlenebilir. Bu kapsamda üretilen temel iki strateji ise ülke içerisinde istihdam yaratmak ve işgücünün ihracı olarak değerlendirilmektedir (İçduygu vd., 2009). Bu seçenekler içerisinde iş gücü ihracının ağırlık kazanması ise mevcut tarihsel konjonktür ile yakından ilişkili olmuştur. ABD II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa ekonomilerine iktisadi kalkınmışlıklarını geliştirmeleri ve komünizm tehdidine karşı güçlenmeleri açısından o dönemlerde yaklaşık 13 milyar \$ yardımda bulunmuştur. O dönemde 13 Milyar \$'lık bu yardım 2006 yılı alım gücüyle kıyaslandığında yaklaşık 108 Milyar \$'a karşılık gelmektedir (Frankenfeld, 2012). Bu çerçevede kapsamlı bir yardım Avrupa ekonomilerinin her biri için sanayi, inşaat ve diğer üretim sektörlerinde ciddi bir atılım yapmasına neden olmuştur. Ancak, savaştan çıkan ve genç nüfus sorunu çeken bu ekonomiler dünya genelinde işgücü ithalatına başlamışlardır. Özellikle bu dönemlerde Avrupa ülkelerinden -örneğin İtalyan işçileri- gönderilen işçilerin İsviçre ve Almanya'dan ayrılarak kendi ülkelerine geri dönüşü işgücü açığını daha da arttırmıştır. Bu nedenle bu dönemlerde diğer Akdeniz ülkelerine ağırlık verilmiştir (İçduygu, vd., 2009).

Türkiye'nin yurt dışı işgücü ihracı bu şartlar altında devletin önderliğinde başlatılmıştır. Örneğin, 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesini takip eden süreçte hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1962-1967) ülkenin fazla işgücünün ihracına olumlu yaklaşırken ihraç edilen fazla işgücünün

gelir ve bilgi aktarımlarının olası faydaları değerlendirilmiştir (İçduygu, 2006). Bu çerçevede ilk dönem göçler bireysel farklı stratejileri içerisinde barındırır da temel iş gücü ihracatında etkili birimler devlet kurumları olmuştur. 1961-1967 yılları arasında Almanya, Avusturya, Hollanda, Fransa, İsveç vd. ülkeler ile işgücü anlaşmaları yapılmıştır (Abadan-Unat, 2002). 1963'te Avrupa Ekonomik Topluluğu Ortaklık Anlaşması'nın imzalanmasıyla süreç hız kazanmıştır (Gökbayrak, 2008). Bu durumu 1970'lere kadar da diğer sosyal güvenlik anlaşmaları takip etmiştir (Gökdere, 1978). Ancak her ne kadar bu dönemde Avrupa'da Türk göçmen stoğu ciddi rakamlara ulaşmış olsa da (Abadan-Unat, 2002; Rist, 1978), devletler arasındaki anlaşmalar çerçevesinde düzenlenen bir göç olması nedeniyle ülke profili son derece sınırlı kalmıştır (Şekil 1). Ancak 1980'ler 1973 Petrol Krizi ile ekonomik büyümede ciddi bir daralma yaşayan Avrupa, bu dönemde önemli oranlarda işçi göçüne kapıyı kapatmıştır. Rist (1978, s. 113) bu değişimi şöyle aktarmaktadır: "1973'te Türkiye'den Almanya'ya gelen yeni işçi sayısı 103.753 iken 1975'e geldiğinde sadece 640'ı çalışma izni alabilmiştir." Ancak bu durum düşük vasıf kategorisi için böyle iken yüksek vasıflı göçü için farklı bir süreç izlemiştir. Vasıf prensibi çerçevesinde ülkelerin ihtiyaç duyduğu kişilere öncelik tanıyan göç politikaları sonucunda (Kurtuluş, 1988), başlangıçta düşük vasıf kadar büyük ölçeklerde gerçekleşmeyen ancak daha sonra hareket ve kapsam alanını genişleten yeni göç dağılım alanı gelişmiştir. Bu bağlamda başlangıçta Almanya'nın diğer ülkelere sayısal üstünlüğü devam ederken göçmen stokunun toplam payı içerisinde büyümüş hızı düşmüş ve diğer alternatif ülkelere hızlı bir artış ivmesi kazanmıştır (Şekil 2).

1980-2010 yılları arasında OECD ülkelerinde bulunan Türk göçmen stoğunda gerçekleşen hacimsel artış ve göç sürecinin feminizasyonu ise küresel ölçekte paralellikler taşımaktadır. ABD'de 1980-2010 yılları arasında yabancı doğumlu ve ABD doğumlu kişilerin işgücüne katılımlarını kadın ve erkekler açısından inceleyen Donato ve Gabaccia benzer bir eğilimi tespit etmiştir (Donato & Gabaccia, 2016). Kadın kategorisi 1980-2010 yılları arasında yaklaşık %40'lık bir artış yaşarken erkeklerin payı %20'lik bir azalış göstermiştir. Türkiye'deki eğilim de ilgili yıllar arasında benzer bir eğilim göstermektedir. Veri setinde elde edilen bulgular neticesinde 1980-2010 yılları arasında kadın kategorisi için artış oranı %36,96 iken erkek kategorisi için bu rakam yaklaşık %17,72'dir (Şekil 3). Bu bakımdan 1980'de kadın ve erkek arasında bulunan yaklaşık 300 binlik fark 2010'a 100 bine kadar gerilemiştir. Türkiye'den Avrupa'ya giden göçmen stokunun feminizasyonunun 1990'lara kadar temelde aile birleşimleri etkili olmuştur. Abadan-Unat (2002: 48) bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Türk göçmen işçilerin sayısı aile birleşmeleri ile sürekli olarak artmaya devam etmiştir. 1973-74'te Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan Türk işçilerin sayısı 711,302 iken bu nüfus eş ve çocukların gelmesinden sonra 1,765,788'e çıkmıştır." Bu eğilim çalışmamızın sonuçları ile benzerlik göstermesinin yanı sıra 1990'lardan sonra göçün feminizasyonu aile birleşimlerinden farklı dinamiklerden de etkilenmiştir. Küreselleşme süreci ile uluslararası alanda gelişen ve yereli de etkileyen liberal söylemler üzerine inşa edilen fırsat eşitliği ve eşit katılım taleplerinin artışı, 1968 sonrası cinsiyetler arası ayrımcılık karşıtı söylemler bu durumu şekillendirme de özellikle önemli olmuştur. Bu bağlamda kadınların ekonomiye katılımının artmasıyla iş piyasasındaki görünümünün artması, münferit göç hareketlerine katılımının artışı, sosyal uzamdaki görünürlüklerin artışı gibi faktörlerin bir toplamı olarak da göçün feminizasyonu söz konusudur (Yılmaz, 2019).

1980'li yıllar ile Türkiye'nin göçmen stokunda niteliksel ciddi yapısal bir farklılaşma gözlemlenmiştir. 1980'lerin sonunda neoliberal politikalar ile tanışan Türkiye'de, bu politikaların iktisadi hayata nüfuzunun sonucunda küresel ekonomiye bütünleşme hızı artışının aynı zamanda beşerî sermayenin bütünleşmesini de arttırdığı gözlenmiştir. Türkiye bu dönemde sadece küresel ekonomiye eklemlenen bir aktör olarak da kalmamıştır; Batı'nın ürünleri gümrük birliği anlaşmaları çerçevesinde Türk pazarını istila etmiştir. Bu bağlamda kültürel pratikler ve sosyal yaşantı çerçevesinde birbirine eklemlenen bir ekonomik bütünleşmeyi takip etmiştir (Boratav, 2005; Dikkaya & Özyakışır, 2008). Bu değişimlerin sonucunda merkezin genişleyen etki alanlarının içerisine ekonomiyle dahil olma süreci kültürel, sosyal ve toplumsal hayatın diğer alanlarına yayılımla şiddetlenmiştir. 1990'lar sonrası hızlanan bu sürecin temelde üç önemli sonucu olmuştur: İlk olarak küresel sermayeye kontrolsüz eklemlenme ve iç dinamiklerin muhafazasından önce sermayenin ülke içerisine çekmeye yönelik tavır alış, sıcak paranın ani giriş çıkışlarıyla ülkeyi ciddi ekonomik krizlere sürüklemiştir (Tokgöz, 2007, s. 219). İkincisi, krizleri takip eden siyasi ve toplumsal huzursuzluk ülke içerisindeki sorunları şiddetlendirmiş ve sonucunda yüksek vasıflı göçü ve sermaye

kaçışlarına neden olmuştur. 1976'da siyasal baskılar nedeniyle 809 sığınmacı talebinin 1980'de 57,913'e çıkması bu durumu örnekler niteliktedir (Abadan-Unat, 2002, s. 56). Üçüncüsü merkez ülkelerin git gide daha fazla etki alanına dahil olma sonucunda mevcut istihdam ve üretim ilişkileri merkez ülkeler çerçevesinden daha fazla şekillendirilmeye sonuçlanmıştır (Bkz. Yapısal reformlar için Boratav, 2005; Tokgöz, 2007). Gerçekleştirilen yapısal reformlar ise ülkenin kendisini gelişmiş merkezlere daha entegre ve etkilenebilir hale getirmesiyle sonuçlanmıştır (Stiglitz, 2008). Bunun sonucunda küreselleşen rekabet içerisinde değerlerin üretildiği alanlarda sadece sermaye akışı kolaylığı gelişmemiş aksine beşerî sermaye akışının da hızlandığı bir dönem tecrübe edilmiştir (Abadan-Unat, 2002). Dolayısıyla, işgücü göçünün ancak uluslararası kapitalist sistemin tarihsel bağlamı içerisinde anlaşılabilmesine dikkat çeken Castles ve Kosack (1985, s. 7)'in belirttiği bağlamda merkezin hamleleri Türkiye'nin göçmen stokunun vasıf değişimini temelden değiştirmiştir (Şekil 4). Bu bakımdan değişimin kritik boyutları rakamsal açıdan durumun ciddiyetini göstermektedir: 1980-2010 yılları arasında Türk göçmen stokunun düşük vasıf kategorisinde %8,3; orta vasıfta %49,7; yüksek vasıfta %272,2 artış yaşanmıştır.

1980-2010 yılları arasında değişen göçmen stoku, merkez ülkelerin iktisadi parametrelerindeki değişiklikler sonucunda tercih ettiği vasıflar bakımından birbirinden farklılaşırken; niteliksel olarak vasıf kategorilerinin bizzat kendisinden kaynaklı olarak da yığılımların değişiklik gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu durum iktisadi kalkınma ve çalışan profilinde gerçekleşen değişimi vurgulayan literatür ile paralellik göstermektedir (Castells, 2008; Florida, 2012; Drucker, 1994; Bauman, 2012; Bell, 1999). Merkez kapitalist ülkeler iktisadi kalkınmanın yeni kodlarını küreselleşen rekabet, mikro ölçeklenebilir üretim alanları, yüksek beşerî sermaye, teknoloji ve iletişim becerileri üzerine inşa etmiştir. İnşa edilen bu yeni kodlar geçmişin kol gücü, kitlesel ölçek ekonomileri ve bant üretimlerine zıtlık barındırmaktadır. Dolayısıyla, vasıf kategorilerine içkin barındırılan dinamikler de bu bağlamda yığılımı etkileme noktasında farklılık göstermektedir. Yetenek setleri açısından düşük ve orta vasıf kategorisine kıyasla yüksek vasıflı kategorisi Bauman'ın (2012) işaret ettiği boyutuyla zaman/mekan sıkışmasında avantajlıdır. Coğrafi uzaklığın göçmen stoğunun yığılımı etkilemesi açısından, yüksek vasıfa kıyasla düşük vasıf 3 kat orta vasıf ise 2 kat daha fazla etkilenmektedir. Bu durum bilgi işçilerinin diğerlerinden ayrıldığı en önemli boyuttan biridir (Drucker, 1994). Diğer önemli bir farklılık yüksek vasıf kategorisinin yığılımında insani gelişmişlik katsayısının etkisi öne çıkarken düşük vasıf ve orta vasıf için işsizlik oranlarının etkisinin öne çıkmasıdır. Bu bakımdan Florida'nın (2012) sosyokültürel hoşgörü, teknoloji ve yüksek eğitim imkanları bakımından zengin alanların yaratıcı sınıfın yığılım alanları olduğu noktasındaki değerlendirmelerini desteklemektedir. Dolayısıyla, yeni dönemin iktisadi parametrelerinde ihtiyaç duyulan entelektüel teknoloji ve bilginin üreticileri (Bell, 1999), göçmen stokunun yapısal değişiminde beşerî sermaye hacimleriyle tercihleri ve etkilediği faktörler açısından köklü farklılıklara sahiptir. Ülkelerin kalkınma daha fazla ar-ge ve eğitim odaklı geliştiği göz önüne alındığında vasıf kategorileri arasındaki kırılmanın daha da şiddetleneceği kaçınılmaz bir gerçeklik olarak belirmektedir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2002). *Bitmeyen göç: konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Acar, E. (2017). An outline of skilled emigration from Turkey to OECD countries: A panel data analysis. *International Journal of Economics and Innovation*, 3(1), 1-16.
- Bahar, D., & Rapoport, H. (2018). Migration, knowledge diffusion and the comparative advantage of nations. *The Economic Journal*, 128(612), F273-F305.
- Bakırtaş, T., & Kandemir, O. (2010). Gelişmekte olan ülkeler ve beyin göçü: Türkiye örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(3), 961-974.

- Başaran, F. (1972). Türkiye'de beyin göçü sorunu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 10, 133-153.
- Bauman, Z. (2012). *Küreselleşme: toplumsal sonuçları*. (A. Yılmaz, Çev.). 4.baskı. Ankara: Ayrıntı Yayınları.
- Belek, İ. (1997). " *Postkapitalist*" paradigmalar: *postkapitalizm, endüstri ötesi toplum, post Fordizm, esnek uzmanlaşma, ikinci endüstriyel bölünme, enformasyon toplumu, disorganize kapitalizm*. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bell, D. (1999). *The coming of post-industrial society (Special anniversary edition)*. New York: Basic Books.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009*, 9. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Brücker H., Capuano, S. and Marfouk, A. (2013). Education, gender and international migration: insights from a panel-dataset 1980-2010, mimeo.
- Carlo, V. (1993). Post-fordism and social form. a marxist debate on the post-fordist state. *Capital & Class*, 17(2), 181-187. <https://doi.org/10.1177/030981689305000111>
- Castells, M. (2008). *Enformasyon çağı: ekonomi, toplum ve kültür: cilt 1: ağ toplumunun yükselişi*. (E. Kılıç, Çev.) 2.Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Castles, S., & Kosack, G. (1985). *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. 2nd.ed. Londra/New York: Published for the Institute of Race Relations, London, by Oxford University Press.
- Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 67-91.
- Demirci, K. (2022). Türkiye'de yaşayan gençlerin yurtdışına beyin göçü: 2017-2019 yıllarına ilişkin bir analiz. *Sosyal, beşeri ve idari bilimler temel alanında akademik çalışmalar -1*, (H. S., ETİ Ed.) içinde (ss.71-91). İstanbul: Artikalakademi.
- Dikkaya, M., & Özyakışır, D. (2008). Türkiye ekonomisinde radikal dönüşüm. M. Dikkaya, D. Özyakışır, & A. Üzümcü (Yay. haz.), *Türkiye'nin ekonomi politikası 1923-2007* içinde (ss. 139-168). Ankara: Orion Yayınevi.
- Docquier, F. (2006). Brain drain and inequality across nations.
- Docquier, F. (2014). The brain drain from developing countries: The brain drain produces many more losers than winners in developing countries. *IZA World of Labor*, 31, 1-10.
- Docquier, F., & Rapoport, H. (2012). Globalization, brain drain, and development. *Journal of economic literature*, 50(3), 681-730.
- Docquier, F., Lohest, O., & Marfouk, A. (2007). Brain drain in developing countries. *The World Bank Economic Review*, 21(2), 193-218.
- Donato, K., M & Gabaccia, D. (2016). *The global feminization of migration: past, present, and future*. Erişim tarihi 6.11.2021, <https://www.migrationpolicy.org/article/global-feminization-migration-past-present-and-future>
- Drucker, P. F. (1994). *Kapitalist ötesi toplum*. (B. Çorakçı, Çev.). İstanbul: İnkılap kitabevi.
- Erdoğan A. (2009), *Türkiye'de yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun sosyolojik çözümlemesi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Florida, R. (2012). *The rise of the creative class, revisited*. New York: Perseus Books Group.
- Frankenfeld, P. (2012). A Marshall Plan for Greece? The European Union and the Financial Crisis in Greece. A Theoretical and Political Analysis in the Global World Against a Background of Regional Integration. *Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego Uniwersytetu Gdańskiego*, (31/1), 63-90.
- Gençler, A., & Çolak, A. (2002). Türkiye'den yurtdışına beyin göçü: ekonomik ve sosyal etkileri. *I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, 607, 619.
- Gibson, J., & McKenzie, D. (2012). The economic consequences of 'brain drain' of the best and brightest: Microeconomic evidence from five countries. *The Economic Journal*, 122(560), 339-375.
- Gökbayrak, Ş. (2008). Uluslararası göç ve kalkınma tartışmaları: beyin göçü üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(03), 65-82.
- Gökdere, A. Y. (1978). *Yabancı ülkelere işgücü akımı ve Türk ekonomisi üzerine etkileri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Harvey, D. (2007). A brief history of neoliberalism. Oxford: Oxford University Press.
- IAB. (2013). Education, gender and international migration: Insights from a panel dataset 1980-2010. Erişim tarihi: 23.09.2022, https://doku.iab.de/daten/brain-drain/iabbd_8010_v1_methodology.pdf.
- İçduygu, A. (2006). *Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri bağlamında uluslararası göç tartışmaları*. İstanbul: TÜSİAD.
- İçduygu, A., Erder, S., & Gençkaya, Ö. (2009). *Türkiye'nin uluslararası göç politikaları 1923-2023 ulus devlet oluşumundan ulus ötesi dönüşümlere*. Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi.
- İslamoğlu, A.H. & Alınacak, Ü. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri (spss uygulamalı)*. 5.baskı. İstanbul: Beta Yayıncılık.

- Keynes, J. M. (2008). *Genel teori: İstihdam, faiz ve paranın genel teorisi* (U.S. Akalın, Çev.) İstanbul: Kalkedon.
- Kurtuluş, B. (1988). Beyin göçü: Geçmişte, günümüzde ve gelecekte. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 46.
- Şahin Küttük, B. (2015). Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçünün sosyolojik çalışmalarına yansımaları. *Sosyoloji Konferansları*, 52, 609.
- Mahmoodi, A. (2014). Economic impacts of the brain drain in Iran (No. 6579). *EcoMod*.
- McAuliffe, M., Khadria, B., & Bauloz, C. (2019). World migration report 2020. IOM.
- Ni Chaoimh, E. (2012). *Mobile talent? The staying intentions of international students in five EU countries* (No. USL-B-Université Saint-Louis).
- OECD (2022a), *Public unemployment spending (indicator)*. doi: 10.1787/55557fd4-en. Erişim tarihi: 15.09.2022.
- OECD (2022b), *Unemployment rate (indicator)*. doi: 10.1787/52570002-en. Erişim tarihi: 22.09.2022.
- OECD. (2022d). Gross domestic product (gpd);millions. doi: 10.1787/dc2f7aec-en. Erişim tarihi: 22.09.2022.
- OECD. (2011). *Society at a glance 2011: OECD social indicators, OECD publishing*. http://dx.doi.org/10.1787/soc_glance-2011-en. Erişim tarihi: 15.09.2022.
- OECD. (2022c). *Gross domestic product per capita (GDP)(indicator)*. doi: 10.1787/dc2f7aec-en Erişim tarihi: 22.09.2000
- Ohmae, K. (2008). *Yeni küresel sahne -sınırsız dünyamızda tehdit ve fırsatlar-*. (L. Aslan, Çev.). İstanbul: Optimist Yayınevi.
- Öneri, İ. (2019). *Türkiye'den beyin göçü (2007-2017)* (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Özkan, I. (2007). Türk vatandaşlarının Avrupa ülkelerine giriş hakkı ve vize sorunu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9, 409-446.
- Pazarcık, S. F. (2010). *Beyin göçü olgusu ve Amerika Birleşik Devletleri üniversitelerinde çalışan Türk sosyal bilimciler üzerine bir araştırma* (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Piore, M. & Sabel, C. F. (1984). *The second industrial divide: Possibilities for prosperity*. New York: Basic Books.
- Pires, A. J. G. (2015). Brain drain and brain waste. *Journal of Economic Development*, 40(1), 1-34.
- Rifkin, J. (1995). *The end of work: The decline of the global labor force and the dawn of the post- market era*. GP Putnam's Sons, 200 Madison Avenue, New York, NY 10016.
- Sağbaşı, S. M. (2009). *Beyin göçünün ekonomik ve sosyal etkileri: Türkiye örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi: İstanbul.
- SOPEMI, O. (2010). *International migration outlook*. Paris:OECD.
- Stiglitz, J. E. (2002). *Küreselleşme büyük hayal kırıklığı*. (A. Taşçıoğlu & D. Vural, Çev.). İstanbul: Plan B.
- Şenkal, A. (2015). *Sosyal boyutuyla bilgi ekonomisi ve emek*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Tansel, A. & Güngör, N. D. (2006). Türkiye'den "beyin göçü": yurda dönmeyen öğrencilere ilişkin anket sonuçları1. *İktisat İşletme ve Finans*. 21(246), 5-29.
- Tayşir, N. K. (2018). Türkiye'de fordist üretim krizinin ortam koşulları bağlamında incelenmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*. 16(32), 47-66.
- Tekinal, S. (2021). *Nicel, nitel, karma yöntem araştırma desenleri ve istatistik tasarımı ve yürütülmesi: Eğitim, psikoloji ve sosyoloji alanları için*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tokgöz, E. (2007). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi (1914-2007)*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Truscott, M. H. (1971). *The brain drain of scientists, engineers, and physicians from the developing countries to the United States*. Louisiana State University and Agricultural & Mechanical College.
- UN DESA. (2020). *Total number of international migrants at mid-year 2020*. Erişim tarihi: 07.06.2021 https://www.migrationdataportal.org/international-data?i=stock_abs_&t=2020
- UNDP. (2013). *A global education index from 1980 - 2013 calculated using mean years of schooling and expected years of schooling*. Erişim tarihi: 23.09.2022, <https://data.humdata.org/dataset/education-index?>
- UNDP. (2022). *Human development index (HDI)*. Erişim tarihi 12.09.2022, <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>
- UNESCO. (2021). *Global flow of tertiary-level students*. Erişim tarihi: 31.12.2021, <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>
- Wallerstein, I. M. (2011). *Modern dünya sistemi 3. Cilt: kapitalist dünya ekonomisinin büyük yayılımının ikinci evresi 1730-1840* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.

- Wallerstein, I. M. (2015a). *Modern dünya sistemi 1. Cilt: Kapitalist tarım ve 16. yüzyıl'da Avrupa-dünya ekonomisinin kökenleri* (L. Boyacı, Çev.). 7.baskı. İstanbul: Yarın Yayınları.
- Wallerstein, I. M. (2015b). *Modern dünya sistemi 2. Cilt: Avrupa-dünya sisteminin pekiştirilmesi ve merkantilizm 1600-1750* (L. Boyacı, Çev.). 5.baskı. İstanbul: Yarın Yayınları.
- Yılmaz, A. (2019). Göç ve kadın: "göçün feminizasyonu" ve kadın göçmenlerin durumu. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 383-400.
- Yılmaz, E. (2019). Uluslararası beyin göçü hareketleri bağlamında Türkiye'deki beyin göçünün durumu. *Laü Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 220-232.
- Zencirkıran, M. & Baştürk, Ş. (2019). *Çalışma ve endüstri sosyolojisi*. Bursa: Dora Yayınevi.

Yapısalcılık Sonrası Yaklaşımlar Doğrultusunda Çevirmeni “Üretimin Öznesi” Olarak Okumak: *Las Meninas* Tablosu Odağında Bir İnceleme

Reading Translator as the “Subject of Production” Through Post-Structuralist Approaches: *Las Meninas* Painting in Focus¹

Yasine ÇETİN EYLEK*, Fusun BİLİR ATASEVEN**

Öz

Bu makalenin amacı çevirmeni yapısalcılık sonrası yaklaşımlar ışığında resim okumaları aracılığıyla “üretimin öznesi” (Barthes, 2017, s. 177) olarak yeniden ele almaktır. Çalışmanın çıkış noktası, görsel bir temsil olarak resmin bir “söylem” (Barthes, 2017, s. 125) olarak çözümlenebileceği ve “yazılabilir” (Barthes, 2016a, s. 16) bir metin olarak okunabileceği düşüncesidir. Buradan hareketle, yapısalcılık sonrası yaklaşımın dil ve anlama yönelik çıkarımları, Roland Barthes’in resim bağlamında irdelediği “yazı”, “metin” ve “özne” (Barthes, 2017, s. 176) kavramlarıyla yorumlanmakta, bunların okur ve çevirmen ile ilişkisi kurulmaya çalışılmaktadır. Batı sanatının başyapıtlardan biri olan Diego Rodríguez de Silva y Velázquez’in *Las Meninas* [Nedimeler] (1656) tablosu çalışmanın inceleme nesnesidir ve okur odaklı bir bakış açısıyla “yazılabilir metin” olarak ele alınmaktadır. Michel Foucault’nun *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi* adlı kitabındaki “Arkadan Gelenler” başlıklı yazısı ise eserin çevirisi olarak kabul edilmektedir. *Las Meninas* eserin egemenlik söylemi, tuvale bakan birbirinden farklı öznelerin perspektif ve temsil çerçevesindeki okumaları doğrultusunda çözümlenmektedir ve “merkez” sorunsalı temelinde tartışmaya açılmaktadır. Bu tartışmaların önemli noktalarına yapılan vurguların sonucu olarak ortaya çıkan anlamın devingenliği, okurun ve çevirmenin bu noktada işlevi Foucault çevirisi üzerinden yeniden yorumlanmaktadır. İncelemenin sonunda, Foucault’nun resmin dilini doğal bir dile çevirdiği için sadece çevirmen olarak değil, anlamı yeniden üretmesi nedeniyle “üretimin öznesi” olarak da tanımlanabileceği öne sürülmektedir. Nitekim resim, metin ve çeviri arasında “yazılabilir metin” ve “yeniden üretim” kavramları temelinde kurulabilecek bir ilişkiselliğin vurgulandığı bu çalışmanın, çevirmenin inceleneceği kuramsal içerikli çalışmalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar sözcükler: Çeviribilim, *Las Meninas*, yapısalcılık sonrasında anlam, yazılabilir bir metin olarak resim, yeniden üretim.

¹ Bu çalışma, Yasine Çetin Eylek’in Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Diller ve Kültürlerarası Çeviribilim Doktora Programı’nda Prof. Dr. Füsun Bilir Ataseven’in danışmanlığında hazırlanmakta olduğu (2020- halen) doktora tezinden üretilmiştir.

* Öğr. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü. E-posta: eyyasine@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6138-0786

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü. E-posta: fusunataseven@bilkent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4204-7600

Abstract

The aim of this study is to revisit translator as the “subject of production” (Barthes, 2017, s. 177) through painting readings in the light of post-structuralist approaches. The starting point of the study is the assumption that paintings as visual representation can be analysed as “discourse” (Barthes, 2017, s. 125), and be read as “writerly text” (Barthes, 2016a, s. 16). For this reason, the elicitations regarding language and meaning in the post-structuralism are interpreted with Roland Barthes’s concepts of “writing”, “text” and “subject” (Barthes, 2017, s. 176) which he addressed within the context of painting. This is followed by the communication of findings with reader and translator. Diego Rodríguez de Silva y Velázquez’s *Las Meninas* (1656) painting which is one of the most famous masterpieces in Western art, is the corpus of the study and it is read as “writerly text” in line with the reader-oriented view. Michel Foucault’s “Las Meninas” to which he devoted the first entire chapter of his *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences* is postulated as a translation of the painting. The painting’s discourse of sovereignty is analysed within perspective and representation readings from different subjects’ points of view, and is discussed on the basis of center problematized. Based on the foci of these discussions, the emerging dynamic nature of meaning in the painting and the function of the reader and translator are reinterpreted through Foucault’s translation. The analysis indicates that Foucault is not merely a translator translating the language of painting into natural one, but he is also a “subject of production” reproducing the meaning. In sum, the study emphasizes interrelation between painting, text and translation within the frame of “reproduction” and “writerly text”, and contributes to further theoretical research in which the translator will be studied in different contexts.

Keywords: Translation studies, Las Meninas, meaning in post-structuralism, painting as a writerly text, reproduction

Giriş

Yapısalcılık sonrası düşünürler, edebiyat, sanat tarihi, felsefe ve çeviribilimin de dâhil olduğu bir dizi disiplinin temellerini sarsan sorgulamalara imza atmışlardır. Anlamı, tek ve mutlak bir “merkeze” (Derrida, 2020, s. 367) bağlayan düşünce sistemine yönelik sergiledikleri eleştirel tutum, dilin devingen doğasına odaklandıklarını göstermektedir. Bu çerçevede dil yaşayan, sürekli yenilenen bir olgu olarak kavranmakta, insanın anlam yaratma ve yeniden üretme yetisi vurgulanmaktadır. Çeviribilim açısından bu yaklaşımın önemi, dikkatleri bir dildeki anlamı başka bir dilde kurgulayan çevirmene yönlendirmesi olarak düşünülebilir. Dilin üretken niteliğini, resim düzlemine taşıyan Roland Barthes’ın bu çalışma kapsamında yer verilen kuramsal içerikli görüşleri ise, çevirmenin tanımına yönelik yeni bir bakış açısı sunması bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gösterilmeye çalışılacağı üzere Barthes, resim okumaları aracılığıyla tabloya bakan birbirinden farklı “öznelere” (Barthes, 2017, ss. 176-177) sınıflandırmaktadır ve okuru odağa alan bir yaklaşım benimsemektedir. Yorumun nesnellğine ve anlamın sabitliğine karşıt olarak ortaya koyduğu düşüncelerini, yalnızca yazınsal alan ile sınırlandırmayıp, görsel sanatları da kapsayacak şekilde genişletmekte, resim ve yazın arasındaki “kuramsal” (2017, s. 140) ayrılığı ortadan kaldırmayı amaçladığını ifade etmektedir. Bu bağlamda görsel bir temsil olarak resmin bir “söylem” (Barthes, 2017, s. 125) olarak çözümlenebileceğini, “yazılabilir” (Barthes, 2016a, s. 16) bir metin olarak okunabileceğini ve sürekli olarak yeniden üretileceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla resimlerin dilsel iletilerinin çağırıştırabileceği sonsuz anlam olasılıklarına dikkat çekmektedir. Bu noktadan hareketle eldeki çalışma, yapısalcılık sonrası yaklaşımlar doğrultusunda ele alınan “ayrım” ve “merkez” kavramları üzerinden, anlamın çoğulluğuna odaklanmaktadır. Bir metin olarak okunabilen resimdeki anlamı, doğal bir dilde yeniden üreten okurun ve okur olarak çevirmenin anlamlandırma sürecindeki katılımcı rolü üzerinde durmaktadır. Diğer bir deyişle, çevirmeni tablonun anlamını çoğaltan bir “özne” olarak ele almaktadır. *Las Meninas* [Nedimeler] tablosu, bu konuda yapılacak bir inceleme için zengin bir veri kaynağıdır, zira eserde gerek perspektif ve kompozisyon gerekse temsil bağlamlarında farklı açılardan tespiti mümkün olan birden çok merkez bulunmaktadır. Bu merkezlerin farklı anlamlar çağırıştırabilecek biçimde yapılandırılmış olması ise, eserin yapısalcılık sonrası bir “metin” olarak okunmasına imkân tanımaktadır. Bu nedenle çalışmada *Las Meninas* tablosunda tasvir edilen imgelerin “çok anlamlı” doğası açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Yapılacak inceleme, eserin “yazılabilir bir metin” olarak okunabilmesinin ve bu metinleri “yeniden üreten” çevirmenlerin “üretimin öznesi” olarak tanımlanabilmesinin önünü açması bakımından kayda değer bulunmaktadır.

Çalışmada ilk olarak yapısalcılık sonrası yaklaşımların dil ve anlama yönelik çıkarımlarına başvurulacak, bunlar Barthes’ın resim odağında irdelediği “yazı”, “metin”, ve “özne” kavramları çerçevesindeki görüşleri ışığında yeniden ele alınacaktır. Ardından, bu kavramlar aracılığıyla resim, yazın ve çeviri arasında kurulabilecek ilişkilere değinilecektir. Daha sonra, inceleme nesnesi olarak belirlenen *Las Meninas* eserindeki “merkezsizlik” (Barthes, 2017, s. 178) sorunsalı temelinde, temsil ve egemenlik söylemi bağlamında inşa edilmiş anlamlar, farklı öznelerin¹ bakış açılarından tartışmaya açılacaktır. Michel Foucault’nun, *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi* (2017) adlı kitabında yer verdiği “Arkadan Gelenler” başlıklı yazısı “yeniden üretim” kavramı çerçevesinde okunacak, *Las Meninas* tablosunun doğal (yazılı/sözlü) bir dile çevirisi olarak kabul edilecektir. Foucault ise resmin çevirmeni olarak ele alınacaktır. Çalışmanın sonunda, genel bir okumadan elde edilecek bilgiler benimsenen kuramsal çerçeve dâhilinde değerlendirilecektir.

Dil ve Anlamı Yapısalcılık Sonrası Yaklaşımlar Çerçevesinde Okumak

Yaşamakta olduğumuz dünyanın dil aracılığıyla anlamlandırılabilirliğini öne süren yapısalcılık sonrası kuramda, dilin düşüncenin önüne koyabileceği sınırlar sorgulanırken, aynılık arayışı dışarıda bırakılmakta, “ayrım” üzerinde durulmaktadır. James Williams bu bağlamda “[y]apısalcılık sonrası düşünürler[in], ayrım olarak tanımlanan sınırın etkilerinin izini sür[düklerini]” (2014, s. 3) ifade etmektedir. Williams’a göre “ayrım” yapısalcılıktan farklı olarak daha “açık” bir kavrama karşılık gelmekte olup, “dönüştürmeler” (“transformations”), “değişiklikler” (“changes”) ve “yeniden değerlemeler” (“revaluations”) olarak kimi zaman “saf ayrım” (“pure difference”) olarak da kavranmaktadır (2014, s. 3). Anlamın ayrımsal oluşunun bu paradigma çerçevesinde “radikal” (Best ve Kellner, 2016, s. 42) bir biçimde ele alındığına dikkat çeken Steven Best ve Douglas Kellner ise bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedirler: “Postyapısalcılar gösterilen karşısında gösterene öncelik tanıdılar ve böylelikle dilin dinamik üretkenliğine, anlamın istikrarsızlığına dikkat çekerek, uzlaşım temsile (representation) dayalı anlam şemalarından kopulduğunun işaretlerini verdiler” (Best ve Kellner, 2016, s. 43).

Best ve Kellner’in işaret ettiği, yapısalcılık sonrası düşünürlerin dilin ve anlamın sabitliğine, yorumun nesnellğine yönelik eleştirel bir bakış açısı sunmuş olmalarıdır. Örneğin, yapısalcılık sonrası düşünürlerden Jacques Derrida, “metafiziki” düşünürlerin görüşlerini, merkezi noktası olmayan bir merkezden yalnızca diğer gösterenlere götüren bir gösterenden yola çıkarak inşa ettiklerini düşündüğü için eleştirmektedir (Almond, 2016, s. 33). Derrida’ya göre mutlak bir “merkez” konumundan dolayı çevresindekilerin hareket kabiliyetinin kısıtlayarak “yer değiştirmeleri ve dönüşümleri yasaklamaktadır” (2020, ss. 367-368); ancak yapı kavramının tarihinde “farklı biçimler ya da adlar” almış birbirinin yerine geçebilecek bir dizi merkez bulunmaktadır ve farklı bir yapıda farklı bir olgunun merkez konumuna yerleşmesiyle “biricik” merkez düşüncesi yerinden oynatılmaktadır (2020, ss. 367-368). Kısacası, Derrida “[...] yalnızca herhangi bir merkezi ya da mutlak dayanak noktası [ançrage] olmayan bağlamlar[ın]” (1977, s. 12) mevcudiyetini savunmaktadır. Buna koşut olarak Barthes *S/Z* adlı yapıtında “ideal” bir metnin gösterilenlerden oluşan bir yapı olmadığını gösterenlerden meydana gelen bir “galaksi” olduğunu irdelemektedir. Gösterenin işaret edebileceği sonsuz sayıda anlam bulunduğu için, yalnızca bir iletişim aracı olarak kavranamayacağını (2016a, s. 17) ima etmektedir. Bu noktada, gösterilen karşısında gösterene öncelik tanıyarak yapısalcılık sonrasıyla aynı çizgide ilerleyen Barthes, görsel veya yazınsal olan arasında bir ayrım gözetmeksizin, metnin anlamını dilin sonsuz uzamında aramakta; anlamın tek, mutlak bir merkeze bağlanamayacağını düşünmektedir. Bu yaklaşımın çeviribilime yansması, kaynak metne sadık bir çeviri ortaya koyma

¹ İnceleme nesnesi, sanat ve sanat tarihi alanından araştırmacıların bu çalışmanın kuramsal bakış açısına göre “uzmanlaşma özneleri”nin ve “üretimin öznesi” olarak ele alınan Michel Foucault’nun okumalarıyla sınırlı olarak değerlendirilmektedir.

güdüsüyle eşdeğerliği nihai amaç edinen ve çeviriyi salt bir “anlam aktarımı”¹ olarak gören “metafizik”² kökenli sayılabilecek düşünce sistemine yönelik eleştiri için temel sağlaması olarak anlaşılabilir. Bu çalışmada ise, *Las Meninas* tablosunda anlamı kuran “merkez(lerin)” sorgulanabilir bir düzleme taşınmasına olanak tanınmasıdır.

“Yazı”, “Metin” ve “Özne” Kavramlarını Resim Odağında Yeniden Okumak

İkili karşıtlıkları “metafizik” temelli düşüncenin izdüşümü olarak gören yapısalcılık sonrası yaklaşıma koşut bir bakış açısıyla, “yazı”, “metin” ve “özne” kavramlarına dair yazınsal alandaki görüşlerini resim alanında da sürdüren Barthes’ın yaklaşımı, iki disiplinin ilişkisel bir biçimde ele alınmasına olanak tanınması hususunda kayda değerdir. Bir diğer önemli nokta olarak, *Las Meninas* tablosunun ve Foucault’nun çevirisinin incelenmesinde kavramsal bir çerçeve sunmasıdır. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle Barthes’ın bu bağlamdaki görüşleri ele alınacak, ardından bunların çeviri ve çevirmenle ilişkisinden söz edilecektir.

“Ses-Merkezcilik”e Eleştiri Olarak “Resim-Yazı”lar

Yapısalcılık sonrası kuramsal görüşler çerçevesinde söz ve resim/yazı arasında kurulan hiyerarşik düzen, “metafizik” kökenli “logos-merkezci” bir düşüncenin yansıması olarak görülmektedir. Sesin birincil öge olarak kabul edildiği “ses-merkezci” metafiziğe göre, yazı ve resim sesi kopyalamaktadır. Bu işlevi yerine getirmeyen “resim ve yazı birimleri” (“grapheme”) doğru ve uygun bir sözün, “logos”un dışında tutulmaktadır. Ses -fonetik yazımda olduğu gibi- yazıda bizzat, aracısız olarak temsil edilmelidir. Sesin “formel”, “keyfi” işaretlerin kullanılarak yazıya aktarılması esastır. Resimsel bir görünüme sahip olan “resim-yazılar, hiyeroglifler, ideogramlar” “doğru” bir yazı değildir. Bu nedenle bir kopya olarak yazı, ses aracılığıyla duyulan “nesnelliğin yankısını” resim-yazının yarattığı “resimli dünyaya” çevirmemelidir (Taburoğlu, 2016, s. 198).

Roland Barthes ise, “ses-merkezci” bir evrende sesli ifadenin temsil aracı olarak görülen harfin kapsayıcılığı ve çok anlamlılığını savunmaktadır. Barthes’a göre (2017, ss. 91-92) “şeytani özellikler” taşıyan, ruhu olan bir “Harf” sadece kelime oluşturma işlevine sahip değildir aynı zamanda “gösteren zinciridir; göstergenin değil de anlamın dışında bir dizimdir”. Bu bağlamdaki düşüncelerini Robert Massin’in resimli ansiklopedisi çerçevesinde dile getiren Barthes, Massin’in eserindeki harf figürleri farklı anlamlar çağrıştıracak resim-yazı olarak okumakta ve bunların “sözcüğün harfin tek sınırı, tek sonucu, tek aşkınlığı olmadığını” (Barthes, 2017, s. 92) gösterdiğini ifade etmektedir. Bu anlamda, resim/yazın-söz arasındaki ayrımın temelsiz olduğuna işaret ettiği düşünülebilmektedir, zira Barthes için “grafik sanatçıları”, “ressamları”, “romancıları” ve “şairleri” birbirinden ayıran “yasa” Batı’nın yaratımıdır ve kökensel olarak Doğu kültürünü yansıtan harf figürleri yazı ve resim arasındaki ilişkiyi belirlemektedir (2017, s. 94).

Nitekim Barthes için “[...] yazı tektir; yazının her yerde temelini oluşturan süreksizlik, yazdıklarımızı, resmettiklerimizi, çizdiklerimizi tek bir metin yapar” (2017, ss. 94-95). Barthes’ın harf üzerinden yazının kuşatıcılığına yönelik bu söylemi, sadece “Batı metafiziği”nin kurduğu resim/yazı-söz karşıtlığına yönelik bir eleştiri olarak değil aynı zamanda resim ve yazının “metin” boyutunda birleştirilmesi olarak kavranabilir. Bu çıkarımın temel nedeni, Barthes’ın “metodolojik bir alan” (1981, s. 39) olarak gördüğü metni yazınsal olan ile kısıtlamamış olmasıdır. *Görüntünün Retoriği, Sanat ve Müzik* adlı eserinde, “görünür olanın yazısı” olarak tanımladığı tiyatro, sinema gibi hareketli görsel imgelerin yanı sıra fotoğraf,

¹ Geniş bilgi için bk. Koskinen, 1994, s. 448.

² Jacques Derrida “*metafizik*”i merkez-çevre ilişkisi üzerine temellen bir dizi karşıtlığın yer aldığı bir düşünce sistemi olarak görmektedir. Bu bağlamda Batı’nın bulunuş (varlık) metafiziğinin sabit bir noktadan hareketle ikili karşıtlıklar kurduğunu ileri sürmektedir. Yapısalcılık sonrası çeviribilim kuramları çerçevesinde yapılan çalışmalar ise genel olarak kaynak/erek, yazar/çevirmen, orijinal/kopya ikili karşıtlıkları üzerinde durmaktadır.

reklam görüntüleri, resim gibi hareketsiz imgelerin söylemini de çözümleyerek başka “okuma” (Barthes, 2017, s. 27) etkinliklerini olanaklı kıldığı görülmektedir.

Dil Çerçevesinde Resim ve Metin İlişkiselliği

Barthes’ın okuma pratiğine resim bağlamında bakıldığında, resmi görünür olan dilin bir göstergesi olarak kabul ettiği, bir “söylem” (Barthes, 2017, s. 125), “anlatı”¹ olarak kavradığı anlaşılmaktadır. İki sanatı ilişkisel olarak ele alan Barthes asıl amacının; resme “dilbilim” veya “göstergebilim” katmak olmadığını, “tablo ile metni kuramsal olarak ayıran uzaklığı (sansürü) ortadan kaldırmak” (2017, s. 140) olduğunu altını çizmektedir. Resim ve dil ilişkisini irdelediği “Resim Bir Dil midir?” yazısında; “[t]ablo ile kaçınılmaz olarak onu okumakta- yani (örtük olarak) onu yazmakta kullanılan dilin” (2017, ss. 138-139) bağlantısının ne olduğu üzerinden bir sorgulama açarak okurunu yazılması mümkün olan resimler hakkında düşünmeye sevk etmektedir. Böylece, iki sanat arasında “dil” çerçevesinde kurulabilecek bir ortaklığa işaret etmektedir. Burada dikkat çeken bir diğer husus, Barthes’ın resme yönelik düşüncelerinin temelinde benimsediği kuramsal bakış açısıdır. Aşağıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, okumalarında resim dilinin üretkenliğine dikkat çekmektedir.

Bir tabloda “[t]emsil edilen’ şeyin kimliği durmadan geri çevrilir; gösterilen her zaman yerinden oynatılır (çünkü bu bir dizi adlandırmadır, tıpkı sözlükteki gibi); çözümlemenin sonu yoktur; evet kuşku yok ki bütün bunlar doğrudur; ama dilin bu kaçıışı, bu sonsuzluğu kesinlikle tablonun dizgesidir: Bir dizgenin deposu değildir, dizgelerin üremesidir.” (Barthes, 2017, s. 139)

Barthes’ın bu görüşleri aynı zamanda görsel bir metni çözümlemeye yönelik yönteminin temeli olarak okunabilir. Mineralleri, bitkileri ve hayvanları süslü baş resimlerinde birleştirerek, cansız varlıkları canlılara dâhil eden İtalyan ressam Giuseppe Arcimboldo’nun resimlerini bu perspektiften ele alan Barthes, sanatçının “Four Seasons” [Dört Mevsim] (1563, 1573) serisinde belirlenebilecek “anlam düzeyi” (2017, s. 41) üzerinde durmaktadır. Bu doğrultuda, eserleri resimsel “biçem”, “biçem değişmeceleri”, “eğretilmeler”, “alegoriler” vb. dilsel ögeler çerçevesinde incelerken; “dil üreticisi” (2017, s. 129) olarak tanımladığı Arcimboldo’nun yaratıcılığının sınırsız olduğuna ve okuruna (ve/veya seyircisine) sunabileceği sonsuz anlamlar zincirine dikkat çekmektedir. Bunun nedeni, sanatçının görsel metinlerindeki anlamın okurun kendini konumlandığı yere göre değişmesidir.

---

¹ Barthes, *Image, Music, Text* adlı kitabında “[d]ünyanın anlatıları[nın] sayısı” (1977, s. 79) olduğunu ifade etmektedir ve “anlatı”nın resimde de mevcut olduğunun altını çizmektedir.

Şekil 1: Arcimboldo, Summer (Yaz), 1563¹

Barthes'a göre Arcimboldo'nun tablolarında her şey bir anlam taşımaktadır. Burada “uzaklaşma, yakınlaşma anlamın kurucularıdır” (2017, s. 131). Diğer bir deyişle, bu resimler dinamiktir. Örneğin, “Yaz” (1563) tablosuna yakından bakıldığında sebze ve meyvelerden başka bir şey görmek mümkün değildir. Ancak mesafe alındığında büyük bir burun ve “ürkütücü” bir gülümsemeye sahip dik yakalı bir ceket giymiş erkek figüründen başka bir şey görülememektedir (Barthes, 2017, ss. 130-131) (Şekil 1).

Arcimboldo okumasıyla Barthes, dikkatleri dil-resim ilişkiselliğine yönlendirmekte ve resimde sınırsız sayıda anlam bulunabileceğine işaret ederek yazınsal olan metinlerde anlamın çoğulluğu ve dilin sonsuzluğuna yönelik düşüncelerini yinelemektedir. Barthes'ın gösterene öncelik tanıyan yaklaşımı ise, resmin söyleminin ona bakmakta olan bir “özne” olarak okur/seyirci ve çevirmen tarafından sürekli olarak yeniden yaratılabileceğine işaret etmesi bakımından kayda değerdir.

“Yazılabilir” Bir Metin Olarak Resim

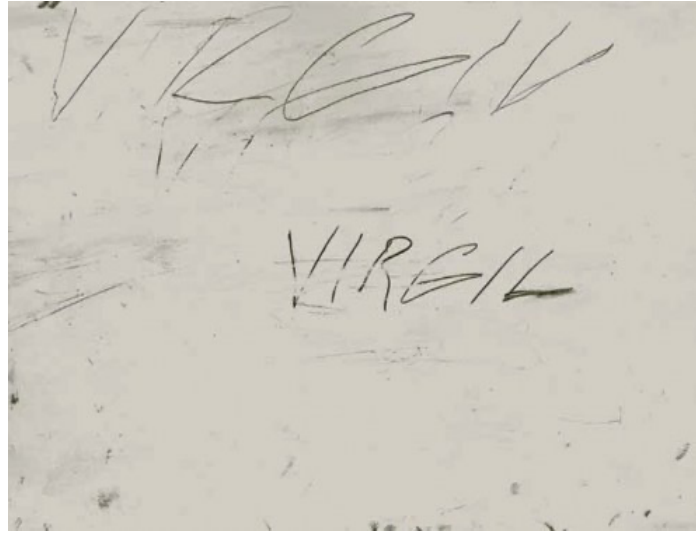
Barthes *Göstergebilimsel Serüven* adlı eserinin “Metinsel Çözümleme” başlıklı yazısında metni; öteki metinlerle bağlantılı olan ve “oluşum” hâlinde bulunan tamamlanmamış bir “üretim” olarak (2018, s. 170) yorumlamaktadır. *Yazı Üzerine Çeşitlemeler & Metnin Hazzı* adlı eserinde ise, resim dilini “okunamayan yazı” (2016b, s. 48), diğer bir ifadeyle “yazılabilir” bir metin olarak ele alan Barthes'ın kuramsal içerikli bu düşüncesi resim bağlamında da görülmektedir. Öncelikle “okunabilir olan” ve “yazılabilir” metin arasındaki ayrıma değinmek gerekmektedir.

Barthes için “okunabilir olan” (2016a, s. 16) yazılması mümkün olmayan “klasik” bir metindir. Söz konusu yapıtlar “(üretim değil), üründür” (2016a, s. 17). Okurlar bunların “hazzına” varamadıkları gibi, yalnızca “metni kabul etmek ya da reddetmek” arasında sunulan bir özgürlükle sınırlandırılmaktadır (2016a, s. 16). O hâlde “okunabilir” yapıt kavramı; bir metindeki anlamın “göndergesel” (Best ve Kellner, 2016, s. 43) bir ilişki çerçevesinde, özne ve nesne arasında uzlaşmaya dayalı temsile bağlı olarak ele alınmasına yönelik eleştirinin çıkış noktası olarak düşünülebilir. Bu çıkarım, Barthes'ın şu söylemiyle desteklenebilir: “Bir yazının gönderge olarak konumuna biz karar veririz; kültürümüz, yasalarımız karar verir. Ne demektir bu? Gösteren özgürdür, bağımsızdır demektir” (2016b, s. 48). Barthes'ın bu ifadesi anlamlandırma sürecinde okurun katılımcı rolüne işaret etmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

¹ “Summer”, Kunsthistorisches Museum, <https://www.khm.at/objektdb/detail/71/?offset=4&lv=list> [15.03.2022]

Barthes’ın “yazılabilir” metinleri; “okurdan bir tüketici değil de bir metin üreticisi yaratmak [...]” amacıyla tasarlanan yazılardır (Barthes, 2016a, s. 16). Barthes’a göre “yazılabilir olan” bitimsiz bir “şimdiki zamandır” ve “*sonuç bildiren hiçbir söz*” bünyesinde barınmaz (2016a, s. 16). Bu durumda, son söz yazara, sanatçıya ait olamaz. Dolayısıyla yazar ve sanatçı gibi çevirmene de metin üzerinde hâkimiyet kurma ve kendine mal etme ayrıcalığı tanınmayan Barthes için yazılabilirlik yazıldıktan sonra da işlemeye devam etmesindedir. Diğer bir deyişle, anlamın yeniden yaratılabilmesi için okura teslim edilmesindedir. Buna koşut olarak görsel bir sanat eserinin tamamlanmamışlığını vurgulayan Barthes, sanatsal bir yapının sona erdiğinde değil, okurunu/seyircisini üretmeye davet ettiğinde değer kazandığını ileri sürmektedir. Böylelikle eser, yaratım ve okunma süreci boyunca dönüşmeyi sürdürebilecektir (2017, s. 209). Barthes bu düşüncelerini Twombly’nin sanatı çerçevesinde irdelediği “sujet” (2017, s. 175) kavramıyla yinelemektedir.

Şekil 2: CY Twombly, “Virgil”, 1973¹

Barthes’a göre “klasik resim sanatında” resimlerin konusu “olan biten[dir]” ve bu genellikle bir öykü ile bağlantılıdır. Diğer yandan, Twombly’nin resimlerinde; “‘konu’ bir kavramdır” (2017, s. 175). Başka bir deyişle, Twombly’nin sanatında “sujet kendisidir” ancak Twombly’nin karmaşadan uzak, yalın ve basit çizimleri, seyirciyi “estetik” anlamda tuvali “tüketmek” için değil sırası geldiğinde onu “üretmek”, “yeniden üretmek” için, tuvale dâhil ederek ona bakmakta olanlara kendini deneme imkânı tanımaktadır. Nitekim Barthes için Twombly’nin sanatındaki “azlık” aslında yoğunluk yaratmaktadır ve bu “grafik olayı”; “klasik üretimin” bilindik bağlantısını tersine çevirerek resmin aktarıldığı yüzeye bir “anlam” katmakta, bundan “haz” duyulmasını sağlamaktadır (2017, s. 178) (Şekil 2).

Özne Türleri Bağlamında Okur/İzleyici ve Çevirmen

Yukarıda “yazı” ve “metin” kavramlarına yönelik yer verilen düşünceleri ışığında, Twombly okuması üzerinden, tuvale bakan birbirinden farklı birçok öznenin olabileceğine dikkat çeken Barthes bunları; “kültürün öznesi”, “uzmanlaşma öznesi”, “zevk öznesi” “belleğin öznesi” ve “üretimin öznesi” olarak beşe ayırmaktadır (2017, s. 176).

Barthes’a göre (2017, s. 176) “kültürün öznesi”; bir sanat eserini yanlışsız söyleyecek kadar iyi bilmektedir ve “güzel” bir üslupla dile getirebilmektedir. Bir diğeri, resim sanatı tarihi ve sanatçının buradaki yeri konusunda detaylı bir tartışmaya girebilecek kadar bilgi sahibi ve yetkin bir kişi olan

¹ “Vigil”, https://www.researchgate.net/figure/Work-on-paper-by-Cy-Twombly-entitled-Virgil-oil-chalk-and-crayon-on-paper-Private_fig19_307768951, [01.10.2021]

“uzmanlaşma öznesi”dir. Üçüncüsü “zevk öznesi” olup o resimden duyduğu “hazı” nasıl ifade edeceğini bilemez, sadece ne kadar “güzel” olduğunu söylemekle yetinmektedir. Dördüncü özne “belleğin öznesidir”. Sanat eserinin küçük bir ayrıntısını fark edip önceleri bunun önemsiz ve anlamsız olduğunu düşünmekte, bu ayrıntının etkisini daha sonra hissetmekte ve belleğine unutulmayacak bir “anı” olarak kaydetmektedir. Sonuncusu, “üretimin öznesi”dir. Bu özne bakmakta olduğu tuvalin sanatçısının “gücünü” (Barthes, 2017, s. 177) keşfetmiş olduğundan, çizim yapmaya başlamadan önce “fonu” veya bu yanılısamayı veren şeyi, asla “üretmeyeceğinin” bilincindedir. Bu çerçevede Barthes, Twombly’nin “The Age of Alexander” (1959-1960) adlı eserini örnek vererek, onun sanatının hiçbir “örnekseme” ilkesi ile yönetilmediğini ve “duktus”un¹ bağımsız olduğunu (2017, s. 177) ifade etmektedir. Barthes’ın burada, bir sanat eserini yeniden çizmek isteyen bir elin hareketi üzerinden, anlamın yinelenirken yenilenen doğasına dikkat çektiği söylenebilir. Bu bağlamda, kaynak metindeki anlamın mutlak ve sabit kalamayacağı ve bağlam değiştirirken kaçınılmaz olarak değişeceğini düşündüğü için bir sanat eserinin taklit edilemeyeceğini dolaylı olarak ifade ettiği çıkarımında bulunulabilir. Barthes için tuvali üretmek isteyen biri, “[a]ynı şeyi yapmanın arzusu” (2017, s. 177) ile boyayı veya kalem eline aldığı anda, bu girişiminin başarısızlıkla sonuçlanacağını farkındadır, zira resim üzerindeki işaretlerin “saçılmışlığı”, “atılmışlığı” ve “merkezsizlikleri” (2017, s. 178) ile karşı karşıya kalmaktadır. Dolayısıyla tuvale onu taklit etmek için değil, “yeniden üretmek” (2017, s. 177) için bakmaktadır.

Barthes’ın “üretimin öznesi” tanımı çerçevesindeki görüşlerine çeviri ve çevirmen bağlamında bakıldığında, kaynak metin ve erek metin arasında eşdeğerliğin amaç edinildiği, “aynılık” arayışı üzerine temellenen düşünce sistemine yönelik eleştirel bir bakış açısı sunduğu söylenebilir. Bu çerçevede, görsel bir metni “üretmek” üzere harekete geçtiğinde anlamın çoğulluğuyla karşılaştığı için bu “fonu” taklit edemeyeceğinin bilincine varan bir “üretimin öznesi” gibi, çevirmenin de kaynak metindeki anlamı sabit ve mutlak kalacak bir biçimde, kendi yorumundan bağımsız olarak başka bir dilde yaratamayacağından söz edilebilir.

Sonuç olarak, “dilsel” ileti barındıran resimlerdeki her bir imgenin “çok anlamlı” (2017, s. 29) olduğunu ifade eden Barthes, durağan bir görüntü olarak resme söylemin dinamizmini yükleyerek, resim dilini doğal bir dile çevirmektedir. Resim ve yazın arasındaki ilişkiselliği “yazı”, “metin” ve “özne” kavramları çerçevesinde kurmaktadır. Barthes’ın dil ve üretkenlik temelinde kurduğu bu bağıntı, yapısalılık sonrası perspektiften çeviri olgusuyla ilişkili olarak yeniden ele alınabilir. Bunun nedeni, bir dildeki anlamın başka bir dilde kurgulandığı çevirinin, dilin üretme yetisinin en tanınabilir örneklerinden olmasıdır. Bu bağlamda resim, yazın ve çevirinin ortak noktası; anlamın “ayrımsal” olduğu önermesi dâhilinde, dilin dinamikliğini göstermek ve ortaya çıkabilecek öteki olası anlamlara dikkat çekmek olabilir. “Yeniden üretim” ve “yazılabilir” metni bu çerçevede üç disiplini birleştiren temel kavramlar olarak düşünmek mümkündür. Bu kavramların önemi, anlamın sabitliği ve yorumun nesnellğine yönelik eleştirel bir bakış sunarak “metafizik” kökenli sayılabilecek tüm ikili karşıtlıkları ve hiyerarşik yapılanmaları ortadan kaldırmasıdır. Diğer yandan, metni yazarın, sanatçının hâkimiyetinden alıp okura ve izleyiciye teslim etmesidir. Barthes’ın görsel bir metne bakan birçok “özne” olabileceğine yönelik saptaması bu çıkarımı desteklemektedir. Barthes’ın yaklaşımı, görsel/yazımsal, kaynak/erek vb. arasında bir ayrım gözetilmeden, tüm metinlerin birer “özne” olarak okurun, izleyicinin ve de çevirmenin öznel yorumuna tabi olduğuna işaret etmektedir. Kısacası, metnin tekil bir söylemin egemenliğinde tek bir merkeze bağlı olarak varlığını sürdürmeyeceği vurgulanmaktadır. Bu düşünce sisteminde, yazar gibi çevirmene de metin üzerinde hâkimiyet kurma hakkı tanınmadığının altını çizmek gerekmektedir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde *Las Meninas* tablosu bu yaklaşım çerçevesinde okunacaktır.

***Las Meninas* Tablosunu Michel Foucault Çevirisi Işığında “Yazılabilir” Bir Metin Olarak Okumak**

Las Meninas tablosu, İspanyol ressam Diego Rodríguez de Silva y Velázquez tarafından 1656 yılında tamamlanmıştır. 1819 yılına kadar İspanyol kraliyet koleksiyonunda yer alan (Martin, 1977, s. 337) eserin

¹ Barthes “duktus”u; “[o]rtaçağ kopyacısının, sayesinde harfin her bir kalem darbesine her zaman aynı olan bir yön doğrultusunda yönlendirdiği” (2017, s. 177) bir hareket olarak ifade etmektedir.

günümüzde bilinen adı “ilk kez” Prado Müzesi tarafından 1843 yılında (Velázquez ve Russel, 2016, s. 265) verilmiştir. Yapıtta tasvir edilen mekân Madrid’deki Alcázar’da Prens Baltasar Carlos için ayrılmış bir odadır (Kahr, 1975, s. 229). Patrick de Rynck’e göre (2020, s. 296) resmin ön planında konumlandırılmış çemberli etek içindeki kız IV. Felipe’nin beş yaşındaki kızı İspanya prensesi (“Infanta”) Margarita’dır. Resimde Margarita’ya nedimeler eşlik etmektedir. Prensesin sağ tarafında gümüş bir tepside kırmızı “*búcaro*”¹ içerisindeki suyu ikram etmek üzere diz çökmüş figür nedime Doña María Agustina’dır. Bedeni prensese, yüzü ise izleyiciye dönük olan prensesin solundaki nedime Doña Isabel de Velasco’dur. Nedime Velasco’nun solunda cüce (“dwarf”) Mari Barbola konumlandırılmıştır. Sol ayağını uyuklamakta olan köpeğin üzerine koyan küçük insan (“midget”) ise Nicolasico Pertusato’dur (Kahr, 1975, s. 225). John R. Searle’e göre, María Agustina’nın arkasında sırtı izleyiciye dönük olan tuvalin önünde, sol elinde paleti, sağ elinde fırçası ile resim yapmakta olan figür ressamın kendisidir. Nedime Isabel’in arkasındaki rahibeler gibi giyinmiş kadının adı Doña Marcela de Ulloa’dır (“*guardamujer de las damas de la reina*”) ve onun yanında kimliği belirlenememiş bir erkek (“*guardadamas*”) görülmektedir. Her ikisinin de görevi saraydaki soylu kadınları korumaktır. Odanın arkasında kapı aralığında durmakta olan figür ise kraliçenin mabeyincisi (“*apostador*”) José Nieto Velázquez’dır ve kraliçenin goblenlerinden de sorumlu olduğu bilinmektedir (1980, s. 479).

Şekil 3: Diego Rodríguez de Silva y Velázquez, “Las Meninas”, 1656²

¹ Jorge Cañizares-Esguerra’ya göre (2021, s. 91) Estremoz (Portekiz), Nata (Panama), Şili ve Tonalá (Guadalajara, Meksika) “*búcaro*”ları içine konulan sıvıya aromatik bir tat veren, soğuk kalmasını sağlayan ve yenilebilen kilden yapılmış toprak kaplardır.

² “Las Meninas”, Museo Del Prado, <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/las-meninas/9fdc7800-9ade-48b0-ab8b-edec94ca877f> [09.06.2022].

Resmin arka planındaki karşı duvarda asılı duran iki resim Juan Bautista Martinez del Mazo tarafından çizilmiş Rubens'in çalışmalarının reproduksiyonlarıdır (Kahr, 1975, s. 244). Susane L. Stratton-Pruitt'e göre (2003, ss. 128-129) soldaki "Palles ve Arachne", sağdaki ise "Contest of Pan and Apollo" resimleridir. Mary Crawford Volk'a göre tabloların altında yer alan resmin arka duvarında asılı duran aynaya yansıyan figürler ise Kral IV. Felipe ve kralın ikinci eşi Kraliçe María Ana'dır (1978, s. 70). Resimde yer alan tüm modellerin ortak özelliği kraliyet ailesinin birer üyesi olmalarıdır (Kahr, 1975, s. 225) (Şekil 3).

Las Meninas tablosunun sahip olduğu zengin karakter kadrosu, perspektif kurulumu ve kompozisyonu, okurun dikkatini yönlendirdiği imgeye göre değişkenlik gösterebilecek birden çok merkezi mümkün kılmaktadır. Bu durum, eserin yapıyla özdeşleştirilmiş sabit bir noktayla ilişkilendirilen mutlak merkezinin sorgulanabilir olduğunu, dolayısıyla yapısalcılık sonrası yaklaşımlar çerçevesinde incelenebileceğine işaret etmektedir. Öncelikle kaynak metni perspektif çerçevesinde "merkezsizlik" (Barthes, 2017, s. 178) temelinde okumak gerekmektedir.

"Merkezsiz" Bir "Metin" Olarak *Las Meninas*

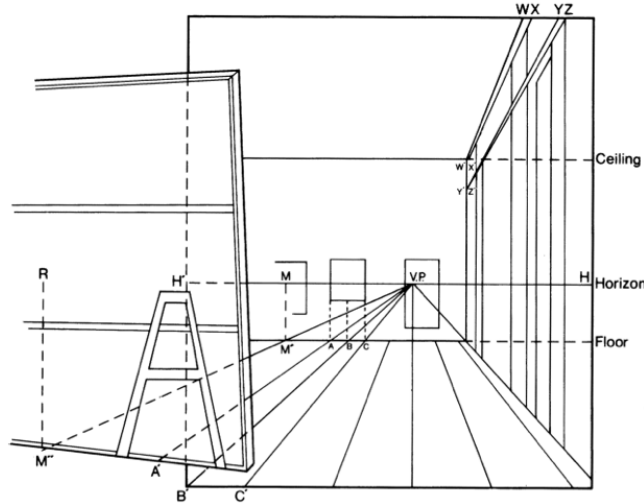
Uzmanlaşma öznelerinin okumaları ve bir üretimin öznesi olarak Foucault'nun çevirisinin ortak noktası *Las Meninas* adlı eserde, birbirinin yerine geçebilecek birden çok merkezin varlığına işaret etmeleridir. Yapısalcılık sonrası bakışla bu durum, kaynak metnin "çok anlamlı" olduğuna yönelik ileri sürüşü desteklemekte ve eserin "merkezsiz", "yazılabilir" bir metin olarak okunabilmesinin önünü açmaktadır. Kaynak metin okumaları ve erek metin arasında gerek perspektif gerekse temsil bağlamında ortaya çıkan "ayrım" ise eserin perspektif kurulumunun, geometrik merkezinin farklı biçimlerde algılanmasından kaynaklanmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere, Michel Foucault çevirisinde *Las Meninas* eserini "klasik temsilen temsili" (2017, s. 44) olarak yorumlayarak, temsil kavramını ve metnin egemenlik söylemini yeniden üretmektedir. Bu bağlamdaki düşüncelerini kaynak metnin "gerçek merkezi" (2017, s. 42) olarak ifade ettiği bakış noktası üzerine temellendirdiği için, öncelikle bu noktanın resim sanatındaki işlevine ve önemine değinmek gerekmektedir.

Joel Snyder ve Ted Cohen, "Reflexions on 'Las Meninas': Paradox Lost" başlıklı araştırmalarında *Las Meninas*'ın perspektifini geometrik hesaplamalar aracılığıyla nesnel bir tutumla ele almaktadırlar. Bakış noktasını resmin "işlevi" (1980, s. 444) olarak gördükleri için geometrik olarak belirlenmiş bir bakış noktası hesaplamasının gerekli olmadığını düşünen Cohen ve Snyder'a göre "bir tablonun en ilginç tartışmalarının çoğunun bakış noktasını referans alması da olası değildir" (1980, s. 444). Bununla birlikte, Snyder ve Cohen için "[...] birinin analizi bir bakış noktasına göndermede bulunmayı gerektiriyorsa, o zaman bunun gerçekten (geometrik veya geometrik olarak belirlenmiş) bir nokta olması esastır" (1980, s. 444-445). Cohen ve Snyder izleyicinin bir resme herhangi bir nesneye bakar gibi bakma ve yorumlama hakkına sahip olduğunu belirtmektedirler. Diğer yandan, bir resmi "klasik resim temsili" (1980, s. 445) bağlamında ele almak için eserdeki bakış noktasının anlaşılması gerektiğini ifade etmektedirler. Buradan hareketle kaynak metnin geometrik merkezini ele almak gerekmektedir.

Uzmanlaşma öznelerinin görüşleri çerçevesinde *Las Meninas* adlı eserin perspektif kurulumuna dair yapılan araştırmadan elde edilen bilgiler, eserin genel olarak "doğru" geometrik konstrüksiyon "yasalar" (Panofsky, 2017, s. 10) aracılığıyla elde edilen bir resim olduğuna işaret etmektedir¹. Snyder ve Cohen *Las Meninas* gibi "tek kaçış noktalı" (1980, s. 433) perspektif ile çizilen resimlerdeki esas noktanın "basit" (1980, s. 433) bir hesaplamayla saptanabileceğini öne sürmektedirler. Snyder ve Cohen'in sözünü ettiği

¹ Erwin Panofsky, *Perspektif: Simgesel Bir Biçim* adlı kitabında bu "yasaları" şu şekilde ifade etmektedir: "Tüm ortogonaller ya da derinlik çizgileri, gözden projeksiyon yüzeyine düşen dikey çizgilerle belirlenen merkezi kaçış noktası denen yerde birleşir. Doğrultuları ne olursa olsun, paralellerin kaçış noktaları ortaktır. Bu paraleller yatay bir düzlemde yer alıyorsa, kaçış noktası her zaman 'ufuk' denen yerde, başka bir deyişle, merkezi kaçış noktasından geçen yatay çizginin üzerinde bulunmaktadır [...]" (2017, ss. 10-11).

yer, aynı zamanda resmin kaçış noktasıdır. Bu çalışma kapsamına dâhil edilen uzmanlaşma öznelerine göre kaynak metnin “kaçış noktası”, odanın arkasındaki açık kapıda duran kraliçenin mabeyincisi José Nieto Velázquez’in kolunun ön kısmındadır (Snyder & Cohen, 1980, s. 433; Snyder, 1985, s. 548; Damisch, 1994, s. 441; Arasse, 2016, ss. 132-133; Bouc, 2020, s. 516). Snyder ve Cohen’e göre kaynak metindeki esas nokta “projeksiyonu kuran gözün tam karşısındadır” (1980, s. 433). Dolayısıyla “bakış noktası” “[...] aynanın sağındaki açık, aydınlatılmış kapının hemen karşısındadır” (1980, s. 437) (Şekil 4).

Şekil 4: “Las Meninas” tablosunun uzamsal derinliği (Snyder & Cohen, 1980, s. 435)¹

Buna göre, uzmanlaşma özneleri tek kaçışlı merkezi perspektifin kullanıldığı kaynak metinde, “tek bir kaçış noktası ve sabit bir bakış noktasının varlığını vurgulamaktadır. Bu durumda, kaynak metnin geometrik bağlamdaki merkezinde José Nieto Velázquez’in konum aldığı anlaşılmaktadır.

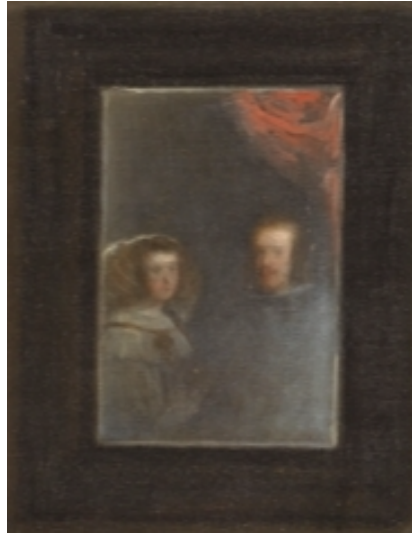
Uzmanlaşma öznelerinin bakış açılarından kaynak metinde belirlenen bir diğer “merkez” Prens Margarita’dır. Örneğin, Patrick de Rynck’e göre “[ç]ocuksu doğası mükemmel bir şekilde vurgulanmış olan Prens bu portrenin merkezidir; ressam onun arkasında yer almaktadır” (2020, s. 296). Amy M. Schmitter ise, “Picturing Power: Representation and *Las Meninas*” adlı araştırmasında Kraliyet çifti bir yansımayla gösterilirken, Prens’in açıkça görünür bir biçimde tasvir edildiğini (1996, s. 261) ileri sürmektedir. Uzmanlaşma özneleri eserin konusunun Prens Margarita olduğu hususunda hemfikirdir (Şekil 5).

¹ “Las Meninas” tablosunun uzamsal derinliği. <https://www.jstor.org/stable/1343136>. [31.10.2021].

Şekil 5: Diego Rodríguez de Silva y Velázquez, “Las Meninas” (detay), 1656¹

Bunlara paralel olarak Foucault, çevirisinde tablonun birinci ve ikinci düzleminde, aralarında ressam imgesinin de bulunduğu, sekiz figürden oluşan grubun merkezinde Prensese’in yer aldığını (2017, s. 39) dile getirmektedir. Foucault’ya göre sanatçı kompozisyonun asıl konusu olan Prensese’e dikkat çekmek ve merkezi konumunu doğrulamak için “geleneksel” bir motiften yararlanmıştır. Dua ediyormuş gibi dizlerinin üzerine çökmüş, ellerini Prensese’e uzatmış bu figür ötekilerden farklı olarak sadece Prensese’e bakmaktadır (2017, s. 39). Görüleceği üzere, Prensese’in ve diğer figürlerin bakışını yönelttiği yer, erek metinde belirlenen “gerçek merkezi” (2017, s. 42) ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda, okurun ilgisi, kaynak metinde tasvir edilen odanın arka duvarındaki “ayna” imgesine yönlendirilmektedir (Şekil 6).

Şekil 6: Diego Rodríguez de Silva y Velázquez, “Las Meninas” (detay), 1656²

¹ “Las Meninas”, Museo Del Prado, <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/las-meninas/9fdc7800-9ade-48b0-ab8b-edec94ea877f> [09.06.2022].

² “Las Meninas”, Museo Del Prado, <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/las-meninas/9fdc7800-9ade-48b0-ab8b-edec94ea877f> [09.06.2022].

Foucault’ya göre ayna “[...] aşağı yukarı merkezidir: üst tarafı tam olarak, tablonun yüksekliğini ikiye bölen çizginin üzerindedir, dipteki duvarın üstünde (veya en azından bu duvarın görünür kısmının üzerinde) medyan bir yer tutmaktadır [...]” (2017, s. 33). Buna göre, Foucault’nun kaynak metinde belirlediği ikinci merkez aynadır. *Las Meninas*’ın perspektif yasaları üzerine kurulu bir resim olduğunu öne süren uzmanlaşma özneleri ise, aynanın “yanlış” (Snyder & Cohen, 1980, s. 440) yorumlandığını vurgulayarak, tuvale bakan özneleri uyarmaktadırlar. Örneğin, Snyder “‘Las Meninas’ and the Mirror of the Prince” adlı araştırmasından, aynanın yanıltıcılığı üzerinde durmakta ve bunun kaynak metnin “gerçeklikleri[ni]” (1985, s. 547) yansıtmadığını belirtmektedir. Snyder’a göre resimlerde kullanılan düzensel araçlardan aynanın geometrik olarak “merkez”e yerleştirilmesi, resmin perspektif açısından farklı biçimde algılanmasına yol açmaktadır. Snyder bu konudaki düşüncelerini “[a]yna, tabi ki, merkeze alınmıştır ve resimde merkezi konumdadır; merkezde olmayan kaçış noktasıdır” (1985, s. 51) şeklinde ifade etmektedir.

Buna paralel olarak, Hubert Damisch *Las Meninas* Velázquez’in “katı” bir perspektif yapısı ile kurguladığı tek resim olduğunu ve bu yapının resme bakanların aynayı “kaçış noktası” olarak algılamasına sebep olan bir “tuzak” olduğunu belirtmektedir (1994, s. 431). Petr Bouc “The Sacred Geometry of Velázquez’s *Las Meninas*” adlı araştırmasında, eserin tasvir edildiği mekân planının uzamsal bir analizini sunarak, sanatçının Rönesans Perspektif sistemi aracılığıyla, yarattığı “çifte merkezlilik” (“double centrality”) (2020, s. 517) durumunu irdelemektedir. Bouc’a göre, “Velázquez tablonun çerçevesinin dışında bir şeyin olduğu izlenimini uyandırmak için geometriyi ustaca kullanmıştır” (2020, s. 519). Bu durum, esere bakanların “neredeyse yarısının bakış noktasını aynanın tam karşısı olarak algılaması[na]” (2020, s. 515) neden olmaktadır. Bouc’un sözünü ettiği öznelerden birinin Foucault olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, Foucault’nun “[...] seyircilerin -yani bizim- tam karşısında, odanın dibini meydana getiren duvarın üzerinde [...]” (2017, s. 31) yer aldığını ifade ederek, aynanın düzensel olarak değil, geometrik olarak merkezde olduğunu düşündürmesidir. Diğer yandan, Foucault için bakış noktası aynanın tam karşısındadır ancak bu bir nokta değildir, aynanın asılı durduğu arka duvarın tamamına işaret etmektedir (2017, s. 31-32). Snyder ve Cohen’e göre Foucault bu saptamasıyla resimde açıkça görünür olan “kaçış noktası”ni muğlaklaştırmaktadır (1980, s. 437). Snyder ve Cohen “*Las Meninas*’taki ayna tam olarak karşımızda değildir: Açık bir şekilde kaçış noktasının solundadır” (Snyder & Cohen, 1980, s. 436) ifadesiyle aynanın geometrik olarak merkeze yerleştirilmesinin doğru olmadığını ifade etmektedirler. *Las Meninas* tablosunda olduğu gibi doğrusal perspektifin katı kuralları çerçevesinde yapılmış resimlerin “bir noktadan sadece tek bir noktadan” (Snyder & Cohen, 1980, ss. 445-446) yansıtılması gerektiğini savunmalarıdır.

Görüldüğü üzere, Foucault kaynak metindeki kaçış noktasını, José Nieto Velázquez’den, aynaya yansımakta olan Kral IV. Felipe ve eşi Kraliçe María Ana’ya dönüştürerek *Las Meninas*’ın perspektif kurulumunu farklı bir biçimde yorumlamıştır. Foucault bu bağlamda, kaynak metnin sol tarafında konumlandırılmış ressam figürünü işaret ettikten sonra bu figürün “kaymış bir merkez oluşturuyormuş” (2017, s. 38) izlenimi yarattığını ifade etmektedir. Çevirisinde dikkat çektiği bu ince kayma, okuru kaynak metnin “gerçek merkezi” (2017, s. 42) olarak belirttiği üçüncü bir merkeze göndermektedir. Bu yer, kaynak metinde tasvir edilen “köpek” (2017, s. 41) imgesi dışında, çoğu figürün bakışının yöneldiği dış mekândır ve perspektif açısından bakış noktasına karşılık gelmektedir.

Seyirci, sanatçı ve kraliyet çiftini aynı yerde konumlandıran (2017, s. 43) Foucault’ya göre bu merkez seyirci ve kaynak metin arasındaki karmaşık ilişkiyi açığa çıkarmakta, “özne ve nesne, seyirci ve model rollerini sonsuza kadar ters yüz etmektedir” (2017, s. 29), zira bu nokta, “üç bakan işlevinin” birbirine karıştığı yerdir (2017, ss. 42-43). Burada, sırtı izleyiciye dönük olan tualin modelleri olarak Kraliyet çiftinin “resminin yapıldığı andaki bakışı”, tabloya bakmakta olan seyircinin bakışı ve sanatçının tablosunu yaptığı andaki bakışı kesişmektedir (2017, s. 42). Foucault bu durumu kaynak metnin “gerçekliği” (2017, s. 43) olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla “gerçek merkezin” açığa çıkmasında rol oynadığını düşündüğü üç figür üzerinde durmaktadır. Bunlar ressam (“ressamın öz portresi”), José Nieto Velázquez ve aynaya yansıyan hükümdarlardır. Foucault’ya göre “görünen ve görünmeyene ortak” (2017, s. 29) olan ressam figürünün bakışı okuru dış mekâna yönlendirmektedir. Ayna imgesi ise bir yandan dikkatli gözlerle görünmeyeni gösterirken diğer yandan onu bakışlara kayıtsız kılmaktadır. Foucault bu noktada uzmanlaşma özneleri tarafından belirlenen geometrik merkezi, ayna ile aynı işleve sahip olduğunu ima ederek yeniden

yorumlamaktadır. Bu figürün ayna gibi tüm sahneye tersinden baktığını (2017, ss. 37-38) ifade etmektedir. Foucault'ya göre tabloda yer alan figürler, dışarıya döndüklerinde gözlemlendikleri alanı gözlemlemektedirler; burada bakış, bakışla karşılaşmaktadır. Başka bir deyişle, tabloda bulunan tüm kişilere bakan bizler aynı zamanda onlar için “seyirlik bir sahne” (2017, s. 41) olarak sunulmuşuzdur.

Temsili Üreten Bir “Metin” Olarak Las Meninas

Farklı öznelerin bakış açılarından merkez bağlamında incelenen “ayna” ve “Prenses” imgelerinin aynı zamanda temsil okumalarına da dayanak olduğu gözlemlenmektedir. Uzmanlaşma öznelerine göre, bu imgeler kaynak metnin söyleminin “egemenlik” olduğuna yönelik düşünceyi güçlendirmektedir. Örneğin, Snyder ayna imgesini Kral'ın gücünün temsili olarak okumaktadır ve Kraliyet çiftinin gerçek bedenlerini değil, düşsel imgelerini yansıttığını (1985, s. 553) ifade etmektedir. Bu anlamda, Velázquez'in Prenses'i kompozisyona dâhil ederek Kral ve Kraliçe'yi gerçekliğe dönüştürdüğünü düşünmektedir. Snyder'a göre kaynak metindeki Prenses'in aynaya yansıyan ebeveynlerinin imgeleri ile “özel” (1985, s. 562) bir ilişkisi vardır. Prenses temsilini onların bir yansıması olarak gören Snyder'a (1985, ss. 563-564) göre Prenses “[...] burada gösterildiği gibi, sanatçının atölyesinde, majestelerinin aynasının egemenliği altında eğitilmiş bir imgeye dönüştürülmektedir”.

Buna paralel olarak, Daniel Arasse *Yakın Bakış* adlı kitabının “Ustanın Gözü” başlıklı yazısında “ayna” imgesinin *Las Meninas*'ın “conchetto capriccioso” sunun, [ressamın yarattığı kurmaca anlatının temel fikri] (2016, s. 134) bir parçası olduğunu ve resmin ufkunda yalnızca Kral'ın olabileceğini gösterdiğini ileri sürmektedir. Arasse “Kralın bakışını[n], onun ufkunu[n] kimse[nin] paylaşama[yacağı]” (Arasse, 2016, s. 134) düşünmektedir. Arasse'ye (2016, s. 131) göre kraliyet çiftinin aynaya “sözümona” yansıması, Kral'a duyulan saygıyı açıkça göstermektedir. Bunun nedeni, Kral'ın “mutlak”, ilahi egemenliğinin doğrulanmasıdır. Bulunduğu aynanın içinden “her şeyi gören Kral” kaynak metnin “Tanrı”sına dönüşmektedir (2016, ss. 131-132). Schmitter, *Las Meninas* tablosundaki temsilin “kraliyetin mutlak gücünü, tahkik eden ve buyuran bir temsil kavramını ortaya çıkardığını” (1996, s. 266) ifade ederek bu görüşlerle tutarlılık göstermektedir.

Uzmanlaşma öznelerine koşut olarak Foucault, çevirisinde “ayna” ve “Prenses” imgelerini “merkez” ve “temsil” bağlamlarında irdelemekte ancak bunları aynı zamanda okura sunabileceği öteki olası anlam katmanları açısından çözümlenmektedir. Diğer bir deyişle, “yeniden üretmektedir”. Bu bağlamda erek metinde öncelikle konumu gereği gölgede kalması gerekirken ışık oyunları ile “garip” (2017, s. 32) bir biçimde aydınlatılmış olan “ayna” üzerinden Kraliyet çiftinin imgelerini ele alınmaktadır. Foucault'ya göre Kral ve Kraliçe tablonun temsil ettiği tüm temsiller yani kişiler içinde, bir “tek görünür olan ayna” (2017, s. 32) olmasına rağmen, aynaya kimse bakmadığı için en çok ihmal edilenlerdir ve gerçeklikten en uzak olan onlardır (2017, s. 42). Bunun tersine tablonun dışında oldukları ölçüde “özel bir görünmezli[ğe]” (2017, s. 42) bürünmektedirler; tüm çehreler onlara dönük olduğu için bütün temsili kendi çevrelerinde düzenlemektedirler.

Erek metinde bir diğer merkez olarak belirlenen Prenses, “kompozisyonun ana temasıdır” (2017, s. 39). Ancak “Prenses bayramlık elbisesiyle kendini onların gözünde görmektedir [...]” (2017, s. 42) ifadesi; Prenses Margarita'nın eserde bizzat bulunmayan Kral ve Kraliçe'yi temsil ettiğine işaret etmektedir. Yapısalcılık sonrası bir bakışla, Prenses ile aynı uzamda bulunmamalarına rağmen Kral ve Kraliçe bakışlarıyla krallığı her daim gözetlemektedirler. Böylelikle, resmin ana konusu olmaları bakımından Prenses ve Kraliyet çifti erek metindeki merkezi paylaşarak bunun Hükümdarlar tablosu olarak okunmasına yol açmaktadırlar.

Daha önce de görüldüğü üzere, erek metinde birer merkez olarak kabul edilen bu imgelerin işlevi, kaynak metinde sembolik olarak egemenlik kurmuş “gerçek” bir merkeze tabi olmalarıdır. Yanı sıra, kurmuş oldukları “temsil oyunu” (2017, s. 34) ile temsil kavramının sorunsal olarak okunmasına olanak tanımlarıdır. Öyleyse Foucault'nun kaynak metni; temsil eden (özne), temsil edilen (nesne) ve seyircilerin bu noktadaki rolü açısından taşıdığı sıra dışı anlamlar çerçevesinde incelediği anlaşılmaktadır. Foucault'nun temsil bağlamında saptadığı sorunsallardan biri, tuvale yansıyan gösterimin “temsil eden” sanatçıyı ve “temsil edilen” Kraliyet çiftini tam olarak göstermesinin mümkün olmamasına rağmen, kaynak metindeki

ressam imgesinin sanatçıyı temsil etme eylemini gerçekleştirirken göstermesidir (2017, s. 44). O hâlde, Foucault'nun eseri “klasik temsilin temsili” (2017, s. 44) olarak anlamasının nedeni, Velázquez'in *Las Meninas* tablosunda kendini temsil sanatını işlerken betimlemiş olmasıdır.

Bir diğer sorunsal, kaynak metinde temsil edilen bağlamında gözlemlenmektedir. Foucault kaynak metinde temsil edilenin, yani yansıttığı imge açısından “ayna”nın, gerçeklikleri yansıtmadığını ileri sürmektedir. “Görünür” (2017, s. 32) olan ayna aracılığıyla, temsil edilenlerin aslında görünür olmadıkları vurgulanmaktadır. Bunun nedeni, Kraliyet çiftinin gerek “kompozisyon etkisiyle” gerekse tüm tablolarla egemenlik kuran temsil yasası sebebiyle “ulaşılmaz” (Foucault, 2017, s. 34) olmalarıdır. Kral ve Kraliçe kaynak metinde sırtları izleyiciye dönük biçimde tasvir edilmiş tuval imgesinin görünmeyen yüzeyine yansımakta olan modeller olarak “nesnedir”. Aynı zamanda “öznedir” (2017, s. 430), zira sanatçının temsil sanatın işlerken kendini konumlandığı ve biz seyircilerin de “bizzat” (2017, s. 28) bulunduğu bakış noktasında durmaktadırlar. Bu anlamda ayna, hem “ressama bakan çehreleri” hem de “ressama bakan figürleri” yani “iki kere görünmez olanı tablonun ortasında” (2017, s. 34) açığa vurması bakımından önemli bir işleve sahiptir ancak yanıltıcıdır. Foucault'ya göre burası “[k]ralın kraliçeyle birlikte tahtta oturduğu yer[dir], aynı zamanda sanatçının ve seyircinin de yeridir” (2017, s. 43); ancak kaynak metindeki ayna figürüne bakıldığında aynaya yansıyan seyirci değildir, ayna anlamı kuran seyirci öznenin imgesini yansıtmamaktadır. Foucault'nun belirlediği bakış noktasından hareketle temsil edilen bağlamında işaret ettiği bu sorunsal, bir zamanlar Kral ve Kraliçe'nin durduğu yerde konum aldığımız için biz seyircilerin aynı zamanda Kral ve Kraliçe olabileceğini düşündürmektedir. Yapısalcılık sonrası bir bakışla, biz seyircileri egemen olan hükümdarların yerinde konumlandırılan Foucault'nun bu ikâme ile kaynak metnin egemenlik söylemini ters yüz ettiği anlaşılmaktadır. Tüm bunlara ek olarak, kaynak metinde temsil bağlamında tespit edilen en önemli sorunsal, temsil edilenin ne seyirci ne de hükümdarlar olmasıdır, zira temsilin asıl konusu Prenses'tir.

Sonuç

Las Meninas adlı eserin egemenlik söylemi, perspektif ve temsil açısından öne çıkan merkezler ekseninde resme bakmakta olan farklı öznelerin bakış açılarından çözümlenmiştir. Bu bağlamda elde edilen bulgular, eserin “yazılabilir metin” ve “yeniden üretim” kavramları ışığında okunabileceğini göstermektedir. Bunun temel nedeni, kaynak metindeki işaretlerin “merkezsiz” (Barthes, 2017, s. 178) olmasıdır, zira resmin merkezi ona bakan herhangi bir öznenin onu nerede konumlandığına bağlı olarak yer değiştirmekte, resmin merkezi noktası sürekli olarak kaymaktadır. Bu çerçevede kaynak metinde birbirinin yerine geçebilecek birden çok merkez tespit edilebilmektedir.

Uzmanlaşma özneleri okumalarıyla sınırlı olarak elde edilen bilgiler, okuru metinde belirlenmiş üç merkeze göndermektedir. Bunlardan birincisi, kaynak metnin geometrik olarak merkezinde yer alan José Nieto Velázquez olup bu figür kaçış noktasında yer aldığı için işlevsel olarak kaynak metnin perspektif kurulumunu açığa çıkarmaktadır. İkinci merkez, düzensel olarak resmin orta hattında yer alan Prenses Margarita'dır. Sonuncusu ise, tasvir edilen mekânın arka planında düzensel olarak merkeze yerleştirilmiş “ayna” imgesidir. Başka bir deyişle, aynaya yansıyan Kral IV. Felipe ve Kraliçe María Ana'dır. Her iki merkezin de işlevi kaynak metnin egemenlik söylemini güçlendirmek olarak anlaşılmaktadır. Buna paralel olarak Foucault, çevirisinde seyircinin dikkatini yönlendirdiği yere göre değişiklik gösterdiğini ileri sürdüğü bu “iki merkez” (2017, s. 40) üzerinde durmaktadır. Ancak Foucault'ya göre “ayna” ve “Prenses” imgelerinin asıl işlevi tâbi oldukları, kaynak metinde simgesel olan hüküm sürmekte olan “gerçek merkezi” (2017, s. 42) açığa çıkarmaktır. Bu yer, perspektif açısından sanatçının gösterimi yansıttığı bakış noktasına karşılık gelmekte olup, uzmanlaşma öznelerinin geometrik hesaplamalar aracılığıyla ortaya koydukları noktadan farklıdır. Bu çerçevede Foucault'nun resmin kaçış noktasını kaydardığı gözlemlenmektedir. Perspektif bağlamındaki bu merkezi kayma, resmin dışında da bir merkezin var olabileceğine işaret ederek kaynak metindeki merkez sorunsalını bir üst noktaya taşımaktadır.

“Üretimin öznesi” olarak Foucault'nun yarattığı gerçek merkez ve uzmanlaşma özneleri tarafından tespit edilen diğer merkezler yapısalcılık sonrası yaklaşımlar doğrultusunda değerlendirildiğinde, bunların

tekil bir merkezin mutlak ve değişmez konumunu tersyüz ettiği sonucuna ulaşılabilir. Bakış açısına ve bağlama göre değişkenlik gösterebilen bu merkezler, “biricik olan merkezi” (Derrida, 2016, s. 368) yerinden oynatarak kaynak metnin egemenlik söylemini kuran işaretlerin aslında birer merkez olmadığına yönelik düşünceyi öne çıkarabilir. Bu bağlamda gözlemlenen tüm bu hareketliliklerin kaynak metindeki anlamın tek bir dayanak noktasına bağlanamayacağını, dolayısıyla eserin merkezsiz bir metin olarak okunabileceğini gösterdiği çıkarımında bulunulabilir.

Foucault’nun çevirisinde dikkat çeken bir diğer husus, kaynak metindeki temsilin anlamının çoğaltılarak metnin söyleminin yeniden üretilmesidir. Bu bağlamda Foucault, uzmanlaşma öznelerine koşut olarak temsilin dizilimini belirlediği “iki merkez” ekseninde hiyerarşik olarak kurduktan sonra, öteki anlam katmanlarının çözümlenebilmesi için okuru bakış noktasına göndermektedir. Seyircinin, okurun bakış açısına göre bakan/bakılan rollerinin sürekli olarak değiştiği bu noktada, yani “gerçek” merkezde, Foucault’nun “temsil oyunu”nu kurduğu gözlemlenmektedir. Foucault kaynak metni “Hükümdarlar” (2017, s. 42) tablosu olarak okumaktadır ve uzmanlaşma öznelerinin temsil okumalarına paralel olarak, Kraliyet çiftini yansıtan “ayna” ve “prens” imgelerini egemenlik söyleminin temsili olarak düşünmektedir. Diğer yandan, bu imgelerin resme bakmakta olan seyircinin “iki merkez” arasında gidip gelmesine yol açtığı ima etmektedir. Dolayısıyla buradaki anlamın tamamlanamayacağına da işaret etmektedir. Kompozisyonun ana teması Prenses olmasına rağmen ayna aracılığıyla yansıtılan Kral ve Kraliçe’nin gözetleyen ve temsili düzenleyen niteliği, bir yandan metnin söyleminin açık bir biçimde egemenlik olduğunu doğrularken diğer yandan kaynak metnin konusunu belirsiz kılmaktadır. Seyirciyi, sanatçıyı ve Kraliyet çiftini aynı bakış noktasında konumlandıran Foucault, *Las Meninas*’ın gören/görülen, temsil eden (özne)/temsili edilen (nesne) ve seyirci arasındaki değiş tokuşu gösteren çeşitlendirmeler barındırdığını vurgulamaktadır. Yapısalcılık sonrası perspektiften bu durum, kaynak metindeki anlamın sürekli ertelenmesine yol açmaktadır. Böylelikle temsilin anlamının tabloya bakmakta olan birbirinden farklı “özneler” tarafından sürekli olarak dönüştürülmesi söz konusu olabilmektedir.

Sonuç olarak, *Las Meninas* tablosunun “merkezsiz” olması ve temsil bağlamındaki üretkenliği, tabloya bakmakta olan özneleri resim üzerindeki işaretlerin “saçılmışlığı” ve “atılmışlığı” ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu durum, eserin dilinin devingenliğine ve anlamının çoğulluğuna işaret etmektedir. Uzmanlaşma öznelerinin perspektif ve temsil bağlamındaki okumaları ve “üretimin öznesi” olarak Foucault’nun yorumu arasında tespit edilen ayrımlar bu çıkarımı doğrulamaktadır. Dolayısıyla eser, üretilmek için tasarlanmış “yazılabilir” bir metin olarak okunabilmektedir. Foucault’nun *Las Meninas* çevirisi bu çerçevede sunulabilecek bir örnek olması ve metinleri “yeniden üreten” çevirmenlerin aynı zamanda “üretimin öznesi” tanımlanmasının önünü açması bakımından önem taşımaktadır, zira Foucault görsel bir temsildeki durağan imgelere söylemin dinamizmini yükleyerek eseri doğal bir dile çevirirken, aynı zamanda onu yeniden üretmiştir. Ayrıca *Las Meninas*’ın okuruna sunabileceği anlamlar zincirine dikkat çekerek kaynak ve erek metnin sürekli olarak sonsuz bir uzamda yeniden üretilmeyi sürdürebileceğinin işaretini vermiş, metni tekil bir söylemin hâkimiyetinden çıkarıp okura teslim etmiştir. Arasse’nin de belirttiği üzere “Foucault resmi demokratikleştir[miştir], cumhuriyetçileştir[miştir]” (2016, s. 124) Nitekim *Las Meninas*’ın “çok anlamlı” bir metin olarak okunduğu bu inceleme, eserin birçok “özne” tarafından farklı açılardan sürekli olarak yeniden çevrilebileceğini göstermektedir.

Resim, metin ve çeviri arasında “yeniden üretim” ve “yazılabilir metin” kavramları temelinde kurulabilecek bir ilişkiselliğe odaklanan bu çalışmanın okurun ve okur olarak çevirmenin anlam üretme sürecindeki katılımcı rolüne dikkat çekecek yeni incelemelere ışık tutacağı öngörülmektedir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: YÇE; Veriyi düzenleme: YÇE; Veri Analizi: YÇE; Finansman sağlama: YÇE; Araştırma: YÇE; Yöntem: YÇE, FBA; Proje yönetimi: YÇE, FBA; Kaynaklar: YÇE; Yazılım: YÇE; Gözetim: YÇE, FBA; Onaylama: YÇE, FBA; Görselleştirme: YÇE; Taslak metin yazımı: YÇE; Gözden geçirilmiş metin yazımı: YÇE, FBA.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Almond, I. (2016). *İbni Arabî ve Derrida: tasavvuf ve yapısöküm*. (K. Filiz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Arasse, D. (2016). *Yakın bakış: resim okumaları*. (O. Türkay, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text*. (S. Heath, Çev.). New York: Hill & Wang.
- Barthes, R. (1981). Theory of the text. R. Young (Yay. haz.), *Untying the text: a poststructuralist reader* (ss. 31-47) içinde. Londra: Routledge.
- Barthes, R. (2016a). *S/Z*. (S. Öztürk Kasar, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Barthes, R. (2016b). *Yazı üzerine çeşitlemeler & Metnin hazzı*. (Ş. Demirkol, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Barthes, R. (2017). *Görüntünün retoriği, sanat ve müzik*. (A. Koş ve Ö. Albayrak, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Barthes, R. (2018). *Göstergebilimsel serüven*. (M. Rifat ve S. Rifat, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Best, S. ve Kellner, D. (2016). *Postmodern teori: eleştirel sorgulamalar*. (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bouc, P. (2020). The sacred geometry of Velázquez's *Las Meninas*. *Leonardo*, 53(5), 515-521.
- Cañizares-Esguerra, J. (2021). Clay Vessels. M. Thurner ve J. Pimentel (Yay. haz.), *New World Objects of Knowledge* (s. 91-95) içinde. Londra: University of London Press. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1vbd275.17>
- Damisch, H. (1994). *The origin of perspective*. (J. Goodman, Çev.). Massachusetts: The MIT Press.
- de Rynck, P. (2020). Resim nasıl okunur / Eski ustalardan dersler. (G. Karasu ve N. S. Yüzgüller, Çev.). İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Derrida, J. (1977). *Signature event context*. (S. Weber, Çev.). Illinois: Northwestern University Press.
- Derrida, J. (2020). *Yazı ve fark*. (P. B. Yalın, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Foucault, M. (2017). *Kelimeler ve şeyler: insan bilimlerinin bir arkeolojisi*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kahr, M. M. (1975). Velázquez and *Las Meninas*. *The Art Bulletin*, 57(2), 225-246. doi: 10.2307/3049372
- Koskinen, K. (1994). (Mis)Translating the untranslatable: the impact of deconstruction and post-structuralism on translation theory. *Meta: Journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal*, 39(3), 446-452. doi: 10.7202/003344ar
- Martin, J. R. (1977). *Baroque*. New York: Harper & Row.
- Panofsky, E. (2017). *Perspektif: simgesel bir biçim*. (Y. Tükel, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Schmitter, A. M. (1996). Picturing power: representation and *Las Meninas*. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 54(3), 255-268. doi: 10.2307/431627
- Searle, J. R. (1980). “Las Meninas” and the paradoxes of pictorial representation. *Critical Inquiry*, 6(3), 477-488. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1343104>
- Snyder, J. ve Cohen, T. (1980). Reflexions on “Las Meninas”: paradox lost. *Critical Inquiry*, 7(2), 429-447. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1343136>
- Snyder, J. (1985). “Las Meninas” and the mirror of the prince. *Critical Inquiry*, 11(4), 539-572. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1343417>
- Stratton-Pruitt, S. L. (2003). *Velázquez's Las Meninas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taburoğlu, Ö. (2016). *Resim, söz, yazı: imge yaratmanın ve bozmanın yolları*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Velázquez, D. ve Russel, P. (2016). *Delphi masters of art: complete works of Diego Velazquez*. Delphi Classics Publishing Limited. Erişim adresi: www.delphiclassics.com
- Volk, M. C. (1978). On Velazquez and the liberal arts. *The Art Bulletin*, 60(1), 69-87. doi: 10.1080/00043079.1978.10787516
- Williams, J. (2014). *Understanding poststructuralism*. Oxon: Routledge.

Televizyonda Köylünün Ötekileştirilmesi: *Sefirin Kızı* Dizisindeki ‘Köylü’ Söylemine Dair Göstergesel Kaynaklara Toplum-Göstergebilimsel Bir Bakış

The Marginalization of the Rural on Television: A Social-Semiotic Overlook on the Semiotic Resources of the ‘Rural’ Discourse in the Television Series *Sefirin Kızı*

Emel KÖKPINAR KAYA*

Öz

Bu çalışma, Türkiye’deki özel bir televizyon kanalında yayınlanmış olan yerli televizyon dizisi, *Sefirin Kızı* üzerinden köy kökenli, köy veya kırsalda yaşayan toplumsal grupların nasıl gösterildiğine ve bu gösterimler üzerinden ‘köylü’ algısının nasıl inşa edildiğine odaklanmaktadır. Bir başka deyişle, *Sefirin Kızı* bağlamında köylünün toplumsal aktör olarak temsilini ve temsil biçimlerini, bu temsiller üzerinden ‘köylü’ olan grupların nasıl belirginleştirildiğini ve ötekileştirildiğini tartışmaktadır. Çalışmada, köylünün damgalanması ile ortaya çıkan ötekileştirme ve toplumsal ayrışmanın söylemsel yönleri ve ‘köylü’ kimliğinin söylemsel inşası Eleştirel Söylem Çözümlemesi’nin (EŞÇ) ilke, duruş ve kavramları üzerinden ele alınmaktadır. Ayrıca köylünün etiketlenmesi ve ötekileştirilmesi söylemlerine dair göstergebilimsel bir çözümleme ve eleştirel duruş sunulmaktadır. Bu çerçevede çalışma, Theo van Leeuwen tarafından ortaya konulan Toplum-Göstergebilim’i benimsemekte ve toplumsal bilginin inşasına dair göstergesel kaynakları çözümlemek için ileri sürülen inceleme çerçevesine dayanmaktadır. Bu bağlamda, özellikle toplumsal aktörlerin gösterimine dair göstergesel kaynakları *dışlama* ve *dahilleme* kavramları çerçevesinde irdelemektedir. Daha özele indirgenmiş *rol atama*, *özelleştirme* ve *genelleştirme*, *birey ve grup gösterimi*, *adlandırma* ve *ulamama* gibi kavramsal araçlar çerçevesinde damgalanan ‘köylü’ kimliğine ve ortaya çıkan ayrımcı ve ötekileştirici söyleme, eleştirel göstergebilimsel bir çözümleme getirmektedir. Çözümlemede hem dilsel hem de dil-dışı göstergesel kaynaklara odaklanan çalışma, *Sefirin Kızı* dizisi bağlamında köylünün ve köylülüğün çoğunlukla dışlandığını göstermektedir. Köylünün ve köylülüğün dahil edildiği bağlamlar da ise olumsuz gösterildiği, ötekileştirildiği ve daha istenmedik olarak etiketlendiğini ortaya koymaktadır. Ek olarak, köylünün ve köylülüğün bu söylemsel/göstergebilimsel pratikler üzerinden damgalandığını tartışmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kimlik, söylem, televizyon dizileri, Eleştirel Söylem Çözümlemesi, Toplumsal Aktör Kuramı.

Abstract

The present study is centered on examining how social groups originating from villages and residing in rural areas are represented in a Turkish television series broadcasted in a television channel in Türkiye, *Sefirin Kızı*. The study also delves into the construction of ‘rural’ and how this representation shapes the perception or ‘rural areas’ and their inhabitants. In other words, within the context of *Sefirin Kızı*, the study explores the representation and modes of representing the *rural* as social actors and on how they are characterized and marginalized through these specific portrayals. Within this study, the focus lies on analyzing the use of language and discourse to marginalize and

* Arş. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dilbilimi Bölümü, E-posta: emelkokpinarkaya@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5319-6527

differentiate social groups based on the stigmatization of rural areas and the construction of the 'rural' identity. This analysis is conducted using the principles, perspectives and concepts of Critical Discourse Analysis (CDA). Additionally, the study includes a semiotic analysis, offering critical perspective on the discourses that stigmatize and marginalize the rural. Consequently, the study adopts Theo van Leeuwen's Social Semiotics and relies on an analytic framework specifically designed for examining the use of semiotic resources that contribute to the construction of social knowledge. In this regard, the study scrutinizes semiotic resources that are used to represent social actors, examining the ways in which these resources either include or exclude individuals or groups in terms of the concepts of *exclusion* and *inclusion*. More precisely, the research provides a critical semiotic analysis of the discriminatory and marginalizing discourse regarding the stigmatization of 'rural' identity by considering the concepts of *role allocation*, *specification and genericization*, *individual and group representations*, *nomination* and *categorization*. The study, which addresses both the verbal and non-verbal semiotic resources, reveals that the rural and being rural are dominantly excluded in the context of the television series *Sefirin Kızı*. It also discusses the contexts related to the inclusion of the rural and being rural. However, the rural is represented with negative connotations, marginalized, labelled as less favorable, and thereby stigmatized.

Keywords: Identity, discourse, television series, Critical Discourse Analysis, Social Actor Theory.

Giriş

Bu çalışma Türkiye'de yayınlanmış olan yerli televizyon dizisi, *Sefirin Kızı* bağlamında köy kökenli ya da köy veya kırsalda yaşayan grubun nasıl gösterildiğine dair göstergesel kaynakları incelemekte ve bu gösterimler üzerinden 'köylü' algısının nasıl inşa edildiğine odaklanmaktadır. Ek olarak, *köylünün* toplumsal aktör olarak temsilini ve temsil biçimlerini, bu temsiller üzerinden 'köylü' olan grupların nasıl belirginleştirildiğini tartışmaktadır. Böylelikle çalışma, olumsuz 'köylü' algısına dair ortaya çıkan ayrımcı ve ötekileştiren söyleme Eleştirel Söylem Çözümlemesi'nin (ESÇ) ilkesel ve kavramsal duruşu ve Toplum-Göstergebilim'in çözümleme araçları üzerinden bir yorum, bakış açısı ve inceleme sunmaktadır.

Televizyon dizileri gerek içinde inşa edildikleri toplumsallığı ve söylemleri aktarma gerekse söylemler üzerinden yeni toplumsal gerçeklikler inşa etmede önemli bir rol oynamaktadır. Bütün geleneksel ve yeni medya araçları için geçerli olduğu gibi televizyon dizileri de gücü, güçlü olanı ve buna dair meşruiyeti belirlemekte ve kitleleri belirli düşünce kalıplarına sokmaya ve bu kitlelerden belirli gruplar oluşturmaya olanak yaratmaktadır. Böylesi bir temsil ve inşa alanı olan televizyon dizilerinde belli kimlikler ve gruplar damgalanırken diğerleri yüceltilebilir. İzleyicilerin bilişleri bu yüceltici söylemlerin yapılandığı 'zihinsel modeller' ile şekillenebilir. Televizyon dizileri ürettikleri söylemler ile bireylerin biliş, benlik ve kimliklerini inşa etmektedir. Bu süreçte televizyon dizileri toplumun bilişini biçimlendiren "zihinsel modelleri" (Van Dijk, 1995) oluşturur. Bu zihinsel modeller diziler tarafından gerçekmişçesine gösterilenler üzerinden inşa olmaktadır. Böylelikle, izlerkitlenin bilişi ortak zihinsel öğelerin inşası ile kontrol edilmektedir; bir başka deyişle, toplumsal bellek (Van Dijk, 2000, s. 13) ele geçirilmektedir.

Televizyon dizileri içerdikleri her türlü göstergesel kaynak ile toplumsal anlamlar inşa ederler ve bu anlamları izleyicilere düşünce, kimlik ve inanç kalıpları şekilde iletirler. Ortaya konulan bu düşünce, kimlik ve inanç kalıpları sadece televizyon ekranlarında kalmaz, ekranlardan izleyenlerin gündelik hayatlarına akar, zihinlerine katılır ve bildiklerini ve kimliklerini şekillendirir. Böylelikle izleyiciler hem içinde yaşadıkları dünyayı hem de kendilerini, bu kalıplar ile zihinlerine yerleşen bilgi ve şemalar üzerinden yapılandırır. Kimliklerin medya temsilleri üzerinden nasıl inşa edilebildiği televizyon dizilerindeki karakterler üzerinden de örneklendirilebilir. Varol'a göre (2014, s. 309), bireyler medya içeriklerini tüketirken, belli davranış modellerini ve yaşam tarzlarını öğrenir, taklit eder ve içselleştirir: Sonuç olarak, kendisine ve bütün bir dünyaya ilişkin algısı ve düşünceleri, böylelikle kimlik özellikleri medyada yer alan temsillerle uyumlu hale gelir. Bir başka deyişle "birey, bu temsilleri model almakta, onlarla özdeşleşmekte, onlar üzerinden aktarılan değer yargılarına, kaygılara, başarı hedeflerine, özlemlere sahip olmakta, görünümünü, konuşma şeklini, jest ve mimiklerini onlara uyacak şekilde biçimlendirmektedir". Ünür'e (2013, s. 35) göre ise birey, özdeşlik kurduğu karakterlerle konuşmakta, onlarla birlikte üzülmemekte, acı çekmemekte, sevinmektedir ve hatta onlar gibi giyinerek, davranarak ve konuşarak özdeşlik kurduğu karakterin kimliğine bürünmektedir.

Türkiye’de televizyon dizilerini inceleyen çalışmalar konuları, ele aldıkları kavramlar ve kullandıkları kuramsal çerçeveler bakımından farklılaşmaktadır. Bu noktada öncelikle Türkiye’deki dizi gelişiminin ve farklı dizi türlerinin ortaya konulduğu çalışmalardan (Gültekin-Akçay, 2011; Özsoy, 2011; Yağcı-Aksel, 2011) söz etmek mümkündür. İzleyici özellikleri ve dönüşümüne yer veren çalışmalar da (Güven-Akdoğan, 2019; İlhan, 2014; Kökpınar-Kaya, 2018) literatürde yerlerini almaktadır. Literatürde ayrıca, dizileri bir popüler kültür ögesi olarak konuları, ideolojileri ve anlatı yapıları çerçevesinde ele alan ve farklı yöntemler üzerinden konuya yaklaşan çalışmalar da (Akkoç; 2019; Aydoğan, 2005; Doyuran, 2018; Erol, 2009) bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, dizileri kimlik kavramı üzerinden değerlendiren ve farklı toplumsal kimliklerin gösterimine odaklanan çalışmalarla da (Akıner & Birol, 2016; Ünür, 2013; 2015a; 2015b; Kökpınar-Kaya, 2017) karşılaşmak mümkündür. Ayrıca dizilerde toplumsal kimliğin sunumu toplumsal cinsiyet temelinde de (Özdemir, 2018; Özsoy, 2015; Sezgin, 2006) okunabilmektedir. Dizilerdeki toplumsal kimlikler etnik kimlik kavramını merkeze alan çalışmalarda da (Çelik, 2013; Önk-Yıldırım & Selçuk-Sönmez, 2014) tartışılmaktadır. Bu çalışmalar arasında ‘köylü’ kimliğinin gösterim biçimlerine yer veren çalışmalar da (Önk-Yıldırım & Selçuk-Sönmez, 2014; Özsoy, 2015; Ünür, 2013; 2015a) bulunmaktadır. Etnik ve toplumsal kimlikler çerçevesinde köylünün olumsuz temsillerine dikkat çeken bu çalışmalardan farklı olarak bu çalışma, doğrudan köylünün gösterimine odaklanmakta ve konu olarak ‘köylü’ algısının söylemsel inşası ele almaktadır. Ek olarak, dizi üzerinden damgalanan ve ötekileştirilen ‘köylü’ kimliğine dair ortaya çıkan ayrımcı ve ötekileştiren söyleme eleştirel bir inceleme ve bakış açısı getirmektedir.

Veri

Çalışma kapsamında, şehir kökenli karakterlere karşıt olarak köy kökenli karakterlerin işlendiği *Sefirin Kızı* incelenmiştir. Amaçsal örnekleme ile belirlenen dizinin ilk bölümü 16 Aralık 2019 tarihinde Star TV’de yayınlanmış ve 11 Mayıs 2021 tarihinde 52. Bölümü ile final yapmıştır. Dizide köy kökenli genç bir erkek ile Bodrum’da yaz tatillerini geçiren bir büyükelçi kızının aşkı ve daha sonrasında yaşadıkları işlenmektedir. Bu dizinin temel seçilme nedeni köy yaşantısından gelen ya da köy kökenli karakterler ile kentli ve daha eğitilmiş karakterlere sahip olmalarıdır. Bu çerçevede köyden olan ile köyden olmayanın karşı karşıya geldiği toplumsal etkileşimleri içeren bu dizi köylünün ötekileştirilmesinin temsillerini de barındırmaktadırlar. Bu bağlamda, zengin ve kentli kız ile fakir ve köylü erkeğin aşkı temasıyla bir melodram dizisi olarak düşünebileceğimiz dizide türün gerektirdiği çerçevede iyi ve kötü karşıtlığı da bulunmaktadır. Bu iyi-kötü karşıtlığını köylü ve köylü olmayanlara dair göstergesel kaynakların gösterimi üzerinden kurgulayan çalışmada türün özelliklerinin ve gerektirdiklerinin tartışılmasından öte köylüye dair inşa edilen olumsuz söylemlere dair bir anlayış sunulmaktadır. Çalışmada verinin yorumlanması üzerinden ortaya konulan her türlü değerlendirme ve tartışma yalnız veriyi oluşturan diziden elde edilen örneklerle ilişkindir.

Kuramsal Çerçeve: Eleştirel Söylem Çözümlemesi ve Toplum-Göstergebilim

Yerli dizilerdeki *köylü* kimliği temsillerinin ve köylünün damgalanması üzerinden ortaya çıkan ötekileştirici söylemlerin incelendiği bu çalışma, medyanın bireyleri etkileme ve dönüştürme gücünün altını çizen eleştirel yaklaşımlardan biri olan Eleştirel Söylem Çözümlemesi’nin (ESÇ) ‘söylem’ kavramına dair bakış açısını ve ilkesel duruşunu benimsemektedir.

ESÇ güç ilişkileri ve söylem kavramlarına odaklanmakta (Fairclough, 1995; Van Dijk, 1993; Wodak, 2009; Wodak & Meyer, 2001) ve egemen güçler tarafından üretilen söylemleri ve bu söylemler tarafından yapılandırılan bilgi ve toplumsal pratikleri ele almaktadır (Wodak v.d., 1999/2009, s. 157). Bu bağlamda, toplumsal sorunlara işaret eder (Fairclough & Wodak, 1997, ss. 271-280) ve bu sorunlara eleştirel bir bakış açısı ve inceleme getirir. Bu açıdan bakıldığında, ESÇ sadece söylem yapılarının betimlemesini yapmaz, bununla birlikte söylem yapılarının toplum ile bağlantısına, toplumsal etkileşim, toplumsal gerçeklikler ve toplumsal pratikler üzerinden bir anlayış sunmaya çabalar. Açmak gerekirse, söylem yapılarının bir

toplumdaki güç ilişkilerini nasıl ortaya koyduğuna, onayladığına, yeniden ürettiğine ve onlara ne şekilde meydan okuduğuna değinmektedir (Van Dijk, 2001, s. 353).

Hem dilsel hem de dil dışı göstergesel kaynaklar ile ortaya çıkan söylem kavramına odaklanan ESÇ, söylemi toplumsal bir pratik olarak kabul eder (Fairclough & Wodak, 1997; Kress, 1990; Wodak v.d., 1999/2009) ve toplumdaki güç ilişkilerini gösteren metinleri eleştirel bir duruş ile inceler. ESÇ temel dayanağını, toplumsal kılıcılarının güç odaklarının nesnesi olmadığı ve kendi gereksinim ve çıkarlarını belirlemeleri düşüncesi ve bu çerçevede bir farkındalık yaratma ve eyleme geçme amacı üzerinde kurulmuş Frankfurt Okulu temelli Eleştirel Kuram olarak belirler. Bu bağlamda, medyanın da içinde sayılabileceği güç odakları tarafından yapılandırılmış dünyada hep varmışçasına bulunan, 'normal' olarak algılanan ve 'normal' olanı belirleyen düşünce yapılarına ve söylemlere odaklanır. Burada söylemin bireylerin bilişlerini inşa etme ve yeniden inşa etme özelliğinden söz etmek mümkündür. Medya gibi güç odaklarının ortaya koyduğu söylemler izlerkitleyi edilgen alımlayıcılar olarak yapılandırmakta ve kullandıkları her türlü sembolik araç ile belli zihinsel şemalar inşa etmektedir. Böylelikle, güç odakları söylemleri, alımlayıcıların bilişlerini ve dolayısıyla toplumun bilişini biçimlendirmektedir.

ESÇ'nin ilkesel ve kavramsal duruşunu benimseyen bu çalışmanın yöntembilimi ESÇ yaklaşımlarından biri olarak kabul edilen Toplum-Göstergebilim'e (İng. Social Semiotics) dayanmaktadır. Göstergebilimsel çözümlemenin göstergesel kaynakların anlam yaratmadaki rolünü incelemek olduğunu kabul eden Toplum-Göstergebilim, göstergesel çözümlenelerin 'görüntünün göstergebilimi' ya da 'müziğin göstergebilimi' gibi farklı göstergesel biçimleri inceleyen alt alanlarda yapılmasındansa tek bir çatı altında yapılması gerektiğini savunur. Bu bağlamda, göstergebilimsel bir çözümlemenin amacının göstergesel kaynakların belirli toplumsal pratik ve kurumlar bağlamında nasıl üretildiğini ve düzenlendiğini ortaya koymak olduğunu ileri sürer. M. A. K. Halliday'in (1978, s. 192) göstergesel kaynakların anlam yaratmak için potansiyel taşıyan iletişimsel herhangi bir şey olabileceği görüşüne dayanan Toplum-Göstergebilim, Sidney Göstergebilim Çevresi tarafından güncellenmiş ve özellikle Theo van Leeuwen tarafından farklı göstergesel katmanların ve kaynakların incelenmesinde ön plana çıkmıştır.

Theo van Leeuwen göstergesel kaynakların, iletişimde kullandığımız her türlü materyal nesneden fiziksel harekete kadar genişletilebilecek araçları kapsayan, daha süreç temelli bir anlam inşasının unsurları olduğunu öne sürer (2005, s. 93). Bu çerçevede, daha önceden var olan anlamları işaret eden 'gösterge' kavramı yerine anlamın bileşenlerin içinde üretildikleri toplumsal bağlamlara göre inşa edilmiş sürecini belirten 'göstergesel kaynak' kavramını önermektedir. Bu göstergesel kaynakların söylemlerle de sıkıca ilintili olduğunu vurgulayan van Leeuwen, anlam yaratma sürecinin aynı zamanda gerçekliğin belli yönlerine dair bilgilerimizi oluşturan söylemlerin de ana unsuru olduğunu ileri sürer. Bu bakış açısıyla değerlendirdiğimizde gerçekliğin farklı yönlerinin inşasını içeren söylem inşası süreci de göstergesel kaynaklara dayanır. Şöyle ki, bir gerçeklik söyleme dönüşürken belli göstergesel kaynakların varlığının ve hatta yokluğunun izi sürülebilecek önermeler ortaya çıkar. Van Leeuwen'e göre bu önermeler üzerinden oluşan gerçekliğin bağlam temelli anlamsal inşa süreci sonucunda ortaya çıkan söylemlerdir.

Göstergesel kaynakların söylemle bağdaştırılması noktasında, Van Leeuwen (1996; 2008) gerçekliğin inşasında doğrudan rol sahibi ve en temel unsurlardan biri olan toplumsal aktörlerin dilsel/göstergesel temsilinde kullanılan göstergesel kaynakları incelemek için Toplumsal Aktör Kuramı'nı ortaya atmıştır. Van Leeuwen'e (2008, ss. 23-54), göre toplumsal aktörlerin temsillerinde göstergesel kaynaklara yönelik belirli tercihlerin varlığından söz etmek mümkündür. Bu tercihler metinlerdeki salt dilbilgisel seçimler olarak düşünülmemelidir; bunlar toplumsal-anlamsal (İng. socio-semantic) kullanımlar dökümü olarak açıklanabilir. Bu yönüyle bu çözümleme çerçevesinin ortaya koyduğu ulamlar sadece dilsel metinlerdeki toplumsal aktör temsillerinin incelenmesinde değil aynı zamanda çoklu-biçimli (İng. multimodal) metinlerdeki toplumsal aktörlerin gösterimlerinin incelenmelerinde de kullanılabilirler. Bu bağlamda bu çalışma, Van Leeuwen'in toplumsal aktörlerin temsilinde rol oynayan göstergesel kaynakları çözümlemek için ileri sürdüğü inceleme çerçevesini benimsemektedir.

Van Leeuwen'in çözümleyici çerçevesinde belli toplumsal kılıcılarının ideolojik nedenler ile sistematik şekilde metin dışında bırakılmaları, *dışlama* (İng. exclusion), belli diğer aktörlerin ise yine belirli ideolojik sebepler çerçevesinde göz önünde tutulmaları, *dahilleme* (İng. inclusion) üzerinden incelenir ve tartışılır.

Dahilleme edimi kendi içinde *rol atama* (İng. role allocation), *özelleştirme* (İng. specification) ve *genelleştirme* (İng. genericization), *birey ve grup gösterimi* (İng. individual and group representation), *adlandırma* (İng. nomination) ve *ulamlama* (İng. categorization) gibi birçok farklı mekanizmayı işletir. *Rol atama* toplumsal aktörlerin ortaya konulan eylemin kılıcısı mı yoksa bu eylemden etkilenen konumunda mı olduklarına odaklanır. Bu durumda metinlerdeki toplumsal aktörler etkin roller ya da edilgen roller ile gösterilebilirler. Böylelikle toplumsal aktörlerin gösterimlerinde etkinleşme (İng. activation) ya da edilgenleşme (İng. passivisation) mekanizmaları işletilebilir.

Özelleştirme ve *genelleştirme* toplumsal aktörlerin kendi başlarına ve kendi adlarına belirlenebilecekleri şekilde mi yoksa bir grubun parçası olarak, dolayısıyla da bir grubu ve bu grubun biyolojik ya da kültürel genel özelliklerini temsil edecek biçimde mi gösterildiklerini irdeler. Toplumsal aktörler metinlerde bireysel olarak gösterildikleri gibi grup halinde de gösterilebilirler. Van Leeuwen (2008, s. 144) bu durumu, grup üyelerinin bir arada gösterimleriyle bu gruplara ait bireylerin bireysel farklılıkları göz ardı edilerek, dolayısıyla homojenleştirilerek ‘hepsi aynı’ ve ‘birbirinden ayrılmaz’ alt mesajının verilmesi üzerinden tartışmaktadır.

Toplumsal aktörler metin içerisinde kendilerine ait belirgin kimlik özellikleri ya da toplumun diğer üyeleri ile paylaştıkları kimlikleri ya da toplumdaki işlevleri ile adlandırılabilirler (Van Leeuwen, 2008, s. 42). Ayrıca, bu adlandırmalar çerçevesinde belli ulamlar altında değerlendirilebilirler. Bu noktada iki alt *ulamlamadan* söz edilebilir: *işlevselleştirme* (İng. functionalization) ve *belirleme* (İng. specification). *İşlevselleştirme* toplumsal aktörlerin toplumsal hayatta yüklendikleri işlevleri ifade ederken, *belirleme* ise kim olduklarına gönderme yapar.

Bu çalışmada *Sefirin Kızı* dizisinde köy kökenli, köy veya kırsalda yaşayan karakterlerin toplumsal aktörler olarak nasıl gösterildikleri yukarıda sunulan *dışlama* ve *dahilleme* edimleri ve bu söylem edimlerini gerçekleştiren göstergesel kaynaklar üzerinden incelenecektir.

Köylünün Ötekileştirilmesi

Sefirin Kızı dizisinde köylünün ötekileştirilmesinin çoğunlukla köy yaşantısına dair göstergesel kaynakların dışlanması ile yapıldığı görülmektedir. Köylüye dair giyim öğeleri, konuşma biçimleri ya da günlük pratikler gibi göstergesel kaynakların dahillenme yolu ile gözler önüne serildiği durumlarda ise olumsuzlanarak gösterildikleri görülmektedir. Bu çerçevede öncelikle köylünün dışlama pratikleri üzerinden ötekileştirilmesine dair gösterimleri tartışacağız. Sonrasında ise dahilleme pratiklerine dair tartışmalara yer vereceğiz.

Dizide ‘köylü’ toplumsal aktörlerin ve grupların gösteriminde, köy yaşantısının göstergesel kaynakları olarak kabul edilebilecek günlük pratiklerden, yaşam rutin ve biçimlerine kadar birçok anlamsal bileşenin sıklıkla göz ardı edildiği görülmektedir. Köy ve köylü yaşantısının ya hiç gösterilmediği ya da çok az gösterildiği dizide, köylüye dair göstergesel kaynakların sistematik olarak dışlandığı anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, gerçek köylünün temsili yapılmamakta, dizide gündelik hayatta karşılaşılabilecek köylülere çok seyrek yer verilmektedir. Ancak dizi köylü genç bir erkek ve kentli genç bir kadının melodramik aşk öyküsü üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda, dizinin konusu ‘köylü’ oldukları vurgulanan, sonradan zengin olmuş ve konakta yaşayan Efeoğlu ailesi üzerinden ilerlemektedir. Bu aile eşini kaybetmiş, daha önce beslemesi olduğu belediye başkanına ait konağın hanımı olmuş sert karakterli köy kökenli Halise Efe, büyük oğlu Sancar Efe, küçük oğlu Yahya, kızı Zehra, gelini Elvan ve evin beslemesinden oluşmaktadır. Kendileri de göstergesel kaynaklar olarak kabul edilebilecek bu aile fertleri köylü kökenlerini yadsımamakta ancak köylü yaşam biçimleri de sergilememektedir. Şöyle ki, kentli gibi giyinip, kentli gibi yaşamaktadırlar. Bu durumda ‘yeniden bağlamlandırılmış örnekler (İng. decontextualised specimens)’ (Van Leeuwen, 2008, s. 142) olarak kabul edilebilirler. Köylü karakterler kentli bağlamına oturtulmakta ve köylü olduklarına dair göstergesel kaynaklar göz ardı edilerek kentli bir yaşam biçimi sürer şekilde gösterilmektedirler.

Ailenin bütün üyeleri maddi güçlerini de sergileyecek biçimde moda uygun ve seçkin bir giyim tarzı benimsemiş görünmektedir. Bunlar arasında anne karakterinin giydiği tayyör ve etek-bluz takımları, kullandığı topuklu ayakkabıları ve markalı çantaları ile daha tutucu ancak yine de son derece şık bir kentli giyim sergilemektedir. Sancar sahip olduğu holding ve paraya rağmen tipik bir iş insanı çizgisinin dışında

daha günlük ve rahat giysiler kullanmaktadır. Bu giyim seçimi baskın plazalı iş insanı görüntüsünün dışında her an doğaya ve dış dünyaya çıkmaya hazır olma mesajını vermektedir. Sancar'ın araba seçimi olarak da 4x4 şeklinde adlandırılan bir arazi taşıtı kullanması yine kırsal ve köyle bağlantısını sergilenmekte olan giyimi desteklemektedir. Bu yönüyle köy ve kırsal yaşantısını kucaklar gibi gözükmekte ancak yine de baskın kentli markalarını ve modasını benimsemektedir. Ailenin küçük oğlu, Sancar'a göre köy yaşantısına ve köylülere daha yakın olduğu sezdirilen Yahya ve yine ailenin kızı Zehra'da giyim öğeleri bakımından kentli bir çizgide bulunmaktadır. Göstergesel kaynaklar olarak değerlendirilebilecek bu karakterler ve giyim öğeleri Görsel 1'de takip edilebilir.

Görsel 1. Efeoğlu Ailesi (Soldan sağa: Halise Efe, Sancar Efe, Yahya, Zehra, Elvan)¹

Ailenin köylü yanını en fazla sergileyen karakterler evin küçük oğlu ile evli olan köylü kızı Elvan ve yine eve besleme olarak alınmış olan Gülsiye'dir. Her iki karakter de evin gerçek kızı Zehra'dan farklı resmedilmektedir ve gerek konuşma biçimleri gerek ise giyimleri ile köylü imgesinin bir kullanımı olarak düşünülebilirler (Görsel 2).

Görsel 2. Zehra-Elvan-Gülsiye

¹ Çalışmada kullanılan görseller *Sefirin Kızı* dizisinin Star TV ağ sayfasından (<https://www.startv.com.tr/dizi/sefirin-kizi>) elde edilmiştir.

Bunlardan besleme durumundaki karakter, köylü kızları gibi basma elbiseler giymekte ve ev işlerini yine evin gelini Elvan ile yürütmektedir. Bu noktada ailenin en ‘köylü’ karakteridir ancak bu köylü karakterin ailedeki yeri çok arka plandadır. Karar mekanizmalarının içinde değildir, diğerlerinin hizmetlerini görür ve dizi boyunca çok sık görünmez. Benzer diğer karakter Elvan ise evin gelini olması sıfatı ile daha seçkin bir giyim anlayışına sahiptir ancak köylü tutumlarını ve yaşam biçimini de kaybetmez. Çoğunlukla desenli elbiseler giyen Elvan, bu yönüyle basma elbise giyen köy kadınlarının bir göstergesi görüntüsündedir. Elbiselerini altın bilezikleri ve geleneksel altın takıları ile bezeyen Elvan, köylü tercihlerini yine kentli yaşam biçimine yerleştiren bir karakter olarak belirtilebilir. Güneş gözlükleri, tasarım şemsiyeler, evde giydiği topuklu ayakkabılar, markalı çantalar gibi kentli duruş ve tasarıma sahip kimi diğer aksesuarları da giyim tarzına ekleyen Elvan, köy ve şehir yaşantısını köylü inşası içinde harmanlayan bir simgedir. Ancak Elvan, çocuğunun olmaması, her durumda neşeli ve pervasız ruh hali, öksüz ve yetim bir köy kızı olması durumundan dolayı sınıf atlamış kaynanası tarafından sürekli ‘dandun Elvan’ ve ‘gök görmeyen Elvan’ gibi ifadelerle etiketlenmektedir. Bu durumda, köylülüğü göz önüne serilen ancak sürekli olumsuzlanan ve dizi içinde belirli şekillerde dışlanan sadece Elvan değil aynı zamanda Elvan’ın köylülüğüne dair göstergesel kaynaklar olarak düşünülebilir. (Görsel 3).

Görsel 3. Ailenin gelini Elvan

Evde yemek yapma ve servis pratikleri gibi bir takım ev işleri ailenin belli kadınları tarafından yürütülmekte ancak köylü yaşantısı bu karakterlerin eylemleri üzerinden izlenilmemektedir. Bu karakterler bulaşık yıkamakta, modern aletler ile ev temizlemektedir ancak toprak ya da çiftlik hayvanı bakımı gibi köy işlerini yaparken gösterilmemektedirler. Bu da dizi çerçevesinde köy yaşantısına ait kodların ve göstergesel kaynakların dışlanması olarak düşünülebilir.

Dizi giyim ve yaşam pratikleri öğelerine ek olarak köyün, köylü evlerinin ve bahçelerinin gösterimlerine de çok seyrek yer vermektedir. Köy deyince muhtemel olarak akıllara gelen tarla, traktör, çiftlik hayvanları gibi öğeler geri plana atılarak dışlanmakta ve bunların yerine ailenin yaşadığı konak, sahip oldukları zeytincilik şirketleri ve marina, ve dizinin aşk yaşayan karakterlerinin görüştüğü bir zeytinlik kulübesi çokça gösterilmektedir. Dizinin kimi noktalarında köy ve köylü evleri sergilenmektedir ancak bunlar ya çok seyrek ya da kötü karakterlerin evleri olarak ekranlara gelmektedir. Dizinin en başında aşık olduğu kentli kadın yerine köylü başka bir kadın ile evlenen Sancar’ın düğün merasimi sırasında köy, köylüler ve köy evleri ekranlara yansıtılmakta ancak bunlar Sancar’ın mutsuzluğu ve isteksizliği ile birlikte izlenmektedir. Sancar’ın evlendiği kadının zaman içinde şeytanlaşmakta ve yaptığı kötülükleri planladığı yer bir köylü evi olarak gösterilmektedir (Görsel 4). Yine bu kadının suç ortağı kardeşi köy kahvesinde resmedilmektedir. Ayrıca, Yahya’nın karısını aldattığı, şehirde üniversite okumuş ancak köylü bir aileden gelen kadın yine bir köy evinde yaşamakta ve kötülük planlarını burada yapmaktadır. Bu bağlamda, köy ve köye dair göstergesel kaynaklar ‘kötü’ olan ile ilişkilendirilmekte ve bu olumsuzlama pratiği üzerinden köylünün olumsuz gösterimlerini gerçekleştirilmektedir.

Görsel 4. Köy ve köy evi gösterimi

Dizide köylünün dışlanması sadece köyü temsil edebilecek kimi öğelerin ve pratiklerin gösterilmemesi, sınırlı gösterilmesi ya da olumsuzlanması yolu ile değil 'köylü' aktör ve gruplara yer verilmemesi ile de gerçekleşmektedir. Köylü gibi giyinen, tarlada, bahçede çalışan, köyde yaşayan bireyler ancak belirli sahnelerde ve çok kısıtlı olarak ekranlara yansımaktadırlar. Sancar'ın düğünü bunlardan biridir. Sadece böyle bir toplanma durumunda, konağın dış işlerinde ya da zeytinliklerde gösterilen köylüler, giyimleri, yaptıkları işler, yaşamları ve yaşadıkları yerler ile dizinin 'köylü' olarak inşa edilen Efeoğlu ailesinden son derece farklıdır (Görsel 5). Bu noktada, yaratılan karşıtlık üzerinden Efeoğlu Ailesi'nin 'yeniden bağlamlandırılmış örnekler' olarak inşası güçlendirilmektedir. Bu da Efeoğlu Ailesi üzerinden ekranlara yansıyan 'köylü' toplumsal anlamının gerçek köylüler ve bu köylülerin gösterimini sağlayan kodlardan sıyrılmış bir 'köylü' olduğunu ortaya koymaktadır.

Görsel 5. Köylüler ve Efeoğlu Ailesi

Köylü gibi görünmemeye ve yaşamamaya çabalayan Efeoğulları köylü gibi konuşabilmektedirler. Aile, dizinin geçtiği Muğla yöresinde de konuşulan Batı Anadolu Ağzı'nın konuşucusudur ve bu sayede köylülükleri zaman zaman ortaya konulmaktadır. Ağız kullanımı özellikle ailenin küçük oğlu Yahya, gelini Elvan ve beslemesi tarafından kullanılmakta, diğer aile üyeleri ölçünlü dil ve yöre ağzı arasında kod geçişleri sergilemektedirler. Bu durumda, köylüye yakın olduğu nitelenen Yahya ve köylünün simgesi durumundaki Elvan ve Gülsiye'nin köylülükleri vurgulanmakta ancak diğer aile üyeleri bu özelliği örtükleyebilmekte ya da tamamen dışlayabilmektedirler. Bu da Ünür'ün (2015a, ss.156-157) ortaya koyduğu çerçevede ağız kullanımının aşağılama ve ötekileştirme aracı olabileceğini akıllara getirmektedir. Böylesi bir durumda ağız kullanımı Goffman'ın (1963) belirttiği üzere bir damga sembolü olarak belirlenebilir: Bu sembolün kullanımı köylülüğü damgalarken, bu sembolün dışlanması köylülüğün de dışlanması olarak okunabilir.

İşte bütün bu köylünün, köylülüğün ve köyün dışlandığı, arka plana atıldığı ve olumsuzlandığı gösterimler köylünün damgalanması ve ötekileştirilmesi süreçlerinde önemli bir pay sahibidir. Burada dizinin bir melodram olması ve konu kurgusu çerçevesinde ortaya koyduğu açık köylü dışlaması ve aşağılamasının da altını çizmek gerekir. Dizi de köylü ve yoksul bir ailenin çocuğu olan Sancar ve Bodrum'a tatil için gelen ve babası büyükelçilik yapan Nare çocukluk arkadaşı hatta aşkıdır. Yıllar boyu mektuplaşarak ve yazdan yaza görüşerek büyüyen bu arkadaşlık ve aşk, Nare'nin babası, Güven Çelebi - Sefir- tarafından sınıf farkı gerekçesi ile istenmez. Sürekli olarak Sancar ve ailesini açıktan aşağılayan Güven Çelebi karakteri, Sancar'a da 'köylü' lakabını takmış ve bütün aileden hoşnutsuzluğunu 'köylüler' ifadesini kullanarak belirtmektedir. Güven Çelebi, Sancar'ı köylü ve eğitimsiz olması nedeniyle küçümsemekte, aşağılamakta ve 8 dil bilen ve yurt dışında kültür sosyolojisi okumuş kızına denk olmadığını belirterek ötekileştirmektedir. Şu durumda, daha yüksek bir sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik tabakayı temsil eden bu eğitilmiş ve kentli bürokratin söylemleri yüksek eğitim almamış Sancar gibi köy kökenli bireyleri ve köylülüğü 'istenmedik' olarak etiketlemekte ve dışlamaktadır. Ekranlardan gerçek hayata akan bu söylemler izleyicilerin zihinlerine yerleşmekte, zihinsel modeller olarak inşa olmakta ve toplumda köylünün ötekileştiği yeni söylemleri var etmektedir. Böylelikle toplumsal uyum ve bütünlük zedelenmekte, belli gruplar toplumsal bir ayırımın altında ezilmektedirler.

Sefirin Kızı dizisinde köylülerin toplumsal aktör olarak dışlanmasına ek olarak söylemsel dahillemeleri de tartışılabilir. Dahilleme söz konusu olduğunda, daha önce tartıştığımız 'köylü'olana dair giyim, yaşam ve konuşma biçimi gibi göstergesel kaynakların olumsuz gösterimine ek olarak, köylülerin belli olumsuz rollerin aktörleri olarak ve belli adlandırmalar ve ulamlamalar ile homojen bir grup şeklinde olumsuz gösterimleri karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan rol ataması ile dahilleme, Sancar karakterinin gerçekleştirdiği eylemler üzerinden değerlendirilebilmektedir. Köylüler, Sancar karakterinin eylemleri üzerinden birçok toplumsal pratiği gerçekleştirir şekilde ve belli eylemlerin kılıcısı konumunda gösterilmektedir. Bunlar arasında, olumlu olduğu değerlendirilebilecek toplumsal pratiklerin kılıcısı konumunda görülebildiği gibi birçok olumsuz ve günümüz toplumunda eleştirilen pratikleri gerçekleştirir şekilde gösterildiği de tartışılabilir. Bu çerçevede, sadece kendini temsil etmeyen bu karakter olumsuz pratikler üzerinden bütün köylülere dair bir temsili barındırmaktadır. Şöyle ki, Sancar karakteri belli tutucu ve geleneksel bakış açıları doğrultusunda evlenmeden sevdiği kadın ile cinsel bir birliktelik yaşamaz ve hatta onunla öpüşmez. Cinsellik içeren konuları konuşmaktan çekinen Sancar karakteri 'yavuklusundan' başka kadınlara da bakmamaktadır. Bu durumda, Sancar karakteri tutucu belli eylemlerin kılıcısı durumundadır. Buna bağlı olarak, Sancar karakteri birçok kez Nare'yi yurtdışında yaşadığı zamanlardaki arkadaşlarından ve kendisinin en yakın arkadaşı Gediz'den bile kıskanır şekilde yansıtılmaktadır. Sancar sevdiği kadının ve çocuğunun annesinin 'namusunu korur'. Ayrıca, dizide genç Sancar, Nare'yi 'yavuklusu' olarak kabul etmekte ve onu bir *kişisel belirleme* (İng. individualization) aracı kullanarak sahiplenmektedir. Nare Sancar'ındır; bunu dizide birçok kez dile getirilen 'Sancar'ın Naresi' ifadesi üzerinden değerlendirebilmekteyiz. İşte burada Sancar karakteri, 'kıskanmak', 'namus korumak' ve 'sahiplenmek' eylemlerinin kılıcısı konumunda bulunur.

Dizide, Sancar'ın kılıcısı olarak gösterildiği başka eylemlerden de söz edilebilir. Dizi aslında Sancar'ın Nare'nin yaşadığı tecavüz eylemini anlamaması ve onun açıklamasını dinlememesi üzerine

gelişen olayların öyküsüdür. Sancar Nare'nin bakire olmamasını kabul edememekte, böylesi bir duruma önyargılarıyla yaklaşmakta, onu sadakatsizlikle suçlamaktadır. Böylelikle Sancar karakteri 'önyargılı davranmak' ve 'suçlamak' gibi eylemlerinin kılıcı olarak gösterilmektedir.

Dizide Sancar karakteri bir güç imgesi olarak inşa edilmektedir. Gerek efe soyundan gelmesi ve Efeoğlu Ailesi'ni zengin eden büyük ağabey rolü gerek ise meta değeri taşıyan prestij sembollerini taşıması bu gösterimi gerçekleştirmektedir. Ancak güç gösterimi sadece bunlar ile ortaya konulmamaktadır. Sancar birçok kez Nare'yi kolundan itekleyen ve sürükleyen şekilde sergilenmektedir. Tabiri yerinde olarak Nare'yi kapının önüne koyan Sancarın, bu eylemiyle fiziksel ve cinsiyet eşitsizliği üzerinde pekişen toplumsal gücü ön plana yerleştirilmekte ve kadına karşı şiddet eyleminin kılıcı olarak konumlandırılmaktadır. Ayrıca Sancar karakteri, ortak bir kızları olan Nare'ye "ev tutar, dayar döşer, ben sana bakarım" söylemleri ile kadının toplumsal hayattaki yerine dair ayrımcı eylemleri de icra etmektedir.

Bu belli eylemler üzerinden gösterilen Sancar, 'modern', 'kentli', 'medeni' ve 'eğitilmiş' kimlik normlarının dışında inşa edilmektedir. 'Eski kafalı', 'köylü', 'cahil' ve 'eğitimsiz' kimliğini var eden eylemlerin ve belli toplumsal pratiklerin kılıcı durumunda gösterilen ve bunlara ek olarak geleneksel ve tutucu söylemler ile donatılan Sancar karakteri, köylünün hangi eylemlerin aktörleri olabileceği konusunda bir temsil de üstlenmektedir. Bu durumda, belli eylemlerini "o kadar da medeni değilim", "köylüyüm yaparım" ve "bu kuro" gibi ifadeler ile savunan Sancar karakteri, köylülüğünü vurgulayarak ve köylülüğe yüklenen belli olumsuz nitelermeleri kabul ederek köylünün damgalanmasına dair söylemleri de yeniden üretmektedir. Bu bağlamda, 'köylü' özellikle Sancar üzerinden ön plana çıkarılmakta ve onun hayata bakış açıları üzerinden bir gerçeklik algısı ortaya konularak belli eylemler ekranlara taşınmaktadır. Bu çerçevede, belli bir karakterin üzerinden bütün köylülere göndermede bulunan bir temsil görmekteyiz. Şöyle ki, Güven Çelebi karakterinin 'köylü' olarak adlandırdığı 'Sancar' üzerinden köylü olana dair betimlemeler ve nitelermeler sunulmaktadır: Sancar kendinden çok köylünün kim olduğunu temsil eden bir göstergesel kaynak olarak düşünülebilir. Bir başka deyişle, Sancar sadece Sancar değildir; aynı zamanda köyün, köylülüğün ve köylülerin vücut bulmuş halidir. *Özelleştirme* yolu ile ön plana çekilen, belli özellikler ile donatılan ve belli davranış kalıpları sergileyen bu karakter köylünün ekranlardaki örneği olarak da tartışılabilir. Aslında Sancar köylü gibi giyinmemekte, yaşamamakta ve hatta o şekilde konuşmamaktadır. Kentli yaşam biçimlerinin içinde köylü kökeni ile inşa edilen Sancar'ı bir yeniden bağlamlandırma ögesi olarak tartışmıştık. Bu noktada, Sancar karakteri Goffman'ın (1963) altını çizdiği prestij sembollerini taşıyan ve istenmedik köylü özelliklerinden sıyrılmış ya da duruma göre sıyrılabilen bir karakter olarak inşa edilmektedir. Şöyle ki, Sancar uzun yıllar boyunca Güven Çelebi ve onun gibi olan daha yüksek sosyo-ekonomik tabakadan gelenlerin aşağılamalarına maruz kalmıştır. Zaman içinde yaşadığı aşk acısının ve maruz kaldığı toplumsal damgaların intikamını para kazanarak ve zengin olarak aşabileceğini düşünmüş ve belli metaların sembolik değerlerine sahip olarak yaşamış olduğu dışlanmaya bir tepki koymuştur. Ancak dizinin konusundaki bu romantik motivasyon sadece Sancar'ın intikamı olarak düşünülemez. Dizi parayı güç odağı olarak inşa etmekte ve 4x4 araba, villa/konak ve tasarım giysiler gibi yüksek maddi değerlere sahip öğeleri prestij sembolü olarak sunmaktadır. Bu durumda, Sancar karakteri istendik bir tüketici kimliği üzerinden istenmedik köylü kimlik kodlarını ötelemekte ya da dışlamaktadır. Bu duruşu ile, toplumdaki belli kesimlerin etiketlendikleri belli kimlik kodlarından sıyrılmalarını sağlayan sanal ve gerçek olmayan bir alternatif olarak belli metaların ve paranın getirdiği gücü yüceltmektedir. Şu durumda kapitalist toplumun yarattığı kimi egemen sınıfların tahakkümünü tekrar kurmakta ve var olan 'tüketim' düzenini pekiştirmektedir.

Sancar karakteri belli meta değeri olan öğelerin varlığı ile ait olduğu köy bağlamından çıkarılmakta ve yepyeni bir bağlamda seyirciye sunulmaktadır. Görünüşü ve yaşam biçimi ile hiç de köylü olmayan Sancar, mevzu belli düşünce kalıpları olunca köylülüğünü 'Biz köylüler böyleyiz' söylemleriyle ortaya koymaktan geri kalmamaktadır. Şu durumda, düşünme biçimlerini ve ortaya koyduğu kimi eylemleri kentli ve okumuş olmamasına ve köylülüğüne bağlayan Sancar böylelikle belli köylü özelliklerini de vurgulamaktadır. Ancak bunları kendisinin kentli ve daha modern düşünce kalıplarına erişemediğini, bunlardan yana eksik olduğu için asla anlayamayacağını belirterek yapması köylü olanın dahil edilmesi üzerinden olumsuzlama söylemlerinden bir diğeri olarak yorumlanabilir.

Dizide özel olarak Sancar'ın aile üyeleri üzerinden 'kentli' olana karşı belli bir duruş da sergilenmektedir. Sancar'ın çocukluk aşkı Sefir'in kızı Nare'nin Muğla'ya geri dönmesi ve yanında Sancar'dan olan kızının da olması ailenin tepkisini almakta ve yeni evlenmiş olan Sancar'ın durumu nedeniyle aile Nare'yi dışlamaktadır. Nare'nin kendilerinden biri ve kendileri gibi olmadığını ve Sancar'a zarar vereceğini düşünen aile Nare'ye karşı önyargılı davranmaktadır. Nare, gerçek bir evlilik bağı kurulmadan Sancar ile cinsel birliktelik yaşamış olması nedeniyle aile tarafından geleneklere saygı göstermeyen ve yozlaşmış olarak düşünülmekte ve istenmemektedir. Ailenin gerek bu önyargıları ve dışlayıcı davranışları gerek ise Nare'yi Sancar'dan uzaklaştırmak için entrika yapmaları aile özelinden yola çıkarak köylüye ve köylülüğe getirilen bir düşünce yapısını yapılandırmaktadır. Sancar'ın resmi eşi ve Yahya'nın sevgilisi gibi köy kökenli karakterlerin karıştığı entrikalı işler izleyicilerin zihinlerini 'köylüler önyargılıdır', 'köylüler entrikacıdır', 'köylüler kötüdür' gibi önermeler ile şekillendirmekte, köylüyü bireysel farklılıkları anlamak yetkinliğinden eksik olarak nitelendirmekte ve köylünün aşağılanması söylemlerini meşrulaştırmaktadırlar.

Bunlara ek olarak, *Sefirin Kızı* dizisinde köylüye yönelik belli ötekileştirme söylemleri *genelleştiren* gösterimler ile de sunulmaktadır. Güven Çelebi karakterinin Sancar ve ailesine yönelik 'köylüler' şeklindeki ifadesi bir tür *kültürel ulamlamayı* (İng. cultural categorization) ve dolayısıyla ötekileştirmeyi de içermektedir. Bir gruba 'köylüler' diyerek ad verilmesi aynı zamanda o grubun sınırlarının çizilmesi ve grubun kimlerden oluştuğuna dair belli kültürel stereotipilerin sıralanması olarak da kabul edilebilir. Güven Çelebi, kimi köylü nitelik ve stereotipilerinden sıyrılmış Efeoğlu ailesine geçmişlerine yönelik olarak 'köylü' demekle aslında 'kentli olmayan', 'eğitilmiş olmayan' 'üst sosyo-ekonomik tabakaya ait olmayan' 'seçkin olmayan', 'modaya uygun giyinmeyen' ve 'modern düşünmeyen' gibi kimi toplumsal kodları da seslendirmektedir. Şu durumda, köy kökenli ve/veya köyde yaşayan bütün grupları genellemekte ve bu grupların üyelerini bireysel farklılıklarını göz ardı ederek aynı giyim, düşünce, konuşma ve yaşam biçimlerine sahip oldukları şeklinde bir duruş göstermektedir. Bu da Efeoğlu Ailesi'nin geçmişte köyde yaşadığı dönemdeki yaşam biçimlerine benzer bir yaşam süren, benzer giyinen ve onlar gibi düşünen bütün bir grubu homojenleştirerek küçümsemekte, köylü olmayı küçümseyecek bir durum şeklinde sunarak ötekileştirici bir söylemi var etmektedir.

Dizide toplumsal aktörlerin soyadı ve lakap kullanımı gibi resmi ya da gayri resmi mekanizmalar ve onursal ve mesleki unvanların kullanımı gibi adlandırma stratejileri ile dahillendiklerini de görmekteyiz. Ancak bu mekanizmaların kullanımında ortak bir nokta olarak köylünün damgalanması ve ayrıştırılmasına yönelik söylemlerin varlığından söz edebiliriz. Bunun en belirgin örneği dizide sıklıkla Güven Çelebi tarafından üretilen ve daha önce tartıştığımız 'köylü' lakabıdır. Güven Çelebi, Sancar ve Efeoğlu Ailesi'ni sadece köylü lakabı ile adlandırmaz aynı zamanda ailenin toplumsal hayatta yüklendikleri işleve gönderme yapacak şekilde 'yarıcı' lakabını da kullanır. Yarıcılar toprağı olmayan çiftçi ya da üreticilerdir ve tarımdan elde edilen ürün ya da kazancı toprak sahibi ile yarı yarıya paylaşırlar. Büyükelçilik yapan Güven Çelebi, gerek 'köylü' gerek ise 'yarıcı' lakaplarını kullanarak ailenin bu köylü ve yoksul yanına dair aşağılayıcı ve ayrıştırıcı söylemler üretmektedir. Bu arada Güven Çelebi yörede mesleği nedeniyle 'Sefir' olarak bilinmektedir. 'Sefir' ifadesinin kullanımı mesleki bir unvanın kullanımınıdır. 'Sefir' elçi anlamına gelen eski bir sözcüktür. Bu açıdan bakıldığında, eskiye yönelik çağrışımları da barındıran yöre dilinin bir kullanımınıdır. Şu durumda, bu ifadenin kullanılması üzerinden yine köylüye dair kimi nitelermelere ulaşılabilir. Köylü eski bir dil kullanmaktadır ve böylesi bir dil kullanımı ile 'eski moda' kodlarını da barındırmaktadır. Şu durumda, köylüler 'eski moda' sözcükler kullanan 'eski kafalı' insanlardır. İşte dizideki belli bir dil kullanımı ya da adlandırma üzerinden bile toplumsal aktörler olarak köylüleri olumsuzlayan, aşağılayan, istenmedik ilan eden ve bu çerçevede ötekileştiren ve sonuç olarak damgalayan söylemlerin varlığı tartışılabilir.

Sonuç Tartışmaları

Köylü ve kentli karşıtlığına dayanan *Sefirin Kızı* dizisi, toplumsal aktörler olarak köylüye dair belli söylemleri ekranlarda var etmekte ve yarattığı zihinsel modeller ile bu söylemleri daha belirgin olarak yeniden inşa etmektedir. Dizide bu söylemler üzerinden inşa edilen karakterler belli kimlikleri temsil

etmekte ve aynı zamanda yapılandırmaktadır. Bu kimlikler ile kendilerini özdeşleşen dizi izleyicileri zihinlerinde yaratılan şemalar üzerinden nasıl yaşayacaklarından nasıl düşüneceklerine, nasıl giyineceklerinden nasıl konuşacaklarına kadar bir tahakkümün altına girmektedir. Bu açıdan bakıldığında, dizi ortaya koyduğu daha istendik ve baskın kentli kimliği üzerinden istenmedik özellikler ile donatılmış bir köylü kimliği yaratmaktadır. Şöyle ki, *Sefirin Kızı* ile televizyon ekranlarına yansıyan ve zihinlerimizde şemalaşan 'köylü', 'öteki' olarak konumlandırılmakta ve 'kentli' olanın daha üstün ve istendik niteliklerinden yoksunluğu ile damgalanmaktadır.

Buraya kadar geldiğimiz noktada, dizide köylünün toplumsal bir aktör olarak 'öteki' şeklinde damgalanmasında gördüğümüz belli söylem öğelerini ve mekanizmalarını yine dizinin olay örüntüsü içinde gördüğümüz karakterlerin gösterimi üzerinden tartıştık. Bu bağlamda, dizi karakterlerini Kress ve Van Leeuwen'in (2007) aktardığı şekilde temsili katılımcılar olarak düşünebiliriz. Bu karakterler ses ve görüntü içeren görsel metinler olarak kabul edebileceğimiz dizi metinlerindeki toplumsal aktörlerdir. Gerçek değerler ancak belli bir gerçekliği yepyeni bir gerçeklik içinde temsil ederler. Dizi açısından baktığımızda köylüyü kurgulanmış bir metin içinde belli toplumsal aktörleri temsil eden toplumsal aktörler olarak görmekteyiz. Bu noktada, neyi ve nasıl temsil ettikleri önem kazanmaktadır. Nare ve Sefir karakterlerinin doğrudan köylülerden farklı olduğunu ve köylü olan ama köylü gibi olmayan Efeoğlu Ailesi'nin kimi özellikleri ile diğer köylülerden ayrıştığını daha önce tartışmıştık. Şu durumda, temsili katılımcılar arasındaki yakınlık ve farklılığın toplumsal mesafe üzerinden gösterildiğini değerlendirebiliriz. Kentli olan ve köylü olan birbirinden toplumsal olarak uzaktır ve bu yüzden farklıdırlar.

Ancak burada, 'Bu temsili katılımcılar kimi temsil etmektedirler' sorunsalı yepyeni bir tartışma aşaması yaratmaktadır. Bu sorunsal, Kress ve Van Leeuwen'in (2007, ss. 114-154) ortaya koyduğu yeni bir ilişki türünü akıllara getirmektedir. Kress ve Van Leeuwen'e (2007, s. 114) göre metinler sadece temsili aktörleri barındırmazlar. Metinlerdeki anlam örgüsünün gerçekleşmesi ancak onu üreten ve alımlayan katılımcıların varlığı ile mümkündür. Bir başka deyişle, temsili katılımcılara ek olarak bir de etkileşimdeki katılımcıların varlığından söz edebiliriz. Şu durumda metin üreticisi ve onu alımlayanlar da toplumsal aktörler olarak metnin bir yanında bulunmaktadırlar. İşte tam bu noktada, yukarıda söz ettiğimiz sorunsala değinmek uygun olacaktır. Temsili katılımcılar gerçek hayatta metin üreten ve onu alımlayan katılımcıları temsil etmektedirler. Şöyle ki, dizileri yoğun şekilde takip eden bireyler zaman içinde televizyon karakterleri ile parasosyal ilişkiye girmekte ve ekranlarda gördükleri karakterlerle kendilerini özdeşleştirmektedirler (Ünür, 2013, s. 41). Gösterilen köylüler gibi olanlar kendilerini bu karakterlerle, Efeoğlu Ailesi gibi daha sentez bir yaşam biçimine sahip, örneğin kentleşme sonucu olarak köyden kente göçmüş ve kendilerini gecekondulaşma ve şehirleşme içinde bulanlar, kendilerini bu ailenin üyeleriyle ya da tamamen kentli bir yaşam biçimine sahip olanlar kendilerini kentli karakterlerle özdeş düşünebilirler. Bu da bize temsili katılımcılar ve etkileşimdeki katılımcılar arasındaki bir ilişkiyi göstermektedir.

Temsili katılımcılar ve etkileşimdeki katılımcılar arasındaki bu ilişki aslında etkileşimdeki katılımcıların temsili katılımcılar hakkındaki düşünce ve tutumlarını içermektedir (Kress & Van Leeuwen, 2007, s. 114). Şöyle ki, etkileşimdeki katılımcılar olarak izleyiciler ekranlardaki karakterlerle sembolik bir güç ilişkisi içinde bulunurlar. Kimilerini kendilerine yakın hissederken kimilerini dışlarlar. Böylesi bir durumda, ekrandaki karakterler ve onların temsil ettiği kimlik kalıplarına sembolik bir katılım ya da onlardan sembolik bir ayrışma gerçekleştirirler. Örneğin, Sancar karakteri sadece Sefir karakteri tarafından dışlanmaz, aşağılanmaz ve ötekileştirilmez. Ekran başındaki izleyiciler de benzer söylemsel eylemleri gerçekleştirirler. Şu durumda, etkileşimdeki katılımcılar da toplumsal aktörler olarak ayrıştırıcı ve ötekileştirici eylemlerin kılıcıları haline dönüşürler.

Etkileşimdeki katılımcılardan metin üreticilerini, dizi yapımcılarını, kısacası ekranın gerisindeki toplumsal aktörleri değerlendirdiğimiz de ise yine benzer bir süreç ile karşılaşabiliriz. Bu gruplar da toplumsal bilişten bireylerin bilişlerine sızarak söylemleri var eden belli zihinsel modellere sahiptir. Şu durumda, ortaya koydukları her türlü metin ve anlam üretiminde bu modellerin, dolayısıyla belli söylemlerin izine rastlamak mümkündür. Köylüler gibi gruplara dair olarak düşündükleri ve tutumları işte bu noktada kendini göstermektedir. Bu çerçevede, ürettikleri bütün karakter, metin ya da medyada belli kimliklerin ve

söylemlerin varlığı yadsınamaz. Şu durumda, temsili katılımcılarla bir ilişki içinde buldukları iddia edilebilir.

Kress ve Van Leeuwen'in (2007, ss. 114-154) öne sürdüğü son ilişki örüntüsü etkileşimdeki katılımcılar arasındaki ilişkiyi belirlemektedir. Bu ilişki biçimi toplumsal aktörler olarak ekran gerisinde ve ekran önünde olanların birbirine ya da birbirleri için yaptıklarını kapsamaktadır. Dizilerin temel amacının izleyicilerin zihin kontrolü ile var olan toplumsal, siyasal ve ekonomik sistemin pekiştirilmesi ve meşrulaştırılması olduğu (Akıner ve Birol, 2016; Ünür, 2013) düşünüldüğünde, bu ilişkinin daha çok ekran gerisinin ekran önünde kurduğu bir tahakküm şeklinde olduğu iddia edilebilir. Şöyle ki, televizyonlarda yayınlanan, dizilerde gösterilenler kapitalist sistemin bir dayatması şeklinde satılabilen olanlardır (Aydoğan, 2005, s. 41). Bir başka deyişle, fazla reyting ve dolayısıyla fazla reklam kazancı elde edebilen içerik yayınlanma olanağını bulmaktadır. Bu düzen içerisinde izlenme oranının artırılması gerekmektedir. Bu da ekran gerisi tarafından ekranda gösterilenlerin incelikte seçimi ve sunumu ile gerçekleştirilmektedir. Örnek olarak, Sancar karakterinin ve Efeoğlu Ailesi'nin üyelerinin belli tüketim öğeleri ile kentli bir yaşam içinde sunulması ile köylülüklerini arka plana atmaları ve bununla köylünün ve köylülüğün yepyeni bir bağlam içinde sunulması dizi karakterleri gibi benzer toplumsal sorunlar deneyimleyen izleyiciye hitap etmekte ve diziyle özdeşleşmesi sağlanmaktadır. Bu çerçevede ekran gerisi, hedef kitleye ulaşma ve onların içinde bulunduğu koşullar ve bu düzen içindeki örselenmişliklerini bulup yakalama (Oskay, 1998, s. 105) ve başat kültürüne hitap etme (Oskay, 2016, s. 17) gerekliliğini yerine getirmektedir. Bu durum *Sefirin Kızı* dizisi üzerinden köylülükleri ile örselenmiş ve köylülüklerinden sıyrılmaya çalışan köylülerin ekranlara yansımaları ile örneklendirilebilir. Neticede, var olan tüketim toplumu ve toplumsal düzen belli göstergesel kaynaklar ile kendini izleyiciye kabul ettirmekte ve böylelikle varlığını garanti altına almaktadır.

Sonuç olarak, *Sefirin Kızı* dizisindeki göstergesel kaynakların kullanımı ile ortaya konulan söylemsel pratikler, Ünür'ün (2013, s. 38) Türkiye televizyonlarındaki dizilerin köylü olanı sembolik bir imhaya maruz bıraktığı görüşünü doğrular niteliktedir. Bir başka deyişle, dizi söylemsel olarak köylünün birçok olumsuz gösterim ile yoğurulduğu ve köylünün ve köylülüğün ötekileştirildiği ve dışlanabileceğini gösteren bir anlamlar dünyası yaratmaktadır. Bunun sonucunda, dizi köy ile bağlantılı olanı daha istenmedik olarak etiketlemekte ve köylüyü ve köylülüğü damgalamaktadır. Toplumsal ayrışma ve ötekileşmelere neden olabilecek bu söylemsel gösterim aynı zamanda mevcut toplumsal ve ekonomik düzenin korunmasına da hizmet etmektedir. Köylü artık milletin efendisi olmaktan mahrum bırakılmakta, köylüden boşalan yeri tüketim toplumunun tahakkümü doldurmaktadır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynaklar

- Akıner, N & Birol, M. (2016). Türk eğlence endüstrisinde toplumsal kimlik temsilleri: "Yalan dünya" Dizisi. *TRT Akademi*, 1(1), 112-135.
- Akkoç, A. (2019). Geç Kapitalist dönemde başarı-başarısızlık: Dizi gerçeği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(4), 15-38.
- Aydoğan, F. (2005). New York'tan Nevşehir'e: Asmalı Konak. *Yeni Düşünceler*, 1(1), 173-183.
- Çelik, E. (2013). *Televizyon dizilerindeki Kürt kimliğinin temsili: Hayat Türküsü örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doyuran, L. (2018). Medyatik bir çalışma alanı olarak Eleştirel Söylem Çözümlemesi (Televizyon dizileri örneğinde). *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(4), 301-323.
- Erol, E. G. (2009). Asmalı Konak dizisi ve filmi üzerine anlatı kuramı açısından bir değerlendirme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 1(1), 100-114.
- Fairclough, N. (1995). *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. & Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. T. A. van Dijk (Yay. haz.), *Discourse studies: A multidisciplinary introduction*, Vol. 2 içinde (ss. 258-284) içinde. Londra: Sage.

- Goffman, E. (1963). *Notes on the management of spoiled identity*. Englewood, N. J.: Prentice Hall Inc.
- Gültekin-Akçay, Z. (2011). Türkiye'de bir dramedî türü: Mahalle dizileri. S. C. Yağcı-Aksel (Der.), *Beyaz Camın yerlileri: Dokunaklı öyküler-dokunaklı gerçeklikler* içinde (ss. 53-84). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Güven-Akdoğan, Ö. (2019). Kadınların finansal okuryazarlığı ve finansal becerileri üzerine bir yerli dizi analizi. *Selçuk İletişim Dergisi*, 12(1), 255-275.
- İlhan, V. (2014). *Medya çalışmalarında izleyici: Popüler bir tür olarak televizyon dizileri ve izlerkitle olarak gençler*. Ankara: Gece.
- Kress, G. (1990). Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Applied Linguistics* 11, 84-97.
- Kress, G. & Van Leeuwen, T. (2007). *Reading images—The grammar of visual design*. Londra: Routledge.
- Kökpınar-Kaya, E. (2017). Dilsel kod ve gösterge arayüzünde 'zengin' ve 'fakir' inşası: Bir yerli televizyon dizisinin eleştirel söylem çözümlemesi. *Sosyoloji Konferansları (Journal of Economy, Culture and Society)*, 56, 41-64.
- Kökpınar-Kaya, E. (2018). *The transformation of 'youth' through the social representations of disobedience: A critical semiotic overlook towards Turkish TV series*. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 15, 71-90.
- Oskay, Ü. (1998). *Yıkanmak istemeyen çocuklar olalım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi.
- Oskay, Ü. (2016). *Kirlenmek istemeyen çocuklar olalım*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Önk-Yıldırım, Ü. & Selçuk-Sönmez, S. (2014). Ekrandaki 'öteki': 2000 sonrası yerli dizilerde azınlıkların temsili. *Kültür ve İletişim*, 17(2), 174-201.
- Özdemir, H. (2018). Türkiye'de yerli televizyon dizilerinde toplumsal cinsiyet rolleri açısından kadının sunumu: Aşk-ı roman örneği. *Sınırsız Eğitim Araştırma Dergisi*, 3(1), 90-107.
- Özsoy, A. (2011). *Televizyon ve izleyici: Türkiye'de dönüşen televizyon kültürü ve izleyici*. Ankara: Ütopya.
- Özsoy, A. (2015). Yerli televizyon dizilerinde farklılaşan toplumsal cinsiyet temsilleri üzerine bir tartışma. Ş. Yavuz (Der.), *Toplumsal cinsiyet ve medya temsilleri* (ss. 226-246) içinde. İstanbul: Heyemola Yayınları.
- Sezgin, N. (2006). *Bir popüler kültür örneği olarak Kurtlar Vadisi Dizisi'nde erkek kimliğinin sunumu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünür, E. (2013). Türk televizyon dizilerinde toplumsal kimliklerin temsili. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(2), 32-42.
- Ünür, E. (2015). *Yerli dizilerdeki kimlik kalıpları*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünür, E. (2015b). Eğlence bağlamında suçun ve öteki kimliğinin meşrulaştırılması. Ulan İstanbul dizisinin analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 199-216.
- Van Dijk, T. A. (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society* 4, 249-283.
- Van Dijk, T. A. (1995). On macrostructures, mental models and other inventions. A brief personal history of the Kintsch-Van Dijk Theory. C. Weaver III, S. Mannes & C. R. Fletcher (Yay. haz.), *Discourse comprehension. Essays in honor of Walter Kintsch* içinde (ss. 383-410). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Van Dijk, T. A. (2000). Ideology and discourse. A Multidisciplinary introduction. Erişim tarihi 13.11.2015. <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf>
- Van Dijk, T. A. (2001). Critical Discourse Analysis. D. Tannen, D. Schiffrin & H. Hamilton (Yay. haz.), *The Handbook of Discourse Analysis* içinde (ss. 352-371). Oxford: Blackwell.
- Van Leeuwen, T. (1996). The representation of social actors. C. R. Caldas-Coulthard & M. Coulthard (Yay. haz.), *Texts and practices. Readings in Critical Discourse Analysis* içinde (ss. 32-70). Londra: Routledge.
- Van Leeuwen, T. (2005). *Introducing Social Semiotics*. Londra: Routledge.
- Van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Varol, S. F. (2014). Medyada yer alan temsillerin kimliklenme sürecindeki rolü. *The Journal of Academic Social Science Studies* 26, 301-313.
- Wodak, R. (2009). The semiotics of racism. A critical Discourse-Historical Analysis. J. Renkema (Yay. haz.), *Discourse, of course* içinde (ss. 311-326). Amsterdam: John Benjamins.
- Wodak, R. de Cillia, R., Reisigl, M. & Liebhart, K. (1999/2009). *The discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, R. & Meyer, M. (2001). *Methods in Critical Discourse Analysis*. Londra: Sage.
- Yağcı-Aksel, S. C. (2011). Yerli dizi serüveninde 37. sezon. S. C. Yağcı-Aksel (Der.), *Beyaz Camın yerlileri: Dokunaklı öyküler-dokunaklı gerçeklikler* (ss. 13-52) içinde. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Big Data, Digitization and New Surveillance Practices: New Decision-Making Culture and Panoptic Classification

Büyük Veri, Sayısallaştırma ve Yeni Gözetim Pratikleri: Yeni Karar Verme Kültürü ve Panoptik Sınıflandırma

Elif ÖZUZ DAĞDELEN*, Tuğça POYRAZ**

Abstract

Big data brings along a new decision-making culture through data mining aided decision-making mechanisms. One of the biggest sources of this mechanism is meta-data and that creates a suitable condition for mass-monitoring surveillance. The belief in these systems creates a discussion about usage of big data as a social classification tool, big data hubris, and big data divide. The aim of this study is to discuss the possible destructive results of big data especially as a social classification tool and new surveillance practices. In that point, this study focuses on the idea that big data paves the way to the new surveillance or dragnet surveillance practices and the possibility of social classification, and these might construct a world of increasing disadvantage. Through this panoptic sort, it comes with the problem of a serious power imbalance, simplification and decontextualization. It might result in the danger of loss of privacy and erosion of long-term privacy norms, a routine classification, manipulation of the future behaviors, antidemocratic control system, panoptic missort, data-antisubordination, abuse of civil rights and security problems.

Keywords: Big data divide, surveillance, panoptic sort, social classification.

Öz

Büyük veri, veri madenciliği destekli karar verme mekanizmaları aracılığıyla yeni karar verme kültürünü beraberinde getirmektedir. Bu mekanizmanın en büyük kaynaklarından biri meta-veridir ve kitlesel gözetim için uygun koşulları oluşturmaktadır. Bu sistemlere olan inanç, büyük verinin bir sosyal sınıflandırma aracı olarak kullanımı, büyük veri kibri ve büyük veri ayrımı hakkında bir tartışma yaratmaktadır. Bu çalışmanın amacı, özellikle bir sosyal sınıflandırma aracı olarak büyük verinin olası yıkıcı sonuçlarını ve yeni gözetim pratiklerini tartışmaktır. Bu noktada, bu çalışma, büyük verinin yeni gözetleme veya gizli ağ gözetleme pratiklerine ve sosyal sınıflandırma olasılığına yol açtığı ve bunların giderek dezavantajlı bir dünya kurabileceği fikrine odaklanmaktadır. Bu panoptik sınıflandırma sebebiyle, ciddi bir güç dengesizliği, basitleştirme ve bağlamsızlaştırma sorunu ortaya çıkmaktadır. Mahremiyet kaybı tehlikesi ve uzun vadeli mahremiyet normlarının aşınması, rutin sınıflandırma, gelecekteki davranışların manipüle edilmesi, antidemokratik kontrol sistemi, panoptik yanlış sınıflandırma, veriyi ikinci konuma tabii tutma, medeni hakların kötüye kullanılması ve güvenlik sorunları ile sonuçlanabilmektedir.

Anahtar sözcükler: Büyük veri ayrımı, gözetim, panoptik sınıflandırma, sosyal sınıflandırma.

* Res. Asst., Başkent University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology. E-mail: elifozuz4@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6567-268X

** Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Sociology. E-mail: tpoyraz@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3717-4728

Introduction

Data mining assisted decision-making mechanisms are the mechanisms that emerge because of the process of collecting, storing and then evaluating the surveillance resources required for big data surveillance with other mechanisms to obtain big data, and then evaluating them with the necessary analysis tools. These mechanisms are used in many areas based on data surveillance. These mechanisms are used in different areas like “tracking and evaluating disease distributions, tracking business trends, mapping crime patterns, analyzing web traffic, predicting everything from the weather to the behavior of individuals in economic markets” (Andrejevic and Gates, 2014, p. 185). One of the biggest sources of this mechanism is meta-data. Meta-data is information that identifies, describes, locates, or facilitates access, use and management of a source of information in the digital ecosystem, such as e-mail (Lokke, 2020, p. 40). Meta-data is crucial because of its capacity to turn into content that can be used in decision making through cross-linking. Lokke sees the rise in the capability to process meta-data as the driving force behind mass monitoring by explaining that the storage of every e-mail, SMS and phone call resulted in mass surveillance in contrast to surveillance of small groups or individuals. He explains the transformation of meta-data to content with an example while showing that the content is a combination of metadata. If a person saw a doctor, then researched HIV information, and then emailed a pharmacy, cross-linking shows that a lot of information can be obtained about this person (Lokke, 2020, pp. 41-42). In this process, individual is only looking for information through digital media channels but there are no identified restrictions about personal privacy and consent. However, because of the transformation of meta-data to content through cross linking and other analysis systems of big data, any information about an individual become a number under mass surveillance systems. It is called digitization in digital sociology, it is a compilation of information gathered about people, namely big data, through algorithms, and the pouring of human movement and even emotion into numerical data. As a result of this situation, the process created by all social, cultural, political and economic conditions in society is called 'digitalization' (Özuz, 2018, p. 55).

Dataization is a current phenomenon that explains the digitization of human life through digital information. It operates with two key elements of dataization: the external collection, distribution and storage of data, and value creation processes that include monetization as well as state control and cultural production. Dataization consists of “two processes: the transformation of human life into data through processes of quantification, and the generation of different kinds of value from data” (Mejias and Couldry, 2019). This digitization proceeds not only in the form of systems evaluating the individual, but also in the form of taking this digitization into consideration while self evaluating. The development of digital technologies facilitates both data collection and access to digitization. Social media platforms and self-monitoring tools that contribute to production, value production and the process of self-evaluation of the individual in this way are explained by the concept of "commensuration" in digital sociology. The ability to produce goals and make predictions about individuals through these means is conceptualized as "algorithmic manipulation". Lupton takes sexual activity and self-monitoring practices as examples. She states that even a physical and privacy-related subject such as sexual experience has become a situation that can be compared with self-monitoring practices and transformed into digital data. In this way, not only digitization and dataization occur but at the same time it is possible to form certain types and patterns in sexuality (2016). This entire process is conceptualized as the ideology of dataism. In the words of Jose Van Dijck, the ideology of dataism is the increase in belief in its objectivity, the belief that “metadata is a raw material of social life, and the disappearance of the opacity of data science” (Andrejevic & Gates, 2014).

In such circumstances, mass surveillance system creates a situation in which it is unknown who watches whom and for what purpose. Furthermore, regarding the privacy issue in big data analysis, the consent of individuals or the awareness of the masses about the ways in which their data is obtained constitute the main critical points to be discussed. Lyon states that questions about privacy are much more complex than they used to be. Referring to the concept of secrecy in Simmel's sociological work, he reminds us that keeping secrets is especially important in terms of social interaction and that what we know about people gives information about how we are related to them (Bauman and Lyon, 2020, p. 39). That is why big data makes this issue more complex because of the owner of this data lost its control and the usage of

this data become blurred. Lokke says that human biology is social and humans intent to share their personal information with others, so privacy is not the opposite of the public, but the issue is here that whether the owner decides to share this information and with whom (Lokke, 2020, p. 21). Because of the development and usage of big data, algorithmic manipulation becomes much more easier and big data and new surveillance practices create a significant power inequality especially in accordance with the aim of the utilization because of new decision-making culture they create. To discuss the power of big data through digitization and new surveillance practices as a social classification tool, this article firstly looks at the emergence and development of big data and sociological background of it. Then, panoptic to post-panoptic, theoretical perspectives of today's surveillance practices as a tool for social classification, are explained briefly. Then an attempt is made to establish relationship between big data divide and panoptic sort. Lastly, in the discussion and conclusion section, the possible results of these processes are discussed with both technical and sociological aspects.

Utilization of Big Data

The most common use of big data and the mechanisms in which it is used are surveillance practices, as this study will be based on. But the use of these surveillance practices is not "traditional surveillance practices." It involves "new surveillance practices". While the basic principle in traditional surveillance is the surveillance of people who are thought to pose a kind of risk, the new surveillance involves the collection of data about everyone and is called "dragnet" surveillance practices. The biggest development that provides surveillance practices in the form of dredging network is an automated, continuous and even routinized data collection and processing process, which is easily performed with big data from a distance, has low visibility or is completely invisible. The necessity of evaluating this issue and discussing its use in society is to ensure the adequacy of the practices that individuals must participate in today for their inclusion in this system. All messaging used for communication, phone calls, e-mails, travels, hospital records, use of social media accounts, use of internet banking, expenditures made with credit cards, all purchases made from shopping sites, etc. are part of big data stored and algorithms.

Stating that big data surveillance will have social consequences in terms of law and social inequality, Brayne summarizes these as the increase in the use of big data as risk assessments through risk, the use of data for predictive purposes, mass surveillance, and data surveillance covering everyone, including information from more different institutions of data systems (Brayne, 2017, p. 82). It is known that big data is not used only to spy on people or to ensure public safety through methods such as visual surveillance. One of the most up-to-date and frequently discussed examples of big data surveillance in the literature, and even the most used one, stands out as Google's Influenza Trends Project. The fact that in 2008, Google created algorithms based on IP addresses to detect where diseases such as influenza spread, the regions with a high frequency and to take precautions, which is just one example of the use of big data surveillance in the field of health.

Technologically supported surveillance practices have become a general management tool in private and public spaces. Stating that there are two theoretical approaches to the question of why big data is especially preferred as an institutional practice, Brayne classifies them as technical/rational approach and institutional approach. In both approaches, it is stated that institutions are based on their own interests, but the reactions of actors to big data analysis are different. From a technical perspective, big data is seen as a tool for corporate actors to improve forecasts, fill analytical gaps and use scarce resources more effectively. In the institutional approach, the role of culture is emphasized, big data analytics can be used to provide legitimacy, not to increase efficiency. Big data replaces human decision-making mechanisms with automatic decisions (2017, p. 980). For example, in the traditional surveillance practices, the aim was to surveil the criminals and provide safety for other people in the society like it is mentioned in the technical perspective but in the new surveillance practices everybody is included, and aim might turn into a different agenda like it is mentioned in the institutional approach. According to institutional theory, new undesirable consequences occur when a recent technology is built on top of an old institutional structure. In the sense of big data, the transformation of individual actions into "objective" data may lead to undesirable results

such as simplification, decontextualization and privileged measurable complex social phenomena in the big data environment (ibid. p. 1004). The use of big data is also related to space, resources and storage capacity, and who has access to cloud data and provides the material means is also effective.

In that point, the principle of functional efficacy comes around. It represents the benefit that people or institutions try to achieve in various goals, especially by using algorithms, social recommendation system and analysis of the click sequences. In a sense, the functional benefit might be about achieving for various goals like predicting or manipulating by investigating any information obtained through digital surveillance like a person's or masses preferences about buying books, clicking on some links, or watching movies. The question at that point is what the real benefit or real function is, and whom these benefits and or functions are for? It is seen that it is not that simple as basic targeting of consumption patterns. It is about the power of the processing of big data. Bridle explains it in a very striking way:

Processing first maps and models the culture, and then takes over its control. Google first set out to catalog everything that humanity knew, and then became the source, the determinant of this information: it became what people thought. Facebook first attempted to map the connections between people—the social graph—and then became the platform on which these connections were made, and irreversibly reshaped social relations. Just like an air control system that mistook flocks of migratory birds as bomber squadrons, software cannot distinguish between its model of the world and reality, and once we are conditioned, the same goes for us. (Bridle, 2020, p. 49)

In addition to these situations, the new surveillance or dragnet surveillance practices create a problem of data hubris that is a critique to belief in the possibility of predicting everything through big data and datafication. The goal of correlation replaces explanation and causation to reach the goal of prediction in data mining-supported decision-making mechanisms based on big data analysis. The fact that correlation can be reached between the two variables is not sufficient to support this assessment as correct. "Algorithmic correlations and predictions: they do not provide us with underlying common-sense explanations, but in some cases, they enable us to understand the incomprehensible findings that make them more complex" (Andrejevic and Gates, 2014, p. 185). Bridle comments on that situation as the magic of big data in an ironic way because he sees big data fallacy as the logical consequence of scientific reductionism. He gives an example of "GPS Deaths." In an arid region where there are many roads with impassable warnings and the temperature reaches fifty degrees during the day, you will die if you get lost. In the examples mentioned above, the GPS signal was neither obscured nor deflected. "A simple question was asked to the computer, and it answered – and people believed that answer to death" (Bridle, 2020, p. 52).

Another example of utilization of big data might be the application of big data by states. Big data and its supportive technologies, especially with the support of social media tools and digital media technologies, enable states to evaluate, control and in some cases even surveil their citizens. One of the most recent examples of this is the Chinese State Council's redefining the concept of social trust in 2014 in line with the "Draft Program for the Construction of the Social Trust System" and creating a new system called the "Social Credit System" or "Artificial Intelligence Supported Social Scoring System", by taking advantage of all the innovations provided by digital. With this system, people's attitudes and behaviors in the places they are physically present and every movement in the social media areas, tools, or platforms that have now acquired a real "space" meaning are collected. The collected information is transformed into data by algorithms. While determining the scores of the individuals, many factors such as their social habitus, their use of social media, their participation in social responsibility projects, whether they comply with the norms, values and laws deemed appropriate in the society are brought together and scoring is conducted in this way. The thing that allows a system to be established in this way is digital surveillance systems (big data as the main source), which is one of the most fundamental subjects of digital sociology. Digital surveillance is not just using physical surveillance technology tools such as cameras in the application area to establish a social credit system as China did; it also tries to explain the thought systems operating in the background in social and individual sense based on surveillance. In this sense, this system causes the concept of social trust

to be questioned again in societies with the use of face recognition technologies, social media, artificial intelligence technologies and robot birds. Although China is shown as an extreme example, in digital societies, individuals' data in digital platforms, social media and e-mail accounts, which websites they browse, what kind of internet searches they make, phone conversations, conversations in messaging applications are under investigation all the time by both international companies and governments. It is seen that these data can be collected and used by algorithms. NetzDG law has been enacted just for this purpose in Germany, the establishment of the e-Security Commissioner in Australia, a special law for digital media for hate speech in France, the obligation to keep the data of its own citizens on servers within the borders of the country in Russia, the prohibition of Google, Twitter and Whatsapp and the obligatory use of applications such as "national" Weibo, Baidu, Wechat in China are also indicators of how current and important the issue is. In this sense, the data of the individual is faced with "datafication" and the "dataveillance", which means providing social control and social classification with data and this is done with surveillance technologies. It results in the gamification of trust.

While the concept of social trust is shaped within the digital culture created by digitalization in society, it is thought that in a sense, "social engineering" may appear with completely new sociological phenomena such as the use of power and subjectification technologies, reputation scoring, and profiling. This process points to the emergence of data-driven management and regulatory systems based on traceability or computability. As was the subject of the "Nosedive" episode of the Black Mirror series, which has many episodes with its scenarios that can be considered as dystopias in the field of digital sociology, as it was discussed years ago, the fact that mobile devices gradually become a part of the individual is followed by the process of the formation of "technological habitus", the quantification of the body and identity and "quantification" of individuals. The analysis of social parameters by distinguishing social habitus with terms such as sphere of influence and inner circle, and even the emergence of new professions with the responsibility of increasing the scores of individuals with low social parameters reveals that none of these are dystopias. The point here is, there comes the issue that big data and its supportive systems are doing "social sorting" by using mass surveillance products. This sorting might be discussed under the sociological issue of big data divide. Two of the biggest problems in big data divide might be thought as big data hubris and data antisubordination.

Emergence and Development of Big Data: Sociological Background

Big Data has emerged and has been developing since data became a new raw material in the social and the business world and a product almost equal to capital and labor. With the development of information technologies, the collection of individual and mass data actively by bringing together various systems, and the necessity of processing, storing, and analyzing these data, all processes have supported each other. Chen, Mao and Liu show that the amount of data obtained until 2003 could be produced in 2 days in 2011; 750 million photos uploaded to Facebook, storage capacity of the American manufacturing industry reaching 966 petabytes in 2009; RFID (Radio Frequency Identification Technology) tags, which are used to identify objects with electronic codes, reached 209 billion in 2021, from 12 million in 2011; the amount of data produced by smart city projects in China reaches 200 petabytes; personal location data reaching \$800 billion in 10 years (2014, pp. 172-173).

By scanning the cholera epidemic in 1854 and revealing that the water pump on a street caused this disease, it is said that Dr. John Snow laid the foundations of advanced data processing and indeed Big Data in its modern form (Lokke, 2020, p. 59). Its historical development is as follows: The emergence of "database machines" in 1970, the establishment of the parallel database named "Share Nothing" in 1980 to meet the increasing data volume, the establishment of the Teradata System in 1986 as the first successful commercial parallel database system, and the establishment of the Teradata System in 1990. It is seen that there are more technical processes like the spread of parallel database systems (Chen, Mao, and Liu, 2014). In fact, because of the Vs (Volume, Variety, Velocity and Veracity) of the data, the processes such as storage, analysis and processing become more difficult, the usage area of big data has developed with the creation of statistical and modeling programs by large companies. One of them is Google's GFS and

MapReduce Programming models. In 2005, Roger Mogoulas of O'Reilly Media first introduced the concept of "Big Data" to describe the large amount of data that current data processing approaches cannot manage due to complexity and size. However, the development of Big Data as a research and scientific subject has been going on since the 1970s (Subudhi, Rout and Ghosh, 2019, p. 26131).

In addition to these technical processes, Tüfekçi evaluates the rise of big data on a sociological basis with five intertwined dynamics. These dynamics are: "Moving from demographics to individualized targeting, the power and obscurity of computational modeling, use of persuasive behavioral science, digital media's provision of dynamic real-time experimentation and the formation of new political brokers who have data or social media circles" (Tufekci, 2014, p. 1).

With all these processes, big data has become a system that has the power to collect data about "everyone" and can be validated in the public domain. The biggest controversial point of big data is that it allows mass surveillance and data collection as well as targeted groups. The fact that the collected data is "included with everyone concerned" is not an equality. The fact that it is based on the idea of spying on everyone and treating everyone as a "target" or "suspect" is one of the most important points in big data becoming a sociological issue. By whom the compiled data is collected, how it is gathered, whether individuals or societies participate in the approval mechanisms in this process or have a choice, the measures taken by the states in this regard or the level of awareness, how international relations are affected by these processes, and especially those who have power in terms of computational modeling these are the main questions. Questioning the power gained by the state or third-party organizations has also revealed the necessity of evaluating and questioning big data as big brother. The use of the obtained data for real persuasion or manipulation has manifested itself in many international events (such as Facebook and the American elections), the dynamic real-time experimentation opportunity of digital media has changed the balance of power on all social, economic, cultural, and political grounds.

What is tried to be emphasized in this study is that the foundations of mass surveillance and surveillance societies come together with historical social events as well as the initial technical processes and gain a different dimension. When the historical development of the functioning of big data and basically the surveillance process is investigated sociologically, the processes that contribute to these processes are expressed as follows: "The emergence of nation-states in the 19th century, the transatlantic slave trade, bureaucratization, rationalization, and modern forms of government in the 19th and 20th centuries were influential in the functioning of the surveillance process. In addition, risk management practices in the 20th century have also contributed to these processes" (Brayne, 2017, p. 978). To put it simply, all these historical developments have led the development and transformation of big data, both directly and indirectly, to the importance of surveillance and accelerated it.

The basis of big data and algorithmic management discussions is about the participatory culture approach, user-oriented content production and production processes that contribute to the changes and transformations that have occurred after Web 2.0. The data collection, storage, and processing power of social media platforms or third parties in the legal sense have also taken place as the most effective discussions on algorithmic management and data privacy issues in the transformation of big data into a sociological phenomenon. The UGC (User Oriented Content) has not only formed the basis of a participatory culture but also a new decision-making culture. Big data is creating a new culture of decision-making and in that when tough questions are asked such as what the data says, where the data came from, what kind of analysis it went through, how confident it is about the results, data now offers the best estimates (Mcafee and Brynjolfsson, 2012, pp. 4-9). However, evaluating that as best estimate might be rethought with big data hubris. While big data is thought to be an effective and powerful tool in all the aforementioned areas, it is also frequently stated in the literature that it has become a trendy concept recently and might be the next new disruptive technology and due to the big data hubris, researchers might completely abandon traditional methods in data analysis and reach wrong conclusions by focusing entirely on big data without considering validity and reliability or without considering the content of the data. To avoid this, an interdisciplinary approach should be taken, which also combines a technological, legal, and economic perspective (Scherman, Hemsén, Buchmüller et al., 2014, pp. 261-263). In a sociological point of view, like Bauman and Lyon put it in this way: "The statistics and software logic that drives today's surveillance yield

results with uncanny consistency. Not only are 'Arabs' and 'Muslims' subjected to more 'random' scrutiny at airports than other people; at the same time, as Oscar Gandy points out, the social classification created by contemporary consumer surveillance constructs a world of 'increasing disadvantage'" (Bauman and Lyon, 2020, p. 25).

Theoretical Perspectives of Today's Surveillance Practices as a Tool for Social Classification: Panoptic to Post-Panoptic

The word 'Surveillance' was formed by the combination of word roots meaning "sur" (from above), "veillance" (watching), watching from above, and gained meanings such as monitoring, especially with CCTV cameras for a long time. Panoptic and post-panoptic surveillance studies are based on French post-structuralist and postmodern philosophies. Poster used the concept of superpanopticon in 1990, Haggerty and Ericson developed the concept of "surveillance assemblage" in 2000 based on the work of Deleuze and Guattari in 1987, and Mann developed the concept of "sousveillance" (Bogard, 2012). But all these studies are based on the panopticon. The known Panopticon, as designed by Bentham, and used in Foucault's theories, is a scheme that allows guards to observe prisoners while they are invisible from a central surveillance or inspection tower (Bentham and Božovič, 1995, p. 6).

Looking at the foundations of surveillance theory, Bentham's liberal project shaping the architectural design of a prison and other buildings and Foucault's use of it with a disciplinary analysis to talk about institutions and society stand out. Post-panoptic surveillance theories, which move away from the panopticon and develop alternative theoretical frameworks, stand out with Deleuze and Guattari's bureaucratic control societies and the east of a computerized, network-based society, Haggerty, and Ericson's surveillance community concept and Zuboff's theories of surveillance capitalism. Contemporary surveillance theories are characterized by improvements and additions to the main conceptual framework, while new types of panopticons include concepts such as digital surveillance, more user-centered participation and resistance perspectives (Galic, Timan, & Koops, 2016). In the first, there is a type of surveillance in the form of the architecture of power and the self-discipline of power, not just direct; in the second, there is a dispersed form of monitoring, dealing with "data doubles" rather than physically individuals; in the third, it is a distinction that includes concepts such as data surveillance, access, social classification, and dataization. In that study, due to the aim of seeing the big data's role in shaping social classification actions, like in the third type of surveillance studies, Oscar Gandy's surveillance as panoptic classification and Bogard's simulated surveillance are emphasized by relating with other sociological theories of surveillance especially with digital surveillance and new surveillance practices.

Surveillance as panoptic classification¹, it is a type of surveillance defined by H. Oscar Gandy Jr. based on the theories of Michel Foucault, Karl Marx, Max Weber, and Jacques Ellul. He takes perspectives from Max Weber - the role of knowledge in legitimizing the efforts of institutions to maintain predictability in their operations, from Ellul - the definition of technology that will include the philosophy and ideology of efficiency, as well as the hardware, software, and expertise necessary to achieve the goals of advancing panoptic sorting and reducing uncertainty, from Foucault - an appropriate description of the role of surveillance in the technology of power. Though the idea of adopting panopticism as its recipe and the disciplinary logic of surveillance, Giddens' theory of structuration, the idea of routine patterns of interaction between individuals and institutions, the action of knowledgeable agents from Marx and Giddens, produces

---

¹ First edition of Gandy's book on Panoptic Classification, "The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information" 1993; the second edition is in 2021. Gandy also says that he added many innovations to the second edition, as there were so many changes in communication technologies and digitalization processes during this process. The most important of these is the emphasis on enormous amounts of data, as it is within the scope of this thesis. "The thing that has changed the most since the first edition has been the development of internet-connected digital technologies developed to differentiate individuals and various groups, with data obtained by processing large amounts of data obtained algorithmically" (Penn Today, 2021). For more details, see Gandy Jr., 2021.

and reproduces the world that must be continually challenged, this world will never be faithful to our design (Gandy Jr., 1996).

Oscar Gandy considers Giddens' theory of structuration important in finding a middle ground between hegemonic theories of domination, George Gerbner's theory of cultivation, and the near-absolute denial of external influence by some of the extreme culture theorists. Haggerty and Ericson introduced the Giddens's concept of "disturbance" as part of the "surveillant assemblage" that facilitated the creation of data doubles, "a replica of persons and lives," without being limited to a control tower, where power could be used remotely. He considers it is particularly important to understand its functioning (Gandy Jr, 2021, p. 2). It is one of the most important characteristics of new surveillance practices, it is based on the logic that power could be used remotely when people who thought they are under a surveillance, especially with new digital media technologies and because of data doubles.

Surveillance assemblage today includes many operations such as sorting, processing, recalling information. When Deleuze and Guattari's concept of assemblage is examined, it is seen that there is a distinction in horizontal and vertical axes. While the horizontal axis consists of two parts, content and expression, there are borders and unrestricted areas on the vertical axis. Although it is a heavy concept conceptually, Bogard explains the surveillance assemblage in two ways as "machinic" and "enunciative" using Foucault examples, based on the definition of Deleuze and Guattari. Divergent material flows are compounded or demarcated by the machinic assembly of surveillance. The function of prison is splitting and surrounding space, discerning bodies, or attaching them together into larger operational unity, bringing their collective flows all together as a machine and that typifies its disciplinary function like Foucault asserts that. Besides, the enunciative assemblage, by allocating non-corporeal conversions or events to bodies such as embodied actions and passions, is identified as a collective attribute machine. The most obvious function of this is the "correct" and "normal" references over this example (ibid., 2006, pp. 103-104). With this theoretical background, the subject that Bogard tries to interpret is that disciplinary surveillance can be thought of as a machinic assemblage in the sense that it sets boundaries, adjusts time and space, uses surveillance and classification mechanisms as a control strategy, but in the new society, control changes with new modes of information and simulation, and control is shaped by them (Haggerty and Ericson, 2019).

With these new modes, Bogard considers simulation as a post-panoptic control strategy. Referring to Baudrillard's concept of simulation, he states that simulation is a reproduction that refers to the real model but becomes "more real than real" or "hyperreality" in the process. At some point, simulation is also defined as something that masks the absence of reality. When we look at post-panoptic societies with Baudrillard's logic, it is seen that data mining and information clouds replace the visible areas organized by the panopticon, and doors, locks, keys, and entry are replaced by passwords, pin codes and encryption tools. Bogard conceptualizes this type of postmodern control as 'simulated surveillance'. As Baudrillard states, the collapse of the reality principle reverses causality in panoptic control. In disciplinary machines, justification comes before judgment. While panoptic surveillance aims to produce automatic obedience, it still reacts to and categorizes the events it describes before transmitting this information to the authorities determining its ultimate importance. In control societies, reasoning is much more initiative-taking, the simulation model configures the production and meaning of events and decides in advance (Bogard, 2012, pp. 32-35). In terms of the future of simulation surveillance, it is highlighted that haptic technologies are emphasized, and it is emphasized that the dimension of surveillance is completely different from the panoptic order and reaches much different technical and social dimensions instead of confinement. One of the striking points in Bogard's discussion stands out as the fact that social control does not remain within certain limits thanks to new simulation technologies and new control mechanisms positioning themselves in global capitalism. With this process, control becomes more inclusive, discipline moves into cyberspace, turns into simulation, and becomes hyperreality, reconstructed. In this sense, surveillance takes place not with centralized hierarchical surveillance or centralized powers, but with simulated softer forms (Haggerty and Ericson, 2019).

These simulated softer forms of "new surveillance practices" take place in Bauman and Lyon's work of liquid surveillance. Liquid surveillance is Bauman's work in which the framework of today's surveillance practices is considered with the liquid modernity of his previous work. This study consists of Lyon and Bauman's discussions by e-mail on the subject. The liquidity of today's surveillance can be seen in ever-

changing social media platforms for its users to collaborate with providers to develop new forms of communication and identity creation. “As information about our daily lives becomes transparent to the agencies that spy on us, it becomes more difficult to understand their own activities. As power moves with the speed of electronic signals through the volatility of fluid modernity, transparency increases for some and decreases at the same rate for others” (Bauman and Lyon, 2020, p. 24). In particular, the concepts of DIY-do it yourself and adiaphorization stand out. While do-it-yourself surveillance represents the process that occurs with the transition of surveillance from the ruler to the ruled, adiaphorization is defined as the process of setting aside moral and ethical questions for action, it is stated that this action can be to take something or pull the trigger (Finn, 2014). The second dimension of adiaphorization is data that can be processed, analyzed, combined with other data, and then reintroduced as data copies, either bodily (such as biometrics and DNA) or body-induced (such as being online, using access cards, and showing identification) (Bauman and Lyon, 2020, p. 19).

In do-it-yourself surveillance, it is emphasized that consumers (and at that point everybody who are under surveillance) are commodified and recommodified, individuals transforming themselves into commodities and a salable commodity (Bauman and Lyon, 2020, pp. 46-47). Inspired by Ernst Gellner's thought, pre-modernity is compared as a wild culture that does not need care, and modern as a garden culture that behooves perpetual care and control for weeds. Surveillance and education are also responsible for the demolition of popular culture and the cultivation of compatible plants in this process (Lyon, 2010). Lyon defines liquid surveillance as “something that defines today's regimes of visibility well, characterized by data flows, mutating surveillance agencies, and the targeting and categorization of everyone.” With the concept of Liquid Surveillance, the reduction of the body to data creates a situation where data doubles, on which life opportunities and choices depend, become more important instead of our real lives and the stories we tell about them (Lyon, 2010, p. 325). Bauman, who also published an article titled "Never Be Alone Again", evaluates the death of anonymity due to the internet as our killing of our right to privacy with our consent, and that new and improved UAVs (unmanned aerial vehicles) will be programmed to fly on their own, and will be updated with the aim of inconspicuous design studies. saying, “No one knows whether or when a bee-bird will land on its sill” (Bauman and Lyon, 2020, pp. 32-35).

Big Data Divide: Big Data as A Social Classification Tool

As the most important aspects of big data in terms of social sciences stand out when a literature review is made, the social subject gives a kind of "approval" to sharing his/her data with a sense of acceptance in order not to stay away from direct systems, or without his consent or lack of sufficient knowledge and consciousness, and this perception of consent is constantly questioned. It is mostly seen dangerous because machines create the perception that individuals know them better than themselves in all systems that support it, and its future is not known for what purposes it is used. The formation of personal information networks occurs not only with the movements of individuals in an area, but also with all personal devices, social networks, all other applications and devices. New surveillance practices come with much more serious big data divide problem when they are compared with the traditional ones. Big Data Divide refers to the asymmetrical relationship between the people who collect, store and mine the data and the target group whose data is collected (Andrejevic, 2014, p. 1674). What is important at this point is the power imbalances in the digital age and the public attitude towards the collection and use of personal data. One of the main reasons for the emergence of the big data divide is related to qualifications. Andrejevic conceptualizes the two groups that emerge depending on these competencies as “Big Data Rich” and “Big Data Poor” (2014, p. 1675). Digital surveillance practices widen the gap between people who have power in that sense or not. The reason for such a separation in terms of big data existence is based on the expensive technological infrastructures, expensive data sets, software, processing power and expertise needed to access and control big data analysis (ibid. p. 1675).

Today, it is striking that the collection of big data based on will and consent is done under the name of "Informed Consent Form", which is a process that supports big data divide. The weakness here is that the ownership and control over information and communication technologies is based only on the Big Data

Rich. It is emphasized that the group conceptualized as the Big Data Poor is also weak in terms of knowledge-based decision making and that the consent given is not actually a kind of consent or at least it is a subject that needs to be discussed. Systems that support the sense of powerlessness are based on the proliferation of “monitoring technologies” that allow data to be collected online and offline.

Big Data Divide is related with the Gandy’s concept of "Panoptic Sort" in the development of discriminatory technologies and making future predictions. The point that Gandy bases this on is the idea that calculation systems and social classification began to occur in the era of modern bureaucratic rationality, and that it is a continuation of the bank, home and insurance industries from the Taylorist "Scientific Management" systems in the mid-20th century (Andrejevic, 2014, p. 1677). The fact that the data speaks for itself with the “End of Theory” discussion, which is the suggestion of Chris Anderson, who is known and widely included in the literature. Anderson calls this the "Petabyte Age". This divide and social classification through new surveillance practices should be thought again with big data hubris like it is explained above. The concept of “Surveillance Simulation,” mentioned by William Bogard, helps to discuss how the system and indeed the Big Data Rich and Big Data Poor can manipulate the data of the Big Data Poor to use it for their own benefit economically, socially, culturally or politically. An example would be that health insurers use customer data to reduce coverage to avoid incurring large just-in-time healthcare costs. In terms of the sociology of digital surveillance, David Lyon and Bauman’s conceptualization “liquid surveillance” that brings all these concepts together and gives meaning and definition of "Surveillance as Social Classification" examines in detail in terms of defining how new surveillance practices because of digitization and big data identify identities and attribute values.

Discussion and Conclusion

The panoptic classification, created with this theoretical background, is a complex discriminatory technology. Panoptic is called "all-encompassing" because individuals consider all information about individual status behavior potentially useful in producing intelligence about a person's economic worth. Based on these estimates, people are divided into categories (Gandy Jr., 1996, p. 133). In panoptic classification, personal information has three distinct functions. These are: identification, classification and assessment. After the identification phase is conducted using the information of the persons, certain types are created based on these data, and here, with the concepts of Foucault, the exercise of power and disciplinary isolation occur. In the classification phase, a differentiation process is aimed by minimizing the uncertainty about the future behavior of individuals. In the evaluation part, the classification is completed with preprocessing and estimating software (ibid. p. 136).

This classification highlights the data collection cooperation between companies and government and the process that this cooperation poses a threat to individual privacy. As in the example of Snowden, which is often mentioned in other surveillance discussions, the National Security Agency in the United States collects data about individuals and monitors all kinds of movements of its citizens with a program called PRISM, and the emergence of big data and control power reveals the danger of loss of privacy and social classification by group of big data rich. In Sullivan's words, Gandy said that at a time when Google was not yet built and computing power was extremely low, organizations such as Equifax, TRW, and the Direct Marketing Association were accumulating huge repositories of consumer data using individuals' data, combined with complex matching algorithms with government databases such as censuses. He warns that it is monitored, including sensitive privileged information about individuals. The crucial point here is that the routine classification of personal data has turned into a powerful form of institutional power (2014). Companies contract with independent agents and consultants to provide strategic information subsidies, and while these relationships are sometimes kept private and confidential, relationships are sometimes announced for their benefits to the public (Gandy, 2003, p. 289). In general, it is thought that such a panoptic classification, whether announced or not, will lead to an anti-democratic control system. The panoptic classification system is becoming a more effective system with developments such as social media platforms, which were developed in addition to the way it was designed at that time and were even more

convenient for collecting data. According to Sullivan, who states the four main reasons why the data panopticon has become more effective, these are listed as follows:

1. Software has a main place in social, commercial, and political systems and they all support each other
2. Increasing importance of metadata in routing, storing and classifying information
3. Global data collection and retrieval business
4. Blurring the lines between corporate and government data mining. (Sullivan, 2014)

Campbell and Carlson highlight the great inequality in the relationship between the providers and consumers of products and services in the market, as one of the most important points that Gandy makes with the panoptic classification. What makes this relationship so unequal is that individuals have difficulty in sharing their personal information (Campbell & Carlson, 2002, p. 591). In addition to this inequality, Blevis, who tries to examine Gandy's work with the current digital media technologies and especially the concept of big data and based on the traditional Marxist critique in Gandy's view, panoptic classification is a method that defines, classifies and identifies consumers by stealing a kind of additional value that occurs with their individual information. Stating that it is a power technology that evaluates power, he says that panoptic classification produces inequality not only based on economic value, but also based on race, gender, age, class and culture. In today's online data collection and panoptic machine logic, it is concluded that the personal information of individuals is misrepresented. In this sense, the panoptic classification becomes an incorrect classification (the concept of panoptic sort is considered as a panoptic missort at this point). While the data is processed, reproduced and standardized in terms of meaning, wrong measurement and miscalculation occur (Blevis, 2016, p. 29). As a result, according to Gandy's own observations, surveillance builds a cumulative disadvantaged world (Pero, 2015, p. 478).

The most discussed issue with the concept of big data in the literature is inclusion, emphasizing privacy and civil rights. However, it is also important to emphasize the issue of exclusion. Exclusion also needs to be considered based on the threat of equality and privacy brought about by big data. It is named as data antisubordination. It is stated that there should be a “*Doctrine of Not Subjecting Data to a Secondary Position*” (Lerman, 2013, p. 55). In the issue that is wanted to be discussed with the concept of data antisubordination, all people who are not included in big data and live outside these lines are meant. There is a possibility of isolation from the general population and even marginalization of those, whose poverty, geography, way of life or lives are somehow less given. It is thought that this marginalization may lead to the fact that voices of these people are not heard. It is among the strong predictions that economic opportunities, social mobility, and even democratic participation can develop in line with big data and recent technologies. In this sense, the Doctrine of Not Subordinating Data to a Subordinate Position should ensure that states benefit equally from public goods and services, especially so that big data does not lead to new social stratification, equality should be ensured in legal proceedings and political processes, and even measures should be taken for this in the private sector, rather than taking a state action (ibid., pp. 60-63). Increasing datafication enables situations such as predicting people's experiences and future attitudes and making various applications for this. But datafication is not the only dark side of big data. Big data causes, as suggested by Lerman, “abuse of civil rights by the state, erosion of long-term privacy norms and damage to the environment by server farms which are responsible for the great energy spent in processing big data” (2013, p. 56).

Increasing datafication and big data divide, result in “big data hubris,” and the debate of “End of Theory”, it is about where sufficient data speaks for itself, and the theory is not needed. While making this discussion, big data analysis is the necessity of analyzing all the available data, the emphasis here being on necessary and unnecessary, relevant and irrelevant collected data (“found data”). The data to be used in the analysis is mixed and dispersed data that is constantly updated and grows simultaneously, searches made from search engines, location information received from all mobile devices, accessible messaging, user-generated content produced from social media platforms (UGCs- User Generated Content). Big data, as Harford points out, has growing data problems that result from too much going on in its analysis. The fact

that the focus is not on causality but only on numerical correlations, as in the example of detecting Flu Trends that Google is trying to execute, removes logical suggestions and leads to an analysis that is far from theory. Statistically, such analyzes lead to sampling errors and sampling bias. While the first is the case where the sample to be inferred does not reflect the basic population, in the second case the sample is not even chosen randomly (2014, pp. 14-17). One of the biggest problems encountered in big data analysis, in this sense, arises from focusing directly on big data mining without question, instead of turning to data mining of the truth. Correlation and prediction purpose, which replace explanation and causation, stand out as the factors that most affect big data analysis and use of big data. In addition to that, big data has security problems too, especially the processing and collection of sensitive data in the collection and processing process is one of the examples thereof. It is necessary to ensure the control and protection of data and to develop the data location laws necessary for this. In addition to laws, encryption, tokenization, and data masking are required to prevent sensitive data from being read (Tankard, n.d., p. 5). As this article tried to discuss, digitalization and digitization have become the reality of society. To follow and adapt to the social, cultural, economic, legal, and political changes that these processes, big data, and new surveillance practices resulted in and to prevent the problems that might induce, both theoretical and applied research come into prominence.

Authorship Contribution:	Conceptualization: EÖD, TP; Data curation: EÖD, TP; Formal analysis: EÖD, TP; Investigation: EÖD, TP; Methodology: EÖD, TP; Resources: EÖD, TP; Supervision: EÖD, TP; Validation: EÖD, TP; Writing-original draft: EÖD, TP; Writing-review and editing: EÖD, TP.
Conflict of interest:	The authors declare no potential conflict of interest.
Financial support:	The authors received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The authors declare no need for ethical approval for the research.

References

- Andrejevic, M. (2014). Big data, big questions: The big data divide. *International Journal of Communication*, 8(17), 1673-1689.
- Andrejevic, M., & Gates, K. (2014). Big data surveillance: Introduction. *Surveillance & Society*, 12(2), 185-196.
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2020). Akışkan Gözetim. (E. Yılmaz, Trans.). Ayrıntı Yayınları.
- Bentham, J., & Božovič, M. (1995). *The panopticon writings*. Verso Trade.
- Blevins, J. L. (2017). Panoptic missorts and the hegemony of US data privacy policy. *The Political Economy of Communication*, 4(2), 18-33.
- Bogard, W. (2006). Surveillance assemblages and lines of flight. In *Theorizing surveillance* (pp.111-136). Willan.
- Bogard, W. (2006). Welcome to the society of control: The simulation of surveillance revisited. In Kevin D. Haggerty, and Richard V. Ericson (Eds.), *The new politics of surveillance and visibility*, (pp. 55-78). University of Toronto Press.
- Bogard, W. (2012). Simulation and post-panopticism. In *Routledge handbook of surveillance studies* (pp. 30-37). Routledge.
- Brayne, S. (2017). Big data surveillance: The case of policing. *American sociological review*, 82(5), 977-1008.
- Bridle, J. (2020). Yeni karanlık çağ: Teknoloji ve geleceğin sonu. (K. Güleç, Trans.). Metis Yayınları.
- Campbell, J. E., & Carlson, M. (2002). Panopticon.com: Online surveillance and the commodification of privacy. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 46(4), 586-606.
- Chen, M., Mao, S., & Liu, Y. (2014). Big data: A survey. *Mobile networks and applications*, 19(2), 171-209.
- Finn, J. (2014). Liquid surveillance: A conversation. *Canadian Journal of Communication*, 39(3), 497.
- Galič, M., Timan, T., & Koops, B. J. (2017). Bentham, Deleuze and beyond: An overview of surveillance theories from the panopticon to participation. *Philosophy & Technology*, 30(1), 9-37.
- Gandy Jr, O. H. (1996). Coming to Terms with the Panoptic Sort Oscar H. Gandy Jr. *Computers, surveillance, and privacy*, 132.
- Gandy Jr, O. H. (2003). Public opinion surveys and the formation of privacy policy. *Journal of social issues*, 59(2), 283-299.
- Gandy Jr, O. H. (2021). *The panoptic sort: A political economy of personal information*. Oxford University Press.
- Haggerty, K. D., & Ericson, R. V. (2000). The surveillant assemblage. *The British Journal of Sociology*, 51(4), 605-622.
- Haggerty, K. D., & Ericson, R. V. (2019). The new politics of surveillance and visibility (pp. 3-26). University of Toronto Press.

- Lerman, J. (2013). Big data and its exclusions. *Stan. L. Rev. Online*, 66, 55.
- Lokke, E. (2020). Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat (D. Başak, Trans.). Küy Yayınları.
- Lyon, D. (2010). Liquid surveillance: The contribution of Zygmunt Bauman to surveillance studies. *International political sociology*, 4(4), 325-338.
- McAfee, A., Brynjolfsson, E., Davenport, T. H., Patil, D. J., & Barton, D. (2012). Big data: the management revolution. *Harvard Business Review*, 90(10), 60-68.
- Özuz, E. (2018). Dijital sosyoloji perspektifinden toplumsal değerlerin değişim sürecinde YouTuberlar: İlköğretim öğrencileri örneği. [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
- Penn Today. (2021). The panoptic sort: Surveillance Q&A with Oscar Gandy. Retrieved from [The Panoptic Sort: Surveillance Q&A with Oscar Gandy | Penn Today \(upenn.edu\)](#)
- Pero, R. (2015). Liquid surveillance: A conversation. *New Media & Society*, 17(3), 478-480.
- Schermann, M., Hensen, H., Buchmüller, C., Bitter, T., Krcmar, H., Markl, V., & Hoeren, T. (2014). Big data. *Business & Information Systems Engineering*, 6(5), 261-266.
- Subudhi, B. N., Rout, D. K., & Ghosh, A. (2019). Big data analytics for video surveillance. *Multimedia Tools and Applications*, 78(18), 26129-26162.
- Sullivan, J. (2014). Uncovering the data panopticon: The urgent need for critical scholarship in an era of corporate and government surveillance. *The Political Economy of Communication*, 1(2).
- Tankard, C. (2012). Big data security. *Network Security*, 2012(7), 5-8.
- Tufekci, Z. (2014). Engineering the public: Big data, surveillance and computational politics. *First Monday*, 19(7).

The Divine Mandate of Colonialism: Orientalism in Wilkie Collins's *The Black Robe*¹

Sömürgeciliğin İlahi Emri: Wilkie Collins'in *Kara Cübbe* Eserinde Oryantalizm

Yakut AKBAY*

Abstract

In postcolonial studies, the missionary is inevitably associated with colonialism. This is explained by the fact that the missionaries' main task was to spread Christianity by preaching the "blessings of civilisation" and implementing "the white man's burden". This study adopts Edward W. Said's Orientalist discourse to critique the construct of the representation of indigenous peoples in Wilkie Collins's (1824-1889) *The Black Robe* (1881). Said's ideas are particularly instrumental in critically analysing the Western (mis)representation of Native Americans as savages who need to be civilised. *The Black Robe* is a partly epistolary novel revolving around a series of unfortunate events by Lewis Romaine, whose remorse for the accidental murder of a young man haunts him for the rest of his life. This research reveals inconsistencies regarding the author's religious views in the novel. It is argued that while Collins's anti-Catholic sarcasm aims to expose the corruption of religious orders, this attitude does not apply to colonial discourse. Rather, Catholicism is purposefully used as a divisive imperialist tool in the novel, and therefore the missionaries serve as colonial agents who "bless" discriminatory acts of British imperial policy, hence the image of the black robe that represents the colonial legacy consolidating the influence of British imperial power through religion. In *The Black Robe*, indigenous peoples are described as "bloodthirsty savages" and it is believed that their souls can be saved under the influence of Christianity. This enforcement also represents colonial hegemony, through which American Indians are subjected to social and cultural assimilation. The ideology of white racial supremacy manifests itself in the justification of the colonial missions, which claim that they have legitimate and religious rights over the land and culture of the natives.

Keywords: Christianity, colonialism, indigenous peoples, missionary, Orientalism, Said.

Öz

Sömürgecilik dönemi sonrası çalışmalarda, misyonerlik kaçınılmaz olarak sömürgecilikle ilişkilendirilmektedir. Bu, misyonerlerin asıl görevinin "medeniyetin nimetlerini" vaaz ederek ve "beyaz adamın yükünü" uygulayarak Hristiyanlığı yaymak olduğu gerçeğiyle açıklanmaktadır. Bu çalışma, Wilkie Collins'in (1824-1889) *Kara Cübbe* (1881) adlı eserinde tasvir edilen yerli halkların temsili yapısını eleştirmek için Edward W. Said'in Oryantalist söylemini benimsemektedir. Said'in fikirleri, Batı'nın Kızılderilileri uygarlaştırılması gereken vahşiler olarak

¹ This article is an extended version of the paper entitled "The Divine Mandate of Colonialism: Orientalism in Wilkie Collins's *The Black Robe*" presented at the 26th METU British Novelists International Conference, Ankara, Turkey, 2022.

* Assist. Prof. Dr., Ankara Science University, Faculty of Humanities and Social Sciences, English Translation and Interpretation Dept., E-mail: yakutakbay@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1557-232X

görmelerinin eleştirel analizinde özellikle etkilidir. *Kara Cübbe*, genç bir adamı kazara öldürdüğü için pişmanlığı hayatının geri kalanında peşini bırakmayan Lewis Romayne'in bir dizi talihsiz olayının etrafında dönen kısmen mektuplardan oluşan bir romandır. Bu araştırma, yazarın romandaki dini görüşleri konusundaki tutarsızlıkları ortaya koymaktadır. Collins'in Katolik karşıtı alaycılığı, dini tarikatların yozlaşmasını ortaya çıkarmayı amaçlasa da bu duruşun kolonyal söylem için geçerli olmadığı; daha ziyade romanda Katoliklik amaçlı bir şekilde bölücü bir emperyalist araç olarak kullanılmaktadır ve dolayısıyla misyonerler, İngiliz emperyal politikalarının ayrımcı eylemlerini “kutsayan” kolonyal ajanlar olarak hizmet etmektedirler. *Kara Cübbe* romanında yerli halklar “kana susamış vahşiler” olarak tanımlanmakta ve Hristiyanlığın etkisiyle ruhlarının kurtarılabilceğine inanılmaktadır. Bu yaptırım aynı zamanda Amerika yerlilerinin sosyal ve kültürel asimilasyona maruz bırakıldığı sömürgeci hegemonyayı da temsil etmektedir. Beyaz ırk üstünlüğü ideolojisi, yerli halkların toprakları ve kültürü üzerinde meşru ve dini haklara sahip olduklarını iddia eden sömürgeci misyonların kendini haklı göstermesinde ifade edilmektedir. Romanda, kara çüppe imgesi, İngiliz emperyal gücünün din aracılığıyla etkisini pekiştiren sömürge mirasını temsil etmektedir.

Anahtar sözcükler: Hristiyanlık, sömürgecilik, yerli halklar, misyonerlik, Oryantalizm, Said.

Introduction

The European colonial powers owed a lot to religious missions carried out for the sake of their territorial gains and natural resources. Therefore, religion, or more precisely Christianity, has always been considered an inseparable part of colonialism. The pervasive influence of these missions was carried out under the pretext of ‘saving the souls’ of those who needed to be civilized. Christianity was primarily a means to an end, the spread of which would help Western imperialism establish and maintain its legacy in the conquered lands. However, because the colonizers were unfamiliar with the various cultures of the natives, they viewed the practices of indigenous peoples as inferior and cruel. Similarly, the British colonization of the Americas pursued its expansionist policies with a rather condescending and discriminatory attitude toward indigenous peoples, ignoring their rights and identities to establish its dominance in the New World. In this regard, Christianity served as one of the most persuasive and authoritative means to achieve this goal. Using Wilkie Collins’s *The Black Robe* (1881) as a case study, this paper argues that despite his anti-Catholic stance, the author contradictorily appears as a religious representative who approves of and justifies the colonial missions of the British Empire. The study adopts Edward W. Said’s *Orientalism* as a critical concept in the construction of the representation of Native Americans to examine the hypocrisy and cynicism of colonial missions portrayed in the novel. In literary studies, Orientalist discourse has typically been used to examine the societies and peoples of Asia, Africa, and the Middle East, while the American continents with similar colonial histories have been largely ignored, not to mention the fact that very few Orientalist studies have been conducted based on Wilkie Collins’s work². The significance of this study, therefore, is that the Orientalist approach based on Wilkie Collins’s *The Black Robe* (1881) reveals the racist and biased attitude of the British colonial missions towards the indigenous peoples of the Americas.

Orientalism as a critical concept is introduced and extensively discussed in Edward Said’s eponymous book *Orientalism* (1978). Orientalism deals with the West’s disdainful and humiliating portrayal of the East. E. Said (2003) describes Orientalism as “a way of coming to terms with the Orient that is based on the Orient’s special place in European Western experience” (p. 1). He states that the Orient is “the place of Europe’s greatest and richest and oldest colonies, the source of its civilizations and languages, its cultural contestant, and one of its deepest and most recurring images of the Other” (p. 1). Edward Said points out that Europe, or the West, in its turn, is “its contrasting image, idea, personality, experience” (p. 2). This critical approach tries to find answers to such questions as why Europe/the West has a preconceived notion of the East and what kind of people live there or what they believe. In a broad sense, Orientalism is a framework that the West uses to understand the unfamiliar and strange and to make the people living there appear different and threatening. This way of stereotyping is also observed in the representation of the East through art: in the paintings of famous artists and literary works about the Orient. In this respect, the representation of the Orient is particularly notable in the works of 19th-century French artists such as Jean

² For some of these works, see Al-Neyadi (2015), Nayder (2006), and Williamson (2011).

Auguste Dominique Ingres's *Grande Odalisque* (1814), Anne Louis Girodet-Trioson's *Portrait of an Indian* (1807), and Eugène Delacroix's *Natchez* (1834-35). On the other hand, Orientalism deals with the affiliation of knowledge with power and as such, it is "a mode of discourse with supporting institutions, vocabulary, scholarship, imagery, doctrines, even colonial bureaucracies and colonial styles" (p. 2). Said notes that "the name Orientalism suggests a serious, perhaps ponderous style of expertise" to produce knowledge and to see in expert eyes things that the natives themselves cannot see (p. 19).

In *Orientalism*, Edward Said also discusses the spread of Christianity and colonial missions initially performed by travellers and merchants. Christianity was introduced to American indigenous peoples as a superior religion since "Britain felt that it had legitimate interests, as a Christian power, to safeguard" (Said, 2003, p. 100). Indeed, to British society, Christianity represented the morality of the Anglo-Saxon culture. However, religion only served as one of the justifications that the British Empire used to colonize and exploit the New World. By promoting Christian doctrines, Great Britain supposedly aimed to educate and reform Native Americans. Generally speaking, "religiosity in Britain" especially "in what is historically known as the 'second' era of British imperialism (approximately 1784—1867)", made sure that "Christianisation was seen as a crucial part of the colonising and civilising projects of the eighteenth and nineteenth centuries" (Johnston, 2003, p. 13). The British public's fascination with "savage races" and exotic climates was fuelled by imperial expansion into America (Johnston, 2003, p. 17). Correspondingly, early imperial views about the "noble savage" and the "childlike" nature of colonized races justified the deployment of missionary personnel to territories where local peoples were seen as capable of "raising up" to a civilized, Christianized society (Johnston, 2003, p. 17).

The interest of British society in foreign cultures also paved the way for missionary writing. Unavoidably, the stereotypic characterisation of the missionary narrative is directly related to the imperial discourse, whose features are "those of indigenous depravity — hence the urgent need for Christian intervention — and the action required is the religious conversion by keen evangelicals" (Johnston, 2003, p. 35). Indeed, "maintaining this powerful missionary public and disseminating the mission's influence was the task of missionary writing" (Eyre, 2022, p. 4). Moreover, biographies of missionaries were best-sellers in the Victorian literary market since Christian publishers maintained the strong position they had earned as part of the evangelical movement in the early decades of the nineteenth century (p. 4). On the other hand, there was a group of Victorian writers with liberal religious views whose literary works were indirectly engaged with missionary writing propagating the idea of Evangelism as part of the British colonial expansion. Wilkie Collins (1824-1889) is one of the Victorian writers who, in his portrayal of religious characters and themes, "veils his personal beliefs" leaving a reader to infer "a distrust of organized religion and a loathing of clerics who use their offices to abuse the rights of others" (Lawrence, 1989, p. 389). Indeed, "the major Collins biographies emphasize the difficulty of assessing Collins's spiritual beliefs" (Lawrence, 1989, p. 389). Furthermore, this ambiguous stance suggests a discrepancy between the author's missionary discourse and his religious liberalism, particularly illustrated in *The Black Robe* (1881). This standpoint constitutes the argument of the present study. Based on Said's Orientalist approach, the study reveals a representation of indigenous peoples that denies them agency and ascribes to them savage attributes that are different from their true "selves".

Orientalism in Wilkie Collins's *The Black Robe*

Wilkie Collins's career spanned most of the late nineteenth century. He authored more than twenty novels, countless short stories, and insightful pieces of journalism (Taylor, 2006, p. 1). His reputation as a fascinating storyteller, a master of suspense who pioneered the sensation novel and played a crucial role in the development of the detective novel has endured to this day (Taylor, 2006, p. 1). Collins was a contemporary of famous writers such as Charles Dickens, William Makepeace Thackeray and Charlotte Bronte, who "were at the height of their powers" (Taylor, 2006, p. 1). His work was a particularly productive subject for many of the most important theoretical and critical concerns of the 1980s and 1990s. These include his exploration of the ways in which social identities and relationships are enforced and maintained, his fascination with the unstable boundary between the normal and the deviant, and his rewriting of Gothic

conventions to examine power relations in the Victorian family (Taylor, 2006, p. 1). Collins's multivocal, self-reflexive narratives, with their use of testimonies, letters, and buried writing, along with secret, illegitimacy, doubling, and disguise, have been examined by many literary critics during the 1980s and 1990s as dramatizing covert or overt power conflicts within Victorian society (Taylor, 2006, p. 1). Indeed, for researchers studying Collins's work, his ideology has become one of the most debatable issues. Moreover, the debate continues as to whether his writing represents a radical critique of Victorian orthodoxy or reinforces it (Taylor, 2006, p. 1).

One of these debates is related to the author's viewpoint concerning Britain's colonial policy. According to Lilian Nayder (2006), Wilkie Collins addresses both directly and indirectly the moral and political significance of imperial aspirations in his writings, addressing various issues raised by empire-building: the rationale and meaning of racial identity and difference, and the relationship between the civilised and the primitive (p. 140). Moreover, Collins often draws attention to imperial crimes as "lawless acts committed in the name of the empire" (Nayder, 2006, p. 140). In his 1858 article "A Sermon for Sepoys", Collins even argues that "Indians can and should be reformed - not by Christian sermons, but by the study of 'their own Oriental literature' and its 'excellent moral lessons', a Muslim equivalent of Christ's parable of the talents", that is, by recognising the moral value of Oriental literature (as cited in Nayder, 2006, pp. 145-146). In *The Moonstone* (1868), he contrasts the faith and self-sacrifice of Hindus with the hypocrisy of Christians who use their religion for their own benefit. Nevertheless, the discrepancy behind Wilkie Collins's oeuvre lies in the fact that the author is not committed to a consistent standpoint regarding the colonial policy of his country. If it served his purposes, Collins suggested that "empire-building dissolved class divisions and transformed common men into masters" (p. 145). In the 1830s and 1840s, when Tahiti offered English writers a place to "imagine a Christian triumph over barbarism or preach the civilising gospel of free trade", Collins wrote *Iolani; or, Tahiti as It Was* (1845), in which he described Tahiti as a primitive society devoted to the gratification of men and in which women are portrayed as "inferior creatures" with little or no claim on their children (Nayder, 2006, p. 142). Clearly, Collins's colonial approach, based on the ideas of the inferiority of the colonised and white supremacy, was no different from that of his contemporaries.

The Black Robe (1881) is one of Wilkie Collins's novels written in the last years of his life. The novel opens with Major Hynd's narration based on letters, in which he recounts a series of events in the life of his friend, Lewis Romaine, whose repentance for the accidental murder of a young man haunts him for the rest of his life. The book is built around the correspondence and narrative of characters, diaries, documents, newspapers and an omniscient point of view, combining 18th and 19th century styles of fiction writing. Collins purposefully based the structure of his books on the epistolary form as well as other documentary devices such as diary excerpts, written accounts of events, and confessions (Emrys, 2014, p. 3). The author described this kind of experimentation as a "novel in documents" by which he claimed to have invented a new structure (2014, p. 2). He asserted that "his fiction was character-driven rather than plot-driven", later summarizing this as "the effect of character on circumstance, not its opposite" (2014, p. 2). *The Black Robe* opens with the main character Romaine, accompanied by his friend, Major John Philip Hynd, visiting his dying aunt in France. While there, Romaine becomes involved in an incident that leads to a duel and kills his opponent. Romaine is subsequently haunted by the plaintive cries of the murdered Frenchman's younger brother. Upon his return to London, the confused and vulnerable Romaine develops a relationship with Stella Eyrecourt, a young woman he meets while visiting another old friend, Lord Loring. Meanwhile, Father Benwell, a Catholic priest who serves as spiritual advisor to the Loring, intends to return Romaine's Yorkshire home, Vange Abbey, to the Church. To help him implement this plan, he hires the young priest Arthur Penrose, who, as requested, becomes a frequent visitor to Romaine's home trying to establish a genuine friendship with him. Despite Father Benwell's determined attempts to prevent Romaine and Stella's subsequent marriage, the two marry. Benwell also fails to convince Romaine to leave his property to the Church in his will. At the end of the novel, on his deathbed, Romaine gives his entire inheritance to his wife and child, defying the will of the church. The novel ends with the last narrator, Stella's former husband Winterfield, hinting that Stella will fulfil Romaine's last wish and marry Winterfield.

Even though, as Griffin (2004) argues, Wilkie Collins is rarely regarded as a novelist of religious polemics, in *The Black Robe* (1881) the author displays an irony directed against the Roman Catholic Church that closely parallels the patterns of anti-Catholic narratives (p. 56). This is explained by the fact that the Victorian age, in addition to its moral views and values, was also marked by religious turmoil between evangelicals and liberals who found the harsher doctrines of Christian fundamentalism unacceptable (Oulton, 2002, p. 1). Among these liberal Christians, there were also writers who “engaged imaginatively with what they saw as the flaws in evangelical thought” (Oulton, 2002, p. 1). While “Collins’s contemporaries habitually referred to England as a Christian country”, he personally “felt a deep aversion towards evangelical doctrine”, seeing it as incompatible with the sympathetic feelings based on the teachings of the New Testament (Pykett, 2005, p. 59; Oulton, 2002, p. 2). One reason for this attitude could be that Collins did not believe in the sincerity and openness of the philanthropic activities of the evangelical movement, which “became both fashionable and influential in high society and the upper middle class in the early nineteenth century” (Pykett, 2005, p. 59). According to Pykett, most of Collins’s biographers find it difficult to pinpoint where Collins stood in terms of religious questions. Consequently, up until the late twentieth century, they have concluded that “it is difficult to make definitive statements about Collins’s religious and spiritual beliefs or to infer them from his fiction”; hence, they have tended to suggest that he had no religious convictions or that “he actively rebelled against ‘his father’s piety’ and developed an ‘aversion to religion’” that intensified as he grew older (2005, p. 63).

Since *The Black Robe* (1881) is one of the novels written in the late years of Collins’s career, it can be argued that here the author tends to openly display his anti-Catholic stance in order to expose the corruption of the Church. In the novel, Collins describes two religious functionaries who wear the black robes of the priesthood: the expedient Roman Catholic priest Father Benwell, who is determined to convert Romayne to Catholicism and return his property to the Church, and Arthur Penrose, who is commissioned by Father Benwell as Romayne’s secretary to persuade him to convert. The author’s anti-Catholic stance is evident in the piercing Gothic voice of Father Benwell, who is portrayed as a Machiavellian character who argues that “poor human nature has its right to all that can be justly conceded in the way of excuse and allowance” (Collins, 1881, p. 127). To achieve his ends, he abuses the mandate given to him, even attempting to interfere in Romayne’s marriage. A cunning, manipulative man with a practical mind, Father Benwell embodies all the Machiavellian traits, aptly expressed in Romayne’s dramatic irony: “Father Benwell, did you part with your humanity when you put on the black robe of the priest?” (Collins, 1881, p. 128). The characterisation of the Jesuits as dangerous enemies of England is consistent from the sixteenth to the twentieth century (Moran, 2007, pp. 30-31). By “embedding the Jesuit in a web of verbal and narrative excesses that evoke both outrage and shock”, Father Benwell represents “an uncanny figure” in Victorian literature, “at once frighteningly alien and disturbingly familiar” (Moran, 2007, p. 31). On the other hand, Romayne himself sees religion as a means of purification which he uses only for his own benefit, to rid himself of his sins. It is noteworthy that the “saturation of nineteenth-century culture by Christianity and its denominational variants makes religion always and everywhere a presence” (Moran, 2007, p. 3). This also explains the socio-cultural role of Catholicism in the formation and articulation of the Victorian self-image. It is evident that religious omnipresence enabled Victorian writers to endow the literature of the period with a “dynamic frame of reference” and “rich imaginative resource” by literarily representing the Catholic Church characterised by “extravagance and excess” (Moran, 2007, pp. 3-4).

Remarkably, in addition to Wilkie Collins’s sarcasm towards the Church, *The Black Robe* also features a tolerant treatment of Catholicism tied to missionary discourse, which itself represents a contradiction between the author’s religious stance and his view of colonialism. Consequently, Collins’s ironic anti-Catholic stance is juxtaposed with the colonial effort to spread Roman Catholicism in Central America. Clearly, the author does not refrain from the colonial politics rooted in Western society. This attitude is particularly evident in the reports and diaries of the young priest Arthur Penrose. After Penrose fails to convert Romayne, he is sent on a dangerous mission to Central America. Arthur Penrose represents the younger generation of religious authority. As a black-robed monk overseeing the missionary expansion of the British Empire, he is empowered to spread and consolidate the teachings of Christianity in the colonial territories. In trying to persuade Penrose to implement the supposed sanctity of the imperial mission, Father

Benwell praises him as a good Catholic, “worthy of better things” and a man with “a strict sense of honour”, “an intellect of high aspirations” and “personal charm and influence” like him should not be “allowed to run to waste” (Collins, 1881, p. 124). Benwell further adds, “I say it with authority; an enviable future is before you” (p. 124). This approach concurs with Said’s designation of Orientalism as the language of a “spiritual hero, a knight-errant bringing back to Europe a sense of the holy mission” (2003, p. 115). Moran (2007) states that Evangelical belief in authentic religious experience “as a matter of the heart” is an example of the “Victorian confidence in the ‘tender feelings’ as a reliable authority for moral decision-making” (p. 22). It follows that the Orientalist discourse is in harmony with the emotionalised discourse of Roman Catholicism. It is in this sense that the sacredness of the colonial mission is later described by Arthur Penrose, who experienced first-hand encounters with the indigenous peoples of Central America. He describes a failed attempt by Catholic priests to convert the natives from their indigenous religions and thus, “their mission-house and chapel are now a heap of ruins, and the ferocious Apache Indians keep the fertile valley a solitude by the mere terror of their name” (Collins, 1881, p. 145). Penrose’s depiction of Native Americans is based on a stereotypical Orientalist discourse. He characterises the places where the spread of Christianity has failed as “ill-omened” and that “his companions have made their daring pilgrimage” risking their lives “in the attempt to open the hearts of these bloodthirsty savages to the influence of Christianity” (Collins, 1881, p. 145).

Referring to Flaubert’s illustration of the re-creation of the Orient, Edward Said argues that the idea of Orientalism is not limited to Islamic countries and that it leads to the “European exploration of the rest of the world” (2003, pp. 116-117). Said (2003) points out that the idea of Orientalism is more than just discoveries. Rather, Orientalism must be seen in a broader context created by the accounts of explorers, traders and Jesuit missionaries who reported exotic places inhabited by “giants, Patagonians, savages, natives and monsters” (p. 117). The European documentation of exotic places and people has placed the West, “in the privileged centre as main observer”, thus reinforcing its “sense of cultural strength” and securing its “ethnocentric perspectives” (p. 117). The Orientalist discourse in *The Black Robe* is based on the Western (mis)representation of the Apache Indians, who are portrayed as ferocious and bloodthirsty savages whose souls need to be purified under the influence of Christianity. The term ‘savage’, derived from the Latin word for “a person of the woods”, was one of the fearful interpretations of indigenous peoples and customs (Samson & Gigoux, 2016, p. 29). North American colonists deliberately used the word “as a point of semantic contrast with civilization, a quality associated with Christianity, agriculture, machine technology and social institutions, which Europeans believed that they possessed in greater abundance or complexity” (p. 29). In this sense, Said points out that the West portrays the Orient as “a place isolated from the mainstream of European progress in the sciences, arts, and commerce” and regards the people living there as uncivilised and savage (2003, p. 206). He further explains that the “theses of Oriental backwardness, degeneracy, and inequality with the West” gained prominence in the nineteenth century with the racial classifications in the works of Western scholars (2003, p. 206). In Western thought, the savage diverged considerably from civilisation in ways of life, practises and customs (Samson & Gigoux, 2016, p. 30). Moreover, based on Western indigenous scholars, Native Americans were portrayed as “stunted and inferior types of humans” whose environment is so harsh that they can only degenerate and that “the temperate climate and landscape of Europe produce a more robust civilisation” (2016, p. 32). Obviously, this (mis)representation of the indigenous “self” is due to the racist legacy of Western scholars who are highly influenced by a deep attachment to colonialism enabling them to articulate the identity of ‘indigeneity’ outside its anthropological construct thus transforming it into a “tainted artefact of colonialism” (2016, p. 39).

In *The Black Robe*, Collins also demonstrates Victorian women’s views on indigenous peoples and Britain’s colonial expansion. Stella, who has harboured serious reservations about the intentions of Father Benwell and Arthur Penrose since their first encounter, enthusiastically advocates the so-called religious obligation of Jesuit missions to foreign lands. Referring to Arthur Penrose’s dangerous mission to Central America, Stella describes Christian missionaries as “soldiers of the cross” who willingly “go to save the souls of the Indians, at the peril of their lives” (Collins, 1881, p. 110). At this point, it is worthwhile to mention the role of missionary propaganda, whose role, combined with a widespread local network of

support groups and regular mention of missionary issues in newspapers and magazines, “ensured that missionary figures were not only well known to contemporaries” but also represented respected role models for Victorian society (Rowbotham, 2000, p. 82). Moreover, the idea of heroism was an attribute of profound importance in the Victorian period as it “encouraged a popular perception of the Victorian British army as a Christian force” and “opened the way for men yielding up life in the patriotic cause to be described as martyrs as well as heroes” (p. 85). On the other hand, Stella's support for the Christian missions is the result of internalised racial inequalities stemming from the prevailing perception of gender roles in the Victorian political and social milieu. This can be explained by the fact that throughout the Victorian period, imperial racialisation coincided with new attributes of British masculinity (Linsley, 2013, p. 2). In this context, “nobleness, bravery, and an adventurous spirit” became basic norms of the “loyal, male, imperial subject” and the British “colonies served as a playground to exhibit this new masculine identity through the exploration of dark continents, administration of savage cultures, and numerous other exhilarating imperial activities” (p. 2). Consequently, the ideal role of the English woman was to “raise females who would consume from the empire and males who would administrate it” (p. 3). Similarly, Stella's mother's language and behaviour also reinforce this attitude, emphasising the masculinity and superiority of the British Empire, as shown by Mrs Eyrecourt's plans to entertain guests at her daughter's wedding with “dances, squaws” and “scalps” of natives (Collins, 1881, p. 74). This also shows the racist attitude of Mrs Eyrecourt, who stereotypes the non-white natives and treats them as objects of ridicule and public entertainment. Indeed, in the nineteenth century, people in the West also had the opportunity to see the natives in the flesh as they were brought to Europe to be exhibited at fairs and circuses as exemplars of novelty and exoticism. This widespread practice of displaying half-naked natives and having them perform demeaning activities “contributed to the creation of a sense of radical difference between colonizer and colonized, between European and non-European, between familiar and strange” (Putnam, 2012, p. 55). Such representations, made possible by up-close encounters with the natives, also consolidated the ideological position of Western superiority, reaffirming its power and prestige in the world (2012, p. 55). Indeed, “human zoos served ideological and propagandist purposes” to show European audiences that “the colonial adventure was working and that it was worth the cost” (2012, p. 56). According to Said, this attitude stems from the racist concept of white supremacy, which is a Western preoccupation “with the biological bases of racial inequality” (2003, p. 206). In *The Black Robe*, the “charming grounds for encampments, dances, squaws” and “scalps” that serve as entertainment venues for Western viewers attest to the sense of racial superiority embedded in British society (Collins, 1881, p. 74).

It is worth noting that by referring to indigenous women as ‘squaws’, which is used pejoratively to refer to an Indian woman or wife, Mrs Eyrecourt is promoting an internalised sexism rooted in the domestic ideology of the Victorian age. Apart from their racist views, the gendered perspective of Victorian women is rooted in colonial discourse and consciousness. Indeed, Orientalism is “an exclusively male province” that views “itself and its subject matter with sexist blinders”, which is particularly noticeable in the writings of travellers and novelists who view women as “the creatures of a male power fantasy” (Said, 2003, p. 207). In *The Black Robe*, Collins's reference to the word “squaw”, which has historically been used to refer to indigenous American women, also sheds light on the positioning of indigenous womanhood in colonial America. King traces the history of the term ‘squaw’ and notes that while it originally “signifies an American Indian woman or wife, it has always meant much more” (2003, p. 3). The scholar explains that the word is directly related to the “colonial legacies and postcolonial predicaments of naming, representation, and language” in the United States today (2003, p. 2). Furthermore, “the racist and sexist stereotypes given voice through squaw, render embodied indigenous women invisible, overshadowed by the iconic insistence of the trope” (King, 2003, p. 12). Since indigenous women played a prominent role in resisting Euro-American imperial aspirations, King (2003) suggests that “the struggles over squaw” will inspire academics to reconsider “the gendered meanings of the efforts of indigenous peoples in the United States so that they may define themselves, claim historical rights, and counter colonial power relations” (p. 13). The term ‘squaw’ serves as a vivid example that underscores the ethnic and gendered connotations of colonial discourse upon which the vernacular language and culture of indigenous peoples are construed.

In *The Black Robe*, it is observed how British rule reinforced its colonial domination based on racial supremacy in native-settler relations, by cultivating a legacy of corruption among chiefs. This is evident in the accounts of an Englishman who travelled in Arizona, “under the protection of an Apache chief”, who was “bribed to show [him] his country and his nation (instead of cutting [his] throat and tearing off [his] scalp) by a present tribute of whisky and gunpowder, and by the promise of more when [their] association [comes] to an end” (Collins, 1881, p. 149). The problem of corruption is seen as an inseparable part of colonial rule deliberately employed by British authorities to subjugate and control colonised peoples. Historically, the rise of corruption among indigenous communities led to the loss of cultural identity and assimilation. According to Said, the perpetuation of Orientalism lies in the outcome of cultural hegemony, whose dominance is based on the notion of European identity as a superior one in contrast with all the non-European peoples and civilizations (2003, p. 7). These views inevitably contributed to the dichotomy between the East and the West, through which the Oriental is defined as “irrational, depraved (fallen), childish and different”, while the European is “rational, virtuous, mature and normal (p. 40).

The imperial omnipresence of cultural hegemony also manifests itself in the power of knowledge about the East constructed by the West. In the novel, Major Hynd reports that their primary source of receiving information about both “civilized and savage regions alike” depends on the English newspaper and that “the *Times* stands alone as the one public journal which has the whole English nation for volunteer contributors” collecting and publishing it (Collins, 1881, p. 148). As the representative of colonial authority, Hynd propagates Oriental knowledge as “the voice of European ambition for rule over the Orient” hence Said’s quote from Marx “they cannot represent themselves, they must be represented” (Said, 2003, p. 196; Marx as cited in Said, 2003, p. xxvi). In *The Black Robe*, Major Hynd exemplifies the credibility of British sources based on the following reports: “the Indians have made a night attack on the new mission house” and “the building is burned to the ground, and the missionaries have been massacred” (Collins, 1881, p. 147). This religiously motivated violence against missionaries serves as a convenient explanation for the Western audience since the so-called primary goal of colonial missions in the Americas was to save the souls of heathens under the influence of Christianity. The representation of Oriental knowledge based on the savagery of indigenous peoples contributes to widening the gap between the West and the East, thus confirming Said’s argument that “the opposition between the good and the bad stands for power relations of the Orient and the Occident” and the discourse they use to materialize these relations” (Zhao, 2017, p. 379). Derived from Foucault’s knowledge-power structure, Said’s ideas of Oriental knowledge are consistent with Foucault’s studies for “it is not an objective reflection of the true Orient, it is full of power” and therefore as far as Orientalism is concerned, the Orient cannot speak and must be represented (2017, p. 377, 378).

Conclusion

Significantly, the hypocrisy and expediency of British missionary activity and the colonialists’ attempts to Christianise the New World under the pretext of enlightenment and civilisation is that they aimed to appropriate the land and assimilate the culture of the native peoples. In the literary sphere, despite a strong anti-Catholic stance at home, Victorian writers used the doctrines and dogmas of Roman Catholicism in favour of British imperialism to promote colonial proselytization in their writings. They thus saw themselves on an equal footing with British society and produced works that justified and endorsed the policies of imperial authority. In this respect, the Orientalist approach helps to expose the stereotypical discourse created by the West in its construction of indigenous peoples, viewing them as evil and bloodthirsty savages who must be purified through religion. In *The Black Robe* (1881), Collins treats colonial problems from the standpoint of superiority, portraying the coloniser as the rightful ruler and the natives as inferior people devoid of civilisation. This treatment is in line with the nature of Orientalism, which is based on the entrenched division between Western superiority and Oriental inferiority. In the novel, the image of the black robe embodies not only the decayed and corrupt system of the Jesuit order but also the colonial legacy of the British Empire. This is reinforced by the fact that Collins’s anti-Catholic discourse is set within the confines of British society and disregards its potential extension to colonial territories. Undoubtedly, such a

literary reaction to colonialism, in solidarity with imperial ideology, reflects the zeitgeist of the Victorian age.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Al-Neyadi, A. M. (2015). Depicting the orient in Wilkie Collins's *The Moonstone*. *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 4(6), 181-189.
- Emrys, A. B. (2014). *Wilkie Collins, Vera Caspary and the evolution of the Casebook Novel*. McFarland.
- Eyre, A. (2022). *Women's writing and Mission in the nineteenth century: Jane Eyre's Missionary Sisters*. Taylor & Francis.
- Griffin, S. M. (2004). *The Yellow Mask, The Black Robe, and The Woman in White: Wilkie Collins, Anti-Catholic Discourse, and the Sensation Novel*. *Narrative*, 12(1), 55-73.
- Johnston, A. (2003). *Missionary writing and empire, 1800-1860*. Cambridge: Cambridge University Press.
- King, C. Richard. (2003). De/Scribing squ*w: Indigenous women and imperial idioms in the United States. *American Indian Culture and Research Journal*, 27(2), 1-6.
- Lawrence, K. (1989). The religion of Wilkie Collins: Three unpublished documents. *The Huntington Library Quarterly*, 389-402.
- Linsley, B. (2013). Feeble to effeminacy: Race and gender in the British imperial consciousness 1837-1901. *Grand Valley Journal of History*, 2(2), 1.
- Moran, M. (2007). *Catholic sensationalism and Victorian literature* (Vol. 49). Liverpool University Press.
- Nayder, L. (2006). Collins and empire. In J. B. Taylor (Ed.), *The Cambridge Companion to Wilkie Collins* (pp. 139-152). Cambridge: Cambridge University Press.
- Oulton, C. (2002). *Literature and religion in mid-Victorian England: from Dickens to Eliot*. Springer.
- Taylor, J. B. (2006). Introduction. In J. B. Taylor (Ed.), *The Cambridge Companion to Wilkie Collins* (pp. 1-6). Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, W. (1881). *The black robe*. [The Project Gutenberg eBook]. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/1587/1587-h/1587-h.htm>
- Putnam, W. (2012). "Please don't feed the natives": Human Zoos, Colonial Desire, and Bodies on Display. In *The Environment in French and Francophone Literature and Film* (pp. 55-68). Brill.
- Pykett, L. (2005). *Authors in context: Wilkie Collins*. Cambridge: Cambridge UP.
- Williamson, C. (2011). Scientific racism on display: Representations of indigenous cultures and societies at the turn of the 20th century. *Constellations*, 2(2), 90-107.
- Rowbotham, J. (2000). 'Soldiers of Christ'? Images of female missionaries in late nineteenth-century Britain: Issues of Heroism and Martyrdom. *Gender & history*, 12(1), 82-106.
- Samson, C., & Gigoux, C. (2016). *Indigenous peoples and colonialism: Global perspectives*. John Wiley & Sons.
- Zhao, Y. (2017). An analysis of knowledge-power structure and orientalism. In *2016 2nd International Conference on Economics, Management Engineering and Education Technology (ICEMEET 2016)* (pp. 377-379). Atlantis Press.

Sanat Üreticilerinin Yetişmesinde Toplumsal Etkiler Social Impacts on to Grow of Art Workers

Tolga ULUSOY*

Öz

Bu makale hazırlanmakta olan doktora tezi kapsamında yapılmış olan araştırmanın verilerine dayanmaktadır. Araştırma kapsamında kültürel ve yaratıcı endüstrilerde sanat üretimi yapan 22 kişiyle görüşülmüştür. Görüşmelerden elden edilen metinler temellendirilmiş teori araştırma stratejisi kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında görüşmecilerin ilk etapta sanat üretimine başlama süreçleri sorulmuştur. Bu bağlamda sanat üreticilerini en fazla etkileyen faktörlerin aileleri ve öğretmenleri oldukları görülmüştür. Bu iki faktör dışında; içinde büyüdükleri sosyal çevre, sanatçılar, çeşitli popüler kültür ürünleri gibi unsurların da sanat üreticilerinin sanat üretimine başlamalarında etkili oldukları görülmüştür. Sanat üreticileri, üretimlerine başlama motivasyonlarını iki şekilde ortaya koymuşlardır: içsel dürtü ve aile etkisi. Ailelerin tutumlarına bakıldığında ise beş unsur saptanmıştır: desteklenmeme, ailelerin bazı üyeleri tarafından desteklenme, umursanmama, koşullu veya süreç içerisinde desteklenme ve koşulsuz destek. Lise öncesi eğitime bakıldığında ise çoğunlukla desteklenme ve desteklenmeme olarak iki faktör görülmüştür.

Anahtar sözcükler: Sanat üretimi, aile tutumu, meslek seçimi, sanat üreticisi, kültürel ve yaratıcı endüstriler, toplumsal etkiler.

Abstract

This article is based on the information of the research conducted within the scope of the PhD thesis. 22 people, who art worker in the cultural and creative industries were interviewed within the scope of the research. The texts obtained from the interviews were analyzed using a grounded theory research strategy. The interviewees were asked about the process of starting art production in the first place. In this context, it has been seen that the factors that affect art worker the most are their families and teachers. Apart from these two factors, it has been observed that factors such as the social environment in which they grew up, artists, and various popular culture products are also effective in the beginning of art production by art workers. Art workers have revealed their motivation to start their production in two ways: internal impulse and family influence. Five elements were identified in the attitudes of families: not being supported, being supported by some members of the family, being ignored, being supported conditionally or in the process, and unconditional support. In pre-high school education, two factors were mostly seen as being supported and not supported.

Keywords: Art production, family attitude, choice of profession, art worker, cultural and creative industries, social impacts.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı. E-posta: tolgaulusoy85@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1693-0328

Giriş

Kültürel ve yaratıcı endüstriler (KYE) dünyada son dönemlerde oldukça önemsenen bir ekonomik alandır, oysa Türkiye’de yapılan araştırmalar hâlâ yetersizdir. Bu yetersizliği aşabilmek adına özellikle KYE kapsamındaki sektörlerde görsel sanat üretiminde bulunan 22 kişi ile nitel araştırma yöntemi kullanılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların aileleri, lise öncesi eğitimleri ve sanat üretimlerini etkileyen diğer faktörler hakkında aktarmış oldukları veriler temellendirilmiş teori stratejisi göz önünde bulundurularak kodlanmış ve kategorileştirilmiştir. Bu kategorileştirme kapsamında aile üyeleri ve ilköğretim öğretmenlerinin sanat üreticilerinin üretimlerine yönelmelerindeki tutumları dikkate alınmıştır. Araştırma Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kuruluna 31.08.2020 tarihinde yapılan ve 16.09.2020 tarihinde sonuçlanan 200021 numaralı başvuru sonucunda ‘uygundur’ niteliği kazanmıştır.

Bu minvalde katılımcıların aktarmış olduğu ifadelere yer vermeden önce analize kaynaklık edecek olan kavramsal çerçeve tanımlanacaktır. İlk olarak günümüz sanat üretiminin başat unsuru hâline gelen kültürel ve yaratıcı endüstrilerin (KYE) içeriği ve tanımı yapılacaktır. Ardından Bourdieu’nun (2010) ileri sürdüğü sosyal sermaye ve kültürel sermaye kavramlarının bu alan içerisindeki açıklama gücünün öneminden söz edilecektir. Son olarak bireylerin bir mesleğe yönelmesinde ailenin tutumunun, ilköğretim eğitiminin ve diğer faktörlerin öneminden bahsedilecektir. Çizilen bu kavramsal hat etrafında katılımcıların kültür sanat alanına ilk girişlerinin nasıl biçimlendiği, ailelerinin tutumlarının sanata bakışları üzerinde yarattığı etkilerin neler olduğu, ilköğretim çağındaki deneyimlerinin kendilerini nasıl etkilediği, aile ve okulun dışında sanat üretimlerine etki eden unsurların (arkadaşlar, dergiler, popüler ürünler, çizgi filmler vb.) neler olduğu gibi önemli hususlar analize tabi tutulacaktır.

Kültürel ve Yaratıcı Endüstriler ile Sanat Üretimi

Kültürel ve yaratıcı endüstriler farklı tanımlamalara sahiptir. Bunlar arasında en yaygın olanı İngiltere Kültür Medya ve Spor Müdürlüğü’nün (DCMS) yapmış olduğu “yaratıcı endüstriler, fikri mülkiyetin üretilmesi ve kullanılması yoluyla iş ve servet oluşturma potansiyeline sahip bireysel yaratıcılık, beceri ve yetenekten kaynaklanan endüstrilerdir” şeklindeki tanımdır. DCMS sınıflandırmasına göre yaratıcı endüstriler yedi sektöre ayrılmaktadır:

1. Reklamcılık ve pazarlama (halkla ilişkiler ve iletişim, reklamcılık),
2. Mimarlık,
3. Tasarım ve moda tasarımı (uzmanlaşmış tasarım),
4. Film, televizyon, video, radyo ve fotoğraf (sinema filmi, video ve televizyon program faaliyetleri, programcılık ve yayıncılık, fotoğrafçılık),
5. Bilgi teknolojileri, yazılım ve bilgisayar hizmetleri (bilgisayar programlama faaliyetleri, bilgisayar danışmanlık faaliyetleri),
6. Yayıncılık (kitapların, süreli yayınların yayınlanması ve diğer yayıncılık faaliyetleri, yazılım programlarının yayımlanması, tercüme ve sözlü tercüme faaliyetleri),
7. Müzik, gösteri ve görsel sanatlar (ses kaydı ve müzik yayıncılığı faaliyetleri, kültürel eğitim, gösteri sanatları, gösteri sanatlarını destekleyici faaliyetler, sanatsal yaratıcılık faaliyetleri, sanat tesislerinin işletilmesi) (Hartley vb. 2018).

Türkiye’de kültürel ve yaratıcı endüstrilere dair yapılan çalışmalarda bir canlanma görülsede yeterli veri hâlâ bulunmamaktadır.

Çalışmanın diğer kavramı sanat üretimidir. Sanat üretimi günümüzde üç ana alanda gerçekleşmektedir. Bunlar; sanat alanı, sanat eğitimi alanı ve son olarak kültürel ve yaratıcı endüstrilerdir. Sanat üretimi yapan herkesin sanat alanında kendisine bir yer edinebildiği düşünülmemelidir. Sanat alanı oldukça az sayıda sanat üreticisinin kendine yer bulabildiği, rekabetin yoğun olduğu bir alandır ve çoğu

sanat üreticisi sanat alanı dışında üretimlerini devam ettirirler. Sholette (2013) sanat alanı dışında sanat üretimine devam eden üreticiler için “karanlık madde” metaforunu kullanır. Astronomi biliminden ödünç alınan bu metaforun temeli şuna dayanmaktadır. Evren gözlemleri sırasında gözlemlenen yıldız, galaksi gibi gök cisimlerinin ardında karanlık bir fon vardır, bu arka fon gözlemlenen gök cisimlerinin daha net gözlenmesini sağlar. Sanat alanı da bunun gibidir yıldızlaşmış sanat üreticilerinin daha net görünebilmesi için arka fonda pek çok sanat üreticisi bulunmalıdır. Böylece yıldızlar daha net ortaya çıkarlar. Bu arka fonda yani karanlık maddede yer alan sanat üreticileri daha çok sanat eğitimi ve kültürel ve yaratıcı endüstriler içerisinde sanat üretimi yapmak durumundadırlar.

Sholette'nin bu iddiaları Bourdieu'nun alan kavramını anımsatır. Bourdieu'ya göre toplumsal uzam, bir alanlar toplamıdır. Alanlar bireylerin ve alanda faaliyet gösteren kurumların sürekli ilişki hâlinde oldukları dinamik etkileşim alanlarıdır. Alan içerisinde her failin, bireyin ve kurumun bir konumu bulunur. Her alan kendi ihtiyaçlarına uygun eğilimler, habituslar, alışkanlıklar ve söylemler üretir. Her alanın ihtiyaç duyduğu belirli sermaye biçimleri ve durumları, iktidar ilişkileri, ariyet olanakları, potansiyel genişleme biçimleri bulunmaktadır (Bourdieu, 2020, ss. 189-222; Bourdieu ve Wacquant, 2021, ss. 140-164; Kaya, 2007; Swartz, 2013, ss. 167-199). Bourdieu (1999) alanların oluşması konusunda en iyi örneği 19. yüzyıl Fransız edebi alanından örneklerle açıklar. Flaubert'in Duygusal Eğitim isimli romanından ve Flaubert'in hayatından yola çıkarak sanatsal alanın oluşması konusuna yönelir. Bourdieu'ya göre bir alanın toplumsal uzamda özerk bir biçimde ortaya çıkmasını sağlayan en önemli özellik, alan içerisinde üretim yapan failerin ekonomik bir serbestliğe sahip olabilmeleridir. Buna göre herhangi bir yazar sadece edebi üretim yaparak hayatını geçindirebileceği bir gelire sahip olabilirse o alanın özerk bir var oluşu olduğu iddia edilebilir. Bir diğer önemli nitelik, alanın içinin ve dışının iyi belirlenmiş olmasıdır. Bir alanın hangi özelliklere sahip olduğu, diğer alanlardan farkının ne olduğu ve nasıl bir süreç içerisinde oluştuğu o alan içerisinde faaliyet gösteren kişi ve kurumlar tarafından belirlenir ve oluşturulur. Bu oluşturma ayrıca belirli egemen söylemlerin öne çıkarılmasına neden olur. Örneğin sanatçının içsel bir durumu yaratıcı bir şekilde dışa vurduğu, para için üretim yapmadığı, toplumsallıktan ayrı bir varlığı sahip olduğu gibi sanatçıya dair çeşitli söylemler bu türden sanat alanı içinde üretilen örneklerdir. Alan oluşumuna dair bir başka önemli konu ise alan içi iktidar ilişkileridir. Alanlarda kimin alanın içinde sayılacağını kimin sayılmayacağını belirleyen bir takım önemli kişi ve kurumlar yer alır. Bu failer bekçiler olarak nitelendirirler ve bunlar alanın mevcut durumunun devam edebilmesi için çabalarlar. Edebi alan için bu bekçiler editörler, yayınevleri, edebiyat eleştirmenleri, yazarlar gibi failerdir. Görsel sanat alanındaysa galeriler, müzeler, küratörler, sanat eleştirmenleri, sanatçılar gibi alan içi failerden bahsedilebilir. Doğal olarak bu alan için failer ve bekçiler ile alana yeni girmek isteyen yeni sanat üreticiler arasında sürekli bir rekabet bulunmaktadır. Bu farklı sanat anlayışları ve sanat kuşakları arasındaki çatışma sıklıkla görünen bir durumdur. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi sanat alanına girmek kolay değildir ve her sanat üreticisi bu alanlara girmeyi başaramaz.

Sanat alanı dışında en önemli sanat üretim alanı kültürel ve yaratıcı endüstrilerdir. Bu endüstrilerde nicel olarak sanat alanında üretilenden çok daha fazla sayıda sanat ürünü ortaya çıkmaktadır. Kültürel ve yaratıcı endüstrilerde sanat üretimi yapan kişilerin sanat alanıyla gergin bir ilişkisi bulunmaktadır. Örneğin; kitap illüstrasyonu yapan bir katılımcı kendi üretimlerini ve resmettiği kitapları bir sanat eseri olarak görürken, reklamcılık sektöründe grafik tasarımcı olarak çalışan bir başka kişi kendi yaptığı görsellerin sanat ürünü olmadığını ama sanattan faydalanarak üretilen görsel malzemeler olduğunu vurgulamıştır.

Sosyal Sermaye ve Kültürel Sermaye

Sosyal sermaye kavramının kullanımı son yıllarda sosyal bilimler içerisinde oldukça önem kazanmıştır. Sosyal sermaye kavramı farklı kavramların türemesine de olanak tanımıştır örneğin Fransız sosyolog Pierre Bourdieu (2010) sosyal sermaye kavramının yanına kültürel sermaye kavramını ekleyerek kavram çeşitliliğini zenginleştirmiştir.

Sosyal sermaye kavramı, temelde ekonomi disiplini içerisinde kavramsallaştırılmış olan sermaye kavramının genişletilerek sosyal bilimlerin diğer disiplinlerine de sirayet etmesiyle ortaya çıkmıştır. Kavramın temelinde ekonomist Gary Becker'in ekonomideki insan faktörünü vurgulamak için kullandığı 'insan sermayesi' kavramı yer almaktadır. Sosyal sermaye olarak benimsenen görüşler aslında insan

sermayesi kavramının mantıksal sonucudur. Sosyal sermaye kavramı farklı teorisyenler tarafından farklı vurgularla kavramsallaştırılmıştır. Grootaert üçlü sınıflandırma önerir. Bunlardan ilki Putnam'ın (2010) önerdiği 'yatay birliklikler'dir. İkincisi Coleman (2010) tarafından önerilen tanımdır. Ona göre sosyal sermaye, bireyler veya grupların bir alan içerisinde rahat hareket edebilme kabiliyetidir. Üçüncüsü ise sosyal yapıyı geliştiren ve şekillendiren toplumsal iklimi içerir (Grootaert, 2010). Woolcok ve Narayan da (2010) benzer şekilde sosyal sermaye konusunda bir sınıflandırma önerir. İkilinin önerdiği sınıflandırma dört başlık altında ortaya çıkmıştır, bunlar: Komüniter görüş, sosyal ağ görüşü, kurumsal görüş ve sinerji görüşüdür. Buna göre komüniter görüş yerel birlikler, gruplar ve cemaatleri kapsar ve sosyal sermayeyi sadece bu gruplarla sınırlandırır. Sosyal ağ görüşü ise bireylerin dikey ve yatay konumlarının, bağlarının ve ilişkilerinin önemi üzerinde durur. Kurumsal görüş ise sosyal sermayeyi çeşitli kurumların özellikle devletin bağımlı bir değişkeni olarak görür. Dolayısıyla bu görüşe göre sosyal sermaye çeşitli kurumların gücünü ortaya koyan bir pratiktir. Sinerji görüşü ise sosyal ağ görüşü ile kurumsal görüşü birleştirmeye çalışarak bir sentez ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışma bağlamında ise sosyal sermayenin Bourdieu ve Coleman tarafından vurgulanan tanımları ön planda tutulmuştur.

Bourdieu (2010) sosyal sermaye kavramına büyük bir katkı sunmuştur. Bourdieu'ya göre sermaye birikmiş emektir ve sermaye; temelde ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere üç şekilde var olur. Bourdieu ilerleyen çalışmalarında sermaye kavramsallaştırmalarını arttırsa da (simgesel sermaye, bilimsel sermaye vb.) 1983 yılında ilk kez yayımlanan "Sermayenin Biçimleri" adlı makalesinde üç sermaye türü tanımlamıştır. Bourdieu'nun sosyal sermaye tanımı önceden belirtilmiş olan sosyal ağ görüşüyle paralellikler sergilemektedir. Bourdieu'ya göre (2010, ss. 60-61) "Sosyal sermaye, az ya da çok kurumsallaşmış karşılıklı tanışıklık ve tanıma ilişkilerinden oluşan uzun ömürlü bir networke sahip olmayla –ya da başka bir şekilde söylersek bir gruba üyelikle- bağlantılı, kendi üyelerine kolektivitinin sahip olduğu sermaye desteğini, kelimenin farklı anlamlarıyla kredi hakkı tanıyan, bir 'referans' sağlayan fiili ya da potansiyel kaynaklar kümesidir." Fakat Bourdieu'nun sermayenin kavramsallaştırılmasına vermiş olduğu esas katkı 'kültürel sermaye' kavramıdır. Bourdieu kültürel sermayeyi üç durumda ortaya koyar. Bunlardan ilki bedenlenmiş durumdur. Bourdieu'nun bedenlenmiş durum derken kastettiği, bireyin almış olduğu eğitimle kazanılmış veya farklı biçimlerde edinilmiş olan kabiliyeti, niteliği ve özellikleridir. Nesneleşmiş kültürel sermaye, sembolik öneme sahip olan veya olmayan birtakım nesnelere sahip olmayı kapsar. Kurumsallaşmış kültürel sermaye ise bireylerin eğitim veya başka kurumlar aracılığıyla elde ettiği kültürel sermayedir. Bu alt türün bedenlenmiş sermayeden farkı bedenlenmiş sermayede bireysel kabiliyetler ön plandayken kurumsallaşmış kültürel sermayede kurumun sosyal gücü ön plandadır (Bourdieu, 2010; Bourdieu ve Wacquant, 2021, ss. 163-164; Göker, 2007; Swartz, 2013, ss. 108-136). Bu kavramlar aracılığıyla bakıldığında araştırma bağlamında görüşülen sanat üreticilerinin ekonomik sosyal ve kültürel sermayelerinin görece kısıtlı olduğu görülmektedir. Çoğunlukla orta veya alt orta düzeyde gelir seviyesine sahip olan ailelerde yetişen katılımcıların, ekonomik sermayelerinin oldukça kısıtlı olduğu görülecektir. Ailenin sahip olduğu ekonomik sermayenin sosyal sermayeye katkısı da sınırlıdır. Bu durum sanat üreticilerinin kendilerine sanat alanı içerisinde hareket etme kabiliyeti sağlayacak olan, bir sosyal sermayeye sahip olamamalarına yol açmıştır. Kültürel sermayenin, özellikle bedenlenmiş kültürel sermayenin katılımcılarda oldukça yaygın olarak görüldüğü için ilerleyen bölümlerde bahsedilecektir. Zira görüşülen sanat üreticilerinin pek çoğu sanat üretimi noktasında önemli yeteneklere sahiptirler. Özellikle de sanat üretimi bağlamında önemli bir dijital okuryazarlık yetkinliğine de sahip oldukları görülmüştür.

Coleman'a göre (2010) sosyal sermaye, insan sermayesinin yaratımında önemli bir etmendir. Coleman sosyal sermaye kavramını sosyal bilimler içerisinde köklü bir tartışma konusu olan fail/yapı ikiliğinin aşılması adına bir öneri olarak gündeme getirir. Bu tartışmanın bir tarafında failin hareketlerinin toplumu oluşturduğunu varsayan metodolojik bireyciler yer alırken diğer tarafında ise bireysel failliği yok sayan yapısalcular yer almaktadır. Coleman bu iki görüşün de toplumsallığı açıklamak adına yetersiz olduğunu öne sürer ve sosyal sermaye kavramını bir seçenek olarak önerir. Coleman'a göre (2010, ss. 82-83) "Sosyal sermaye, işlevi ile tanımlanır. Tek bir birim değil, farklı birimlerin karışımıdır. Bu farklı birimlerin iki ortak özelliği vardır: Bunların hepsi toplumsal yapıların bazı özelliklerinden meydana gelirler ve aktörlerin -bireylerin ya da tüzel aktörlerin- belli eylemlerini yapı içerisinde kolaylaştırırlar. Diğer sermaye şekilleri gibi, sosyal sermaye de verimlidir. Sosyal sermayenin yokluğunda elde edilemeyecek belli

amaçların erişimini mümkün kılar. (...) Diğer sermaye biçimlerinden farklı olarak, sosyal sermaye aktörler arasındaki ve içindeki ilişkilerin yapısının özünde yatar". Coleman sosyal sermayenin işleyebilmesi için üç unsurdan bahseder: Bunlardan ilki yükümlülükler, beklentiler ve yapıların güvenilirliği; ikincisi bilgi kanalları; üçüncüsü ise normlar ve fiili yaptırımlardır. Coleman bu sayede sosyal sermayenin sürmekte olan ve süreceğine güvenilen sosyal yapıların bilgi kanalları vasıtasıyla bireylere veya gruplara aktarımını öngörür. Bu sosyal yapıların belirli normları ve yaptırım uygulama güçleri de bulunmaktadır. Coleman için sosyal sermayenin en önemli unsuru ailedir. Coleman sosyal sermaye bağlamında aileleri, kapalılığı olan ve kapalılığı olmayan olmak üzere iki biçimde tanımlamıştır. Coleman sosyal sermayelerini sonraki kuşağa aktaran aileleri kapalılığı olan aileler olarak kavramsallaştırırken, sosyal sermayelerini sonraki kuşaklara aktaramayan aileleri ise kapalılığı olmayan aileler olarak tanımlamıştır.

Meslek Seçimi ve Ailenin Konumu

Meslek seçimi herkesin hayatında önemli olan bir karar verme sürecidir. Pek çok çocuk ve genç kendi istek ve yeteneklerine uygun olan mesleği hem kendilerini anlamaya çalışarak hem de meslekleri keşfederek bulmaya çalışırlar. Erken yaşlarda biraz daha gerçeküstü olan meslek seçim süreci sonraki yaşlarda daha gerçekçi bir sürece doğru evrilir. Bu süreç hem çocuklar ve gençler hem de aileleri için zorlayıcı bir süreçtir.

Razon'a göre (1983a) meslek seçiminde etkili olan faktörler şunlardır; rastlantılar, çevre, bireysel koşullar ve aile. Rastlantılar çocuğun veya gencin içerisinde yaşadığı olumsuz koşullarda veya hızlı karar vermesi gerektiği durumlarda bulabildiği ve ilk işe girmesiyle elde ettiği meslekler için tanımlanmaktadır. Çevre faktörü ise çocuğun veya gencin içerisinde doğduğu ya da büyüdüğü sosyal ve kentsel çevrenin etkisiyle edindiği meslekler için tanımlanmaktadır. Bireysel koşullarsa çocuğun veya gencin istek, yetenek ve koşullarından doğan özgün durumları tanımlar. Metnin ilerleyen bölümlerinde de görülebileceği gibi bireysel koşullar sanat üreticileri için önemlidir çünkü sanat üretimi doğrudan doğruya bireysel yeteneklerle bağlantılı bir meslektir. Çocukların veya gençlerin meslek seçimi sürecindeki son faktör ise aileleridir. Razon'a göre aile etkisi beş başlıkta ortaya çıkar. İlk olarak ailenin ekonomik ve kültürel düzeyi, çocukların veya gençlerin meslek seçimine doğrudan etki eder. Bu makale kapsamında bu etki yukarıda belirtilen sosyal sermaye ve kültürel sermaye kavramları çerçevesinde kavramsallaştırılmıştır. Razon'a göre ailenin ikincisi baba otoritesidir. Özellikle bazı zanaat mesleklerinde veya aile şirketlerinde çocuklardan o mesleği veya şirketi devam ettirmesi beklenir hatta bu beklenti bazı zamanlarda dayatma düzeyine gelebilir. Üçüncü etmen, anne ve babaların çocuklarını bazı mesleklere yöneltme çabasından oluşur. Dördüncü unsur, ebeveynlerin bazı tutum ve görüşlerinin bazı mesleklere karşı önyargıların oluşmasına neden olduğu görülebilir. Bu faktör özellikle sanat ve sanat üretimiyle bağlantılı meslekler söz konusu olduğunda daha da artmaktadır; pek çok örnekte görüldüğü gibi sanat üretimine yönelmek isteyen kişilerin pek çoğu ailelerinin direnci ile karşılaşmıştır. Bununla ilgili veriler metnin ilerleyen süreçlerinde paylaşılacaktır. Ailenin, çocuklarının meslek seçim sürecinde bir diğer tutumuysa umursamamak ve başıboş bırakmak olarak tanımlanmıştır. Son unsur ise az sayıda ailenin çocuklarının meslek seçimi sürecine bilinçli bir tavırla olumlu etki etmesidir.

Razon'a göre (1983b) çocukların meslek seçimleri üzerinde ailenin çeşitli görevleri bulunmaktadır. Bunların başında çocuklarını iyi tanımak gelmektedir. Aileler, çocuklarının neleri yapabileceğini, nelere ilgilerinin olduğunu bilmelidir. Ailenin bir diğer göreviyse çocuklarının istediği veya yapabileceğine inandığı meslekler hakkında bilgi edinerek çocuklarına daha iyi rehberlik edebilmektir. Ailenin üçüncü göreviyse kararını net olarak vermiş olan çocuk veya gencin kararına saygı duyarak onu desteklemektir.

Ailelerin çocukların meslek seçimine dair aldıkları tutumlara dair çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların en güncellerinden olan Kılıç'ın (2019, 74) yapmış olduğu yüksek lisans tezidir. Bu teze göre meslek seçiminde aile etkisi hakkında ortaya çıkan sonuçlar şu şekildedir. Ailelerin, meslek seçiminde 18-22 yaş arasındaki kişilerde daha etkiliyken, 23-28 yaş arasındaki kişilerde daha az etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca cinsiyete göre belirlenen verilerde meslek seçiminin kadınlar üzerindeki aile etkisinin erkeklere oranla daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Eğitim ve meslek açısından bakıldığında ise ortaya çıkan veriler şu şekildedir. Eğitim seviyesi yüksek ebeveynler, çocuklarının meslek seçiminde daha etkilidirler, ayrıca memur aileler, işçi veya serbest meslek sahibi ailelere göre meslek seçiminde daha fazla etkili

olmuşlardır. Bu araştırmaya göre gelir düzeyi yüksek olan ailelerin, orta veya düşük gelirli ailelere göre meslek seçimi üzerinde daha fazla etkili oldukları gözlenmiştir. Aile içerisindeki ilişkilerde çocuklarına karşı ilgili ailelerin meslek seçimine daha etkin katıldığı gözlemlenmiştir.

Sanatsal mesleklerin tercih edilmesinin ardında yatan nedenlere ilişkin Türkiye’de hâlen yeterli derecede bilimsel araştırma bulunmamaktadır. Alanyazın kapsamında ulaşılan çalışmalar Ulusoy (2000), Önal (2012) ve Sankır ve Sankır’ın (2019) çalışmalarıdır.

Ulusoy’un çalışması Hacettepe Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Bale Bölümü öğrencileriyle nicel yöntem kullanılarak 2000 yılında yayımlanmış ve “Sanatsal Meslek Tercihinde Aile Atmosferinin Etkisi: Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı Bale Öğrencileri Örneği” ismiyle yayımlanmıştır. Araştırmada 62 öğrenciye anket uygulanmıştır. Bu 62 öğrencinin 42’si kadın iken 20’si erkek öğrencidir. Bu öğrencilerin 20’si 11-13 yaş aralığında, 19’u 14-16 yaş aralığında, 23’ü 17-20 yaş aralığındadır. Çıkan sonuçlar şu şekildedir. Öğrencilerin biri hariç hepsi il doğumludur, birisi ise yurtdışında doğmuştur. Öğrencilerin ebeveynlerinin büyük çoğunluğu üniversite ve lise mezunudur. Annelerin çoğunluğu çalışmaktadır. Ayrıca hem anneler hem de babalar profesyonel meslek sahibidirler. Aileler çoğunlukla Ankara’nın Çankaya ilçesindeki Emek, Bahçelievler ve Gaziosmanpaşa gibi mahallelerinde yaşamaktadırlar. Öğrencilerin Çankaya dışında yaşadıkları diğer ilçe ise Yenimahalle’dir. Ankara’nın Keçiören, Altındağ, Mamak gibi ilçelerinde yaşayan öğrenciler bulunmamaktadır. Ailelerin kendileri de sanatsal faaliyetlere katılmakta ve çocuklarının baleye yönelmesini desteklemektedirler. Anketin uygulandığı öğrenciler, ailelerinin eşitlikçi özellikler sergilediğini belirtmişlerdir. Çocuklarla büyük oranda anneleri ilgilenirse de baleye tümüyle ilgisiz bir babaya rastlanmamıştır (Ulusoy, 2000). Bale gibi elit bir sanat dalıyla ilgilenen, hayatlarında bunu bir meslek olarak seçmiş olan sanat öğrencilerinin, aile yaşantıları da doğal olarak buna uygun paralelliktedir. Toplumun profesyonel meslek sahibi kesimini oluşturan, kent yaşantısı içerisinde bulunan bu aileler, sanat tüketicisi habitusları dâhilinde çocuklarını baleye yönlendirmişlerdir.

Önal’ın çalışması Kırıkkale Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümünde okuyan öğrencilerle yapılan nicel araştırmaya dayanmaktadır. Araştırmaya 120 öğrenci katılmıştır. Bu 120 öğrencinin 48’i kadın 72’si erkektir. Burada özellikle müzik eğitimi alan kişilerin erkek ağırlıkta olduğu görülmüş. Ayrıca katılımcıların 78’i il merkezinde 36’sı ilçe merkezinde 6’sı da köyde yaşamaktadır. Doksan altı katılımcının ailesi beraber yaşamaktayken 24 katılımcının ailesi ayrıdır. Katılımcılardan 30’u aile durumunu iyi, 90’ı ise orta olarak belirtmişlerdir hiçbir katılımcı aile durumunu kötü olarak görmemektedir. Katılımcılardan 108 tanesinin aile sağlık sigortası bulunmaktayken 12 tanesinin bulunmamaktadır. Otuz altı katılımcının bir, 36 katılımcının iki, 30 katılımcının üç, 18 katılımcının dört ve üzeri kardeşi bulunmaktadır. Katılımcıların babalarının 108’inin düzenli geliri varken 12’sinin yoktur. Ayrıca katılımcıların babalarının 30’u üniversite, 42’si lise ve dengi okul, 30’u ortaokul, 18’i ilkokul mezunudur. Annelerinin ise 42’sinin düzenli bir geliri varken 78’inin yoktur. Ayrıca annelerin 6’sı üniversite, 18’i lise ve dengi okul, 30’u ortaokul, 48’i ilkokul mezunudur; 12’si ilkokulu mezun olmadan bırakmışken 6’sı okuma yazma bilmemektedir. Katılımcıların müziğe olan yeteneği büyük oranda kendileri tarafından keşfedilmiştir. Elli dört katılımcı müzik yeteneğini kendisi keşfetmişken 36’sının ebeveyn ve akrabaları, 30’unun öğretmenleri tarafından keşfedilmiştir. Katılımcıların 108’i üniversite öncesinde müzik kursuna gitmemiş 108’i ise gitmiştir. Gidenler içerisinde 782’i kendilerinin keşif ve yönlendirmeleriyle bu kurslara giderken 24’ünü babası, 6’sını öğretmenleri yönlendirmiştir. Katılımcıların 72’sinin yakınları içerisinde müziği bir meslek olarak seçenler bulunurken 48’inin yoktur. Yine katılımcıların 78’inin evinde bir müzik enstrümanı varken 42’inin aile evinde bir müzik enstrümanı yoktur. Katılımcıların 18’i boşta kalmamak için müzik bölümüne geldiklerini belirtmişlerdir, 90 kişi müzik bölümü seçiminin kendi istekleri olduğunu söylerken 12 kişi öğretmenlerinin yönlendirmesiyle müzik bölümüne gelmişlerdir.

Yakın zamanda yayınlanan Sankır ve Sankır’ın (2019) araştırmasında hem nicel hem de nitel veriler kullanılarak karma yöntem stratejisi benimsenmiştir. Araştırmanın nicel kısmında 160 öğrencinin anket soruları değerlendirilmiştir; nitel kısmındaysa 20 öğrenciyle 30-60 dakika arası süren görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Anket sonuçlarına göre yine kadın öğrencilerin güzel sanatlar liselerinde daha fazla olduğu saptanmıştır. Ailelerin ise sanatkârlık, teknik meslekler, hizmet sektörü gibi alanlarda çalıştığı sonucu ortaya çıkmıştır. Ailelerin eğitim düzeylerinin yukarıda bahsi geçen Ulusoy’un araştırmasıyla

kıyaslandığında göre daha düşük olduğu görülmüştür zira araştırma Orta Karadeniz’de ortalama nüfuslu bir kentte gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla ağırlıklı olarak güzel sanatlar lisesine, bu kentte yaşayan ailelerin çocukları gitmektedir. Anket sorularına verilen cevaplarda öğrenciler sanat eğitimine yönelme sebebi olarak, en fazla sanata olan kişisel ilgilerini göstermişlerdir. Sonraki iki popüler cevap ise yetenekli olduklarına inanmaları ve iyi bir sanatçı olabileceklerine yönelik duydukları inançlarıdır. Öğretmenin tavsiyesi bir sonraki yaygın cevap iken ailenin yönlendirmesi diğer popüler cevaptır. Yani öğretmenlerin tavsiyesi ve ailenin yönlendirmesi öğrencilerin kendilerine ve yeteneklerine duydukları inanca yönelik görüşlerinden sonra gelmektedir. Öğrencilerin nitel görüşmelerde verdikleri cevaplarsa çoğunlukla ailelerinin desteklerini aldıkları yönündedir. Özellikle aile içerisinde veya yakın sosyal çevrede sanat üreticisi kişilerin olması, aileler için oldukça olumlu bir durum sağladığı makalenin ulaştığı sonuçlar arasındadır.

Türkiye’de sanat üreticilerinin yetişmesine yönelik üç bilimsel araştırma örneği özetlendikten sonra, bu üç makaleye ortak bir eleştiri olarak her üç çalışmanın da çatışmaları içermediği söylenebilir. Ulusoy’un metni sadece nicel araştırma içerdiği için çatışmaların ortaya çıkarılması anlamında yetersiz olması öngörülebilir. Bale gibi elit ve sanat eğitiminin çok küçük yaştan itibaren alınmaya başlandığı bir sanat dalında mevcut çatışmaların daha az olduğu da tahmin edilebilir. Önal’ın çalışması da nicel bir çalışmadır fakat verilerin birbirleriyle ilişkilerinin kurulabileceği çapraz tabloların eksikliği verilerin analiz kapasitesini oldukça sınırlandırmıştır. Ama Sankır ve Sankır’ın metni nitel araştırma içermesi bakımından çatışmaların ortaya çıkabilmesi için daha fazla olanaklara sahip bir araştırma olarak görülebilir. Fakat özellikle nitel görüşmelerden verilen örnekler oldukça olumlu görülmüştür. Bu durumun, okunmakta olan araştırma bağlamında ortaya çıkan çatışmacı görüşlerle bir çelişki içerdiği düşünülebilir. Bu konu için şöyle bir açıklama yapılabilir: Sankır ve Sankır’ın araştırmasında görüşmeciler 2019 yılında sanat lisesinde okuyan öğrencilerdir fakat bu çalışmada görüşmeciler 1990’lı yılların sonları ile 2000’li yılların başlarında çocuk olmuşlar ve eğitim almışlardır. Belki bu tarihsel farklılık veriler arasındaki çelişkileri ortaya koyabilecek bir neden sunabilir.

Bu eleştiri kapsamında yukarıda aktarılan araştırmalar oldukça önemli öncüller sunmuş olsalar da mevcut araştırmaya çok fazla katkı sunan araştırmalar olamamışlardır. Çünkü veri toplama sürecinde elde edilen tüm veriler göz önünde bulundurularak yapılan analizlerde oldukça tartışmalı hatta olumsuz örnekler gözlenmiştir.

Araştırma Verilerinin Sunumu

Araştırmanın Yöntemi ve Katılımcı Profili

Bu araştırma kapsamında nitel saha çalışmasından hareketle kültür ve sanat üretimi yapan 22 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşme soru formu eşliğinde derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler Covid-19 pandemi koşulları sebebiyle dijital olarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ortalama 45 dakika ile 2 saat aralığında sürmüştür. Katılımcılara öncelikle dijital olarak ulaşılmıştır bu şekilde ulaşılan katılımcılardan araştırma konusuna uygun farklı kişilerin iletişim bilgileri alınarak kartopu tekniğiyle diğer görüşmecilere ulaşılmıştır.

Araştırmada 22 katılımcının 21’i Türkiye’de doğmuştur sadece biri İran’ın Erdebil şehrinde doğmuştur. Türkiye’de doğan 21 katılımcının yedisi İstanbul’da, dördü Ankara’da, dördü İzmir’de, geriye kalan katılımcıların da her biri Eskişehir, Aydın, Bursa, Adana, Kastamonu, Kahramanmaraş illerinde doğmuşlardır. Doğulan iller bazı katılımcılar için oldukça önemli bir unsurken bazıları için doğumlarının ardından başka bir ile taşınmış oldukları için önemli görünmemiştir.

Katılımcıların çoğu 1980’li yıllarda doğmuşlardır. 1980 yılından önce doğan üç, 1989 yılından sonra doğan sekiz kişi vardır. Bir katılımcı doğum tarihini vermek istememiştir. Bu durumda 1980’li yıllarda doğan on katılımcı bulunmaktadır. Katılımcılar arasında 1986 yılında doğmuş yedi kişi bulunmaktadır. Bu durum araştırmanın belli bir kuşağın anlatısıyla daha fazla uyuşacağı yönündeki kanaati güçlendirmektedir. Katılımcıların hepsi görsel sanatlar alanında çalışmaktadırlar. Katılımcıların büyük çoğunluğu KYE içerisinde yayıncılık ve reklamcılık sektörlerinde illüstratör ve grafik tasarımcı mesleklerini

sürdürmektedirler. Ayrıca zaman zaman bazı katılımcılar animasyon ve dijital oyun tasarımı gibi sektörlerde de çalışmaktadır.

Sanat Üreticilerinin Üretime Başlama Süreçleri

Katılımcılar sanata başlamaya ilgili görüşlerini iki türlü anlatmaktadır. İlk olarak kendi içsel güdüleriyle bir şeyler ürettiklerini belirtirken bir diğer anlatı ise ailelerin sanat üretimine başlamada çok fazla etkisi olduğu yönündedir. Tabii bu iki ana eğilimin yanında bu eğilimleri destekleyici içsel olanın aile, öğretmen veya arkadaşlar tarafından fark edilip desteklendiği de söylenmektedir. Anlatılarda bu iki ideal tip ortaya çıksa da gerçekte çoğunlukla sanat üretimine başlamada her iki unsurun da önemli olduğu fark edilmelidir. Bu bağlamda katılımcılar ailelerinin meslek seçimleri üzerindeki katkılarını şu şekilde aktarmışlardır.

Çok klişe bir yanıt vereceğim benim iki tane ablam var ve aramızda yaş farkı da var en küçük ablam altı yaş büyük benden. Evde sürekli zaten evde sürekli olarak bir sanat, edebiyattan bir şeyler dönüyordu ve ben de herhâlde onları taklit ederek başladım sanırım.

Yani resim yapmayı çok seviyordum annemle birlikte hep yapıyorduk. Ondan sonra bu “Aaa ne güzel oluyor!” çocuk resminden ayrışmaya başlayınca.

Hatırlıyorum. Benim sanat hayatım aslında doğduğum andan itibaren başladı çünkü dedem, annem hep resim, yağlı boya yaptılar. Onları görerek zaten hep bir şeyler çiziyordum. Ablam da keza öyle. Ailenin en yeteneksizi bendim. Çünkü herkes çok çok iyi işler yapıyordu.

Benim babam zaten kendisi müzikle uğraşan birisi. Ahşap oymacılığı yapan yani ben doğduğumda işte talaşların içinde bir evin bir odası atölyeymiş mesela. Öyle bir yere doğduğum için. Ailede de var yani mesela büyüklerde, mesela babamın babası, o da yine ahşap ustası. Karkas ev yaparlarmış zamanında veyahutta işte diğer tarafta terziler var. Yani hep sanatkâr ve zanaatkâr insanlarla birlikte aslında büyüme hâli söz konusu.

Dokuz yaş fark var abimle aramızda zaten ona, onun yaptığı işe bir hayranlık olarak atıyorum bir tırı mesela müşteriye sunacak o tırı çok güzel döküp evde farklı dünyalara sokması böyle bilim kurgu filminden çıkmış gibi sahneler yaratması beni çok etkilemişti o dönem. Giriş sebepimde aslında bu ve bunun gibi hayaller aslında. Yani filmlerde gördüğüm şeyleri yapılabilitesini görmek beni etkilemişti ve yapmak istediğim iş böyle şekillendi.

Çocukluktan başlamıştır muhtemelen. Herkes de böyle söylüyordur, “Bir şeyler karalıyordum sonra da devam ettim” falan gibi. Benim hatırladığım daha ilkokula gitmiyordum ben bir şeyler çizerken. Öyle annemin babamın yaptığı şeylerle onlarda işte birkaç tane çizmişler onları beğenip “Ya ben de çizeyim.” diyerek başladığımı hatırlıyorum. Onları taklit ederek başladığımı hatırlıyorum daha sonrada kâğıt, kalem nereye gidersem hep yanımdaydı çocuklukta.

Ben çok küçük yaştaydım yani böyle on iki on üç yaşında beni kursa gönderdiler ilk. Ondan önce zaten fark edilmişti sürekli kâğıt kalem uğraşıyorum yani, çizimler yapıyordum. Babam da sanata yatkındır o da iş-teknik öğretmeni, öğretmen kendisi. O biraz yönlendirdi aslında. Böyle ortaokul son sınıftaydım herhâlde ortaokulu bitirirken bir resim kursuna gittim, bir atölyeye üniversiteye kadar da o atölyeye devam ettim lise hayatım boyunca da. Yani tam çocukluk dönemime denk geliyor aslında. Okuldaki resim dersleriyle falan başladı aslında ilgim.

İçsel dürtü ve dışa vurumla sanat üretimine başlamak yukarıda da belirtildiği gibi sanat alanının sanatçıya dair ürettiği söylemlerin en önemlilerinden birisidir. Bu söyleme göre sanatçı kaynağı bilinmeyen içsel bir güç ile doludur; bu güç kimi metafizik anlatılara göre dünya dışı, kutsal bir güç iken kimi anlatılara göre yaratıcılıktır. Bu söylemin doğal olarak sanatçıların kendilerine dair ürettikleri anlatıları da etkilemesi kaçınılmazdır (Abbing, 2002, ss. 17-33). Bu görüşü dillendiren katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

Üç yaşında başladı diyemem bence hep vardı. Resim yapmayı çok sevdim, müzikten çok hoşlandım. Oyuncaklarımın arasında müzik aletleri vardı. Klavye çalıyordum çocukken. En çok resim dersinden keyif alıyordum. Hep kesip biçen, yapıştırıran bir çocuktum. Aslında hep böyle bir eğitim almak istediğimi de biliyordum ben. (...) Çocukken bence biraz daha sezgiseldim. Çok fazla da yönlendirilmediğim için bu konularda şu sanat akımından veya bu ressamdan etkilendim diyemem. Ya da bu müzisyen beni çok etkiledi diyemem. Biraz daha ortaya karışık ve görsel hafızama her yerden biriktirdiğim şeylerle kendimi dışa vuran bir çocuktum bence. Biraz daha sezgisel bir süreçti. İlk önce kendi içimden besleniyordum bence. Sonrasında o biraz şekil değiştirdi. Daha fazla üzerine bilgi ya da farkındalık katılarak.

Hatırlamıyorum ama sanırım hep vardı.

Şu anda mesela ailem ve beni çocukluğumdan tanıyan insanlar bana çok hayretle bakıyorlar çünkü gerçekten çocukken çok çirkin resimlerim vardı. İnanılmaz kötüydü. Ama çok seviyordum yani. Bir şekilde çok seviyordum ve bir tanesini bile annem saklamadığı için şu anda bakamıyorum. Ben hatırlamıyorum neler çizdiğimi ama onlar çok kötü olduğunu söylüyorlar. Ben kendimi bildim bileli hep karakterler çiziyordum böyle üç yaşında, beş yaşında gerçekten böyle bir hikâye anlatıyorum kara kare bir şeyler, kendimce hep vardı zaten.

Şöyle ben yapı itibarıyla çok sakin ve konuşkan olmayan bir çocuktum biraz da hassastım. Başta anaokulunda fark ettiler yani çok ilk başta, nasıl anlatayım, çok çiziyordum. Yani her yeri karalıyordum elime geçen her şeyle, sopayla kumu çizmekten duvarları çizmeye kadar. Anaokulunda patates baskı resim derslerinde vesaire bir farklılık sezdi anaokulu öğretmenlerim ve bizim evdekiler. İşte yaptığım şeylerin hep bir hikâyesi olurdu işte çöp adamların birbiriyle olan etkileşiminden vesaire çok hatırlamıyorum anlatılanları söylüyorum bana.

Ben kendimi bildim bileli hep karakterler çiziyordum böyle üç yaşında, beş yaşında gerçekten böyle bir hikâye anlatıyorum kare kare bir şeyler, kendimce hep vardı zaten. Ama ilk böyle elle tutulur gözle görülür işleri ben ortaokul sıralarında çıkartmaya başladım. Kendi yarattığım iki karakterim vardı, Bıcık ve Bıcırık, ve bunların maceraları vardı. Baya böyle "cartoon, comic" tarzı her bölümde farklı bir macera yaşadıkları böyle hikâyeler çiziyordum. Bunları böyle küçük albümler hâline getiriyordum, işte albümler arkadaşlarımın arasında geziniyordu.

Bunu resim yapmak olarak ya da resmi olan ilgi olarak alırsan soruyu, küçüklüğümden beri çizme yeteneğim vardı. Yani yaşıtılarına göre daha iyi çiziyordum ama tabii ki de bir yere gitmiyordu yani. İlkokulda işte resim yarışmasına falan da derece yaptım çünkü net bir şekilde elim yatkindir. Perspektif falan daha ilkokuldayken anlayabiliyordum.

Katılımcıların sanat üretimine başlamalarıyla ilgili ifadeleri bu şekildedir. Bu bölümden de anlaşılacağı gibi aile ve sosyal çevre sanat üretimine başlama da başat bir rol üstlenmektedir. Katılımcıların ailelerinin onların sanat üretimleriyle ilgili almış oldukları tutumlar bir sonraki bölümde tartışılacaktır.

Ailelerin Sanat Üreticilerine Dair Aldıkları Tutumlar

Ailelerin çocuklarının sosyal etkinlik amacıyla, hobi olarak çeşitli sanatsal üretimler gerçekleştirmesiyle çok büyük bir sorunları olmadığı gözlemlenmiştir. Fakat ailelerin kendi çocuklarının sanat üreticisi olmaya dair tutumu işler ciddiye binince farklılaşmaktadır. Çoğu sanat üreticisi, toplumdaki genel temayüllere uygun olarak sanatı meslek olarak seçmemesi yönünde ailesinden yönlendirmeler almakta ve genel olarak ailelerinden destek görmemektedirler. Katılımcılardan biri aslında bunun aileden ziyade toplumla alakalı olduğunu şu cümlelerle belirtiyor:

Aslında yaklaşım bu. Toplumun yaklaşımı bu. Ailede böyle bir yaklaşım yok ama toplumda var. Sanatla acından ölürsün yaklaşımı var. Hatta ister istemez bilinçaltına da öyle yerleşiyor. Normal işi yap sanatı ardından gibi oluyor.

Ailelerin çocuklarına yönelik bu destek olmama durumu çoğunlukla çocuklarının ekonomik olarak zorluklar yaşayacağı yönündeki kaygılarından kaynaklanmaktadır. Ailelerin bu kaygıları aslında toplumun sanata ve sanat üreticisine verdiği (veya vermediği) önemin de bir yansıması biçimindedir. Ailelerin sanat üreticisi olma yolundaki çocuklarına dair tutumları beş başlık altında toplanabilir; ilki destek görmeyenler, ikincisi umursanmayanlar, üçüncüsü ailenin belirli üyeleri özellikle anneler ve kardeşler tarafından destek alanlar, dördüncüsü koşullu veya süreç içerisinde destek alanlar ve sonuncusu koşulsuz destek alanlar olarak sıralanabilir.

Sanat üretiminin aileleri tarafından desteklenmeyen görüşmecilerin çeşitli ifadeleri şu şekilde:

Hobi olarak görüyorlardı çünkü. "Normal bir bölüm oku da resim yine yaparsın, grafikte yine ilgilenirsin" vs. diyorlardı. Normal bir bölüm derken kastettikleri hukuk falandı tabii antropoloji değildi. O da sarsıntı yaratmış olabilir ailemde.

Sana nasıl desteklemediklerini anlatayım. Okul yoğunluklu ilerledikleri için ebeveynler böyle sanatsal şeyleri "Sen boş zamanlarında bunları yapacaksın senin asıl konsantrasyonun derslerin olacak." olduğu için. Bu tarz şeylere vakit ayırmamamı özellikle isterlerdi mesela.

Biz çok sıradan bir aile olduğumuz için sıradan ailede resim dersi sıradan bir mevzu olur. Yani resim tamamen bir hobidir, tamamen bir çizmedir. Ben de o zamanlar çizerken bir sanat üretimi veya bu resimci mi olacak veya çizer mi olacak ve ilerde bir şey mi yapacak diye bakılmadı. Daha çok bir eğlence olarak bakıldı. Bir anlamı yoktu bizim için.

Sonra ben bu olayın çok üzerine düştüm ve işte aileme böyle ikinci sınıftayken falan güzel sanatlar lisesine gitmek istediğimi söyledim. Bu tabii onlar için baya üzücü bir haber oldu. Hatta kabullenemediler özellikle babam çok reddetti.

Bir taraftan deli düşünceler bir taraftan sanata olan aşkım daha çok kabardı falan böyle bir şey kanıtlayacağım edeceğim derken. Gerçekten bana çok büyük itici güç oldu. En sonunda babam şöyle söyledi bana üniversiteden mezun olduğumda "Ben sana seni kamçılarsın diye yapamazsın dedim.", "Hadi baba" dedim "Hadi onu bir geçelim."

Ailelerin umursamadığı görüşmecilerin ifadeleri şu şekilde:

Hayır. Ailem sinir bozucu şekilde bizi kendi hâlimize bıraktı. Çocukken resim çizdiğimin veya bir şeyler yazdığımı farkında olduklarını bile sanmıyorum çünkü. Herkes kendi işine bakıyordu herkes çok meşguldü o nedenle hiç engellemediler.

Destekten ziyade herhangi bir yönlendirme durumu söz konusuydu. Olsun ya da olmasın gibi bir durum değildi. Biz başladığımız zamanlarda bu kadar popüler de değildi sanırım yani yazılım sektörü bu kadar yaygın değildi yedi, sekiz yıl önce çok da bu kadar yönlendirilmiyordu. Ama her ailede olduğu gibi memur olun devlete sırtınızı dayayın şeklinde altı yıl sonra, yedi yıl sonra onlar da alıştılar. Şu anda herhangi bir sorun yok ama çok öyle destekleyici bir durum yoktu. Geri çeken de bir durum yoktu.

Ailesinin bazı üyelerinden destek alanların ifadeleriyle şu şekilde:

İki ablam var onlar da sağ olsun çok destek değıllerdir ama annem bana çok inanır hâlâ da inanır. Yaptığım her şeyde beni destekler sağ olsun. Yani tek desteğim annemdi açıkçası.

Ailem ikiye bölünmüş durumda anne ve baba olarak. Annem ev hanımı ama sanat eğitimi lisede hafiften almış resimler yapar yağlı boya falan bir tanesi odamda duruyor hâlâ.

Benim abim aşırı derecede ilişkiliydi, bu konulara çok meraklıydı. Benim temelde yönlendirmemde abim tarafından oldu. Çevremde şu anda liseden bu işlerin içerisinde olan kimse yok maalesef.

Koşullu veya süreç içerisinde destek alanların ifadeleriyle şu şekilde:

Genel olarak her aile gibi daha elle tutulur bir meslek sahibi olmamı istediler ama kararlarımaya saygı duyup destek verdiler yine. Kursu gönderdiler mesela.

Tabii destek gördüm herkesten. Kalıplaşmış meslek algıları vardır ya doktorluk, avukatlık gibi bu tür klişeler bizim evimizde çok yoktu. Babam ki reklam ajanslarını benim liseye girmemle birlikte tanımış, ne işler yapılıyor, nasıl para kazanılıyor çözüp faydalı bulmuş seçtiğim mesleği. Eğer başarılı olacağımı düşünüyorsam ilerlemem konusunda destek çıktılar sağ olsunlar.

Ailelerinden koşulsuz destek görenlerin ifadeleriyle şu şekilde:

Teyzem hattat onun da ister istemez bir etkisi var. Benim üzerimde de teyzeme büyük bir etkisi var güzel sanatlar konusunda. Öyle söyleyebilirim desteklediler yani arkamda olduklarını düşünüyorum.

Hatırlıyorum. Benim annem ressamdı. O yüzden. Hatta ilkokul andacıımı buldum orada umarım ileride hayal ettiğin gibi bir ressam olursun yazıyordu. Aslında hep hayalimdi. Yani çok erken yaşta başladım.

5 veya 6 yaşında. (...) Evde. Ama sonra anneme resim kursuna gitmek istediğimi söylemişim. O da sağ olsun desteklediği için altı yaşında resim kursuna başladım. (...) Babam da destekliyordu tabii ki. Annem o sırada annemle daha çok konuşabildiğim için...

Anne tarafımda zaten vardı. Annem ev hanımı ama çok güzel hikâyeler yazar, fantastik dünyası çok geniştir dolayısıyla. Babam da müzik alanında. Yani benim aile üyelerimin normal uğraştığı iş dışında mutlaka bir sanat kolu da beraberinde gidiyor. Babam da hem müzisyenlik yapmış hem teknisyenlik yapmış. Dolayısıyla benim için bir şey olmadı ailem hep destekledi zaten.

İlköğretim Eğitimleri Sırasında Sanat Üreticilerinin Deneyimleri

İlköğretim eğitiminde de aileye benzer eğilimler gözlemlenmiştir. İlköğretim öğretmenlerinin bazıları öğrencilerin içerisindeki yeteneği ortaya çıkartmaya hevesli olsalar da bazıları sanatı bir boş zaman etkinliğine indirgemeye heveslidirler.

Görüşmecilerin ifadelerinde ilkokul öğretmenlerine dair olumsuz sözler şu şekilde:

Sonrasında benim ilkokul öğretmenim, ben böyle resim yarışmalarına meraklıydım ilkokulda, yarışmaya yaptığım bir resmi göndermemişti. O bana bir itici güç oldu yani. Çünkü şöyle oldu gidip onun dolabından bir şey almamı istedi dolabına baktığımda böyle benim resmimi böyle katlanmış falan, kenarına sıkıştırılmış olduğunu gördüm. Ve büyük bir şok yaşamıştım bir de çocuk kafasıyla inanılmaz derecede. Çünkü onu yarışmaya gönderdiğini düşünüyordum diğer işlerle birlikte. “Hocam” dedim aldım elime böyle koşa koşa gittim. “Hocam bu nedir? Bu nedir?” diye böyle deli bir kan vardı bende yani. Korkusuz falan. Baya koskoca kadından hesap sordum. Bana şöyle bir cevap verdi: “Onu senin yapmadığını anlarlardı o yüzden göndermedim” dedi. O kadar üzülüm yani çok travmatik bir olaydı benim için. Kendisini çok severdim aslında ondan sonra sevmedim. Sonrasında belki ona bir şeyler kanutlamaya çalışarak çok çalıştım. Aşırı çalıştım.

Hayır asla. Çok kötü bir resim öğretmenim vardı zaten (...), ben şimdi yeni öğrencilerime asla onu yapmıyorum, benim şu yaşında nasıl bir eğitim vermem gerektiği aslında ortaokuldaki resim öğretmenime bağlı oldu. Bize klasik 19 Mayıs, 29 Ekim, Atatürk, bayrak resimleri çizdirdikleri için sıfırdan bizim bunları yapma şansımız hiç olmadı. (...) Temelini öğretmediler daha doğrusu ne bir perspektif ne bir temel sanat eğitimi gibi şeyler olmadı.

Ortaokulda hatırlıyorum dayak yemiştım hatta öyle bir tane enstalasyon yapmıştım sıraya ama derste yapmışım matematik dersinde adam bana, ağzıma pergelle vurmuştu kocaman.

Öğrencilerinin sanat kariyeri bağlamında ilgilenen öğretmenlere dair ifadelerse şu şekildedir:

Aslında şansına biraz yönlendirdiler. Resim öğretmenim bendeki şeyi biraz fark etmişti yani ilgiyi. Biraz yönlendirmek istedi yani. Ödevleri hep ciddiye almışım mesela resim dersinde. Güzel yapmaya çalışmışım babamdan destek aldım falan böyle çocukken. Ama onun dışında tabii Türkiye'deki okullar yönlendirme konusunda yetersiz bence. Çünkü hâlâ endişelerim vardı. Çok küçük yaştaydım başladığımda ama insanlar resmi çok önemsemiyordu ya da resim derslerini falan. Coğrafya dersinde falan tahtaya kaldırıp her şey ban çizdirirlerdi akarsuları falan. Öyle şeyler. Çok minimal.

İlkokuldayken resim hocam bu konuda yetenekli olduğumu ve bu konuya yönlendirebileceğini iletmelerine rağmen ailem bunu pek kabul etmedi.

Eğitime Eleştiri ve Alternatifler:

Görüldüğü gibi katılımcılar ilkokulda sanat üretimine yönelme konusunda oldukça yetersiz kalmışlardır. Daha sonra sanat üretimi yapan kişilerin çocukluk dönemlerinde hem ailelerinden hem de öğretmenlerinden destek görmemeleri eleştirel bir tutum oluşmasına olanak sağlamıştır. Uzun süre sanat üretimi yapmamış ve farklı alanlara yönelmiş olan bir katılımcı sanat üretimine tekrar dönebilmek için yetişkin yaşantısında alternatif eğitim veren bir kurumda yaşadığı bir deneyim ve karşılaşmalar gerekmiştir:

O yüzden o an şeye karar verdim ben aslında üniversitede istiyordum animasyon yapayım falan ama başlatacak, ondan bahsedecek hiçbir bilgi yok. Yani ufacık bir kibrit şeyi, kıvılcım bile yoktu. Ama Gümüşlük Akademisinin bunun zeminini daha sağlamlaştırdığını

düşünüyorum. Farklı alanlarda da. Şimdi oraya giden çeşit çeşit sanatçılar var hepsi farklı alanda şeyler yapıyor.

Aile ve Okul Dışında Sanat Üretimini Etkileyen Unsurlar

Aile ve eğitim dışında katılımcıların çocukluk dönemlerinde sanat üretimine yönelmelerine kaynaklık eden unsurlar ise şunlardır; aile ve akrabalar, sanatçılar, çizgi romanlar, çocuk ve karikatür dergileri, tasarım dergileri, görsel sanatlar dışında yer alan sanatlar, dijital oyunlar ve animasyonlar, içerisinde yer aldıkları çeşitli projeler, gittikleri bazı geziler, alternatif eğitim veren bazı okullar. Bazı katılımcıların çocukluklarında kendilerini sanatsal ve kültürel olarak besleyen etmenler olmamasından şikâyetçi oldukları da görülmüştür.

Akrabalardan ve yakın çevreden etkilenme:

Ailelerin özellikle anne ve babaların sanat üreticileri üzerindeki etkilerinden, önceki bölümde bahsedilmişti. Ama ailenin yakınında yer alan akraba ve arkadaş çevresinin de sanat üreticilerinin üretimlerini arttırmaları adına cesaretlendirici bir etkisinin olduğunu belirten katılımcılar olmuştur.

Ailemde şöyle tasarımcılar vardı, sonradan aileye eklenen yeni kuşaktan diyeyim. Onların beni mutlaka resim yapmaya vs. hatta tasarım bölümüne yönlendirmesi mesela oldu. Dediler ki "Bu çocuk mutlaka böyle bir şey yapmalı. Siz ne yapıyorsunuz? Neden matematik fen okuyor?" falan diye çok eleştirdikleri zamanlar oldu.

(...) benim kuzenimden dolayı bilmiyorum önemli olur mu ama kuzenim benim moda tasarımcısı olmak istiyordu. Küçükken ben onun çizdiği şeylere karşı da ben çok ilgi duyuyordum.

Benim anne tarafımda zaten karikatüristler, çizerler var. A. E., İ. E. günümüzde isimleri pek bilinmiyor ama Nasrettin Hocalar o dönemin Akbaba dergisinde çizen çizerler bunlar.

Şöyle ki benim abim grafik tasarımcı, kuzenlerimde de vardı grafik tasarımcılık yani photoshop vesaire gibi grafik programları evde hep görüp merak ettiğim şeylerdi.

Sanatçılar:

Fark edilen bazı sanatçılar da katılımcılar üzerinde etkili olmuşlardır. Aşağıda yer alan ifadelerden de anlaşılacağı gibi görüşülen sanat üreticilerinin özel bir sanat tüketim eğilimi yoktur çoğunlukla çevrelerinde rahatlıkla ulaşabildikleri sanatçılara yönelmişlerdir. Bu sanatçıların da başında çevrelerinde yer alan basılı ve görsel yayınlardan gelenler bulunmaktadır.

Dali'yi çok seviyordum o seneler. Zaten yaptığım şeyler de ona benziyordu ilk zamanlarda.

Aslında benim en çok severek yapmama rahmetli Bob sebep oldu TRT 2'de. Bob'u izliyorduk zaten annem hep kurslara gidiyordu yağlı boya onunla beraber yapıyorduk yani.

Ben çok küçük yaşta orta bir de Van Gogh, empresyonizm çok seviyordum o renkler falan yaşımdan dolayı da öyleydi. Mesela reproduksiyonlarını yapmaya başlamıştım benim yaşımda mesela pek çocuk yoktu.

Dergiler:

Dergilerin pek çok sanat üreticisinin sanat üretimine başlamasındaki motivasyon ve bilgi kaynağı olma özelliği bulunmaktadır. Özellikle 1980'li yıllardan 1990'lı yılların ortalarına kadar pek çok katılımcı görsel malzemelere ve dolayısıyla ilhama bu dergilerle karşılaşmaktadırlar. Dergiler içerisinde de

katılımcıları etkileyenler özellikle çizgi romanlar, çocuk dergileri, karikatür dergileri ve tasarım dergileri olmuştur.

Çocukluğum çizgi romanları falan hâlâ var. Minik bir koleksiyonum var kendimce. Bununla geçti. Çok geriye dönük takip edemiyorum bir anda düşününce. (...) Marvel karakterleri maalesef. Hâlâ şey mesela Zagor'u okumayı çok isterim ama tarza saygım sonsuz olmasına rağmen içeriğe, içerik mesela beni açmıyor. Ama mesela süper kahramanlık hikâyeleri bana biraz daha şey geliyor, etkilemeyi başarıyor.

Çizgi roman okuyorum ama öyle fasikül fasikül çok takip etme şansım olmuyor ama tabii evde çizgi roman ta anne tarafımdan geliyor o. Dayılarımdan kalma bir sürü nostaljik çizgi romanlar şunlar bunlar yenilerini de gidip alıyorduk ama benim çocukluk, gençlik dönemimde çok rahat değildi öyle şeylere ulaşmak. Ancak mevcut olanları tekrar tekrar okuyorduk ya da değiş tokuş yapıyorduk falan filan.

Milliyet Çocuk okurdum çocukken, sürekli onun karalamalarını bir şeylerini yapardım. Kâğıt kes yapıştır hep öyle bir şey vardı.

Leman'ın da üzerimizde baya etkisi olabilir çünkü kuzenim aralıksız topluyordu Leman dergilerini. Bir duvar boyunca Leman dergisi vardı. Sonra taşınma dönemiymi sanırım hepsini bize vermek istedi o zaman da yaşım büyük değil, ortaokul dönemleriydi, bir oda dolusu Leman dergisini alıp eve götürmüştüm. Hepsini okudum, tamamen. Muhakkak çizgilerin bir etkisi vardır.

Lisede karikatür çok severdim. Karikatür dergilerini biriktirirdim, okurdum sürekli. Biraz onlardan etkilendim.

Karikatür dergilerini zaten takip ediyordum. Uykusuz, Leman gibi. Hatta daha eskilerini L-Manyak vardı. Onları takip ediyordum. Aslında o çizimler benim için referans oluyordu. Çünkü basılı olarak görebileceğim yalnız o argüman vardı basılı çalışma olarak. Yani internet çok fazla yoktu. Ve karikatür dergilerini, bazı işte Galip Tekin'in karikatür hikâyelerini taklit ederek çizmeye öğrendim başladım.

Fotoğraf dergileri vardı birkaç tane Türkiye'de şu an hâlâ var mı bilmiyorum. O dergilerden biriktirmeye başlamıştım. Çizim, illüstrasyonla alakalı çok fazla kaynak bulamıyorsunuz şu anda bile yurtdışından falan anca getirilebiliyor.

Görsel Sanatlar Dışında Yer Alan Sanatlar:

Görsel sanatlar dışında yer alan sanatlar da sanat üreticilerini etkileyen diğer bir unsurdur. Özellikle sinema, tiyatro, edebiyat ve müzik katılımcıların en fazla vurgu yaptıkları sanatlar arasında yer almaktadır. Sanatlar arasında geçişler, yaratıcılığın bir şeyler ortaya koyma, üretme isteğinin farklı mecralara doğru da kayabileceğinin bir göstergesi olarak görülebilir. Böylece içsel olarak bir şeyler ortaya koymaya çabalayan sanat üreticileri kendi üretim biçimlerini bulana kadar farklı sanat dallarına yönelmişlerdir.

Benim ortaokulda çok çok sevdiğim bir hocam vardı Türkçe hocam ama aşırı iyi bir edebiyatçıydı kendisi. Onu da kaybettik Allah rahmet eylesin. Onun sayesinde yani o kadar çok kitaplarla tanıştırdı ki beni. O benim şimdiki hâlimin mimarı. Yani onunla ortaokulda tanışmış olmasam şimdi belki çok farklı bir insan olacaktım. Yani o beni çok yetiştirdi. Kitapları falan hep o bana sevdirmiştir. Onun kendi şiirleri falan da çok güzeldi. Ben de yazardım o dönemde şiir. O yüzden edebiyatı çok severim.

Yok aslında. Çok fazla film izledik. Ortaokuldan liseden itibaren çok fazla film izledim tabii ki kitaplar okudum alanımla alakalı ya da yapmak istediğim şeylerle ilgili. (...) Onun dışında Yüzüklerin Efendisi'dir, Marvel filmleri, çizgi romanlar.

Yani şöyle ortaokulda okul korosundaydım ama baya ciddi bir koroydu. Biz barok eserler falan çalışıyorduk. Konserler veriyorduk. Ortaokulda öyle bir şey oldu. Sonra yan flüt dersi aldım, kurslara gittim. Şu anda da Özgür Sanat Korosuna dâhil oldum. Yani müzik var, müzik de var yan olarak.

Ben ortaokul ikinci sınıftayken bir başka özel okuldan TED Ankara Koleji'ne geçiş yaptım. Orada bir çocuk korosu, çok sesli bir çocuk korosuna dâhil oldum. Böyle hiç hesapta yokken. Sonra bu koro muhabbeti lisenin sonuna kadar devam etti. Sonrasında Kültür Bakanlığının çok sesli çocuk korosuna dâhil oldum.

Onun haricinde beni etkileyen düşünüyorum tabii ki bu fantastik filmler. 2008 ya da 2006 gibi böyle animasyon dünyası baya coşmaya başladı teknolojinin gelişmesiyle ve şok geçiriyorduk biz sürekli. Beni baya etkiliyordu. Animasyon anlamında hep ilgimi çeken şeyler olmuştuz zaten.

Müzik grupları tabii ki animasyon yapıyorum mesela şu an hâlâ Gorillaz'ın kliplerini açıp izlerim çocukluğumda çıkmış olan... Gorillaz'ı çok takip ederim. Çok etkileşimli aslında hem müziği takip ediyorum hem daha kreatif grupları takip etmek gibi bir amacım vardı işte lisede. Ne zaman hatırlamıyorum tam ama ortaokulda tiyatroya gittim. Pal Sokağı Çocukları'nı oynamıştık.

Dijital Oyunlar, Oyuncaklar ve Animasyon:

Dijital oyunlar, oyuncaklar ve animasyon etkileri 1980'li yıllarda doğmuş ve çocuklukları 90'lı yıllar boyunca devam etmiş olan kuşak için oldukça etkin bir faktör olmuştur. Bu yıllar hem atari salonlarının giderek yaygınlaşmaya başladığı hem de özellikle televizyon vasıtasıyla pek çok animasyon ve diğer programların evlere ulaştığı dönemlerdi. Bu popüler kültür nesnelere yaygınlaşması sanat üreticilerinin hayal güçlerini ve çizim isteklerini beslemiştir.

Japon çizgisi daha çok renkli ve yuvarlak hatlı çizimler o dönemde sanki olması gereken, yapılması gereken buymuş gibi hissettiriyorlardı. Bir his, duygu ifade edilecekse bunlar olmalı gibi geliyordu. Bir yandan animasyon olması da çekici geliyordu bunların. Aslında Japon animesi kusursuz geliyordu gözüme. Çok etkileniyordum her seferinde izlediğimde. Şimdi ilk örnek verebileceğim şey ThunderCats'ti sanırım. Çok küçükken TRT'de oynardı. Onun dışında hep aynı tarzda çizgi filmleri izlemeye devam ettim.

Kasetlerimiz vardı My Little Funny gibi biraz şey bir çocuğum ben vurdulu kırdılı şeyler hâlâ böyle çok sevmem. O zaman da çok narin duygusal bir çocuktum. Ona göre seçim yapıyordum görsel anlamda şunu çok sevdim şunu defalarca izleyim gibi bir şansım olmadı. Şimdi olsa belki öyle olmaz.

Miyazagiler, Akira çok önemli filmidir benim için. Miyazagi'nin serileri Sprited Away, Prenses Mononoke baya etkilidir. Bunlar hep şeydi izledikçe insanda bir şeyler üretme arzusu uyandıran yapıtlar gerçekten.

Tabii birlikte, dört kişilik bir arkadaş grubunda, daha çok emulatör oyunları, arcade, 80'ler SEGA oyunları o tarz oyunları daha çok oynuyorduk. Tabiri caizse atari salonu gibi oynuyorduk. (...) Gittik tabii. Atari salonunda zaten internetin olmadığı dönemlerde tek

eğlencemiz. Tekin yerler değildi ama bizi bir şekilde çekiyordu. (...) Atari salonunda daha çok Cadillacs and Dinosaurs oynuyordum. (...) karşılıklı dövüş oyunu vardı.

Çok var aslında. Özellikle video game çok oynarım yani bilgisayar oyunlarıla büyüdüm ve zaten onların etkisi de sanımda aşikâr. Çünkü hâlâ platform game gibi animasyonlar yapıyorum ve bu baya etkili aslında çünkü onlarla büyüdüm ve mesela oyun bunlardan bir tanesi. Oyunlar özellikle.

Legolarla bir sürü şeyler yaptım, kumdan kaleler yaptım ne bileyim yani evdeki araçlarla, tencerelerle, tavalarla kaleler bir şekilde falan kurardım. Enstalasyon deniyor şimdi onlara o zamanlar bir şey denmezdi saçmalık derdi insanlar.

Geziler:

Geziler çocukların hayal güçlerini tetikleyen önemli unsurlar olma özelliği taşımaktadır. Katılımcılardan biri de İstanbul'a yaptıkları gezilerden kendi sanat üretimini tetikleyen bir faktör olarak bahsetmiştir.

Daha çok işte İstanbul'a falan gidiyorduk ailemle bazen o dönemlerde mesela İstanbul'daki ünlü sanatçıların sergilerine götürüyorlardı beni. Onlardan birçok ilham alıyordum böyle o zaman işte "Ya ben doğru bir şey yapıyorum daha çok çalışayım" bir şeyleri daha yerine oturtuyordu. Onlar etkiliyordu.

Destek Görememek:

Bazı katılımcılar ise çevrenin yeterince desteğini alamamaktan veya beslenecek kültürel olanaklardan yoksun olmaktan şikâyet etmişlerdir. Bunun aslında oldukça yaygın olduğunu belirtmek gerekir zira önceki bölümlerde görüşmecilerin toplumun genel kanısının sanata yönelik olarak özellikle olumsuz olduğundan bahsetmişlerdi. Destek görememeyi bununla da beraber düşünmek gerekmektedir.

Aslında bulunduğum ortam çok da müsait değildi çocukken de. Tek avantajım evde arabesk müzik dinlenmiyordu çünkü arabesk bir kültürün içinden geliyorum aslında Adana gibi bir şehirde.

Ya şöyle herkesin illaki beslendiği noktalar oluyor farkında olmasak da. Ben ama kendimin erken zamanlarda çok izole, nasıl diyeyim, izole yetiştiğimi fark ettim bu konuda. Çok müzikle aram yoktu, nasıl anlatayım, çok sanatçı bilmezdim, tasarımcı bilmezdim. Ama ürettiğim şeylerin izleyicide yarattığı hissiyatı ve bu hissiyat üzerinden bir yönetim söz konusu olur ya işte bir form ya da tercih ettiğiniz bir renkle bir hissiyat yaratırsınız. Beni en çok o üretimdeki sonuç evresi etkiliyordu sanırım yani onun dışında şu eserden ya da şu gruptan etkilendiğimi çok söyleyemiyorum. Çok izoleydim dediğim gibi sadece bir şeyler üretip, üretimin bana olan hissiyatı çok tetikliyordu.

Yani işte ortalama bir Anadolu kasabasının gençleri öyle çok da bir şeylere hevesli olunmuyor çünkü önüne örnekler yok ya da nereye gideceğini bilmiyorsun çok.

Sonuç

Araştırmada sanat üretime başlamanın iki unsuru katılımcıların ifadeleri doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki aile desteğiyle diğer içsel dürtü veya dışa vurum olarak tanımlanmıştır. Bir şeyleri aileden görmek sosyalleşme teorilerinin temelidir. Dolayısıyla sanat üretimini de ailede görmek bir sanat üreticisinin yetişmesinde oldukça önemli bir basamağı oluşturmaktadır. İçsel dürtü veya dışa vurum ise sanat teorilerinde ön plana çıkan bir yaklaşımdır. Özellikle son yıllarda yaratıcı retoriğin yükselmesiyle

beraber tüm insanların yaratıcı bir niteliğinin olduğu varsayılmaya başlanmıştır (Banaji, Burn, Buckingham, 2010) ama dışı vurumculuk Aydınlanma dönemiyle ortaya çıkan oldukça eski bir yaklaşımdır. Bunun, görüşme yapılan kişilerin ifadelerinde de ortaya çıkması oldukça önemlidir. Fakat bu dışı vurum sürecinin katılımcılar tarafından ayrıntılı bir analize tabi tutulmadığı görülmüştür.

Araştırma kapsamında sanat üreticilerinin ailelerinin ya orta sınıf ya da alt sınıf gelir grubuna konumlandığı gözlemlenmiştir. Sanat alanında sanat tüketiminin daha çok üst sınıftan olması yüzyıllar boyunca sanat üreticilerinin de üst sınıftan olduğuna dair bir doksa üretmiştir ama geçmişte de bugün de sanat üreticileri hiçbir zaman baskın olarak üst sınıftan olmamıştır. Araştırmada ortaya çıkan veriler bunu desteklemektedir. Bunun yanında pek çok aile çocuklarının sanat üreticisi olmasını desteklememiş, sanatı bir tür hobi olarak yapmalarını istemiştir. Çocuklarını destekleyen aileler ise çocuklarının bu alanda bir meslek sahibi olabileceğini fark ettikten sonra desteklemeye başlamışlardır. Nispeten az bir grup aile, çocuklarını doğrudan doğruya desteklemişlerdir. Bu ailelerde de çoğunlukla sanat üretimi bir uğraş olarak görüldüğü için çocuklarının sanat üretimine yönelmeleri normal karşılanmıştır. Fakat aileler ne kadar çocuklarını desteklerse de sanat üretimi yapan çocuklarına sanat alanında üretim yapabilecek kadar bir sosyal sermaye sağlayamamışlardır. O yüzden katılımcılar sanat üretimi yaparak geçimlerini sağlayabilmenin bir yolu olarak kültürel ve yaratıcı endüstriler içerisindeki sektörlerde çalışmaya başlamışlardır.

Katılımcıların karakter eğilimleri yaratıcılığa ve yeniliklere açık olarak gözlemlenmiştir. Fakat kültürel ve yaratıcı endüstrilerde son yıllarda gittikçe daha fazla talep edilen girişimcilik düşüncesinin ve etkinliklerinin eksik olduğu fark edilmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de yine aileden gelen tutumun içselleştirilmesi dolayısıyla edindikleri sosyal sermayedir. Ailelerin çocuklarını gelir garantili mesleklere yönlendirme çabası katılımcıların ifadelerinde de yer bulmuştur. Bu çabanın ileride içselleştirilmiş bir yatkınlığa dönüşebildiği katılımcıların girişimcilik içeren risk oranı yüksek işlerden kaçınmaları neticesinde anlaşılmıştır.

Özellikle lise öncesi eğitim ailenin devamı niteliği sergilemektedir. İlkokuldaki sınıf öğretmenlerinin aile özeniyle birlikte görülmesi ve çocuklarla o şekilde ilgilenmesinin beklenmesi bunun göstergeleridir. Bu bağlamda lise öncesi öğretmenlerinin de aile tutumlarıyla paralel iki tutum sergilendiği fark edilmiştir. Öğretmenler eğer öğrencilerinde bir sanat konusunda yetenek görüyorlarsa ilgilenmişler ve bunu aileleriyle paylaşmışlardır. Ama pek çok öğretmen sanat kariyerini öğrencilerin geleceği için olumlu olarak görmemekte bu yüzden de yönlendirme konusunda geri planda değerlendirmektedirler.

Aile ve eğitim dışında sanat üretimini ortaya koyan diğer toplumsal unsurlar sanat kariyeri geliştirme konusunda oldukça önemlidir. Bunlar bazen hem aileyi hem de eğitimi dönüştüren oldukça önemli gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Özellikle dergiler, televizyonda gösterilen animasyon film ve diziler, dijital oyunlar ve oyuncaklar görüşmecilerin çocuklarını yaşadıkları dönemde oldukça önemli ve etkili araçlar olmuşlardır. Makalenin başında belirtilmiş olan elde edilen verilerin bir kuşağın anlatisıyla uyduğu yönündeki görüş burada açıkça karşılığını bulmaktadır çünkü bu kültürel ve sanatsal üretimler tam da 80'li ve 90'lı yıllarda çocuk olan ve hobi olarak dâhil olsa sanat üretimine başlayan kişilerin sanat üretimlerine dokunması kaçınılmazdır. Ne önceki kuşaktan sanat üreticilerini ne de sonraki kuşaktan sanat üreticilerini etkileyemeyecek büyüklükte bir görsel arşiv, o dönem yetişen sanat üreticileri üzerinde etkili olmuştur.

Sanata yönelme ve sanat üretimine başlamanın aslında sistematik bir kariyer hedefinden ziyade birtakım rastlantılar, sanat üreticilerinin istek ve arzuları, ailelerin çocuklarına dair aldıkları tutumlar ve çocuklar ile aileleri arasında oluşan çatışma sürecinde geliştirilen karşılıklı taktik ve stratejilerle şekillendiği söylenebilir. Razon belirttiği meslek seçiminde rastlantılar, çevre, bireysel koşullar ve aile faktörlerinde rastlantıların ve bireysel koşulların çevre ve aileye dair faktörlerden daha etkili olduğu söylenebilir. Bu durumda tabii ki ailelerin sağladığı sosyal sermaye ve kültürel sermaye sanat kariyeri yapmanın önemli bir faktörü olmasına rağmen sanat üreticileri doğrudan doğruya ailelerinin beklentilerini ortaya koymamaktadırlar. Büyük oranda içsel bir dürtü olarak gördükleri kendi arzuları ile ailelerinin beklentileri arasında bir denge oluşturmaya çalışacaklardır. Coleman'ın sosyal sermaye teorisinden yola çıkarak söylenebileceği gibi katılımcıların sanat üretimini destekleyen ailelerin içerisinde ya sanat üretiminde bulunan bireyler bulunmaktadır ya da sanatı tüketenler olarak oldukça aktif ailelerden oluşmaktadırlar. Sanat üretimini desteklemeyen ailelerden gelen katılımcılarsa çoğunlukla ailelerin bu tutumuna karşı

mücadele etme durumunda kalmışlardır dolayısıyla bu aileler kapalılığı olamayan aileler olarak görülebilirler.

Makalenin tümünde görüldüğü gibi bir kişinin sanat üreticisine dönüşme sürecinde onu etkileyen pek çok faktör bulunmaktadır. Bu faktörün başını aile ve eğitim gibi unsurlar çekse de bu oluşum asla tek faktöre indirgenemez. Kişilerin sanat üreticisine dönüşmeleri sürecinde pek çok farklı faktörün karmaşık bir ilişkisellik içerisinde, iç içe var olduğu düşünülmelidir. Bu makale içerisinde bu farklı ve iç içe geçmiş olan süreç ve ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Araştırma Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kuruluna 31.08.2020 tarihinde yapılan ve 16.09.2020 tarihinde sonuçlanan 200021 numaralı başvuruyu sonucunda etik olarak 'uygundur' niteliği kazanmıştır.
Teşekkür:	Bu makalenin yazımına katkıları sebebiyle Elif Gürpınar, Hilal Sevlü ve Arş. Gör. Dr. Polat Ulusoy'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca makaleye kaynaklık eden tezin yazımında yaptığı danışmanlık ve ortak bilimsel bilgi üretme konusunda yönlendirmelerinden dolayı sayın Prof. Dr. Vefa Saygın Öğütle'ye de şükranlarımı sunarım.

Kaynakça

- Abbing, H. (2002). *Why are artists poor?: The exceptional economy of the arts*. Amsterdam: Amsterdam University.
- Banaji, S., Burn, A., & Buckingham, D. (2010). *The rhetorics of creativity: A literature review*. Newcastle upon Tyne: Creativity, Culture and Education.
- Bourdieu, P. (1999). *Sanatın kuraları: yazınsal alanın oluşumu ve yapısı*, (N. K. Sevil, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Bourdieu, P. (2010). Sermaye biçimleri. (M. M. Şahin, Çev.). M. M. Şahin ve A. Z. Ünal (Yay. haz.), *Sosyal sermaye: kuram, uygulama, eleştiri* içinde (ss. 45-75). İstanbul: Değişim.
- Bourdieu, P. (2020). *Seçilmiş metinler*. (L. Ünsaldı, Çev.). Ankara: Heretik.
- Bourdieu, P. Wacquant L. (2021). *Düşünümsel sosyolojiye davet*. (N. Ökten, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Coleman J. S. (2010). Beşeri sermayenin yaratımında sosyal sermaye. (F. Uzar Çev.). M. M. Şahin ve A. Z. Ünal (Yay. haz.), *Sosyal sermaye: kuram, uygulama, eleştiri* içinde (ss. 77-119). İstanbul: Değişim.
- Göker, E. (2007). Ekonomik indirgemeci mi dediniz? G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan (Yay. haz.), *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi* içinde (ss. 277-302). İstanbul: İletişim.
- Grooteart C. (2010). Sosyal sermaye: kayıp halka? (N. Öztürk, H. M. Arslan, Çev.). M. M. Şahin ve A. Z. Ünal (Yay. haz.), *Sosyal sermaye: kuram, uygulama, eleştiri* (ss. 221-264). İstanbul: Değişim.
- Hartley, J. vd. (2018). *Yaratıcı endüstrilerde temel kavramlar*. (A. Tolungüç, S. G. Hızal, N. G. Işıkman, E. Demir, Çev.). Ankara: Başkent Üniversitesi Yaratıcı Kültür Endüstrileri Araştırma ve Uygulama Merkezi (YAKEM).
- Kaya, A. (2007). Pierre Bourdieu'nun pratik kuramının kilidi: alan kavramı. G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan (Yay. haz.), *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi* içinde (ss. 397-419). İstanbul: İletişim.
- Önal, G. F. (2012). Müzik bölümünde okuyan öğrencilerin aile profilleri ve meslek tercihlerinde ailenin rolü: Kırıkkale Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi örneği. *Sosyal Bilimler*. 2(2), 27-43.
- Putnam R. (2010). Tek başına bowling: Amerika'nın azalan sosyal sermayesi (T. Ulutaş, M. M. Şahin, Çev.). M. M. Şahin, & A. Z. Ünal (Yay. haz.), *Sosyal Sermaye: Kuram, Uygulama, Eleştiri* içinde (ss. 121-142). Değişim Yayınları, İstanbul.
- Sankır H. ve Sankır, Ş. (2019). Öğrencilerin kariyer tercihi olarak sanata yönelmelerinde aile ve öğretmenlerin rolü: güzel sanatlar lisesi örneği. *Eğitim ve Bilim*, 44(199), 173-191.
- Sholette, G. (2013). *Karanlık nadde: Girişimcilik kültürü çağında sanat ve politika*. (M. Şaşzade, Çev.). İstanbul: Doruk.
- Swartz, D. (2013). *Kültür ve iktidar: Pierre Bourdieu'nun sosyolojisi*. (E. Gen, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Ulusoy, M. D. (2000). Sanatsal meslek tercihinde aile atmosferinin etkisi: Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı bale öğrencileri örneği. *Hacettepe Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, 11, 29-46.
- Woolcock M. ve Narayan D. (2010). Sosyal sermaye: kalkınma teorisi, araştırması ve politikası için öneriler. Ü. O. Kahraman, Çev.). M. M. Şahin ve A. Z. Ünal (Yay. haz.), *Sosyal sermaye: kuram, uygulama, eleştiri* içinde (ss. 265-306). İstanbul: Değişim.

Karl Marx'ın Çatışmacı Yaklaşımı ile Kemal Tahir-Baykan Sezer Çizgisinin Karşılaştırılması¹

A Comparison Between Karl Marx's Conflict Approach and the Kemal Tahir-Baykan Sezer Line

Berkay ÇETİN*, Nevin GÜNGÖR ERGAN**

Öz

Çatışmacı yaklaşım, genel olarak sosyal bilimler, özel olarak da sosyoloji literatüründe oldukça tartışılmıştır. Çatışmacı yaklaşım içerisinde birçok farklı isim ve gelenek bulunmaktadır. Bu çalışmada ise özellikle Baykan Sezer'in, Kemal Tahir'in düşüncelerinden etkilenerek sosyoloji literatürüne kazandırdığı Doğu-Batı Çatışması Teorisi ile Karl Marx'ın çatışmacı yaklaşımı tartışmaya tabi tutulmuştur. Çalışmada, yorumsamacı geleneğe dayalı olarak doküman analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda birincil ve ikincil kaynaklar incelenmiştir. Baykan Sezer tarafından yayımlanmaya başlanan ve günümüzde yayına devam eden *Sosyoloji Yıllıkları*, temel kaynak olarak dikkate alınmıştır. Çalışma kapsamında, öncelikle Karl Marx'ın çatışmacı yaklaşımı kısaca özetlenmiş, sonrasında Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisindeki belirgin temalar ele alınmıştır. Söz konusu temalar; tarihin gerekliliği; özgünlük vurgusu; Türk insanının çıkarlarını gözetmek; Batı düşünüşü ve bilimi karşısındaki konum başlıkları etrafında tartışılmıştır. Sonrasında ise Doğu-Batı çatışmasının tarihinde belli başlı kırılma noktaları özetlenmiştir. Doğu-Batı çatışmasının tarihine ilişkin olarak özellikle *Sosyoloji Yıllıkları*'ndaki çalışmalar dikkate alınmıştır. Çalışma sonucunda Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisindeki çatışmacı yaklaşım Marx'ın yaklaşımı ile kıyaslanmıştır. Yapılan kıyaslama neticesinde, söz konusu yaklaşımlar arasında benzerliklerin olduğu gibi farklılıkların da olduğu tespit edilmiştir. Özellikle çatışmanın varlığı, iki yaklaşımda da mevcuttur. Ayrıca hem Karl Marx hem de Kemal Tahir ve Baykan Sezer tarafından hâkim/egemen bilim anlayışına yönelik eleştiri getirilmiştir. Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisinde ortaya çıkan farklılıkların ise bilhassa Türk toplumu ve tarihinin (genel itibarıyla da Doğu'nun) Batılı kavram ve şemalarla birebir örtüşmemesi noktasında görünürlük kazandığı gözlemlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Kemal Tahir, Baykan Sezer, Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisi, Karl Marx, çatışmacı yaklaşım, Doğu-Batı çatışması teorisi.

Abstract

The conflict approach has been widely discussed in the 558iteratüre of the social sciences, particularly in sociology. There are many different names and approaches within the conflict approach. In this study, in particular, the East-West Conflict Theory, which Baykan Sezer has brought to the sociology 558iteratüre, influenced by Kemal Tahir's thoughts,

¹ Birinci yazarın "Türk Sosyolojisinde Sosyolojik Bilgi Üretim Sürecinin Sosyoloji Yıllıkları Üzerinden İncelenmesi" adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

* Arş. Gör. Dr., KTO Karatay Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: berkaycetin@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-2759-7284

** Prof. Dr., E-posta: nevine@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8673-9700

and Karl Marx's conflict approach, are discussed. In the study, document analysis technique was used in relation to hermeneutic approach. Primary and secondary sources were examined in this context. *The Sociology Annuals*, which were started by Baykan Sezer and continue to be published today, were considered as the main source. Within the scope of the study, firstly, Karl Marx's conflict approach was briefly summarized, and then the prominent themes in the Kemal Tahir-Baykan Sezer line were dealt with. These themes were discussed around the titles of the importance of the historical perspective, emphasis on originality, consideration of the interests of the Turkish people, and the position of Western thought and science. Then, the main breaking points in the history of the East-West conflict were summarized. In the study of the history of the East-West conflict, the studies in the *The Sociology Annuals* were particularly taken into consideration. As a result of the study, the conflict approach in the Kemal Tahir-Baykan Sezer line was compared with Marx's approach. As a result of the comparison, it was found that there are both similarities and differences between these approaches. The existence of conflict is present in both approaches. In addition, both Karl Marx and Kemal Tahir and Baykan Sezer have made criticism of the hegemonic science. The differences that emerge in the Kemal Tahir-Baykan Sezer line are particularly visible in the point where the Turkish society and history (in general, also the East) do not match exactly with Western concepts and schemes.

Keywords: Kemal Tahir, Baykan Sezer, The Kemal Tahir-Baykan Sezer line, Karl Marx, the conflict approach, the East-West conflict theory.

Giriş

Doğu-Batı Çatışması Teorisi ile Marksist çatışma teorisinin kıyaslandığı bu çalışmada, özel olarak Baykan Sezer'e (ve onun düşüncelerinden etkilendiği Kemal Tahir'e) ve Karl Marx'a odaklanılmıştır. Yorumsamacı gelenek içerisinde doküman analizi tekniğine dayalı olarak, sorunsal bağlamında yer alan birincil ve ikincil kaynaklar incelemeye tabi tutulmuştur.

Türk düşünüşü içerisinde Kemal Tahir, formasyonel bağlamda sosyolog olmayan ancak bir romancı olarak Türk sosyolojisine (özellikle de Baykan Sezer üzerindeki etkisiyle birlikte) katkı sunan isimlerden biri olarak değerlendirilebilir. Baykan Sezer ise hem formasyonel bağlamda sosyolog olan hem de lisans tezinden itibaren inşa ettiği Doğu-Batı Çatışması Teorisi ile birlikte Türk sosyoloji tarihinin önde gelen isimlerinden biridir. Baykan Sezer, lisans tezini *Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri* adı altında 1968 yılında tamamlamıştır (bkz. Sezer, 2018).

Baykan Sezer'in Kemal Tahir'den yola çıkarak oluşturduğu Doğu-Batı Çatışması Teorisi, Yunanlılıktan itibaren bütün bir dünya tarihini açıklayabileceği iddiasını örtük bir biçimde bünyesinde bulundurmaktadır. Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisindeki teori, adından da anlaşılacağı üzere, aynı zamanda çatışmacı yaklaşım içerisinde de yer alabilecek özellikler göstermektedir. Bu kapsamda sosyoloji bilimi içerisinde çatışmacı yaklaşıma bir tür atfı da bünyesinde barındırmaktadır. Doğu-Batı Çatışması Teorisi'nde Doğu ve Batı uygarlıklarının çatışmasının tarihsel süreç boyunca kesintiye uğramadan devam ettiği fikri hâkimdir.

Sosyolojide çatışmacı yaklaşımın kökenleri, sosyolojinin özerk bir bilim dalı oluşundan çok daha eski tarihlere götürülebilir. Sosyoloji alanında çatışmacı yaklaşım özellikle Karl Marx'la birlikte anılsa da felsefi anlamda (özellikle de siyaset felsefesinde) ve ekonomi alanında toplumun çatışmalarla örülü olduğu fikriyle daha erken tarihlerde ortaya çıkmıştır.

Sosyoloji özelindeyse çatışmacı yaklaşımın ana vurgusu, toplumun çatışmalarla örülü olduğu; çatışmanın görünür olmadığı zamanlarda da bir tür tahakküm sürecinin sürekli olarak işlediğidir; bu tür bir yaklaşım, toplumsal grupları ve bireyleri, çıkarları için mücadele eden insanlar olarak görmektedir (Collins, 2015, s. 55). Bir başka ifadeyle “çatışma teorisi, toplumu, grupların güç mücadelesi verdikleri ve çatışmanın ‘kontrol’ünün sadece bir grubun rakiplerini geçici bir süre bastırabilmesi anlamına geldiği bir arena, yani ‘rekabet hâlindeki gruplar veya çıkarlar sistemi’ olarak” (Tatlıcan, 2011, s. 87) görmektedir.

Çatışmacı yaklaşımın Ricardo'dan Hegel'e, Simmel'den -literatür içerisinde çoğunlukla Marx'la karşıt bir biçimde okunan- Max Weber'e kadar çeşitli temsilcileri/katkı sunanları/uğrak noktaları da mevcuttur (Collins, 2015, s. 56). Örnek olarak Ümit Tatlıcan (2011, s. 85), sosyoloji özelinde çatışmacı yaklaşımın özellikle 1950'lerin sonlarına doğru Amerika'da baskın konumda olan işlevselciliğe -bilhassa da söz konusu yaklaşımın Parsons yorumuna- karşıt bir biçimde gelişen bir teori olduğunu not etmektedir.

Bu kapsamda, Karl Marx çatışmacı yaklaşımın yalnızca bir uğrağını teşkil etmektedir. Nitekim Jonathan H. Turner (1975, s. 618) da Newton'un ünlü ifadesine atıfla, sosyolojide çatışmacı yaklaşımın Hobbes, Bodin, Smith, Mill, Malthus, Marx ve Simmel gibi "devlerin omuzlarında yükseldiğini" ifade etmektedir. Ancak sonraki dönemdeki tartışmalarda, özellikle Dahrendorf, Lukács, Gramsci vb. isimlerin yaklaşım ve tartışmalarında da Karl Marx, karşı durulan yahut yakın durulan bir isim olarak çatışmacı yaklaşım içerisinde başat rolünü koruyor görünmektedir. Bu sebepten ötürü, çalışma içerisinde Kemal Tahir ve Baykan Sezer çizgisinde inşa edilen Doğu-Batı Çatışması Teorisi, Karl Marx'ın çatışmacı yaklaşımıyla kıyaslamaya tabi tutulmuş, iki yaklaşımın birbirinden farklılıkları ve benzerlikleri üzerine bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Çatışmacı yaklaşım hakkında hem yerli hem de yabancı literatürde oldukça çalışma mevcuttur. Ancak bu çalışma kapsamında söz konusu iki yaklaşımın kıyaslanması, benzeşen ve ayrılan yönlerine odaklanılması, çalışmanın önemi içerisinde değerlendirilebilir. Baykan Sezer'in gerek Karl Marx'ın çatışmacı yaklaşımından gerekse Kemal Tahir'den aldığı etkilerle kalmayıp Türkiye'nin ve Türk toplumunun sosyo-kültürel yapısını ve gerçeklerini dikkate alarak kendi özgün ve yerli teorik yaklaşımını ortaya koyduğu Doğu-Batı Çatışması Teorisi'nin açıklanmasının amaçlanması, bu çalışmanın diğer bir önemini teşkil etmektedir.

Karl Marx'ın Çatışmacı Yaklaşımı

Karl Marx, toplumu çatışmalarla örülü bir biçimde görmektedir; Marx'a göre tarihin ana motoru mücadele ve çatışmadır; bu durum da tarihsel sürecin özünün çatışma olduğu fikrini ön plana çıkarmaktadır (Coser, 2015, s. 57).

Marx'ın çatışmacı yaklaşımında iki kavram, onun yaklaşımının sınırlarını ve kapsamını anlamak için özel bir öneme sahip görülmektedir. Bu kavramlardan biri "diyalektik materyalizm", öteki ise "sınıftır". Diyalektik materyalizm, Marx'ın bilimsel yaklaşımını anlamayı mümkün kılacak bir mahiyete sahiptir. Aynı zamanda bu kavram tarihsel seyir içerisinde çatışmanın niçin görüldüğünü (ve Marx'a göre belirli bir raddeye dek gerekli de olduğunu) anlamayı kolaylaştırabilir. Sınıf kavramı ise Marx'ın çatışmacı yaklaşımının en kilit kavramlarından biri olarak anılabilir.

"Diyalektik şeylerin mevcut bugünkü durumunu olumlu yanlarıyla kavrar, o aynı zamanda bu durumun olumsuzlanmasını, kaçınılmaz çöküşünü anlamayı da içerir... O [diyalektik] tarihsel olarak gelişen her toplumsal formu akışkan bir hareket içinde görür ve bu yüzden onun geçici doğasını hesaba katar..." (Marx-Engels-Werke'den akt. Therborn, 2021, ss. 421-422). Bu anlamda diyalektik, esas itibarıyla bir tür değişme ve hareket felsefesidir; Marx'ın diyalektik yaklaşımında ise maddi dünyadaki değişmelerin kendilerinden önceki değişmelerle ilişkisini ve bu değişmelerin nasıl ortaya çıktıklarını göstermek için kullanılmaktadır (Bernal, 1974, ss. 24-25).

Diyalektik [olguları] üç temel terim, tez, antitez ve sentez kavramları çerçevesinde analize ve betimlemeye dayanan bir çıkarım sistemidir. Diyalektik analizin temel mantığı her tezin (kişinin odaklandığı veya anlamaya çalıştığı her şeyin) kendi yapısında karşıtını -antitezini- (tezi değiştirecek veya yıkacak güçler/dinamikleri) barındırdığını ve nihayetinde sentez olarak adlandırılan yeni, nitel olarak farklı bir gerçekliğe yol açacağını varsayar. Bu yeni sentez, bir kez oluştuğunda, artık içinde kendi antitezini barındıran yeni bir tez hâline gelir ve bu oluşum süreci benzer şekilde sürer. (Goodwin ve Scimecca, 2018, s. 103)

Kısacası diyalektikte sürekli bir değişim ve ilerleme/hareket/devinim söz konusudur. Kavram bu anlamda durağanlığa oldukça uzak bir görünüm arz etmektedir. Ancak bu noktada Marx'ın çatışmacı yaklaşımında hâkim olan kavramın "diyalektikten" ziyade "diyalektik materyalizm" olduğu hatırlanabilir. Söz konusu kavram literatürde sıklıkla "diyalektik materyalizm" olarak adlandırılrsa da gerek Marx gerekse de Engels, kavramı, "materyalist diyalektik" şeklinde kullanmışlardır (Macherey, 2016, s. 249). Nitekim Marx ve Engels'ten sonra söz konusu kavram sıklıkla "diyalektik materyalizm" olarak kullanılmıştır.

Sezgin Kızılcık'ın ifadesiyle “Marx, kapitalist üretim ilişkilerini (...) sınıf çatışması ve onların sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal alana yansımaları (...) diyalektik materyalizm ve tarihsel materyalizm çerçevesinde tahlil etmiştir.” (2019, s. 77). Diyalektik ve diyalektik materyalizm arasındaki fark, esasen Hegel'in yaklaşımı ile Marx'ın yaklaşımını karşılıklı bir okumaya tabi tutmakla netlik kazanabilir. Nitekim Marx'ın diyalektik anlayışı da yine Hegel'le birlikte (Hegel'inkine zıt bir biçimde) anlaşılabilir. Zira Marx, *Kapital*'in ikinci baskısına yazdığı son sözde, bu durumu şöyle özetlemektedir:

Benim diyalektik yöntemim, temelde, Hegel'in diyalektik yönteminden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır. Hegel için, idea {Idee} adı altında bağımsız bir özneye bile dönüştürdüğü düşünme süreci, bu sürecin sadece dış görünüşünü oluşturan gerçekliğin demiürgosudur [yani bir bakıma yaratıcı/oluşturandır]. Bendeyse, tam tersine, düşünsel olan şey {das Ideelle}, insan kafasında yeniden düzenlenmiş ve tercüme edilmiş olan maddi gerçeklikten başka bir şey değildir. (2021, s. 29)

Bu anlamda Marx'ın diyalektik yorumu, onun tarihsel materyalist anlayışından bağımsız bir biçimde ele alınamamaktadır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere söz konusu olan salt diyalektik değil, diyalektik materyalizmdir. Aynı zamanda diyalektik materyalist anlayış da Marx'ın proletarya üzerine görüşleriyle de kuvvetli bir bağa sahiptir. Zira Gerardo M. Lanuza'nın da değindiği üzere, “Diyalektik materyalizm her zaman devrimci işçi sınıfının dünya görüşüyle bağlantılı olmuştur.” (2016, s. 106).

Kısacası Hegel'in idealist diyalektiğine zıt bir biçimde, Marx kendi diyalektik anlayışını, diyalektik materyalizm olarak biçimlendirmiştir. Ayrıca Marx, tarihi, diyalektik yöntemden yola çıkarak incelediğinde, toplumsal gelişmenin materyalist temele dayandığını ortaya koymuş, bu kapsamda daha önceki bireyci yahut metafizik açılardan yaklaşarak tarihi açıklayanlardan ayrı bir konum almıştır (Hançerlioğlu, 1970, ss. 269-271). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun (2018, s. 121) ifadeleriyle, Hegel için de Marx için de tarih, diyalektik ile gelişmektedir; fakat Hegel'de söz konusu kuvvet spiritüel bir özellik gösterirken Marx'ta maddi ve iktisadi faktörler ön plana çıkmaktadır.

Marx'ın diyalektik materyalizmi, aynı zamanda tarihsel çatışmaları ve değişimleri de açıklayabilecek bir kavram olarak kendini göstermektedir:

Marx'ın diyalektik yorumunda, çatışma çelişkili fikirler arasında değildir, çatışma ilk olarak düşüncede ve daha sonra toplumsal ilişkiler içinde ifadesini bulur. Temel tarihsel çatışma karşıt toplumsal gruplar arasındadır. Onların çatışmaları bazen ifadesini düşüncede, fikirler alanında bulabilir, ancak onların asıl kaynağında ekonomik çıkar farklılıkları yatar. Bir toplumu anlamının anahtarı, öncelikle onun ekonomik etkinlik içinde organize olma biçimini, fiziksel üretiminin gerçekleştirildiği düzenlemeleri anlamakta yatar. (Cuff, Sharrock ve Francis, 2013, s. 26)

Jonathan H. Turner (1974, s. 79), Karl Marx'ın çağdaş sosyoloji teorilerini hâlâ etkilemeye devam eden yaklaşımını üç önerme üzerinden özetlemektedir: İlk olarak, iktisat temelli örgütlenmenin toplumdaki geri kalan örgütlenmeleri belirleyeceği (yani sıklıkla ifade edilemeyen alt yapının üst yapıyı son kertede belirleyeceği fikri); ikincisi, devrimci sınıf çatışmasının tarihsel seyri komünist aşamaya doğru zorunlu olarak götürmesi gerektiği fikri; üçüncüsü ise iki kutuplu çatışmanın (sömürülen sınıf -proletarya- ve sömüren sınıf -burjuva- arasındaki çatışmanın²) işçi sınıfının çıkarlarının farkına varmasıyla birlikte devrimci bir güç oluşturacağıdır. Böylelikle, Marx'ın fikriyatında çatışmanın sınıf merkezli olduğu, bir kez daha anlaşılmaktadır. Varsayımlardan ilkinin ise yani alt yapının üst yapıyı belirleyiciliği fikrinin en net okunduğu yerlerden biri, Karl Marx'ın *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı* adlı çalışmasına yazdığı ön sözüdür. Marx (1979, s. 25), burada, üretim tarzının “toplumsal, siyasal ve entelektüel” hayat sürecini belirlediğini net bir biçimde ifade etmektedir.

² Lucien Save'in (1976, s. 57) belirttiğine göre söz konusu çatışma Marx'ın *Kutsal Aile*'sinin 16. bölümünde ilk kez teorik bir taslak olarak işlenmiş, sonrasında ise *Komünist Manifesto*'da klasik anlamına kavuşmuştur.

Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı adlı eser ilk olarak 1859’da yayımlanmıştır. 1890’lardaki mektuplarda ve yazılarda ise alt yapının tek başına üst yapıyı belirlediği fikri reddedilecek ve “son kertede” belirlendiği fikri önem kazanacaktır; böylelikle Marx ve Engels, üst yapıyı oluşturan unsurların görece bir içsel özerkliğe sahip olduğunu teslim edeceklerdir (Cosser, 2015, s. 67).

Jonathan H. Turner’a (1974, s. 80) göre, Karl Marx’ın ekonomi temelli³ ve iki kutuplu çatışma fikrinin hâkim olduğu yaklaşımı, 6 varsayımı da beraberinde getirmektedir:

- 1) Sistemli özellikler gösteren sosyal ilişkiler çıkarlarla doludur.
- 2) Sosyal sistemler sistematik olarak çatışma üretir.
- 3) Dolayısıyla çatışma, sosyal sistemlerin yaygın ve kaçınılmaz özelliğidir.
- 4) Söz konusu çatışma, çıkarların iki kutuplu çatışmasında kendini gösterme eğilimindedir.
- 5) Çatışma en sık olarak kıt kaynakların, özellikle de mülkiyetin dağılımında ortaya çıkmaktadır.
- 6) Çatışma, sosyal sistemlerdeki değişimin ana kaynağıdır.

Varsayımlardan da net bir biçimde görüldüğü üzere Marx’ın çatışmacı yaklaşımının en belirgin vurgularından biri, söz konusu çatışmanın sınıfsal yapı içerisinde varlık gösterdiği ve bu iki kutuplu sınıfsal yapının da çatışmanın aşılabacağı güne kadar devam edeceğidir. Nitekim “Marx toplumsal düzen ve çatışmayı, bütün önemli toplumsal olguları kendi materyalizmi ve daha belirgin biçimde **sınıfsal ilişkiler** içinde konumlandırır.” (Goodwin ve Scimecca, 2018, s. 112).

Marx, toplum içerisindeki aktörlerin (sınıfsal aktörlerin) iktisadi çıkarlarına bağlı olarak bir çözümleme yoluna gitmektedir.⁴ Buradaki çıkar, sınıfsal konumları sebebiyle aktörlerin kimi zaman farkında olmadıkları bir unsurdur. Yani her sınıfsal yapı (ve dolayısıyla o sınıf içerisindeki failler) iktisadi çıkarlarının doğrudan doğruya farkında olmayabilirler. Ancak Marx’a göre faillerin sınıfsal çıkarlarının farkında olmaları, sınıfların kaderini, aynı zamanda da tarihin gidişatını değiştirebilir. Özellikle de proletaryanın çıkarlarının farkına varmasıyla gerçekleşmesi ön görülen devrim düşüncesi, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Burada da bilinç kavramı bir kez daha önem kazanmaktadır. “Marksist gelenek çerçevesinde yürütülen işçi sınıfı bilinci çalışmalarında kavram; sınıf yapısı, sınıfsal konumlar, sınıf çıkarları, sınıf mücadelesi ve toplumsal değişim süreçleri ile ilişkileri çerçevesinde ele alınmaktadır.” (Yılmaz, 2013, s. 351).

Kısacası Marx’ta sınıf kavramı, çatışma kavramı ile birbirinden ayrılmaz bir bağa sahiptir. Ritzer ve Stepnisky’nin değindiği üzere “Marx’a göre sınıf, her zaman çatışma potansiyeli açısından tanımlanıyordu. Bireyler, artı değer üzerinden başkalarına karşı ortak bir çatışma içinde oldukları kadarıyla bir sınıf oluştururlar.” (2014, s. 62). Toplumun temel birimi olarak sınıfları kabul eden Marx’a göre çatışan sınıflar tarihsel serüven içerisinde değişiklik gösterecek ve nihayetinde toplum, görece bir dengeye kavuşacaktır (Kongar, 1985, s. 128).

Kemal Tahir-Baykan Sezer Çizgisinde Doğu-Batı Çatışması Teorisi

Türk düşününde Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisi, özellikle Doğu uygarlığının savunuculuğu, Türk toplumunun kendine has gerçekliği gibi fikirler sebebiyle önem kazanmıştır. Kemal Tahir ve Baykan Sezer hakkında ayrı ayrı yapılmış çalışmalar olsa da bu çalışma kapsamında iki ismi birlikte değerlendirmek uygun görülmüştür. Zira Ertan Eğribel’e göre “Kemal Tahir ve Baykan Sezer birbirinden ayrı değerlendirilemez. Ancak birbiri ile anlaşılır.” (2004, s. 115). Sezgin Kızılcıkel de iki isim arasındaki bağı şu şekilde özetlemektedir: “Türk sosyolojisinde Kemal Tahir’e duyulan ilgi, Baykan Sezer sayesinde.”

³ Zira “K. Marx için bir toplum formunu belirleyen en önemli faktör ekonomik faktördür. Bir toplum ekonomik temeline dayalı olarak üretim şeklini ve üretim araçlarını ortaya koyar. Üretim şekli, üretim güçlerince belirlenen üretim ilişkilerini belirleyici özelliğindedir. Bütün bunlar o toplumun formunu oluşturur.” (Burcu Sağlam, 2018, s. 55).

⁴ Çalışmanın ilerleyen bölümünde de görüleceği üzere, Kemal Tahir ve Baykan Sezer çizgisinde, tarihsel değişim ve dönüşüm gene çıkar kavramı etrafında ancak bu kez sınıflardan azade bir biçimde daha makro bir düzlemde, uygarlıklar nezdinde açıklanmaktadır.

Türk sosyologları Sezer sayesinde Kemal Tahir'i sadece romancı olarak değil, aynı zamanda bir sosyolog olarak tanıdılar.” (2004, s. 71). Gerçekten de Türk sosyologlarının Kemal Tahir'e ilgisinin Baykan Sezer öncesinde sınırlı olduğu söylenebilir. Ancak bu durumun, Türk sosyologlarının Kemal Tahir'e hiç ilgi duymadıkları anlamına gelip gelmeyeceği tartışma konusudur. Zira aynı kürsüden, bir önceki nesilden Cahit Tanyol'un Kemal Tahir'e ilgisi bu noktada bir örnek olarak akla gelebilir. Ancak Kemal Tahir'in düşüncelerinin sosyolojide sistemli hâle getirilmesinin Baykan Sezer ile birlikte gerçekleştiği belirtilebilir.

Kurtuluş Kayalı (2002, s. 27), Baykan Sezer'i anlamak için yalnızca Sezer'in yazdıklarının okunmasının yetmeyeceğini ifade etmektedir. Kızılçelik (2004, s. 74) de Hegel-Marx ilişkisine benzer bir biçimde Baykan Sezer'i doğru okumanın Kemal Tahir'i anlamak noktasında yol açıcı olabileceğini belirtmektedir.

Kemal Tahir'in yalnızca romanları üzerinden yapılan bir okuma, edebiyatçının düşün serüvenindeki kimi noktaları kaçırmayı beraberinde getirebilir. Zira onun notlarının da titizlikle okunması hem Kemal Tahir'i hem Baykan Sezer'i hem de dolayısıyla da Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisini doğru anlamının imkânını sağlayabilir. Nitekim Kayalı'ya (2004, s. 16) göre hâlihazırda Kemal Tahir üzerine düşünme denemeleri, Baykan Sezer'in düşüncesi hakkında da düşünmek, tartışmak, yazmak manasına gelmektedir.

Kemal Tahir'den sıklıkla romancı olarak söz edilmesi, elbette yazarın kendisini öyle görmesinden/adlandırmasından/tanımlamasından kaynaklanmaktadır. Kemal Tahir de diğer alanlara/bilim dallarına yönelik ilgisini, daha ziyade romancı perspektifinden hareketle kurduğunu ifade etmektedir:

Ben romancı olduğum için, tarih, sosyoloji, felsefe, ekonomi konularıyla ancak romancı olarak, roman planlarımdaki yerleri açısından ilgilenmekteyim. Bu bilim dallarında araştırmalar yaparken bilimsel metodu kullandığım halde, araştırmalarımın sonucunu açıklamakta, romanı, yani edebiyatın çok önemli bir kolunu kullanıyorum. (2016, s. 72)

Böylelikle Kemal Tahir'i sadece bir romancı olarak nitelenmek, daha doğrusu gerçekçi bir romancı olarak nitelendirmek doğru bir yorum olabilir. Tahir, diğer alanlarla/bilim dallarıyla ilgisinde de romancı olduğu gerçeğini daima ön planda tutmuş gibi görünmektedir.

Kemal Tahir, her şeyden önce romancıydı. Kendisini romancı olarak tanımlamıştır. (...) Ancak notların[ın] yayınlanması ile birlikte Kemal Tahir'in düşünce ve çalışmasının bir düşün adamının çalışma ve düşünce biçimine yabancı olmadığı görülmektedir. (Yazoğlu ve Sezer, 2016, s. 1)

Kemal Tahir notlarında, Osmanlı toplum yapısından Batılılaşmaya, edebiyatın toplumsal fonksiyonlarından tarihî araştırmalarına kadar birçok farklı alanda metinler kaleme almıştır. Notların aynı zamanda ilk kez Cengiz Yazoğlu ve Baykan Sezer tarafından yayına hazırlanması bu noktada dikkat çekicidir.

Gerek edebî metinlerinde gerekse notlarında Kemal Tahir'in, tıpkı Baykan Sezer'de olduğu gibi Doğu-Batı çatışması fikrine yöneldiğini görmek mümkündür. Ufuk Özcan bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Kemal Tahir'in haklı gerekçeleri vardı ve düşüncelerini Türk insanının farklılığına dayandırıyor. Anadolu'da son bin yıl içinde Doğu-Batı karşılaşması ile biçimlenen insan ilişkilerinin, Türk insanının duyuş ve hissiyatının, davranış tarzının, mülkiyet ilişkilerinin, kısacası maddi ve manevi yaşamın Batı'dan kökten farklı olduğunu fark etmişti.” (2013, s. 39). Kısacası Kemal Tahir'in romanlarının yanı sıra notlarına dair yapılan okumalar da onun düşünür yanını görmenin yollarını açabilmektedir.⁵

Baykan Sezer'in Kemal Tahir'e ilgisi, yakınlığı ise henüz genç yaşta başlamıştır. Öğrenim görmek için gittiği Paris'te dahi Tahir'in kitaplarını takip etmiş, Türkiye'ye dönüşünde ise Kemal Tahir'le birebir

⁵ Bu konuya örnek olarak H. Bayram Kaçmazoğlu'nun Kemal Tahir'i okuma ve anlama serüveni gösterilebilir. *Notların önemine değinen Kaçmazoğlu (2010, s. 291), 1980'li yılların ortalarında Kemal Tahir'i okumaya başladığını ancak ilk okuma sürecinde tam olarak anlayıp anlamadığını değerlendiremediğini, Kemal Tahir'in gerçek bir biçimde anlaşılabilmesinin ise onun notlarıyla birlikte mümkün hâle geldiğini ifade etmektedir.*

tanışmıştır (Sezer, 2004, s. 32). Baykan Sezer, kendi düşüncesindeki Kemal Tahir etkisini şu şekilde ifade etmektedir:

Görüşlerimin biçimlenmesinde ve belli bir yön kazanmasında Kemal Tahir'in büyük etkisi olmuştur. (...) Düşüncelerimin Kemal Tahir'in söylediklerinin sosyolojide söylenmiş biçimi olarak değerlendirilmesinden gurur duyarım. Çalışmalarında Kemal Tahir ile olan yakınlığımdan söz etmemiş olmamın tek nedeni yapabileceğim yanlışlarla Kemal Tahir düşüncesi arasında bağlantı kurulmasına yol açmaktan çekindiğim içindir. (2004, s. 32)

Yine bir başka çalışmasında da Sezer söz konusu etkiden bahsederken “(...) görüşlerimin yönlenmesini ve biçim kazanmasını Kemal Tahir'e borçluyum. Çoğu şeyi Kemal Tahir'den öğrendim. Çalışmalarında bulunacak yanlış ve eksikler yalnızca benim Kemal Tahir'in iyi bir öğrencisi olmadığımı gösterir” (1998, s. 2) ifadelerini kullanmaktadır.

Baykan Sezer'in eserlerinden ve konuşmalarından kendi fikrî birikimini sağlamada farklı kaynaklardan, farklı alanlardaki okumalarından faydalandığı görülmektedir. Ancak Baykan Sezer'i hiçbir isim Tahir kadar etkilememiş görünmektedir.

(...) kısaca toplumumuzun ve insanımızın neliğini ve kimliğini idrak etmek, insanımızı iyi tanımak ve onu kendisine sunulmuş ölçüler içine yerleştirmek istiyorsak, Kemal Tahir ile Baykan Sezer'e doğru hızlıca yol almamız gerekir. Onlar, Batı ikliminde yetiştirilmiş “izm”lere ve şematik düşüncelere karşı onurlu mücadele vermişler, hazır reçetelere meydan okumuşlar, kopyacılıktan uzak durmuşlar, kalıplarla asla yetinmemişlerdir. Onlar, kendi fikri ve sözü olan, sözünü tüketmemiş çözüm sahibi isimlerdir. (Kızılcıkelik, 2015, s. 78)

Kemal Tahir de Baykan Sezer de Marksist yaklaşımdan belirli ölçüde faydalanmışlardır. Ancak iki isimde de Türkiye ve Osmanlı'nın toplumsal gerçekliği söz konusu olduğunda “şahsınamünhasırlık” fikri ön planda görülmektedir. Bu kapsamda farklı toplumların farklı özellikler göstereceği, bu sebepten ötürü hiçbir yaklaşımın sorgusuz sualsiz kabul edilemeyeceği, Batı'daki bir teori, yaklaşım yahut modelin Türkiye'nin özgün gerçekliklerini birebir açıklayamayacağı fikri iki isimde de baskın görünmektedir.

Tarihin Gerekliği

Baykan Sezer ve Kemal Tahir'in önemseydiği konuların başında Türk tarihi gelmektedir. Türk tarihinin özellikle de Osmanlı dönemi hem Tahir'i hem de Sezer'i yoğun bir biçimde ilgilendirmiştir.

Kemal Tahir'in tarihe ilgisini, Türk tarihine ilişkin çalışmalarını, beş farklı dönem üzerinden özetlemek mümkündür: Romancı; *Devlet Ana* ile Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarını, *Bir Mülkiyet Kalesi* vasıtasıyla Abdülhamid devri ve Osmanlı'nın yıkılış sürecini, *Esir Şehrin İnsanları*, *Esir Şehrin Mahpusu* ve *Yorgun Savaşçı* ile Kurtuluş Savaşı dönemini, *Kurt Kanunu* vasıtasıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarını ve *Yol Ayrımı*, *Bozkırdaki Çekirdek*, *Hür Şehrin İnsanları* ile de İnönü dönemini ele almaktadır (Fedai, 2004, ss. 503-504).

Baykan Sezer de tarih disipliniyle ve Türk tarihçileri ile yakından ilgilenen bir sosyologdur. Zira ona göre Türk tarihçilerinin çalışmaları “(...) sonucunda bugün Türk toplumunu özellikleri ile tanımak ve anlamak yolunda çok değerli bilgilere sahip bulunuyoruz.” (Sezer, 1979, s. 1). Yine ona göre “(...) günümüz dünya dengesi tarihin bir ürünüdür. Bu nedenle araştırmalarımızı sağlıklı bir biçimde yürütebilmemiz için oluşturacağımız kuramın tarihi boyutu kapsamı zorunluluğu da bulunmaktadır.” (Sezer, 1993, s. 127). Sezer için tarihin gerekliliği özgün bir Türk sosyolojisi için de gerekli görülmektedir. Aşağıdaki ifadeler, Sezer'in tarihe bakışını özetleyecek mahiyettedir:

Biz sorunlarımızın yanıtlarının sosyoloji çerçevesi içinde bulunabileceği inancımızı yitirmedik. Doğu-Batı çatışmasındaki özel yerimiz, çıkarlarımızın bütünüyle egemen uygarlık çerçevesi içindeki toplumların çıkarlarıyla kesişmemesi nedeniyle doğrudan ithal malı bir sosyolojiyi benimsememiz olanaksızdır. Bu durumda kendi sosyolojimizi kurmak zorundayız. Ve bu sosyoloji havada bir sosyoloji olmamalıdır. Bu nedenle kendi sosyolojimizin kaynak ve temellerini bulabilmek için kendi tarihimize eğilmek zorunluluğunu duyuyoruz. (2001, s. 417)

Özgünlük Vurgusu

Kemal Tahir ve Baykan Sezer düşüncesinde Türk toplumu, özgün tarihsel dinamiklere sahip bir toplumdur. Bu minvalde Türk toplumunun Batılı teorilerle anlaşılıp anlamlandırılması mümkün görülmemektedir. Hem Tahir hem de Sezer için genel geçer ifadelerin yahut Batılı teori, yaklaşım ve modellerin Türk toplumuna birebir uygulanması, Türk toplumunun özgün gerçekliğini anlamaya hiçbir zaman izin vermeyecektir. Nitekim Tahir'deki özgünlük vurgusuna ilişkin Sezer'in ifadeleri, bu konuyu açıklığa kavuşturabilir:

(...) Kemal Tahir'in Türk toplumu ile Türk tarihi ile ilgili görüşleri, uyarıları, değerlendirmeleri bugün de önemini sürdürmektedir. Geçen süre Kemal Tahir'in tarih konusunda, toplumumuz konusunda hazır kalıpların, hazır dışarıdan ithal açıklamaların sorunları anlamamızda bizi yanlışa sürükleyeceği konusunu ısrarla vurgulamıştı. (2003, s. 21)

Bu kapsamda Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisinde Türk insanının gerçekliği, Türk toplum yapısı, Türk tarihi gibi unsurların hazır kalıplarla, ithal tema ve teorilerle çözümlenebilecek olgular olmaktan uzak olduğu söylenebilir. Diğer yandan Kemal Tahir ve Baykan Sezer, Türk toplumunun özgünlüğünü bir tür dogma olarak kabul etmemişlerdir. Bir başka ifadeyle Tahir ve Sezer'in, Türk toplumunun özgün yapısını sorgusuz sualsiz kabul etmekten uzak isimler olduğu ifade edilebilir. İki isim de Doğu uygarlıklarının yanı sıra Batı'yı da tanıyan isimlerdir. Dolayısıyla, Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisi nezdinde Türk toplumunun özgünlüğü, ikilinin Doğu ve Batı uygarlıkları üzerine araştırmaları neticesinde varılan bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

Yine Tahir ve Sezer'e göre, Batılı bir yaklaşımdan yahut teoriden hareket ederek ve onu sorgusuz sualsiz kabul ederek Türk toplumuna ilişkin olgu ve olayları açıklamak mümkün değildir. Bu tutum, özellikle Kemal Tahir'in Marksist yaklaşım karşısındaki tutumunda da görülmektedir. Baykan Sezer de benzer bir yaklaşımla, Batı'nın evrensel görünüm altında kendi değerlerini ve bakış açısını dikte ettirmesine karşı Batı'dan ve Batı Marksizminden medet ummak yerine toplumların kendi gerçekliklerine yönelik olarak bir yaklaşım getirmenin zorunluluğundan bahsetmiştir (Kızılcıçelik, 2008, s. 77). Burada hem Tahir'in hem de Sezer'in, Marksizmi sorgusuz sualsiz kabul yahut reddetmediği ifade edilebilir. Öte yandan Baykan Sezer, Marksizmin tarihsel olanı gözden kaçırmamasını, önem vermesini onaylamış (Kızılcıçelik, 2008, s. 77), Kemal Tahir de "Osmanlı Padişahı, materyalist açıdan yaklaşılmadıkça Batı krallığı gibi görünür, kıl kadar farkı kalmaz." (akt. Bozdağ, 1995, s. 6) ifadesinden de görüleceği üzere, özellikle tarihsel çözümlenmelerinde yöntemsel olarak Marksizmden ciddi ölçüde yararlanmıştı.

Türkiye'nin kendine özgü gerçekliğiyle Batı toplumları arasında belirgin bir farklılık olduğu fikri, Kemal Tahir'de olduğu gibi Baykan Sezer'in metinlerinde de sıklıkla tekrar edilmektedir: "Türk toplumu, Batı toplumlarının bir benzeri değildir. Ve bu nedenle de bugün içinde bulunduğumuz sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu baştan beri herkesin oybirliğini sağlamış bir görüştü. Sorunların çözümü de yalnızca kendimizde bulunduğuna göre Doğu toplumlarını daha yakından tanımakla işe başlamakta başka yapacak bir şey yoktur." (Sezer, 2016, s. 25)

Bu kapsamda Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisinde inşa edilen Doğu-Batı Çatışması Teorisi'nde özgünlük fikri belirgin bir biçimde kendini göstermektedir.

Türk İnsanının Çıkarlarını Gözetmek

Hem Kemal Tahir hem de Baykan Sezer'e göre Türkiye'de bilimsel ve entelektüel alanda faaliyet gösteren tüm bilim ve düşün insanlarının Türk insanının çıkarlarını göz önünde bulundurmaları/gözetmeleri gerekmektedir. Burada, çıkar kavramı, gerçekleri çarpıtmak, manipüle etmek pahasına Türk insanını sorgusuz sualsiz savunmak anlamına gelmemektedir. Nitekim bu kapsamda Kemal Tahir'in romanlarında, "kötü özellik gösteren, topluma zararlı eylemlerde bulunan" bireylere sıklıkla rastlandığı da hatırlanabilir. Tahir ve Sezer'in Türk insanının çıkarlarından bahsetmeleri, "Batı'ya karşı Doğu'nun savunuculuğu" vurgusunu bünyesinde barındırmaktadır. Zira Tahir ve Sezer'e göre Batı bilimi, düşüncesi ve edebiyatı da gerek açıktan açığa gerekse de örtük bir biçimde Batı çıkarlarına hizmet etmektedir.

Özellikle Batı sosyolojisinin Batı uygarlığının çıkarlarını ön plana çıkaran tavrına karşılık, Baykan Sezer, Türk insanı, Türk tarihi ve Türkiye'nin özgün gerçekliği çerçevesinde bir çözümleme getirmektedir. Bu sosyoloji anlayışı da hiçbir zaman Batılı anlamda bir nesnellik iddiası taşımamaktadır. Zira Baykan Sezer düşüncesinde, söz konusu nesnellik iddiası da sorgulanması gereken bir iddia olma özelliğindedir.

Sezer'in yerli sosyolojik anlayışında üzerinde ısrarla durduğu bir kavram vardır: Toplumsal çıkar kavramı. Batı sosyolojisi söyleminin [karşısında] ısrarla bu kavrama vurgu yapmaktadır. Hatta bu ideali, Türk sosyolojisinin önemsenmesi gereken bir ilkesi olarak görmektedir. Türk sosyologlarının içinde yaşadıkları toplumun çıkarları doğrultusunda çalışma yapmalarını istemektedir. (Orçan, 2004, s. 217)

Sezgin Kızılcılık'in de değindiği üzere "Sosyoloji, Batı tasalarıyla belirlenmiştir." (2008, s. 80). Kızılcılık bu noktada Batılı sosyologları anmakta ve kurucu isimler de dâhil olmak üzere hemen tüm isim ve yaklaşımlarda Batı tasalarının hâkim olduğunu öne sürmektedir. Bu kapsamda Baykan Sezer'in de bir karşı duruş olarak Türk toplum gerçeğine yöneldiği çalışmalarında, Türk tarihinin özgün gerçekliğini ve Türk toplumunun çıkarlarını açıklama çabasında olduğu söylenebilir (Şan, 2004, s. 187). Kısacası Sezer, Batı tasalarıyla belirlenmiş bir sosyoloji anlayışının karşısına Türkiye'nin kendine has tarihi ve problemleri ile hemhal olan bir sosyoloji anlayışını geliştirmektedir.

Baykan Sezer, genel olarak sosyal bilimlerin, özel olarak da sosyolojinin doğa bilimlerindeki gibi bir nesnellik anlayışından uzak olacağını net bir biçimde ifade etmektedir. Sosyolojiyi kendi doğası gereği öznel bir yanı da içinde barındıran bir bilim dalı olarak tanımlayan Sezer, bilim insanının çalışmalarında sahip olduğu perspektifi açık bir biçimde belli etmesini, keyfiliğin önüne geçebilecek bir etken olarak konumlandırmaktadır:

Özellikle sosyolojide katıksız ve soyut bir yansızlık söz konusu değildir. Araştırmalarımız; ilişkiler içinde yerimize, sorduğumuz sorulara ve araştırma konumuza göre biçimlenmektedir. Buradan bütün sosyoloji araştırmalarının keyfi ve bilimsel yansızlıktan uzak olduğu suçlamasına gitmek zor değildir. Gerçekten de böyle bir tehlikenin bulunması karşısında bilimsel dürüstlük araştırmanın başında konuya bakış açısını ve takınılan tutumu açıkça belirtmeyi gerektirmektedir. (2020, s. 35)

Baykan Sezer, özellikle 19. yüzyılda Batı'nın Doğu karşısında elde ettiği üstünlüğü, diğer bir deyişle yeni dünya egemenliğini devam ettirmek için toplumsal olgu, olay ve sorunlar üzerinde daha doğru, daha net bilgilere gereksinim duyduğunu vurgulamış, sosyolojinin ortaya çıkış koşullarını da tam olarak böyle bir saik ile başlatmıştır (Kızılcılık, 2008, s. 80).

Sosyoloji anlayışları toplum çıkarlarından ve sorunlarından ayrı düşünülemez. Sorunların sadece belli toplumlar için değil, bütün dünya toplumları için çözümlendiği iddiası, aynı zamanda bütün çıkar çatışmalarının ve çelişkilerinin de sona erdiği anlamına gelecektir. XIX. yüzyıldan itibaren kimi Batılı tarihçi ve sosyologlar arasında insanlık tarihinin böylesi bir mutlu sona doğru kaçınılmaz bir şekilde aktığını müjdeleyenlere tanık oluyoruz. Örneğin Marx için geleceğin devletsiz toplumu tarihin de sonu olacaktır. Belirsiz geleceğe atfedilen bu tür öngörüler Marx'la sınırlı değildir ve kimilerince dinsel bir kesinlikle dile getirilmiştir. (Sezer, Eğribel, Ertürk, Tüfekçioğlu ve Özcan, 1999, s. 41)

Türk insanının çıkarlarını gözetmek, Baykan Sezer'in sosyolojisinde olduğu gibi Kemal Tahir'in romanlarında da öne çıkan bir tavidir. Nitekim Kemal Tahir (2016, ss. 38-68), Türkiye'nin gerçekçi bir romancısı olduğunu, romanlarını Batılılar için kaleme almadığını, özellikle Batılıya "soygunculuk" vasfının eleştirisini yaptığını, salt eğlence ve hoş vakit geçirilsin diye romanlar yazmadığını yer yer keskin bir dille ifade etmiştir.

Batı Düşünü ve Bilimi Karşısındaki Konum

Kemal Tahir'in hem romanlarında hem de notlarında sıklıkla karşılaşılan Batı'nın sömürgeci tarafı, Baykan Sezer'in de farklı eserlerinde dikkat çektiği hususlardan biridir. Batı'nın sömürgeci, kendinden olmayanı dışlayıcı ve aşağılayıcı tutumu, ikilinin metinlerinde sıklıkla tekrarlanmaktadır.

Baykan Sezer'e göre Türk toplumunu tanımanın yolu, Batı'yı da tanımaktan geçmektedir; Türk toplumunun asli özelliklerine bu tür bir karşılaştırma neticesinde varılabileceğini ifade eden Sezer (2020, s. 12), bunun için de öncelikle Batı'yı doğru tanımanın önemli olduğunu ifade etmektedir.

Kısacası hem Tahir hem de Sezer'in Batı'yı bildiklerini, Batı'daki tarihsel gelişmeleri takip ettiklerini söylemek mümkündür. Ancak iki isim de Batı ile yalnızca ilgilenmemiş, Batı'yı Doğu-Batı ilişkileri kapsamında ve Türk tarihiyle kıyaslayarak incelemişlerdir. Sonuç olarak da hem Tahir hem de Sezer, Batı ile Türk toplumu arasında keskin bir çizgi çizmişlerdir. Bu keskin çizginin en net görüldüğü olgulardan biri de devlete ilişkin tutumlarında görülebilir. Kemal Tahir'e göre Doğu'da devlet "kerim" vasfıyla varlığını sürdürebilir. Bu sebepten ötürü Tahir'e göre Batı'daki devlet olgusuyla Doğu'daki devlet olgusu üzerine taban tabana zıt bir anlayış hâkimdir. Bu farklılık, Doğu ve Batı'nın birbirinden ne denli farklı olduğunun da kanıtını teşkil etmektedir.

Doğu-Batı Çatışmasının Tarihi

Doğu-Batı Çatışması Teorisi'ne göre, çatışmanın neredeyse uygarlık fikrinin dünya tarih sahnesine çıktığı zamana dek uzanan bir tarihi mevcuttur. Kemal Tahir'in aşağıdaki ifadeleri, söz konusu çatışmanın tarihsel kökenlerini göstermesi bakımından önemlidir:

Batı-Doğu çatışması insanlık tarihinin en karanlık dönemlerine kadar geri gitmektedir. Bu çatışma, Batı toplumlarıyla Doğu toplumlarının temel özelliklerinden gelmektedir. Toplumların temel dayanaklarını meydana getiren mülkiyet anlayışının benzemezliğinden ileri gelen bu özellikler, Batı'daki kişisel mülkiyet temeline karşılık Doğu'daki toplumsal Mülkiyet çelişmesidir. (2020, s. 444)

Teoriye göre söz konusu çatışma Yunanlılıkla birlikte görünürlük kazanmış ve günümüze dek devam etmiştir.

Doğu-Batı çatışması ve ilişkileri tarihindeki belli başlı kırılma noktalarını tarafımızca, özellikle *Sosyoloji Yıllıkları* merkeze alınarak oluşturulan aşağıdaki tablo ile özetlemek mümkün görünmektedir:

Tablo 1. Doğu-Batı çatışması ve ilişkileri tarihindeki belli başlı kırılma noktaları⁶

Yunanlılık	• Doğu-Batı çatışmasının tarihteki ilk görünümü (Eğribel, 2006, s. 971; Özcan, 2004, s. 154)
Truva Savaşları	• Doğu-Batı çatışmasının tarihte neden olduğu ilk gözle görülür çatışmalardan biri olması (Eğribel, 2017, s. 171; Özcan, 2004, s. 154)
Homeros Destanları	• Anadolu'nun Doğu-Batı çatışmasındaki öneminin ilk göstergelerinden biri olması
Herodot Tarihi	• Batı'nın Doğu karşısında üstünlük sağlama isteğinin ilk örneklerinden biri
Büyük İskender	• Batı uygarlığının inşası nezdinde ilk tarihsel belge
Asur İmparatorluğu	• Doğu'nun Batılaştırılmaya çalışılmasının ilk örneği
Roma İmparatorluğu	• Doğu'nun artı ürününün Batı elinde toplanması
Bizans	• <i>Yıkılışı ile birlikte</i> : Bir çağın kapanması bir çağın açılması
İslamiyet'in ortaya çıkışı	• <i>Yıkılışı ile birlikte</i> : Batı'nın kendi varlığını koruma sorununun ortaya çıkışı
Anadolu'nun Türkleşmesi	• Batı'nın Doğu karşısında örgütlenmesi
Haçlı Seferleri	• Batı'nın Doğu önündeki kalesi (Sezer, Genç, Eğribel, Özcan ve Baydar, 2000, s. 36)
Osmanlı Devleti	• Batı karşısında Doğu'nun ideolojik birliğinin sağlanması
Endüstri Devrimi	• Doğu'nun Batı cephesi karşısında birliğinin sağlanması
Küçük Kaynarca Antlaşması (1774)	• Doğu topraklarının Batı egemenliğinden kurtuluşu (Sezer ve diğerleri, 2000, s. 36)
Amerika Birleşik Devletleri	• Türk tarihi içerisindeki en önemli olay (Sezer, 2001, s. 340)
	• Bizans'ın sonu (Sezer ve diğerleri, 2000, s. 36)
	• Asker devletlerin en mükemmel örneği (Eğribel, 2004, s. 109)
	• Doğu uygarlıklarının savunucusu (Eğribel, 2017, ss. 188-189)
	• Doğu siyasetindeki en önemli devrim
	• Dünya egemenliğinin Batı'nın eline geçişi
	• Osmanlı'nın dünya siyasetinin iflası (Sezer ve diğerleri, 2000, s. 44)
	• Tam Batılaştırma örneği

Özetle, Baykan Sezer'e ve öğrencilerinin görüşlerine göre, Doğu-Batı Çatışması Teorisi çerçevesinde bütün bir insanlık tarihini söz konusu iki uygarlığın ilişkileri ve çatışmaları ile açıklamak mümkün görülmektedir.

Tarih yukarıda olduğu gibi Doğu ve Batı'nın birbirleri ile ilişkileri ve mücadelelerinin tarihi olarak okunduğunda, çatışmanın devam edip edemeyeceği de merak konusudur. Bir diğer merak konusu, çatışmanın realitede aşıldığı zaman, sosyal bilimcilerin zihninde de aşılmayı aşamayacağı, devam edip etmeyeceğine yönelik olarak öne sürülebilir. Örnek olarak İlber Ortaylı (2013, s. 236), Doğu-Batı ayrımının bir tür yakıştırma olduğunu ve tarihî gerçekle uyummadığını ifade etmektedir. Zira Ortaylı'ya göre söz konusu medeniyet daireleri içerisinde dâhil edilen devletler/milletler benzer özellikler göstermeyebilirler. Bu noktada Ortaylı'nın "Fakat bir grup insan çok kolay bir şekilde işte batı medeniyeti diye standart tesbit ederler ki, bir İtalyanla bir İsveçli batı medeniyetine dahil olmakla birlikte ne kadar müşterekleri vardır ayrımlarının yanında, onu da tartışmak gerekir." (2006, s. 183) ifadeleri akla gelebilir. Neticede Ortaylı, "Zaten (...) teknik bakımdan Şark ve Garb, Türkiye ve Avrupa arasında ayrım olduğu bir efsanedir." (2013,

⁶ Bu tablo Doğu-Batı Çatışması Teorisi nezdinde farklı tarihî dönem ve olaylar ele alınarak genişletilebilir. Nitekim İngiltere'nin söz konusu çatışma içerisindeki konumu, Fransız Devrimi, Tanzimat, Meşrutiyet vb. başlıklar da söz konusu çatışma içerisinde önem arz etmektedir. Ancak makalenin sınırları çerçevesinde sadece belli başlı kırılma noktalarına değinilmesi uygun görülmüştür.

s. 179) sonucuna ulaşmaktadır.⁷ Eğer Ortaylı'nın ifadeleri doğru kabul edilirse çatışmanın aşılmasının imkânı yoktur. Zira ortada bir çatışmadan bahsedilebilmesi için gerekli iki öge (Doğu ve Batı) ve söz konusu iki öge arasındaki ayırım yok görünümündedir. Öte yandan Kemal Tahir ve Baykan Sezer, tarihin Doğu ile Batı'nın birbirleri ile mücadeleleri ve çatışmalarının ürünü olduğunu bütün entelektüel kariyerleri boyunca ifade etmişlerdir. Burada özellikle Sezer'in farklı uygarlık daireleri içerisinde ele alınan devletler ve milletler arasındaki farklılıkları da dikkate aldığı ifade edilebilir. Örnek olarak kendisinin üst kümede Doğu uygarlık dairesi içerisinde yer alan Asya toplumları içerisinde Bozkır uygarlıklarına dair ayırımı hatırlanabilir (Sezer, 1979, s. 5). Bir başka örnek de Sezer'in Doğu uygarlığı içerisinde konumlanan Osmanlı Devleti'ne ilişkin yaklaşımında görülebilir. Kemal Tahir'e göre de Osmanlı, dünya tarihi içerisinde özerk ve özgün bir konuma sahiptir. Kısaca ifade etmek gerekirse Tahir ve Sezer'de iki uygarlık arasında çatışma mevcuttur ve tarih boyunca farklı görünüm arz etse de varlığını devam ettirmiştir.

Karl Marx'ın Çatışmacı Yaklaşımı ve Kemal Tahir-Baykan Sezer'in Doğu-Batı Çatışması Teorisi'nin Karşılaştırılması

Hem Marx'ın hem de Tahir ve Sezer'in yaklaşımlarında çatışma unsuru temel vurgu olsa da söz konusu iki yaklaşımın benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durmak gerekmektedir. Bu sebepten ötürü, bu bölümde Karl Marx'ın sınıf eksenli çatışmacı yaklaşımı ile Kemal Tahir ve Baykan Sezer'in uygarlık eksenli çatışmacı yaklaşımı karşılaştırmaya tabi tutulacaktır.

İlk olarak Marx'ın çatışmacı yaklaşımındaki sınıf vurgusunun Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisindeki çatışmacı yaklaşımla uyuşmadığı görülmektedir. Tahir ve Sezer, sınıfların varlığını reddetmemekte ancak Batılı anlamda sınıfların Türk toplumunda görülmediğini belirtmektedirler.

Bir bakıma Kemal Tahir'e göre sınıf, Marx'ta olduğu gibi, ilkel komünal aşamadan sonra tarihin bütün aşamalarında var olarak kabul edilebilecek (ve çatışma unsuruyla birlikte tarihin gidişatını belirleyebilecek) bir olgu olmaktan uzak görülmektedir. Bozdağ'ın aktardığına göre "Osmanlı'nın sınıfsız toplum oluşu benim gözümü açtı" (akt. Bozdağ, 1995, s. 6) ifadelerini kullanan Kemal Tahir, sınıfsızlık vurgusunu net bir biçimde ifade etmektedir. Aynı şekilde, Tahir'in "Osmanlı telifçiliği sınıfsızlıktan gelir." (1992, s. 35) ifadeleri de bu durumu kanıtlar nitelikte bir başka örnek olarak gösterilebilir. Kemal Tahir, esasen Osmanlı ve Türkiye'yi kapsayan ve Batı'daki sınıf olgusundan ayrılan bu noktanın, üretim, mülkiyet ve yönetim biçimleri üzerinden Doğu-Batı ayırımının tamamı için geçerli olduğunu düşünmektedir:

Kemal Tahir, Batıcılığa girişimlerinin neden başarılı olmadığını ve olamayacağını tarihsel Doğu-Batı farklılaşması ve çatışması ile açıklar. Doğu ve Batı toplumları arasında pek çok alanda farklılıklar bulunmaktadır. Herşeyden önce, Doğu ve Batı toplumları tarih boyunca birbirleriyle çatışarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Doğu ve Batı arasında binlerce yıla dayalı yönetim, üretim, mülkiyet biçimleri arasında temel farklılıklar vardır. Doğu ve Batı toplumları birbirinden tamamen ayrı üretim, mülkiyet ve yönetim biçimi üzerinden örgütlenmişlerdir. (Kaçmazoğlu, 2010, s. 294)

Kemal Tahir'e göre Doğu ve Batı uygarlıkları nezdinde söz konusu ayırımlar, Doğu'da Batı tipi bir sınıf olgusundan bahsedilmeyeceğini göstermektedir. Nitekim Doğu'da Batı'daki gibi bir sınıflaşmadan söz edilemeyeceğine yönelik benzer bir tasavvur Baykan Sezer'de de mevcuttur. Sezer'in özellikle Osmanlı'ya ilişkin çözümlerinde, özel mülkiyete ve sınıf çatışmalarına imkân tanımayacak denli güçlü ve merkezi bir devlet vurgusu bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Zira Sezer nezdinde Osmanlı İmparatorluğu, "(...) Dünya İmparatorluğu olduğu gibi tarihte merkeziyetçiliğin de en parlak örneği." (2020, s. 75) olarak dikkat

⁷ Ek olarak Ortaylı'nın, Doğu'nun irrasyonel, gelişmemiş vb. olduğuna ilişkin yargıların kaynağını da Batı'da değil, Doğu'da bulduğu da hatırlanabilir: "Batı'nın rasyonel, Doğu'nun irrasyonel olması gibi temel ayırımlara dayandırılan farklılaşmalar ve kutuplaşmalar sun'üdür. Bundan başka, Doğu-Batı farkı veya Batı dışı coğrafya parçasının geri kalmış, gelişmeye yeteneksiz olması gibi tasnifler çok ilginçtir. Zira bu gibi tasnifler, bugünkü Batı Avrupa'dan önce, Doğu Akdeniz'in İslâm dünyasının eseridir." (2013, s. 4).

çekmektedir. Yüksel Yıldırım (2017, s. 190) da Baykan Sezer'in sosyolojisinde Marksizmin yerine odaklandığı çalışmasında Kemal Tahir'e de değinerek Tahir ve Sezer'in birbirine yakınlıklarını Osmanlı tasavvurları üzerinden özellikle vurgulamaktadır.

Bu noktada Kemal Tahir'in Karl Marx'ın Doğu toplumları tasavvurunu da yer yer eleştirdiği hatırlanabilir:

Aslında İbn-i Haldun'un tarih felsefesi gibi, Marks'ın değişmez doğulu toplum görüşü de yanlıştır. Bu iki yanlışı, Osmanlı İmparatorluğu bütün doğulu toplumlar adına meydana çıkarmıştır. Doğulu toplumların temel özellikleri kendi kendilerine yeter küçük üniteler, komünler sitesi bugünün süper devletlerine karşı direnecek tek kuruluştur. (1992, s. 142)

Doğu toplumları tasavvuruna getirilen eleştirinin yanı sıra, Karl Marx'ın hem Tahir hem de Sezer nezdinde diğer Batılı sosyologlardan ayrılan bir tarafının olduğu da belirtilmelidir. Söz konusu isimler, Batılı sosyal teorisyenleri, edebiyatçıları, tarihçileri eleştirel bir biçimde okuyan isimlerdir. Örnek olarak Kemal Tahir'in edebiyat alanındaki okumalarında, özellikle de hapisane yıllarında Batı klasiklerini; Fransız, Amerikan ve Rus edebiyatının seçkin örneklerini okuduğu hatırlanabilir (Özcan, 2013, s. 37). Yine Tahir'in (1992, ss. 96-103) *Batlaşma Notları*'nda Steven Runciman, Charles Diehl, Paul Wittek gibi tarihçilerin eser ve düşünceleri ile diyalogu da bu minvalde akla gelebilir. Yine Baykan Sezer'in (2006) de Yves Lacoste, Pierre George, Friedrich Ratzel, Carl von Clausewitz, Vidal de la Blache, Elise Reclus, New Geography Okulu, Pierre Dockès, Jean Bodin, Antoine de Montchrétien, Thomas Mun, Josiah Child, William Temple, William Petty, Boisguillebert, Pour François Perroux, Annales Okulu özelinde Fernand Braudel gibi ekol ve isimlerin eser ve düşünceleri üzerinden yürüttüğü coğrafya tartışması bu noktada bir örnek olarak hatırlanabilir. Ancak Tahir ve Sezer'in Batılı isimlere karşı tutumlarıyla Marx'a karşı tutumları arasında belirgin bir farklılık da gözlemlenmektedir. Bu farklılık, özellikle Marx'ın çatışmacı yaklaşımı ile beraber, aynı zamanda Batı'nın çelişkilerine çektiği dikkat ile de açıklanabilir. Baykan Sezer'in ifadeleriyle, "Marx, Batı toplumlarına en ağır eleştirileri yöneltmiş yazarlardan birisidir. Üstelik Batı uygarlığının en zayıf yönlerini bizlerin gözleri önüne sermektedir." (1985, s. 88).⁸

Her ne kadar Tahir ve Sezer için diğer isimlere nazaran Marx özel bir öneme sahip olsa da hem Tahir hem de Sezer, Marx'a ilişkin yorumlarında Doğu toplumlarını ön planda tutarak eleştirel bir okuma gerçekleştirmektedirler.

Baykan Sezer'in Marksizme yönelttiği şu eleştiri de önemlidir:

(...) bütün bütüncü görünüşüne karşılık marxisme [Marksizm] Doğu'nun varlığından habersiz Batılı bir sosyoloji olarak kalmıştır. Kendisi bütün bütüncü görüşlerine karşın Batı ile sınırlıdır. Marxisme'in [Marksizmin] kendisine konu olarak aldığı çekişmeyi aşan bir Doğu-Batı çatışması bulunmaktadır. Ve bu çatışmayı çekinmeden korkusuzca ortaya atacak, tartışma konusu yapacak yalnızca Doğu'dur. (2001, s. 417)

Tahir ve Sezer'in Marx'a ilişkin yaklaşımında, onun düşünce ve yaklaşımını doğrudan doğruya almaktansa Türk toplum gerçeği önünde sınamaya tabi tutma fikri hâkim gözükmektedir. Nitekim Kemal Tahir, Marx'ı ve Marksizmi bir reçete gibi görmektense öncelikle Türk toplum gerçeğini ele almak gerektiğini ifade etmektedir. Sezer'e göre de sadece belirli teori yahut yaklaşımlar göz önünde bulundurularak değil, aynı zamanda "Herhangi bir toplum olayını kendi toplumsal ve tarihi koşullarından soyutlayarak" (2020, s. 32) anlayabilmek de mümkün değildir. Bu sebepten ötürü Tahir de Sezer de Türk toplum tarihi ve gerçeği nezdinde bir anlama çabası içerisine girmekte ve Marx'ın sınıf vurgusundan Türk toplum gerçeği ile örtüşmediği için ayrılmaktadırlar.

⁸ Marx'a ilişkin benzer bir tutuma, aynı ekolden başka bir isimde, Sezgin Kızılcılık'te de rastlanmaktadır. Çeşitli eserlerinde Batılı sosyal teorisyenleri eleştirel bir biçimde değerlendiren Kızılcılık de Marx'ı "Batı uygarlığının inşa ettiği kapitalist sistemin en radikal eleştirmeni" (2019, s. 74) olarak görmektedir.

Ekonomiye verilen önem de Marx ve Kemal Tahir-Baykan Sezer'in paylaştıkları bir diğer husus olarak dikkat çekmektedir. Marx'ta altyapı, üstyapı üzerine son kertede belirleyici olduğu için ekonomiye ayrı bir önem atfedilmektedir. Tahir ve Sezer'de de hem Batı çözümlerinde hem de Osmanlı ve sonrasında Türkiye'nin kendine özgü olduğu hususlarında iktisadi çözümler dikkat çekmektedir. Ancak iki isim nezdinde söz konusu çözümler, kültür olgusunu da dışarıda bırakmamaktadır. Bu anlamda, ekonomik determinizmden uzak bir biçimde, çözümlerinde kültüre de yer vermekte ancak gene de özellikle Doğu-Batı farkı gibi konularda iktisadi modellerdeki farklılıklara da büyük önem atfetmektedirler:

Dünya egemenliğinin yitilmesi ile birlikte Doğu-Batı ticareti devam etse bile Batı'nın önerebileceği çok fazla bir ürün yoktur. Aradaki ticaret başladığında Doğu'dan çok fazla mal gelmediği için Batı kendisi için yeterli üretimi yapmak zorunda kalmıştır. Batı'da Orta Çağda ilk kez tarım ön plana geçmiştir. Bu nedenle tarımın öne çıktığı toplumlarla feodalizm arasında belli bağlantılar kurulmuş ve feodalizm bütün toplumlara yayılmak istenmiştir. Tarımın ön planda olduğu toplumlar feodal olarak tanımlanmaktadır. Batı köleliği hiçbir zaman yaygınlaştırılmamıştır. Kölelik Batı'ya özgü bir üretim biçimi olarak tanıtılırken, feodalizm bütün toplumlar için yaygın bir üretim biçimi olarak sunulmuştur. (Sezer, Genç, Eğribel, Özcan ve Baydar, 2001, ss. 47-48)

Kemal Tahir de kimi yerde ekonomiyi toplumun asli durumunu belirleyen bir unsur olarak not etmektedir. Bu noktalarda Tahir'in Marksist yönelimini netlikle gözlemlemek mümkün olabilmektedir: “Ekonomik temel üretim güçleri, üretim ilişkileri toplumun gerçek durumunu belirler. Türk toplumunun ekonomi-politik açıdan değerlendirilmesinde devletçiliğin özel yerini-yüzde oranını gözden uzak tutmak bizi daha işin başlangıcında büyük yanılgılara düşürür.” (Tahir, 1992, s. 23). Yine Tahir'e (1992, s. 86) göre Osmanlılığın sarsılması da tüm toplumlarda olduğu gibi giderin geliri aşmasıyla birlikte, yani ekonomi temelli meydana gelmiştir.

Bilimin yanlılığı yahut yansızlığı tartışmasında da Marx ve Kemal Tahir-Baykan Sezer'de hem bir benzerliğe hem de bir farklılığa rastlanabilmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Baykan Sezer'e göre “Özellikle sosyolojide katıksız ve soyut bir yansızlık söz konusu değildir.” (2020, s. 35). Yine Sezer'e göre “Batı, sorunları olduğunu bilmektedir. Bütün sosyoloji akımları da Batı'nın bu sorunlarını çözmeye yönelik çabalar olmaktan başka bir şey değildir.” (1985, s. 90). Kısacası Sezer'e göre, sosyoloji örneğinde de görüldüğü üzere, bilime, özellikle de sosyal bilimlere özgü bir yanlı tavırdan söz edebilmek mümkündür.

Marx'taki bilim ile hâkim sınıf arasında kurulan bağa benzer bir biçimde Baykan Sezer'de de bilim ile hâkim uygarlık arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Bu durum hem sosyoloji özelinde hem de diğer sosyal bilimler nezdinde gözlemlenebilir bir olgudur. Bir başka ifade ile Marx'a göre nasıl bilim (özellikle de bilimsel sosyalizmin inşasından önce ortaya çıkan disiplinler) sınıf çatışmalarını görmezden gelerek burjuva anlayışına gerek doğrudan gerekse örtük bir biçimde sahip çıkıyorsa, Sezer'e göre de bilim (özellikle de Batı tasaları ile belirginlik kazanmış bir bilim anlayışı) Batı uygarlığı merkezli bir anlayış getirmektedir.

Günümüzü anlamak için tarihe eğilmenin elzem olduğu hususu da hem Marx'ta hem de Tahir ve Sezer'de ortak olan noktalardan bir diğeri olarak dikkat çekmektedir. Sezgin Kızılcıkel'in ifadeleriyle “Marx, tarihin bugünü anlamak bakımından önemli olduğuna işaret etmiştir.” (2017, s. 173). Benzer bir tutuma Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisinde de rastlanmaktadır. Tahir ve Sezer için de tarihi bilmeden, günümüzün anlaşılması mümkün görünmemektedir.

Tarihsel olanın önemi ve gerekliliği bağlamında, 19. yüzyılın hem Karl Marx hem de Kemal Tahir ve Baykan Sezer için ayrıca bir önemi olduğu ifade edilebilir. “Marx, tarihte en fazla çelişkilerle dolu bir yüzyıl olan 19. yüzyılda yaşamış, fikirlerini inşa ederken söz konusu yüzyılın bunalımlarından etkilenmiştir.” (Kızılcıkel, 2017, s. 161). Bizzat söz konusu yüzyılda yaşayan ve yüzyılın bütün çelişkilerini birebir gözlemleyen Marx'ın yanı sıra, 19. yy. Tahir ve Sezer için de önem arz etmektedir. Nitekim Baykan Sezer ve arkadaşlarına (1999, s. 16) göre de 19. yy. bütün insanlık tarihi, dolayısıyla Doğu-Batı ilişkileri çerçevesinde yeni bir döneme denk gelmektedir. Ayrıca 19. yüzyılın en önemli özelliği de Yeni Çağ'ın bitip Yakın Çağ'ın başlamasıdır (Sezer ve diğerleri, 2001, s. 28). Yine Sezer, Eğribel ve Özcan'a göre “Batı

kendisini ve dünyayı yeniden örgütleme girişiminde XIX. yüzyıldan itibaren artık bilinçli bir çaba içindedir. Bu çabayla aynı zamanda gelişmeleri denetlemek, yönlendirmek isteğindedir.” (2002, s. 86).

Marx, Tahir ve Sezer’de bir diğer ortak yön ise yaşanan dönemi ve düzeni sömürü düzeni olarak adlandırmalarıdır. Marx’a göre sömürü, sınıfsal merkezli var olup sömüren sınıf olarak burjuvanın sömürülen sınıf olarak proletarya üzerindeki tahakkümünden kaynaklanmaktadır. Tahir ve Sezer’de ise sömürü Batı merkezli olup Batı uygarlığının Doğu uygarlığı üzerindeki tahakkümünden ve üstünlük iddialarından kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Kemal Tahir ve Baykan Sezer’in çatışmacı yaklaşımı ile Marksist çatışmacı yaklaşımın kıyaslanmasını amaçlayan bu çalışmada, Kemal Tahir-Baykan Sezer çizgisi ile Marx arasında belirgin farklılıklar ve kimi benzerlikler tespit edilmiştir. Öncelikle hem Kemal Tahir’in hem de Baykan Sezer’in yöntemsel bağlamda Marx’tan ciddi ölçüde yararlandığı görülmektedir. Ancak iki isim, Türk toplumuna ilişkin çözümlerinde Doğu ve Batı uygarlıklarının farklılıklarından hareketle kimi noktalarda Marx’tan ayrılmaktadırlar. Bu ayrımın en belirgin görüldüğü noktalardan biri sınıf ve devlet kavramları etrafında yürüttükleri tartışmadır. Zira yukarıda da belirtildiği üzere Tahir ve Sezer’in devlet tasavvuru, Marx’ın devlet tasavvuru ile taban tabana zıt bir görünümündedir. Ayrıca Türk toplumunun özgünlüğü noktalarında, iki ismin sınıf ve sınıf çatışması kavramlarına da eleştirel bir duruş içerisinde oldukları gözlemlenmiştir. Kemal Tahir ve Baykan Sezer’e göre Türk toplumunda Batılı tipte bir sınıf olgusundan bahsedilemeyeceği bu durumu belirgin kılmaktadır. Öte yandan tarihsel analizden faydalanma noktasında üç isim de benzer bir tutum içerisinde dirler. Ancak burada da Kemal Tahir ve Baykan Sezer’in tarihe ilişkin yaklaşımlarında Türk toplumunun özgünlüğü fikri belirgin bir biçimde kendisini göstermektedir. Dolayısıyla Doğu-Batı Çatışması Teorisi’nin Türk toplumunun özgün gerçekliğine odaklanırken evrensel ve bütüncül bir tasavvur da sunuyor olması dikkat çekmektedir. Teorinin evrensel ve bütüncül vasfı/iddiası, özellikle bütün uygarlıkları ve dünya tarihini dikkate alarak inşa edilmiş olmasında görülmektedir. Kısacası söz konusu iki yaklaşım çatışmacı özü bünyesinde barındırır da yaklaşımlar arasında benzerliklerin ve farklılıkların tespit edilmiş olması, bu çalışmanın önemi içerisinde değerlendirilebilir.

Karl Marx ile Kemal Tahir-Baykan Sezer’in çatışmacı yaklaşımları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, bibliyografyada belirtilen eserlere dayanılarak tarafımızca oluşturulan aşağıdaki tablodaki gibi özetlenebilir:

Tablo 2. Karl Marx ve Kemal Tahir-Baykan Sezer'in çatışmacı yaklaşımlarının benzerlikleri ve farklılıkları

	Karl Marx	Kemal Tahir-Baykan Sezer	
Tarihin İlerlemesi	Çatışma eksenli (Diyalektik ilişki içerisinde)	Çatışma eksenli (Diyalektik ilişki içerisinde)	
Ekonomi	Son kertede belirleyici	Son kertede belirleyici	
Nihai Amaç	Çatışmanın aşılması	Çatışmanın aşılması	
Tarih	Günümüzü anlamak için kuvvetli bir işleve sahip	Günümüzü anlamak için kuvvetli bir işleve sahip	
19. yy.	Dönüm noktası <i>Sınıf çatışmasının had safhada olması ile</i>	Dönüm noktası <i>Doğu-Batı çatışmasının had safhada olması ile</i>	
Benzerlikler	Bilim	Değerlerden arınık bilimin reddi (Sömürülenin savunulması gerekliliği; çıkarlardan bağımsız bilimsel icranın işlevsizliği)	Değerlerden arınık bilimin reddi (Sömürülenin savunulması gerekliliği; çıkarlardan bağımsız bilimsel icranın işlevsizliği)
	Çatışma	Reel (Bilim insanlarınca inşa edilmemiş)	Reel (Bilim insanlarınca inşa edilmemiş)
	Var Olan Düzen	Sömürüye dayalı	Sömürüye dayalı
	Bilinç	Çatışmanın aşılması için gerekli <i>İşçi sınıfının bilinçlenmesi</i>	Çatışmanın aşılması için gerekli <i>Doğu uygarlıklarının bilinçlenmesi</i>
Farklılıklar	Çatışmanın Doğası	Sınıf eksenli <i>Sömürülen-Sömüren Proletarya-Burjuva</i>	Uygarlık eksenli <i>Sömürülen-Sömüren Doğu-Batı</i>
	Toplum Modelleri	Son kertede Doğu ile Batı arasında aynı modeller geçerli	Başlangıcından günümüze dek Doğu ve Batı toplumları için farklı modeller geçerli
	Bilim	Sınıfsal çıkarlardan azade değil	Toplumsal çıkarlardan azade değil
	Egemen Bilim Anlayışı	Burjuva bilimi	Batı bilimi
	Devlet	Egemen sınıfın lehine, sömüren	Batı'da egemen sınıfın lehine, sömüren Doğu'da kerim/koruyucu Doğu uygarlıklarının kendi tarihsel gerçekliklerinin farkına varmaları ve Batı uygarlığının sömürücü vasfından ve dünya egemenlik iddiasından uzaklaşması ile ⁹
Çatışmanın Aşılması	Proletaryanın bilinçlenmesi sonucu devrimci karakteri ile		

⁹ Doğu-Batı Çatışması Teorisi nezdinde çatışmanın aşılması imkân dahilinde olsa da çatışmanın nasıl aşılabacağı, tarihsel sürece bağlı olarak değişebilir. Bir başka ifade ile Doğu-Batı Çatışması Teorisi'nde, Marx'ın yaklaşımında olduğu gibi

Kısacası, çatışmaya yönelik yaklaşımlarında hem Marx'ın hem de Tahir ve Sezer'in üzerinde uzlaştıkları husus, çatışmanın varlığı ve aşılması gerektiğidir. Her ne kadar Marx sınıfsal çatışmaya, Tahir ve Sezer ise uygarlıklar arası çatışmaya ağırlık veriyor olsalar da onlara göre çatışma var olan bir gerçeklik görünümündedir.

Çatışmanın aşılmasına yönelik teklif ve düşüncelerinde de Marx ile Tahir ve Sezer'de belirgin bir farklılık gözlemlenmektedir. Zira üç isim için de çatışma ortak nokta olsa da çatışmanın doğası birbirinden farklı görülmektedir. Böylelikle çatışmaya yönelik çözüm önerileri birbirlerinden farklılaşmaktadır. Bu noktada Marx'a göre proletarya devriminin, tarih boyunca devam eden sınıfsal çatışmaya son vereceği vurgusu hatırlanabilir. Kemal Tahir ve Baykan Sezer çizgisinde ise Doğu ve Batı çatışmasının aşılması, ancak ve ancak Doğu uygarlıklarının tarihsel gerçekliklerinin ve rollerinin farkına varmaları ve Batı uygarlığının sömürücü vasfından uzaklaşması ile imkân dâhilinde olabilir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: BÇ, NGE; Veriyi düzenleme: BÇ, NGE; Veri Analizi: BÇ, NGE; Araştırma: BÇ, NGE; Yöntem: BÇ, NGE; Kaynaklar: BÇ, NGE; Taslak metin yazımı: BÇ, NGE; Gözden geçirilmiş metin yazımı: BÇ, NGE.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmişlerdir.
Etik kurul onayı:	Yazarlar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

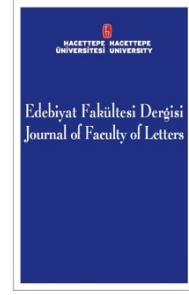
Kaynakça

- Bernal, J. D. (1974). *Marx ve bilim*. (O. Arman, Çev.) (2. bs.). Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Bozdağ, İ. (1995). *Kemal Tahir'in sohbetleri* (1. bs.). İstanbul: Emre Yayınları.
- Burcu Sağlam, E. (2018). Sosyolojide temel teoriler ve düşünürler. E. Burcu Sağlam, A. Öğün Boyacıoğlu ve A. Gelgeç Bakacak (Ed.), *Sosyoloji* (1. bs.) içinde (ss. 41-96). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Collins, R. (2015). *Sosyolojide dört ana gelenek* (1. bs.). (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Coser, L. A. (2015). *Sosyolojik düşüncenin ustaları: Tarihsel ve toplumsal bağlamlarında fikirler* (2. bs.). (H. Hülür, S. Toker ve İ. Mazman, Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Cuff, E. C., Sharrock, W. W. ve Francis, D. W. (2013). *Sosyolojide perspektifler* (1. bs.). (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Eğribel, E. (2004). Kemal Tahir-Baykan Sezer ilişkisi üzerine: 1960'ların geç tartışmacısı Baykan Sezer. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Baykan Sezer'e armağan: Baykan Sezer ve Türk sosyolojisi (sosyoloji yillığı kitap 11)* içinde (ss. 104-116). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Eğribel, E. (2006). Doğu-Batı çatışmasının temel eksenini: Türkiye'nin seçimi yeni dünya düzenini belirler. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Sosyoloji ve coğrafya (sosyoloji yillığı kitap 15)* içinde, (1. bs., ss. 971-979). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Eğribel, E. (2017). Anadolu: Savaş yolları kavşağı. E. Eğribel ve U. Özcan (Ed.), *Tarihte Doğu-Batı çatışması (sosyoloji yillığı kitap 12)* içinde (2. bs., ss. 165-189). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Eğribel, E. ve Özcan, U. (2007). Baykan Sezer sosyolojisinin olanakları: Güncelin tarih içinde sürekliliği, tarihin içindeki güncellik. E. Eğribel ve U. Özcan (Ed.), *Bilim sosyolojisi: Bilim tarihi ve yöntem (sosyoloji yillığı kitap 16)* içinde (ss. 115-124). İstanbul: Kitabevi.
- Fedai, Ö. (2004). Romanda tarihe Kemal Tahir'den bakmak. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Baykan Sezer'e armağan: Baykan Sezer ve Türk sosyolojisi (sosyoloji yillığı kitap 11)* içinde (ss. 499-509). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Fındıkoğlu, Z. F. (2018). *Karl Marx ve sistemi*. Konya: Salkımsöğüt Yayınları.
- Goodwin, G. A. ve Scimecca, J. A. (2018). *Klasik sosyolojik teori: Sosyolojinin vadinin yeniden keşfi*. (2. bs.). (E. Aykut, B. Binay, U. Binici, M. Çetin Dağdelen, B. Durmuş, H. Güven, ... Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

kesin bir reçete söz konusu değildir. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan bu durumu şu şekilde özetlemektedir: “Sorunların çözümünü tüm boyutlarını kapsayan bütünsel bakış açısı yeni bir dünya düzeni arayışından ve mevcut dengenin aşılmasından bağımsız değildir. Daha iyi bir dünya amacı/hedefi ancak Doğu halklarının uzun yıllara yayılan mücadeleleriyle mümkündür. (...) Ancak bu konuda bugünden yarına hiç kimse bir reçete, bir formül beklememelidir. Gelecek, tarihsel koşullar altında ve mevcut dengenin devrimci dönüşümü yönünde uğraş verirken elde edilecek deneyimin sonucunda biçimlenecektir.” (2007, s. 121).

- Hançerlioğlu, O. (1970). *Düşünce tarihi* (1. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2010). Kemal Tahir ve batıcılığa eleştirisi. E. Eğribel ve M. F. Andı, (Yay. Haz.), *Kemal Tahir: 100 yaşında* (1. bs.) içinde (ss. 287-297). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kayalı, K. (2002). Baykan Sezer'le diyalogumuz sürecektir. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *XX. yüzyıl—Türkiye’de sosyoloji seminer notları-3 (sosyoloji yıllığı kitap 9)* içinde (ss. 24-28). İstanbul: Öncü Basım Yayıncılık.
- Kayalı, K. (2004). “Fazla bilinmeyen” bir düşünür sosyologu anlatmayı denemek. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Baykan Sezer’e armağan: Baykan Sezer ve Türk sosyolojisi (sosyoloji yıllığı kitap 11)* içinde (ss. 15-17). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Kızılçelik, S. (2004). *Özgünlüğün sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kızılçelik, S. (2008). *Baykan Sezer’in sosyoloji anlayışı* (2. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kızılçelik, S. (2015). *Yerli sosyoloji*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kızılçelik, S. (2017). *Sosyoloji tarihi 4: Hegel, Proudhon, Marx, Durkheim, Weber ve Veblen’in sosyal teorileri* (1. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kızılçelik, S. (2019). *Batı barbarlığı 1: Rousseau, Marx ve Nietzsche üzerine* (3. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kongar, E. (1985). *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği* (4. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lanuza, G. M. (2016). The dialectical foundations of Marx’s sociology of conflict: Methodological implications for the study of conflicts. *Philippine Sociological Review*, 64, 103-133.
- Macherey, P. (2016). Diyalektik materyalizm. G. Bensoussan ve G. Labica (Haz.), *Marksizm sözlüğü* içinde (ss. 249-253). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (1979). *Ekonomi politüğün eleştirisine katkı* (4. bs.). (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2021). İkinci baskıya sonsöz. (M. Selik ve N. Satlıgan, Çev.), *Kapital* (14. bs.) içinde (C. 1, ss. 22-29). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Orçan, M. (2004). Baykan Sezer’le Türk sosyolojisinin kimlik arayışı. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Baykan Sezer’e armağan: Baykan Sezer ve Türk sosyolojisi (sosyoloji yıllığı kitap 11)* içinde (ss. 214-221). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (2006). (M. Sevil, Haz.), *Türk düşünce hayatı* (1. bs.) içinde (ss. 183-190). Ankara: Hece Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2013). *Avrupa ve biz* (9. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, U. (2004). Baykan Sezer’in Doğu-Batı çatışması kuramı üzerine. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Baykan Sezer’e armağan: Baykan Sezer ve Türk sosyolojisi (sosyoloji yıllığı kitap 11)* içinde (1. bs., ss. 148-159). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Özcan, U. (2013). Çağdaş Türk edebiyatı ekseninde Kemal Tahir’e yaklaşmak, Kemal Tahir’le çağdaş Türk edebiyatını anlamlandırmak. *Tarih ve Uygarlık-İstanbul Dergisi*, (3), 33-40.
- Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji kuramları* (1. bs.). (H. Hülür, Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayıncılık.
- Save, L. (1976). Sınıf mücadelesi ve Hegel diyalektiğinin Marksist görüşle ayakları üstüne oturtulması. *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, (12), 56-58.
- Sezer, B. (1979). *Asya tarihinde su boyu ovaları ve bozkır uygarlıkları* (1. bs.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Sezer, B. (1985). *Sosyolojinin ana başlıkları* (1. bs.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları ve Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Sezer, B. (1993). *Sosyolojide yöntem tartışmaları* (1. bs.). İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları.
- Sezer, B. (1998). Sosyologca 2 için önsöz. *Batı yayıncılığı (sosyoloji yıllığı kitap 5)* içinde (ss. 64-66). Erzurum: Atatürk Üniversitesi K. K. Eğitim Fakültesi Basımevi.
- Sezer, B. (2001). Türkiye sosyolojisi: Seminer notları 2: 1972-1982. E. Eğribel (Yay. Haz.), *XIX. yüzyıl: Türkiye sosyolojisi 2* içinde (ss.333-498). İstanbul: Kardeşler Matbaası.
- Sezer, B. (2003). Kemal Tahir üzerine. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Kemal Tahir’in 30. ölüm yıldönümü anısına (sosyoloji yıllığı kitap 10)* içinde (ss. 21-26). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sezer, B. (2004). Baykan Sezer’in Gökhan Köktürk’e mektubu. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Baykan Sezer’e armağan: Baykan Sezer ve Türk sosyolojisi (sosyoloji yıllığı kitap 11)* içinde (ss. 31-35). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sezer, B. (2006). Sosyoloji ve coğrafya-ders notları. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Sosyoloji ve coğrafya (sosyoloji yıllığı kitap 15)* içinde (ss. 53-99). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sezer, B. (2016). Kemal Tahir üzerine: Kemal Tahir ve Marxisme. *Notlar: Sanat-edebiyat 1* içinde (ss. 21-29). İstanbul: İthaki Yayınları.

- Sezer, B. (2018). Ek: Doğu-Batı çatışmasında Yunanlığın yeri. *Doğu-Batı ilişkileri açısından Batı tarımı (sosyoloji yıllıkları kitap 26)* (2. bs.) içinde (ss. 111-148). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Sezer, B. (2020). *Türk sosyolojisinin ana sorunları* (2. bs.). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Sezer, B., Eğribel, E., Ertürk, R., Tüfekçioğlu, H. ve Özcan, U. (1999). Tarih ve sosyoloji. *Tarih ve sosyoloji (sosyoloji yıllığı kitap 6)* içinde (ss. 11-46). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Sezer, B., Eğribel, E. ve Özcan, U. (2002). XX. yüzyıl. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *XX. yüzyıl-Türkiye’de sosyoloji seminer notları-3 (sosyoloji yıllığı kitap 9)* içinde (ss. 81-196). İstanbul: Öncü Basım Yayıncılık.
- Sezer, B., Genç, E. S., Eğribel, E., Özcan, U. ve Baydar, Z. (2000). Osmanlılık. *Osmanlılık-Türkiye sosyolojisi seminer notları-1 (sosyoloji yıllığı kitap 7)* içinde (ss. 16-58). İstanbul: Berdan Matbaası.
- Sezer, B., Genç, E. S., Eğribel, E., Özcan, U. ve Baydar, Z. (2001). XIX. yüzyıl. *XIX. yüzyıl: Türkiye sosyolojisi-2 (sosyoloji yıllığı kitap 8)* içinde (ss. 19-130). İstanbul: Kardeşler Matbaası.
- Şan, M. K. (2004). Baykan Sezer ve toplum çıkarlarımız açısından sosyolojiye yeniden bakmak. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Baykan Sezer’e armağan: Baykan Sezer ve Türk sosyolojisi (sosyoloji yıllığı kitap 11)* içinde (ss. 182-198). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Tahir, K. (1992). *Notlar/batılaşma* (1. bs.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (2016). *Notlar: Sanat-edebiyat 1*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Tahir, K. (2020). *Notlar 10/Osmanlılık/Bizans*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Tatlıcan, Ü. (2011). *Sosyoloji ve sosyal teori yazıları* (1. bs.). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Therborn, G. (2021). *Sosyolojinin ve tarihsel materyalizmin oluşumu: Bilim, sınıf ve toplum* (1. bs.) (B. Balkız ve Ü. Tatlıcan, Çev.). İzmir: Isık Yayınları.
- Turner, J. H. (1974). *The structure of sociological theory* (3. bs.). The Dorsey series in sociology. Homewood, Ill: Dorsey Press.
- Turner, J. H. (1975). Marx and Simmel revisited: Reassessing the foundations of conflict theory. *Social Forces*, 53(4), 618-627. doi:10.2307/2576477
- Yazoğlu, C. ve Sezer, B. (2016). Önsöz. *Notlar/Sanat—edebiyat 2* içinde. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2017). Baykan Sezer düşüncesinde Marksizm. F. Nas (Ed.), *Yüzyılın sorunları ve sosyoloji II* içinde (1. bs., ss. 157-193). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Yılmaz, Ç. (2013). İşçi sınıfı bilinci üzerine güncel yaklaşımlar. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3(38), 347-374.

Yapay Zekâ ve Robot Teknolojisine Yönelik Risk Algısı Üzerine Nitel Bir Çalışma¹

A Qualitative Study on Risk Perception of AI and Robot Technology

Meltem TOKSOY ÇAĞAL*, Yahya Mustafa KESKİN**

Öz

İnsanlık bugün, önü alnamayan bir hızla ilerleyen ve önekinden farklı yeni bir teknolojik gelişme olan yapay zekâ ve robot teknolojisinin olduğu çağı deneyimlemektedir. Bu teknolojinin, öngörülebilir ve öngörülemez olumlu ya da olumsuz pek çok etkileri olacağı uzmanlar tarafından tartışılmaktadır. Bu çalışmada, laboratuvar ortamlarından çıkarak insanların gerek günlük yaşamında gerekse çalışma hayatında yer almaya başlayan, kişilerin ve toplumların yaşamlarını etkileyen yapay zekâ ve robot teknolojisinin riskleri ile ilgili bireylerin görüşlerinin tespiti amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda nitel yöntem kullanılmış olup farklı demografik özelliklere sahip 15 kişiye yarı yapılandırılmış görüşme tekniği uygulanmıştır. Görüşmeler neticesinde elde edilen veriler betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda bu teknolojinin oluşturduğu risklerin tüm katılımcıları etkilediği ve bu risklerin dağılımında farklılıklar olacağı yönünde görüşler olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu teknolojiye yönelik risk öngörülerinde bireysel farklılıklar olduğu görülmüştür. Alanyazın taraması yapıldığında yapay zekâ ve robot teknolojisinin risk algısına yönelik sınırlı çalışma olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, katılımcıların YZ ve robotik gelişmelerden kaygı duydukları, giderek bireyselleşmenin ve bağımlılığın, gözetleme ve denetimin aratacağı, güçsüz ülkelerde savunma ve güvenlik zaafiyeti yaratacağı, sosyal ilişkilerde risk oluşturacağı ve katılımcıların risk algılarının farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen verilerin bu alandaki boşluklardan birini doldurması ve yapılmak istenen sonraki çalışmalara rehberlik edecek olması çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar sözcükler: Yapay zekâ, robot, risk algısı, risk toplumu kuramı.

Abstract

Today, humanity is experiencing the age of artificial intelligence and robot technology, which is a new technological development that is advancing at an unstoppable pace and different from the previous ones. It is discussed by experts that this technology will have many predictable and unpredictable positive or negative effects. In this study is aimed to determine the opinions of individuals about the risks of artificial intelligence and robot technology, which come out of the laboratory environment and start to take place in both daily life and working life of people and affect the

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Yahya Mustafa Keskin danışmanlığında yürütülen “Yapay Zekâ ve Robotik Teknolojinin Algılanma Durumu Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme” adlı doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

* Dr. Karabük Rehberlik Araştırma Merkezi, E-posta: toksoymeltem61@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5115-2528

** Prof. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: mustafa611968@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0348-7972

lives of individuals and societies. For this purpose, qualitative method was used and semi-structured interview technique was applied to 15 people with different demographic characteristics. The data obtained as a result of the interviews were analyzed with the descriptive analysis method. As a result of the analysis, it has been determined that there are opinions that the risks posed by this technology affected all participants and that there will be differences in the distribution of these risks. In addition, it has been observed that there are individual differences in risk predictions for this technology. According to the results of this study, it was concluded that the participants were worried about artificial intelligence and robotic developments, that individualization and dependence, surveillance and control would increase gradually, that they would create defense and security weakness in weak countries, that they would pose a risk in social relations and that the risk perceptions of the participants differed. When the literature is reviewed, it is seen that there are limited studies on the risk perception of artificial intelligence and robot technology. The fact that the data obtained fills one of the gaps in this field and will guide the next studies to be done reveals the importance of the study.

Keywords: Artificial intelligence, robot, risk perception, risk society theory.

Giriş

Yapay zekâ ve robot teknolojisi tıpkı Tarım, Sanayi ve Bilgisayar Devrimi'nde olduğu gibi toplumsal hayatın birçok alanını etkilemeye başlamıştır (Ghahramani, 2017). Yaklaşık 200 yıl öncesinde yaşanan Sanayi Devrimi'nin başlangıcından bu yana, teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, insanların yaşama ve çalışma tarzlarını önemli ölçüde şekillendirmiştir (Chiacchio, Petropoulos, & Pichler, 2018). Günümüzde yapay zekâ ve robot teknolojisinde yaşanan gelişmeler insanların çalışma şekillerini, insan ilişkilerini (Schwab, 2016), insanların karakterlerini ve tüketim alışkanlıklarını değiştirme potansiyeli olduğu öngörülmektedir (Erdoğan, 2019, s.12).

Teknolojideki gelişmelerle birlikte gelen değişimler, pek çok sorunu da beraberinde getirdiği bilinmektedir (Newman, 2016). Örneğin, Sanayi Devrimi ile gelen değişimler beraberinde, şehir yaşamındaki suç artışını, yoksulluk artışını, su ve kanalizasyon yetersizliğini, erken ölümleri, kazaları ve hastalık oranlarında artışı kısaca içinde ağır koşulları barındıran riskleri de getirmiştir (Hammond, 2010, s.4). Dijital dönüşümün yaşandığı günümüzde de riskler devam etmektedir (Frey & Osborn, 2015, s. 67). Yapay zekâ ve robot teknolojisinin gelişme hızını diğer sanayi devrimleri ile karşılaştırıldığında daha hızlı yayılacağı ve etkilerinin fazla olacağı öngörülmektedir (McKinsey Global Institute, 2015). Örneğin 1.Sanayi Devrimi'nin Avrupa'nın dışına yayılması 120 yıl sürmüştür internetin tüm dünyaya yayılması 10 yıldan daha kısa sürdüğü belirtilmektedir (Effoduh, 2016, s.78). Yapay zekâ ve robot teknolojisinin gelişim hızı, bilgisayar işlem gücünün 18 ile 24 ayda bir ikiye katlandığını söyleyen Moore Yasası dikkate alındığında (Ford, 2020, s.12), söz konusu teknolojinin çok kısa sürede toplumun her alanında bulunabileceği belirtilmektedir (Lin, Abney & Bekey, 2011, s.942). Robotlar çağının gelişi ve beraberinde yaşanan değişimler sosyal- ekonomik ve yasal düzenleme ile ilgili pek çok sorunu da gündeme getirmektedir (Bottone, 2018, s. 2). Bu teknolojik gelişmenin sosyal etkilerinin neler olduğu ya da olacağı üzerinde durulması ve araştırılması gereken önemli bir konudur. Çünkü, YZ ve robotik devrimi, insanların yaşamlarını iyileştirici fırsatlar sunarken, insanların yüzleşmesi gereken riskleri ve yeni sorunları da gündeme getirmektedir (Lin vd., 2011, s. 945; Hagerty & Rubinov, 2019, s. 17). Bu yeni sorunlara örnek olarak "E-atıklar" verilmektedir. "E-atıklar" çöplükte biriken eski bilgisayarlar ve onların türevleri olan parçalar, hızla artmaktadır. Bu bağlamda, elektronik kurşun, cıva gibi ağır metaller yer altı sularına inerek toprağa ve böylece doğrudan çevreye zararı olacaktır. "E-atık" gittikçe büyüyen acil bir sorun olarak insanlığın karşısına çıkacaktır (O'Donoghue, 2010).

Diğer teknolojik gelişmelerde olduğu gibi yapay zekâ ve robot teknolojisinde yaşanan gelişmeleri, yavaşlatmak ya da önlemek gibi bir durum söz konusu değildir. Bu bağlamda, YZ ve robot teknolojisinin her geçen gün gelişerek ve çeşitlenerek sosyal yaşamın içine dahil olduğu görülmektedir. Günümüzde söz konusu teknolojinin insan yaşamı üzerine tartışmaların ve araştırmaların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bu kapsamda, çalışmada risk toplumu kuramından yola çıkarak yapay zekâ ve robot teknolojisindeki gelişmeleri deneyimleyen bireylerin yapay zekâ ve robotlarla ilgili risk algısı üzerine sosyolojik bir analiz yapılmaktadır. Bireylerin, YZ ve robot teknolojisine yönelik risk algılarının ne yönde olduğu başka bir ifade ile ona nasıl anlamlar yüklediği, söz konusu teknolojinin sosyal yapı içindeki

inşasında önemli bir yere sahiptir. Araştırma kapsamında, ele alınan yapay zekâ ve robot teknolojisi, risk toplumu tartışmaları ve korku, kaygı kavramlarını da içinde barındıran risk algısı etrafında değerlendirilmiştir

Yapay Zekâ ve Robot Teknolojisi

Yapay zekânın evrensel kabul gören bir tanımlaması bulunmamakla birlikte (Bioethics, 2018) bilgisayar bilim dalı olan yapay zekâ, insan zihni ile ilişkilendirilen öğrenme, problem çözme, algılama gibi bilişsel aktiviteleri taklit edebilen sistemler şeklinde açıklanmaktadır (Hill, 2020). Diğer bir ifade ile yapay zekâ, insan ve diğer canlıların, akıllı davranışlarına dayanan yöntemleri kullanarak problem çözen sistemleri içermektedir (Coppin, 2004). Yapay zekâ, insan beyninin bir modellemesidir (Kayabaş, 2010). Yapay zekâ, düşünen, algılayan ve hareket eden yapay zekâ şeklinde sınıflandırılmaktadır. Düşünen YZ, derin öğrenme, makine öğrenme, analiz yapma ve planlama yapma gibi meziyetlere; algılayan YZ, navigasyon, görüntü tanıma, çeviri, sohbet botlarının olduğu görme, konuşma ve duyma meziyetlerine; hareket eden YZ, otomasyonun, makineler arası iletişim uygulamalarının olduğu bedensel ve bilişsel meziyetlerine sahiptir (PwC, 2018a, s. 17).

Yapay zekâ her ne kadar günümüze ait bir teknoloji gibi dursa da temelleri, John McCarthy, Nikola Tesla, Stephen Hawking, Michio Kaku, Herbert Simon gibi bilim insanları tarafından, yıllar öncesinden atılmıştır (Sucu, 2019). YZ'nin kurucusu Alan Turing'dir (Warwick, 2012) ve kendisi makinelerin düşünüp düşünemeyeceği tartışmasını başlatarak (Turing, 1950) Turing Testini geliştirmiştir. Turing Testi, makinelerin akıllı olup olmadığını belirlemek ve makineleri insan düşünme ölçütüne göre değerlendirerek makineyi insandan ayıran bir testtir (Coppin, 2004; Wolfe, 1991). 1956 yılında akademik bir disiplin olarak kurulan yapay zekâ (Crevier, 1993, s. 109), tarihsel süreç içinde bazen iyimser bazen de hayal kırıklığından kaynaklı YZ kışı olarak bilinen (Russell & Norvig, 2003, s. 22) inişli çıkışlı grafikler çizmiştir (Perez, Deligianni, Ravi, & Yang, 2017).

Yapay zekâ; dar, genel ve süper olmak üzere üç tür seviyeye ayrılmaktadır. İnsan zekâsı gerektiren bazı görevleri yerine getiren YZ, dar yapay zekâ sınıflamasında yer almaktadır ve gerçekleştirebildiği görevler sınırlıdır (Bioethics, 2018). Günümüzde uygulaması olan doğal dil işleme, chatbotlar, görüntü tanıma gibi işlemlerde kullanılan dar yapay zekâyâ örnektir (Ford, 2020; Arı, 2021, s. 467). Genel YZ, insan zekâsı seviyesinde, insanın tüm özelliklerine sahip (Fritz, Brandt, Gimpel, & Bayer, 2020; Tegmark, 2019) ve dar YZ'nin bir sonraki aşamasıdır (Arı, 2021, s. 467). Süper YZ, genel YZ'dan sonraki aşamadır ve her açıdan insandan daha yetenekli başka bir ifade ile insandan daha zekidir (Arı, 2021, s. 468; Tegmark, 2019; Fritz vd., 2020). Uzmanları tedirgin eden durum, yapay zekânın bu aşamaya gelmesidir (Bierer, 2018). Uzmanlar, kısa sürede makinelerin insan akılına yetişebileceğini belirtmektedir. Çünkü bilgisayarlar, kendi aralarında iletişim kurabilmekte ve öğrenmeyi öğrenmektedir (Connor, 2008).

Robot kelimesinin ilk olarak Çek yazar ve gazeteci Karel Čapek'in (1890-1938) Rossum'un Evrensel Robotları (R. U. R.) adlı oyununda ortaya çıktığı bilinmektedir. Karel Čapek'in "yapay işçilere" verdiği ilk isim emektir, ancak bu kelime kendisine çok akademik geldiği için kardeşinden yardım istedi (Horakowa & Kelemen, 2003). Kardeşi Josef, Slovak dilinde serflerin zorla çalıştırılması anlamına gelen Çekçe robota kelimesinden türetilen "robot" kelimesini önerdi. Böylece Čapek yazdığı eserde 20. yüzyılın entelektüel söyleminin belki de en dikkat çekici, insan-makine etkileşimi ve insan benzeri makineler sorunu konularının temelini atmış oldu (Horakowa & Kelemen, 2003). Günümüzde robot, fiziksel görevleri yerine getiren programlı makineler şeklinde tanımlanmaktadır (Altunç, 2019, s. 2). Yürümek, yazmak, fabrikada çalışmak, konuşmak gibi insanların veya diğer canlıların yaptıkları işleri ve yaşam biçimini robotlar taklit edebilmektedir (Erden, 2012). Robotlar bu tür görevleri yerine getirirken, sensörlere, efektörlere ve aktüatörlere ihtiyacı vardır. Örneğin, nesnelere olan mesafeyi anlamak, hareketi tanımlamak, dokunmaya tepki vermek gibi eylemler için sensörler kullanılır (Virnes, 2014). Geleneksel robotlarla karşılaştırıldığında, bugünün robotları daha akıllı ve esneklerdir (Kurt & Bozoklu, 2019). Karmaşık faaliyetlerde bulunan yeni nesil robotların öğrenme kapasiteleri sınırsızdır ve potansiyellerini geliştirmeye dönük teknik becerilere sahiptir (Oberson, 2017). İlerleyen teknoloji ile birlikte insansı robotlar yapılmaya

başlandı ve ileriki dönemlerde robotların insanlardan ayırt edilemeyeceği öngörülmektedir (Önder & Saygılı, 2018, s. 638).

Robotlar, farklı görevleri yerine getirmek için tasarlanmıştır (Şişman, 2016, s. 302) çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Robotların görev dağılımlarına bakıldığında endüstriyel alanda ve hizmet alanlarında kullanıldığı görülmektedir. Robotlar, otomotiv üretiminde ya da diğer endüstrilerde kaynak, montaj ve paketleme gibi görevleri yapabilmektedir (Shibata, Wada, Saito, & Tanie, 2005). Hizmet robotları “profesyonel kullanıma yönelik hizmet robotları” ve “kişisel ve özel kullanım için hizmet robotları” şeklinde sınıflandırılmaktadır (Shibata vd., 2005, s.98). Profesyonel hizmet robotları, daha çok kamuya açık ve ticari amaçla kullanılan robotlardır (Bottone, 2018, s. 4). Temizlik, kanalizasyon, yıkım, kurye, itfaiye, inşaat, tarım robotları vb. (Shibata vd., 2005). Kişisel hizmet robotları, ticari olmayan görevleri yerine getirmektedir (Bottone, 2018) ve ev robotları, eğlence robotları, eğitim robotları bunlara örnektir (Shibata vd., 2005). Sağlık hizmetleri alanında kullanımı yaygınlaşan söz konusu teknolojinin, kalp kirizini tespit ederken kişilerin ses tonundan, nefes alıp verme hızından yola çıkmaktadır ve kalp krizi vakalarını, 48 saniyede %93 oranında doğru tespit ederek insan doktorlardan daha başarılı olduğu tespit edilmiştir (Sezer, 2018, s. 8). Yapay zekâ algoritmaları çeşitli semptomlara bakarak 189 hastalığı, %99 oranında doğru şekilde teşhis etmiş ve hastaların çoğunu tanısız operasyondan kurtarmıştır (Ford, 2020, s.179). Robot hemşiler, insan hemşilerin günlük görevlerini tamamlamalarına yardımcı olmaktadır (Parkı, 2016). Robot hemşireler, oyun oynayarak ve hikâye anlatarak tedavi sürecinde çocukları stresten ve acıdan uzaklaştırdığı görülmüştür (Shields, 2020). “Veebot” adlı robot, %83 oranında damar yolunu doğru bulmaktadır (Pepito & Locsin, 2018). Cerahhi operasyonlarda kullanılan robotların kısa sürede iyileşen ufak kesikler açarak daha az kan kaybını ve daha az ağrıyı mümkün kıldığı görülmüştür (Tegmark, 2019, s.137). Yine bu noktada DNA bazlı nano-robotların kanser tedavisinde çok faydalı olduğu görülmektedir (Ocak, 2020, s.92).

Risk Toplumu Kuramı

Risk araştırmalarının en büyük sorunu riskin, tanımlamasının net bir şekilde yapılamamasıdır (Williams & Narendran, 1999). Bunun nedeni toplumların değer yargılarının farklı olması ve riskin içeriğinin çeşitlenmesi, değişmesidir (Furedi, 2001). Her ne kadar risk tanımlaması değişiklik gösterse de risk, olumsuz sonuçların gerçekleşmesi ya da gerçekleşme olasılığıdır (Pligt, 1998). Riskin yapısında kayıplar ve bu kayıpların belirsizlikleri yer almaktadır (Williams & Narendran, 1999).

Farklı disiplin alanlarında kullanılan risk olgusunu, Ulrich Beck (1992) “Risk Toplumu” (Risk Society), başlığı altında kuramsallaştırmıştır (Boudia & Jas, 2007, s.317). Beck, risklerin özellikle endüstriyel toplumun yükselişi ile bağlantılı olduğunu ve riskin bireylerin ya da toplumların bilinçli karar verdikleri eylemlerden kaynaklandığını belirtmiştir (Jarvis, 2007). Risk toplumu, teknolojinin ve bilimin yıkıcı etkilerinin farkında olunması ile açıklanmaktadır (Furedi, 2001). Teknolojinin insanların refahına katkısı olsa da riskleri de beraberinde getirdiğine dikkat çeken Beck, geç modern toplumda bu paradoksu tanıyarak (Jarvis, 2007), geç modern dönemini, dünya risk toplumu (Beck, 1999a) olarak tanımlamıştır. Beck’e göre teknolojideki, bilimdeki, gelişmeler riskleri azaltmak yerine riskleri arttırmaktadır (Jarvis, 2007). Toplumların her zaman risklerle karşı karşıya kaldığını belirten Beck, önceki dönemlerdeki risklerin insan eylemleri ile ilgili olmayan deprem, fırtına, kuraklık gibi dışsal riskler olduğunu (Giddens, 2012), sonrasındaki risklerin doğal tehlikeler şeklinde dışardan gelmediğini (Burgess, Wardman, & Mythen, 2018) insanların kendilerinin ürettiğine diğer bir ifade ile imal edildiğine dikkat çekmiştir (Giddens, 2012). Kişilerin kendi kararları ile aldıkları riskler, kişisel riskler olup tüm insanlığı tehdit eden riskler, küresel risklerdir ve küresel riskler tek bir coğrafyada sınırlı kalmamakta her yere ulaşmaktadır (Beck, 2019, s. 357). Küresel riskler, doğal ya da imal edilmiş olsun kademeli olarak etkileri tüm dünyada hissedilmektedir (WEF, 2016, s. 19). Beck’in teorisine göre teknolojik- endüstriyel, ekolojik yıkım ve kitle imha silahı olmak üzere üç tür küresel tehdit bulunmaktadır (Griner, 2002, s. 150). İnsanlık, şu anda dünyanın bir laboratuvar haline geldiği bilimsel ve teknolojik faaliyetlerin yarattığı bir dizi küresel risklerle yüzleşmek zorunda kalmaktadır (Boudia & Jas, 2007). Risk toplumunun, sadece çevresel ya da sağlıkla ilgili risklerle sınırlı olmadığı, çalışma şeklinin değişmesi, iş güvensizliği, geleneklerin kimlikler

üzerindeki etkisinin azalması gibi çağdaş yaşamda birbiri ile bağlantılı durumları da içerdiği belirtilmektedir (Giddens, 2012). Topluları etkileyen risk çeşitliliğinin artması ile toplumlarda sosyal riskler meydana gelmektedir (Akbulut, 2018). Sosyal riskler, çalışma hayatında karşılaşılan mesleki riskler, yaşlılık, sakatlık gibi bireylerin hayat boyu karşılaştığı fizyolojik riskler, kişilerin toplum içindeki konumunu etkileyen sosyo- ekonomik risklerdir (Aktan,1999, s. 43-44).

Risk Algısı

Tanımlanmış bir tehlikenin meydana gelme olasılığı veya sıklığı ile olayın sonuçlarının büyüklüğünün birleşimi (Harding 1998, s.167) olarak genel bir tanımlaması yapılan risk kavramı, son yıllarda önceki yıllara oranla daha güçlü bir şekilde “korku” unsuru olarak ön plana çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile günümüzde risk, esas olarak tehlike olarak algılanmaktadır (Botterill & Mazur, 2004). Risk olumsuz durumları çağırırsa da riskin tanımlanma şekli kişisel, toplumsal ya da kültürel özelliklere göre farklılık gösterdiği bilinmektedir (Pligt, 1998, s. 1). Sosyal olarak inşa edilen gerçeklik olan risk algısı, söylemlerle ilişkilidir yani görecelidir (Griner, 2002, s. 151-153). Risk toplumunun özelliği olan risk algısının göreceliği bağlamında Beck, teknoloji ile geliştirilen Genetiği Değiştirilmiş Organizmaların (GDO) kimileri için risk olarak algılanırken, kimisine göre de GDO’lu gıdayı gündeme getiren risk olarak algılanabildiği örneğini vermiştir (Beck, 1999b, s.38-40). Riskin nasıl algılandığına yönelik çalışmalar genellikle teknolojik riskler üzerine yapılmaktadır (Pligt, 1998, s. 4) ve riskleri çeşitlenmesi ve yaygınlaşmasından dolayı her geçen gün bireyler ve toplumlar için risk kavramı daha da önemli hale gelmiştir (Demirbilek & Uluğtekin, 2015, s. 163). Risk algısı, kişiler tarafından sıkıntılı durumların ya da tehlikelerin, nasıl anlamlandırıldığı, nasıl karşılandığı veya ne düşünüldüğünü ifade etmektedir (Özkan, 2005, s. 33). Yapay zekâ ve robot teknolojisi risk algısı, yapay zekâ ve robotların kullanımı sonucu oluşabilecek dezavantajların bireylerde oluşturduğu kaygı, korku ya da endişe durumu şeklinde tanımlanabilir.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, laboratuvar ortamlarından çıkarak insanların gerek günlük yaşamında gerekse çalışma hayatında yer almaya başlayan, kişilerin ve toplumların yaşamlarını etkileyen yapay zekâ ve robot teknolojisine bireylerin nasıl bir anlam yüklediği tespit edilmek istenmiştir. Bu bağlamda, *bireylerin yapay zekâ ve robot teknolojinin riskleri hakkındaki görüşleri nelerdir?* araştırmanın problemini oluşturmaktadır.

Teknoloji yenilendikçe bireylerin yenilenen teknolojiye yönelik beklentileri, kaygıları, korkuları ya da algıları değişebilmektedir. Alanyazın taraması yapıldığında yapay zekâ ve robot teknolojisinin risk algısına yönelik sınırlı çalışma olduğu görülmüştür. Yapay zeka ve robot teknolojisi risk algısına yönelik veriler diğer bir deyişle bu teknoloji ile ilgili bireysel yargılara yönelik elde edilen veriler, kamu tepkilerine dair öngörüle bulunma; yapay zeka ve robot teknolojisi alanındaki uzman ve politika uygulayıcılara konu ile ilgili risk analizi oluşturma ve risk yönetimi politikaları üretimine katkıda bulunma; yapılan çalışmanın alandaki boşluklardan birini doldurma; alanla ilgili yeni ve daha kapsamlı araştırmalar yapmaya olanak sağlama ve araştırma sonucunda güncel veriler elde edilmesine imkan vereceği için önemlidir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada, katılımcılara soruların sorulduğu, katılımcıların dinlendiği, gözlenildiği ve elde edilen bilgilerin yorumlandığı (Newman, 2016, s. 37), nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bireylerin algılarının ortaya konması ve yorumlanması önemli olduğu için, nitel çalışmaya dahil edilen bireylerin dış dünyayı algılama ve yorumlama şeklini anlamak için onlarla görüşmeler yapılır. Görüşmeler neticesinde elde edilen betimsel veriler, araştırmanın temelini oluşturmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2006, s. 45). Araştırmanın nitel basamağında fenomenoloji araştırma yaklaşımı kullanılmıştır. Burada amaç,

araştırmacı tarafından bir fenomenin, olgunun ya da kavramın bireyler tarafından nasıl algılandığının ya da deneyimlendiğinin açıklamasının yapılabilmesi için kullanılmaktadır (Rose, Beeby & Parker, 1995). Fenomenolojik araştırmalarda veri analiziyle, verilerin kavramsallaştırılması ve olguyu tanımlayan temaların ortaya çıkarılma çabası söz konusudur ve sonuçlar betimsel anlatımla sunulur ve sıklıkla doğrudan alıntılara yer verilir ve ortaya çıkan temalar etrafında bulgular açıklanıp yorumlanır (Yıldırım & Şimşek, 2006, s. 75). Bu araştırma kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu teknik, bir dizi yapılandırılmış soru sorularak gerek görüldüğünde ek bilgi edinmek için başka soruların da görüşme esnasında dahil edilebildiği daha detaylı inceleme yapılmasına imkân vermektedir (Gall vd., 2003, s. 240). Görüşmelerden elde edilen verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Bu analiz ile toplanan veriler orijinal formuna sadık kalınarak ve katılımcıların söylediklerini, doğrudan alıntı yapılarak okuyucuya sunulmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2006, s. 222-224). Söz konusu teknolojiye yönelik kişilerin risk algılarını tespit edebilmek için 14 açık uçlu soru sorulmuştur. Hazırlanan soruların kapsam geçerliliği için uzman görüşü alınmıştır. Görüşme formu hazırlanırken soruların anlaşılır, açık uçlu ve spesifik olmasına (Yıldırım & Şimşek, 2006) dikkat edilmiştir. Araştırma gurubunda olmayan üç kişiye uygulanan görüşme formunda anlam karışıklığı olan veya net anlaşılmayan sorular üzerinde düzenleme yapılarak sorulara son şekli verilmiştir. Bu çalışmada temalar, ilgili literatür (Unesco & Comest, 2019; Brussevich 2018; OECD, 2019; Beck, 2019; Smith & Neupane, 2018; Broadbent, 2017; Cellarius, 2017) göz önünde bulundurularak ve alanında bir uzmanın görüşleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu bağlamda, literatürdeki (Yıldırım & Şimşek, 2006) gibi birbirine benzeyen datalar, belli bir kavram ve tema etrafında toplanmış; veri analizi yapılırken veriler kodlanarak temalar bulunmuş, veriler temalara göre düzenlenmiş ve bulgular bu doğrultuda yorumlanmıştır. Temalar, okuyucunun anlayacağı şekilde düzenlenmiş ve yorumlanmıştır. Söz konusu temalar ile ilgili katılımcıların görüşlerine tablolarda yer verilmiş ve katılımcıların görüşlerine ait notlar tırnak içerisinde, kime ait olduğu parantezle gösterilmiştir.

Araştırma Grubu: Kişilerin, yapay zekâ ve robot teknolojisi risk algısına yönelik detaylı bilgi edinmek için oluşturulmuş gruptur ve 15 kişiden oluşmaktadır. Bu kişilerin bu teknoloji ile ilgili bilgi düzeylerinin orta ve yüksek olmasına dikkat edilmiştir. Nitel çalışmalarda örneklem olacak grubun, temsil gücünden çok örneklemin araştırmayı derinleştirecek veriler toplanmasına imkân vermesidir (Neuman, 2014, s. 320). Araştırma grubu oluşturulurken amaçlı örneklem tekniklerinden biri olan kartopu tekniği kullanılmıştır. Kartopu örnekleme tipinde ilk ulaşılan kişilerin tavsiyelerinden yola çıkılarak önerilen kişiler listeye eklenmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2006, s. 112). Yapay zekâ ve robot teknolojisi ile ilgili bilgi sahibi olup gelişmeleri takip eden ilk gönüllü katılımcı araştırmacı tarafından belirlenmiştir ve akabinde ilk katılımcı aracılığıyla diğer katılımcılara ulaşılmıştır. Katılımcılara telefonla iletişime geçilmiş ve araştırma hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Gönüllü katılımcıların 11'i erkek, 4'ü kadın olup diğer tanımlayıcı bilgiler Tablo 1 'de özetlenmiştir. Araştırma grubundaki 8 kişi ile yüz yüze diğer 7'si ile telefon aracılığıyla görüşme gerçekleştirilmiştir ve ortalama görüşmeler 23 dakika sürmüştür ve çalışma kapsamında katılımcılar olup "K1,K2,...,K15" şeklinde kodlanmıştır.

Etik Beyan

Araştırma uygulamasının yapılabilmesi ve verilerin toplanabilmesi için Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 29/04/2021 tarihinde 2021/159 sayısı ile etik izin alınmıştır. Görüşme sorularını yanıtlamayı kabul eden ve onam veren gönüllü katılımcılarla çalışma yürütülmüştür.

Tablo 1. Görüşme yapılan kişilere ilişkin bazı tanımlayıcı bilgiler

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi	Meslek	Ekonomik Durum	Yaşanılan Şehir	Şehrin Özelliği	Algılanan Bilgi Seviyesi	Gelişimlerin Takip Edilme Düzeyi
K1	Erkek	68	Lisans	Emekli	3.501-4.500	Trabzon	Büyükşehir	Orta	Sıklıkla
K2	Erkek	54	Lisansüstü	Asker	10.501 ve üstü	Ankara	Büyükşehir	Orta	Her zaman
K3	Kadın	36	Lisansüstü	Akademisyen	6.001-10.500	Trabzon	Büyükşehir	Orta	Sıklıkla
K4	Erkek	25	Lisans	Rehberlik ve Psikolojik Danışman	4.501-6000	Rize	Şehir	Yüksek	Her zaman
K5	Erkek	47	Lisans	Rehberlik ve Psikolojik Danışman	6.001-10.500	Rize	Şehir	Orta	Sıklıkla
K6	Kadın	31	Lisansüstü	Sosyolog	6.001-10.500	Afyon	Şehir	Orta	Sıklıkla
K7	Erkek	45	Lisans	Öğretmen	6.001-10.500	Karabük	Şehir	Orta	Sıklıkla
K8	Erkek	33	Lisansüstü	Fizikçi	6.001-10.500	Artvin	Şehir	Orta	Sıklıkla
K9	Erkek	40	Lisansüstü	Öğretmen	4.501-6000	Karabük	Şehir	Yüksek	Sıklıkla
K10	Erkek	35	Lisans	Bankacı	6.001-10.500	Karabük	Şehir	Yüksek	Sıklıkla
K11	Erkek	50	Lisans	Mühendis	4.501-6000	Karabük	Şehir	Orta	Sıklıkla
K12	Kadın	36	Lisansüstü	Basın-Yayın	2501-3500	Sivas	Şehir	Orta	Sıklıkla
K13	Erkek	38	Lisansüstü	Asker	6.001-10.500	Van	Büyükşehir	Orta	Sıklıkla
K14	Kadın	25	Lisansüstü	Akademisyen	6.001-10.500	Trabzon	Büyükşehir	Orta	Sıklıkla
K15	Erkek	57	Lisansüstü	Mühendis	6.001-10.500	İstanbul	Büyükşehir	Orta	Sıklıkla

Bulgular

Katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda yapay zekâ ve robot teknolojisine yönelik risk algılarında on adet tema saptanmıştır. Bu temalara yönelik bulgular, başlıklar halinde bu bölümde incelenmiştir.

Güvenirlilik- Güvenlik Risk Algısı Teması

Yapılan görüşmelerde katılımcıların yapay zekâ ve robot teknolojisine yönelik güvenlik ve güvenirlilik konusunda kaygılandıkları görülmektedir. Bu konuda görüş bildiren katılımcıların ifadeleri Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların güvenirlilik- güvenlik risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
Güvenirlilik ve Güvenlik Riski	14	<p><i>Bu teknolojinin mucitleri yani birinci elden bunu devreye sokanlar, teknolojik güçle birlikte dünyaya egemen olacakları kesin. Yani geri kalan ikinci ve üçüncü ülkeler edilgen durumda olup bu teknolojinin lokomotifleri olan ülkeler, dünyanın geri kalanı üzerinde hegomonik ve siyasi baskılarını arttıracakları kesin...” (K1)</i></p> <p><i>“Bu teknolojiye sahip insanlar beni kaygılandırıyor. Çünkü insanların tüm verilerini kaydedebilecekler ve bu da toplumu kontrol edebilme imkânı bulacaklar” (K4)...</i></p> <p><i>“Bu teknoloji belli bir zümrenin elinde olması beni kaygılandırıyor. Eğer belli bir zümrenin çok pahalı olacak geri kalan çoğunlukla daha kötü durumda olacak bu teknolojiyi satın alamadığı ve geliştiremediği için. Eşitsizliğe neden olacağını düşünüyorum. Bu güce sahip olanlar olamayanlara hükmedecek...” (K11)</i></p> <p><i>“ Çok açık şekilde savunma alanında kullanılmamalı, bu teknoloji savaş ve şiddet maksatlı kullanıma çok açıktır ...” (K2)</i></p> <p><i>“Askeri alanda kullanımını da şu yönüyle riskli buluyorum. Askeri sistem bir anda çöktürülebilir, gizli bilgiler hacklenip başka devletlerin eline geçme riskini daha da arttıracaktır YZ sistemleri...” (K6)</i></p> <p><i>“Askeri alanda kullanılmaması gerektiğini düşünüyorum. Örneğin bir program yaptınız ve bize saldıracak olan devletin uçağını düşman olarak görüyor ve bu yazılımla oluyor. YZ ile çalışan bu cihaz hacklendiğinde artık bizi düşman olarak görebilir yani dostu düşman, düşmanı dost olarak algılayabilir ve bunu yapmak artık kolay günümüzde...” (K7)</i></p> <p><i>“Askeri hizmet alanında bu teknolojiyi tehlikeli buluyorum. Çünkü üst düzey silahlanmada algoritmaların işin içine girmesi, yani insandan bir tık üstüne çıkması beni kaygılandırıyor, kitlesel ölümlere kapı aralayacağını düşünüyorum...” (K12)</i></p>

Hizmet Alanlarında Kullanım Risk Algısı Teması

Katılımcıların, söz konusu teknolojinin eğitim, yaşlı bakımı, çocuk bakımı gibi hizmet alanlarında kullanımının riskli olacağı yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 3. Katılımcıların hizmet alanlarında kullanım risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
Hizmet Alanlarında Kullanım Riski	10	<p><i>“Eğitim, yaşlı bakımı, çocuk bakımı gibi insan temasını gerektiren alanlarda YZ ve robotlara bırakılmasını doğru bulmuyorum. Eğitimde, çocuk bakımında insan dokunuşu çok önemli ve bu hizmet alanlarını tamamen YZ ve robotlara devretmek riskli olabilir, insan teması, insan etkileşimi bu alanlarda çok etkili olduğunu görüyorum yapılan araştırmalarda da var...” (K3)</i></p> <p><i>“Çocuk bakım hizmetinde bu teknolojinin kullanımı riskli bulmuyorum. Çünkü çocukların gelişim aşamasında yeterli duygusal tepkiyi karşı taraftan alamamaları onların ruhsal ve zihinsel gelişimlerini olumsuz etkileyeceğini düşünmekteyim...” (K6)</i></p> <p><i>“Bana göre duygu gerektirmeyen işlerde kullanılması daha doğru. Çünkü çocuk bakımı, eğitim, yaşlı bakımı gibi birebir yapılan bu işlerde hizmet alan kişiler insan, vicdan ve şefkat gerektiriyor. Bundan dolayı robotların bu alanda işlevsel olacağını düşünmüyorum...” (K10)</i></p>

İnsani Yetenekleri Aşma Risk Algısı Teması

Yapılan görüşmelerde katılımcılar, söz konusu teknolojinin insan yeteneklerini aşacak derecede gelişmesinden dolayı endişe duyduğu görülmektedir. Bu konuda görüş bildiren katılımcıların ifadeleri Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Katılımcıların YZ'nın insani yetenekleri aşma risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
İnsani Yetenekleri Aşma Riski	12	<p>“His denilen şeyin robotlara aktarılması ile ilgili gelişmeler beni tedirgin ediyor. Çünkü bu duyguların içinde kötülük kavramı da var. Bu beni kaygılandırıyor. Haberlerde görüyoruz YZ'nın kendi aralarında dil geliştirebiliyorlar ve bu iletişim ağını insanlar çözmekte zorlanıyorlar...” (K6)</p> <p>“İnsanın tüm yeteneklerine kavuşan bir YZ olursa toplumdaki dengeler bozulur ve huzursuzluklar yaşanır. Öncelikle iş gücü olarak, sonra gelir adaleti bozulur. Bu da toplumlara kaosa sürükler...” (K7)</p> <p>“YZ ve robot teknolojisinin ön planda olmasını insanı geçmesini riskli buluyorum bu benim kaygılandırıyor. İnsanın arka planında kalması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü kontrol edilebilirliği insanın elimde olmalı...” (K8)</p> <p>“İnsanı diğer varlıklardan ayıran özelliği düşünemesidir. İnsan eliyle insandan daha iyi düşünebilen bir teknolojinin üretilmesi insanın varlığı için büyük tehlike...” (K10)</p>

Gözetim-Denetim Risk Algısı Teması

Söz konusu teknolojinin gözetim ve denetimi artırma riskine yönelik endişelerini dile getiren katılımcıların görüşlerinden bazıları Tablo 5'te özetlenmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların gözetim-denetim risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
Gözetim-Denetim Riski	14	<p>“Sürekli teknoloji geliyor ve bu teknolojinin nerede duracağını kimse kestiremiyor. Eğer bu teknoloji insan düşüncesini tekeline alır onu kontrol ederse medeniyetin oluşuma zemin hazırlayan akılcı yapı bu teknoloji yüzünden durağan hale getirilebilir. Dolayısı ile insan düşüncesini etkilediği için de insanların teknoloji yoluyla beraber egemen güçleri tarafından kontrol altına tutulan ve takip edilen toplumların oluşumuna bu teknolojik gelişmenin zemin hazırlayacaktır. Kısaca gözetimin ve denetimin artması beni endişelendiriyor...” (K1)</p> <p>“Gözetimin ve denetimin artması ve bunun kötü niyetle yapılması beni tedirgin eder. Özellikle bireysel haklarıma müdahale noktasında ve baskı amacı ile yapılırsa. Çin de böyle bir uygulama var biliyorum. İnsan doğasına ve insan haklarına uymayan bir denetimi kabul edemem. Bu teknoloji ile daha kolay yapılır ve biz hiç anlayamayız bile...” (K3)</p> <p>“Bu teknoloji ile bireyleri gözetleme ve denetleme şansları olacak otoritelerin veya bu teknolojiye sahip olanların. Kişilerin özel hayatına ve mahremiyetine kesin saldırı olacaktır...” (K4)</p> <p>“Bu teknolojinin sadece bedenlerin değil bilincimizin de idare edileceği bir gözetim ve denetim aracı olarak kullanılacağı düşünüyorum. Her şekilde gözetilip takip ediyoruz ve bu teknoloji ile ve bu beni rahatsız ediyor...” (K6)</p> <p>“Bu teknoloji insanların tüm hareketini izlemeye imkân vermektedir, bu teknoloji sayesinde sosyal yönlendirmeler ile insan davranışları kontrol edilecektir. Bu insanların köleleştirildiği evre olacaktır. Örneğin şuanda herkesin birden fazla farklı sosyal ağları mevcut. Bu ağlar veri depoladığını kendileri belirtmekte ve hatta üye olurken bizler veri politikası ve çerezlere izin veriyoruz. Ve sürekli bu platformlardan</p>

sosyal mühendislik ile karşı karşıya kaldığımızı düşünün işte hür irademiz alınacak kötü niyetli kişilerin oyuncağı konumuna gelebiliriz...” (K9)
 “Bu teknoloji ile gözetim ve denetim çok artacak ve çok boyutlu olacak. Zaten şu anda bunları deneyimlemeye başladık, ben telefonum yanımdayken bir şey konuşuyorum sonra telefonumu açınca konuştuğum şeyle ilgili dokümanlar karşıma çıkıyor. Bu durum ilerledikçe benim siyasi düşüncem inancım tüm zihin yapımı YZ sistemleri bilecek ve bu teknolojiye hâkim olanlar bu bilgilerimi benden habersiz istediği gibi kullanabilecek...” (K11)

Hafıza Kullanımının Azalması ve Zekâ Türlerinin Tekleşmesi Risk Algısı Teması

Araştırmaya katılan katılımcıların YZ ve robot teknolojisinin insanların kişisel donanımlarını ne yönde etkileyeceği ile ilgili görüşleri Tablo 6’da özetlenmiştir. Buna göre, hafıza kullanımının azalması ve bireylerin sahip oldukları zekâ türlerinin tek tipleştirilmesi konusunda görüş bildirmişlerdir.

Tablo 6. Katılımcıların hafıza kullanımının azalması ve zekânın türlerinin tekleşmesi risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
Hafıza Kullanımının Azalması ve Zekânın Türlerinin Tekleşmesi Riski	10	<p>“Bence insanların bazı yeteneklerini ve aynı şekilde benimde öyle köreltecektir. Bunun olduğunu görüyoruz. Hafızamı daha az kullanacağım ve daha az depolama yapacağım bu gidişle ve herkeste öyle olacak çünkü her şeye hemen ulaşıyorum. Bilişsel anlamda hafızayı köreltebilir...” (K3)</p> <p>“Bu teknoloji ile pek çok şeye bir anda ulaşabiliyorsunuz ve zihninizi çok yormaya gerek kalmıyor. Bu da hafıza kullanımımı azaltmama neden oluyor...” (K5)</p> <p>“Daha önce bilgiye çabuk ulaşamıyorduk ve öğrendiğimiz bilgiyi aklımızda tutmaya çalışıyordum ve çalışıyorduk. Beynimin o alanını aktif kullanıyordum. Şimdi YZ ve robot teknolojisi ile birlikte yaşamımın her alanında kullandığımda benim yerime her şeyi saklayacağını ve yedekleyeceğini bildiğim için çünkü bilgiler gitse bile geri yükleyebiliyor, hafızamı kullanmak için kendimi zorlamayacağım ve ezberleme akılda tutma gibi becerilerimin köreleceğini düşünüyorum...” (K8)</p> <p>“Düşünüyorum sistem beni bir şekilde tek tipleştirip sadece matematiksel zekamın ön plana çıkartmam gerekecektir iş sahibi olmam için bu da benim diğer yönlerimi sanatsal gibi köreltmeme neden olacaktır...” (K9)</p> <p>Bu teknoloji ile birlikte insanlar sahip oldukları farklı zeka türlerini erozyona uğrayacağını dolayısı ile teknolojik tarzı zekanın toplumlarda yer alacağını insanların diğer düşünme alanlarını körelteceğini tek tipleştirmeye doğru insan modeli oluşturma noktasında kaygılarım var, herkeste mekanik zeka olacak...” (K1)</p>

Planlama ve Pratiklik Becerisinde Körelme Risk Algısı Teması

Katılımcıların, söz konusu teknolojinin kullanımının, plan yapabilme ve pratiklik becerilerinde azalmaya neden olacağı yönündeki görüşleri Tablo 7’de özetlenmiştir.

Tablo 7. Katılımcıların planlama ve pratiklik becerisinde körelme risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
Planlama ve Pratiklik Becerisinde Körelme Riski	10	<p>“Günlük koşuşturma içindeki planlamalarım örneğin randevu takibi, yiyeceklerimin takibi, otobüs saatinin takibi gibi hatırlatmaların YZ veya robotlara devretmem durumunda plan yapma yeteneğimi hızımı ve pratikliğimi köreltecektir...”(K4)</p> <p>“Hiç araştırma yapmadan her şey önüme gelecek. Buzdolabı ne eksikse bana bilgi verecek, televizyon programların bilgisini verecek, YZ ile araştırma yapmadan her şeyin hazırına konacağım ve konuyoruz. Bu şekilde devam ettiğinde pratik ve hızlı olma özelliğimi kaybederim...” (K 7)</p> <p>“Günlük işlerimi ve mesleğimle ilgili işlere daha çok müdahil olduğunda veya yaptığında ben bu alanla ilgili pratiklik ve hızımı kaybederim çünkü her şeyi ondan bekleyeceğim...” (K10)</p> <p>Bence her şeyde bir şekilde olması beni tembelleştirecektir. Çünkü her konuda onu kullanmak isteyeceğim bazen kullanmak istemesem de elimin altında olduğu için ona yöneleceğim gerek iş gerek günlük yaşamımda pratikliğimi kaybetmeme neden olacaktır...”(K13)</p>

Bağımlılık Risk Algısı Teması

Görüşmelerde, katılımcıların verdikleri ifadelerle bakıldığında bağımlılık riskinin öne çıktığı görülmektedir. Bağımlılık durumunu farklı gerekçelerle açıklamışlardır. Bir kısmı, kullanımı yaygınlaştıkça ve fonksiyonları çeşitlendikçe bağımlılığın artacağını, diğer bir kısmı da sistemin buna zorlayacağı ve insanın kendisi ile bütünleşeceği şeklinde görüşlerini dile getirmişlerdir. Katılımcılar, bu konudaki görüşleri Tablo 8’de özetlenmiştir.

Tablo 8. Katılımcıların bağımlılık risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
Bağımlılık Riski	14	<p>“Bu teknoloji ile insanlar daha da bağımlı hale gelecek teknolojiye. Çünkü artık bu teknolojiye hevesli bir toplumsal yapı oluşmuştur. Benim kuşağım neyse de genç kuşak tamamen ona bağımlı ondan kopamayacak. Yeni kuşak tamamen bu teknoloji ile yüz yüze kalmış ve bu teknoloji onların arkadaşı dostu yani dünyası olacak. Bu kuşağın gelecekte nasıl psiko-sosyal problemler yaşayacağını kestiremiyorum...” (K1)</p> <p>“Teknolojiye olduğundan daha da bağımlı hale gelinecek. YZ ve robot teknolojisinin her alana dahil olup her şeyi yapıp yani insanların hayatlarını kolaylaştırdığında insanlar bunu elinin tersi itmeyecek iyi yaşamlarına dahil edecek hatta insanın kol, bacak gibi uzuvlarından biri olacak...” (K2)</p> <p>“Daha bağımlı hale geleceğiz. Basit bilişsel becerileri köreliyor ve bunları yapamaz hale gelince teknolojiye daha bağımlı hale kalıyoruz. Gerçekten bir elektrik kesilmesi veya internetin gitmesi durumunda donup kalıyoruz. Bu anlamda bağımlı oluyoruz. Otonom araçları kullanınca sürüş kabiliyetimiz gidecek ve bir yere gitmek için onlara ihtiyaç duyacağız. Hayatın çok önemli, parçası, uzvumuz gibi olacak...” (K3)</p> <p>“Hayatımıza çok dâhil oldukça ve bir çok iş ve işlemleri yapay zeka veya robotlara devrettiğimizde tamamen onlara bağımlı yani teknolojiye bağımlı hale gelmemize neden olacaktır. Onlar durduğunda bütün sistem, işleyiş duracaktır...” (K 4)</p> <p>“Bu teknoloji yaşamın içerisine endeksli hale geleceği için biraz da mecburiyetten insanlar kullanacaklar bu da bağımlılığa neden olacak. Şuanda banka işlemimi şuanda telefonla halledebiliyorum yaşlı biri de bunu öğrenmek zorunda kalıyor. Bugün ben internetsiz bir şey düşünemiyorum. 20 yıl önce internetle işim olmadığı için bağımlılık yoktu. 10 yıl sonra otonom araç kullanmak zorundaysam onu kullanacağım...”(K6)</p> <p>“Bu teknoloji geliştikçe insanlara farklı imkânlar sunacak tıpkı şimdi kullandığımız akıllı telefonlar gibi bizi kendine daha da bağımlı hale getirecek. Akıllı evler olsun yani yapay zeka ile donatılmış evlerle veya başka türlü hayatımıza kolaylıklar sunacağı için.</p>

Önceden kullanılan sıradan bir cep telefonu sadece arama yapabiliyordu insanlar o kadar bağımlı değildi oysa şimdi mini bilgisayar olan akıllı telefonlarla geziyoruz çünkü her şey var bu telefonda bu da cazip kılıyor. YZ ve robot teknolojisi yaygınlaştıkça ve yaşam içindeki çeşitliği arttıkça bağımlılık daha da artacak” ... (K8)

İstihdama Yönelik Risk Algısı Teması

Yapılan görüşmeler neticesinde katılımcıların bir kısmının YZ ve robot teknolojisinin istihdamı olumsuz yönde etkileyeceği yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 9. Katılımcıların istihdama yönelik risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
İstihdama Yönelik Risk	5	<p>“İktisadi hayata müdahalesi söz konusu olduğunda ki bunun emarelerini günümüzde görmekteyiz. Özellikle sanayi toplumlarında bireyin fiziksel emeğinin yerine yapay zeka ve araçları devreye sokularak insan emeğinin yerini almakta dolayısı ile gelecekte istihdam noktasında çalışan etkin bireylerin pasif, edilgen bir yapıya, karaktere dönüştüreceğinden istihdamı azaltacağını dolayısı ile sosyal problemleri öne çıkarıcı, toplumsal hareketleri öne çıkarıcı bir takım siyasal ve toplumsal olaylara sebebiyet vereceğinden insan yaşamı noktasında özellikle iktisadi hayatta insan ikamesi olarak bu teknolojinin kullanımını sakıncalı görüyorum . Yani trafikten bankacılığa, ev içi yaşamdan savunmaya kadar her alanda biz bu YZ ve türevlerini devreye sokmamız durumunda çoğalan nüfusu nereye koyacağız?...” (K1)</p> <p>“Otomasyon hayatın devreye girmesi ile işsizlik riski ile insanlar karşılaşacak. En basitinden ev temizliğini yapan robot sistemleri daha da geliştirildiğinde bu alanda iş imkanı bulan kişilere ne olacak? Başka sektöre kayma şansları olacak mı yani nasıl istihdam edilecek bu insanlar? Ayrıca bankacı olarak mesleğimi olumsuz yönde etkileyecektir. Biz daha çok istatistiksel hesaplar ve daha teknik şeylerle ilgilendiğimiz için. Bu teknolojinin 2030 yılından sonraki yakın bir süreçte bankacılık mesleğinin biteceğini düşünüyorum...” (K10)</p>

İnsan İlişkilerinin Olumsuz Etkilenme Risk Algısı Teması

Katılımcılar, yapılan görüşmelerde söz konusu teknolojinin kişilerarası ilişkileri olumsuz yönde etkileyeceğini bildirmişler ve konuyu farklı şekillerde açıklamışlardır. Büyük bir kısmı yapay zekâ ve robotlarla ilişkinin arkadaşlık boyutuna geleceği yönünde görüş belirtirken, bazıları toplumdaki değerlerin erozyona uğramasına neden olacağı ve bazıları ise bireyselliğin artmasına neden olacağı şeklinde görüşlerini dile getirmişlerdir.

Tablo 10. Katılımcıların, insan ilişkilerinin olumsuz etkilenme risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
İnsan İlişkilerini Olumsuz Etkileme Riski	15	<p>“İnsanlar arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyeceği ve kişiler arası ilişkileri olumsuz yönde etkileyeceğini düşünüyorum. Bireysellik daha da artacaktır. Herkes kendi için yaşayacaktır. Duygusal tatmini robotlardan veya YZ sistemlerden karşılayarak insanlarla iletişime geçme gereği duymayacaktır. Bu tür bir teknolojik ilerleme aile yapılarını daha da bozabilir, aşınmaya neden olabilir. İnsanlar evlerinden çıkamaz hale gelebilir. Kamusal alanların kullanılması belki de sıfıra inebilir. Bugün bile aile yemek yemeğe gidiyor ve iki dakika sonra herkes cep telefonu ile ilgilenmeye başlıyor...” (K2)</p> <p>“Her şeyi bu teknolojilere devrettikçe insanlar birbirinden uzaklaşmaya başlayacak ve robotlarla veya YZ sistemleri ile arkadaş olmayı tercih edebilir. Bu yüzden insanlar arası iletişim körelebilir...” (K4)</p> <p>“Sophia gibi robotlar arttıkça insanlara cazip gelecek ve onlara yönelecek çünkü insanlar söylemedikleri her şeyi ona söyleyebilecek ya da onu insanlardan daha iyi anladığını düşünecek...” (K8)</p> <p>“Bu teknoloji ile insanlar daha da asosyal olacaktır. Ben çocukken elektrik yoktu köyümde teklifsiz birbirimize gidip sıcak ilişkiler, samimi ilişkiler kurardık. Bugün ise 40 yıl geçti aradan birbirimizden uzaklaşmaya başladık. İnsanlar bu teknolojiye yönelmesi ile ilişkiler çok bozulacak ve daha çok bireyselle yönlenecek...” (K 11)</p> <p>“Yakın zamanda YZ ve robot sistemlerinin tüm toplumsal hayata girmesi ile sosyal hayatın dinamikleri arasından değişim olacağı kesin. Yani birbirine selam verme, hal hatır sorma gibi alıkoyacağından toplumsal yapı içindeki sevgi, acıma, saygı, yardımlaşma ve bununla birlikte üst yapı değerlerinin erozyona uğraması, toplumun manevi değerlerinin zamanla ortadan kalkacağını hatta insanların da birer robotik canlı konumuna geleceği noktasında kaygılarım var...” (K1)</p> <p>“İnsanlar arasındaki sıcak ilişkilerin, insanın insanla olan temasının ortadan kalkacağını düşünüyorum. Merhabanın ötesine geçilmeyen sıcak ifadelerin ortadan kalkacağını düşünüyorum...” (K6)</p> <p>“İnsanlar daha çok asosyal olacak. Çünkü ikili ilişkilerde özellikle yapay teknoloji çıktıktan sonra ailelerde bile elde sürekli telefon sohbet muhabbet ortadan kalkmış durumda. Geleneksel değerler, kavramlar ortadan kaldıracak bu teknoloji daha çok robotik arkadaşlıklar gelecek...” (K8)</p> <p>“Bu teknolojik gelişmelerle kişiler arası ilişkilerde yaşadıkları sorunları çözmekten kaçabilir insanlar. Robotlarla veya YZ destekleri asistanlarla arkadaş olduğunda insanlarla ilişki kurmaktan kaçabilirler. Çünkü insan toplumsal bir varlık ve o toplum içinde olmak zorunda olduğu için ilişkiler onu rahatsız ettikçe düzeltmeye çalışır. Ama bu teknoloji ortamında steril bir ortamda yaşayacağı için ilişkiler boyutunda sorunları görmezden gelip düzeltme gereği duymaz. Ben arkadaşlık ilişkilerimi robotlarla veya YZ sistemleri ile dolduruyorum insana ihtiyacım yok beni anlayan biri var zaten düşünebilir. Sosyal fobiye neden olacaktır...” (K3)</p>

Kötü Niyetli Kullanılma Risk Algısı Teması

Görüşme yapılan katılımcıların, yapay zeka ve robot teknolojisinin özellikle bazı durumlarda kötü niyetli kullanılacağına yönelik görüş bildirmişlerdir. Bu görüşler, Tablo 11’de özetlenmiştir.

Tablo 11. Katılımcıların, kötü niyetli kullanılma risk algısı teması ve örnek görüşler

Tema	Görüş Sayısı	Örnek Görüşler
Kötü Niyetli Kullanılma Riski	10	<p>“Her alanda kötü niyetli kullanılabilir bu teknoloji. Tıpkı bıçak örneğinde olduğu gibi iyileştirmek için mi öldürmek için mi kullanıyorsunuz. Bu teknoloji de aynı şekilde. Kötü niyetli olarak özellikle sistemlerin hacklenmesi ve savaşların bunlar üzerinden yapılması beni tedirgin ediyor. Bütün işlerinizi YZ ve robotlara yaptırıyorsanız hepsinin yazılımına girildiğinde bütün hayat felç. Yeni tür modern savaşlar olacak o açıdan ben kötü niyetli kullanılacağını düşünüyorum...” (K3)</p> <p>“Her alanda kötü kullanılabilir. Özellikle güvenlik sistemlerine girilmektedir. Bugün bütün programlarda açık kapı var bu teknoloji ile uğraşanlar nereden nasıl gireceğini çok iyi biliyor. Şuanda akıllı evlerin sistemlerine girilmekte ve bütün akıllı cihazlar istenildiği gibi kontrol edilmektedir. Bu kötü niyetli kullanılıp evimde yangın çıkartılabilir...” (K 15)</p> <p>“Bu teknolojinin insanların elinde olduğu için bu teknolojinin savaşlar için kullanılacağını düşünüyorum...” (K4)</p> <p>“Askeri alanda kötü niyetli kullanılabilir. Bir drone ile siz insanı yok edebilirsiniz onu öldürebilirsiniz uzaktan sisteme veri yükleyerek. Bunun yanında biyolojik savaşlarda kullanılacaktır...” (K8)</p> <p>“YZ sistemi ile gerçek videolar yapılmakta hatta ölü insanlar yaşatılmış gibi videolar YZ hazırlayabilmektedir. Bu tarz sahte video veya haberle toplumların kışkırtılacağını düşünmekteyim. Çünkü YZ milyonlarca veriyi hızlı bir şekilde derleyip toparlayacak kapasiteye sahip...” (K8)</p> <p>“Sosyal medya üzerinden YZ ve robot teknolojisinin insanları manipüle edebileceği sahte haberleri videoları yayıp insanları kışkırtmak için kullanılacağını düşünüyorum. Günümüzde görüyoruz insanlar sosyal medya üzerinden çok çabuk organize olabilmektedir belki bu yönüyle kitlesel hareketlere neden olabilir...” (K12)</p> <p>“Savaşların boyut değiştirip YZ sistemleri kontrolden çıkarılarak siber savaşlarda kullanılacağını düşünüyorum. Ve İnsanlık buna maruz kalacak...” (K15)</p>

Tartışma

Bu araştırmada, katılımcıların yapay zekâ ve robot teknolojisine yönelik risk algısının tespiti amaçlanmış olup bu amaç doğrultusunda ortaya konulan araştırma sorularına göre betimsel analiz yapılmış ve bu bölümde de elde edilen bulgular tartışılarak bazı açıklamalara yer verilmiştir.

Görüşme yapılan gönüllü katılımcıların yapay zekâ ve robot teknolojisine yönelik risk algıları, toplumsal boyutta incelendiğinde, toplumsal hizmet alanlarında ağırlıklı olarak askeri-güvenlik hizmet alanında kullanımının riskli olacağını belirterek, risk algılarının bu alanda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu hizmet alanında kullanıldığında, YZ ve robotların güvenilirliği-güvenliği sorgulanmakta ve katılımcıların kaygı düzeyleri artmaktadır. Bu alandaki risk algılarının nedenlerine bakıldığında siber saldırıların daha kolay yapılarak askeri savunma sistemlerinin çökertilebileceği, tüm ülkelerin bu teknolojiye sahip olamayacağı ve beraberinde toplumlararası güvenlik açısından eşitsizliği arttıracığı şeklinde olduğu görülmektedir. Güvenirlik ile ilgili literatürde (Hern, 2017; Harari, 2019) yapay zekâ sistemlerinin tercüme işlemini yanlış yapması sonucunda gözümlenmesi olayı yaşanmıştır. Güvenlik ile ilgili literatürde (OECD, 2019) yapay zekâ ve robotların kontrolünün uzaktan yapılıp ayarlarının uzaktan değiştirilebildiği gösterilmiştir. Bu bağlamda iki örnek, katılımcıların konu ile risk algılarını destekler nitelikte olayların olduğu görülmektedir. Bakıldığında katılımcıların bire bir insan teması gerektiren yaşlı bakımı, çocuk bakımı gibi hizmet alanlarında bu teknolojinin türevlerinin kullanımını onaylamadıkları ve riskli buldukları tespit edilmiştir. Gerekçeleri ise insanın karmaşık duygularının olduğu ve bu sistemlerin yaşlıya ya da çocuğa hizmet verirken onlarla empati kuramayacağıdır. Literatüre (Sparrow & Sparrow, 2006; Sharkey & Sharkey, 2011; Bedaf & Witte, 2015) bakıldığında bu teknolojinin yaşlı ve çocuk bakımında kullanıldığında riskli olduğu alanlar olduğu gösterilmektedir.

Katılımcıların yapay zekâ ve robot teknolojisine yönelik risk algılarından biri de bu teknolojinin bir güç sembolü olarak görülmesidir ki bu gücü elinde tutan belli bir grubun diğer gruplara (2. ve 3. dünya ülkeleri gibi) karşı tehdit unsuru olarak kullanabileceği, onlar üzerinde hâkimiyet kurabileceğidir. Literatürde (Effoduh, 2016; IEA, 2016), bu gelişmeleri yakalayamayan toplumların geri kalacağı ve toplumlararası güç asimetrisinin yaşanmasına neden olacağı belirtilmiştir. Otoritelerin bu teknolojiyi kullanarak ellerini daha da güçlendirmesinden ve verilerin onların elinde olacak olmasından kaygılandıkları da tespit edilmiş, yapay zekâ ve robotların neden olduğu risklerden biri olarak algıladıkları görülmektedir. Yine literatürde (WEF 2017; Anderson vd., 2018) katılımcıların bu yöndeki kaygılarını destekler nitelikte bilgiler yer almakta olup kâr ve güç elde etmek isteyen otoriteler 21.yy. petrolü olarak nitelendirilen verileri kullanmaktadır. Ayrıca bu teknolojiye sahip olamayan grupların, yaşamlarını idame ettirebilmek için yapay zekâ ve robot teknolojisine sahip gruplara muhtaç olmasına neden olacağı yönünde endişe duyulduğu da tespit edilmiştir. Bu görüşlerin genellemesi yapıldığında bu teknolojinin eşitsizliği artırma, belli bir zümrenin elinde olduğunda adalet, eşitlik gibi kavramların arka planda bırakma riskine neden olacağı düşünülmektedir. Yine toplumsal boyutta yapay zekâ ve robot teknolojisinin istihdam üzerine etkileri konusunda endişelenen katılımcılar, işsizliği artırma beraberinde toplumdaki gelir eşitsizliğini artırma potansiyeli olduğunu belirtmişlerdir ve böyle bir durumda işsiz kalan bireylerin başka istihdam alanlarına kaydırılıp kaydırılmayacağı konusunda kaygı yaşadıkları görülmektedir. Bu sistemlerin sosyal yaşamın her alanına dahil olması ile popülasyonun ne olacağı, nasıl ikame edileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte, işsiz kalan bireylerin toplumda pasif duruma geçeceği ve sosyal huzursuzlukların yaşanmasına neden olacağı düşünüldüğü görülmektedir. Katılımcıların konu ile ilgili görüşlerine bakıldığında söz konusu teknolojinin neden olacağı düşündükleri risklerin, bazı grupları daha fazla etkileyeceği diğer bir ifade ile bazı grupların oluşacak risklerden daha fazla etkilenecek olmasıdır. Risk toplumu kuramında risklerin herkes için tehlike oluşturduğu ancak ayrıcalıklı olanla olmayan arasında riskin dağılımında farklılık gösterdiğini belirten ayrımsal risk (Giddens, 2018), dikkate alındığında risk algısı bağlamında böyle bir sonuca ulaşmak beklenen bir durumdur.

Katılımcıların bu teknolojiye yönelik risk algısına dair diğer bir tespit, insan gibi düşünen ve duyguları olan yapay zekâ ve robot sistemlerinin gelişmesidir. Algoritmaların insani duygulara sahip olması durumunda kötülük duygusu ile hareket edip insanlara zarar vermesinden ve insanların bu kadar gelişen sistem üzerinde kontrolü kaybetmesinden ve insanların önüne geçmesinden endişe ettikleri tespit edilmiştir. İnsan kadar yetenekli ya da insanı geçen yeteneklere sahip yapay zekâ ve robot sistemleri insan olana ihtiyacın azalmasına neden olacağı ve beraberinde diğer sorunları getireceği belirtilmiştir. Bu sistemlerin zihinsel ve fiziksel beceriler açısından insanı aşma potansiyeli olduğu (Hawksworth & Fertig, 2018) literatürde yer almaktadır ve bununla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Yapay zekânın insan avukatlara karşılaştırıldığında çok daha hızlı ve doğruluk oranına sahip olduğu görülmüştür, en iyi insan avukatın bir görevi tamamlama süresi 92 ile 156 dk. sürerken yapay zekâ 26 sn. işlemi tamamlamıştır (LawGeex, 2018; Dysart, 2019).

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde yapay zekâ ve robotların gözetim ve denetim amacı ile kullanılarak gözetimin daha çok artacağından endişe ettikleri tespit edilmiştir. Böyle bir durumun, insanları baskı altında tutmak için kullanılma riski olduğu belirtilmiştir. Yapay zekâ ve robot teknolojisinin yaygınlaştırdığı gözetimin beraberinde mahremiyet kaybının yaşanması veya mahremiyetin tamamen kalkma riskinin olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bireyler sadece bedenlerinin değil zihinlerinin de gözetlenmesi ve denetlenmesi konusunda endişe duydukları görülmüştür. Çünkü insanların sürekli gözetlendiğini bilmesi belli bir noktadan sonra bilinçlerinin istenildiği gibi yönlendirilmesine imkân vereceği ve böylece zihinlerin köle olduğu gruplar yaratılacağı riskine dikkat çekilmiştir. Literatürde, gözetim teknolojisinin suiistimal edilebileceği (Steinhardt, 1999), bu teknolojinin baskıcı şekillerde kullanılabilirliği (Hagerty & Rubinov, 2019), elde edilen verilerle kişilerin etiketlenmesi ve yönetilmesi (Lyon, 2010) mümkün görülmektedir. Araştırmalara bakıldığında otokratik ve yarı otokratik ülkelerde yapay zekâ ve robot teknolojisi kullanılarak gözetimin kötü niyetli kullanıldığı ve yasadışı kullanılma riski (Feldstein, 2019) olduğu görülmektedir yani katılımcıların kaygılarını doğrular nitelikte uygulamaların olduğu görülmektedir. Verilerin her geçen gün daha çok önem kazanması ile verilere sahip olup onları

kontrol edebilenlerin güçlü olduğu düzene geçilmesi, bu gücü kullanarak kişilere istenilen yaptırımları yapılabileceği noktasında korkuların olduğu tespit edilmiştir.

Yapay zekâ ve robot sistemlerinin savaş savunma alanında kullanılmasıyla oluşacak olumsuzluklara yönelik risk algılarına bakıldığında savaş dilinin değişeceği noktasında görüşler olduğu tespit edilmiştir. Amacın dışında kötü niyetli kullanılma riski olduğu, yazılımlar üzerinden işleyen bu sistemlerin her alanda kullanılması durumunda yapılacak olası saldırıda, işleyen tüm sistemlerin durmasına ve insan hayatının felç olmasına neden olacağından endişe duyulmaktadır. Özellikle devlet sistemlerinin çökertilmesiyle ülkelerin savunmasız bırakılma riski olduğu belirtilmiştir. Bu teknolojinin yaygınlaşması biyolojik savaşları arttıracığı, yapay zekâ destekli drone teknolojisi ile insanların birbirini uzaktan öldürme riski olduğuna da dikkat çekilmiştir. Literatürde (Eggers vd., 2017; Brundage vd., 2018) alan uzmanlarının bu sistemleri kötü niyetli kullanılma potansiyeli olduğu, dolandırıcılık ve siber güvenlik konularında yaratacağı risklere dikkat çekilmektedir. Bu sistemlerin kötü niyetli insanların elinde insanlığın kötülüğü için kullanılabileceği görülmektedir. Ayrıca katılımcıların riskli algıladıkları durumlardan biri olan siber savaş tespiti, insan müdahalesi gerektirmeyen robo-savaş riski, bu teknolojiyi ülkelerin bir silahlanmaya yarışına dönüştürme riski, literatürde (Cellarius, 2017; OECD, 2018; Effoduh, 2016; Özsoylu, 2017; Köse, 2019) en çok dikkat çekilen ve YZ sistemlerinin yaratacağı risklerden biri olarak yer almaktadır. Ayrıca sistemlerin hacklenerek toplumların hayatının durma noktasına gelmesi ile ilgili endişeler literatürde (Davis & Philbeck, 2017; Tegmark, 2019) alanında uzmanlar tarafından dikkat çekilen diğer konulardan biridir ve bireylerin konu ile ilgili risk algılarını doğrular niteliktedir. Bununla birlikte katılımcıların yapay zekâ ile desteklenen akıllı evlerde yaşamayı da riskli olarak algıladıkları tespit edilmiştir. Katılımcıların bu teknolojinin doğru kişilerin elinde olmadığı toplumu manipüle etmek ya da toplumları kışkırtmak için kullanılma riskinin olduğuna dikkat çekmişlerdir. Literatürde (Wakefield, 2018) yapay zekâ teknolojisinin sahte videolar yapılarak bu şekilde kullanılabileceği görülmektedir.

Yapay zekâ ve robot teknolojinin yaygınlaşmasının insanların bazı yeteneklerinde körelmeye neden olacağı yönünde görüş bildirilmiştir. İnsanlardaki mevcut farklı zekâ türlerinin zamanla kaybolacağı ve insanların mekanik-matematiksel gibi tek tip zekâyâ evrileceği yönünde kaygılar olduğu görülmüştür. İnsanların sistemden kaynaklı olarak buna mecbur kalacağı yani sadece bu alanda kendini geliştirmek zorunda kalacağı ve bu durumdan kaynaklı diğer zekâ türlerinin köreleceğinin düşünüldüğü görülmektedir. Bu şekilde düşünülmesinin sebebi YZ ve robotik sistemlerin her alana yayılması ile bireylerin bu teknolojiyi anlamak ve kullanmak zorunda kalacağı için zihinsel aktivitelerini veya zekâ gelişimlerini bu yöne kaydırmak zorunda kalacak olması ile açıklanabilir. Ayrıca gelecekte oluşacak meslek türlerinin mekanik-teknik alanlarda oluşacağı için bireyler meslek sahibi olmak ve kendilerini bu sisteme ayak uydurabilmek için zekâlarını bu yönde geliştirmeleri gerekebilir. Literatürde (Wolla, 2018) yapay zekâ ve robot teknolojinin yaygınlaşması ile bilgisayar programcılara, mühendislere olan talebin arttığı görülmektedir. Ayrıca katılımcıların bir kısmı, bu sistemlerin insanlara tüm bilgileri hazır bir şekilde sunacağı için, araştırma yapma, akılda tutma gibi zihinsel aktivitelerde gerileme yaşanacağına yani hafızalarını aktif bir şekilde kullanmayacakları belirtilmiştir. Bu teknolojinin insanların hazır alışmasına neden olacağı, fiziksel ve zihinsel aktivitelerde tembelleğe neden olacağı yani basit bilişsel becerilerin körelme, konusunda endişeli oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca insanların yaptığı günlük yaşama ait işlerini yapay zekâ ve robot teknolojisinin türevlerinin yapmasıyla bireylerin pratiklik ve hızlı olma becerilerinde körelme olacağı; otonom araçlarla birlikte sürüş yeteneğinin kaybolacağı, motor kas becerilerinde gerileme olacağı düşünülmektedir. Bireylerin bu teknolojideki her bir gelişmenin insan becerilerinin bazılarının eksilmesine neden olacağı düşünüldüğü tespit edilmiştir. Katılımcıların bu konu ile ilgili algıladıkları risklerin yanında literatürde bireylerin bilişsel, sosyal ve hayatta kalma becerilerinin azaltılması, bağımsız hareket etme ve başkaları ile iletişime geçebilme yani yüz yüze iletişim kurma yeteneklerinin azalması (Anderson vd., 2018) ile ilgili risklerin yaşanabileceğine rastlanmıştır. Yapay zekâ sistemleri ile büyüyen kuşağın teknolojiye daha da bağımlı olacağını ve bunun da psikolojik sorunları beraberinde getireceğinden endişelenildiği tespit edilmiştir. Bu teknolojinin insanların yaşamlarını kolaylaştıracağı için kişilerin ve toplumların bu teknolojiye daha bağımlı hale geleceği ve kişinin bir uzvu ya da bir parçasıymış gibi algılanacağı görülmektedir. Bu teknolojinin tüm işleri yapması sonucunda sisteme olan bağımlılığın artması ile sistemden gelebilecek en ufak bir aksaklıkta tüm işlerin

durması yani insanların savunmasız kalabileceği riskine dikkat çektikleri görülmektedir. Literatürde insanların makine güdümlü hayata bağımlılığın artacağı diğer bir deyişle otomatik sistemlerden bağımsız hareket edemeyeceği (Anderson vd., 2018); yapay zeka destekli kişisel asistanların insanları teknolojiye daha bağımlı yapacağı ve insanların günlük yaşamlarını onlar olmadan sürdürmede çok zorlanacakları (Öztemel, 2020); yapay zekanın ve robotların tüm ev içi, kişisel, iş ve eğitimde kullanılması ile bağımlılık riskini daha da artacağı ve hayatta kalma yeteneklerinde körelme, bu kolaylıklar karşılığında insanın özgürlüğünü kaybedeceği (Anderson vd., 2018) şeklinde, bu durum ile ilgili algılanan riskle tutarlı yayınlar bulunmaktadır. Bakıldığında yapay zekâ ve robotların kullanım alanlarının ve işlevlerinin artması ya da çeşitlenmesi beraberinde bu teknolojiye bağımlılığı daha da arttıracak olması diğer risk algısını oluşturduğu, sonucuna varılmaktadır. Ayrıca bir önceki tartışma ile bağlantılı olarak katılımcıların bu teknolojiye yaslanıldığında bazı yeteneklerinin körelmesi, bu teknolojiye olan bağımlılığı daha arttıracığından endişelendikleri görülmüştür. Birey, daha önce tek başına yapabildiği işleri, risk toplumunda tek başına yapamamakta ve uzmanlardan yardım alma ihtiyacı duymaktadır (Sungur, 2015). Bir başka ifade ile risk toplumunda birey çaresiz bir varlıktır (Furedi, 2001). Bireylerin söz konusu teknolojinin kullanılmasıyla insana ait yeteneklerde yaşanacak kayıpların, bireylerin kendilerine olan güvenlerini azalatacağı, bireyleri daha da çaresiz ve algoritmik sistemlere daha da bağımlı hale getirecek olması yönündeki endişe, bu bağlamda değerlendirilebilir.

Katılımcıların yapay zekâ ve robot teknolojilerinin insanlar arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmişlerdir. Bu sistemlerin insanlarla etkileşim halinde olma durumu yaygınlaştıkça insanların birbirine olan ihtiyacı azalacağı ve insani değerlerin yani toplumu oluşturan üst yapıların zamanla yok olacağı ve bu durumdan kaynaklı insan ilişkilerinin zarar göreceği düşünüldüğü tespit edilmiştir. Kişilerin kolektif düşünce yapısından uzaklaşmasına ve daha bireysel yaşamasına neden olacağı hatta robotlarla arkadaşlık bağı kurulacağı düşünüldüğü tespit edilmiştir. Yine bu noktada kişiler arasındaki ilişkilerin yapaylaşacağı ve insanların birbirlerini dijital ortamda tanıdıkları kadarı ile bilecekleri bunun da insanlar arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyeceği düşünülmektedir. Ayrıca toplumda, kişiler arasında ilişkilerde yaşanan problemlerin insanlar tarafından görmezden gelinmesine ve bu sorunların çözümünden kaçınılabileceğine ve bu durumun kişiler arası ilişkilerin kalitesini olumsuz yönde etkileyeceği yönünde görüşler olduğu tespit edilmiştir. Bu teknolojik türevlerin insan yaşamını kolaylaştırması ya da her türlü işlemi yapması sonucunda insana duyulan ihtiyacı azaltacağı bunun da insanların birbiri ile olan teması azaltma riskinin olduğu düşünüldüğü görülmüştür. Literatürde, insanların kurumsal ya da başka alanlarda birbirleri ile etkileşime girme zorunluluğu olmadıkça, birbirleri ile etkileşimde bulunmamayı tercih ettikleri ve yapay zekâ sistemlerinin insan etkileşimi gerektiren görevleri yapması ile sosyal yalnızlığın yaşanmasına neden olacağı gösterilmektedir (Anderson vd., 2018). Ayrıca robot teknolojisinin ilerlemesi ile insanlar arasında yapay cihazla bağ kurularak, robotların arkadaş olarak görüldüğü yapay arkadaşlıkların gelişme riskine dikkat çekilmiştir (Drum, 2013; Lin vd., 2011). Literatürdeki çalışmalar, katılımcıların bu konudaki risk algıları ile tutarlılık göstermektedir. Kişilerin algılama sürecini etkileyen en temel etkenin kişilerin bilgisi, beklentileri, istekleri, ihtiyaçları gibi bireyin kendine özgü özellikleri olduğu bilinmektedir (Şimşek, Akgemci, & Çelik, 2007). Risk doğası gereği öznel olduğu başka bir ifade ile riskin bireyler veya gruplar arasında farklılıklar gösterdiği (Williams & Narendran, 1999) ve Beck'in, risk toplumu kuramı kapsamında risklerin, algılanma biçiminde farklılıklar olduğu (Beck, 1999b) şeklindeki tespiti dikkate alındığında, görüşme yapılan katılımcılardan elde edilen bulgular, yapay zekâ ve robot teknolojilerine yönelik risk algılarında farklılıklar olduğu, bu çalışmada ortaya konulmuştur.

Risk toplumu tartışmaları temel alındığında kişilerin, bazı alanlarda, söz konusu teknolojiye yüklediği anlamın korku, tehlike ve güvensizlik içerikli olduğu görülmektedir ve bu konu, risk toplumunda, risklerin temelini oluşturan teknolojinin ve bilimin yıkıcı etkilerinin farkında olunması ile açıklanabilir (Furedi, 2001). Ayrıca risk toplumunda, risklerin insan eliyle üretildiği belirtilmektedir (Giddens, 1999) ve imal edilmiş riskler listesine yapay zekâ ve robot teknolojilerinden kaynaklı riskler de eklenmiştir. Bu bağlamda, görüşmeye katılan farklı demografik özellikteki katılımcıların söz konusu teknolojinin risklerine maruz kalacağı için kaygılandıkları görülmektedir. Risk toplumunda, risklerin dağılımının eşitleyici doğası olduğu başka bir ifade ile risklerin önünde sonunda herkesi etkilediği (Beck,

2019), dikkate alındığında beklenen bir durumdur. Ayrıca, risk toplumunda, kişilerin ne tür risklerle yüzleşecekleri tam olarak bilinemediği için belirsizlik olgusu (Beck, 1999b) ön plandadır. Bu bağlamda katılımcıların yapay zekâ ve robot teknolojisine yönelik risklerle ilgili öngörülerde bulunabilmekle birlikte bu risklerin çeşitliliği ve risklerin ulaşabileceği boyutlar konusunda belirsizlik olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın bu kısmında literatür ve bulgulardan elde edilen sonuçlara yer verilmiş olup bu doğrultuda önerilerde bulunulmuştur.

1. Katılımcıların, yapay zekâ-robot teknolojisine yönelik risk algıları bu teknolojinin kullanımını onaylamadıklarının işaretidir. Diğer bir ifade ile riskli olarak algıladıkları şeyler bu teknolojinin toplumdaki ret alanlarını göstermektedir.
2. Katılımcıların bazıları, duygunun ön planda olduğu ve bire bir insan teması gerektiren yaşlı bakım, çocuk bakım gibi hizmetlerde bu teknolojinin kullanımını riskli bulmaktadır.
3. Yapay zekâ ve robotların güvenilirliği ve güvenliği katılımcıları kaygılandığı için bazıları, bu teknolojinin askeri alanda kullanımını riskli bulmaktadır.
4. Katılımcıların, bu teknolojiye yönelik risk algıları kapsamında gözetimi ve denetimi daha da arttırması, bu teknolojinin sadece belli bir grubun elinde olacak olması yer almaktadır.
5. Katılımcılar, bu teknoloji ile savunma sistemleri çökertilerek ülkelerin savunmasız bırakılması ve siber savaşların yaşanması konusunda endişe etmektedir.
6. Katılımcılar, yapay zekâ ve robot teknolojisinin insanların bazı fiziksel ve zihinsel aktivitelerinde körelmeye neden olacağı şeklinde kaygıları bulunmaktadır.
7. Yapay zekâ ve robotların kullanım alanlarının ve işlevlerinin artması ya da çeşitlenmesi beraberinde bu teknolojiye olan bağımlılığı daha da arttıracığı yönündeki değerlendirme katılımcıların diğer risk algılarından birini oluşturmaktadır.
8. Yapay zekâ ve robot uygulamalarının gelecekte insanların bir uzvu gibi olmasından ve bundan dolayı makine güdümlü yaşama bağlı olunmasından endişe edilmektedir.
9. İnsan yaşamını kolaylaştırması ve çoğu işlemleri yapacak olması insanların birbiri ile olan ilişkilerinin erozyona uğratması noktasında katılımcılar kaygılanmaktadır.
10. Yapay zekâ ve robot teknolojisinin yaratacağı risklerden herkesin etkilenecek olması ve bu risklerin dağılımında farklılık olacağı kişilerin risk algısı kapsamında yer almaktadır.
11. Katılımcıların yapay zekâ ve robot teknolojisine yönelik risk öngörülerinde farklılıklar bulunmaktadır.

Yapay zekâ ve robot sistemlerinin kimin elinde olduğu, bu sistemlerle nelerin programlandığı, ne tür yazılımların geliştirildiği, bağımsız denetçiler tarafından denetlenmesinin önemi gündeme gelmektedir ve bireylerin bu teknolojiye yönelik kaygı ve korkularının minimuma indirilmesi için gerekli düzenlemelerin ve planlamaların yapılması önerilmektedir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: MT, YMK; Veriyi düzenleme: MT, YMK; Veri Analizi: MT, YMK; Finansman sağlama: MT, YMK; Araştırma MT, YMK; Yöntem: MT, YMK ; Proje yönetimi: MT, YMK; Kaynaklar: MT, YMK ; Yazılım: MT, YMK ; Gözetim: MT, YMK ; Onaylama: MT, YMK ; Görselleştirme: MT, YMK ; Taslak metin yazımı: MT, YMK ; Gözden geçirilmiş metin yazımı: MT, YMK.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Araştırma uygulamasının yapılabilmesi ve verilerin toplanabilmesi için Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 29/04/2021 tarihinde 2021/159 sayısı ile etik izin alınmıştır.

Kaynakça

- Akbulut, A. M. (2018, Haziran). *Küreselleşmenin refah devletine etkisi ve refah krizi bağlamında insani güvenlik yaklaşımı*. MECAS III (InternationalMeditarranean Social Sciences Congress), Budapeşte.
- Aktan, C. C., & Tunç M. (1998). Bilgi toplumu ve Türkiye. *Yeni Türkiye Dergisi*. (Ocak-Şubat 1998), 118-134.
- Altunç, S. (2019). Robotlar, yapay zeka ve ceza hukuku. https://www.researchgate.net/publication/336406393_Robotlar_Yapay_Zeka_ve_Ceza_Hukuku adresinden 4 Aralık 2020 tarihinde erişildi.
- Anderson, J., Rainie, L., & Luchsinger, A. (2018). *Artificial intelligence and the future of humans*. Pew Research Center. Retrieved November 22, 2020, from www.pewresearch.org.
- Arı, E. S. (2021). Süper akıllı toplum: Toplum 5.0. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 455-479.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. Londra: Sage.
- Beck, U. (1999a). *World risk society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2019). *Risk toplumu başka bir modernliğe doğru* (3.bs.) (K. Özdoğan, & B. Doğan, Çev.). İstanbul: İthaki.
- Beck, U. (1999b). *Siyasallığın icadı* (N. Ülner, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Bedaf, S., & de Witte, L. (2015, Ekim). Acceptability of a service robot which supports independent living of elderly people. M. Heerink & M. de Jong (Yay. haz.), *Conference proceedings New Friends 2015 The 1st international conference on social robots in therapy and education* içinde (ss. 18-19). Almere, The Netherlands.
- Bioethics (2018). *Bioethics briefing note: Artificial intelligence (AI) in healthcare and research*. Nuffield Council On Bioethics. <https://www.nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/Artificial-Intelligence-AI-inhealthcare-and-research.pdf> adresinden 22 Kasım 2020 tarihinde erişildi.
- Birer, G. C. (2018). Yapay zeka: Temel kavramlar. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*, <https://services.tubitak.gov.tr/edergi/user/yaziForm1.pdf?dergiKodu=4&cilt=53&sayi=630&sayfa=97&yaziid=44167> adresinden 15 Aralık 2020 tarihinde erişilmiştir.
- Boudia, S., & Jas, N. (2007). Introduction: Risk and 'risk society' in historical perspective. *History and Technology*, 23(4), 317-331.
- Botterill, L. & Mazur, N. (2004) *Risk & risk perception A literature review*. RIRDC Publication: Australia.
- Bottone, G. (2018). A Tax on Robotos Some food for Thought. *DF Working Paper*.
- Burgess, A., Wardman, J., & Mythen, G., (2018). Considering risk: placing the work of Ulrich Beck in context. *Journal of Risk Research*, 21(1), 1-5.
- Broadbent, E. (2017). Interactions with robots: The truths we reveal about ourselves. *Annual Review of Psychology*, 68, 627-652.
- Brundage, M., Avin, S., Clark, J., Toner, H., Eckersley, P., Garfinkel... Amodei, D. (2018). The Malicious Use of Artificial Intelligence: Forecasting, Prevention, and Mitigation. <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/275332/1802.07228.pdf?sequence=1&isAllowed=> adresinden 17 Kasım 2020 tarihinde erişildi.
- Brussevich, M., Dabla-Norris, E., Kamunge, C., Karnane, P., Khalid, S., & Kochhar, K. (2018). Gender, technology, and the future of work. *IMF Staff Discussion Notes*. <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2018/10/09/Gender-Technology-and-the-Future-of-Work-46236> adresinden 19 Kasım 2020 tarihinde erişildi.
- Cellarius, M. (2017). Artificial intelligence and the right to informational self-determination. *The OECD Forum, OECD*, <https://www.oecd-forum.org/posts/28608-artificial-intelligence-and-the-right-toinformational-self-determination> ET.30.11.2020 adresinden 11 Kasım 2021 tarihinde erişildi.
- Chiacchio, F., Petropoulos, G., & Pichler, D. (2018). The Impact of Industrial Robots on EU Employment and Wages: A Local Labour Market Approach, Bruegel Working Paper. *Working Papper*, 2. http://bruegel.org/wp-content/uploads/2018/04/Working-Paper_02_2018.pdf adresinden 23 Ekim 2020 tarihinde erişildi.
- Connor, S. (2008, February 16). Computers to match human brains by 2030. *The Independent*. <https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/news/computers-to-match-human-brains-by-2030-782978.html>.
- Coppin, B. (2004). *Artificial intelligent illuminated*. London: Jones and Bartlett Publishers.
- Crevier, Daniel (1993). *AI: The tumultuous search for artificial intelligence*. New York, NY: BasicBooks
- Davis, N., & Philbeck, T. (2017). Emerging technologies. *The Global Risks Report 2017* (12th Bs.) içinde (ss. 43-52). World Economic Forum.
- Demirbilek, S., & Uluğtekin, N. M. (2015). Risk toplumu. V. Bozkurt, & N. Suğur (Yay. haz.), *Endüstri Sosyolojisi* (5.bs.) içinde (s. 154-182). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

- Drum, K. (2013). Welcome robot overlords. Please don't fire us? Smart machines probably won't kill us all-but they'll definitely take our jobs, and sooner than you think. Retrieved November,25,2020 from <https://www.motherjones.com/media/2013/05/robots-artificial-intelligence-jobs-automation/> adresinden 25 Kasım 2020 tarihinde erişildi.
- Dysart, J. (2019, January 8). AI removes the drudgery from legal due diligence. *ACM News*.<https://cacm.acm.org/news/233886-ai-removesthe-drudgery-from-legal-duediligence/fulltext>
- Effoduh, J. O. (2016). The fourth industrial revolution by Klaus Schwab. *The Transnational Human Rights Review*, 3, 76-84.
- Eggers, W. W., Schatsky, D., & Viechnicki, P. (2017). *AI-augmented government: Using cognitive technologies to redesign public sector work*. London: Deloitte University Press.
- Erden, A. (2012). Robotlar ve Mekatronik Mühendisliği. <https://docplayer.biz.tr/15750089-Mekatronik-muhendisligi-ve-robotlar-abdulkadir-erden-prof-dr-mekatronik-muhendisligi-bolumu-atilim-universitesi-ankara.html> adresinden 3 Mayıs 2021 tarihinde erişildi.
- Erdoğan, İ. (2019). *Endüstri 4.0 çağının karakteristiği ve yeni dünya düzeninde toplumsal eşitsizlikler* [Yüksek Lisans Tezi]. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Feldstein, S. (2019). *The Global Expansion of AI Surveillance*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, https://carnegieendowment.org/files/WP-Feldstein-AISurveillance_final1.pdf adresinden 13 Şubat 2021 tarihinde erişildi.
- Furedi, F. (2001). *Korku kültürü* (1.bs.) (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Ford, M. (2020). *Robotların yükselişi, yapay zekâ ve işsiz bir gelecek tehlikesi* (8.bs.) (C. Duran, Çev.). İstanbul: Kronik
- Frey, C.B., & Osborne, M. (2015). *Technology at work: The future of innovation and employment*. Oxford: Oxford Martin School and Citi GPS.
- Fritz, A., Brandt, W., Gimpel, H., & Bayer, S. (2020). Moral agency without responsibility? Analysis of three ethical models of human-computer interaction in times of artificial intelligence (AI). *De Ethica. A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics*, 6(1), 2-22.
- Gall, M.D., Gall, J. P., & Brog, W. R. (2003). *Educational research: An introduction* (7th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Giddens, A. (1999). *Elimizden Kaçıp Giden Dünya* (O. Akınhay, Çev.). İstanbul :Alfa.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (1.bs.) (C. Güzel, Haz.). İstanbul: Kırmızı Yayın.
- Giddens, A. (2018). *Modernliğin Sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Ghahramani, Z. (2017, Kasım 24). Yapay zekanın insanlık üzerinde etkisi ne olacak? *DW*. <https://www.dw.com/tr/yapay-zekan%C4%B1n-insanl%C4%B1k-%C3%BCzerinde-etkisi-ne-olacak/a-41522940>
- Griner, S. (2002). Living in a world risk society: A reply to Mikkel V. Rasmussen. Millennium. *Journal of International Studies*, 31(1), 149-160.
- Hagerty, A., & Rubinov, I. (2019, July 18). Global AI Ethics: A Review of the Social Impacts and Ethical Implications of Artificial Intelligence. *arxiv.org*. Retrieved Mach 10, 2021, from <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1907/1907.07892.pdf> .
- Hammond, R. J. (2010). *Introduction To Sociology*. https://accessdl.state.al.us/AventaCourses/access_courses/sociology_ua_v14/introduction-to-sociology.pdf adresinden 15 Ocak 2021 tarihinde erişildi.
- Harari, Y. N. (2019). *21.yüzyıl için 21 ders*. (S. Sıral, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Harding, R. (1998). *Environmental decision-making: the roles of scientists, engineers and the public*. The Federation Press: Sydney.
- Hawksworth, J., & Fertig, Y. (2018). What Will Be The Net Impact Of AI And Related Technologies on Jobs in The UK?. *PWC*. <https://www.pwc.co.uk/economic-services/ukey/ukey-july18-netimpact-ai-uk-jobs.pdf> adresinden 11 Kasım 2020 tarihinde erişildi.
- Hern, A. (2017, Ekim 24). Facebook translates 'Good Morning' Into 'Attack Them', leading to arrest. *TheGuardian*. <https://www.theguardian.com/technology/2017/oct/24/facebook-palestine-israel-translates-good-morningattack-them-arrest>
- Hill, A. O. (2020, Mart 11). What's the difference between robotics and artificial intelligence? <https://blog.robotiq.com/whats-the-difference-between-robotics-and-artificial-intelligence>
- Horakowa, J., & Kelemen, J. (2003,December). *Çapek, Turing, von Neumann, and the 20th Century Evolution of the Concept of Machine*. International Conference in Memoriam John von Neumann, John von Neumann Computer Society, Budapeşte.
- International Energy Agency [IEA]. (2016). *World Energy Outlook 2016 sees broad transformations in the global energy landscape*. International Energy Agency.
- Jarvis, D. (2007). Risk, Globalization and the State: A Critical Appraisal of Ulrich Beck and World Risk Society Thesis. *Global Society*. 21 (1), 23-46.

- Kayabaş, İ. (2010). *Yapay Zeka Sohbet Ajanlarının Uzaktan Eğitimde Öğrenci Destek Sistemi Olarak Kullanılabilirliği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Köse, U. (2019). Yapay Zeka Ve Geleceğin Siber Savaşları. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*, <https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/makale/yapay-zeka-ve-gelecegin-siber-savaslari> adresinden 20 Aralık 2020 tarihinde erişilmiştir.
- Kurt, D., & Bozoklu, Ü. (2019). Robot Ekonomisinin Yükselişi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1, 25-47.
- LawGeex (2018). *Comparing the performance of artificial intelligence to human lawyers in the review of standard business contracts*. LawGeex.
- Lin, P., Abney, K., & Bekey, G. (2011). Robot ethics: mapping the issues for a mechanized World. *Artificial Intelligence*, 175, 942-949.
- Lyon, D. (2010). Surveillance, Power and Everyday Life. P. Kalantzis-Cope, K. Gherab-Martín (Eds.). *Emerging Digital Spaces in Contemporary Society: Properties of Technology* içinde (pp. 107–120). Springer.
- McKinsey Global Institute (2015). *The four global forces breaking all the trends*. McKinsey Global Institute.
- Neuman, L. W. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar* (S. Özge, Çev.). Ankara: Yayın Odası.
- Newman, D. M. (2016). *Sosyoloji, günlük yaşamın mimarisini keşfetmek* (A. Arslan, Çev.). Ankara: Nobel.
- Ocak, H. (2020). Robotların dünü, bugünü ve yarını. *Yüksek Öğretim Dergisi*, 16, 90-94.
- O'Donoghue, A. J. (2010, August 22). E-Waste is a Growing Issue for States. *Deseret News*. <http://www.deseretnews.com/article/700059360/E-waste-is-a-growing-issue-for-states.html?pg=1>.
- Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]. (2019). *Artificial Intelligence in Society*. Paris: Author.
- Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]. (2018). *AI: Intelligent Machines, Smart Policies*. OECD Digital Economy Papers.
- Önder, M., & Saygılı, H. (2018). Yapay zekâ ve kamu yönetimine yansımaları. *Türk İdare Dergisi*, 90(487), 629-668.
- Özkan, Ö. (2005). *Hastanede çalışan hemşirelerin iş ve çalışma ortamı tehlike ve riskleri ile risk algılarının saptanması* [Doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Özsoylu, A. F. (2017). Endüstri 4.0. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1): 41-64.
- Öztemel, E. (2020). Yapay zekâ ve insanlığın geleceği. M. Şeker, Y. Bulduklu, C. Korkut, & M. Doğrul (Yay. haz.), *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği* içinde (ss. 77- 90). Tüba. Ankara: Berk Grup.
- Rose, P., Beeby, J. & Parker, D. (1995). Academic rigour in the lived experience of researchers using phenomenological methods in nursing. *Journal of Advanced Nursing*, 21(6), 1123-1129.
- PricewaterhouseCoopers [PWC] (2018a). *The macroeconomic impact of AI*. Londra: Author.
- Russell, S. & Norvig, P. (2003). *Artificial intelligence: A modern approach* (2. Bs.). New Jersey: Prentice Hall.
- Parkı, D. (2016, 20 April). Robotic nurse assistant. *Healthcare Robotics Lab*. <https://sites.gatech.edu/hrl/robotic-nurse-assistant/>.
- Pepito, J. A., & Locsin, R. (2018). Can nurses remain relevant in a technologically advanced future? *International Journal of Nursing Sciences*, 6, 106-110.
- Perez, J. A., Deligianni, F., Ravi, D., & Yang, G. Z. (2017). *Artificial intelligence and robotics*. https://www.researchgate.net/publication/318858866_Artificial_Intelligence_and_Robotics adresinden 18 Kasım 2020 tarihinde erişildi.
- Pligt, J. V. D. (1998). Perceived risk and vulnerability as predictors of precautionary behaviour. *British Journal of Health Psychology*, 3(1), 1–14.
- Schwab, K. (2016, January 14). The fourth industrial revolution: what it means, how to respond. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>
- Sezer, İ. Ç. (2018). Yapay zekâ kalp krizini yakalamada insanlardan üstün. *Bilim ve Teknik*. https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/system/files/makale/2018_agustos_609_bilim_ve_teknik_7-8_1.pdf . adresinden 2 Şubat 2021 tarihinde erişildi.
- Sharkey, A. J., & Sharkey, N. (2011). Children, the elderly, and interactive robots. *IEEE Robotics & Automation Magazine*, 18, 32-38.
- Shields, J. (2020, 17 April). Robin the Robot Helps Sick Children Feel Less Lonely. *HowStuffWorks*. <https://science.howstuffworks.com/robin-the-robot.htm>.
- Shibata, T., Wada, K., Saito, T., & Tanie, K. (2005, April). *Human interactive robot for psychological enrichment and therapy*. AISB'05 Convention Social Intelligence and Interaction in Animals, Robots and Agents, University of Hertfordshire, Hatfield, UK.

- Smith, M. L., & Neupane, S. (2018). *Artificial intelligence and human development: Toward a research agenda*. Ottawa: White Papper.
- Sparrow, R., & Sparrow, L. (2006). In the hands of machines? The future of aged care. *Minds and Machines*, 16, 141-161.
- Steinhardt, B. (1999, Nisan 8). Law enforcement should support privacy laws for public video surveillance. *ACLU*. <https://www.aclu.org/address-video-surveillance-aclus-barry-steinhardt-international-association-police-chiefs> .
- Sucu, İ., (2019). Yapay Zekanın Toplum Üzerindeki Etkisi ve Yapay Zeka (A.I.) Filmi Bağlamında Yapay Zekaya Bakış, *Uluslararası Ders Kitapları ve Eğitim Materyalleri Dergisi*, 2 (2), 203-215.
- Sucu, İ. (2020). Gözetlenen toplumun gözetleyen topluma dönüşmesi: “The Truman Show Filmi” Örneği. *Aksaray İletişim Dergisi*, 2(1), 1-12.
- Sungur, Z. (2015). Kendisiyle yüzleşen toplum: Risk toplumu. S. Suğur, & A. Görgün-Baran (Yay. haz.), *Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler* içinde (ss.79-99). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Şimşek, M. Ş., Akgeçici, T., & Çelik, A. (2007). *Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütlerde Davranış* (5.bs.). Konya: Adım.
- Şişman, B. (2016). Eğitimde robot kullanımı. A. İşman, H. F. Odabaşı, & B. Akkoyunlu (Yay. haz.). *Eğitim Teknolojileri Okumaları 2016* içinde (ss. 299-311). Ankara: Salmat Basım.
- Tegmark, M. (2019). *Yaşam 3.0: Yapay zeka çağında insan olmak* (E.C. Göksoy, Çev.). İstanbul: Pegasus.
- Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind: A Quarterly Review of Psychology and Philosophy*, 59(236), 433-460.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, & World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology [UNESCO, & COMEST]. (2019) . *Preliminary Study On The Ethics Of Artificial Intelligence*. Paris: Author.
- Wakefield, J. (2018, Şubat 22). 10 yıl içinde yapay zekanın getirebileceği tehlikeler neler? *BBC News*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-43144059> .
- Warwick, K. (2012). *Artificial intelligence: The basics*. Oxon: Routledge.
- World Economic Forum [WEF]. (2016). *The global risks report 2016*. World Economic Forum.
- World Economic Forum [WEF]. (2017). *The global risks report 2017*. World Economic Forum.
- Williams, S., & Narendran, S. (1999). Determinants of managerial risk: Exploring personality and cultural influences. *The Journal of Social Psychology*, 139(1), 102-125.
- Wolfe, A. (1991). Mind, self, society, and computer: Artificial intelligence and the sociology of mind. *American Journal of Sociology AJS*, 96(5), 1073-1096.
- Wolla, S. A. (2018). Will robots take our jobs. *PAGE ONE Economics*, 2-5. https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/page1-econ/2018/01/02/will-robots-take-our-jobs_SE.pdf adresinden 10 Mayıs 2021 tarihinde erişildi.
- Virnes, M. (2014). Four seasons of educational robotics: Substantive theory on the encounters between educational robotics and children in the dimensions of access and ownership. *Dissertations in forestry and natural sciences*. University of Eastern Finland, Joensuu.
- Yalçın, M., & Bozkurt, A. K. (2018). Dijital çağda Z ve alpha kuşağı: Yapay zeka uygulamaları ve turizme yansımaları. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1, 54-64.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (5. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

İslam Öncesi Türk Kültüründe “Anıt Kurgan” Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler

Some Studies on the “Cenotaph” Tradition in Pre-Islamic Turkish Culture

Ali TORAMAN*

Öz

Tarihte büyük devletler kuran Türk boyları, geniş coğrafyalara yayılmışlar ve arkalarında sayısız eserler bırakmışlardır. Bu eserler ise büyük oranda, maddi kültür mirasımızın temel unsurları olan arkeolojik kalıntılardan oluşur, bu kalıntılar içerisinde ise özellikle kurganlar büyük bir öneme sahiptir. Kurganlar somut varlıklar olarak, Türk kültürü, inancı, sosyal yapısı, ekonomik hayatı gibi birçok konuda değerli bilgiler verir, aynı zamanda Türk mimari yapısı ve konut anlayışı hakkında da fikir edinmemizi sağlarlar. Kurganlar Türk kültüründe, ölen bir kişinin ebedi hayatını geçireceği ikametgâhıdır, ölen bir insanın diğer dünyaya yolculuğunun başladığı ve son vedanın yapıldığı yerdir. Bundan dolayı belli bir öneme sahiptirler ve çeşitli tip ve türleri de vardır. Bunlardan birisi anıt mezar veya anıt kurgan olarak tarif edebileceğimiz, bir kişinin anısına yapılan yerlerdir. Türk kültüründe çeşitli sebeplerden dolayı cesedine ulaşamayan veya cesedi uzak diyarlarda kalan insanların diğer dünyaya yolculukları, anıt kurganlar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bunlar yapı ve uygulama olarak diğer kurgan türlerinden farksızdır, sadece içerisinde anısına yapılan insanın cesedi yoktur. Bu çalışmada söz konusu yapılar ve uygulama pratikleri ele alınacak ve örnekleriyle açıklanmaya çalışılacaktır. **Anahtar sözcükler:** Kurgan, Türk kültürü, arkeoloji, maddi kültür, anıt mezar.

Abstract

The Turkish tribes, who established great states in history, spread over wide geographies and left countless works behind. These artifacts are mostly archaeological remains, which are the basic elements of our material cultural heritage, and among these remains, especially kurgans have a great importance. Kurgans, as tangible assets, provide very valuable information on many subjects such as Turkish culture, belief, social structure, economic life, and also provide us with an idea about Turkish architectural structure and housing understanding. Kurgans are the residence of a deceased person in Turkish culture, where he will spend his eternal life, it is the place where a deceased person's journey to the other world begins and the final farewell is made. Therefore, they have a certain importance and there are also various types and types. One of them is the tombs made in memory of a person, which we can describe as mausoleums or monumental kurgans. In Turkish culture, the journeys of people whose corpses could not be reached for various reasons or whose corpses were left in distant lands, were carried out through these monumental kurgans. They are no different from other types of kurgans in terms of structure and application, except that there is no corpse of the human being made in memory of them. In this study, these structures and application practices will be discussed and tried to be explained with examples.

Keywords: Kurgan, Turkish culture, archaeology, material culture, cenotaph.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: alitoraman84@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8513-9148

Giriş

Bozkır kuşağı olarak adlandırılan coğrafyada yaygın olan kurgan yapma geleneği, bu kültürün en başta Türklere ve atalarına ait olduğunu göstermektedir. Geniş Avrasya bozkırlarında bazen yalnız başına ama çoğunlukla mezarlıklar oluşturacak şekilde sıra sıra dizilmiş gruplar halinde yüzlerce, binlerce kurgana rastlamak mümkündür. Büyük bir maddi miras olarak günümüze kadar ulaşan bu kurganların araştırılması ve incelenmesi konusunda ise henüz tatmin edici bir kazı çalışmasına ulaşmış değiliz. Büyük mezarlıklar oluşturan birçok kurgan grubu içerisinden ebat olarak bir ya da birkaçı kazılmış ve incelenmiş, geri kalanları hala araştırılmayı beklemektedir. Ayrıca içerisinde henüz hiçbir kurganın kazılmadığı gruplar veya mezarlıklar dahi vardır. Diğer taraftan bu kurganlar genellikle Rus arkeologlar tarafından kazılmış ve incelenmiştir. Bu durum kültürel yapının yorumlanması konusunda bazı eksiklikleri beraberinde getirmektedir. Bu da bir başka tartışma konusu olarak karşımıza çıkar.

Türk maddi kültürünün önemli bir parçası olan kurganlar tüm Türk coğrafyasına yayılmış durumdadır, bununla birlikte Altay-Yenisey ve Türkistan bölgeleri kurgan sayısındaki miktar bakımından daha dikkate değerdir. Bu çalışmada da özellikle bu bölgelerdeki kurganlardan örneklerle Türk kültüründeki “anıt kurgan” geleneğinden bahsedilecektir. Öncelikle “kurgan” nedir, “anıt kurgan” nedir sorularına cevap vermek yerinde olacaktır. Kurgan, genel olarak hem yer altında hem de yer üstünde bir mimari yapısı bulunan erken dönem Türk mezarlarıdır. Yer altındaki yapısı, yaşanılacak bir mekânı yansıtacak şekilde oluşturulmuş ve bu bağlamda kazılan mezar çukurunun etrafı ahşap veya taş plakalarla duvar şeklinde kaplanarak üzeri de başta ağaç kütükleri olmak üzere çeşitli malzemeye kapatılmıştır. Bu yönüyle bir barınağı (evi/çadırı) anımsatır. Aynı zamanda içerisine ölü ile birlikte, onun hayatta sahip olduğu eşyaların bir kısmı ve yiyecek-içecekler yerleştirilmesi, ölen kişinin diğer dünyaya uğurlanmasında ihtiyaç duyduğu gereksinimlerin yerine getirilmesi anlamına geldiği gibi, bize yine yaşanacak bir mekânı da hatırlatır. Kelime anlamı olarak ise öz Türkçe olan ve korumak anlamına gelen korıgan(korugan) kelimesinden ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Ögel, 1978, s. 301; Durmuş, 2016, s. 432; Koca, 2019, s. 240; Taşağıl, 2017, s. 78; Koçak, 2015, ss. 69-72). Kurganlar, yazılı kaynakların olmadığı yerde veya yazılı kaynakları destekleme noktasında birinci elden kaynaklar olarak değerlendirilir. Çünkü yapılış amaçları, mimari yapıları, yapılışındaki temel düşünce, iç ve dış yapısındaki ayrıntılar, içerisine konulan ölünün pozisyonu ve beraberindeki eşyaların türü gibi unsurlar; Türk insanının yaşam tarzı, sosyal statüsü, el sanatları ve üretim faaliyetleri, dini inancı, mimari ustalığı gibi birçok konuda değerli bilgiler verir. Tarih boyunca Türklerin, yaşadıkları coğrafya ve zamana bağlı olarak oluşturdukları kurganların kendi içerisinde birtakım kategorileri de bulunmaktadır ve bunlardan birisi de “anıt kurgan” diyebileceğimiz türüdür. Anıt kurgan veya anıt mezar ya da dünya literatüründe kenotaf (cenotaph) olarak adlandırılan kategori, diğer kurgan türlerinden yapım ve şekil olarak aynı zamanda envanter olarak pek farklılık göstermez ancak anıtsal nitelik taşırlar. Kısaca tanımlamak gerekirse bunlar, cesedi kaybolmuş, bulunamamış veya ulaşılamamış ya da herhangi bir şekilde, uzak bir yerde ölmüş ve cenazesi getirilememiş birisinin anısına, diğer kurgan türleriyle yaklaşık olarak aynı tarz ve yapıda inşa edilmiş ve yine diğer kurganlarda olduğu gibi içerisine ölen kişiye ait eşyaların yerleştirilmesiyle oluşturulmuş ve yine diğer kurganlarda yapılan gelenekler yerine getirilmiş ancak içerisinde ölen kişinin cesedinin yer almadığı mezarlardır. Anıt kurgan geleneği Türk coğrafyasının farklı bölgelerinde tespit edilmiştir. Bu geleneğin ortaya çıkması veya ilk defa hangi nedenlerle yapılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte birtakım görüş ve düşünceler de mevcuttur. Araştırmacılar bu geleneğin nerden ve nasıl ortaya çıktığı yani ilk örneklerinin nasıl üretildiği konusunda bazı görüşler ileri sürmüşlerdir. Anıt kurganı tanımladıktan sonra şimdi bunların ortaya çıkmaları konusunda öne sürülen bazı görüşleri ve Türk kültüründeki anıt kurgan yapılarından bazı örnekleri vermeye çalışacağız.

Anıt Kurganların Yapılma Amacı ve Bunu İşaret Eden Bazı Gelenekler

Günümüzde Altay-Yenisey bölgeleri ve Türkistan’da çok sayıda arkeolojik kazılar yapılmaktadır. Yapılan kazılarda farklı dönemlere ait mezar kompleksleri içerisinde bir veya birden fazla insanın gömüldüğü, tam anlamıyla ve her yönüyle bilinen kurganlar ortaya çıkarıldığı gibi, içerisinde at ve eşyaların bulunduğu ya da hiçbir eşyanın bulunmadığı ancak hiçbirinde insan iskeletinin yer almadığı kurganlar da

ortaya çıkarılmıştır. Bunlar aynı mezarlık veya aynı kurgan grubu içerisinde yer aldığı gibi birbirlerinden farklı mesafelerde de yer alabilmektedir. Bunları genel olarak anıt kurgan (anıt mezar, kenotaf) şeklinde adlandırmamız mümkündür ve bunların yapılmasını gerektiren bazı sebepler ve kendi içerisinde küçük farklılıklara sahip türleri vardır (Tişkin ve Gruşin, 1997, s. 24).

Bir yapının anıt kurgan olarak kabul edilmesi ve ortaya çıkması konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları, bir yapının anıt kurgan sayılabilmemesinin ana ayırt edici özelliği olarak, içerisinde insan iskeleti olmamasını temel alır. Kaldı ki, zaten anıt kurgan demek, en kısa tabirle, içerisine insan yerleştirilmeyen defin alanları anlamına gelir. İkinci grup bilim adamları da bir yapıyı anıt kurgan sayılabilmemesinin ana ayırt edici özelliği olarak, bu yapının ortaya çıkma sebepleri olan bazı olguların izlenebilmesini temel faktör olarak kabul eder. İkinci gruptakiler; kurgana başlangıçta bir insan cesedi gömülmüş olabileceğini ancak zamanla türlü sebeplerden dolayı iskeletin yok olabileceği ihtimalini de düşünür. Bu ihtimal de zaman zaman kurganlarda karşılaşılan bir durumdur. Bir kurgan belli zamanda definciler tarafından soyulup kemikler bir yerlere atılmış veya dağılmış olabilir, hızlı çürümeye elverişli olan bir toprak yapısında kemikler tamamen çürüyüp topraklaşmış olabilir, yüzeye yakın bazı kurganlarda yırtıcı hayvanlar tarafından ceset yok edilmiş olabilir. Bunun gibi sebeplerden dolayı içerisinde insan iskeleti olmayan her definin anıt kurgan olarak sayılamayacağını düşünürler. Bundan dolayı, anıt kurgan belirtisi gösteren diğer bazı izleri de görmek isterler (Tişkin ve Gruşin, 1997, s. 25).

Diğer normal türdeki kurganlar gibi anıt kurganlar da bir takım inanç izleri ve kutsallık taşır, aynı gelenekleri içerisinde barındırır. Eski zamanlardaki insanların fikirlerine göre ölüm, bir kişinin doğumu gibi uzun bir süreçtir, ölüm sonunda bir kişi yok olup gitmez, başka bir dünyaya geçer. Başarılı bir geçiş, büyük ölçüde akrabaların eylemlerine bağlıdır. Defin alanlarını sadece ölümlerin gömüldüğü bir yer olarak değil, aynı zamanda başka bir dünyaya ruhların gönderilmesinin gerçekleştiği bir kutsal mekân olarak düşünmüşler ve kurganları bu transferi gerçekleştiren merkez olarak kabul etmişlerdir (Şişlo, 1975, s. 256; Kosarev, 1991, s. 177). Sibiryâ Türkleri ve Sibiryâ’daki diğer bazı halklar arasında, bedenün gömülmemesi ve ruhun başka bir dünyaya gönderilmemesi durumunda, ölen kişinin, akrabalara zarar verebilecek tehlikeli bir varlığa dönüşeceği düşüncesi vardı (Sokolova, 1975, s. 165). Sibiryâ’nın yerli halklarından olan Nivhiler ve Hanti-Mansiler arasında da ölümle ilgili bu düşünceleri destekleyici inanışlar hâkimdir. Nivhiler arasında boğulan kişinin adını telaffuz etmek yasaktı ve cesedi bulunmazsa, bu büyük bir keder olarak ve başa bir felaket geleceğinin habercisi olarak kabul edilirdi (Kreynoviç, 1973, s. 395). Hanti-Mansiler, anavatanlarından uzakta ölen askerlerin ruhlarının kendi köylerine döndüğüne dair bir fikre sahipti. Bu nedenle bir ölüm önsezisi durumunda, sefere çıkan askerler, akrabalarını ruhlarıyla buluşmaya hazır olmaları konusunda uyarırlar ve hatta bu buluşma için yaklaşık bir tarih de verirlerdi (Kosarev, 1991, s. 159). Bu tür olaylarla bağlantılı olarak akrabalar kuklalar yapar, ölen kişinin kıyafetlerini veya onu tasvir eden bir oyuncak bebeği mezara yerleştirirlerdi, böylece ölen kişinin ruhu doğduğu köye döndüğünde bu mezara hareket edebilirdi. Bu vesileyle geri dönen ruh, köyde başıboş gezip akrabalara zarar vermek ve bir felakete sebep olmak yerine, kendisi için yapılan anıt mezara giderdi. Bu tür anıt mezarların inşası, vefat eden bir kişinin akrabasının endişe ve olası bir tehlike korkusu karşısında tedbir alması idi (Tişkin ve Gruşin, 1997, s. 25). Ataların veya ölen kişinin ruhunun zaman zaman yaşadığı yeri ziyaret ettiğine dair inanç ve bundan dolayı çeşitli uygulamalar yapıldığına ve tedbirler alındığına yönelik bilgiler Türk sosyal ve dini hayatında kaydedilmektedir. Türk inanç sisteminde ölmüş ataların ruhlarının geride kalanlara zarar veya faydalarının dokunabileceğine dair düşünce, ataların ruhlarının ve mezarlarının kutsal kabul edilmesine hatta atalar kültürünün¹ doğmasına sebep olmuştur. Bu sebeple mezarlıklar ve kurganlar saygı duyulması

¹ Atalar kültü, ailenin ölmüş üyelerine karşı duyulan saygı, tazim ve korkudur. Büyükler, yaşlılar ve özellikle atalar-babalar hayatta iken, onlara duyulan ilgi ve yakınlık saygı ve tazim ile ifade edilir. Ata ruhlarının ölmezliği meselesine inanarak, onların ruhlarının zaman ve mekâna bağlı olmadan geri gelebilecekleri ve yaşayanlara zarar verebilecekleri inanç ve endişesi de korkuyu doğurmuştur. Her iki durumda da ata ruhları ile hayattaki insanlar arasında bir ilişkisinin devam ettiği inancı esastır. Bu yüzden, ölmüş ataların ruhlarını memnun etmek ve onların gazabından korunmak için çeşitli uygulamalar yapılmış hatta belli zamanlarda onlar için kurbanlar kesilmiştir. Kurganlar etrafında yapılan birtakım gelenekler ve ölenin ardından verilen ölü aşı âdeti de bu inançtan kaynaklanmaktaydı. Aynı zamanda kurgan yapımı da bu inançla ilgilidir (Tümer, 1991, s. 42-43).

gereken yerler olarak kabul edilirken, buralara dokunmak da büyük saygısızlık hatta savaş sebebi sayılmıştır (Günay ve Güngör, 2015, s. 62). Mezarlıklara ve kurganlara verilen bu önem, ölü ruhlarının ölmezliği düşüncesinden kaynaklanmaktaydı ve ebedi sayılan bu ruhların, ebedi olan diğer dünyaya gönderilebileceği mekânlar olarak da kurganlar kabul edilirdi. Aksi takdirde, ölen kişilerin cenaze törenlerine gereken ilgi gösterilmez ve bu törenler için adet üzere olan gelenekler yapılmazsa, geride kalan ruhların kızacağı ve yaşayanlara zarar vereceği düşünülürdü. Bu inançlara bağlı olarak oluşturulan definler, anıt kurganların ortaya çıkmasındaki önemli sebepler arasında sayılır. Kurgan türlerinden birisi olan anıt kurganlar işte bu görevi yerine getirme düşüncesi ile oluşturulmuştur ancak diğer kurganlardan farkı, sembolik olmasıdır. Cesedine ulaşamamış insanlar için yapıldığı gibi, önemli insanların cesetlerini soygun ve yağmadan koruma düşüncesi ile de sembolik anlamda anıt kurganlar inşa edilmiştir.

Abramzon, Kırgızlardan ve Manas Destanı'ndan bahsederken, küllerinin soygundan ve rahatsızlıktan korunması amacıyla Manas'ın gerçek mezarının saklandığını ve saklamak için de anıt bir mezarın yapıldığını kaydeder. Bu mezara ise bir cenaze töreniyle, Manas'ı temsil eden sembolik bir kukla yerleştirilmiştir (Abramzon, 1990, s. 220). Türk tarihinde önemli kişilerin kurganlarının gizlendiği farklı hadiseler de vardır ancak bunların hepsine sembolik bir anıt kurgan yapılmamıştır. Bazılarının yeri hiç kimsenin öğrenemeyeceği şekilde tamamen gizli tutulmuştur; Manas örneğinde olduğu gibi bazılarının yeri de konum şaşırtmak amacıyla anıt kurgan yapılarak gizlenmeye çalışılmıştır. Abramzon'un kaydettiği bu olay ise anıt kurganların ortaya çıkma sebeplerinden birisi olarak düşünülmüştür.

Yine Abramzon'un kayıtlarından ve Kırgızlar hakkındaki verdiği başka bir defin geleneğinden yola çıkarak, anıt kurganların yapılma sebebi sayılabilecek bir hadiseden daha bahsedilebilir. Kırgızlardaki bir defin geleneğine göre ölen kişilerin aile mezarlığına gömülmesi çok büyük önem taşıyordu. Ancak aile mezarlıkları genellikle yüksek kesimlerde yer almaktaydı ve bundan dolayı kış aylarında ölen kişilerin, bu mezarlıklara götürülüp gömülmesi mümkün değildi. Bu gibi durumlarda Kırgızlar ölen yakınlarını yaşadıkları yerde yaptıkları bir anıt mezara yerleştirir, daha sonra bahar gelip, buzlar erimeye başladığında ve dağlar geçit vermeye başladığında bu ölüleri aile mezarlarına naklederlerdi. Yapılan bu geçici mezarların anıt kurgan geleneğini oluşturduğu yönünde de fikirler ileri sürülmüştür. Abramzon'un verdiği örnekler göre; Kırgızların Bugu boyunun önemli liderlerinden birisi Isık-Göl bölgesinden Kızıl-Korgan'a, Sayak boyu beylerinden birisi Isık-Göl bölgesinden Orta Tanrı Dağları civarına söz konusu gelenek üzere nakledilmiştir (Abramzon, 1990, ss. 213-214). Kırgızların bu geleneği her ne kadar yakın zamana ait olsa da ölen bir kişinin bekletilerek diğer bir mevsimde gömülmesi âdeti Göktürklerde mevcuttu. Göktürklerde eğer bir kişi ilkbahar veya yaz ayında ölmüşse çimenlerle ağaçtaki yapraklar sararıncaya kadar bekletilir, sonbahar ve kış aylarında ölmüşse doğanın canlanması ve yeşermesi beklenirdi (Selçuk, 2019, s. 236).

Anıt Kurgan Tipleri ve Örnekleri

Yapılan arkeolojik kazılar ve incelemeler anıt kurgan yapma geleneği hakkında bilgi edinmemizi sağlayan en temel kaynaklardır. Bu çalışmalar, yazılı birtakım literatürden de faydalanarak, anıt kurganların ilk defa niçin yapılmaya başlandığı yönünde yukarıda belirttiğimiz bir takım tahmini bilgiler vermektedir. Bununla birlikte ilk örneklerinin ne zaman görülmeye başlandığı veya şimdiye kadarki yapılan kazı çalışmalarında elde edilen bilgilere göre ilk örneklerinin hangi tarihlere kadar uzandığı konusunda arkeolojik malzemelerden veri elde edilebilmektedir. Bu incelemelere ve şimdilik bilinen kazı raporlarına göre Altay-Yenisey ve Türkistan bölgelerinde anıt kurgan yapımı Erken İskit döneminden itibaren başlamıştır (Tişkin ve Daşkovskiy, 2003, s. 266). Daha sonraki çalışmalara ve elde edilecek yeni bulgu ve belgelere göre bu tarihlendirme belki değişebilir ancak şu andaki bilgiler, belirttiğimiz bu tarihi işaret etmektedir. Diğer taraftan yapılan kazılar sadece anıt kurganların varlığı, envanteri ve zamanı hakkında değil, aynı zamanda onların farklı tipleri hakkında da bilgiler verir. Çünkü yapılan incelemelerde bu anıtların dört farklı tip veya türde oluşturulduğu gözlenmiştir. Bu ayırım ise genellikle anıt kurganın bir iç yapıya sahip olup olmadığıyla, anısına yapılan insan sayısı ve yüksek sosyal statülü birisine eşlik edip etmediğiyle alakalıdır. Aşağıda bunları açıklamaya ve örneklendirmeye çalıştık.

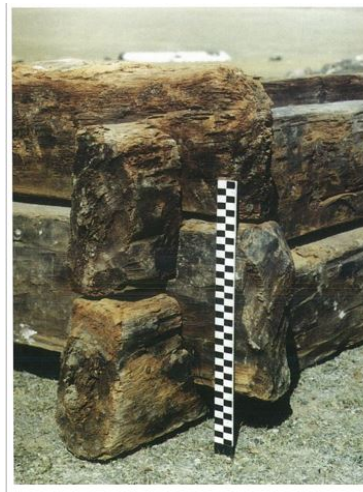
Birinci tip anıt kurganlar; klasik türdekiler olarak adlandırılır ve kabul edilir. Bu tipteki anıt kurganların içerisine, ölen kişinin eşyaları yerleştirilmiş ve cenaze gelenekleri eksiksiz olarak yerine

getirilmiştir. Ayrıca kurgan höyüğü de diğer normal kurganlardaki gibi yapılmıştır ancak içerisine herhangi bir kişiye ait ceset yerleştirilmemiştir. Yani tipik bir anıt kurgan olarak, bütün kurgan geleneğinin yansıtıldığı ve içerisine ölen kişiye ait eşyaların yerleştirildiği, zaman zaman at iskeletlerinin de bulunduğu ama insana dair iskelete veya iskelet izlerine rastlanmadığı yapılardır. Araştırmalarda birçok örneğine rastlanmıştır, bunlardan bazılarını şu şekilde ifade edebiliriz. Altaylarda İskit dönemine ait Korkeçu mezarlığındaki 2 numaralı defin anıt kurgandır ve içerisinde insan iskeleti yoktur ama keramik kap, koyun omurunun bulunduğu ağaç bir tabak, bronz bıçak, küçük balta ve boncuklar yer almıştır (Kubarev, 1985a, ss. 130-137). İskit dönemine ait bir diğer anıt, Altaylarda bulunan Taldur-II mezarlığındaki 3 numaralı kurgandır. Bunun içerisinde ahşaptan yapılmış bir oda tespit edilmiştir ve insan iskeletine dair bir iz rastlanmamıştır (Mogilnikov ve Yelin, 1983, ss. 90-108). Ulandık I mezarlığındaki (Şekil 1) 2 numaralı yapı ise bir çocuk defini olarak düşünülmüş anıt kurgandır. Bu kurganda söz konusu çocuğun iskeleti olmamakla birlikte ona ait deriden yapılmış çocuk elbisesi ve ayakkabıları (Şekil 2), keramik ve ahşap kaplar, günümüze kadar ulaşmış bir et parçası ile bir ekmek parçası vardı (Kubarev, 1987, ss. 30-31).

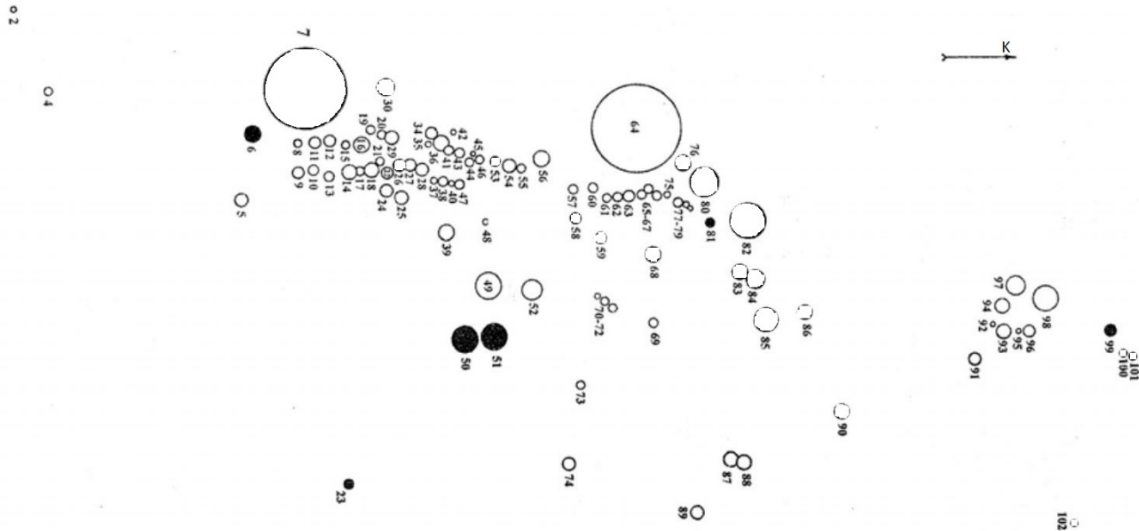
Şekil 1. Ulandık I mezarlığı genel görünümü (Bıkov, Bıkova ve Slyusarenko, 2005, s. 65).

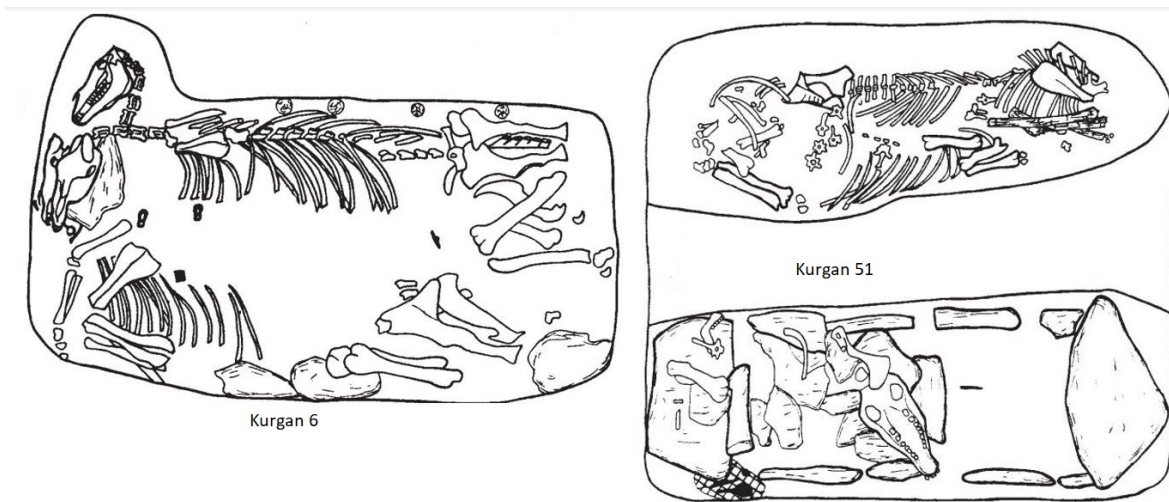
Şekil 2. Ulandık I mezarlığı, 2 numaralı kurgan ahşap oda (Bıkov, Bıkova ve Slyusarenko, 2005, s. 65), elbise ve çizme kalıntıları (Yatsenko, 1999, s. 150).

Kırılık I mezarlığındaki 1 numaralı defin de anıt kurgandı ve kurgan odası taş plakalarla yapılmıştı, içerisinde ise bir tane bronz balta, dokuz tane de bronz ok ucu yer almaktaydı. Kırılık II mezarlığında ise

içerisinde batı istikametine çevrilmiş bir koyun iskeletinin yer aldığı anıt kurgan tespit edilmiştir (Borodayev ve Mamadakov, 1985, ss. 51-88). Soldin-eki mezarlığındaki 2 numaralı defin yine bir anıt kurgan idi, burada sadece at iskeleti bulunmuştur. İnsan ve eşya kalıntısına dair izler yoktu (Kiryuşin, Stepanova ve Tişkin, 2003, s. 35). Katanda I mezarlığındaki Hun dönemine ait olan 8 numaralı defin de birinci tip içerisinde yer alan anıt kurgandır. İnsan iskeletinin bulunmadığı bu anıtta doğuya çevrilmiş bir at iskeleti ve yetişkin bir insana ait olan keçeden yapılmış elbise kalıntıları tespit edilmiştir (Zaharov, 1926, ss. 71-106; Gavrilova, 1965, ss. 54-60). Bu türdeki anıt kurganlar Göktürk döneminde de görülmüştür. Borotal-I mezarlığındaki (Şekil 3), 6, 50, 51, 99 (Şekil 4) numaralı definler anıt kurgandır. Bu anıt kurganlarda insan iskeletine dair izlere rastlanmamıştır ancak hepsinde de batı istikametine çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. Büyük ihtimalle bunlar, öldükten sonra cesedi yaşadığı yere, anavatanına getirilemeyen kişilerin arkasında kalan kendi atlarıdır ve cenaze töreni sırasında kurban edilip, ölen bu kişinin adına yapılan anıt kurgana yerleştirilmiştir (Kubarev, 1985b, ss. 136-148).

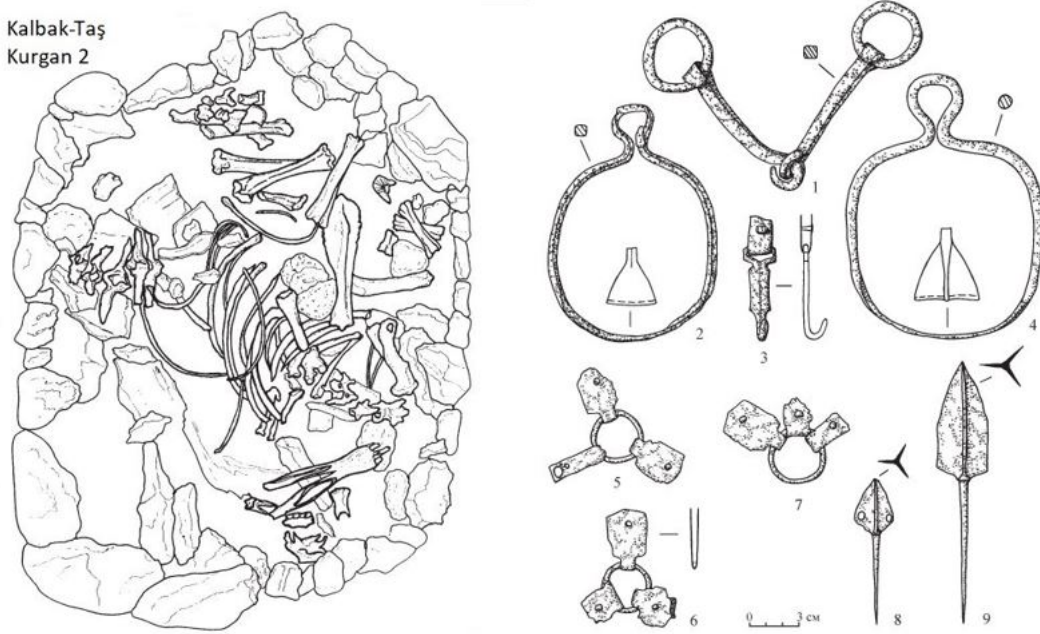
Şekil 3. Borotal I mezarlığının genel görünümü ve mezarlıktaki anıt kurganların konumu (Yatsenko, 2016, s. 70).

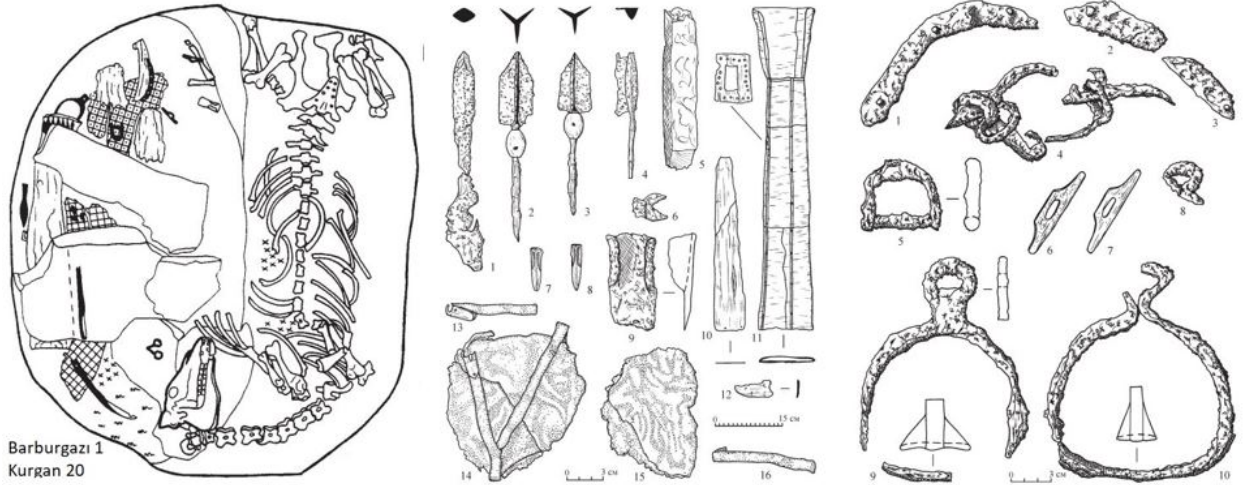
Şekil 4. Borotal I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 6 ve 51 numaralı anıt kurganlar. 6 numaralı anıt kurganda sadece atı gömmek için çukur kazılırken, 51 numaralı anıt kurganda at gömülmüş ve insan için de sembolik bir bölüm oluşturulmuştur. Her ikisinde de insan iskeleti yoktur (Kubarev, 2005, ss. 17-18).

Kalbak-Taş mezarlığındaki 2 numaralı defin de Göktürk dönemine ait bir anıt kurgandır. Bu kurganda insan iskeleti yoktu ama bir at iskeleti ile silahlar ve savaş aletleri vardı (Kubarev, 2005, ss. 378-381) (Şekil 5). Barburgazi I mezarlığındaki 20 numaralı defin Göktürk dönemine ait anıt kurgandır (Şekil 6). Bu anıtın içerisine at ve insan için iki bölüm yapılmıştı ve bunların arası da taş setle ayrılmıştı. Bir tarafa bir tane at iskeleti, insan için ayrılmış tarafa da ona ait eşyalar yerleştirilmişti (Kubarev, 2005, ss. 372-375).

Şekil 5. Kalbak-Taş mezarlığı, Göktürk dönemine ait 2 numaralı anıt kurgan ve buluntular (Kubarev, 2005, s. 300).

Şekil 6. Barburgazi I mezarlığı, Göktürk dönemine ait 20 numaralı anıt kurgan ve buluntular (Kubarev, 2005, s. 18).

Taşanta I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 5 numaralı define bir at iskeleti tespit edilmiştir, bununla birlikte ok ve yay parçaları ile bir bıçak kalıntısı bulunmuştur. Ancak insan iskeletine dair herhangi bir iz rastlanmamıştır. Birinci tipe ait anıt kurgan özelliklerine sahiptir (Kubarev, 2005, ss. 367-368). Bike III mezarlığındaki 3 numaralı defin yine at ve insan için yapılmış iki bölümden oluşmaktaydı (Şekil 7). Bir tarafına at iskeleti yerleştirilmiş ama insan için ayrılan diğer tarafı boş bırakılmıştır (Kubarev, 1994, ss. 82-

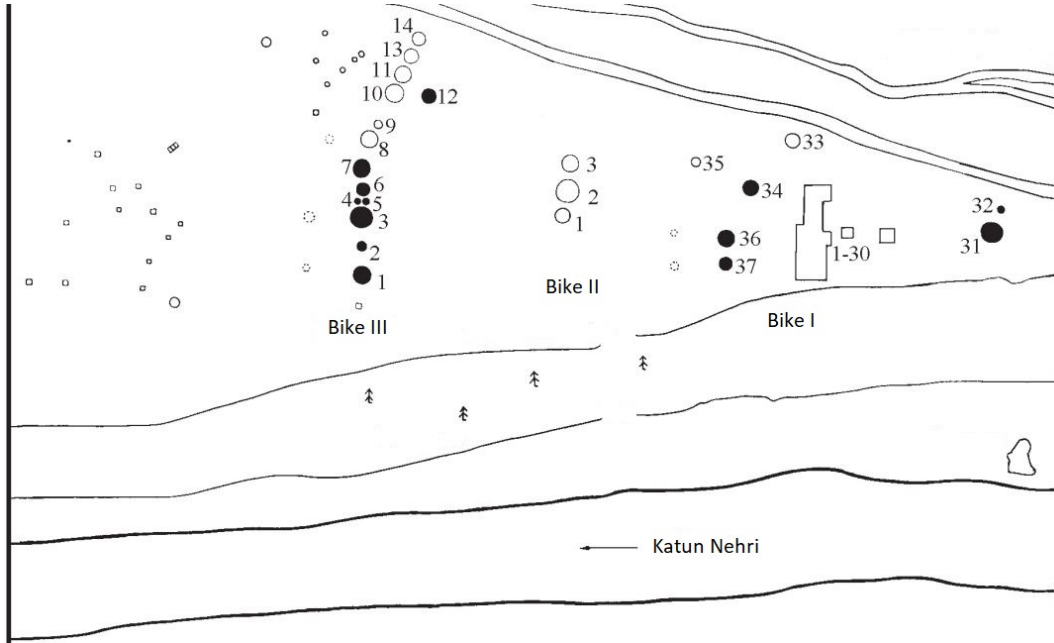
86). Çoburak I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 2 ve 3 numaralı definler anıt kurgan özelliği gösterir. 2 numaralı kurganda at iskeleti, silahlar ve günlük ev eşyaları bulunmuştur. Bununla birlikte insana ait hiçbir iz yoktu. 3 numaralı anıt kurgan ise tamamen boştu. Hiçbir eşya, insan ve at kalıntısı yoktu (Borodovskiy, 1994, ss. 75-82). Katanda III mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 4, 11, 21 numaralı definler yine anıt kurgan özelliğine sahiptir. Bu anıt kurganlarda insana ait herhangi bir iz görülmemiş ancak silahlar, at koşum kalıntıları, elbise parçaları, günlük ev eşyaları, süs eşyaları bulunmuştur (Mamadakov ve Gorbunov, 1997, ss. 115-129). Balçıkova III mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 7 numaralı defin içerisinde iki tane at iskeleti ile ok ve yay parçaları, zırh parçaları bulunmuştur. İnsan kalıntısına rastlanmamıştır (Şulga ve Gorbunov, 2002, ss. 112-130). Birinci tipteki anıt kurganların örnekleri Tanrı Dağları kültür çevresinde de görülür. Kırgızistan'daki Alay dağlarının yüksek platolarında yer alan Calpak - Dube mezarlığında kazılan bir kurgan bu tipe ait özellikleri yansıtır. Bu anıt kurganın içerisinde ahşaptan yapılmış bir nesne (kukla / manken / figür?) vardı. Bu nesnenin üzerinde altın folyoyla yapılmış bir maske² yer alıyordu ve maskenin belli kısımlarına ağız, burun ve göz oluşturacak şekilde delikler açılmıştı. Ayrıca burada, madalyon, ucu nar şeklinde olan küpe, yüzük, toka, altın kolye ve zincir, yuvarlak ve kare şeklinde küçük levhalar, süslemeli cam kâse bulunmuştur (Hudyakov, Tabaldiyev ve Borisenko, 2015, s. 62). İçerisinde insan iskeletine dair belirti tespit edilemeyen bu anıt kurgandaki buluntulara bakılırsa, anısına yapılan kişinin sosyal statüsü oldukça yüksektir. Göktürk dönemine ait anıt kurgan veya anıt mezar konusunda verilebilecek en çarpıcı örnek Moğolistan'daki Bilge Kağan külliyesidir. 2000-2004 yılları arasında Göktürk hükümdarı Bilge Kağan'a ait anıt alanın kazısı yapılmıştır. Bu anıt alanından "Bilge Kağan Hazinesi" adıyla kayıtlara geçen, başta altın, gümüş olmak üzere çeşitli madenlerden çok değerli eşyalar çıkarılmıştır. Kültür tarihimiz açısından büyük bir öneme sahip olan Bilge Kağan anıt yerindeki sunak alanında bir de sembolik hatıra mezarı keşfedilmiştir ve burada yapılan kazılarda da değerli eşyalar bulunmuştur (Koçak ve Gökçek, 2022, ss. 25-40; Koçak, 2022, ss. 189-200). Bilge Kağan anıt mezarının 100 m kadar yakınlarında yine iki tane anıt kurgan keşfedilmiştir. Buradaki kazılarda da işlemeli taş sandukalar ortaya çıkarılmıştır (Kuzuoğlu ve Gökçek, 2005, ss. 5-34; Bahar, 2013, ss. 267-304). Bu tipteki örnekler oldukça çoktur ve kısaca birkaç tanesini daha belirtmek gerekirse: Koş-Tal mezarlığı, kurgan 7; Argut-I mezarlığı, kurgan 4; Kayndu mezarlığı, kurgan 13; Tıtkesken-VI mezarlığı, kurgan 11; Kızıl-Taş mezarlığı, 1, 20, 22, 25 numaralı anıt kurganlar bu tür içerisinde değerlendirilir (Tişkin ve Daşkovskiy, 2003, ss. 266-267).

İkinci tip anıt kurganlar; yarı anıt kurgan olarak kaydedilir. Bu tür anıt kurganların iç yapısı birden çok insanın yerleştirilmesini hedefleyerek veya birden çok insan düşünülerek yapılmıştır. Görünüşe göre bir çift veya bir grup insanın ruhlarının diğer dünyaya gönderileceği mekanlar olarak tasarlanmıştır. Bununla doğrultulu olarak bu tiptekilerin içerisine yerleştirilen eşya sayısı da diğerlerine göre fazlalık gösterir (Tişkin ve Daşkovskiy, 2003, s. 267; Kubarev, 1987, s. 30). Bu türdeki anıt kurganlardan bazıları şu şekildedir: Yustıd-I mezarlığındaki 6 numaralı defin ve Yustıd-XII mezarlığındaki 3 numaralı defin, anıt kurgandır ve insan iskeletinin bulunmadığı bu yapıların içerisine fazla eşya konmuştur, eşyalar da Pazırık kurganları buluntularıyla benzerlik gösterir (Kubarev, 1991, s. 125). Ulandık II mezarlığındaki 11 numaralı kurgan bir kadın ve bir erkeğin anısına dizayn edilmişti. Burası karaçam kütükleriyle yapılmış odadan oluşuyordu ve içerisinde bronz bir bıçak, sadak ve ok kalıntısı, yay parçaları, ahşap bir tarak, altın yaprak parçaları, iki keramik kap ve içinde iki bıçak olan ahşap bir tabak bulunmaktaydı. İçinde insan iskeleti olmamakla birlikte bu anıt kurganın kuzey tarafında iki tane at iskeleti vardı (Kubarev, 1987, s. 31). Uzıntal I mezarlığındaki 2 numaralı defin Göktürk dönemine ait bir anıt kurgandır ve iki kişiliktir. Kurgan odasının bir tarafına iki tane

² Türk dünyasının farklı coğrafyalarındaki Türklere ait kurganlarda maskelere rastlanmıştır. Bu maske örneklerini hem normal tarzdaki kurganlarda hem de anıt kurganlarda görmek mümkündür. Altay-Yenisey bölgelerinde maskelerin hazırlanış amaçları zamana, mekâna, mezardaki kullanım şekline göre farklılıklar gösterir. Maskeler, gerçek bir cenaze merasiminde gömü öncesi bekletilen cesetteki bozulmaları kapatıp canlı göstermek, ölünü yüzünün iyi korunmasını sağlamak, mistik manada ise ölüme meydan okuma ve direnme çabası için yapıldığı tahmin edilmektedir. Diğer taraftan cesedin başına takılmak suretiyle ruhun bedeni bulmasına ve onunla yeni hayat için birleşmesine yardım etme amacı ve düşüncesiyle de yapılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Bağcı, 2018, s. 50, 53). Son cümledeki bilgi anıt kurganlar için de makul bir açıklama olarak görünmektedir. Zira yukarıda açıkladığımız, "ruhun boş gezmesini önlemek, anıttaki kukla / maket vasıtasıyla kendisi için hazırlanan kurgana girmesini ve buradan ebedi yolculuğa uğurlanmasını sağlamak" hedefi de ihtimal dâhilindedir.

at iskeleti yerleştirilmiş, diğer tarafına ise iki erkek savaşçıya ait eşyalar yerleştirilmiştir. Eşyaları yer alan erkek savaşçıların varlığına dair herhangi bir iz tespit edilememiştir. Bu durum da anıt kurgan olduğunu göstermektedir (Savinov, 1982, ss. 102-122). Kudırge mezarlığındaki Göktürk dönemine ait olan 22 numaralı definde iki at iskeleti tespit edilmiştir, bunların birisi kuzey, diğeri güney istikametine çevrilmiştir. İçerisindeki eşyalar ise iki tane erkek savaşçıya aittir. Anıtta insan iskeletine dair iz bulunamamıştır (Gavrilova, 1965, ss. 54-60). Bu tiptekiler birinci tiptekilere göre daha az yaygınlık gösterir. İkinci tiptekilere örnek olarak; Maltalı-IV mezarlığı, kurgan 18; Ak-Alaha-V mezarlığı, kurgan 1; Pokrovskiy Log-V mezarlığı, kurgan 3 definleri de verilebilir.

Üçüncü tip anıt kurganlar; sadece höyükten oluşur. Kurganların yer üstü mimarisi olan taş veya toprak yığımından oluşmuş höyüklerin altında herhangi bir mezar çukuru veya kurgan odası mevcut değildir. Sadece sembolik olarak höyük yapılmıştır ancak bunların birçoğunun doğu tarafında balbal dizileri yer alır. Bu tipteki anıt kurganlardan Hun dönemine ait olan Çendek mezarlığında hatırı sayılır miktarda tespit edilmiştir ve bu mezarlıktaki sayısı yedi tanedir. Sadece bir mezarlık açısından düşünüldüğünde önemli bir miktara denk gelir çünkü mezarlıktaki toplam kurgan sayısı altmış civarındadır. Bu yedi tane anıt kurganın hepsi de sadece höyükten ibaretti (Soyonov, Ebel, 1992, ss. 19-20). Balık-sook I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 23 numaralı defin, sahip olduğu balballar dolayısıyla bu tipteki anıt kurganlara örnektir. Bu anıt kurganın batı tarafında on tane balbal dizisi yer almaktaydı (Kubarev, Kubarev, 2003, ss. 64-82). Katanda III mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 22 numaralı defin kazılmış ve içerisinde herhangi bir mezar odasına rastlanmamıştır. Sadece höyükten oluşan bu anıt kurganın höyüğü de taş yığımından oluşmaktaydı (Mamadakov, Gorbunov, 1997, s. 120). Barburgazı I mezarlığı, kurgan 24; Kızıl-Car I mezarlığı, kurgan 12; Kızıl-Car III mezarlığı, kurgan 4; Kurtu V mezarlığı, kurgan 6; Kurtu VI mezarlığı, kurgan 19; Katonskiy mezarlığı, kurgan 26 ve 29; Kopay mezarlığı, kurgan 4, bu tipteki anıt kurganlara verilebilecek diğer örneklerdir (Tişkin, Daşkovskiy, 2003, s. 267).

Şekil 7. Bike I-II-III mezarlıkları planı ve genel görünümü (Kubarev, 2005, s. 329).

Dördüncü tip anıt kurganlar; görünüş ve yapı itibarıyla klasik tiptekilere benzeyen sembolik eserlerdir. Bunların klasik tiptekilerden farkı gerçek bir kurganla birleşik yapıda olmalarıdır. Önce sosyal statüsü yüksek birinin kurganı ve cenaze töreni yapılmıştır, ardından bu kişiye eşlik eden, bu kişinin kurganı ile bitişik yapıda bir veya daha fazla anıt kurgan inşa edilmiştir. Bu anıt kurganlar, bitişikindeki sosyal statüsü yüksek kişiye eşlik eden savaşçıların kuklalarını / mankenlerini içermekteydi. Muhtemelen öbür dünyaya yolculukta gerçek kurgandaki kişiye eşlik eden sembolik askerlerdir (Gruşin, 1996, ss. 5-7).

Bu türdeki bir kompleks Katun Nehri'nin orta kısımlarında Bike I mezarlığındaki 5 numaralı kurgan ve beraberindeki anıt kurganlardır (Şekil 7). 5 numaralı kurganda bir kadın cesedi yer almaktaydı ve buna bitişik olan 4 ve 6 numaralı anıt kurganlarda ise birer tane savaşçı kuklaları ve eşyaları yer alıyordu (Kubarev, Kireyev ve Çeremis, 1990, ss. 43-95).

Kaynakların aktardığına göre yukarıda saydığımız, özellikle klasik tipteki anıt kurganlar, daha çok Altayların güneyinde ve M.Ö. 4.-3. yüzyıllarda yaygınlık göstermiştir. Anıt kurganların bu tarihlerde yaygınlık göstermesi veya sayılarının artması konusunda incelemeler yapan bu sahanın uzmanları, bu durumu söz konusu tarihlerdeki Güney Sibiry'a'da yaşanan olaylara bağlamaktadır. Güney Sibiry'a'da bu tarihlerde büyük kültürel değişimler yaşanmış, kültürler veya gruplar arasında çatışmalar meydana gelmiş, bununla birlikte Büyük İskender'in Asya seferi de bu tarihe denk gelmiştir. Bütün bu olaylar çok sayıda asker ihtiyacına sebep olurken, yaşanan çatışmalar ise askerler arasındaki ölüm oranını artırmıştır ve buna bağlı olarak anıt kurgan sayısı bu dönemde artış göstermiştir (Tişkin, Daşkovskiy, 2003, s. 268). Anıt kurgan sayısının artması, savaşlarda ölen birçok askerin cesedinin bulunamadığı ya da kendi yaşadığı yere getirilemediği anlamına gelir. Durum böyle olunca onların anısına birer kurgan yapılarak atları ve eşyaları kurgana yerleştirilip bir anıt oluşturulmuştur. Yapılan bu anıtlar ise normal kurganlardan tamamen farklıdır. Yani yer üstü ve yer altı mimari yapıya sahiptir, yer altı mimari yapısı yine ahşap kütüklerle oda oluşturacak şekildedir ve içerisi ölen kişiye göre dizayn edilerek eşyaları yerleştirilmiştir, yer üstü mimari yapısı ise diğerlerinde olduğu gibi taş veya topraktan ya da taş-toprak karışımından tepelik yapıyla höyük şeklinde oluşturulmuştur.

Anıt kurganların birçoğuna at yerleştirilmiştir ve bu atların sayıları da farklılık gösterir. İçerisine hiç at yerleştirilmeyenler olduğu gibi, içerisine bir tane at veya birden çok at yerleştirilenler de vardır. Bu durum kişinin sosyal statüsünden kaynaklanmaktadır. Söz konusu defin, anıt kurgan dahi olsa, içerisine yerleştirilen eşya ve at bakımından sosyal statüsüne uygun olarak hazırlanmıştır. Bir veya birden fazla at söz konusu olduğunda anıt kurganlarda genellikle bir-üç arası at iskeletine rastlanmıştır. Ancak Ak-Alaha-V mezarlığındaki 1 numaralı defin, bir erkeğe ait anıt kurgandır ve içerisinde altı tane at tespit edilmiştir (Şekil 8) (Polosmak, 2001, s. 45).

Şekil 8. Ak-Alaha-5 mezarlığı planı ve genel görünümü (Polosmak, 2000, s. 78)

İçerisine at yerleştirilen anıt kurganların iç yapısı genellikle iki bölümden oluşur. Bu iki bölüm de birbirlerinden çoğu zaman taş setlerle veya ahşap kazıklarla ayrılır. Bunlardan birisine ve genellikle kuzey

tarafa hayvan yerleştirilir, diğer tarafa ise insana ait unsurlar ve insanı sembolize eden kuklalar / ahşap figürler yerleştirilirdi. Bazı bilim adamları, insan için tasarlanmış veya ayrılmış bölüme yerleştirilen figürlerin / mankenlerin daha sonraki mumyalama geleneğine öncülük ettiğini, mumyalama ile aynı anlamsal yükü taşıdığını ifade eder (Semyonov, 1994, ss. 135-142).

Sonuç

Ölüm olgusu tarih boyunca insanların ve bütün toplumların anlamaya, anlamlandırmaya çalıştığı ve merak ettiği gizemlerle dolu bir geçiş dönemi ritüelidir. Türk toplumunda ve diğer toplumlarda doğum, düğün ve ölüm olarak ifade edebileceğimiz geçiş dönemleri kendine has uygulamalara, pratiklere, bir takım inanç, örf ve adetlere sahiptir. Bir kişinin doğumu, içinde bulunduğu kültürün kendine has geleneklerine bağlı olarak, bir grup insan veya topluluk tarafından bazı pratikler ve uygulamalarla hatta törenlerle karşılanabilir. Doğan bu çocuğa mümkün olan en güzel elbiseler giydirilir. Başka bir geçiş dönemi olan düğünler de buna benzerdir. Gelin ve damat en güzel elbiseleri giyerler ve yine kültürün kendine has gelenekleri doğrultusunda bir grup insan veya topluluk tarafından belli başlı uygulama ve pratiklerle tören merasiminde karşılanırlar. Ölüm de bir geçiş dönemi olarak kendine has uygulama ve pratiklere sahiptir. İnsan hafızasında bazen yok oluş, bazen ise yeni bir başlangıç olarak yer edinen ancak korku ve ürperti verici olarak karşılanan ölüm, geride kalanlara bir takım görev ve sorumluluklar yükler. Ölen insana duyulan saygı ve ölüm olayının verdiği korkudan dolayı, ölen kişinin gerektiği şekilde uğurlanması en eski zamanlardan günümüze kadar elzem bir geçiş dönemi ritüeli olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden törenler, yemekler, birtakım özel davranışlar vb. pratikler uygulanmıştır ancak durum bu ilk uygulamalarla da kalmamıştır. Geride kalanların ölenleri hatırlamak ve bazı özel günlerde onların anısına ritüeller gerçekleştirmek gibi sorumlulukları da vardı. İşte bu noktada, ölüm olayı gerçekleşikten sonra onun uğurlanmasını ve daha sonra hatırlanmasını sağlayan merkez görevini ise kurganlar üstlenmiştir.

Türk kültüründeki ölüm öncesi ve sonrası gelenekler, ölü gömme adetleri, kurgan yapımı, kurganların mimari tarzları, dönemlere göre kurgan çeşitleri, kurganlara gömülen at ve diğer eşyalar ve uygulanan birçok ritüeller hakkında yapılmış birtakım araştırmalar vardır. Ancak defin adetleri ve kurgan yapma geleneklerinden birisi olan anıt kurgan hakkında belli başlı bir çalışma mevcut değildir. Oysaki anıt kurganlar da kültürel öğenin ve defin geleneklerinin kendine has özel bir parçasıdır. Onların yapılışı, amaçları, çevresinde gerçekleştirilen uygulamalar inanç, kültür ve sosyal hayat hakkında önemli bilgiler verir. Diğer taraftan tarihi süreç içerisinde incelendiğinde kültürel bir devamlılığın olup olmadığını gösteren unsurlardan birisi olarak karşımıza çıkar. Bu çalışma bize göstermiştir ki, Türk defin kültürünün ve geleneğinin bir parçası olan anıt kurganlar İskit, Hun, Göktürk gibi Türkistan’da kurulmuş büyük Türk devletlerinin tamamında görülmektedir. Bu da az önce belirttiğimiz gibi kültürel bir devamlılığın varlığını ortaya koyar.

Anıt kurganlar defin geleneklerinin bir parçası olarak diğer kurgan türlerinden sadece bir-iki noktada ayrılırlar. Bu ayrımın en önemli ölçütü ise içerisine insan cesedi yerleştirilmemesi, bir veya daha fazla insanın anısına yapılmasıdır. Bunun dışında ölü gömme adetlerinin tamamını ve kurgan yapma geleneğine ait hemen hemen tüm mimari yapıyı ve ritüel unsurların tamamını anıt kurganlarda görmek mümkündür. Yapılmalarındaki temel amaç, düşünce ve inanç aynı olmakla birlikte, kendi içlerinde birtakım tiplere de ayrılmışlardır. Bu ayırt edici özelliklerin sebebi kısmen yukarıda ifade edilmiş olsa da açıklanamayan bazı sebepler henüz merak konusudur.

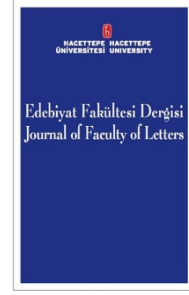
Çalışmada anıt kurganların herkes için yapılabilen bir defin yeri olması da ortaya çıkan bir sonuçtur. Büyükler için yapıldığı gibi, çocuklar için de yapılmıştır. Soylular için yapıldığı gibi sıradan insanlar için de yapılmıştır. Bunlar dış görünüş olarak genellikle ayırt edici özelliklere sahip değildir ancak içerisindeki eşyalar kişinin yetişkin veya çocuk olup olmadığını, soylu veya sıradan insan olup olmadığını ortaya koymaktadır. Tüm bu özelliklere sahip anıt kurganlar, bir anlamda taklit veya sembolik özellikler taşır. Bedeni bulunamayan ya da yaşadığı yere getirilemeyen insanın sembolik olarak gömülmesi ve bu merkezden diğer dünyaya uğurlanması amacına hizmet eden sembolik, anıtsal yapılarıdır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abramzon, S. M. (1990). *Kırgızı i İh Etogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıye Svyazi*. Frunze: Kırgızistan Bilimler Akademisi.
- Bağcı, A. (2018). Şamanizm İnancında Ritüel Maskeleri ve Gümü Maskeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 46, 27-55.
- Bahar, H. (2013). Avrasyada Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü. H. Bahar vd. (Yay. haz.), *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan* içinde (ss. 267-304). Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Bıkov, N. İ., Bıkova, V. A. ve Slyusarenko, İ. Yu. (2005). Pogrebalniye Soorujeniya Kak İstoçnik po İzüçeniye Lesopolzovaniya u Pazırıksev. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 2(22), 60-67.
- Borodayev, V. B. ve Mamadakov, Yu. T. (1985). Mogilniki Kırılık-I i Kırılık-II v Gornom Altaye. *Problemi Ohranı Arheologičeskih Pamyatnikov Sibiri*, 1, 51-88.
- Borodovskiy, A.P. (1994). İssledovaniye Odnogo iz Pogrebalno-Pominalnıh Kompleksov Drevneturkskogo Vremenina Sredney Katuni. *Arheologiya Gornogo Altaya*, 75-82.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gavrilova, A. A. (1965). *Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen*. Moskova-Leningrad: İlim Yayınları.
- Gruşin, S.P. (1996). Priçini Poyavleniye Kenotaf. *Arheologiya, Paleoekologiya i Etnografiya Sibiri i Dalnego Vostoka*, 2, 4-9.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2015). *Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Hudyakov, Yu. S., Tabaldıyev, K. Ş. ve Borisenko, A. Yu. (2015). Orujiye, Ukraşeniya i Prinadlejnosti Kostyuma c Pamyatnika Krasny Stroitel v Çuyskoy Doline Kırgızstana. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 43(1), 61-72.
- Kiryuşin, Yu.F., Stepanova, N.F. ve Tişkin, A. A. (2003). *Skıfskaya Epoha Gornogo Altaya II Pogrebalno-Pominalnie Kompleksi Pazırıksoy Kulturu*. Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Koca, S. (2019). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Koçak, K. (2015). Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(25), 66-78.
- Koçak, K. (2022). Göktürk Dönemine Ait Nadir Sunak Örnekleri (Sunak Taşı/Altar). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 55, 188-205.
- Koçak, K. ve Gökçek, L. G. (2022). Bilge Kağan Hazinesinin Gün Yüzüne Çıkarılması: Bilge Kağan Anıt Alanı Kazı Çalışmaları. *Gazi Akademik Bakış*, 15(30), 25-40.
- Kosarev, M. F. (1991). *Drevnaya İstoriya Zapadnoy Sibiri: Çelovek i Prirodnaya Sreda*. Moskova: SSCB Bilimler Akademisi.
- Kreynoviç, Ye. A. (1973). *Nivhgu*. Moskova: İlim Yayınları.
- Kubarev, G. V. (1994). Drevneturkskiye Kenotaf iz Bike-III. *Arheologiya Gornogo Altaya*, 1, 82-86.
- Kubarev, G. V. (2005). *Kultura Drevnih Turok Altaya (Po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov)*. Novosibirsk: Sibirya Rus Akademisi Yayınları.
- Kubarev, G. V. ve Kubarev, V. D. (2003). Pogrebeniye Znatnogo Turka iz Balık-Sooka. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 4, 64-82.
- Kubarev, V. D. (1985a). Arheologičeskiye İssledovaniya u Boma Korkeçu, Tsentralnıy Altay. *Arheologičeskiye İssledovaniya v Rayonah Novostroek Sibiri*, 130-137.
- Kubarev, V. D. (1985b). Drevneturkskiye Kenotafi Borotala. *Drevniye Kulturu Mongolii*, 1, 136-148.
- Kubarev, V.D. (1987). *Kurganı Ulandrıka*. Novosibirsk: İlim yayınları.
- Kubarev, V.D. (1991). *Kurganı Yustıda*. Novosibirsk: İlim yayınları.
- Kubarev, V. D., Kireyev, S.M. ve Çeremisin, D. V. (1990). Kurganı Uroçışa Bike. *Arheologičeskiye İssledovaniya na Katuni*, 1, 43-95.
- Kuzuoğlu, R. ve Gökçek, L. G. (2005). 2003 Yılı Bilge Kağan Anıt Mezar Kazısı. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 5-34.
- Mamadakov, Yu. T. ve Gorbunov, V.V. (1997). Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Katanda-III. *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, 2, 115-129.

- Mogilnikov, V. A. ve Yelin, V.N. (1983). Kurganı Talduara. *Arheologičeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah*, 2, 90–108.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Polosmak, N. V. (2001). *Vsadniki Ukoka*. Novosibirsk: İnfolio yayın.
- Polosmak, N. V., Molodin, V. İ. (2000). Pamyatniki Pazırıksoy Kültürü Na Ploskogorye Ukok. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 4(4), 66-87.
- Savinov, D. G. (1982). Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala (K Voprosu o Vıdelenii Kurayskoy Kültürü). *Arheologiya Severnoy Azii*, 102-122.
- Selçuk, H. (2019). *Selengeden Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*. İstanbul: Kitaparası Yayınları.
- Semyonov, V. A. (1994). Ritualniy Dvoynik v Pohoronnom Obrade Sayano-Altayskih Skifov. *Smert Kak Fenomen Kültürü*, 2, 135-142.
- Sokolova, Z. P. (1975). Noviye Dannıye o Pogrebalnom Obrade Severnih Hantov. *Poleviye İssledovaniya İnstituta Etnografii 1974 Goda*, 2, 165-174.
- Soyönov, V. İ. ve Ebel, V. İ. (1992). *Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhнем Katuni*. Gorno-Altaysk: Dağlık Altay Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Şişlo, B. P. (1975). Sredneaziatskiy Tul i Yego Sibirskiye Paralleli. *Domusulmanskiye Verovaniya i Obradı v Sredney Azii*, 1, 248-260;
- Şulga, P. İ. ve Gorbunov, V. V. (2002). Fragment Dospheha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek. *Materialı po Voennyoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy*, 112-130.
- Taşagıl, A. (2017). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın.
- Tişkin, A. A. ve Daşkovskiy, P. K. (2003). *Sotsialnaya Struktura i Sistema Mirovozzreniy Naseleniya Altaya Skifskoy Epohi*. Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Tişkin, A. A. ve Gruşin, S. P. (1997). Şto Takoye Kenotaf?. *İzvestiya Laboratorii Arheologii*, Sayı 2, 24-28.
- Tümer, G. (1991). Atalar Kültü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 4) içinde (ss. 42-43). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yatsenko, S. A. (1999). Kostyum Plemen Pazırıksoy Kültürü Gornogo Altaya Kak İstoriçeskiy İstoçnik. *Vestnik Drevney İstorii*, 3(228), 145-170.
- Yatsenko, S. A. (2016). O Planirovke Elitarnih Nekropoley i Elitarnih Uçastkov v Nekropolah Rannih Koçevnikov Stepi. *Materialı po Arheologii i İstorii Antiçnogo i Srednevokovogo Krıma*, Sayı 5, 46-75.
- Zaharov, A. A. (1926). Materialı po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.). *Trudı GİM*, Sayı 1, 71-106.

Sekundäre Traumatisierung bei DolmetscherInnen in der Psychotherapie: Eine Forschungslücke?

Secondary Traumatic Stress in Interpreters in Psychotherapy: A New Research Area?
Psikoterapide Görev Alan Tercümanlarda İkincil Travmatik Stres: Yeni Bir Araştırma
Alanı mı?

Yelda ARKAN*

Abstract

Research in the field of translation studies and its association to other scientific fields is increasing day by day. In this regard, it is inevitable that community interpreting, which has emerged and rapidly developed to meet the need for translation in community services in different fields, will benefit from psychological approaches and theories. It is seen that with the increase in migration mobility, the community translator, who works with trauma victims in particular, plays an important role in institutions such as hospitals and social services. It is seen that the studies in Turkey the focus is on the competencies, duties and responsibilities of the health translator. However, interpreters who provide interpretation services to people with trauma experiences may be emotionally affected by the events they hear. Findings related to secondary traumatic stress disorder were found in occupational groups such as social workers and psychologists.

In this study, the assumption is that community translators can also experience secondary trauma-related stress seen in different occupational groups working in the field of community service. Academic studies on the question of whether people who undertake the task of interpreting for Syrian refugees who benefit from psychosocial support services, especially in the context of migration, will be exposed to the risk of possible occupational secondary traumatization will be traced and the findings will be discussed holistically. When we look at the literature on community interpreting in Turkey, it has been determined that there is no scientific study in the context of secondary traumatic stress, but research on the mental health of interpreters has gained momentum as a result of the increase in migration mobility in European countries. This study aims to contribute to the development of the relevant literature and to raise awareness for interdisciplinary studies.

Keywords: Community interpreting, interpreter, psychotherapy, trauma, secondary traumatic stress.

Öz

Günümüzde, çeviribilimi alanında yapılan çalışmaların diğer bilim dallarıyla ilişkilendirilmesi her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda farklı alanlarda toplum hizmetlerinde çeviri ihtiyacını karşılamak için ortaya çıkan ve hızla gelişen toplum çevirmenliğinin psikolojik yaklaşım ve kuramlardan faydalanması kaçınılmazdır. Özellikle travma mağdurlarıyla çalışan toplum çevirmeninin, göç hareketliliğinin artmasıyla birlikte uygulama alanı olan

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Almanca Mütercim ve Tercümanlık Programı. E-posta: sahinylelda@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6016-6382

hastane ve sosyal hizmetler gibi kurumlarda önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Türkiye’de toplum çevirmenliğine ilişkin alan yazını incelendiğinde odak noktasının sağlık çevirmeninin yetkinlikleri, üstlendikleri görev ve sorumlulukları kapsadığı görülmektedir. Ancak travma yaşantıları olan kişilere sözlü çeviri hizmeti sunan tercümanların duydukları olaylar karşısında duygusal olarak etkilenebileceği vurgulanmalıdır. Bazı meslek gruplarının üstlendikleri görev doğrultusunda travma yaşayan kişiyle benzer duygusal etkilenmelere ve travma sonrası stres belirtilerine maruz kaldıkları bilinmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmalar ele alındığında sosyal hizmet uzmanları, psikologlar gibi meslek gruplarında ikincil travmatik stres bozukluğuna ilişkin bulgular saptanmıştır.

Bu araştırmada, toplum hizmet alanında çalışan farklı meslek gruplarında görülen ikincil travmaya bağlı stresin toplum çevirmenlerinin de yaşayabilecekleri varsayımından yola çıkılmıştır. Özellikle göç bağlamında psikososyal destek hizmetlerinden faydalanan Suriyeli mültecilere tercümanlık görevini üstlenen kişilerin, olası mesleki ikincil travmatizasyon riskine maruz kalıp kalmayacağı sorusuna ilişkin akademik çalışmaların izi sürülecek ve ortaya konulan bulgular bütüncül olarak tartışılacaktır. Bu doğrultuda, çalışmanın odak noktası Türkiye’de bu alanda yapılan akademik çalışmaların literatür taraması yoluyla mevcut eğilimleri veya boşlukları betimlemek olacaktır. Türkiye’deki toplum çevirmenliğine ilişkin alan yazınına bakıldığında ikincil travmatik stres bağlamında bilimsel bir çalışmaya rastlanmadığı, buna karşın Avrupa ülkelerinde göç hareketliliğinin artması sonucu tercümanların ruh sağlığına ilişkin araştırmaların ivme kazandığı saptanmıştır. Bu çalışma, ilgili literatürün gelişmesine katkı sağlamayı ve disiplinler arası çalışmalara yönelik farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Toplum çevirmenliği, tercüman, psikoterapi, travma, ikincil travmatik stres.

Einleitung

In den vergangenen Jahren hat sich, im Rahmen der Flüchtlingszuwanderung aus Syrien in die Türkei, die Migrationsforschung als einer der wichtigsten Forschungsfelder etabliert. Millionen Menschen wurden wegen Krieg, religiöser oder politischer Verfolgung gezwungen, ihr Heimatland zu verlassen. Aufnahmeländer sind aufgrund internationaler Abkommen verpflichtet, den Schutz von Flüchtlingen zu gewährleisten.

Die Gründung der Generaldirektion für Migrationsverwaltung im Jahre 2013 führte zur Verabschiedung neuer Gesetze im Bereich der Migration und Integration. Die Einrichtung von Provinzdirektionen erleichterte die Umsetzung der Einwanderungsverfahren in Zusammenarbeit mit gemeinnützigen Organisationen, Akteuren aus der Wissenschaft, der Wirtschaft, der Kultur, der Politik und Verwaltung. Anzuführen ist hierbei, dass es sich in dieser Arbeit, bei der genannten Migration um folgende Bezeichnung handelt „um erzwungene Migration als Folge von Diskriminierung, Verfolgung, Folter oder Krieg. Flüchtlinge sind eine hochvulnerable Patientengruppe, die extremen Belastungen ausgesetzt waren und sind“ (Joksimovic et al., 2009: 105).

Laut Angaben der Generaldirektion für Migrationsverwaltung vom 04.08.2022 halten sich in der Türkei 3.650.430 vorübergehende schutzsuchende SyrerInnen auf¹. Der ständige Zuwachs der Einwanderungszahlen erfordert diverse Maßnahmen und Projekte effizient und zielführend durchzuführen. Die Bewältigung der Krisensituationen von Menschen mit Fluchterfahrung verlangt neue wissenschaftliche Ansätze und erfordert „[...] eine verbesserte Zusammenarbeit zwischen Akteuren aus den Bereichen der Politik, der humanitären Hilfe, der Entwicklung und der Friedensarbeit“ (UNHCR, 2018: 3)². Folglich hat es deutliche Auswirkungen auf das kommunale Handeln in Zusammenarbeit mit öffentlichen Institutionen, Gemeinschaften, Bildungseinrichtungen und wirtschaftlichen Akteuren gegeben. Zur Umsetzung von Integrationsmaßnahmen in Bereichen wie Unterkunft, Verpflegung, Bildung- und Weiterbildung, Gesundheit und Pflege wurden verschiedene Richtlinien formuliert. Die Zahl der Studien in der Migrationsforschung mit Vernetzung wissenschaftlich interdisziplinären Forschungsfeldern, die auf unterschiedliche Forschungsmethoden zurückgreifen, steigt. Das Spektrum reicht von den Sozial-, Kultur- und Bildungswissenschaften über die Dolmetschwissenschaft bis hin zu Psychologie und Medizin.

---

¹ <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> (abgerufen am 15.05.2022)

² https://www.unhcr.org/dach/wp-content/uploads/sites/27/2018/11/GCR_final_GER.pdf (abgerufen am 10.02.2022)

Für die Interdisziplinarität ist der gegenseitige Wissensaustausch zwischen Forschung und Praxis relevant, denn: „letztlich führt die Berücksichtigung von Bedürfnissen aus der Praxis in wissenschaftlichen Kontexten auch zur Aufdeckung von ernstzunehmenden Forschungslücken, die u. U. ansonsten nicht adressiert würden. Wissenschaftler*innen bleiben dadurch einer realitätsnahen Forschung verhaftet, welche durchaus Abnehmer*innen in der Praxis findet“ (Schütte et al., 2020: 179).

Auch in der Dolmetschforschung spiegelt sich ab den 1990er Jahren die interdisziplinäre Forschungsarbeit mit der Zunahme wissenschaftlicher Publikationen wider. Nach Behr sind diese Forschungsansätze dadurch gekennzeichnet,

[...] dass sie aufgrund der thematisch-inhaltlichen Unterschiedlichkeit des Dolmetschens immer wieder aus anderen Disziplinen entlehnen – und zwar nicht nur Erkenntnisse, sondern auch theoretische Ansätze und Methoden. Die Vielfalt der Ansätze entspricht dabei der Komplexität der (im Plural) Forschungsgegenstände Dolmetschen; je nach Fragestellung und entsprechender Konzeptualisierung [...] (2014: 64-65).

Angesichts der Vielschichtigkeit des Forschungsgegenstandes und der Zusammenarbeit unterschiedlicher Disziplinen wie der Migrationsforschung, Soziologie, Psychotherapieforschung, Medizin usw. ist die Interdisziplinarität in der Dolmetschwissenschaft unabdingbar. Im Fokus der interdisziplinär ausgerichteten Forschung stand zunächst die Kognitionspsychologie, die Neurophysiologie und Psychologie sowie die Ergopsychometrie. Das Interesse lag dabei auf kognitive Verarbeitungsprozesse beim Simultandolmetschen sprich dem Gleichzeitigkeitsvollzug (vgl. Prunc, 2019: 199). Folglich entstanden empirische Studien zu Stressbewältigung, Gedächtnisleistung oder zur kognitiven Bearbeitungsbelastung, die einen Einfluss auf das Dolmetschen ausüben. In den letzten Jahren ist das Forschungsinteresse der Dolmetschwissenschaft im kommunalen Bereich gestiegen. Somit haben sich interdisziplinär orientierte methodische Ansätze zur Forschung von Dolmetscheinsätzen im Bereich des Kommunaldolmetschens etabliert. Das Kommunaldolmetschen findet in diversen Settings statt. Beachtenswert sind Studien im medizinischen Setting, welches auch das Setting in der Psychotherapie miteinschließt.

In Anbetracht dessen, dass in der Dolmetschwissenschaft der dolmetschwissenschaftliche Bereich des Kommunaldolmetschens im Flüchtlingskontext sich vorwiegend auf Studien des triadischen Kommunikationssystems im medizinischen Bereich beziehen, ist zu erkennen, dass die psychische Gesundheit des Dolmetschers in der türkischen Literatur kaum Beachtung findet. Das Hauptaugenmerk dieser Arbeit liegt dabei, den Forschungsstand in der türkischen Fachliteratur herauszukristallisieren. Durch Abfrage gezielter Parameter können in der Forschungsliteratur vorhandene Tendenzen oder Lücken recherchiert werden. Demzufolge wird eine Literaturrecherche durchgeführt, um bereits auf eventuell vorhandene Studien zu verweisen. Als Recherchequelle fungieren die Datenbank des Türkischen Hochschulrats (YÖK) und Suchmaschinen wie Google Scholar, Academia und Researchgate. Die Literaturrecherche wurde im Zeitraum von Januar bis Juni 2022 in türkischer und deutscher Sprache durchgeführt. Zu unterstreichen ist hierbei, dass diese Recherche keinen allgemeingültigen Anspruch erhebt.

Die vorliegende Arbeit soll einen Einblick, anhand von vorliegenden Studien in der Fachliteratur, einerseits auf die Möglichkeit der sekundären Traumatisierung bei KommunaldolmetscherInnen, primär in der Arbeit mit Flüchtlingen, vermitteln und andererseits Anstöße zur transdisziplinären Forschung liefern. Hier wird dementsprechend die Frage aufgeworfen, ob der Kommunaldolmetscher bei der Arbeit mit primär traumatisierten Personen, dem Berufsrisiko einer sekundären Traumatisierung ausgesetzt ist. Dazu werden Erkenntnisse aus der Psychotherapie entnommen. Dabei wird auf die primär- und sekundär Traumatisierung eingegangen, da sie zu den häufigsten psychischen Erkrankungen bei Fluchterfahrung zählen.

Zu unterstreichen ist jedoch, dass diese Arbeit als Anstoß zur quantitativen Forschung anregen soll, um die aufgeworfene Hypothese, ob Kommunaldolmetscher im therapeutischen Setting, durch das Miterleben schweren Leidens anderen Menschen sekundär traumatisiert werden. Eine solche

Forschungsarbeit bedarf eine klinisch-phänomenologische Auseinandersetzung, die im Rahmen dieser Arbeit nicht durchführbar ist.

Sekundäre Traumatisierung als berufsbedingte Traumatisierung

Der Begriff Trauma kommt ursprünglich aus dem Griechischen und bedeutet ‚Wunde‘ oder ‚Verletzung‘. In der Psychologie handelt es sich bei einem psychischen Trauma um schmerzliche Erfahrungen, die einerseits von anderen Menschen verursachte Traumata wie z. B. Vergewaltigung, Folter, Massenvernichtung, Krieg etc. und andererseits Traumata, die durch einen Unfall, Naturkatastrophen oder Überfälle ausgelöst werden.³

Insbesondere eine Konfrontation mit einem traumatischen Ereignis wie die Flucht aus der Heimat, die in manchen Situationen sogar über Monate dauern kann, stellt die Betroffene vor psychischen Belastungen, die nicht bewältigt oder verarbeitet werden können. Doch ein hoher Anteil der Flüchtlinge leidet schon vor der Flucht unter extremen Traumafolgestörungen. Kriegserinnerungen wie Flucht, Bombenangriffe, Folter, Verlust von Familienangehörigen, Misshandlung oder sexualisierte Gewaltausübung führen zu psychischen und körperlichen Krankheiten. Generell wird das Ausmaß an psychischen Belastungen in drei Phasen „Vor der Flucht“, „Auf der Flucht“ und „Nach der Flucht“ erfasst. Bedrohungen, Verhaftungen, Verlust von Status und Beruf und anderen Gewalttaten führen zur notgedrungenen Entscheidung, das Heimatland zu verlassen. Ungewissheit vor der Fluchtsituation, psychische und körperliche Überforderung auf der Flucht und die sozial-, wirtschaftlich und kulturelle Integration nach der Flucht beeinträchtigen die psychische Gesundheit von Flüchtlingen (vgl. Uygun und Aker, 2019a: 171-173).

Der Schutz im Aufnahmeland, der für Betroffene zuerst das Gefühl von Sicherheit in sich birgt, führt, laut Studien, bei der Konfrontation der neuen Lebensumstände mit zunehmender Stresserfahrung zu depressiven Erkrankungen. Infolge solcher andauernden Stresserfahrung und im Hinblick eventuell schon auf vorhandene Traumatisierungen kann als Folgeerkrankung eine posttraumatische Belastungsstörung auftreten. Die Symptome posttraumatischer Belastungsstörung sind das Wiedererleben von traumatischen Ereignissen. Weitere Anzeichen sind Selbstvorwürfe, Schuldgefühle, Schlafstörungen, gesteigerte Erregbarkeit und Wachsamkeit sowie Gefühle von Gefühllosigkeit, Isolierung oder Zukunftslosigkeit.⁴ Bei der Sichtung der Fachliteratur verweisen diverse Studien auf prozentuale Ergebnisse, dass Flüchtlinge unter Symptomen von posttraumatischer Belastungsstörungen leiden (vgl. Demirbaş u. Bekaroğlu, 2013; vgl. Derin, 2020; vgl. Yeşil, 2021).

Aber nicht nur Betroffene, auch Zeugen dieser Tat oder Personen, die berufsbedingte Belastungen ausgesetzt sind, können an einer traumatisierten Folgestörung erkranken (vgl. Uygun und Aker, 2019b: 181) In Anknüpfung an diese Aussage ist zu unterstreichen, dass die Belastung in der Arbeit mit traumatisierten Geflüchteten Anzeichen von sekundärer Traumatisierung auslösen kann. Die sekundäre Traumatisierung wird einerseits als berufsbedingte Traumatisierung bei Risikogruppen bezeichnet und andererseits zur Beschreibung der Übertragung traumaassoziierter Symptome von traumatisierten Personen herangezogen (vgl. Daniels, 2007: 50). Studien belegen, dass zu den Risikogruppen für sekundäre Traumatisierungen sowohl Helfende im humanitären Bereich als auch Psychotherapeuten, Polizisten, Krankenschwester, Feuerwehrleute, Notfallärzte, Sozialarbeiter und Richter gehören können (vgl. Erdener, 2019; vgl. Kahil et al., 2018).

Die Definition von psychischen Erkrankungen und das Klassifikationssystem im Diagnostic and Statistical Manual Disorders IV der APA 1998 (DSM-IV) berücksichtigt auch berufliche Traumatisierungen, d.h. die psychischen und körperlichen Auswirkungen der Arbeit mit Traumatisierten werden auch als Risikofaktor der sekundären Traumatisierung anerkannt. So heißt es im DSM-IV:

---

³ <https://lexikon.stangl.eu/647/trauma> (abgerufen am 08.01.2022)

⁴ <https://posttraumatische-belastungsstörung.info/ptbs> (abgerufen am 08.01.2022)

Die Person erlebte, *beobachtete* oder war mit einem oder mehreren Ereignissen *konfrontiert*, die tatsächlichen oder drohenden Tod oder ernsthafte Verletzung oder eine Gefahr der körperlichen Unversehrtheit der eigenen Person oder anderer Personen beinhalten und die Reaktion der Person umfasste intensive Furcht, Hilflosigkeit oder Entsetzten (Andreatta und Unterluggauer, 2010: 48).

Es kann davon ausgegangen werden, dass intensive Kommunikation und Interaktion mit traumatisierten Menschen ein indirektes bzw. sekundäres psychisches Risiko für bestimmte Berufsgruppen darstellen. Im Gegensatz zur posttraumatischer Belastungsstörung des Traumaopfers ist die sekundäre Traumatisierung eine langsam schleichende und über einen längeren Zeitraum sich entwickelte Belastungsstörung, die Folge des Mitfühlens gegenüber den Opfern“ (Sabel und Roschinski, 2010: 39).

Dramatische Schilderungen von Betroffenen können zu Trauer und Fassungslosigkeit führen. Dies wiederum kann sowohl das Gefühl der Hoffnungslosigkeit, nicht genügend helfen zu können, als auch der Müdigkeit auslösen (vgl. Fussenegger, 2017: 41).

Vor diesem Hintergrund besteht in der Forschung ein großes Interesse an diesem Thema. Viele Studien explorieren das Thema ‚Migration und psychosoziale Umstände‘ unter verschiedenen wissenschaftlichen Aspekten. Untersuchungen untermauern die Bedeutung dieser Studien, postulieren jedoch in Bezug auf psychosoziale Unterstützung auf multidisziplinäre Zusammenarbeit (vgl. Kabasakal et al., 2021: 173). So führt Aslan (2019) auf der Grundlage einer Literaturrecherche anhand ausgewählter internationaler Studien, in Bezug auf das Thema ‚Migration und Gesundheit‘ weiter aus, dass vorliegende wissenschaftliche Befunde weiter ausgearbeitet werden sollten (2019: 10).

Nachfolgend werden einige Studien der türkischsprachigen Literatur, in Bezug auf die sekundäre Traumatisierung als Berufsrisikofaktor, die in diesem Forschungsbereich oft zitiert werden, resümiert. Zu betonen ist jedoch, dass dabei die theoretischen Auseinandersetzungen in diesem Themenbereich nicht dargelegt werden, da diese den Forschungsrahmen dieser Arbeit überschreiten würden.

Ausgehend von den oben genannten Risikogruppen, in denen man im Umfeld traumatischer Ereignisse wie bei Naturkatastrophen arbeitet, finden Untersuchungen über ‚sekundäre Traumatisierung im Tätigkeitsfeld ‚Migration‘ neben den Tätigkeiten der SozialarbeiterInnen, ErzieherInnen, PsychologInnen auch ehrenamtliche und hauptamtliche HelferInnen erhebliche Beachtung.

Wichtige Erkenntnisse liefert Ipek Turguts Masterarbeit (2014), aus dem Fachbereich Psychologie, bei der Gegenüberstellung von Auswirkungen sekundären Traumatisierung an unterschiedlichen Berufsgruppen, die mit traumatisierten Erzählungen konfrontiert werden. Aus der Untersuchung geht hervor, dass die Arbeit mit traumatisierten Flüchtlingen, trotz beruflicher Ausbildung, zu sekundären Belastungsstörungen führt. Anhand der Ergebnisse macht Turgut die Bedeutung der Hilfsinstrumente zur Bewältigung von sekundären Belastungsstörungen geltend. Die vorhandenen Ressourcen, die zur Verfügung stehen, um Belastungen abzufedern, seien nicht ausreichend. Im Umgang mit dieser Form der beruflichen Belastung postuliert Turgut für eine intensivere Unterstützung durch Supervision und Fortbildungen zur Selbsthilfe- und Präventionsstrategien (vgl. Turgut, 2014).

Insbesondere werden, in unterschiedlichen Fachbereichen, empirische Studien von Dipl. Psychologin Ayten Zara zum Themenbereich ‚Trauma‘ als Wegweiser gezeigt. So gehört die Pilotstudie von Zara und İçöz (2015) zu den ersten Untersuchungen, ob bei psychiatrisch Pflegenden in der Arbeit mit traumatisierten Betroffenen, in der Psychiatrie in der Türkei, Symptome der sekundären Traumatisierung vorzuweisen sind. Das Studienergebnis zeigt, dass von den 205 TeilnehmerInnen 44,9 % als retrospektiv sekundär traumatisiert klassifiziert wurden und zu 25,4 % sogar unter einer schweren Symptomatik leiden. Demzufolge wurde die Relevanz der Supervision als Schutzmaßnahme festgelegt.

Aufschlussreich ist die Masterarbeit Handan Özens (2018) im Fachbereich Gesundheitswesen, die das Vorliegen posttraumatischer Belastungsstörung und das Auftreten von Stresssymptomen bei, aus dem Heimatland geflohenen, SyrerInnen, die in humanitären Hilfsorganisationen arbeiten, erforscht. Die Ergebnisse deuten darauf hin, dass je ausgeprägter die primär traumatisierten Erfahrungen der HelferInnen sind, desto auffälliger sind die Werte für posttraumatischer Belastungsstörungen und depressive

Verstimmungen. Folglich verweist Özen auf Handlungsbedarf, um das Wohlbefinden der HelferInnen zu fördern.

Özge Yanbolloğlu (2019) stellt bei der Auswertung von Studien, in der türkischsprachigen Literatur, über die sekundäre Traumatisierung bei Berufsgruppen, folgende Tätigkeitsbereiche fest: im Notfalleinsatz, in der humanitären Hilfe, in der Such- und Rettungsarbeit, im Sozialdienst, im Gesundheitswesen, in der Psychologie und bei der Polizei (2019: 144). Um bei den vorhandenen Studien die Auswirkungen der sekundären Traumatisierung bei Berufsgruppen zu beleuchten, begrenzt sie ihre Untersuchung auf fünfzehn wissenschaftliche Artikel, die zwischen den Jahren 2007 - 2017 publiziert wurden. In den analysierten Arbeiten wird die Bedeutung der internen Schulung und das Instrument der Supervision hervorgehoben. Diese Ableitung ist auch bei Baran Gündüz (2020) zu finden. Zur Beantwortung der Forschungsfrage, ob Berufstätige, im öffentlichen Dienst, in Zusammenarbeit mit traumatisierten Betroffenen eine sekundäre Traumatisierung vorweisen und welche unterschiedlichen Determinanten dies zu Folge haben, wurde eine Querschnittserhebung mithilfe leitfadengestützter Interviews an 112 Personen durchgeführt. Anhand der Ergebnisse der durchgeführten Interviews erschließt Gündüz, dass die betroffenen Berufsgruppen Anzeichen einer sekundären Traumatisierung aufweisen. Es wurden Probleme der Überforderung während der Arbeit, die sich generell in Form von Müdigkeit, Trauer, Mitleidsgefühl, Schlaflosigkeit oder Depression auftreten, beschrieben. Auch hier werden auf Bewältigungsmechanismen hingewiesen (vgl. Gündüz, 2020).

Als eine weitere Forschung, die die psychischen und körperlichen Auswirkungen der Arbeit mit traumatisierten Flüchtlingen als Risikofaktor der sekundären Traumatisierung untersucht, ist Zühal Acars Masterarbeit (2021) zu nennen. So wertet Acar (2021) wie auch Turgut eine vergleichende Studie aus, indem sie eine Gegenüberstellung der Auswirkungen sekundärer Traumatisierung an 285 Mitarbeitern, verschiedener Berufsgruppen der Abteilung für 'Migrationspolitik und Projekte', durchführt. Auf der Grundlage, dass alle Teilnehmer mit traumatisierten Flüchtlingen arbeiten, treten an sekundärer Belastungsstörungen Mitleidsgefühl, Überforderung während der Arbeit und Depression auf (vgl. Acar, 2021).

In den aufgeführten relevanten Untersuchungen besteht weitgehend Übereinstimmung darin, dass bei den zu Anfang genannten gefährdeten Berufsgruppen psychische Beeinträchtigungen und posttraumatische primär bzw. sekundäre Belastungsstörungen, wie Depression, Angstzustände oder Schlafstörungen in Zusammenhang gebracht werden können. Unbestritten ist zudem die Forderung nach intensiver Unterstützung durch Supervision und Fortbildungen zur Selbsthilfe- und Präventionsstrategien. Es kann festgehalten werden, dass die Forschung zu traumatischen Erfahrungen in ‚helfenden Berufen‘ insbesondere im Rahmen der Flüchtlingszuwanderung aus Syrien in die Türkei, ein zunehmendes Forschungsinteresse erlebt.

Doch ist hier zu betonen, dass der Fokus dieser Arbeit, anhand von vorliegenden Studien in der Fachliteratur, darin liegt, Forschungsergebnisse herauszukristallisieren, dass Kommundolmetscher, im Rahmen der Ausübung ihres Berufes, als Risikogruppe bezeichnet werden können. Insgesamt verweisen die Ergebnisse türkischer Studien jedoch bisher auf das Fehlen einer wissenschaftlichen Auseinandersetzung mit traumatischen Belastungsstörungen bei Dolmetschern. Obwohl bei den durchgeführten Studien von Turgut (2014) und Acar (2021), aus dem Fachbereich Psychologie, die Tätigkeit der DolmetscherInnen mitberücksichtigt wird, werden keine genauen Angaben zu Teilnehmerzahl oder Tätigkeitsbereich vermittelt. Wichtige Erkenntnisse liefern jedoch Özens Forschungsergebnisse, die darauf beruhen, dass die belastende Arbeit mit traumatisierten Betroffenen in der Konfrontation der eigenen Traumatisierung, da es sich bei der befragten Gruppe auch um Flüchtlinge aus Syrien handelt, Stressoren darstellen kann, die zur sekundär Traumatisierung führen können (2018: 6). Desto trotz ist zu hinterfragen, in welchem Aufgabenbereich bzw. mit welcher Arbeitsbelastung die befragte Gruppe ihre Tätigkeit ausgeführt hat. Die Vermutung, dass es sich hierbei auch um dolmetscherische Tätigkeiten handelt, wäre nicht abzustreiten.

Natürlich ist die Tatsache, dass die Masterarbeit Özens im Bereich der Psychotherapieforschung, wie auch vorab angeführten Studien in Bereichen der Soziologie, Psychologie, Migrationsforschung oder Medizin, verfasst wurde, nicht außer Acht zu lassen. Dennoch ist zu betonen, dass die Relation der

Begriffe Migration und Dolmetschen zwei Seiten derselben Medaille ist. Demzufolge ist bei der Sichtung der Migrationsforschung auch die Relevanz der Problematik der Sprachbarrieren nicht unbeachtet geblieben. Auch wenn sich der Forschungsschwerpunkt in den bislang publizierten wissenschaftlichen Beiträgen auf einen bestimmten Themenbereich fokussiert, wird auf den Bedarf an ausgebildeten SprachmittlerInnen hingewiesen.

Zusammenfassend ist daraus zu schließen, dass die Verknüpfung interdisziplinärer Forschungsfelder noch weiter ausgearbeitet werden kann und somit auch diverse Forschungsansätze aus dem Bereich des Kommunaldolmetschens im Flüchtlingskontext etabliert werden. Vor dem Hintergrund der vorliegend kurz skizzierten Forschungslage, in Bezug auf die sekundäre Traumatisierung im Tätigkeitsfeld Migration in der türkischen Fachliteratur, ist es nun an dieser Stelle angebracht, den Fokus auf das Kommunaldolmetschen in der Psychotherapie zu stellen. Hierzu werden zuerst einige Studien im deutschsprachigen Raum referiert, um im Nachhinein den Ansatz dieser Arbeit, dass es in der türkischen Fachliteratur in Bezug auf das Dolmetschen im psychotherapeutischen Setting kaum Studien zu finden sind, hervorzuheben.

Dolmetschen im psychotherapeutischen Setting

Es ist in Betracht zu ziehen, dass sich mit dem Wandel der Kommunikationsbedürfnisse mit Anderssprachigen auch der Einsatzbereich der Dolmetscher sich über ein breites Spektrum von unterschiedlichen Handlungszusammenhängen ausbreitet. Eine breite Palette an Bezeichnungen und Funktionsbestimmungen des Kommunaldolmetschens sind in vielen Publikationen nachzulesen. „Community Interpreting kann als das Dolmetschen spontaner Gespräche zwischen Menschen (Einwanderer, Aussiedler, Gastarbeiter, Flüchtlinge, aber auch Touristen) und Angestellten (Fachpersonal) öffentlicher Einrichtungen der medizinischen und sozialen Bereiche eines Aufnahmelandes definiert werden“ (Slapp, 2004: 12).

Somit verlagert sich auch der Forschungsschwerpunkt je nach Einsatzbereich und Funktion der Dolmetschtätigkeit in gesellschaftlich-kulturellen-sozialen-politischen Handlungszusammenhängen (vgl. Pöhhacker, 2007: 23). Die Zusammenarbeit von verschiedenen Akteuren verpflichtet Institutionen wie Krankenhäuser oder soziale und psychiatrische Einrichtungen dazu effiziente Maßnahmen zur Gewährleistung des Kommunikationsbedarfs zu stellen. Wie aus mehreren Untersuchungen hervorgeht (vgl. Pöhhacker; Uluköy; Marics 2007; vgl. Grbic et al., 2008) wird die Sprachbarriere mithilfe von Bekannten, Familienmitgliedern oder LaiendolmetscherInnen mit Migrationshintergrund überbrückt.

Folglich entstehen Missverständnisse somit Fehldiagnosen, falsche medizinische Behandlungen, deren Auswirkungen sich sowohl auf PatientInnen, ÄrztInnen und der jeweiligen Institution als auch auf DolmetscherInnen negativ ausrichten können. Kommunikation zwischen unterschiedlichen Personengruppen gehört als Grundlage zum nachhaltigen Erfolg einer Behandlung. So erklären Baller et al., (2017) dass, „mehr als 80 % der medizinischen Fehlbehandlungen nicht auf unzureichende Fähigkeiten, sondern auf mangelhafte Kommunikation zurückgehen. Hier spielen auch gelernte Muster der Hierarchie mit hinein“ (2017: 162). Des Weiteren wird die innere Haltung von Gesprächspartnern wie Respekt, Wertschätzung, Empathie, Kongruenz und Glaubwürdigkeit, die unbewusst wahrgenommen wird, als grundlegende Voraussetzung für eine gute Kommunikation erläutert (2017: 81).

Ausgehend von dieser allgemein gültigen Darlegung kommt demzufolge dem triadischen Kommunikationssystem im allgemein medizinischen Setting als auch im psychotherapeutischen Setting große Bedeutung zu. Denn hierbei geht es nicht mehr um die Interaktion zwischen Arzt und Patient, sondern um eine Triade, die zwischen Arzt-Patient-Dolmetscher besteht. So ist unter Einbeziehung von DolmetscherInnen die Relevanz, die von Baller et al. geschilderte innere Haltung auf alle drei Akteure und die asymmetrischen Machtbeziehungen zwischen den GesprächsteilnehmerInnen, die sich untereinander beeinflussen, herauszugreifen.

Obwohl ForscherInnen den Untersuchungsfokus eher auf den Einsatz und Anforderungen von DolmetscherInnen in Bezug auf asymmetrische Machtverhältnisse, Berufsethik, Rollen- und Aufgabenverteilung (vgl. Pinzker, 2017), Sitzanordnung, Therapieformen und Dolmetschetechniken im

triadischen Setting (vgl. Hanft-Robert et al., 2018) in der psychotherapeutischen Betreuung stellen, wird auch das Dolmetschen in der Traumatherapie unter Berücksichtigung der Flüchtlingszuwanderung diskutiert (vgl. Cagala, 2008; vgl. Uluköylü, 2008; vgl. Pöllabauer, 2012). Laut Uluköylü sind beim Dolmetschen in der Psychotherapie „die Anforderungen an DolmetscherInnen noch höher, als sie es im medizinischen Bereich ohnehin schon sind“ (2008: 176). In Anknüpfung an Uluköylü ist zu unterstreichen, dass insbesondere bei der Psychotherapie mit traumatisierten Flüchtlingen, der Forschungsschwerpunkt auch auf die emotionale Belastung der DolmetscherInnen gelegt wird. Somit stehen neben Anforderungen an sprachlicher-kultureller-fachlicher Kompetenz auch relevante kulturelle Aspekte im Umgang mit Emotionen im Mittelpunkt. Folglich können Emotionen bei der Wertschätzung und Auswertung von Ereignissen und Sachverhalten als Mittel zur Darstellung der Auseinandersetzung mit der Umwelt fungieren und als Erlebnis- und Verhaltensmuster „nicht nur individuelle, sondern zum Teil sogar primär soziale Funktionen erfüllen“ (vgl. Weber, 2000: 139 in Ouden den, 2018: 9). Demzufolge können durch Konfrontation mit emotionalen Inhalten, die verarbeitet werden sollten und belastend auf die DolmetscherInnen wirken, unterschiedliche Gefühlsregungen in Erscheinung treten. Auch Nuc (2008) zählt zu den Anforderungen an DolmetscherInnen im psychotherapeutischen Setting nicht nur die Fähigkeit „zur Empathie und Abgrenzung, sondern auch die Fähigkeit zur Teamarbeit, eine gute psychische Belastbarkeit, Flexibilität, die Fähigkeit zur Reflexion und Relativierung der eigenen Einstellung im Kontakt mit den KlientInnen“ (Nuc, 2008: 256).

Doch vor dem Hintergrund der vorliegenden Erkenntnisse, dass der Dolmetscheneinsatz überwiegend von LaiendolmetscherInnen übernommen wird, werden die oben aufgeführten Anforderungen an DolmetscherInnen, die „*vielfältig und möglicherweise widersprüchlich sind*“ (Wedam, 2015: 186), in diversen Studien thematisiert.

So veranschaulicht die Dipl. Psych. Barbara Adallah-Steinkopff schon 1999 in ihrem Artikel „Psychotherapie bei posttraumatischer Belastungsstörung unter Mitwirkung von Dolmetschern“ ein Behandlungskonzept unter Berücksichtigung kultureller Aspekte. Ergänzend zu dieser Auswertung erstellt sie einen Leitfaden zur effektiven Zusammenarbeit zwischen TherapeutInnen, DolmetscherInnen und PatientInnen zusammen (1999: Anhang).

Insbesondere bei DolmetscherInnen mit Migrationshintergrund, die eventuell selbst unter primäre Traumastörungen leiden, sind Bewältigungsstrategien bei der intensiven Auseinandersetzung mit Emotionen und Problemen der KlientInnen ausschlaggebend. Anke Köllmann führt in ihrer Studie dabei aus, dass einerseits eine direkte Belastung durch die Auslegung der Schilderung traumatisierter Erlebnisse und andererseits eine kumulative Belastung durch die langfristige Arbeit mit traumatisierten KlientInnen erfolgt (vgl. Köllmann 2011: 17). Die Erinnerung an die eigene Flucht-, Gewalt- und Kriegserfahrung können zu Gegenübertragungen führen und somit sind diese „eingewanderten Dolmetscher in mehrerer Hinsicht stärker gefährdet als ihre Kollegen (andere Dolmetscher, aber auch Therapeuten und sonstige Angestellte) ohne Migrationshintergrund“ (Köllmann, 2011: 64). So steht bei Köllmann die Feststellung, dass zur Schulung und Finanzierung von DolmetscherInnen verbindliche Richtlinien erarbeitet werden sollten, weitere Beiträge aus der Dolmetscherperspektive zu erforschen sind, um eine erfolgreiche Therapie hinsichtlich aller beteiligten Akteure zu gewährleisten (vgl. Köllmann, 2011: 80). Somit fällt in einigen Studien die Aufmerksamkeit auf das Phänomen der emotionalen Belastung, die in der Arbeit mit primär traumatisierten KlientInnen mit einhergeht.

Hierzu ist der Beitrag Aleksandra Nuc (2008) hervorzuheben, die sich mit der Dolmetschproblematik im psychotherapeutischen Setting befasst. Hierzu werden anhand der thematisierten Themen in der Literatur versucht im Rahmen von Leitfadeninterviews an 6 DolmetscherInnen herauszufinden, ob theoretische Ansätze auch eine Übereinstimmung zur realen Situation aufweisen. Aus der Bewertung der Ergebnisse bezüglich emotionaler Belastungsmomente führt Nuc aus, dass sich die DolmetscherInnen insbesondere bei tiefer Trauer und Hoffnungslosigkeit der KlientInnen unwohl fühlten. Nuc betont, dass es die Aufgabe der TherapeutInnen sei, die DolmetscherInnen auf die Wirksamkeit der Supervision hinzuweisen, um das Risiko einer emotionalen Überbelastung entgegen zu wirken (vgl. Nuc, 2008: 275).

Auch Julia Pöllabauer (2012) wertet in ihrer Studie, mithilfe von Leitfadeninterviews an 5 DolmetscherInnen, die Relevanz der Stressoren und Coping Strategien im psychotherapeutischen Bereich aus. Aus der Untersuchung geht hervor, dass DolmetscherInnen zu Anfang ihrer beruflichen Tätigkeit Schwierigkeiten haben, mit emotionalen Inhalten, die belastend sind und zu Stressoren führen, umzugehen. Bedeutend ist die Feststellung, dass bei einem Großteil der befragten DolmetscherInnen ähnliche Erfahrungen aus der Vergangenheit das Verarbeiten der emotionalen Inhalte erschwert (vgl. Pöllabauer, 2012: 85). Zudem wurden als Folge negativer Auswirkungen Depressionen, das Übernehmen der Symptomatik der PatientInnen oder das Entstehen eigener psychischer Probleme angegeben (2012: 88).

Christine Fessler und Holger von der Lippe (2013) weisen in ihren Artikel darauf hin, dass Untersuchungen zu diesem Thema generell von Therapeuten, die mit DolmetscherInnen arbeiten, verfasst werden (2013:16). Sie versuchen die Gefühlswelt von 5 DolmetscherInnen ohne berufliche Ausbildung, die in einem psychosozialen Zentrum für Migranten im psychotherapeutischen Setting dolmetschen, in Erfahrung zu bringen. Aus der Bewertung der qualitativen Interviews geht hervor, dass DolmetscherInnen bei sehr stark belastenden traumatischen Schilderungen der KlientInnen über Vergewaltigungserfahrungen und Berichte über Suizidgedanken unter emotionalen Belastungen leiden (2013: 62). Ungeachtet dessen werden keine Bewältigungsmöglichkeiten angeboten. Folglich deuten die Autoren darauf hin, dass ein Erfahrungsaustausch, hinsichtlich der schon entwickelten eigenen Bewältigungsstrategien, unter KollegenInnen sehr hilfreich sein kann (vgl. Fessler und Lippe, 2013). Obwohl das Thema Dolmetschen im psychotherapeutischen Setting bereits häufiger thematisiert wird, besteht auch hier noch ein weitgehendes Forschungsdefizit in Bezug auf das Thema der sekundären Traumatisierung als Berufsrisikofaktor.

Nachfolgend werden einige Studien in der deutschsprachigen Fachliteratur, in Bezug auf die sekundäre Traumatisierung, die in diesem Forschungsbereich oft zitiert werden, resümiert. Elfi Cagala (2008), die sich in ihrer Arbeit mit dem Bereich des Dolmetschens in der Psychotherapie befasst, geht nur oberflächlich auf die Folgen der sekundären Traumatisierung, aus der Perspektive der TherapeutInnen, ein. Zwar verweist sie auf die Prozesse der Übertragung und Gegenübertragung im triadischen Kommunikationssystem, betont jedoch, dass es an interdisziplinären empirischen Studien fehlt, die die Folgen der belastenden Situationen aus der Perspektive der DolmetscherInnen analysieren. Somit wird die Relevanz der interdisziplinären Zusammenarbeit der Disziplinen Dolmetschwissenschaft, Psychotherapieforschung, Medizin, Migrationsforschung etc. ans Licht gebracht (vgl. Cagala, 2008: 246). Auch in dieser Arbeit besteht die Überlegung, dass interdisziplinäre Forschungsergebnisse immer noch ausbleiben.

Uta Wedam (2015) erläutert in ihrem Artikel die Gefahr der sekundären Traumatisierung, bei denen DolmetscherInnen, die durch das Gehörte und dann wieder ausgesprochene traumatischer Situationen einem psychischen Stress ausgesetzt werden. Wedam geht davon aus, dass bei DolmetscherInnen mit ähnlichen Erfahrungserlebnissen der Betroffenen emotionale Reaktionen schneller ausgelöst werden. Das Gefühl bei den DolmetscherInnen, die eigene Traumata schon überwunden zu haben, kann unbewusst zu extremen psychischen Belastungen führen, die dann in Form von Hilflosigkeit, Ärger, Schuld- und Schamgefühle in Erscheinung treten. Demzufolge sind Maßnahmen zu treffen, um einer sekundären Traumatisierung vorzubeugen. Auch Wedam vertritt die Meinung, dass durch Intervision, Supervision oder programmgemäße Schulung der Dolmetscheinsatz grundlegend qualitativer durchgeführt werden kann (vgl. 2015: 187).

Ausgehend von der Tatsache, dass sich die langfristige Arbeit mit traumatisierten KlientInnen auf die psychische Gesundheit auswirkt, untersucht Anja Krinsky (2016) im Rahmen einer explorativ qualitativen Studie, welche Bewältigungsstrategien zur emotionalen Entlastung von berufsbedingtem Stress, seitens der DolmetscherInnen in der Psychotherapie eingesetzt werden. Dabei geht sie auch auf die sekundäre Traumatisierung, die ihrer Meinung nach auch auf DolmetscherInnen zutreffen kann, „die regelmäßig mit traumatisierten KlientInnen arbeiten und mit deren emotionalen Gefühlsausbrüchen und erschütternden Erzählungen konfrontiert sind“ ein (2016: 13). Sie plädiert dafür, dass

Präventionsmaßnahmen nicht nur bei TherapeutInnen, sondern auch bei DolmetscherInnen eingesetzt werden müssen, um sekundäre Traumatisierung und Burnout zu vermeiden (vgl. Krimsky, 2016: 82).

Eine weitere Studie, die den Risikofaktor der sekundären Traumatisierung bei Haupt- und ehrenamtlichen Mitarbeiter in der Arbeit mit traumatisierten Geflüchteten erforscht, ist Fady Guirgis (2019) Studie im Fachbereich Sozialwesen. Unter den Risikogruppen gehören auch Sprach- und KulturmittlerInnen, die laut Guirgis Festlegung mit fast 41 % die zweitgrößte Risikogruppe darstellen (2019: 68).

Modjgan Tawakkuli (2020) analysiert, mithilfe einer systematischen Literaturrecherche, die Auswirkungen der Arbeit mit Geflüchteten auf die psychische Gesundheit von Dolmetschenden. Um den aktuellen Forschungsstand dieser Thematik darzustellen, wurden 24 Publikationen, darunter 19 Studien identifiziert. In diesen Studien wurden, in Bezug auf die psychische Gesundheit, DolmetscherInnen, die im Flüchtlingskontext arbeiten und unterschiedliche oder keine Qualifikation vorweisen, thematisiert. Aus den Ergebnissen ist festzuhalten, dass DolmetscherInnen sowohl negativen und positiven Auswirkungen, unter denen auch das Phänomen der sekundären Traumatisierung gehört, ausgesetzt sind. Anhand der rezipierten Literatur, gezielt auf die sekundäre Traumatisierung bei Dolmetschenden, verweist Tawakkuli auf die Querschnittstudien von Denkinger et al. (2018) und Kindermann et al. (2017). Aus den zitierten Ergebnissen geht hervor, dass bei Kindermann et al. von den 64 befragten DolmetscherInnen zu 21 % unter einer sekundären Traumatisierung und von diesen wiederum zu 6 % unter einer schweren sekundären Traumatisierung leiden. Auch bei Denkingers Ergebnisse weisen DolmetscherInnen einen hohen Wert für eine sekundäre Traumatisierung auf (Tawakkuli, 2020: 34). So betont Tawakkuli, dass die in diesem Zusammenhang untersuchten einzelnen Studien Hinweise darauf geben, dass „Dolmetschende im Vergleich zu anderen Berufsgruppen ähnliche berufsbedingten Auswirkungen auf ihre psychische Gesundheit ausgesetzt sind“ (2020: 39).

Sara Manafirasi (2020) setzt sich in ihrer Untersuchung auf der Basis einer Literaturrecherche und anhand zweier empirischer Studienergebnisse mit der sekundären Traumatisierung in Bezug auf die Arbeit der DolmetscherInnen auseinander. Sie verweist, dass DolmetscherInnen aufgrund belastender Erfahrungsberichte der KlientInnen unterschiedlichen Einflüssen und Belastungen ausgesetzt sind. Sie formuliert, dass auch DolmetscherInnen zur Berufsgruppe der „helfenden Berufe“ integriert werden können und „wenn sie in therapeutischen und beratendem Kontext dolmetschen, sind sie auch täglich mit Leid und Trauer anderer Menschen konfrontiert und daher ebenso wie TherapeutInnen der Gefahr einer Sekundärtraumatisierung ausgesetzt“ (Manafirasi, 2020: 32). Aus den Ergebnissen ihrer Literaturrecherche stellt sie fest, dass eine Übereinstimmung darin besteht, dass DolmetscherInnen auf entsprechendes Wissen über emotionale Unterstützung angewiesen sind.

Evelin Reichel (2021) versucht in ihrer Masterarbeit, mithilfe von Online-Fragebogen und Experteninterviews an 18 DolmetscherInnen im psychotherapeutischen Setting, das Ausmaß der sekundären Traumatisierung im österreichischen Kommunalbereich zu beleuchten. Die Ergebnisse der erhobenen Daten zeigen, dass alle 18 befragten DolmetscherInnen an emotionalen Belastungen leiden. Bei der Bewertung der Aussagen zur Ermittlung der Symptome sekundärer Traumatisierung werden Aussagen wie *„Ich fühlte mich emotional abgestumpft“*, *„Erinnerungen an die Arbeit mit KlientInnen nahmen mich physisch mit“*, *„Mein Herz fing an zu pochen, wenn ich an meine Arbeit mit KlientInnen dachte“* oder *„Ich hatte Konzentrationsprobleme“* als Vermeidungssymptome der sekundären Traumatisierung eingestuft (vgl. Reichel, 2021: 122). Doch aufgrund der beschränkten TeilnehmerInnenzahl verweist Reichel darauf hin, dass aus diesen Ergebnissen keine allgemeingültigen Schlüsse gezogen werden können. In Anbetracht dessen, dass es kaum konkrete Untersuchungen zu diesem Thema gibt, sei auch das Ziel Reichels, die Wichtigkeit der sekundären Traumatisierung bei Kommunaldolmetschern herauszukristallisieren.

In Anbetracht der ausgeführten Untersuchungen besteht auch hier weitgehend Übereinstimmung, dass die Arbeit mit Flüchtlingen bei Dolmetschenden, wie auch aus den Berufsgruppen wie Psychologen, Sozialpädagogen oder HelferInnen in humanitären Hilfsorganisationen, das Risiko einer sekundären Traumatisierung erhöhen kann. Somit „kann aus der Tätigkeit des Dolmetschens eine sekundäre Traumatisierung erfolgen“ (Wedam, 2015: 187).

Relevant ist jedoch, dass Untersuchungen von Wedam, Tawakkuli und Guirgis, aber auch wie schon in den oben aufgeführten türkischsprachigen Studien, interdisziplinär ausgerichtet sind. So betont Pinzker (2017), dass sich insbesondere die Psychotherapie und Translationswissenschaft mit interdisziplinären Theorien und Konzepten zum triadischen Setting auseinandersetzen sollte, denn: "Die Dolmetschvermittelte personenzentrierte Psychotherapie ist als eigenständiges (neu zu definierendes, konzipierendes) Setting aufzufassen, mit ihren eigenen Vor- und Nachteilen (Pinzker, 2017: 68).

Ausgehend von Forschungsergebnissen, dass DolmetscherInnen durch die Konfrontation des Gehörten mit dem Selbsterlebten unter emotionalen Belastungen leiden können, macht sich die Auffassung Pinzkers auch in der vorliegenden Arbeit geltend. Zusammenfassend sei an dieser Stelle angemerkt, dass interdisziplinäre Zusammenarbeit zweifellos noch zu forcieren ist. Es ist zu unterstreichen, dass in der vorliegenden Arbeit der Forschungsstand speziell auf DolmetscherInnen als Risikogruppe für die Entstehung einer sekundären Traumatisierung zu untersuchen ist und demnach die Sichtung der Literatur eingegrenzt wurde.

So ist nicht abzustreiten, dass in der Literatur die Arbeit mit Flüchtlingen ausgiebig durchleuchtet wird, wie im Bereich der Psychotherapieforschung, wie auch vorab angeführten Studien, in Bereichen der Soziologie, Psychologie, Migrationsforschung, Medizin, aber auch vereinzelt in der Dolmetschwissenschaft. Um nun einen Einblick in die türkische Fachliteratur in Bezug auf das Dolmetschen im psychotherapeutischen Setting zu werfen, werden im Folgenden Studien zum Kommunal Dolmetschen im Flüchtlingskontext dokumentiert.

Forschungsstand in der türkischen Fachliteratur

Durch deskriptive Beschreibungen bibliometrischer Analysen ist es möglich, den gegenwärtigen Entwicklungsstand einer bestimmten Disziplin oder Subdisziplin auszuführen (vgl. Grbic und Pöllabauer, 2008: 4). Folglich werden zur Erfassung der wissenschaftlichen Publikationen zum Bereich Kommunal Dolmetschen in der Türkei sowohl die Ergebnisse von bereits vorhandenen bibliometrischen Untersuchungen als auch von ausgewählten Studien, in groben Zügen, der Forschungsstand in der Dolmetschwissenschaft umrissen.

Aus Onur Çaliks (2019) bibliometrische Analyse zu wissenschaftlichen Studien im Bereich des Dolmetschens in der Türkei geht in Bezug auf das Kommunal Dolmetschen hervor, dass im Zeitraum 2008 bis 2018 nur 13,6 % an Masterarbeiten, 12,5 % an Dissertationen und 9,6 % an Artikeln zum Kommunal Dolmetschen verfasst wurden. Çalik deutet in seiner Magisterarbeit darauf hin, dass sich Studien zum Thema Dolmetschen noch in den Anfangsphasen befinden, und dass die Mehrzahl an Studien im Jahre 2018 zu verzeichnen sind (Çalik, 2019: 58). Çalik spricht hierbei von Anforderungen, die im Rahmen der Flüchtlingszuwanderung in Erscheinung getreten sind.

Filiz Şan und Seda Koçlu (2019) gehen in ihrem Aufsatz, auf die in der wissenschaftlichen Forschung behandelten Themen zum Kommunal Dolmetschen deskriptiv ein. Ziel dieser Arbeit ist es, mit Kurzbeschreibungen über die jeweiligen Studien (Masterarbeit /Dissertation), die in der Datenbank des Türkischen Hochschulrats (YÖK) zwischen 2003-2019 verzeichnet sind, einen kurzen Überblick zu verschaffen. Hierzu ist ein Datenkorpus mit 16 Einträgen erstellt worden. Aus den Ergebnissen ist festzuhalten, dass sich davon 6 mit dem Kommunal Dolmetschen im medizinischen Bereich befassen und diese in den letzten 3 Jahren, d. h. zwischen 2017 und 2019 verfasst wurden (vgl. Şan und Koçlu, 2019: 239). Das steigende Forschungsinteresse zu Settings im medizinischen Bereich wird bezüglich, wie auch bei Çalik, der großen Flüchtlingspopulation bewertet.

In Anknüpfung an die oben genannte Arbeit begrenzen Şan und Koçlu (2020) diesmal ihre Untersuchung nicht nur auf Masterarbeiten / Dissertationen, sondern auf Publikationen, die zwischen 2002 und 2019, allgemein zum Themenbereich Kommunal Dolmetschen unter Berücksichtigung verschiedener Einsatzfelder publiziert wurden. Bei den aufgeführten Studien überwiegt mit 10 Publikationen das Setting im medizinischen Bereich. Außerdem wird auch hier wieder, wie bei Çalik, festgelegt, dass der Anstieg an wissenschaftlichen Arbeiten zum Kommunal Dolmetschen ab dem Jahr 2018 einzuordnen ist (Şan und Koçlu, 2020: 804). Sie betonen, dass eine wissenschaftliche Vertiefung in den einzelnen Einsatzbereichen

des Kommunaldolmetschens noch zu konzipieren sei. Weitgehend besteht in den angeführten Untersuchungen eine Übereinstimmung, dass der Bedarf an Dolmetscherdiensten insbesondere nach der Zuwanderung syrischer Flüchtlinge erkannt wurde und demzufolge das Forschungsinteresse sich auf bestimmte Einsatzfelder verlagert.

Auch in Dilek Çalışkans (2021) bibliometrische Untersuchung zu wissenschaftlichen Studien im Bereich der Übersetzung wird auf die langsam fortschreitende Entwicklung im Forschungsstand zum Dolmetschen aufmerksam gemacht. Çalışkans Datenkorpus umfasst insgesamt 814 wissenschaftliche Studien (Masterarbeit /Dissertation) zwischen 1985 und 2020, die zum Thema „Übersetzung“ in der Datenbank des Türkischen Hochschulrats (YÖK) verzeichnet sind. Obwohl eine Vielzahl an Arbeiten verfasst wird, sind nur 17 Studien zum Thema „Dolmetschen“ registriert (Çalışkan, 2021: 97). Unbestritten ist, dass in den ausgeführten Studien ein Konsens über das Defizit im dolmetschwissenschaftlichen Forschungsbereich vorliegt.

Ein Überblick in die entsprechenden Beiträge vermittelt die Relevanz der Dolmetschertätigkeit in kommunalen und gemeinnützigen Institutionen und die damit verbundenen gesellschaftlich - kulturellen und politischen Zusammenhänge. In Anschluss an die oben ausgeführten Ergebnisse muss man davon ausgehen, dass der ansteigende wissenschaftliche Diskurs zum Kommunaldolmetschen, insbesondere in Bezug zum Flüchtlingskontext, auf die große Flüchtlingswelle der letzten Jahre aus Syrien beruht.

Rana Kahramans Dissertation (2010) zählt zu den ersten Studien, die sich mit dem Thema Kommunaldolmetschen und Migration im Asylverfahren in Bezug zum Rollenkonflikt, Berufsbild, Berufsethik und zur Ausbildung von Kommunaldolmetschern auseinandersetzt. Çoşkun Doğan (2017) befasst sich in seiner Dissertation mit der Dolmetschproblematik und Migration in der Provinz Edirne. Laut Doğan wird der Dolmetscheinsatz meist von LaiendolmetscherInnen verübt und somit besteht der Bedarf an ausgebildeten KommunaldolmetscherInnen mit sprachlichen, fachlichen und kulturellen Kompetenzen (2017: 255).

Auch Koçlu bezieht sich in ihrer Magisterarbeit (2019) wie Kahraman auf die Rolle der LaiendolmetscherInnen und die Notwendigkeit der Ausbildung, indem sie Anstöße zur Gestaltung von Vorlesungen zum Thema Kommunaldolmetschen aufführt. Sie beruft sich dabei auf Ergebnisse ihrer empirischen Untersuchung in Hinblick auf die Kernfrage der Dolmetschproblematik und Migration in der Provinz Sakarya.

Aslı Polat Ulaş erläutert in ihrer Dissertation (2021) das Berufsfeld und die Rollenverteilung der KommunaldolmetscherInnen, die im Verein für Solidarität mit Flüchtlingen und Migranten (SGDD-ASAM) arbeiten.

Eine weitere Dissertation im genannten Themenbereich von Özgür B. Erdoğan (2021) veranschaulicht die Situation des Kommunaldolmetschens im Flüchtlingskontext. Hierbei wird die Rolle der DolmetscherInnen, ihre Ausbildung und ihre Beziehung zum Arbeitgeber, sprich gemeinnützige Institution, zu MitarbeiterInnen und Betroffenen, die die angebotenen Dienste in Anspruch nehmen, erläutert. Die vorliegende Untersuchung schließt sich an die oben genannten Überlegungen zur Bedeutung der Ausbildung von KommunaldolmerInnen an. Wichtig ist auch die Feststellung, dass interdisziplinäre Forschungsarbeit im Bereich der Translationswissenschaft einen Beitrag zur Migrationsforschung leisten kann (2021: 206). Unter anderem wird, ohne detaillierte Darlegung, die psychische Belastung und der Bedarf an psychologische Unterstützung für KommunaldolmetscherInnen erwähnt. Ein ausführlicher Diskurs dessen hätte einen wichtigen Beitrag für die hier vorliegende Arbeit aufbringen können.

Zusätzlich zu den aufgeführten Masterarbeiten /Dissertationen wird auch auf einige Aufsätze einzugehen sein, die zum Thema Kommunaldolmetschen im Flüchtlingskontext publiziert wurden. Bei der thematischen Zuordnung ist auf den Aufsatz von Halil I. Balkul (2017) hinzuweisen, der sich relativ früh mit der Problematik der Dienstleistung im Bereich Übersetzung und Dolmetschen für Flüchtlinge in der Türkei auseinandersetzt. Er vertritt die Ansicht, dass eine neue Übersetzungspolitik umgesetzt werden sollte und unterstreicht die Bedeutung der Didaktik/Weiterbildung in diesem Tätigkeitsbereich. Auch Mehtap Aral et al. (2017) erklären auf der Grundlage ihrer empirischen Untersuchung in Bezug auf den Kommunikationsbedarf bei Syrierinnen, dass die Dienstleistung insbesondere im medizinischen Bereich von LaiendolmetscherInnen ausgeführt wird und eine dementsprechende Ausbildung notwendig sei (2017:

642). Demzufolge ist es nicht verwunderlich, dass in den folgenden Jahren, wie auch in den oben resümierten bibliometrischen Untersuchungen festgestellt wurde, sich das Forschungsinteresse auf dem Einsatzfeld der KommundolmetscherInnen im Gesundheitswesen richtet. Übereinstimmung darüber, dass die Kommunikationsproblematik zum größten Teil im medizinischen Bereich vorliegt, ist auch aus dem Artikel von Şan und Koçlu (2018) zu entnehmen. Das Fehlen an professionellen KommundolmetscherInnen führt zu Missverständnissen oder medizinischen Fehlbehandlungen. Demzufolge seien die Themen Didaktik/Berufsqualifikation und das Problem der Beschäftigung von KommundolmetscherInnen intensiv zu diskutieren (2018: 14).

Bemerkt werden sollte, dass auch Aufsätze zum Bedarf an KommundolmetscherInnen in Bezug auf die Flüchtlingssituation, wie vorab betont, von mehreren Autoren aus unterschiedlichen Disziplinen verfasst wurde. Hierzu wäre als Beispiel der Artikel von Turhan et al. (2021) im Fachbereich Gesundheitswesen, die für eine Ausbildung von Kommundolmetschern im medizinischen Bereich plädieren, anzugeben. Angesichts der Tatsache, dass in der vorliegenden Arbeit das Augenmerk auf die psychische Belastung der KommundolmetscherInnen im Flüchtlingskontext in der Dolmetschwissenschaft gerichtet ist, folgt eine Sichtung der Studien im psychotherapeutischen Setting.

Anhand der gewonnenen Ergebnisse von Şan und Koçlu (2020), dass Studien im Bereich zum Kommundolmetschen mit 26 % zum Setting im medizinischen Bereich verfasst wurden, soll nun der Frage nachgegangen werden, inwieweit sich diese mit der sekundären Belastungsstörung bei DolmetscherInnen, im psychotherapeutischen Setting, auseinandersetzen. Demzufolge werden zuvor Forschungsergebnisse aus wissenschaftlichen Studien, die im Rahmen empirischer Untersuchungen den Kommunikationsbedarf mit anderssprachigen PatientInnen im Gesundheitswesen ausarbeiten, herangezogen.

Zu der ersten empirischen Untersuchung zum Einsatzfeld der KommundolmetscherInnen im Gesundheitswesen gehört Şahins (2013) wissenschaftlicher Artikel. Mithilfe leitfadengestützter Interviews an Verantwortliche in der Krankenhausleitung verschiedener Privatkrankenhäuser in Antalya verweist sie daraufhin, dass Neuorientierungen zur Ausbildung von Kommundolmetschern konkretisiert werden müssen (vgl. Şahin, 2013).

Das Thema zur Berufserfahrung und zum Zuständigkeitsbereich der DolmetscherInnen im Krankenhaus wird in der Dissertation von Duygu Duman (2018) ausgiebig diskutiert. Hervorzuheben ist, dass Duman in ihrer Untersuchung Einflussfaktoren von emotionaler Belastung, Sensibilität, Nähe, Empathie, Vertrauen und Selbstbewertung aus der Sicht von 27 DolmetscherInnen analysiert. Bei der Auswertung der Ergebnisse wird unterstrichen, dass zu 11 % der befragten DolmetscherInnen bei traumatischen Ereignissen durch das Mitempfinden unter emotionaler Belastung leiden (2018: 113). Ebenso das Gefühl von Hilflosigkeit und mentaler Stress auch manchmal nach dem Dolmetscheinsatz nicht nachlässt (2018: 123). Somit untermauert Duman, wie auch Ziel dieser Arbeit ist, die Bedeutung der emotionalen Belastung durch die Konfrontation mit traumatischen Erfahrungen, die mithilfe therapeutischer Ansätze zu bewältigen sind (vgl. Duman, 2018: 142).

Bei der Sichtung von Magisterarbeiten, in Bezug auf das Dolmetschen im medizinischen Bereich, wurde festgestellt, dass Forschungsthemen wie das Fehlen einer entsprechenden Ausbildung, der Einsatz von LaiendolmetscherInnen und die damit verbundenen Schwierigkeiten eine angemessene medizinische Versorgung zu ermöglichen, das Aufgaben und Rollenprofil (vgl. M.A. Katar, 2019; vgl. M. A. Toker, 2019; vgl. Koçlu, 2019; vgl. M.A. Erkmen, 2020) Berufsethik und Berufskodex, die Qualität der Dolmetschleistung (vgl. M.A. Şener, 2017) rechtliche Rahmen- und Arbeitsbedingungen und Einsatzbereiche (vgl. M.A. Öztürk, 2015) verfasst wurden. Bei den unterschiedlichen Publikationen ist zuerst auf die Veröffentlichung von Dilek Turan „Dolmetschen im Gesundheitswesen“ [Sağlık Hizmetlerinde Sözlü Çeviri] (2016) hinzuweisen, die sich intensiv mit dem Thema Kommundolmetschen im medizinischen Bereich befasst. In ihrer Veröffentlichung verweist Turan auch auf die emotionale Belastung der DolmetscherInnen (2016:42). Weitere Publikationen in wissenschaftlichen Zeitschriften befassen sich mit dem Thema der asymmetrischen Machtbeziehungen zwischen den GesprächsteilnehmerInnen (vgl. Turan, 2018), dem Einsatz von LaiendolmetscherInnen mit Migrationshintergrund, deren Auswirkungen auf das Dolmetschen und Förderungsmaßnahmen zur

Didaktik/Weiterbildung, zum Berufsprofil und Rollenverteilung (vgl. Erkirtay et al., 2021; vgl. Erkmen und Arkan, 2021; vgl. Kurt et al., 2021). Wie aus den Ausführungen hervorgeht, wird kaum auf die psychische Gesundheit der DolmetscherInnen eingegangen. Infolgedessen werden nun folgende Aufsätze aus dieser Perspektive näher beleuchtet.

In Bezug auf die gegenwärtige Corona-Situation eröffnet die Untersuchung von Şan und Kahraman Duru (2020) in Bezug zu neuen Normen in der Arbeitswelt, aus dem Blickwinkel von DolmetscherInnen im Gesundheitswesen, ein neues Forschungsfeld. Interessant ist die Festlegung, dass von den befragten DolmetscherInnen zu 27,8 % im Normalfall nicht unter psychischen Belastungen leiden, diese jedoch während der Pandemie noch höher d. h. auf 52,8 % einzustufen ist (2020: 835). Folglich werden dementsprechende Maßnahmeforderungen unter Einbezug der neuen Arbeitsverhältnisse gefordert. Auch ist der Artikel von Şener et al. (2021) zu betrachten, die zur effizienten Auswertung emotionaler Gefühlsstimmung bei Kommunal DolmetscherInnen die Sentimentanalyse und Opinion Mining Methode empfehlen. In Anbetracht dessen, dass Kommunal Dolmetscher sowohl im Flüchtlingskontext als auch im medizinischen Bereich ständig psychischen Belastungen ausgesetzt sind, kann mithilfe der automatischen Auswertung der Emotionsgehalt der enthaltenden Äußerungen ohne subjektive Einflüsse der ForscherInnen explizit erläutert werden (vgl. 2021: 180).

Nun endlich wird durch den Beitrag von Şans wissenschaftlichen Artikel (2021) das Forschungsinteresse auf das Dolmetschen in der Psychotherapie gelenkt. Şan geht in ihrem Artikel auf Differenzen zwischen dem Kommunal Dolmetschen und dem Dolmetschen in der Psychotherapie im Flüchtlingskontext ein und verweist auch auf die Konfrontation mit emotionalen Inhalten, die sich negativ auf die psychische Gesundheit der DolmetscherInnen auswirken können (Şan, 2021: 1038). Dabei führt sie psychotherapeutische Behandlungsmethoden aus, erläutert den therapeutischen Prozess in Zusammenhang auf die Rollenverteilung von Therapeut und Dolmetscher und erklärt die Bedeutung der Supervision in Form von Erst- und Nachbesprechungen zur Entlassung von emotionalen Belastungen. Ziel ihrer Arbeit ist es, einen Impuls für weitere Studien und auf die Möglichkeit interdisziplinärer Zusammenarbeit zu geben. Da keine Studie in der Dolmetschwissenschaft konkret zur Dolmetschproblematik in der Psychotherapie ermittelt wurde, ist zu betonen, dass dem Artikel von Şan (2021) eine große Bedeutung beizumessen ist.

Hervorzuheben ist der Befund einer Magisterarbeit aus dem Fachbereich Psychologie von Dilara Hasdemir, die anhand der Literaturrecherche in der Datenbank des Türkischen Hochschulrats (YÖK) mit dem Schlüsselwort „Dolmetschen“ identifiziert wurde. Dilara Hasdemir (2018) versucht in ihrer Pilotstudie, mithilfe leitfadengestützter Interviews an 8 DolmetscherInnen mit Traumahintergrund, die Auswirkungen der Traumafolgen von Flüchtlingen, aus der Perspektive der sekundären Belastungsstörung auf DolmetscherInnen zu analysieren. Die Auswertung der Studie zeigt, dass DolmetscherInnen, die immer noch mit ihren eigenen primären Traumata zu kämpfen haben, durch ihre Arbeit mit Flüchtlingen indirekt traumatisiert werden. Hasdemir führt auf, dass das Deuten anderer Traumata als ständige Erinnerung an eigene traumatische Erfahrungen dient und traumatische Stressreaktionen intensiviert. Sie hebt hervor, dass DolmetscherInnen aufgrund ihrer Arbeit einem Risiko der sekundären Belastungsstörung und die damit verbundenen Folgen von psychischen Gesundheitsproblemen wie Depression ausgesetzt sind (2018: 84). Sie plädiert für eine angemessene Ausbildung, ein klares Berufsbild und gerechte Arbeitsbedingungen. Zudem betont sie die grundlegende Bedeutung des psychischen Wohlbefindens der DolmetscherInnen, die es notwendig macht psychologische Unterstützung anzubieten (2018: 88). So führt Hasdemir weiter aus, wie auch Ziel dieser vorliegenden Arbeit es ist, das Defizit in diesem Forschungsbereich herauszukristallisieren, das die psychologischen Auswirkungen auf DolmetscherInnen ein eher vernachlässigtes Forschungsthema in der Türkei ist und mehr Aufmerksamkeit verdient. Sie bringt unterschiedliche Ansätze zur Ausführung groß angelegter quantitativer Studien vor. Signifikant für diese Studie ist, dass Hasdemirs Untersuchung als einzige Pilotstudie fungiert, deren Ergebnisse den Forschungsansatz Kommunal DolmetscherInnen als Risikogruppe zu bezeichnen, stärkt.

Schlussfolgerung

Die nach 2011 einsetzende Flüchtlingszuwanderung aus Syrien forderte in der Flüchtlingspolitik und auch von unterschiedlichen Organisationen, Instanzen oder Behörden Maßnahmen zur Gewährleistung der humanitären Bedürfnisse und die Sicherheit von Flüchtlingen zu treffen. Folglich kann die Zusammenarbeit von Akteuren aus unterschiedlichen interdisziplinären Forschungsfeldern, bei der Umsetzung und Planung zur humanitären und rechtlichen Verbesserung der Migrationslage, neue Perspektiven zwischen Forschung und Praxis, ins rechte Licht rücken. Das breite Spektrum an Forschungsfragen führt zur Ausarbeitung von interdisziplinär ausgerichteten Studien, die in die Bereiche der Soziologie, Psychologie, Psychotherapieforschung, Gesundheitswissenschaft und Dolmetschwissenschaft entfallen.

Angesichts der besonderen Anforderungen an DolmetscherInnen steht nun seit längerem das Kommundolmetschen im Flüchtlingskontext im Mittelpunkt des wissenschaftlichen Interesses. Diesbezüglich werden in einigen Studien auf die Problematik der Dolmetschleistung von LaiendolmetscherInnen mit Migrationshintergrund hingewiesen, die bei der Psychotherapie mit traumatisierten Flüchtlingen potentielle Konfliktfelder, die durch die Therapiesituation entstehen können, zu durchleuchten. In Angesicht der Tatsache, dass bei einem therapeutischen Prozess der Gemütszustand aller Beteiligten einen wichtigen Aspekt für den Erfolg einer Therapie darstellt, hat sich der Untersuchungsfokus auf die Frage nach der psychischen Gesundheit der DolmetscherInnen verlagert. Zugleich ist die Tatsache, dass DolmetscherInnen mit Migrationshintergrund ähnliche Begleiterscheinung von posttraumatischen Traumafolgen erleben, aber vielleicht noch nicht verarbeitet haben, entscheidend. In Anknüpfung an die wissenschaftlich begründete These, dass, wie die vorab aufgeführten Berufsgruppen sekundäre Traumatisierung vorweisen, konnte anhand der deutschsprachig rezipierten Fachliteratur festgelegt werden, dass das Phänomen der sekundären Traumatisierung bei DolmetscherInnen als Risikofaktor thematisiert wird. Wenngleich sich aus den gewonnenen Ergebnissen der empirischen Studien keine Hypothese mit Anspruch auf Allgemeingültigkeit abzuleiten ist, besteht in den Studien weitgehend Übereinstimmung darin, dass DolmetscherInnen im psychotherapeutischen Setting, wie auch in den ‚helfenden Berufsgruppen‘ einem erhöhten Risiko sekundärer Traumatisierung ausgesetzt sind. Darüber hinaus vermitteln ForscherInnen die Relevanz der Präventionsmaßnahmen nicht nur bei TherapeutInnen, sondern auch bei DolmetscherInnen, um sekundäre Traumatisierung zu vermeiden. Obwohl aus der bereits vorhandenen Literatur wissenschaftliche Annäherungen zum aufgeführten Themenbereich konstituiert werden können, fehlt es noch an empirischen Studien mit größeren Fallzahlen, um Hypothesen zu überprüfen oder falsifizieren. So verweisen ForscherInnen im deutschsprachigen Raum, dass dieses Thema zurzeit zwar erhebliche Beachtung in der Dolmetschwissenschaft findet, hier noch ein weitgehendes Forschungsdefizit in Bezug auf das Thema der sekundären Traumatisierung als Berufsrisikofaktor besteht. Es ist hinzuweisen, dass bei der Auswertung der Studien nur die Ergebnisse zusammengefasst wurden, die sich auf das Forschungsanliegen der vorliegenden Arbeit beziehen.

Es ist nun an dieser Stelle zu betonen, dass in der vorliegenden Arbeit die Überlegung im Mittelpunkt steht, aufzuzeigen, ob wissenschaftliche Studien in der türkischen Fachliteratur, die Tätigkeit der DolmetscherInnen im psychotherapeutischen Setting als Risikogruppe in Betracht ziehen. So liegt bei den, wenn auch wenigen, Beiträgen zum Kommundolmetschen der Fokus auf Settings im allgemein medizinischen Bereich.

Anhand der dazu vorgenommenen Literaturrecherche lässt sich zusammenfassend feststellen, dass die sekundäre Traumatisierung, in der Arbeit mit traumatisierten Betroffenen, in den Berufen wie SozialarbeiterInnen, ErzieherInnen, PsychologInnen, Ehrenamtliche und Hauptamtliche HelferInnen in verschiedenen Forschungsbereichen diskutiert wird. Hervorzuheben ist jedoch, dass die Bedeutung der Dolmetschertätigkeit, auch in den vorab dargelegten Studien, nicht im Verborgenen bleibt, aber nur am Rande thematisiert wird.

Doch im Zuge der Recherche konnte in der türkischen Fachliteratur keine Untersuchung, die sich explizit mit der sekundären Traumatisierung bei DolmetscherInnen im psychotherapeutischen Setting aus dolmetschwissenschaftlicher Perspektive auseinandersetzt, vorgefunden werden. Abschließend kann festgehalten werden, dass sowohl die vorliegende Arbeit als auch die Pilotstudie Hasdemirs, aus dem Fachbereich Psychologie, somit als Basis für weitere interdisziplinär ausgerichtete empirische Studien

innovativ sein kann. Durch den gesellschaftlichen Wandel ändern sich auch die Anforderungen an DolmetscherInnen in unterschiedlichen Einsatzfeldern. Demzufolge können unterschiedliche wissenschaftliche Ansätze je nach Forschungsstand und Problemlösung für das dolmetschwissenschaftliche Forschungsfeld aufschlussreich sein und für die gesellschaftliche Praxis nutzbar gemacht werden. Der Wissensaustausch kann zur Lösung praxisrelevanter Konfliktsituationen führen, die den veränderten Berufsbedarf neu bestimmen und neue Ansätze zur Dolmetschwissenschaft und Ausbildung liefern. Fest steht, dass Analysen zu „Dolmetschen in der Psychiatrie“ zunehmend ein diverseres Forschungsfeld darstellen.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

Literaturverzeichnis

- Abdallah-Steinkopff, B. (1999). Psychotherapie bei posttraumatischer Belastungsstörung unter Mitwirkung von Dolmetschern. *Verhaltenstherapie* 9, 211-220.
- Acar, Z. (2021). *Mülteci ve sığınmacılarla çalışan meslek elemanlarında depresyon düzeyi, stres ve tükenmişlik belirtilerinin psikososyal risk faktörlerinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Andreatta, P., & Unterluggauer, K. (2010). Das Phänomen der sekundären Traumatisierung. In R. Wagner, *Sekundäre Traumatisierung als Berufsrisiko? Konfrontation mit schweren Schicksalen anderer Menschen* (S. 47-60). Magdeburg: Friedrich-Ebert- Stiftung.
- Aral, M., Öncü Yılmaz, T., & Yaman, B. (2017). Suriyeli kadınların dilsel iletişim ihtiyacına çeviri eylemi penceresinden bir bakış. *International Journal of Language2 Education and Teaching*, 5(4), 634-649.
- Aslan, D. (2019). Uluslararası literatürde göç(men) ve mülteci sağlığı ile ilgili hangi konular öne çıkmaktadır? *Sağlık ve Toplum Dergisi*, 29(2), 3-11.
- Balkul, İ. H. (2017). Suriyeli sığınmacılara sağlanan yazılı ve sözlü çeviri hizmetleri: Türkiye örnekleme ve küresel bakış. *International Journal of Language Academy*, 5(4), 102-112.
- Baller, G., & Schaller, B. (2017). *Kommunikation im Krankenhaus: Erfolgreich kommunizieren mit Patienten, Arztkollegen und Klinikpersonal*. Berlin: Springer Verlag.
- Behr, M. (2014). Dolmetschen als Transdisziplin: Zur Forderung nach interdisziplinärer Erforschung der Translation - state of the art in der Dolmetscherwissenschaft. In K. Kunz, E. Teich, & e. a. (Hrsg.), *Caught in the Middle - Language Use and Translation, Festschrift for Erich Steiner on the Occasion of his 60th Birthday* (S. 57-70). Saarbrücken: Universitätsverlag des Saarlandes.
- Cagala, E. (2008). Eine Frage der Menschlichkeit? Psychotherapie traumatisierter Flüchtlinge mit Dolmetscherinnenbeteiligung. N. Gribic, & S. Pöllbauer içinde, *Kommunal Dolmetschen / Community Interpreting: Probleme - Perspektiven - Potenziale* (s. 221-252). Berlin: Frank&Timme Verlag.
- Çalık, O. (2019). *Türkiye'deki sözlü çeviri alandaki akademik çalışmaların konumu: 2008-2018 yılları arasındaki makale kitap ve lisansüstü tez düzeyindeki çalışmaların içerik analizi* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çalışkan, D. (2021). *Türkiye'deki çeviri konulu tezler üzerine bibliyometrik ve tematik bir inceleme (1985-2020)*. Uludağ Üniversitesi: Eğitim Bilimler Enstitüsü.
- Daniels, J. (2007). Eine neuropsychologische Theorie der Sekundären Traumatisierung. *Zeitschrift für Psychotraumatologie, Psychotherapiewissenschaft, Psychologische Medizin - 5* (3), 49-61.
- Demirbaş, H., & Bekaroğlu, E. (2013). Evden uzakta olmak: Sığınmacıların/mültecilerin psikolojik sorunları ve alınacak önlemler. *Kriz Dergisi*, 21, 11-24.
- den Ouden, B. (2018). Dolmetschen und Emotionen: Zum Umgang mit einer besonderen Komponente der mündlich gemittelten Kommunikation. *T21N - Translation in Translation I*. (F. Austerhöhl, V. Bilic, & A. Holderbaum, Redakteure) Trier: Wissenschaftlicher Verlag. Abgerufen am 15. Juni 2022 von <http://www.t21n.com>
- Derin, G. (2020). Trauma ve Göç: Bir gözden geçirme. *Aruklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 5(2), 46-55.
- Doğan, Ç. (2017). *Edirne özelinde düzensiz göçmenlerin tercümanlık boyutunda sorunları ve çözümünde toplum çevirmenliğinin rolü* [Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

- Duman, D. (2018). *Toplum çevirmenliğine yorumbilgisel bir yaklaşım: Sağlık çevirmeni ve öznellik* [Doktora Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erdener, M. (2019). *Afet alanında çalışan profesyonellerin psikolojik dayanıklılık ve ikincil travmatik stres düzeylerinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, Ö. B. (2021). *Çeviri Sosyolojisi Odağında Göç Olgusu ve Güç İlişkileri: Türkiye’de Suriyeli Mültecilerin Toplum Çevirmenleri - Doktora Tezi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkırtay, O. Ş., & Ünal, C. (2021). Toplum çevirmenliğinde fikir madenciliği ve duygu analizi. *Manisa Celal Byar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 168-185.
- Erkmen, A., & Arkan, Y. (2021). *Sağlık kurumlarında sözlü çeviri hizmetinin değerlendirilmesi*. *Turkish Studies-Social*, 16(5), 1775-1797.
- Erkmen, A. (2020). Sağlık çevirmenlerin mevcut durumu ve sağlık kurumlarında sözlü çeviri hizmetinin değerlendirilmesi [Yüksek Lisans Tezi]. Mersin: Mersin Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fessler, C., & von der Lippe, H. (2013). Subjektives Erleben von Dolmetschern im psychotherapeutischen Setting mit Flüchtlingen. *Menschenrechte und Gesundheit/Amnesty- Aktionsnetz Heilberufe, Jg.3*, 7-79.
- Fussenegger, G. (2017). „Das mich das so mitnimmt, hätte ich nie gedacht!“ *Sekundäre Traumatisierung als Berufsrisiko in der Sozialen Arbeit - Bachelorarbeit, Studiengang Sozialarbeit*. St. Gallen: Hochschule für Angewandte Wissenschaften.
- Grbic, N., & Pöllabauer, S. (2008). Forschung zum Community Interpreting im deutschsprachigen Raum: Entwicklungen, Themen und Trends. N. Grbic, & S. Pöllabauer içinde, *Kommunaldolmetschen / Community Interpreting: Probleme - Perspektiven - Potenziale* (s. 3-28). Berlin: Frank&Timme Verlag.
- Guirgis, F. (2019). Ausmaß, Risiko- und Schutzfaktoren einer Sekundären Traumatisierung bei den Haupt- und Ehrenamtlichen in der Arbeit mit traumatisierten Geflüchteten - Bachelorarbeit/Studiengang: Soziale Arbeit. Jena: Ernst-Abbe-Hochschule. Abgerufen am 15. Juni 2022 von www.researchgate.net
- Gündüz, B. (2020). Meslek elemanlarının yaşadıkları ikincil travmatik stres. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1-14.
- Hanft-Robert, S., Römer, M., Morgenroth, O., Redlich, A., & Metzner, F. (2018). Interpreter-Supported Psychotherapy with Refugees and Asylum Seekers: Results of Qualitative Interviews with Psychotherapists and Interpreters on Opportunities and Challenges in the Triad, *Verhaltenstherapie: Praxis-Forschung-Perspektiven*, 28 (2). S. 73-81. Abgerufen am 25. 06 2022 von <http://karger.figshare.com>
- Hasdemir, D. (2018). *Effects of Refugee Trauma On Interpreters: A Qualitative Analyses Of Vicarious Traumatization And Coping - Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Orta Doğu Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Joksimovic, L., Bierwirth, J., & Kruse, J. (2009). Traumatisierte Flüchtlinge in der Psychotherapie. F. A. Muthny, Bermejo, & I.(Hrsg.) içinde, *Interkulturelle Medizin. Laientheorien, Psychomatik und Migrationsfolgen* (s. 105-120). Köln: Deutscher Ärzte Verlag.
- Kabasakal, Z., & Soyulu, Y. (2021). Türkiye’de göç konusunda psikososyal değişkenlerle çalışılan lisansüstü tezlerin incelenmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi - 23 Özel Sayı*, 167-177.
- Kahil, A., & Palabıyıklı, N. R. (2018). İkincil travmatik stres. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(1), 59-70.
- Kahraman, R. (2010). *Göç ve çeviri: İltica başvurularında sözlü çeviri uygulamaları ve toplum çevirmeninin rolü* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Katar, B. (2019). *Dolmetschen im medizinischen Bereich-Eine Fallstudie zu Aufgaben- und Rollenprofile von DolmetscherInnen in der Türkei* [Yüksek Lisans Tezi]. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Koçlu, S. (2019). *Göç ve çeviri ilişkisi bağlamında toplum çevirmenliğine üst bakış: Sakarya örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Köllmann, A. (2011). *Dolmetschen im psychotherapeutischen Setting: Eindrücke aus der Praxis (Interpartes, Band 8)*. München: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag Der Wissenschaften.
- Krimsky, A. (2016). „Und es hat Zeiten gegeben, da war ich einfach ZERRÜTTET“ : *Dolmetschen in der Traumatherapie - Masterarbeit*. Wien: Universität Wien.
- Kurt, M., & Bilginer, H. (2021). Arapça-Türkçe hastane Tercümanları: Kahramanmaraş, Gaziantep, Şanlıurfa, ve Adıyaman illeri üzerine bir durum analizi. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(74), 2396-2414.
- Manafirasi, S. (2020). *Dolmetschen in der Therapie und Beratung mit traumatisierten Flüchtlingen: Schutzmaßnahmen für DolmetscherInnen gegen psychische Belastungen - Masterarbeit*. Wien: Universität Wien.
- Nuc, A. (2008). Wenn Welten aufeinander treffen - Dolmetschen in der Psychotherapie. N. Grbic, & S. Pöllabauer içinde, *Kommunaldolmetschen / Community Interpreting: probleme - Perspektiven - Potenziale* (s. 253-288). Berlin: Frank&Timme Verlag.

- Özen, H. (2018). *Savaş nedeniyle Türkiye'ye göç ederek insani yardım kuruluşlarında çalışan Suriyelilerde travma sonrası stres bozukluğu ve ilişkili etmenler* [Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi, Sağlık Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Pinzker, I. (2017). Dolmetschermittelte Personenzentrierte Psychotherapie mit Flüchtlingen. *E-Journal für biopsychosoziale Dialoge in Psychosomatischer Medizin, Psychotherapie, Supervision und Beratung*. Juni 05, 2022 tarihinde <http://www.resonanzen-journal.org> adresinden alındı
- Polat Ulaş, A. (2021). *Public Service Interpreters Bridging Communication Gaps for Syrian Refugees in the Turkish Context - Doktora Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pöhhacker, F. (2007). *Dolmetschen: Konzeptuelle Grundlagen und deskriptive Untersuchungen*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Pöhhacker, F. (2008). Krankheit, Kultur, Kinder, Kommunikation: Die Nichte als Dolmetscherin. ((AGEM), Dü.) *Die fremden Sprachen, die fremde Kranken: Dolmetschen im medizinischen Kontext - Die Zeitschrift für Medizinethnologie Arbeitsgemeinschaft Ethnomedizin*, 31(2+3), 13-22.
- Pöllabauer, J. (2012). *Emotionaler Stress beim Kommundolmetschen: Sobald ich rausgehe, ist finito? - Diplomarbeit*. Graz: Karl-Franzens- Universität.
- Prunc, E. (2019). *Entwicklungslinien der Translationswissenschaft. Von den Asymmetrien der Sprachen zu den Asymmetrien der Macht*. Berlin: Frank&Timme Verlag.
- Reichel, E. (2021). *Sekundäre Traumatisierung bei DolmetscherInnen - Masterarbeit*. Graz: Karl-Franzens- Universität.
- Sabel, B., & Roschinski, A. (2010). Sekundäre Traumatisierung - Berufsrisiko der Helfer. R. (. Wagner içinde, *Sekundäre Traumatisierung als Berufsrisiko? Konfrontation mit schweren Schicksalen anderer Menschen* (s. 35-46). Magdeburg: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Schütte, P., Frommer, J.-A., Schönfeld, M., & Werner, A. (2020). Flüchtlingsbewegungen 2015/2016 nach Deutschland. Anstöße für transdisziplinäre Zusammenarbeit und Forschung. In M. Gonser, K. Zimmer, N. Mühlhäußer, & D. Gluns (Hrsg.), *Wissensmobilisierung und Transfer in der Fluchtforschung: Kommunikation, Beratung und gemeinsames Forschungshandeln* (S. 177-188). Münster: Waxmann Verlag.
- Slapp, A. (2004). *Community Interpreting in Deutschland. Gegenwärtige Situation und Perspektiven für die Zukunft*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung.
- Şahin, Y. (2013). Die Bedeutung des Kommundolmetschens im Wandel der Zeit. *LITTERA Edebiyat Yazıları - Çeviribilim Özel Bölümü* 32, 179-194.
- Şan, F. (2021). Psikoterapi çevirmenliği: Psikososyal destek hizmetlerinde çevirmenin rolü ve önemi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 1027-1041.
- Şan, F., & Kahraman Duru, R. (2020). COVID 19 koşullarında sağlık çevirmenliği hizmetleri ve toplum çevirmenliğinde “Yeni Normal”i düşünmek. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 816-843.
- Şan, F., & Koçlu, S. (2018). Sakarya'daki mültecilerin iletişim sorunlarının belirlenmesi ve toplum çevirmenliğine olan ihtiyaç. *International Journal of Language Academy*, 6(4), 1-16.
- Şan, F., & Koçlu, S. (2019). Toplum çevirmenliği odağında Türkiye'de yapılan lisansüstü tezlere betimleyici bir üst bakış. M. Z. Can, & F. Şan (Yay. haz.), *Çeviribilimde Güncel Çalışmalar I* içinde (ss. 232-225). Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yayınları.
- Şan, F., & Koçlu, S. (2020). Toplum çevirmenliği alanında Türkiye'de yapılan bilimsel çalışmalar: analiz ve değerlendirme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 780-802.
- Şener Erkirtay, O., & Kınca, Ş. (2021). Comparative analysis of role perceptions and expectations of medical doctors and interpreters in healthcare settings. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 1100-1118.
- Şener, O. (2017). *Healthcare interpreting in Turkey: Role and ethics from a sociological perspective* – [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tawakkuli, M. (2020). *Auswirkungen der Arbeit mit Geflüchteten auf die psychische Gesundheit von Dolmetschenden – eine systematische Literaturanalyse - Bachelorarbeit/Studiengang Gesundheitswissenschaften*. Hamburg: Hochschule für Angewandte Wissenschaften.
- Toker, S. S. (2019). *Evaluation of adaptation training provided by the ministry of health and word health organization: Patient guides within the context of healthcare interpreting training in Turkey*. [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Turan, D. (2016). *Sağlık hizmetlerinde sözlü çeviri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Turan, D. (2018). Sağlık çevirmenliği: Hekim-hasta iletişimi ve hekimin iktidar pozisyonunun değerlendirilmesi üzerine bir çalışma. *Turkish Studies Language/Literature*, 13(20), 751-777.
- Turgut, İ. (2014). *Travma mağduru mülteci ve sığınmacılarla çalışan meslek elemanlarının ruhsal sorunları üzerine karşılaştırma gruplu bir değerlendirme çalışması* [Yüksek Lisans Tezi]. Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Turhan, S., Turan, S. G., & Karakullukçu, S. (2021). Türkiye’de göçmenlere sunulan sağlık hizmetleri için yürütülen iletişim çalışmaları. *Turkish Journal of Public Health*, 19(3), 286-294.
- Uluköylü, S. (2008). "...manchmal streite ich auch." Sprach- und Kulturmittlung für türkische Migrantinnen im medizinischen Bereich. N. Grbiç, & S. Pöllabauer içinde, *Kommunaldolmetschen / Community Interpreting: Probleme - Perspektiven - Potenziale* (s. 173-220). Berlin: Frank&Timme Verlag.
- Uygun, E., & Aker, T. (2019a). Göçle ilişkili ruh sağlığı sorunları. Y. Pekşen, F. Kara, T. M., M. Ertem, & Ö. Boztaş (Yay. Haz.), *Göç ve Sağlık* içinde (ss. 170-177). Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayını.
- Uygun, E., & Aker, T. (2019b). Göçmenlerde sık görülen ruhsal bozukluklar. Y. Pekşen, F. Kara, M. Topbaş, M. Ertem, & Ö. Boztaş (Yay. haz.), *Göç ve Sağlık* içinde (ss. 178-185). Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Wedam, U. (2015). Psychisches Erleben von DolmetscherInnen. In UNHCR-Österreich (Hrsg.), *Trainingshandbuch für DolmetscherInnen im Asylverfahren* (S. 185-191). Linz: Trauner Verlag.
- Yanboluoğlu, Ö. (2019). İkincil travmatik stresin meslek elemanları üzerindeki etkileri: Bir derleme çalışması. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(36), 141-164.
- Yeşil, A. (2021). Ruhsal travma ve göç. I. Sanbek (Yay. haz.), *Güncel Psikoloji Araştırmaları II* içinde (ss. 151-166). Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Zara, A., & İçöz, F. J. (2015). Türkiye’de ruh sağlığı alanında travma mağdurlarıyla çalışanlarda ikincil travmatik stres. *Klinik Psikiyatri Dergisi* - 18, 15-23.

Modern Krizin Edebiyattaki Yansıması Goethe ve Dostoyevski The Reflection of the Modern Crisis in Literature: Goethe and Dostoyevsky

Büşra ESEN*

Öz

Bu çalışma, modernite kavramının yaşattığı krizi edebiyat sosyolojisi alt disiplini özelinde ele almaktadır. Makale edebiyat sanatını araç kılan bir sosyolojik analizi amaçlar. Çalışma, Goethe'nin Faust metni ile Dostoyevski'nin Yeraltından Notlar metninin karşılaştırmalı bir tartışmasını yapmaktadır; böylelikle Goethe ve Dostoyevski'nin iki temel metnine odaklanmaktadır. Çalışmanın temel hedefi edebiyat metinlerinin insanın ve toplumun yaşadığı tüm olaylara ışık tutması itibarıyla, edebi metinlerin sosyolojik boyutunu tartışmaktır. Edebi metinler ile yazıldığı dönem arasında ince bir bağ vardır aynı zamanda metinleri oluşturan yazarlarda dönemin koşullarından etkilenmiş olup, bu koşulları eserlerinde tartışmaktadırlar. Çalışmada Batı edebiyatının iki ünlü yazarının seçilmesinin en önemli sebebi; metinlerinde modern yaşamın ruhsal çok anlamlılığının yansımalarını vurgulamalarıdır. Modern insanın, tinsel bunalımının aktarıldığı bu kitapların anlamlandırılıp yorumlanabilmesi büyük önem arz etmektedir. Modernitenin oluşturduğu krize yönelik yazılan bu kitaplarda, betimlenen modern insanın sadece maddi güçlerle sınırlı olmadığı öne sürülmektedir. Modern insanın aynı zamanda dinsel, sanatsal, politik, moral ve felsefi değerler ile de çevrili olduğu ifade edilmektedir. Bu metinler, modernite ile insanın sadece maddi güçlerle çevrilerek ruhunun yüceltilmesi konusundaki yetersizliğini ortaya çıkarmaktadır. Seçilen eserlerde kahramanların karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunlara karşı olan tutumları, ne hissettikleri ve sorunlardan nasıl etkilendikleri ortaya konulmuştur. Yazınsal kahramanların modernite ile hesaplaşmaları düşünce, söylem ve davranışları aracılığı ile incelenmiştir. Bu makale modernitenin yaşattığı krizi ortaya koyan edebi eserleri sosyolojik analiz amacı ile kaleme alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Modernite, edebiyat, Goethe, Dostoyevski, sosyoloji.

Abstract

This study deals with the crisis caused by the concept of modernity in the sub-discipline of sociology of literature. The article aims at a sociological analysis that makes literary art a tool. The study makes a comparative discussion of Goethe's Faust text and Dostoevsky's Notes from Underground; thus, it focuses on the two main texts of Goethe and Dostoevsky. The main goal of the study is to discuss the sociological dimension of literary texts, as they shed light on all the events experienced by people and society. There is a fine connection between literary texts and the period in which they were written, and at the same time, the writers who composed the texts were affected by the conditions of the period and they discuss these conditions in their works. The most important reason for choosing two famous writers of Western literature in the study; their emphasis on the reflections of the spiritual polysemy of modern life in their texts. It is of great importance that these books, in which the spiritual crisis of modern people are conveyed, can be

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: besen817@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1782-2399

interpreted. In these books, written for the crisis created by modernity, it is argued that the modern man depicted is not limited to material forces. It is stated that modern man is also surrounded by religious, artistic, political, moral and philosophical values. These texts reveal the inadequacy of modernity and human being to sublimate his soul by being surrounded only by material forces. In the selected works, the problems faced by the heroes and their attitudes towards these problems, how they felt and how they were affected by the problems were revealed. The reckoning of literary heroes with modernity has been examined through their thoughts, discourses and behaviors. This article has been written with the aim of sociological analysis of literary works that reveal the crisis of modernity.

Keywords: Modernity, literature, Goethe, Dostoevsky, sociology.

Giriş

İnsanı anlamının ve dünyasını anlamlandırmanın en doğru yollarından biri edebiyat metinleridir. İnsanın doğasını, psikolojik ve fiziki yönlerini bir nakış gibi işleyen ve ondan sanat eseri meydana getiren şairler, edebiyatçılar ve filozoflar bizleri derinden etkiler. Bu etkilemenin nedeni insanın ruhunun derinliklerini sarsıcı bir şekilde gözler önüne serebilme yetenekleridir. Çünkü sanatçı eserini meydana getirirken içinde bulunduğu toplumun koşullarından etkilenir ve aynı zamanda toplumu da etkileyebilme, yön verebilme gücü vardır. Escarpit, “*edebiyat ürününü keşfetmek için en az bin yol vardır*” (1992, s. 7) der. Bununla vurgulamak istediği düşünce, edebiyat ürünlerinin son derece karmaşık bir aygıtla bir değişim devresini oluşturduğudur. Edebiyat ürünlerinin karmaşık bir aygıt olarak ifade edilmesinin temel nedeni Escarpit’e göre; sanatı, teknolojiyi ve ticareti içine alan bir topluluğu kapsamasıdır. Bu nedenle bir değişim devresinin tüm noktalarında tinselliğin derinlikleri, moral ve felsefi yorum sorunları, psikolojik gücü, edebi eserlerdeki estetik, dil ve teknik sorunları ayrıca bir okuyucunun içinde bulunduğu cemaatin tarihsel, politik, toplumsal hatta ekonomik sorunları yer alır. Edebiyat ürünlerini incelediğimiz zaman onların yazarları ve okuyucularını genel bir ifade ile söyleyecek olursak sanat yaratıcılarını ve okuyucu kitlesini kapsadığını (Escarpit, 1992, s. 7) ifade edebiliriz.

Yukarıdaki girizgâhtan da anlaşıldığı üzere, edebiyat ve toplumsal yapılar arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Edebiyat eserlerinin meydana getirilme süreci içerisinde etkin olarak rol oynayan; örf, adet, gelenekler ve siyasi rejimle olan ilişkisi vb. gibi yapı taşları aynı zamanda sosyoloji alanının da yapı taşlarıdır. Ayrıca edebiyatın, toplumsal kurumları ve olguları ne ölçüde etkilediği de sosyolojinin (Tepe, 2019, s. 22) dikkatini çekmiştir. Sanat ve toplum arasındaki ilişkiyi değerlendiren düşünürlerden biri de Jean Marie Guyau’dır. Onun düşüncesine baktığımız zaman sanat ve edebiyat, insanın ait olduğu cemaat içerisindeki sosyalleşme seviyesinin en yükseğidir ve aynı zamanda dayanışmayı sağlayan, toplumda estetik coşkular uyandıran bir olguyu (Tepe, 2019, s. 24) ifade eder. Bu düşünceden hareket ile toplum ve sanatın birbirlerini etkileri altında aldıklarını iddia etmek mümkündür çünkü bir toplum sanat eserinin meydana gelme sürecinde etkili olduğu kadar, bir sanat eseri de topluma yön vermede etkilidir.

Sanat eserine baktığımız zaman hayatı kopya ettiğini ileri sürebiliriz çünkü sanat olayları da tıpkı toplumsal olaylar gibi belirli nedenlerden meydana gelir. Eserleri incelediğimiz zaman onların bir rastlantı sonucu meydana gelmediklerini sanatçıların, ülkelerinin iklimini, fiziksel, politik ve sosyal şartlarını üzerlerinde taşıdıklarını fark edebiliriz. Bundan dolayı sanatçının da içinde yer aldığı cemaatin doğal ve toplumsal çevrenin büyük ölçüde etkisi altında kalmaktadır (Yazıcı, 1991, s. 4). Plehanov’a göre, edebiyat ve sanat, toplum ile sosyal hayatı yansıtan bir ayna (1967, s. 176) niteliğindedir. Sanatçı eseri ile adeta dünyaya bir ayna tutmaktadır. Sanat eserine baktığımız zaman gördüğümüz şeyler; doğadır, insandır, hayattır (Moran, 2002, s. 17). Berna Moran bu düşüncelyi şu örnekle destekler:

Platon’un Devlet diyalogunda Sokrates, Glaukon’a ressamın yaptığı işi anlatmaya çalışırken “İstersen bir ayna al eline, dört bir yana tut. Bir anda yaptın gitti güneşi, yıldızları, dünyayı, kendini, evin bütün eşyasını, bitkileri, bütün canlı varlıkları” diyerek, ressamın yaptığı işin dünyaya bir ayna tutmak olduğunu söyler ve biraz aşağıda şairin de ressamında farklı olmadığını belirtir: “Tragedya şairinin de yaptığı bu değil mi? Benzetme değil mi onun yaptığı da? (Moran, 2002, s. 17)

Yukarıdaki alıntının da betimlediği üzere bir sanat eserinin aynaya benzediğini ileri sürmek sadece resim sanatı söz konusu olduğunda değil; Sokrates'in ifade ettiği gibi şairin yaptığı da bir yansıtmayı ortaya koymaktır. Bu düşünceyi Yunan şairi Simonides'in "Resim sessiz bir şiir, şiir konuşan bir resimdir" sözü de, destekler niteliktedir. On sekizinci yüzyıla geldiğimizde ayna metaforunu Dr. Johnson'un edebiyat için kullandığını görmekteyiz. Aynı zamanda Shakespeare'i överken, okura hayatı doğrulukla yansıtan bir ayna tuttuğunu söylediğini ifade edebiliriz. Günümüze geldiğimiz zaman karşımıza çıkan örneklerle baktığımızda Stendhal'ın, Kırmızı ve Siyah eseri dikkat çeker. Stendhal burada romanı aynaya benzetir: "Yol boyunca gezdirilen bir aynadır roman" (Moran, 2002, s. 18) Sanat eserinde topluma ve insanlara yansıtılan durum hayatın içinden gerçek olgu ve durumlardır. Bundan dolayı yansıtılan bu gerçeklik insanlar için önem taşır. Sanatçı aynı zamanda sadece sosyal gerçekliği yansıtmaz bunu açıklar ve yargılarda bulunur (Moran, 2002, s. 41). Bu kontekste sanatçı topluma yön verebilme gücüne de sahiptir. Ayrıca toplumda gerçekleşen olayları anlamak için dönemin edebi eserlerini inceleyebiliriz. Sanat eserlerinin bu noktada önemli bir konuma sahip olduklarını belirtebiliriz ve sahip oldukları bu konum ile sosyolojiye önemli veriler sunduklarını ya da olan verileri kesinleştirdiklerini ifade edebiliriz. Bu nedenle sanat eserleri sadece estetik bir değer taşımakla kalmazlar buna ek olarak meydana geldikleri dönemin ve içinde buldukları toplumun tüm yönlerini gerçekçi bir bakış açısıyla ayna gibi yansıtmaktadır. Tamda bu noktada edebiyat incelemeleri önemli bir yere sahip olmaktadır çünkü bir toplum hakkında onların yaşayış biçimi, moral ve felsefi anlayışı, dönemin sosyo ekonomik yapısı hakkında bize veriler sunar (Bağmancı, 2019, s. 1). Sosyoloji de bu verilerden sonuçlar çıkarıp toplum hakkında yorum yapabilir.

Sosyolojik eleştiri içerisindeki çalışmaları incelediğimiz zaman edebiyatın tek başına varlığını ortaya koymadığını, onun toplum içinde oluştuğunu ve toplumun bir ifadesini sunduğunu fark edebiliriz çünkü eserler bir rastlantı sonucu meydana gelmemişlerdir ya da destansı bir var oluş süreçleri yoktur bir anda hiçlikten oluşmamışlardır. Bu eserleri meydana getiren sanatçıları ve bu sanatçıların sahip oldukları duygu, düşünce ve politik görüşleri vardır aynı zamanda meydana geldikleri ülkelerinin iklimi, fiziksel, politik ve sosyal koşulları tarafından belirlenmişlerdir dolayısıyla kendi başlarına meydana gelmemişlerdir (Moran, 2002, s. 83-84). Sosyolojinin ve edebiyatın bu noktadaki karşılıklı olan bağından edebiyat sosyolojisi, sosyoloji içerisinde bir alt disiplin olarak yerini almıştır. Edebiyat sosyolojisinin bir temelini oluşturabilmek için öncelikli olarak edebiyatın ve sosyolojinin ayrı ayrı incelenmesi gerekir. Bu incelemenin sonunda ikisinin ortak kaynaklarının altı çizilir ancak her ikisinin farklılaştığı nokta ise yapılarından kaynaklanmaktadır. Edebiyat bir sanat dalı içerisinde yer alırken, sosyoloji kendi başına bir bilim dalıdır.

Edebiyat sosyolojisi (*Literatursoziologie*) veya sosyolojik edebiyat bilimi (*soziologische Literaturwissenschaft*) edebiyatın oluşum sürecini incelemektedir. Bu süreç içerisinde edebiyata dair her şeyi, ekonomik ve toplumsal koşulları inceler. Ayrıca metni kaleme alan yazarın sahip olduğu politik görüşü, dünyaya karşı bakış açısını, insanları anlama ve anlamlandırma çabası, eğitim durumunu, dönemin moda eğilimlerine karşı olan tutumunu, toplum içindeki statüsü ve ekonomik durumunu analiz eder ve halka, diğer yazarlara, sonraki nesillere, ülke sınırları dışındaki karşılıklı etkileşimlerini ifade eder (Cuma, 2009, s. 84).

Bu nedenle Todorov, bir toplumu analiz ederken farklı kaynaklardan, belgelerden, arşiv çalışmalarından yardım alınırken bunların yanında edebi metinlerden de faydalanılabileceğini belirtir (Todorov, 2014, s. 51) çünkü roman metinleri hayatı bir akış içinde tüm gerçekliği ile bir ayna gibi yansıtır. Ancak gerçeklik ile edebi eser arasında mutlak bir ilişkinin olmadığı noktası da tabii ki göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle temkinli davranılmalı ve metinlerin toplumsal hayatı "yansıttığı" kadar, bu hayatın tamamen karşıtı olan durumları da yansıtabileceği unutulmamalıdır. Edebiyatın öznel bir yönü vardır çünkü kurguya dayanmaktadır. Ancak doğrunun farklı bir perspektiften ifade edilmesi olarak kurgusalılığı ele alabiliriz çünkü dünyanın varoluşsal gerçekliği bir noktada sanat aracılığı ile gerçekleşir. Yazar, metin içerisindeki kahramanları kendisi ya da başkaları ile olan kurgusal bir ortam içerisinde sunar. Sosyoloji de bu doğrultuda insanların etkileşimlerini analiz eder (Cuma, 2009, s. 92-93).

Dünya edebiyatına baktığımızda, romanlarının bir nevi sosyoloji ürünü olarak görüldüğü Balzac karşımıza çıkacaktır. Balzac, döneminin büyük filozofu, dünya romanının kaderini belirleyen kişidir. Yazdığı romanlar toplumun gerçekliğini ifade etmekle kalmaz aynı zamanda psikolojik yönünü de ifade eder. İnsanların anlam dünyalarını da yansıtır. Bir yönüyle mistik bir yapıyı ifade ederken diğer yanda

iradeyi vurgular. On dokuzuncu yüzyılın toplumunu tüm hakikat ve hayalleri ile betimlemeyi başarmıştır. Bu nedenledir ki Balzac'ı sosyolojinin kurucularından sayarlar (Meriç, 2016, s. 338).

İnsan varoluşu zaman tarafından kurulduğu kadar dil tarafından da kurulmuştur. Heidegger'e göre dil salt bir iletişim aracı, "fikirleri" ifade etmeye yarayan tali bir aygıt değildir: Dil insan yaşamının hareket ettiği boyutun ta kendisi, dünyayı oluşturan şeydir. Sadece dil olan yerde, insana özgü anlamda "dünya" var olabilir. Heidegger dili, öncelikli olarak söyleyebileceğimiz şeyler düzeyinde düşünmez: Dilin, insanların katıldığı ve ancak ona katılmakla insan olabildikleri kendine ait bir varlığı vardır. Dil, her zaman öznenen önce var olur, özne tam da dil alanı içinde gelişir; dil, doğru bilgiler iletme aracı olması anlamından ziyade, gerçekliğin kendi "gizini açtığı" kendini bizim düşüncemize sunduğu yer olması anlamında "hakikat"i içerir. (Eagleton, 2014, s. 77)

Yukarıdaki alıntı sosyoloji ve edebiyatın ortak noktasının dil olduğunu gösterir. Toplum ve edebiyatın arasındaki ilişkiyi ortaya koyan temel araç metnin dilidir. İnsanların sosyalleşme süresindeki iletişim kurabilmelerini sağlayan merkezi unsur ise dildir. Türk edebiyatına yöneldiğimizde önemli bir yere sahip olan Cemil Meriç'in aynı zamanda sosyoloji alanında da önemli bir statüsü vardır. Meriç, her edebi eserin tek başına toplumla oluşturduğu bir bağ olduğunu ileri sürer çünkü her eser bireyin içinde bulunduğu cemaatin bir parçası olarak ortaya koyduğu toplumsal bir ürün olduğunu aynı zamanda da sosyal bir olay olduğunu belirtir. Bu kontekste edebi esere sosyolojik ruhu işleyen toplumun bir parçası olan yazar ve toplumun sosyalleşme ve iletişim aracı olan dildir (Bağmancı, 2019, s. 24).

Peki edebi metinleri sosyoloji ve tarih kontekstinde ele aldığımızda birincil kaynak olarak niteleyebilir miyiz? Edebi eserler kurgusal yapılarından dolayı birincil kaynak olarak nitelendirilemeseler bile ortaya konulan bulguları desteklemede ve çeşitlendirmede aynı zamanda onlara farklı perspektiften bakılmasında ve belgelerden kalan boşlukları tamamlamada fayda sağlayarak yeni yorum olanakları oluşturmada önemli bir role sahiptir. Bu rolünden dolayı da sosyoloji ve tarih, edebiyat eserlerinden bir durumu analiz ederken faydalanabilmektedir (Bağmancı, 2019, s. 30). Edebi eserler, soyut bir durum olarak değerlendirilemez çünkü toplumdaki ya da kurumlardan bağımsız olarak meydana gelmezler (Yazıcı, 1991, s. 15). Edebiyat eserleri ve toplum, toplumsal kurumlar arasında bir bağ vardır ve bu karşılıklıdır. Parla, bu durumu ifade etmek için edebiyat yapıları ile sosyo-ekonomik yaşamın yapısal olarak benzer olduğunu ve bu benzerlikler sonucu olarak meydana gelmiş yazma biçimleri (Parla, 2015, s. 39) olduğunu ileri sürer.

Peki sanatçının rolü bu durumda ne olacaktır? Sanatçı, yaşadığı dönemin hayat tarzının ve zihniyetinin bir tercümanıdır. Belirli kalıplar içerisinde çevresinin kendi kişiliği üzerinde yarattığı etkileri şekillendirerek topluma yansıtmaktadır. Hatta sanatkar; meydana getirdiği eser ile geleceğe seslenen kişidir. Toplumsal hayatın temsilcileri ya da sembollerinin edebi kişilikler olduğunu ifade edebiliriz. Sanatkarlar belirli noktalardan gelen ışıkları bir merkezde toplayıp çeşitli bileşimlerden geçirerek topluma yansıtan odak noktalarıdır. Bu nedenle sanatçıları incelerken aynı zamanda sosyolojik bir veri elde etmiş oluruz (Yazıcı, 1991, s. 15). Dostoyevski, Goethe gibi yazarlar, ait oldukları toplumu ve toplumun sorunlarını, toplumsal normları, yaşanan değişimleri de gözlemleyerek incelemiş, olguları yorumlamış ve bunları eserlerinde vurgulamışlardır. Bu çalışma içerisinde edebiyatın, yaşanan toplumsal olaylara yakınlığı ile edebiyat sosyoloji bağlamında seçilen edebiyat eserlerinin analizi ve modernitenin krizi ele alınmıştır. Çalışmamız tinsel çöküş içerisinde yer alan modern insanın içerisinde bulunduğu durumu tasvir ve tenkit ettiği için önemlidir. Çalışmanın birinci bölümünde modern, modernite, modernizm ve modernleşme kavramları ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde Goethe'nin *Faust* metni ile modernitenin krizi detaylarıyla ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Dostoyevski'nin fikirleri ve *Yeraltından Notlar* eserinde modernitenin sebep olduğu sorunlar tartışılmıştır. Bu metin içerisinde seçtiğimiz iki romanı analiz ederken sosyal bilimlerde çok kullanılan doküman analizi yöntem olarak belirlenmiştir. Sonuç bölümünde ise yapılan karşılaştırmalar ve elde edilen bulgular tartışılarak vurgulanmıştır.

Modernite Üzerine

“Kafesin biri, bir kuş aramaya çıktı.”
Franz Kafka¹

Anthony Giddens, sosyolojinin kendisini modernitenin bilimi olarak takdim ettiğini belirtir. Bu nedenle de çağımızın sosyologlarının ve Giddens’in da belirttiği gibi sosyoloji modernitenin bilimi ise modernitenin kritiklerinin de bilimi olmalıdır çünkü modernite kritiklerinin, moderniteden bağımsız olduğu ileri sürülemez (Güngörmez, 2014, s. 19). Ayrıca modernite kavramı rasyonalite kavramı ile aynı anlamdadır. Peki toplumsal rasyonalitenin sorunları bizi nereye götürür? Tabii ki de rasyonalizasyon olarak moderniteye bizleri götürür. Rasyonalite kavramı çağdaş toplumsal düşünce içerisinde önemli kavramlardan birisidir çünkü modernite sorunu içerisinde yeni bir anlam kapısı bu kavram ile aralanır. Bu anlamda rasyonalitenin tarihsel ve toplumsal kontekstine bakılarak yapılan analizlerle anlaşılabilir (Çiğdem, 1997, s. 11).

Literatür içerisinde yer alan modernite ile birlikte, modern, modernleşme ve modernizm kavramları da tartışılmaktadır. Peki modern nedir? Modern kavramı, İngilizce’ye Fransızca “*moderne*” kavramından geçmiştir. Kelimenin Latin kök anlamı, ‘hemen şimdi’ anlamına gelen *modo* ve yine aynı dil içerisinde yer alan *modernus* kelimesinden türemiştir. Modern kelimesinin Türkçe’de yer alan karşılığı ise şuan içinde bulunulan zaman dilimini ifade etmek amacıyla çağdaş, asrî, çağcıl anlamında kullanılmıştır. Kavramın anlamına baktığımız zaman içinde her çağ için bir şimdilik ya da zamanelik durumu taşımakta olduğunu belirtebiliriz. Modern olan şeyden, geçmişle bağıni kestiğiniz anda ifade edilen aslında bir zaman olgusudur. Geçmiş ve şimdi arasındaki ayrımı tarih içerisinde ilk olarak Habermas dile getirmiş. Habermas modern kavramının ilk defa 5. yüzyılda Romalı ve Pagan geçmişten ayırabilmek için ve Hristiyan dönemi ifade etmek amacıyla Latin kök anlamı olan *modernus* şekli ile kullanılmış olduğunu belirtir. Modern kelimesi içeriği değişmiş olsa da kullanıldığı her zaman eskiden yeniye doğru bir geçişin sonucunu ifade etmiştir. Ayrıca antik çağ ile kendisi arasında bir ilişki kuran dönemlerin bilincini (Şimşek, 2014, s. 4-5) dile getirir.

Modern dönemin en önemli özelliği, iki farklı entelektüel başlangıcın sonucu olmasıdır. Bunlardan ilki Rönesans hümanistlerinin dönemidir. En belirgin özelliği ise akla uygunluk ve dini hoşgörü kültürünün oluşmasıdır. Bu dönem refah düzeyinin yüksek olduğu Erasmus’tan sonra şekillenmiştir. İkincisi ise tüm dinlere karşı tarafsız bir konumdan rasyonel deliller ortaya koyan Descartes ile on yedinci yüzyıldır. Bu dönem yaşanan ekonomik kriz ile dinin kılıca sarıldığı zamandır çünkü Rönesans hümanistlerinin dini hoşgörüsü bir başarısızlık olarak görülmüştür. Modernitenin en erken başlangıç tarihinin on yedinci yüzyıl olduğu tarihçiler tarafından ifade edilir. Ayrıca modernite, ortaçağın batıl ve teolojik etkisinden uzak rasyonel düşünce tarzının hakim olduğu ve Galileo, Descartes gibi rasyonel deliller ile düşünce tarzlarını ortaya koyan entelektüellerin eseri olarak görülmüştür (Toulmin, 2002, s. 116).

Modernite nedir sorusunun cevabı ise modernitenin bir süreç olduğudur. Modernite bir süreci ifade eder. Batının kendi dinamikleri ile kendiliğinden ortaçağdan ve ortaçağ düşüncesinden farklılaşmasını ve kopuşunu ifade eden bir süreçtir. Bu sürecin hem felsefi bir geçmişi hem de sosyolojik bir geçmişi olduğu söz konusudur. Peki modernite nereden gelmektedir? Modernitenin kendiliğinden ortaya çıktığı yer Batı’dır. Fakat moderniteyi herhangi bir coğrafi bölge ile adreslendirmedeki kolaylık başlangıcını tarihlendirmede aynı şekilde olmaz. Modernite’nin başlangıcı için birçok teori ileri sürülmüştür. Modernite’nin oluşum süreci kimileri için 1436 yılıyla Gutenberg’in oynar matbaayı icadıyla; kimileri için ise 1520 yılıyla ve Luther’in kilise otoritelerine isyanıyla başlar. Bir diğer grup ise bu oluşum sürecini 1648 yılı ve Otuz Yıl Savaşları’nın sona ermesiyle başlatırken bazıları ise 1776 Amerikan ya da 1789 Fransız Devrimi’yle tarihler. Fakat bakıldığı zaman birçok insan modern dönemi 1895’te Freud’un *Rüyaların Yorumu*’nun yayınlanması ve güzel sanatlarla, edebiyatta modernizmin doğuşuyla başladığını söyler (Toulmin, 2002, s. 13). Bu nedenle modernitenin başlangıç tarihi hakkında net bir şey ifade edebilmek oldukça güçtür.

Marshall Berman, modernliğin tarihini üç evreye ayırdığını belirtir. İlk evre 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın başına kadar olan dönemdir. Burada insanlar modernliği ve modern yaşamı deneyimlemeye ve

¹ Kafka, F. (1998). *Aforizmalar* (O. Çakmakçı, Çev.). İstanbul: Altıkırkbeş Yayın

algılamaya yeni başlamışlardır. Bu nedenle karşılaştıkları şeyi henüz idrak edememişlerdir. Berman, ikinci evre olarak 1790'ların devrimci dalgasını işaret eder. Fransız Devrimi ve onun büyük çapta başlattığı etkileri ile modern bir halk, bir anda ve dramatik bir şekilde oluşturulur. Üçüncü ve son evre olan 20. Yüzyılında modernleşme süreci neredeyse tüm dünyayı etkisi altına alıp, yayılmıştır. Bu dönem içerisinde sanat ve düşünce alanında gelişmekte olan modernist dünya kültürünün göz alıcı örneklerini ve başarılarını görürüz (Berman, 2014, s. 29). Berman'ın düşüncesine ek olarak Parsons ise modernitenin oluşum sürecini Amerika toplumundan uyarlanma ve modern sistemin ortaya çıkışı olarak yorumlar. Parsons da Berman'ın modernliğin tarihini açıkladığı üç evreye benzer bir çizgi öne sürer. Parsons için üç devrim süreci modernliğin tarihini oluşturur. Siyasal olarak Fransız Devrimi, iktisadi olarak Sanayi Devrimi ve sınıf yapıları ile toplumsal tabakaları değiştirerek modern sistemin gereksindiği bireyi meydana getiren eğitim devrimi (Parsons'dan aktaran Çiğdem, 1997, s. 69) olduğunu ileri sürer.

Modernleşme kavramı, en genel anlamda Batılılaşma çabasına verilen isimdir. Modernleşme süreci içerisinde Batı dışı toplumların modernite sürecini model olarak Batılı gibi olma çabalarıdır fakat bu çaba modernleşmeyi tartışmalı kılar. Çünkü Batı kendi içinde hümanizm, rönesans, reform, rasyonalizm ve tanrının ölümü gibi süreçleri tecrübe etmiştir. Batı dışı toplumlar ise bu süreçleri tecrübe etmiş gibi eylemde bulunurlar. Modernizm; kavramı ise çoğu zaman modernitenin ideolojik bir bakış açısı olarak yanlış bir ifadesi olarak kullanılır. Modernizm, modernite dediğimiz sürecin eksiklerini ortaya koymak üzere ileri sürülen bir düşünce akımıdır. Bu akım on dokuzuncu yüzyıl içerisinde meydana gelen sanatsal, felsefi ve toplumsal olarak meydana gelen yeni gelişmeleri eskilerin yerine koyma hareketi olarak ifade edilebilir. Modernizm kavramı aydınlanma süreci ile birlikte düşünce yapısının gelişmesi kontekstinde daha seküler, hümanist, rasyonel, ilerlemeci ve bilimi merkeze alan bir görüş (Şimşek, 2014, s. 14) olarak ifade edilebilir.

Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* metninde Marx'ın modern olmayı şu sözleri; "*katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği*" bir dönemin parçası olmak ile açıkladığını ifade edebiliriz (Berman, 2014, s. 27). Max Weber ise rasyonalizasyon süreci ile modern olmayı ifade eder. Weber için bu durum modernitenin bir süreç olarak algılanması ile ilgidir. Bu nokta da Weber'in rasyonalizasyon, dini modernite ve modernitenin kurumsal olarak gelişmesi için yaptığı çalışmaları ile belirginleşir (Çiğdem; 1997, s. 13). Max Weber, 1904'te kaleme aldığı *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* adlı eserinde nihai önem taşıyan "modern ekonomik düzenin muazzam kozmosu" tümüyle "bir demir kafes" gibi görüldüğünü ileri sürer. Bu demir kafes, içerisine doğan tüm bireylerin hayatlarını belirler. Kapitalist, kuralcı ve bürokratik olan bu yapıya bireyler karşı konulmaz bir şekilde entegre olurlar. Weber, için modern toplum sadece bir kafes olarak kalmaz. Bu kafesin içerisinde yer alan bireyleri katı düzeniyle biçimlendirir. Bu düzen içerisinde bireylerin kalbi, ruhu, cinsel ya da kişisel kimliği hatta ileri giderek şunu ifade edebiliriz varlığı bile olmayan varlıklardır (Berman, 2014, s. 44-45). Modern toplum bir kafesin içerisine yerleştirdiği bireyi tüm değerlerinden yoksunlaştırır.

Geçmişle bağları kopartılmış ve tüm değerlerinden arınmış bir birey olan modern toplumun insanı, gündelik hayat içerisinde tek başına ve yalnız bir şekilde yaşamını sürdürür. Lefebvre modern insanın bu yaşamını şu ünlü sözüyle açıklar: "*İnsan ya gündelik olacak ya da artık var olmayacaktır*" (Lefebvre'den aktaran Şimşek, 2014, s. 35). Modern gündelik yaşam içerisinde bireyin hayatı, teknolojik ve bürokratik düzen içinde bir rutin içerisinde geçer ve bireysel varoluşunu kaybeder. Yaşamı yirmi dört saatlik bir zaman dilimi içerisinde sınırlı ve sıkışmış bir şekilde devam eder. (Şimşek, 2014, s. 35-36) Bu noktada birey, sınırlı ve sıkışmış hayatına edebi eser ile bir pencere açar ve farklı bir soluk getirir. Edebi eserler ile toplum arasındaki bağ, meydana getirilen eserlerin konusu ve biçiminin toplumun belli eğilimleriyle şekillenmesi ile oluşur. Aynı zamanda bu bağ edebi eserlerin özünde yer alan okurlar üzerinde oluşturdukları etki etme özelliği ve zamanla toplumu yönlendirebilme özelliği ile kurulur. (Aytaç, 1999, s. 129) Bu durumda edebiyat metninin içeriğini de insan hayatının değer ölçütleri belirleyebilir. Ahlak, özgürlük, insanlık, eşitlik vb. gibi değerler; siyaset ve tarih felsefesi kuramlarından edebiyat metnlerine aktarılmış (Aytaç, 1999, s. 167) değerlerdir.

Güngörmez, modernitenin krizine işaret eden temel soruyu sorar: "Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik idealleriyle başlayan ve bilimi hakiki mürşit olarak kabul eden modernite yahut Aydınlanma nasıl oldu da nihilizm, teknolojik totalitarizm, kitlesele imha ve topyekûn savaşa neticelendi?" (2014, s. 14). İnsan aklının ve özgürlüğünün kendisini ortaya koyması açısından Aydınlanma düşüncesi kendisini yeni bir düşünce

biçimi olarak resmetmişti. Bu noktada Heidegger, Aydınlanmanın modernite içerisinde yaşanan nihilizme yol açan büyük bir olay olduğunu (Zimmerman, 2011, s. 55) belirtir. Modernite, Martin Heidegger için, Batının büyük Greklerden yirminci yüzyılın teknolojik nihilizm çağına doğru yaşadığı düşüşünün son evresini meydana getirir (Zimmerman, 2011, s. 27). Modern hayatın krizi ve ironisi, ikilikleri edebiyat içerisinde Goethe'nin *Faust'u* ve Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar* metni ile tartışılacaktır.

Goethe: Faust

“Kahraman, modernizmin hakiki öznesidir.
Başka deyişle modernizmi yaşamak,
kahramanca bir yaratılış gerektirir.”
W. Benjamin²

Çalışmamızın bu bölümünde Goethe'nin *Faust* metni özelinde modern bireyin yaşadığı tinsel çöküş, bireylerin giderek bencilleştiği bir toplumun analizi ele alınmıştır. Birey modern çağ içerisinde doyumsuz bir hayat sürerken içine düştüğü bunalımı, Goethe bu metni ile bizlere resmetmiştir. Modern birey kendi iyiliğini ve çıkarlarını gözeten ve bunları elde edebilmek için rasyonel davranışlar sergileyen bireydir. Modernite tamda da bu özellikleri yücelterek insanın sahip olduğu tinsel yönü ve merakını yok saymıştır. Edebi metinler içerisinde *Faust* bunu anlatan en iyi örneklerden birisidir. Eserler bizlere meydana geldikleri dönem ile ilgili anekdotlar ve betimlemeler ileri sürerler. Edebi eser ile dönemin özelliklerini anlaşılır hale getiren nokta, edebi eser ile meydana getirildiği dönem arasındaki geçişkenlik oranının bilinmesidir (Bağmancı, 2019, s. 1). Sanat eserlerinin topluma ayna tuttuğu düşüncesinden hareketle edebiyat eserlerinde de bu noktada toplumun yaşama şekline, örf, adet ve geleneklerine ışık tutan bir belge gibi yararlanılabilir. Edebiyat eserlerinin bu niteliğinden özellikle sosyal belgelerin kıt olduğu daha eski çağlara ait çeşitli bilgilere ulaşmanın zor olduğu zamanlarda faydalanılabilir. O çağların sanat eserlerinden yola çıkarak toplum hakkında bilgi elde edinilebilir (Moran, 2002, s. 85). Bielinski, *Faust'un* Goethe zamanı Almanya'sının bütün sosyal hayatı ve felsefi hareketlerini aksettirdiğini (Bielinski'den aktaran Plehanov, 1967, s. 127) ifade eder.

Bir edebi eserin değerlendirilmesinde göz önüne alınması gereken birçok değişken mevcuttur. Sanatçının fiziksel ve ruhsal durumu, ailesi, yetiştiği çevre, sanatçının eseri oluşturma amacı, eserin oluşumunu hazırlayan dönemseller şartlar bu değişkenlerden bazılarıdır. Bir eserin edebiyat sosyolojisi bağlamında değerlendirilmesi ise içerdiği hususların anlaşılması ve esere daha geniş bir açıdan bakılması konusunda ciddi bir boşluğu kapatmaktadır. Bu nedenle, eserin sosyolojik yönü, adı geçen değişkenler içerisinde önemli bir paya sahiptir. (Bağmancı, 2019, s. 30)

Yukarıdaki alıntının da vurguladığı gibi bir metni analiz ederken yazıldığı dönemin tarihsel ve toplumsal olaylarını tartışmak ve buna göre bir analiz oluşturmak önemlidir. Bu konuda Moretti “Edebi metinler retorik ölçütlere göre örgütlenmiş tarihsel ürünlerdir” (2018, s. 19) ifadesini kullanır. Çalışma içerisinde *Faust* metninin modernitenin krizi üzerinden analizi, dönemin Almanya'sı ve Goethe'nin düşünceleriyle birlikte tartışılarak yapılacaktır.

Johann Wolfgang Von Goethe, Frankfurt'ta 1749 yılında dünyaya geldi. Leipzig'de 1765-1768 yılları içerisinde, Strasburg'da ise 1770-1771 yıllarında hukuk eğitimi aldı. İlk gençlik eseri olan 1773 yılında tamamladığı *Goetz von Berlichingen'i*, Romantizme'e ait özellikler taşır. Goethe, “*Faust*”un çekirdeği olarak kabul edilen “*Urfaust*” adlı eserini 1773-1775 yılları arasında tamamladı. O, yaşamının 60 yılı boyunca ünlü yapıtı “*Faust*” üzerinde çalıştı. Yaşamının son günlerinde bitirdiği “*Faust*”, dünya

² Baudelaire, C. (2013). *Modern Hayatın Ressamı* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (s. 11)

tiyatrosunun en önemli yapıtlarından biri sayılır. Aydınlanma döneminin düşünce yapısı ile büyüyen ve eğitim alan Goethe, erken yaşta Fransızca, Latince ve Eski Yunanca öğrendi. Aydınlanma Çağı'nın da etkisi ile toplumsal ve teknolojik ilerlemeye inanıyordu. Bunun yanında insanların erdemlerini inkar etmeden hayatın anlamını bilerek yaşamının daha değerli olduğuna da inanıyordu (Goethe, 2011, s. 5-7). Goethe, *Faust'u* seksen yaşında iken bitirmiştir ancak *Faust'un* müsvedde kağıtları henüz on yedi yaşında olan genç Goethe'nin cebinde yer almıştır (Meriç, 2014, s. 357). *Faust* yarı hayali bir kahramandır. Eski German masallarında karşımıza çıkan ve son derece meraklı bir kişidir. (Meriç, 2014, s. 358) Yazarın, “*Faust*” adlı oyunu başyapıtı olarak sayılır (Goethe, 2011, s. 7). Ayrıca Goethe bu eserini 1770’te başlayarak yaşamının son yıllarında kadar yazmayı sürdürmüştür.

Faust, Puşkin tarafından modern yaşamın *İlyada'sı* olarak nitelendirilir. Bu adlandırmayı modern kavramının altını çizerek somut hale getirmek gerekmektedir. Çünkü çağımızda artık antik dönemde olduğu gibi düşüncenin ya da şiirin inşa edilme noktasındaki bileşenleri doğrudan bireyden çıkarmak mümkün değildir. Sanatsal açıdan mükemmellik, entelektüel derinlik, toplumsal ve beşeri kategorilerin bir aradığı artık bir bütünlük ifade edemez. Hatta bu bileşenler birbirleri ile karşıtlık içerisindedir. Tam da bu noktada Goethe bu çatışan bileşenleri uzlaştırarak benzersiz bir eser ortaya çıkarmıştı. Kendisi de bizzat bu metni “eşi benzeri bulunmaz bir eser” olarak nitelendirmiştir (Lukacs, 2011, s. 187). Aşağıdaki alıntıda Eckermann, *Faust'un* eşsizliğini Goethe'den aktarmıştır:

Faust örneği nadir bulunan bir birey, çok az sayıda insan onun iç dünyasını hissedebilir. Aynı şekilde ironi sayesinde ve zengin bir dünya görüşünün somut bir örneği olarak Mephistopheles karakterinin kavranması da biraz zor: Ne kadar aydınlanacağınız konusu artık size kalmış. (Eckermann, 2007, s. 128)

“*Faust'u* elinize aldınız. Nedir bu? Yazarının dediği gibi, bir “trajedi” mi? Büyük bir felsefi hikâye mi? Bir lirik içgörüler toplamı mı?” (Moretti, 2005, s. 1). Moretti, *Modern Epik* metninde *Faust'u* “modern epik” olarak isimlendirdiği alana ait olduğunu öne sürmüştür. Epik ise hayatın kendisidir, içkinliktir ve ampirik olandır (Lukacs, 2003, s. 62). *Faust* metninin epik olmasının nedeni ise uzak bir geçmişe ait olduğunu gösteren yapısal benzerliklerin mevcut olmasıdır. *Faust* aynı zamanda da modern epiktir çünkü birçok noktada önemli süreksizlikler yapıtta mevcuttur. Metin içinde sadece sözle bir benzetme değil, Braduel ve Wallerstein’in ‘dünya ekonomisi’ni hatırlatan noktalar da yer alır. Bakıldığı zaman bilişsel ‘dünya metni’ metaforunu yani yapıtın döneminin ve ait olduğu ulusun ötesinde bir boyutunun olduğu küçümsenmeyecek kadar önemli süreksizlikleridir (Moretti, 2005, s. 2).

Modern kültür inşa edildiğinden beri Faust, bu kültürün kahramanlarından biri olmuştur (Berman, 2014, s. 61). Goethe'nin *Faust* metni on sekizinci yüzyılın sonu, on dokuzuncu yüzyılın başında meydana gelen modern dünya sisteminin oluşum sürecini dramatik bir tarzda ele alır (Berman, 2014, s. 64). 18. ve 19. yüzyıllar “Akıl Çağı” olarak isimlendirilir. Bu dönemin başta gelen özellikleri akıl, bireycilik ve ilerlemedir. Aydınlanma döneminin sahip olduğu özelliklerle akıl, “rasyonel akıl” haline gelirken tarih de, “insan aklının ilerlemesinin” tarihi haline gelmiştir. Ortaçağın akli ile modern çağın aklını karşılaştırdığımızda ortaya şu temel fark çıkmaktadır; Ortaçağ’da Tanrı’nın merkezde olduğu yere modern dönemde özne yani insan yerleştirilmiştir. Modernitenin tamamlayıcı idealarına baktığımızda karşımıza akıl, rasyonalite ve rasyonalizasyon çıkmaktadır (Gürkan, 2013, s. 221-222).

Condorcet, çağ hakkında şunları yazıyordu: “İnsan ruhunun zincirlerini kıyıdattığı, hepsini gevşettiği, kimini ise kırdığı; bütün eski kanaatlerin gözden geçirildiği ve bütün yanlışlara saldırıldığı; bütün eski adetlerin tartışmaya konu edildiği ve bütün ruhların özgürlüğe doğru beklenmedik şekilde kanat çırpıtığı bir çağ. (Bottomore – Nisbet, 2010, s. 23)

Yukarıdaki alıntının da ifade ettiği gibi modernite insanların zincirlerinden kurtulmasını gerekli gördüğü bir çağdır. Bu zincirler, eski kanaatler ve adetler yani geleneklerdir. Akla, bilime ve geleceğe yapılan vurgu vahiy, din ve maneviyatın yerini almıştır. Güngörmez, Voegelin’in eserlerinin bu bakımdan modern dönemde “ilahi temel”in yani “aşkın”ın reddedilerek bütün değerlerin göreceleştirilmesine protesto

olduğunu belirtir. İnsan bu içkin ve aşkın alanda bazen acı çeken bir varlıktır bazen de rakeden bir varlıktır (Güngörmez, 2011, s. 12). İnsanın içkin ile aşkını tecrübe etmesi onun varoluşunun gerilimi, dramı ya da trajedisini ifade eder. İçkin olan dünyevi alana aittir. Dünyevi alan ise genel kabulde kutsal olmayan yani din dışı alandır (Güngörmez, 2011, s. 13). Eric Voegelin, insanın aşkın boyutunun yok sayılarak sadece içkin boyutuyla tanımlanmasından modern düşünürü ve onun düşünce yapısını sorumlu tutar (Güngörmez, 2011, s. 14). Modern toplumlara baktığımızda en belirgin özelliğinin kozmolojik ve felsefi toplumlarda görülen aşkın alanla, varolmayan gerçeklikle başka bir ifadeyle hiçlikle olan bağının kopmasıdır (Güngörmez, 2011, s. 132). Bu nedenle modernitenin krizi maneviyattır. Heidegger de Almanya'nın yaşadığı krizin, metafizik bir kriz olduğunu belirtir. Bu kriz Batılı insanlığın varlığı/oluşu kavrayışındaki çöküşten meydana gelmiştir (Zimmerman, 2011, s. 30).

Yirminci yüzyıl Alman felsefesinin en önemli düşünürlerinden bir Karl Löwith'dir. Onun düşünce yapısının başlangıç noktasını modern dönemin karmaşası ve çalkantısı oluşturmuştur. Modern dönem içerisinde doğa ve tanrılar, değer ve anlamın mihenk taşı olmaktan çıkmış yerine "insan" getirilmiştir. Bu dönemde yönelimsizlik hissi yaygınlık kazanmıştır. Löwith'in tespit ettiği nokta on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı tarihçilerin ilerleme modelini değil, çöküş modelini izledikleridir. Avrupa'nın sanatçıları yaşanan karmaşa ve çöküşü çok keskin bir şekilde hissediyorlardı (Wolin, 2012, s. 87-88). Richard Wolin "*Heidegger'in Çocukları*" kitabı içerisinde Goethe'nin Zelter'e 1825 tarihinde yazdığı mektup içerisinde Avrupa'nın eli kulağındaki çöküşü ile ilgili gözlemlerini yazdığını ifade etmiştir. Bu gözlemleri şöyledir:

Artık kimse kendisini tanıyamıyor, kimse değiştirerek işlediği elementi, ya da ele aldığı konuyu anlamıyor. Pür yalınlık; fazlasıyla sahip olduğumuz sadelikler artık imkânsız. Genç insanlar çabucak galeyana geliyor ve sonra da şimdilerin hayhuyunda kayboluyorlar. Zenginlik ve hız dünyanın hayranlık duyduğu ve herkesin ulaşmaya çalıştığı şeyler. Demir yolları, hızlı posta, buharlı gemi ve mümkün her türde hızlı iletişim eğitilmiş dünyanın, kendisini aşırı-eğitmesi ve böylece bir sıradanlık durumuna taşınması için önem verdiği şeyler. ... Bu yüzyıl beyinleri omuzlarının üzerindeki insanların, kendileri yüksek düzeyde yeteneklere sahip olmasalar bile bazı hünerlere sahip oldukları için kalabalıklara üstünlüklerini hisseden hızlı kavrayışlı pratik adamların yüzyılı... Biz ve muhtemelen birkaç başkası geri getiremeyeceğimiz bir çağın son kişileri olacağız. (Goethe'den aktaran Wolin, 2012, s. 88-89)

Goethe'den beri romantik şair ve yazarlar yalnızca aklın yönettiği bir hayatın yaşamaya değer olmadığını ve soyluluğun derin duygu tecrübesine teslim olma gönüllüğüne ait olduğunu ifade eder (Toulmin, 2002, s. 204). Goethe'nin kaleme aldığı *Faust'da* değişen ve dönüşen yalnızca hikâyenin kahramanı değil, bütün dünyadır. Berman'a göre, *Faust'la* birlikte öğreneceğimiz gibi modern insanın kendisini değiştirebilmesinin tek yolu, içinde yer aldığı cemaatin bütün fiziksel, toplumsal ve ahlaki yapısını tamamiyle, kökten (2014, s. 64-65) değiştirebilmesidir. Huxley, yaşama yön ve biçim verenin edebiyat olduğunu ifade eder. Çünkü edebiyat Huxley'e göre, bizim kim olduğumuzu, nasıl duyumsadığımızı ve tüm o ifade edilmesi zor işlerde, belirtilen şeylerin neler olduğunu anlamamız ve bilebilmemiz için bizlere yardımcı olacak (Huxley, 2016, s. 63) bir yol gösterir. Goethe ile yaptığı sohbetleri kaleme alan Eckermann, edebiyat ve yaşamın iç içeliğini şu sözleri ile ele almıştır:

Ama; diye söze başladım, "*Faust'ta* hiçbir satır yok ki, yaşamla ve dünyayla ilgili ayrıntılı bir gözlemin izlerini taşımasın, anlatılan her şeyin sıradan olmayıp, çok zengin bir yaşam deneyiminin ürünü olduğu anlaşılıyor." "Olabilir," diye karşılık verdi Goethe, "fakat şu da var ki, ben dünyayı içimde hissetmeseydim, bakan gözlerimle kör kalır, tüm araştırmalarım ve deneyimlerim tümüyle cansız, boşuna çabalar olmaktan öteye gidemezdi. Işık burada, tüm renkler etrafımızı sarmış; ama kendi gözlerimizdeki ışık ve renk olmasaydı, dışınızdaki bu gibi şeyleri algılayamazdık." (Eckermann, 2007, s. 93)

Faust, özelde bir adamın kaderini anlatırken genele baktığımızda gerçek içeriğinin tüm insanlığın kaderi olduğunu fark ederiz. Geçiş çağıının felsefi sorunları önümüze serilir, bu sadece kavramsal kontekste değildir. Değişmez insan ilişkilerinin benzersiz temsilleriyle iç içe geçerek bunu aktarır ve bu ilişkilerin giderek sorunlu bir hale dönüştüğü gösterilir. Berman, *Faust* öyküsünü üç başkalaşımdan ele alır. İlk olarak Faust bir hayalcidir. İkinci olarak ise Mephistopheles'in aracılığıyla bir aşık olur. Son olarak da, aşk trajedisi bittikten çok sonraysa geliştirici olarak hayatının doruk noktasına ulaşacaktır (Berman, 2014, s. 66). Metine baktığımız zaman Faust'un sorunlarının bireye özgü değil daha çok yaşanan Fransız Devrimi ile Sanayi Devrimi'nin öncesinde Avrupa toplumlarını harekete geçiren büyük gerilimleri dramatize ettiğini fark ederiz. Avrupa'nın modern döneminin başlarında oluşan toplumsal işbölümü, Rönesans ve Reformasyon'dan Goethe'nin hayatını geçirdiği döneme kadar kültür ve fikir inşa edenlerden oluşan geniş bir sınıf doğmuştur (Berman, 2014, s. 68). "*Faust*, şiir formunda bir tür Avrupa'dır; harap kaleler ve beyhude çatışmalarla dolu, edebi olarak geçmişin istila ettiği; karakterleri, mekanları, vezinleri, hikayeleri, alegorileri, fantazmaları..." (Moretti, 2005, s. 44-45). Metinde tüm bu bileşenlerin iç içe geçtiğini görebiliriz. Tüm bunlar insanlığın trajedisini aktarmaktadır.

Faust bakıldığı zaman Klasik ve Ortaçağların sınırlarını aşan bir noktadan, insanların ruhunu, düşlerini ve arzularını ortaya koymuş bir kültür içinde var olmakta ve ona katkıda bulunmaktadır. Ancak bir noktada hala Ortaçağa özgü feodal bir yapı içinde kalmış ve kapalı bir toplumun parçası olduğunu fark edebiliriz. Tamda bu noktada kapalı bir toplumun içinde dinamik bir kültürün taşıyıcısı olarak, iç ve dış hayat arasında parçalanmaktadır (Berman, 2014, s. 69). Goethe'nin Faust'u arketipik bir modern kahramandır ve bu kahramanın görevi dünyayı yeni düzende yoluna sokan bir geliştirici olmaktır (Berman, 2014, s. 99). Peki bu modern kahraman değişen dünyanın muazzam yükselişinin ve aynı zamanda trajedisinin bir yansıması mıdır? Berman, modern tinsel arayışın evrensel ifadesi olarak görülen Goethe'nin *Faust'unun* modern maddi hayatın dönüşümüyle hem zirvesine hem de trajik felaketine nasıl ulaştığını (2014, s. 125) yansıttığını ifade eder. Puşkin, *Faust'u* "modern hayatın *İlyada'sı*" olarak nitelendirir. Bunun temelinde ise bütünlük algısı olduğunu ifade eder. Bu bütünsellik içerisinde modern politika ile psikolojinin, modern endüstriyle tinselliğin, modern egemen sınıflarla modern işçi sınıfının yaşam ve deneyimlerinin birliği yer almaktadır (Berman, 2014, s. 126). Modernitenin krizi, tinsellik ve modern yaşamın içerisinde insan faaliyetlerinin dikatomisidir. *Faust* ile Goethe bunu ele almıştır. Lukacs bunu aşağıdaki alıntı da gösterir:

Ve bu radikal derecede eleştirel ruh hali, *Tin* tragedyasına yol açar. Faust genç Goethe ile aynı şeyi özler: Salt düşünsel olan, ölü nesnelliği ve doğa bilgisi ile insan faaliyeti arasındaki kopukluğu aşan bir felsefe. Dolayısıyla Rönesans doğa felsefesi anlamında makro-kozmetik ilişkilere dair baş döndürücü algısının ardından, Faust derin bir hayal kırıklığı içinde şöyle der: 'Bu ne oyun! Ne yazık! Bir oyun ancak! Sonsuz doğa, seni nerede sımsıkı tutayım?'" (Lukacs, 2011, s. 200-201)

Lukacs'ın da dediği gibi Goethe, *Faust* ile bir tin tragedyasını öne sürmüştür. Metin içerisinde Faust; felsefe, ilahiyat, hukuk ve tıp konularıyla ilgilenen bunlar hakkında düşünceleri olan karakterdir. Tüm bu düşüncelerinde tinsel olana karşı bilinmezlik ve merak içerisinde kalarak manevi bir kriz yaşamaktadır. Modernitenin krizini yaşamaktadır. Bu noktada Mefisto çeşitli nedenlerle onu Tanrı'dan uzaklaştırmak için aşk, para, büyü vb. konularda onu kontrol etmek isteyen şeytandır. Voegelin'in ifade ettiği aşkın ve içkin olanın rakısı *Faust* ile "tin tragedyası", bir "insanlık dramı" olarak Goethe tarafından modernitenin temel problemini vurgulamıştır. Son olarak bunu Faust içerisinde aşağıdaki alıntı ile öne sürebiliriz:

Wagner: Peki ya dünya, insanın kalbi ve kafası nerede kalıyor? Herkes bunları anlamak ister.

Faust: Tabii, buna da anlamak denirse! İşin gerçeğini kim düzgün bir şekilde söyleyebilir?³
(Goethe, 2011, s. 27)

Dostoyevski: Yeraltından Notlar

“Dostoyevski...
Psikolojide bana bir şeyler öğreten tek insandır.
Benim için onu keşfetmek,
Stendhal’ı bulmaktan çok daha önemli olmuştur.”
Fr. Nietzsche⁴

Çağdaş edebiyat içerisinde Dostoyevski’nin *Yeraltından Notlar*’ı kadar çok okunan ya da dönemin duyarlılıklarını ve tinsel derinliklerini aydınlatan bir metne az rastlanır. O, çağdaş edebiyatın mihenk taşıdır. “Yeraltı adamı” deyimini çağdaş kültürümüzün kelime dağarcığı içerisine girmiş ve aynı zamanda Hamlet gibi, Don Quijote gibi, Don Juan ve Faust gibi kahramanlar içerisinde bu kahraman da yazınsal alanda kült bir tip haline gelmiştir (Frank, 2017, s. 443). Camus, Dostoyevski’nin sanatına baktığında onun izlerini takip eden ve pek çok zaman insani özelliklerini gölgede bırakmasından ziyade çok az özelliğini alabilen yazarların çok daha zengin olduğunu ifade etmektedir (Lukacs, 1975, s. 66). Dostoyevski ve Goethe’nin metinlerine baktığımız zaman Goethe’nin Prometheus’una benzer şekilde, Dostoyevski’nin sessiz köleler yaratmadığını görürüz. Bunun aksine onları inşa eden yaratıcılarının yanında duran, onunla aynı düşünce ve fikirleri savunan, hatta ona karşı gelebilen özgür insanlar yaratır.

Dostoyevski’nin romanlarına baktığımız zaman karakteristik bir yapısının olduğunu fark ederiz. Metin içinde bağımsız ve kaynaşmamış seslerin ve bilinçlerin çokluğu bizleri eşsiz ve meşru seslerin sahici bir çoksesliliğine yönlendirir (Bahtin, 2004, s. 48). Dostoyevski’nin kaleme aldığı metinlerde bir bilinç her zaman diğer bilinçlerle beraber sunulduğu için kendisi hakkında ya da düşüncesi hakkında içkin mantıksal gelişimi üzerine odaklanamaz; o daha çok diğer bilinçlerle etkileşime itilir. Her zaman diğer bilinçlerle yoğun bir ilişki içinde bulunur. Dostoyevski’nin karakterinin yapısı diyalojik ve polemikle yüklüdür. Her deneyimi ve her düşüncesi mücadele ile doludur ya da tam tersi kendi dışından gelecek esinlere açıktır ama hiçbir durumda yalnızca kendisi üzerinde yoğunlaşmış değildir; sürekli başka bir kişi eşlik eder ona. Bu noktada Dostoyevski’nin eserleri ve kahramanları ile sanat biçimine bürünmüş bir bilinçler sosyolojisi sunduğu söylenebilir. Dolayısıyla sosyologlar için de değerli malzeme sunar. Çünkü Dostoyevski bir sanatçı olarak bilinçlerin hayatının ve canlı bir arada yaşama biçimlerinin nesnel olarak zihinde inşa etme tarzına ulaşır. Dostoyevski’nin kahramanlarını Yeraltı İnsanı, Raskolnikov, İvan ve diğerlerini analiz ettiğimizde fark ettiğimiz nokta, bu kahramanların her düşüncesi kendisini daha en baştan sonuçlandırmamış bir diyalogdaki karşılık olarak hissettirir. Bu noktada düşüncesinin sınırları tam olarak çizilmemiş ve sonuçlandırılmamıştır. Bir başkasının düşüncesinin ya da bilincinin yanında gerilimli bir yaşam sürer (Bahtin, 2004, s. 81-82). Onun karakterlerinin yapısının diyalojik ve polemikle yüklü olması bundan dolayıdır.

Gide, tâbiri caizse “şeytan meselesi”nin Dostoyevski’nin eserlerinde büyük yer tuttuğunu öne sürmüştür. “Şeytanın önümüze çıkardığı büyük ayartmalar, Dostoyevskiye göre, entelektüel ayartmalar, sorulardır. İnsanlığın uzun zaman üzerinde durduğu ve sürekli kaygısını boyna açığa vurduğu sorular nelerdir? “İnsan nedir? Nereden geliyor? Nereye gidiyor? Doğumundan önce neydi? Ölümünden sonra ne oluyor? İnsan hangi gerçek üzerinde hak iddia edebilir?” hattâ daha açıkçası: Gerçek nedir?” (Gide, 1968, s. 145). Metinlerinin analizi yapıldığında Dostoyevski’nin sadece bir metin yazarı, romancı olmadığını ifade

³ Trajedinin Birinci Bölümü’nde Faust ve Wagner arasında geçen bu diyalog dünya, insanın kalbi ve kafası arasındaki dikatomi yani modernitenin krizinin temel taşlarını öne sürmüştür.

⁴ Gide, A. (1968). *Dostoyevski* (S. Tiryakioğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları. (s. 4)

edebiliriz çünkü metinlerinde yer alan bu düşünceler aynı zamanda bir psikolog, sosyolog, ahlakçı düşünceleridir bu nedenle Dostoyevski aynı zamanda bunların hepsidir (Gide, 1968, s. 51). Heidegger, Dostoyevski gibi bir yazar ve onun romanları ile karşılaşmasının ona maddi dünyanın ötesindeki tranzendental/aşkın alanın asli önemini hatırlattığını (Heidegger'den aktaran Zimmerman, 2011, s. 53-54) ifade eder. Gide, Dostoyevski'yi *Yeraltı Dünyası* metninin meslek hayatının zirvesine ulaştırdığını düşünür. Bunu aşağıdaki alıntı ile öne sürebiliriz:

Dostoyevski *Yeraltı Dünyası* adlı küçük kitabını *Ebedi Koca*'dan önce yazmıştır. Bana sorarsanız bu kitapla o, edebî meslek hayatının zirvesine erişmiştir ve kitap, bütün eserlerinin kilit taşıdır; ya da düşüncelerinin anahtarını verir bize, diyelim isterseniz. İşte *Yeraltı Dünyası* 'nda şu: "Düşünen insan hiç iş görmez..." düşüncesinin bütün yönlerini göreceğiz. Bu düşünce ile eylemin entelektüel bakımdan az-çok bir aşağılık durumunun varlığını gösterdiği iddiası arasında sadece bir adımlık yol vardır. (Gide, 1968, s. 149-150)

V. V. Rozanov, Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar* metni için bir eleştiri kaleme almıştır. Bu eleştiri de eserin içerisinde çelişkiler olduğunu ifade eder. Ayrıca Gide, Dostoyevski'nin ömrü boyunca hem kötülük korkusuyla hem de kötülüğün (acı çekmenin) gerekli olduğu düşüncesiyle kıvranıp durduğunu öne sürer (Gide, 1968, s. 156). Rozanov, eleştirisinde iyilik nedenlerinin kötülük nedenleri kadar insanın akıldışı derinliklerinden esinlenerek oluşturulmuş olduğu analizinde bulunmuştur. Akıl ve akılcılık üzerine dayanan hiçbir dünya düzeninin insanın ruhunu ve akıldışı derinliklerini kapsamına alması olasılığı yoktu; ancak bir din insanın gelgeç ve yıkıcı eğilimlerinin üstesinden gelmesine yardımcı olabilirdi (Frank, 2017, s. 443).

Ayrıca Dostoyevski'nin, 1864'te yayımladığı *Yeraltından Notlar*'ında Çerņişevski ve *Ne Yapmalı*⁵ya göndermeler yer alır. En ünlü göndermesi Kristal Saray imgesidir (Berman, 2014, s. 295). Berman, Kristal Saray'ın Rusların modernliğe doğru büyük tarihsel sıçrayışı gerçekleştirdikleri takdirde elde edecekleri yeni özgürlük ve mutluluk tarzlarının bir simgesi olduğunu öne sürmüştür. Dostoyevski ile onun karşı kahramanı için de Kristal Saray modernliğin temsilidir. Burada modern hayatta kötü ve tehlikeli olan her şeyi, modern insanın savunması gereken her şeyi simgelemektedir (Berman, 2014, s. 295). Joseph Frank, *Dostoyevski* metninde Dostoyevski'nin *Yeraltından Notları*'nın özellikle birinci kısmının, Çerņişevski'nin "akılcı bencillik" felsefesine bir saldırı olduğunu öne sürmüştür. Çerņişevski'ye göre eğer insana bir kez istediği çıkarların nerede olduğu açıklanırsa, insan aklın ve bilimin yardımıyla kusursuz bir toplum kurabilecektir çünkü Çerņişevski insanın yapısının iyi ve akla saygılı olduğuna inanıyordu. Fakat Dostoyevski de bu fikre katılmasına karşın insanın aynı derecede kötülükle de dolu olduğuna, akıldışı ve yıkıcı eğilimlere sahip olduğuna inanıyordu. Başka bir noktadan bakılırsa, eleştirmenlerin ileri sürdüğü gibi, Çerņişevski'nin naif iyimserliğine bir cevap olarak yeraltı adamı aracılığıyla rahatsız edici doğruya karşıtlık (Frank, 2017, s. 444) iddia ediyordu.

Yeraltı insanı kişiliğinin hiçbir sabit tanımı kalmamıştır bu özelliklerini kendi içerisinde eritmiştir. Artık o hayatın içinden alınmış bir kişi olarak değil, daha çok bilincin ve hayalin öznesi olarak vardır. Ayrıca, Dostoyevski için de kendi öz bilincine karşı tarafsız olabilen ve onu sonuçlandırabilecek kişilik özelliklerinin ve niteliklerin taşıyıcısı olmaktan çıkar dediğimiz noktada yazar bunun aksine inşa ettiği kahramanın öz bilinci ve onun kısır döngüsüdür. Bu nedenle, Yeraltı İnsanı'nın yaşam içindeki karakteristik tanımı ile imgesinin sanatsal başatı kaynaşıp bütünleşir (Bahtin, 2004, s. 102).

Bahtin, *Dostoyevski Poetikasının Sorunları* metninde Yeraltı kahramanının bir başkasının onun hakkında söylediği her şeyi gizlice dinlediğini ve adeta diğer insanların bilincinde aynadaki aksini izlediğini ve kendi imgesinin aynadaki, başkalarının bilincindeki tüm olası yansımalarını bildiğini ifade eder. Aynı zamanda hem başkalarının bilincinden hem de kendi öz-bilincinden bağımsız olan kendi nesnel tanımını bildiğini ve bir "üçüncü kişi"nin bakış açısını da hesaba kattığını belirtir. Ama tüm bu nesnel olduğu kadar önyargılı da olan tanımların, onu idrak eden kendi bilincine ait olduğunu ve bu nedenle de onları nihaleştiremeyeceğini de bildiğini bu tanımların sınırlarının ötesine geçip, onları böylece etkisiz

⁵ *Ne Yapmalı*, "Rus tarihinde ilk kez, aşağıdan yukarı modernleşme rüyasını dramatize eder." bkz. Berman, M. (2014) *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* (Ü. Altuğ & B. Peker, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (s. 294)

kılabileceğini metin içinde Bahtin okuyucularına açıklar. Yeraltı insanı son sözün ona ait olmadığını farkındadır ve kendisi, öz-bilinci ile ilgili olan bu son sözü elinden bırakmak istemez. Bu nedenle de öz-bilinci belirlenemezliğiyle yaşar. Aslında bu durum Yeraltı İnsanı'nın karakteri değildir, metni kaleme alan yazarın onu ortaya koyma biçimini ifade eden belirleyici bir özelliktir. Son sözü kahramana bırakmak yazarın kurgusu için gereklidir (Bahtin, 2004, s. 104-105). Bahtin'e göre yazar kahramanı inşa eder fakat yabancı sözlerden, tarafsız tanımlardan değil çünkü yazar bir karakter, bir tip, bir mizaç inşa ediyor değildir; aslında onun inşa etmeye çalıştığı nesnelleşmiş bir kahraman imgesi değil, daha çok kahramanın kendisi ve dünyası hakkındaki söylemini inşa etmektir (2004, s. 105).

Bahtin, Dostoyevski'nin kahramanının bir ideolog olduğunu belirtir. O yalnızca yalnızca kendisine ve yakın çevresine dair bir söylem değildir bunun yanında dünyaya dair bir söylemdir. "Yeraltı İnsanı" Dostoyevski'nin ideoloğudur. Hatta onun metinlerindeki ilk ideolog kahramandır. Dostoyevski'nin ideolojik yaratıcılığı romanlarında önem kazanır ama kahramanın temsilinin temelinde yine öz-bilinç vardır. Bu nedenle dünyaya dair söylemler kahramanın kendisine ait söylemleriyle birleşir. Bahtin, Dostoyevski'ye göre dünyanın hakikatinin kişiliğin hakikatinden ayrılmaz olduğunu kaleme aldığını belirtir. (Bahtin, 2004, s. 132) Berman, *Yeraltından Notlar* metni ile Dostoyevski'nin aynı anda hem Rus modernleşmesinin ideologlarına karşı öldürücü bir saldırı olduğunu hem de modernist düşüncenin temel yapıtlarından biri olduğunu (2014, s. 328) öne sürmüştür.

Yeraltından Notlar'ın ilk kısmında 'Yeraltı İnsanı' on dokuzuncu yüzyıl adamının en başta karakteriz olduğu ve böyle olmaya içsel olarak mecbur olduğu; karakterli ve çalışkan bir insansa oldukça dar kafalı olarak (Dostoyevski, 2014, s. 5) görüldüğü ifade edilir. Gide, Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar*'ın kahramanını "On dokuzuncu yüzyılın faal adamı karakteriz bir kişidir" varsayımını ifade etmek için oluşturduğunu belirtir çünkü faal adamın orta değerde bir kimse olması gerekir, onurlu bir kimse kendi başına faaliyet gösteremez. Bu nedenle de Gide, Dostoyevski'nin kahramanın faaliyette, itibar kırıcı bir şey, düşüncesinin bir sınırlanışını görecektir; faaliyet gösteren kişi, orta değerde olanın etkisi altında bir Pyotr Stepanoviç, bir Smerdiyakov olacağını (Gide, 1968, s. 151) belirtir. Ayrıca Yeraltı adamı, aydınlar sınıfının bir üyesidir ve iyi eğitim almıştır. Düşünsel olarak nedenselliği kabul eder ama onun için bu nedensellik yargılarına göre yaşamak imkânsızdır. Frank, onun iç dünyasındaki yaşadığı duygu durumunu ve Dostoyevski'nin bunu yansıtmaya şekliyle şöyle aktarır:

Aşağılık bir herif, ciğerinin beş para etmediğini fark etmekle bundan kendisine bir avunma payı çıkartıyor, gibidir. Ya da surata atılan tokat konusuna gelelim, bunu unutmak olanaksızdır çünkü "doğa yasaları da olsa, hakaret hakarettir". Dostoyevski böylece tamamıyla insanca bir tepkiyi 'aşağılık bir herif olduğu için kendinden nefret etme duygusunu, tokatlanmış olma hakaretine uğramanın yarattığı öfkeyi' her türlü manevi ve ateşleyici duygunun kökünün kazınmasına, dolayısıyla da insanca bir tepki gösterme olasılığının ortadan kalkmasına yol açan bilimsel bir mantıkla yan yana getirir. Yeraltı adamının aklı ona suçun ya da öfkenin akıldışı ve anlamsız olduğunu söyler ama vicdan ve onur duygusu yine de insan ruhunun yok edilemez oluşturucuları olarak varlıklarını sürdürür. (Frank, 2017, s. 449)

Yukarıdaki alıntının da betimlediği üzere Dostoyevski roman kahramanının içinde bulunduğu bu kibir diyalektiği kapanımı ve entelektüel kültürü arasındaki bağı birçok kez olmak üzere vurgular. Roman kahramanımız metinde "Kültürlü, kendini bilen bir adam kendine karşı hudutsuz bir titizlik göstermeden ve bazen nefrete vardırarak kadar kendisini küçümsemekten mağrur olamaz" (Dostoyevski, 2014, s. 48) der ve kendisinin yüzü ile iş arkadaşlarının yüzlerini karşılaştırdıktan sonra şu cümleyi kurar: "Varsın yüzüm güzel olmasın, fakat asil, manalı ve bilhassa fevkalade zeki görünsün" (Dostoyevski, 2014, s. 48). Yeraltı insanının bu kibri ve kendini önemse duygusu yer aldığı toplum içinde sahip olduğu konumu ile orantısız derecede büyüktür adeta balon gibi şişmiştir. Bu durumun nedeni ise onun 1840'lı yıllarda Rusya'da yaygın olan Avrupa kültürünü almış biri olmasıdır. Böyle biri empati yoksundur. Başkalarına karşı basit ve insanca duygular taşıma yeteneğini kaybetmiştir. Bu durum bencil kişilerin ve bireyselliğin egemen olduğu Batı Avrupa toplumunda ortaya çıkan ve Hobbes'un düşüncesini yansıtan herkesin herkesle savaşı gibi bir kardeş kavgasına benzemektedir (Frank, 2017, s. 461). Yeraltı İnsanı bu kibrini ve kendini beğenmiş tavrını

toplum içerisinde eşitsizliklerden kaynaklı yaşanan aşağılamayı tersine çevirebilmek için Nevski'deki gezintilerini sıklaştırarak bir subaya çarpmak için cesaretini toplamaya çalışır. Aşağıdaki alıntıda yer alan cümleleri ile bunu belirtir:

Son derece heyecanlanmışım. Niyetim beni her gün biraz daha sarıyor, daha mümkün görünüyordu. Sevincimden şimdiden yumuşayarak “Tabii çok hızlı çarpmam,” diye düşünüyordum, “Yolunu kesince çarpışırız, ama omuzlarımız hafifçe birbirine değer o kadar; hafif bir çarpışma olur, ben de onun bana çarpacağı kadar çarparım.” Artık kesin karar vermişim. Fakat hazırlıklarım hayli uzun sürdü, ilkin kılık kıyafetimin son derece düzgün olması gerekiyordu. Sokakta bir mesele çıkarsa, orada gezenlere karşı (bunlar kontesler, Prens D., edebiyatçılar gibi hep kalburüstü kimselerdi) giyinişim yüzünden mahcup olmamalıydım; kıyafetin karşınızdaki üzerinde büyük etkisi vardır, hatta bir dereceye kadar size sosyete adamlarıyla eşitlik sağlar. (Dostoyevski, 2014, s. 57-58)

Bu pasajın ileri sürmek istediği düşünce aslında Dostoyevski'nin alaycı bir tarzda ifade ettiği eşitsizlikten doğan aşağılanmaya karşı bir demokratik protestodur. Dostoyevski bu değerler cetvelini bir noktada tersine çevirir ve kahramanın eşitlik hakkını arama arayışını gülünç bir kibir olarak gösterir. Bu nedenle kahramanın kendine eziyet etmekten hoşlanması bu kibir diyalektiğinin, demokratik protestonun bir parçasıdır (Frank, 2017, s. 462). *Yeraltından Notlar*'ın birinci kısmında 1860'lı yılların felsefesi ve etik anlayışı eleştirilirken, ikinci kısmında da, 1840'lı yılların o duygusal Toplumsal Romantizm'i eleştirilir (Frank, 2017, s. 459). *Yeraltından Notlar*'ı bütününe bakarak incelediğimizde 1840'lı yılların bencil toplumsal romantizminin tam anlamıyla olumsuz bir değere sahip olmadığını ifade edebiliriz. Bir noktada manevi soyluluk anlayışını geliştirmiş ve bireyin ahlaksal sorumluluğunu vurgulamıştır (Frank, 2017, s. 469).

Çalışmamızın bu bölümünde yer verdiğimiz Dostoyevski'nin metni bir toplum eleştirisini bizlere sunmaktadır. Modern toplum eleştirisini okuyucu ile buluşturan Dostoyevski metinde modern insanın içinde bulunduğu tinsel çöküşü betimlemiştir. Modern çağın rasyonel ölçütlerine karşı kaleme alınmış bu eser insanın tinsel çöküşünün empati yoksunluğu ile beraber onu bunalıma götürdüğünü bizlere aktarmaktadır

Sonuç

Bu çalışmada *Modernite Üzerine* başlıklı bölümle “modern, modernite, modernleşme ve modernizm” kavramları tartışılarak modernitenin krizi vurgulanmıştır. Bu bağlamda modern dönemde Almanya'nın sosyolojik yapısı ve modernite ile olan ilişkisi Goethe'nin *Faust* metni ile ele alınmıştır. Goethe metnin ilk halini 1773-1775 yılları arasında “*Urfaust*” adı ile tamamlamıştır ve 60 yıl boyunca bu yapıt üzerinde çalışmış ve son olarak *Faust* ismiyle dünya tiyatrosu için önemli bir eser bırakmıştır. Aydınlanma çağı düşünceleriyle eğitim alan ve yetişen Goethe bu çağda yaşanan tinsel bunalımı bir “Tin Tregedyası” olarak nitelendirebileceğimiz şekilde *Faust* ile öne sürmüştür. Güngörmez'in aktardığı ve tartıştığı Veogelin'in düşünceleri ışığında aşkın alan ve içkin alan arasındaki gerilimi ele alan bu eseri modern çağda yaşayanlar için bir “İnsanlık Draması” olarak isimlendirebileceğimizi öne sürdüm.

Dostoyevski *Yeraltından Notlar* metninin 1864'de yayımlamıştır. Dostoyevski'nin “Yeraltı Adamının” toplumdaki diğer insanlarla arasındaki ilişkisi iyi değildir. İnsanlarla bazen arasına mesafe koyar, bazen onlarla arasındaki sınıfsal farkı eşitlemek için çabalar sarf eder. Yalnızlığının oluşturduğu eziklik duygusu ile anlamsız kibrinden nasıl vazgeçebileceğinin düşüncelerinde endişe ve merak içerisinde yer alır. Yeraltı Adamı tüm bunları yaparken, Dostoyevski Yeraltı Adamının yüreğinin, doğasının o duygusal özünün ahlaksal duyarlılığını kaybetmediğini bundan daha açık şekilde dile getiremezdi (Frank, 2017, s. 468). Yeraltı Adamının duygusal özünü ve ahlaksal duyarlılığını kaybetmemiş olması onun modernitenin içerisinde rasyonel davranan insanların yaşadığı inanç krizini vurgulamıştır.

Modern dönem eski geleneklerin ortadan kalktığı, kadim kültürlerin etkisini kaybettiği bir dönem olarak ifade edilir. Bu dönemde toplum içerisinde birey ön plana çıkar. Bireyin kahramanlıkları, bireyin çıkarları ve çatışmaları dönemin ruhunu ortaya koyar. Her şeyin değişip bir hesaba bağlandığı, akılcı

tutumların öne çıktığı ve başkaları üzerinde hakimiyet kurma duygusunun olduğu evre ise modernizmdir. Bu evrede sanatsal ve estetik duyguları yaşama isteği, gelenekle olan bağ yerini akılcı tutumlara bırakmaktadır. Tarihin ve geleneğin bütün tortuları atılır her şey aklın ve bilimin süzgecinden geçirilir. Bu nedenle ön plana akıl ve bilim çıkmıştır. Doğa ve toplum üzerinde hakimiyet kurma endişesini akıl ve bilim aracılığıyla geliştiren bir dönemdir. Değişen düşünce ve toplum yapısı, bireyin ön plana çıkması ile bireyin kişilik yapısı üzerinde psikolojik bir baskı oluşmasına neden olmuştur. Modern dönemdeki gelenekten uzaklaşan şehir yaşamı psikolojik baskının önemli nedenleri arasındadır.

Yapılan bu çalışmanın amacı her iki metin içinde modernitenin krizi tartışmalarını saptamaktır. Her iki metin içinde “modern” çağda ana kahramanların düşünceleri ve davranışları incelenmiştir. Kahramanlar bir taraftan buldukları psikolojik ve sosyolojik durumları eleştirirken bir taraftan da moderniteyle hesaplaşma içerisindedirler. Goethe'nin Faust'u ve Dostoyevski'nin Yeraltı İnsanı toplumun aydın kesimi içerisinde yer alarak ironik bir şekilde içinde buldukları durumları tartışır. Her iki metinde de ana kahramanlar modern çağın oluşturduğu krizi derinden yaşamaktadırlar.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Aytaç, G. (1999). *Genel edebiyat bilimi*. İstanbul: Papirüs Yayınları.
- Bağmancı, E. (2019). *Edebiyat sosyolojisi bağlamında Gültekin Akın ve Nazik El-Melaïke'nin şiirlerinin karşılaştırılması*. [Doktora Tezi]. Şanlıurfa: T.C. Harran Üniversitesi SBE.
- Bahtin, M. M. (2004). *Dostoyevski poetikasının sorunları* (C. Soydemir, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Baudelaire, C. (2013). *Modern hayatın ressamı* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berman, M. (2014) *Katı olan her şey buharlaşıyor* (Ü. Altuğ & B. Peker, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bottomore T. & Nisbet, R. (2010). *Sosyolojik çözümlemenin tarihi*, (M. Tunçay & A. Uğur, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Cuma, A. (2009). Edebiyat sosyolojisi ve karşılaştırmalı edebiyat bilimi - sanat ve bilimin sınır ötesi etkileşimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 82-94
- Çiğdem, A. (1997). *Bir imkan olarak modernite*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dostoyevski, F. M. (2014). *Yeraltından notlar* (N. Y. Taluy, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eagleton, T. (2014). *Edebiyat kuramı* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eckermann, J. P. (2007). *Yaşamının son yıllarında Goethe ile konuşmalar* (M. Kahraman, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Escarpit, R. (1992). *Edebiyat sosyolojisi* (H. Portakal, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Frank, J. (2017). *Dostoyevski* (Ü. İnce, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Gide, A. (1968). *Dostoyevski* (S. Tiryakioğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Goethe, (2011). *Faust* (S. İ. Sönmez, Çev.). İstanbul: Akvaryum Yayınevi.
- Güngörmez, B. (2014). *Modernite ve kıyamet*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Güngörmez, B. (2011). *Eric Voegelin insanlık draması*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Gürkan, H. (2013). “Orhan Kemal’in eserlerinde metropol yaşam içerisinde modern yaşam manipülasyonları ve bireylerin ‘özgür’lükleri”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 219-234.
- Huxley, A. (2016). *Edebiyat ve bilim* (Ü. Özünlü, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Kafka, F. (1998). *Aforizmalar* (O. Çakmakçı, Çev.). İstanbul: Altıkkırkbeş Yayın.
- Lukacs, G. (1975). *Çağdaş gerçekliğin anlamı* (C. Çapan, Çev.). İstanbul: Payel Yayınevi.
- Lukacs, G. (2003). *Roman ruramı* (C. Soydemir, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Lukacs, G. (2011). *Goethe ve çağı* (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Meriç, C. (2014). *Jurnal Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Meriç, C. (2016). *Sosyoloji notları ve konferanslar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moran, B. (2002). *Edebiyat kuramları ve eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moretti, F. (2005). *Modern epik* (N. İleri & M. M.Şahin, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Moretti, F. (2018). *Mucizevi göstergeler* (Z. Altok, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Parla, J. (2015). *Don Kişot'tan bugüne roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Plehanov, G. V. (1967). *Sanat ve sosyalizm* (S. Mimoğlu, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Şimşek, M. E. (2014). *Moderniteden postmoderniteye uzanan bir köprü: Zygmunt Bauman*. [Yüksek Lisans Tezi]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE.
- Tepe, S. (2019). *Edebiyat sosyolojisi bağlamında gözetim toplumu: İsa'nın günçesi ve yalnızlar için çok özel bir hizmet romanları*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: T.C. Maltepe Üniversitesi SBE.
- Todorov, T. (2014). *Poetikaya giriş* (K. Şahin, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Toulmin, S. (2002). *Kozmopolis -Modernite'nin gizli gündemi* (H. Arslan, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Yazıcı, H. (1991). *1970-1980 dönemi romanımızda sosyal boyut*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi SBE.
- Zimmerman, M. E. (2011). *Heidegger moderniteyle hesaplaşma* (H. Arslan, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Wolin, R. (2012). *Heidegger'in çocukları* (H. Arslan, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

A Jungian Analysis of Sacraments in John Donne's *Holy Sonnets*¹ John Donne'ın *Kutsal Sonelerinde* Dini Sembollerin Jungiyen Analizi

Melih KURTULUŞ*

Abstract

This article aims to analyse three poems in John Donne's religious sonnet collection titled *Holy Sonnets* within the context of the Jungian concept of the individuation process. In this respect, the article presents two related arguments. First, it is contended that the poetic personae of the selected poems, namely "Thou hast made me," "Oh my blacke Soule!," and "Batter my heart," suffer from neurosis because of their reluctance and inability to perform the two tasks of the individuation process. The process put forward by Carl Gustav Jung requires an individual to both separate herself/himself from societal demands and integrate the unconscious part of her/his psyche with the conscious one. In the case of the selected poems' speakers, their unconscious sides are constituted by their carnal desires which they wish to suppress to the point of extinction. Feeling inadequate to suppress their bodily passions, they ask their Creator to intervene in the process. However, neither God responds to their prayers, nor their undesirable selves disappear from their conscious minds. Thus, the poetic speakers oscillate painfully between their carnal and spiritual selves, indicating that they suffer from neurosis. God's silence in this process stems from the speaker's rejection to utilize sacraments as mediatory objects. In this respect, it is argued that the speakers are influenced by Protestant iconophobia. Therefore, the second argument suggests that the selected poems showcase that rejecting sacraments' mediatory function halts one's attempt to bridge the gap between the conscious and the unconscious parts of the psyche which is the main aim of the individuation process.

Keywords: John Donne, *Holy Sonnets*, Carl Gustav Jung, individuation, sacraments, neurosis.

Abstract

Bu makale, John Donne'ın *Kutsal Soneler* başlıklı dini sone koleksiyonundan seçilen üç şiiri Jung'un bireyleşme süreci konsepti bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, makale birbirine bağlantılı iki argüman sunmaktadır. İlk olarak, seçilen şiirlerin şiir kişilerinin, bireyleşme sürecinin iki görevini yerine getirme yetersizliği ve isteksizliğinden dolayı nevrozdan muzdarip oldukları öne sürülmektedir. Carl Gustav Jung tarafından öne sürülen bireyleşme süreci bireyin hem sosyal beklentilerden kendini ayırmasını hem de psişesinin bilinçdışı kısmını bilinç kısmı ile bütünleştirmesini gerektirir. Seçili şiir kişilerinin durumunda, bilinçdışı tarafları, yok olma noktasına kadar bastırma istedikleri bedensel arzularından oluşmaktadır. Bedensel arzularını bastırma konusunda yetersiz hisseden şiir kişileri yaratıcılarından sürece müdahale etmesini isterler. Fakat ne Tanrı dualarına cevap verir ne de istenmeyen kişilikleri bilinçlerinden kaybolur. Böylece, şiir kişileri sancılı bir biçimde bedensel zevkleri ve spiritüel kişilikleri

¹ This article is a revised edition of the second chapter of my MA thesis titled "A Reading of John Donne's Secular and Religious Poetry within the Context of the Jungian Individuation" (2022).

* Research Assistant, Kırklareli University, Western Languages and Literatures. E-mail: melihkurtulus@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3476-6517

arasında gidip gelir ve bu da onların nevrozdan müzdarip olduğunu gösterir. Bu süreçte Tanrı'nın sessizliği şiir kişilerinin dini semboller ve konseptlerden Tanrı ve kendileri arasında aracı nesnelere olarak faydalanmayı reddetmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, şiir kişilerinin Protestanların dini sembolere karşı tutumlarından etkilendiği ileri sürülmektedir. Bu nedenle, ikinci argüman, seçilen şiirlerin dini sembollerin Tanrı ve birey arasında aracı işlevini reddetmenin, kişinin bireyleşme sürecinin ana amacı olan psişenin bilinç ve bilinçdışı bölümleri arasında bağlantı kurma girişimine engel olduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: John Donne, *Kutsal Soneler*, Carl Gustav Jung, bireyleşme, dini semboller, nevroz.

Introduction

John Donne (1572-1631) wrote many of his poems in *Holy Sonnets* (1633) between the years 1609 and 1617, after his conversion from Catholicism to Protestantism. This period was marked by a sense of religious crisis in his life which made the poet view his former experiences of sexual liberation, clearly revealed in his secular love poetry collections *Elegies* (1633) and *Songs and Sonnets* (1633), in a penitential manner. As Carey observes, in *Holy Sonnets*, “[t]he idolatrous effort to transfer his instinct for worship from God to women, which he had recorded in the love poems, confounds him, but he cannot rid his mind of it” (1981, p. 46). The collection, then, reflects the conflict between secular love and religious love. The sonnets in the collection do not form a narrative sequence, but they singularly present religious individuals who are afraid of being eternally punished in the afterlife because of their former enjoyment of bodily desires in love.

The poetic personae's fears concerning the uncertainty of their salvation establish the early modern theological subjects reflected in the poems. As many critics suggest, the sonnets' speakers represent the institutionally reformed religion in the sense that they echo “the Calvinist sense of man's utter helplessness in [their] corruption, and total dependence upon God in every phase of [their] spiritual life” (Lewalski, 1979, p. 25). Likewise, Guibbory claims that the poems in *Holy Sonnets* “explor[e] what it might feel like for someone to live in a reformed, Calvinist world, where God might seem particularly distant if one did not feel God's presence within and could no longer access the divine through the church's institution and sacraments” (2015, p. 209). By extension, the speakers' uncertainty about their salvation is occasioned by both their earlier attentiveness to carnality in love and God's silence in relation to their prayers. Moreover, God's silence is suggestive of the religious sacraments' appeasing impact on individual psychology as they make pious people believe in the possibility of forgiveness. Thus, the theological and psychological aspects of Donne's *Holy Sonnets* are well-recorded by critics, and this article aims to contribute to the understanding of its psychological aspects by reading three poems from the collection within the framework of the Jungian concept of “the individuation process.” Understanding the concept as a process of maintaining psychic balance, it is suggested that the lack of sacraments in the speakers' lives disables them to come to terms with their undesirable selves constituted by carnal desires. The wish to turn wholly to God by eradicating those desires is not actualised, and their persistence in the speakers' minds leads them to suffer from neurosis in Jungian terms. In other words, the sonnets represent the deterioration of the equilibrium between the conscious and the unconscious parts of the psyche. To this end, in the theoretical part, the terms “the individuation process” and “neurosis” are defined with reference to their explanation in archetypal terms. Additionally, the sacraments' role in maintaining psychic balance provided by the performance of the individuation process is explained by referring to historians' and Jung's views on the subject. Later, the article analyses three poems from Donne's *Holy Sonnets*, namely “Thou hast made me,” “Oh my blacke Soul!,” and “Batter my heart,” to reveal the psychological aspects of sacraments observed in them.

The Individuation Process and Neurosis

This part of the article presents the theoretical background that is employed to analyse the importance of sacraments in John Donne's religious sonnets. To do this, the term “individuation process” and the outcome of one's failure at completing the process are defined. “The individuation process” is a term put forward by the analytical psychologist Carl Gustav Jung (1875-1961) to refer to the path that would provide

a person with psychological wholeness. Jung explains that “[i]ndividuation means becoming an ‘individual,’ and, in so far as ‘individuality’ embraces our innermost, last, and incomparable uniqueness, it also implies becoming one’s own self. We could therefore translate individuation as ‘coming to selfhood’ or ‘self-realization’” (1953, p. 182). It can be deduced from Jung’s own definition that the individuation process requires an individual to perform two tasks. One of them can be denominated as the separation process, or in Stein’s words “the analytical movement” (2005, p. 2). The separation phase means that a person needs to diverge herself/himself from what Jung terms “the collective consciousness” or the societal demands to come to selfhood (1960, p. 268). According to Jung, “[h]uman beings have one faculty which, though it is of the greatest utility for collective purposes, is most pernicious for individuation, and that is the faculty of imitation” (1953, p. 162). Therefore, an individual should differentiate herself/himself from the suggestive demands of the collective consciousness to reach the state of selfhood. The self-exploration part leads the individual to the second task of the individuation process which can be called the integration part, or again in Stein’s words, “the synthetic movement” (2005, p. 8). According to individuation’s second task, then, psychic equilibrium can be achieved by integrating the unconscious part of the psyche with the conscious one. As Jung’s definition of the individuation process asserts, a person should acknowledge her/his unconscious side. Similarly, the Jungian psychologist Jolande Jacobi states that “[t]he aim of the individuation process is a synthesis of all partial aspects of the conscious and unconscious psyche” (1967, p. 49).

Analytical psychology also explains the individuation process through archetypes. Constituting what Jung calls the collective unconscious, or “the ancestral heritage of possibilities of representation,” archetypes are “inherited thought-patterns” (Jung, 1960, p. 204; Jung, 1953, p. 144). The archetype that is directly related to conscious experiences is called “the persona archetype” (1953, p. 165). Jung defines the term as “a mask that feigns individuality, making others and oneself believe that one is individual, whereas one is simply acting a role through which the collective psyche speaks” (1953, p. 165). Therefore, the persona archetype refers to social interactions. On the other hand, what is called the shadow archetype suggests a person’s undesired personality. It includes “those parts of ourselves that we would rather deny and disown” (Ulanov, 2008, p. 323). In light of the given definitions of the two archetypes, it can be claimed that the individuation process is the integration of the shadow archetype with the persona archetype.

Following the tasks of the individuation process and abiding by the collective demands have different outcomes. A life lived only through the demands of the conscious materials and the persona archetype or a life that is lived according to the societal requirements is defined by Jacobi as the “biological” life, whereas the “spiritual” life necessitates the integration between the collective consciousness and the unconscious (1967, p. 16). If one follows the biological life without giving the unconscious contents their due recognition, it becomes a life that “comes to an end,” while the spiritual life, or the integrated psyche, makes life complete and satisfactory (Jacobi, 1967, p. 16). The latter kind of life also provides one with “inner peace” (Jacobi, 1967, p. 17). Contrarily, submission to collective demands carries the possibility of leading an individual to psychological afflictions such as neurosis or psychosis. As Jung maintains, “[n]eurosis is self-division. In most people the cause of the division is that the conscious mind wants to hang on to its moral ideal, while the unconscious strives after its—in the contemporary sense – unmoral ideal which the conscious mind tries to deny. Men of this type want to be more respectable than they really are” (1953, p. 33). Likewise, Palmer explains that “neurosis arises from a failure to achieve a proper equilibrium between the disparate sides of the psyche—between the conscious and the unconscious” (1997, p. 120). The reason for the failure of obtaining the psychic balance is the suppression of the unconscious part of the psyche instead of the integration of both parts which is the main aim of the individuation process. As a result of this repressive process, neurosis arises, and as Schaer asserts, “[t]he more one-sidedly, absolutely, and rigidly the one position is held, the more aggressive, hostile, and incompatible will the other become” (1951, p. 132). Consequently, the unconscious material, if neglected excessively, finds its way into consciousness disastrously and might cause neurosis.

The Role of Sacraments in Individuation

Thus, according to Jung and Jungian psychologists, an individual must separate herself/himself from the collective consciousness by acknowledging her/his unconscious side. One way to acknowledge the unconscious materials or the shadow archetype and thus attain psychological wholeness is, according to Jung, through sacraments and religious practices (1938, pp. 22-23). Many historians and psychologists acknowledge that sacraments and religious rituals have a soothing effect on the individual psyche. For instance, in an analysis of the changing social aspects of the Reformation period in England, Cressy and Ferrell state that “local religious activities [of Catholicism] satisfied most people’s need for a faith that connected them to their locality, to their ancestors, and to God” (1996, p. 2). For the Catholics of the period, “[r]eligion was a matter of routine, of faith, of duty, fellowship and familiarity, and its principal purpose was to lead the sinner to salvation.” (Cressy and Ferrell, 1996, p. 2). Here, the notions of locality and familiarity are of importance because the religious images and symbolic religious ceremonies are understood to build a bridge between man and God, which makes the latter reachable for the former. Along the same lines, MacCulloch observes that the rituals and the ceremonies performed in the Catholic Church ease religious people psychologically: “The mass in late medieval Catholic Christianity had become the kingpin in a system which provided a majestic and satisfying answer to one of the central anxieties of mainstream Christian faith: how to be saved to enter the joys of heaven” (1990, pp. 1-2). Subsequently, God and salvation became accessible to people through religious images and rituals. An individual could attain redemption through such religious practices as contrition, absolution, or confession. For example, while confession on the deathbed was considered by the believers to be the last chance of absolution, monuments and religious images of saints remind them of virtuous deeds that they should perform to attain divine grace (Heal, 2003, pp. 103-104). Although the religious consensus would be based on the deprivation of mankind, such religious objects and ceremonies can assure religious believers of the fact that salvation is possible for them.

While sacraments and religious practices can aid an individual in her/his way to salvation, the rejection of their mediatory function might lead one to religious despair. In the context of the early modern period, when Europe was undergoing a religious change from Catholicism to Protestantism, one of the most debated issues of the period was the attitude towards sacraments and religious practices. A contemporary account of the Protestant treatment of the subject during the Henrician Reformation and the counter-reformation led by Queen Mary I of England (1516-1558) indicates that the reformed religion was hostile towards them. The Catholic priest named Robert Parkyn (1569 - ?) lists the removal of the symbolic rituals and ceremonies lauded by the old religion: “[In 1547], all images, pictures, tables, crucifixes, tabernacles, was utterly abolished and taken away forth of churches within this realm of England” (Dickens and Parkyn, 1947, p. 66). In a way that proves Parkyn’s observations, “The Ten Articles of 1536,” composed by the learned churchmen during the Henrician Reformation, argues that religious practices and sacraments cannot be the “very expedient and necessary mean” to salvation (Cressy and Ferrell, 1996, p. 19).

The concept of iconophobia promoted by the Protestant sect during the Reformation period is understood by Jung and other psychologists to be the cause of religious despair. In his book chapter titled “Approaching the Unconscious” (1964), Jung summarizes his theories of analytical psychology for the non-experts. While discussing the relationship between religion and psychology, Jung stresses the importance of symbolic religious images and ceremonies and how they give meaning to the lives of believers. Jung also claims that, unlike Protestantism, “the Catholic Church still feels responsible for the *cura animarum* (the care of the soul’s welfare),” and it carries out this mission through religious rites and ceremonies (1964, p. 87). In another book titled *Psychology & Religion* (1938), consisting of his lectures on the psychological aspects of religious experiences, Jung explains how Protestant iconophobia affects its followers psychologically by suggesting that as a result of the abandonment of religious concepts and ceremonies, the Protestants are “confronted with an inner experience ... without the protection and guidance of a dogma and a ritual which are the unparalleled quintessence of Christian as well as of pagan religious experience” (1938, pp. 22-23). Similarly, in a lecture in 1951 translated by Leon King, Burgelin focuses on the divisions between Catholicism and Protestantism over several religious themes and how their different perceptions of

those themes affect their followers psychologically. Burgelin stresses the salience of religious objects that make salvation possible and that accompany the individual in her/his way to salvation: "The Catholic is the man who is never alone; through the intermediary of these signs and the help of the saints the whole faithful community accompanies him in his prayer and his life" (1951, p. 61). On the other hand, Burgelin argues that the constant promotion of such doctrines as man's fallen nature and predestination by the Protestant religion becomes "demanding for the person" and "leaves the individual in the grip of his demons" (1951, pp. 68-69). In short, religious objects with their symbolic meanings lauded by Catholicism and abandoned by Protestantism during the early modern period are viewed as means to provide pious believers with psychological ease by enabling them to express or canalize their repressed elements consciously.

Analyses of the Selected Poems from John Donne's *Holy Sonnets*

The relationship between religion and psychology can be observed in John Donne's life and poetical works. Donne was born into a Catholic family, and from his mother's side, he was descended from the line of Sir Thomas More (1478-1535), who was attributed martyrdom by the Catholics. Moreover, Ellis Heywood and Jasper Heywood, who were his uncles from his mother's side, were Jesuits who aimed at a counter-reformation in England during the early modern period (Bald, 1970, p. 25). Since it was almost impossible for a Catholic to succeed in social life, Donne had to abandon the religion of his family (Carey, 1981, p. 15). The publication of his polemical work *Pseudo-Martyr* (1610), which argued that Catholics should pledge allegiance to the king over the Pope, revealed his conversion from Catholicism to Protestantism, and it helped Donne become a divinity reader at Lincoln's Inn and later the dean of St. Paul's Cathedral in 1620 (Bald, 1970, p. 381). This change in the poet's religious views is also reflected in how he perceived the matter of sacraments. Thus, before moving on to analysing the selected poems in *Holy Sonnets* in relation to the role of sacraments in the individuation process, it seems important to note that the poet presents an ambiguous attitude towards sacraments in his works. For instance, the famous satire on religion titled "Satire III: Of Religion" addresses one of the most popular theological topics of the time, which is the search for the true religion that might help one attain salvation. After explaining the deficiencies of all religious sects that claim themselves to be the true religion, Donne concludes that "Cragged and steep, Truth stands, and he that will / Reach her, about must and about must go, / And what the hill's suddenness resists, win so." (1633/2001, p. 102). In other words, Donne proclaims that one should distrust the established theological norms so that this skepticism may lead one to true knowledge. That is, he offers believers to "doubt wisely" (1633/2001, p. 102). To emphasize the importance of not having blind confidence in established religions, he lists the defects of all the religious sects throughout "Satire III: Of Religion":

Seek true religion. O where? Mirreus,
Thinking her unhous'd here, and fled from us,
Seeks her at Rome; there, because he doth know
That she was there a thousand years ago,
He loves her rags so, as we here obey
The statecloth where the prince sate yesterday.
Crantz to such brave loves will not be enthrall'd,
But loves her only, who at Geneva is call'd
Religion, plain, simple, sullen, young,
Contemptuous, yet unhandsome; as among
Lecherous humours, there is one that judges
No wenches wholesome, but coarse country drudges. (1633/2001, p. 101)

In these lines, Donne seems to detract himself from both Catholicism and Protestantism. The religious symbols and ceremonies cherished by the Roman Catholic Church are referred to as rags with the word's negative connotations. He also claims that the Protestants have only changed the object of worship. On the

other hand, the fictional character named Crantz is depicted as a Calvinist believer who is not impressed by the religious symbols and who believes that the true religion resides in Geneva, the center of Calvinism.

While the speaker of the satire seems to be not impressed by the three religious sects, on other occasions, Donne also emphasizes, in line with the aforementioned historians' and psychologists' arguments, the sacraments and religious practices' effects on the individual psyche. In a letter to a friend dated 1615, Donne maintains that the Catholic rites and ceremonies carry a symbolic meaning by "bring[ing] us nearer heaven" while it also moves heavens far away from individuals "by making us pass so many Courts, and Offices of Saints in this life." (2001, p. 396). Adding a negative aspect while writing on Catholicism and its embracement of sacraments might be viewed as Donne's attempt to mediate himself between the two dominant religious sects of the time. However, as the given quotation reveals, Donne puts his faith in the alleviating effects of religious symbols and ceremonies on human psychology. Therefore, as both Jung and Donne argue in different contexts, religion and its symbolic rituals and concepts operate to accentuate socially improper attitudes and actions. In this way, a person who transgresses the demands of the collective consciousness finds a shortcut to forgiveness through the aid of these symbolic objects and ceremonies. In the context of the individuation process, then, sacraments and religious practices might be said, first, to enable individuals to avoid religious despair, and second, to provide individuals with psychological ease because through them individuals possess the opportunity to integrate their unconscious side, or the shadow archetype, with the conscious one.

The religious despair caused by the lack of sacramental means to attain salvation or to reach God is also reflected in the literary works produced by English writers during the Reformation period. For instance, Kuchar suggests that poems such as "The Temper" by George Herbert (1593-1633) and "The Sponge" by William Alabaster (1567-1640) equate poetic expressions of religious faith to sacraments that assure salvation (2018, p. 50-56). Another example, and the focal point of this article, is John Donne's *Holy Sonnets*. Unlike Herbert and Alabaster, Donne's speakers in this collection fail at seeing religious verse as a medium through which they express their faith in God. Instead, these speakers are considerate about being an unworthy subject to God. This feeling of insufficiency stems from the persistence of their carnal desires in their present selves. In his doctoral dissertation on the theme of self-sacrifice in Donne's works, Migan claims that most of the poet's works reveal that Donne suffers from "neurotic' anxiety" in Freudian terms, defining it as "a restless and anticipatory disposition which elicits from the sufferer a depressive response to some unknown and unfounded danger" (2004, pp. 25-28). However, in this article, neurosis with which the poetic personae of *Holy Sonnets* are understood to be afflicted is analysed in Jungian terms, and thus it is argued that neurosis stems not from the poetic personae's anxiety about an indefinite object but from their relationship to their former selves. Along with the argument that the speakers of the selected poems suffer from neurosis, the article suggests that the lack of religious subsidiary objects adds to the mentioned affliction. Since neither God nor religious objects can eradicate the speakers' sinful nature, they fluctuate between their repentant and sinful states. In this respect, the speakers' carnal sides constitute the shadow archetype. While sacraments and religious practices enable an individual to acknowledge their shadow or unconscious sides, the lack of them invalidates their mediatory function. Thus, the desire to eradicate the unconscious self is not materialized, which leaves the speakers in an in-between state.

The first poem chosen to be analysed to reveal the sacraments' importance in the individuation process is "Thou hast made me." The sonnet's speaker oscillates between his worldliness and his spiritual side. In addition, the despondent tone of the speaker in this sonnet is perceptible as he questions God on the matter of his salvation. What he requires from God is to cleanse his soul of the sins that were committed by the speaker in the past and that still exist in the present time. However, God stays silent throughout the whole poem leaving the speaker in a state of uncertainty concerning the verdict on his salvation. When read within the Jungian theories of neurosis, "Thou hast made me" manifests that the speaker's neurotic situation arises from his desperate wish to eliminate his carnal side. Further, it reveals that this state of contraries in which the poetic persona finds himself leaves him in terror since he cannot receive an answer from God on the question if he will be saved after the elimination of his carnal desires. Therefore, the analysis of "Thou hast made me" suggests that its poetic persona suffers from neurosis due to his adherence to the reformed religion's distrust in the human body and its passions, which stems from the same theological skeptical

attitude towards sacraments. It further claims that the lack of religious symbols distances God, the singular source of grace, from the reach of human beings as the poem manifests this inadequacy of attaining salvation through the representation of God's silence.

The first two lines of "Thou hast made me" reveal the speaker's despondency stemming from his feelings of uncertainty about his salvation: "Thou hast made me, and shall thy worke decay? / Repaire me now, for now mine end doth haste" (Donne, 1633/2001, p. 258). Here is a man who senses the impending death and is in a state of immediacy concerning his salvation. The lines indicate that the speaker is afraid of dying not because of leaving the material world but because of the consequences of the way he lived in that world. That consequence is eternal punishment in Hell. Still, there seems to be a remedy for this fear related to that consequence. However, this remedy cannot be provided by the speaker but by his addressee in this poem. The addressee of the poem is God, and He is the creator of the speaker. Therefore, it is only Him who can save or "repaire" him.

Although what the speaker asks God to repair in him is not specified here, the given lines cast the poem as a Protestant work since they evince the reformed ideas on the futility of sacraments and human efforts in acquiring salvation. In the same way, Martin states that the sonnet "aptly establishes the main theme of experimental predestination" (2013, p. 371). That is, according to these lines, salvation can only be achieved through God's mercy; human beings are incapable of attaining divine grace neither through their own attempts nor through the mediatory aid of religious symbols or ceremonies. Both the lack of human autonomy in working out salvation and the conviction that God has already decreed who is elected for salvation leave the speaker in religious despair. Along with the reformed ideas of predestination and iconophobia, the feeling of despair also arises from the speaker's relationship to his own past shaped by his enjoyment of bodily desires, and this relationship between his present and past selves indicates that the speaker suffers from neurosis. As Blanch points out, the feelings of fear and despair are equally due to both the speaker's consideration of himself as a sinful creature and his inability to obtain salvation through his own efforts (1974, p. 478). In addition to the relation of the speaker's fear and despondency to his past experiences, the remaining six lines of the octave of the sonnet establish how the poetic persona views his past self in the present time:

I runne to death, and death meets me as fast,
And all my pleasures are like yesterday;
I dare not move my dimme eyes any way,
Despaire behind, and death before doth cast
Such terrour, and my feeble flesh doth waste
By sinne in it, which it t'wards hell doth weigh; (Donne, 1633/2001, p. 259)

As Malpezzi rightly puts forward, the scene here resembles the tradition of psychostasis, or the enactment of the Last Day (the Judgement Day) when one's good deeds and sins are weighed to decide whether that person is going to be saved or punished eternally (1987, p. 72). However, the feeling of despair arises not only from the result of psychostasis, that is he is a sinful man, but also from the possibility that God may have not mended his sinful nature. The given lines demonstrate that the poetic persona considers his former self to be a person who is not worthy of salvation. The reason why the present self has the same feeling of unworthiness is the persistency of his former self shaped by his days of appeasing his bodily desires. He "always possesses some remnant of the old body, 'dead to sin,' and the new nature that is able to rise in proportion as the sinful nature is repressed" (Cefalu, 2003, p. 79). The fourth line of the poem thus corroborates that what the poetic persona desires to eradicate, that is his carnal side, does not leave his consciousness; that side of him formed by "pleasures" is as perceivable as it was in the past. Due to the existence of his opposing sides, which are his worldliness and his spirituality, he can confront neither his spiritual side nor his carnal side. His bodily part raises the feeling of despair for the present self, and the present religious self is afraid of the possibility of eternal punishment. He is torn between his carnal desires and his fear of damnation.

The image of being stuck between despair and fear that is presented in the octave of “Thou hast made me” is strikingly similar to a dream of one of Jung’s patients described by the psychologist in his discussion of the function of the unconscious materials:

He is walking along an unfamiliar street. It is dark, and he hears steps coming behind him. With a feeling of fear he quickens his pace. The footsteps come nearer, and his fear increases. He begins to run. But the footsteps seem to be overtaking him. Finally he turns round, and there he sees the devil. In deathly terror he leaps into the air and hangs there suspended. (1953, p. 191)

Here, the dreamer finds himself torn between fear and despair just like the poetic persona of Donne’s “Thou hast made me.” Jung suggests that the dreamer suffers from neurosis and the cause of the dreamer’s neurosis is his wish to “keep himself in a ‘provisional’ or ‘uncontaminated’ state of purity” by means of renouncing the world outside (1953, p. 191). Similarly, in Donne’s poem, the speaker suffers from neurosis due to the resistance of his “feeble flesh” or his bodily desires which he aims to repress to the point of extinction so that God may forgive his sins and save him (Donne, 1633/2001, p. 259). However, as the given lines of the octave of the poem indicate, the persona cannot dispose himself of his carnal side, which leaves him in a state of contraries between his worldliness and his repentant spiritual side. Therefore, the poetic persona’s relation to his former carnal self produces feelings of despair and fear in him and leads him to neurosis.

The representation of a neurotic poetic persona in the poem can be related to the Jungian concept of the individuation process. The individuation process suggests that an individual should liberate his personality from the demands of collective consciousness that is constituted by social expectations, which in the case of the poetic personae of Donne’s *Holy Sonnets* are the repression of carnal desires. To do this, the individual needs to recognize the part of herself/himself that s/he does not want to disclose to the world outside. If the processes of separating from societal demands and of integration of the unrecognized self into consciousness are successful, the individual, according to the principles of the individuation process, can acquire psychic wholeness that is manifested in feelings of contentment and security. However, if the individual complies with the demands of collective consciousness at the expense of avoiding the part of her/his that s/he views as inappropriate to disclose to the public, s/he might suffer from psychological disorders such as neurosis or psychosis. As Jung claims, the demands of collective consciousness are the hindrances on one’s way to the experience of psychic wholeness (1953, p. 162). In the same way, the poem makes apparent the outcome of repressing undesirable experiences. Congruent with the principles of the individuation process, the unpreferable carnal desires experienced by the former self of the poetic persona do not disappear from his psyche. They still exist in his consciousness, and thus they afflict him with feelings of despair and fear concerning his salvation.

In addition to his inability to attain salvation, God’s silence adds to the feelings of despair in the poem, which reveals the anticipated psychological effects of the Protestant doctrines. As noted above, the first two lines examine the Protestant idea of individual efforts’ futility in working out salvation. For this reason, the speaker requests God to intervene in the process to discard his carnal side. However, no answer from the addressee is granted to the speaker. As a Protestant man, he lacks the Catholic auxiliaries such as penance and symbolic religious objects that might accompany him on his way to salvation. What is left for him is God’s mercy that can only be attained through divine will.

The absence of God’s answer to the speaker’s requirements from Him affirms that the poetic persona is a Protestant man. Also, the lack of God’s assurance concerning the question of the speaker’s salvation leaves him in a feeling of religious despair. That is, he cannot be sure whether he is saved or not. The feeling of religious despair, associated with the former sinful self of the speaker and related to God’s silence, is voiced in the sixth line as it is also elaborated in the sestet of the sonnet:

Onely thou art above, and when towards thee
By thy leave I can looke, I rise againe;
But our old subtle foe so tempteth me,
That not one houre my selfe I can sustaine;
Thy Grace may wing me to prevent his art,
And thou like Adamant draw mine iron heart. (Donne, 1633/2001, p. 259)

The sestet of the sonnet led critics to different interpretations of the poem in terms of the speaker's assuredness of his salvation. For example, Carey rejects the idea put forward by Martz that the speaker eludes feelings of despair by expressing his faith in God's grace. Rather, the tone of the sestet "is one of despairing inadequacy" (1981, p. 53). Thus, according to Carey, the poem presents a man who is in a state of urgent need of help from God but who is not sure if God will supply aid at all. Also, Rissanen points out that the speaker "is still craving for a message, a communication and communion that would carry him across the emptiness that is about to engulf him, but he has found none" (1975, p. 293). Even if the sestet contains a hopeful tone, it is only "a contingent optimism," that is, the speaker can only be saved from damnation only if God is willing to save him (Stachniewski, 1981, p. 700). As the sestet makes clear, the upward movement towards salvation can be effectuated only "[b]y [God's] leave" (Donne, 1633/2001, p. 259). Put in another way, human efforts cannot assure the poetic persona of acquiring salvation. Additionally, the analogy drawn between the relationship between God and the human subject and a magnet and an iron heart exemplifies the argument that the speaker is still uncertain about his salvation as the poetic persona's tainted iron heart is yet to be moved by God the magnet. For this reason, the speaker of the sonnet tries to be assured of his salvation only by understanding the will of God.

God's silence observed in the sonnet can be regarded as the outcome of the reformed religion's disenchantment with sacraments and religious practices. The mediatory functions of symbolic religious concepts and objects mean nothing to the speaker of "Thou hast made me" in terms of obtaining salvation. That is, his despair at the presence of God's silence suggests that a religious object such as the Eucharist or a religious practice like penance is not believed to be fruitful in acquiring his salvation. As explained above, although Catholic believers put faith in such religious objects and ceremonies in attaining salvation, the belief in their utility was considered by Protestantism to be heretical, and the Protestant rejection carried the possibility of religious despair without the aid of religious images.

The Protestant view that religious symbols cannot enable an individual to attain salvation is also manifested in "Oh my blacke Soule!" and "Batter my heart." The speaker of "Oh my blacke Soule!" feels helpless concerning his salvation. As "Thou hast made me," "Oh my blacke Soule!" is also about its speaker's repentance for tarnishing his pure soul with bodily desires. In the octave, the speaker compares his soul to "a pilgrim, which abroad hath done / Treason, and durst not turne to whence he is fled" and to

a thiefe, which till deaths doome be read,
Wisheth himselfe delivered from prison;
But damn'd and hal'd to execution,
Wisheth that still he might be imprisoned. (Donne, 1633/2001, p. 260)

Like a pilgrim, the speaker's soul dwells not in the place to which it belongs. The earth is not the soul's hometown; it is Paradise. However, on earth, the soul betrays its creator by letting bodily desires taint it. The stain of bodily desires on his soul leaves the speaker in fear of eternal damnation. The only agency that might save him from punishment is God. As the sestet of the sonnet suggests, God's grace might save the speaker from eternal punishment if he repents his sins. However, the main question is "who shall give thee that grace to beginne?" (Donne, 1633/2001, p. 260). At first, it seems as if the speaker believes in the power of individual effort for salvation:

O, make thyself with holy mourning black,
 And red with blushing, as thou art with sin;
 Or wash thee in Christ's blood, which hath this might,
 That being red, it dyes red souls to white. (Donne, 1633/2001, p. 260)

Here, the poetic persona believes that acknowledging his sins and repenting them will eventually make him a worthy creature in the eyes of God. Moreover, one of the methods of repenting sins is being drowned “in Christ's blood,” and this act resembles the rite of Eucharist, which is a sacramental practice during which a believer is given a piece of bread and a cup of wine symbolising Christ's body and blood respectively. This line of the sonnet implicitly suggests that sacraments are required for God's mercy that would turn “red [or sinful] souls to white [or salvation]” (Donne, 1633/2001, p. 260). In other words, the poetic persona claims that the act of repenting of his sins that are related to his body might save him in religious terms. However, as the tenth line suggests, the speaker cannot initiate the repentance process if God does not let him do so. Therefore, for the poetic personae of both “Oh my blacke Soule!” and “Thou hast made me”, the deliverance of salvation depends wholly on God's will, which casts them as Protestant individuals.

Similarly, imperatives are employed to call God for action to strip the speaker of his body in “Batter my heart.” The speaker's need for God's involvement in the process of eradicating his carnal side is voiced perceptibly in the sonnet. To emphasize the point that his personality has been tarnished, he draws an analogy between himself and a town (Donne, 1633/2001, p. 264). His reason, he claims, is the “viceroy in mee, mee should defend” (Donne, 1633/2001, p. 264). However, his reason, through which he believes he can attain salvation, is not functional because it is enslaved by God's enemy, that is Satan (Donne, 1633/2001, p. 264). In Donne's works, the Satan figure often refers to the sins generated by bodily desires. For example, in another religious sonnet titled “Since she whom I lov'd,” the speaker aims to focus his love wholly on God after the beloved's death. However, he is still apprehensive about the possibility that “the world, flesh, yea devil put thee [God] out” (Donne, 1633/2001, p. 265). Here, the affirmative “yea” between bodily desires and Satan corroborates the affinity between the two. It can be deduced from this analogy that the speaker of “Batter my heart” desires the extinction of his carnal desires. For this reason, both prior to and after explaining the sinful situation in which he observes himself, the speaker pleads with God to intervene in the process of quenching his bodily passions. He depicts God as a blacksmith at the very beginning of the sonnet. The reason for the use of such an analogy is the mentioned occupation's renewing function. As a blacksmith restores an object easily, God can also free the speaker from the enslaving nature of his carnal side. Accordingly, he asks God, as if he asks a blacksmith, to “[b]atter my heart” or to “knocke, breathe, shine, and seeke to mend” his personality (Donne, 1633/2001, p. 264). God needs to “bend / Your force, to breake, blowe, burn, and make me new” (Donne, 1633/2001, p. 264). Also, later in the sonnet, the speaker envisions God as his master and his marital partner. Although Satan is his husband-to-be, he needs God to “[d]ivorce mee, 'untie, or breake that knot againe” (Donne, 1633/2001, p. 264). God's regenerative power is required so much that the speaker's corruption caused by his bodily passions can only be redeemed only if “you [God] ravish mee” (Donne, 1633/2001, p. 264). These striking images employed by the speaker express how desperately he needs his personality to be reconstructed. He wants to be devoted to God so much that only destructive actions can make his transformation possible. However, he never performs these actions but asks God to carry them out. This means that the poetic persona, as a Protestant believer, indirectly expresses his disbelief in the utility of any other means than God's mercy. Still, God's silence and the persistence of his undesirable carnal desires contradict his expression of this disbelief.

Both the speakers' avoidance of active participation in the process of renewing themselves and their complete trust in God render them Protestant believers who share the idea that neither individual efforts nor sacraments can aid one in obtaining salvation. As stated before, both historians and psychologists agree upon the view that the post-Reformation attitude towards sacraments might leave a person in a state of religious despair without the guidance of those religious symbols and ceremonies (Cressy and Ferrell, 1996, p. 2; MacCulloch, 1990, pp. 1-2; Burgelin, 1951, pp. 68-69; Jung, 1938, pp. 22-23). In the same way, since the poetic personae of “Thou hast made me,” “Oh my blacke Soule!,” and “Batter my heart” are not answered as to whether they will be saved or punished, they are still in a state of despondency and fear.

Thus, the analyses of Donne's selected poems within the context of the individuation process suggest that the speakers pray for the elimination of their bodily desires that constitute the shadow archetype. However, the lack of sacramental means to come to terms with those desires, which the speakers view as sins, entails God's silence. Thus, the undesired shadow self, composed of carnal desires, persists in the minds of the speakers, leading them to oscillate painfully between those desires and repentance.

Conclusion

Read within the context of the Jungian concept of the individuation process, the selected poems in John Donne's *Holy Sonnets* present neurotic speakers who disturbingly oscillate between their pious and sinful selves. The reason for the emergence of this psychological disturbance is the ever-presence of their undesired parts or their shadow sides. In these poems, the speakers' desire to eradicate the unpreferable parts of their personality is observed. As stated in the analyses of "Thou hast made me," the way that the poetic persona expresses his aversion to his carnal desires is reflected in their association with the devil, which is also maintained in other sonnets. As Protestant individuals, the speakers abide by the religious rules and want to suppress their carnal sides to the point of extinction. Therefore, as opposed to the requirements of the individuation process, they neither separate themselves from the demands of the collective consciousness nor acknowledge their shadow sides. In addition, feeling inadequate to achieve this task, they ask God to intervene in the process. However, since they lack the mediatory function of religious sacraments, they are left without an answer from God. As historians and psychologists argue, sacraments operate as a bridge between human beings and God. Thus, their absence also entails God's absence for the speakers of the analysed sonnets. In the analyses of "Oh my blacke Soule!" and "Batter my heart," it is suggested that the frequent use of imperatives while addressing God and God's silence confirm the effect of sacraments' absence in the lives of the poetic personae. The consequence is observed in their expressions of anxious feelings about salvation. Since God does not take the initiative in the process of eradicating the speakers' carnal or undesired sides, they suffer from fluctuating painfully between their religious and sinful personalities. In this respect, the poems evince the importance of religious sacraments in the continuation of the individuation process in Jungian terms.

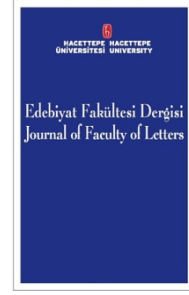
Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Bald, R. C. (1970). *John Donne: A Life*. Oxford: Oxford UP.
- Blanch, R. J. (1974). Fear and despair in Donne's 'Holy Sonnets'. *The American Benedictine Review*, 25, 476-484.
- Burgelin, P. and King, L. (1951). Protestant psychology and Catholic psychology. *CrossCurrents*, 1(4), 58-69.
- Carey, J. (1981). *John Donne: Life, mind and art*. London: Faber and Faber.
- Cefalu, P. (2003). Godly fear, sanctification, and Calvinist theology in the Sermons and 'Holy Sonnets' of John Donne. *Studies in Philology*, 100(1), 71-86.
- Cressy, D. and Ferrell, L. A. (Eds.). (1996). *Religion & society in early modern England*. London: Routledge.
- Dickens, A. G. and Parkyn, R. (1947). Robert Parkyn's narrative of the reformation. *The English Historical Review*, 62(242), 58-83.
- Donne, J. (2001). *The complete poetry and selected prose of John Donne*. Charles M. Coffin. (Ed.), New York: The Modern Library. (Original work published 1633)
- Guibbory, A. (2015). Donne's religious poetry and the trauma of grace. In Achsah Guibbory (Ed.), *Returning to John Donne*. (201-212). London: Routledge. (Original work published 2006)
- Heal, F. (2003). Communities and beliefs. In *Reformation in Britain and Ireland* (pp. 94-125) Oxford: Oxford UP.
- Jacobi, J. (1967). *The way of individuation*. New York: New American Library.

- Jung, C. G. (1964). Approaching the unconscious. In Carl G. Jung (Ed.), *Man and His Symbols* (pp. 18-103). New York: Anchor.
- Jung, C. G. (1938). *Psychology & religion*. New Haven: Yale UP.
- Jung, C. G. (1960). *The structure and dynamics of the psyche*. Princeton: Princeton UP.
- Jung, C. G. (1953). *Two essays on analytical psychology*. Princeton: Princeton UP.
- Kuchar, Gary. (2018). Poetry and sacrament in the English renaissance. In Catherine Bates. (Ed.), *A Companion to Renaissance Poetry* (pp. 50-62). Oxford: Wiley Blackwell.
- Lewalski, B. K. (1979). 'Is there in truth no beautie?': Protestant poetics and the Protestant paradigm of salvation. In *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyrics* (pp. 3-27). Princeton: Princeton UP.
- MacCulloch, D. (1990). *The later reformation in England: 1547-1603*. Macmillan Education: New York.
- Malpezzi, F. M. (1987). The weight/lessness of Sin: Donne's 'Thou Hast Made Me' and the psychostatic tradition. *South Central Review*, 4(2), 70-77.
- Martin, C. G. (2013). Experimental predestination in Donne's 'Holy Sonnets': Self-ministry and the early seventeenth-century 'Via Media'. *Studies in Philology* 110(2), 350-381.
- Migan, N. E. (2004). Anxious martyr: John Donne and the literature of self-sacrifice. Diss. Purdue U.
- Palmer, M. (1997). *Freud and Jung on religion*. London and New York: Routledge.
- Rissanen, P. (1975). The background of experience behind Donne's secular and religious poetry. *Neuphilologische Mitteilungen* 76(2), 282-298.
- Schaer, H. (1951). *Religion and the cure of souls in Jung's psychology*. London: Routledge.
- Stachniewski, J. (1981). John Donne: The despair of 'Holy Sonnets'. *ELH*, 48(4), 677-705.
- Stein, M. (2005). Individuation: Inner work. *Journal of Jungian Theory and Practice* 7(2), 1-13.
- Ulanov, A. B. (2008). Jung and religion: The opposing self. In Polly Young-Eisendrath and Terrence Dawson (Eds.), *The Cambridge Companion to Jung* (pp. 315-332). Cambridge: Cambridge UP.

The Effects of the Need for Social Approval on the Relationship between Perfectionism, Academic Self-Handicapping, and Self-Efficacy¹

Sosyal Onay İhtiyacının Mükemmeliyetçilik, Akademik Kendini Engelleme ve Öz-Yeterlik Arasındaki İlişkiye Etkileri

Merve Ebrar KARAKAYA*, Gülten ÜNAL**

Abstract

Examining the need for social approval is critical to understand the effects of the social environment on individuals' beliefs about themselves and perceptions of their abilities. This study aims to provide deep insight into the role and the effect of the need for social approval on the relationship between self-efficacy and perfectionism. Likewise, it aims to examine the role and the effect of the need for social approval on the relationship between self-efficacy and academic self-handicapping. In this study, academic self-handicapping, perfectionism, and the need for social approval, which are individually linked to self-efficacy, are examined in a single comprehensive framework. Participants were 121 university students studying at different universities who completed an online survey involving measures of academic self-handicapping, perfectionism, general self-efficacy, and reactions to social situations. They were manipulated by either receiving positive or negative feedback related to the need for social approval or receiving no feedback. The obtained data were tested with Pearson correlation analysis, one-way ANOVA, and moderation analysis. The findings showed that there was no significant difference between the self-efficacy scores of the groups. Self-efficacy was found to be significantly and negatively correlated with academic self-handicapping and perfectionism. The moderation analysis revealed that the relationship between academic self-handicapping and self-efficacy was only significant when participants received positive feedback or did not receive any feedback related to social approval. Contrary to expectations, the need for social approval was not found to have a moderating role in the relationship between perfectionism and self-efficacy. The current study contributes to the literature in terms of investigating the need for social approval in an experimental setting and showing that it plays a moderator role in the relationship between academic self-handicapping and self-efficacy.

Keywords: Self-efficacy, the need for social approval, self-handicapping, academic self-handicapping, perfectionism.

¹ This study was presented as a poster presentation at the 21st National Psychology Congress held in Istanbul between 13-16 October 2022.

* Res. Asst., Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Psychology. E-mail: karakayamerve027@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5488-621X

** Asst. Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Psychology. E-mail: gunal@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1000-952X

Öz

Sosyal onay ihtiyacını incelemek, sosyal çevrenin bireylerin kendileri hakkındaki inançları ve genel yetkinlikleri ve yeteneklerine ilişkin algıları üzerindeki etkilerini anlamak için kritik öneme sahiptir. Bu çalışma sosyal onay ihtiyacının öz-yeterlik ve mükemmeliyetçilik arasındaki ilişkideki rolü ve etkisine dair bir içgörü sağlamayı amaçlamaktadır. Aynı şekilde, sosyal onay ihtiyacının öz-yeterlik ve akademik kendini engelleme arasındaki ilişkideki rolünü ve etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada bireysel olarak öz-yeterlik ile bağlantılı olan akademik kendini engelleme, mükemmeliyetçilik ve sosyal onay ihtiyacı tek bir kapsamlı çerçevede incelenmiştir. Katılımcılar, akademik kendini engelleme, mükemmeliyetçilik, genel öz-yeterlik ve sosyal durumlara verilen tepkileri ölçen çevrimiçi bir anketi dolduran farklı üniversitelerde okuyan 121 üniversite öğrencisidir. Katılımcılara, sosyal onay ihtiyacı ile ilgili olumlu ya da olumsuz geri bildirim verilmiş veya herhangi bir geri bildirim verilmemiştir. Elde edilen veriler, Pearson korelasyon analizi, tek yönlü ANOVA ve düzenleyici değişken analizi ile test edilmiştir. Sonuçlar, üç grup arasında öz-yeterlik düzeyleri açısından anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir. Öz-yeterliğin hem mükemmeliyetçilik hem de akademik kendini engelleme ile anlamlı derecede olumsuz yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Düzenleyici değişken analizi, sosyal onay ihtiyacının olumlu geri bildirim ve kontrol koşullarının akademik kendini engelleme ile öz-yeterlik arasındaki negatif ilişkide düzenleyici rolü olduğunu ortaya koymuştur. Ancak beklenenin aksine, sosyal onay ihtiyacının mükemmeliyetçilik ile öz-yeterlik arasındaki ilişkide düzenleyici bir rolü bulunamamıştır. Mevcut çalışma, sosyal onay ihtiyacının deneysel bir düzende ele alınması ve akademik kendini engelleme ile öz yeterlik arasındaki ilişkide düzenleyici bir rol oynadığını göstermesi açısından literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Öz-yeterlik, sosyal onay ihtiyacı, kendini engelleme, akademik kendini engelleme, mükemmeliyetçilik.

Introduction

Research into social cognitive constructs such as *self-efficacy* has a long history in the psychology literature. Self-efficacy represents one's beliefs about his or her own capabilities regarding particular tasks (Bandura, 1986). The concept of self-efficacy was first proposed in *Social Cognitive Theory*, which evolved from the Social Learning Theory. Social Learning Theory has conceptualized learning in a social setting, featuring an active and reciprocal relationship between the individual, environment, and behaviors. Social Cognitive Theory mainly focuses on social influence and the effects of the social environment on behaviors (Bandura, 1986). Self-efficacy includes not only coping skills but also awareness of these skills and activating them. The concept of self-efficacy involves planning and performing an action or a behavior, organizing the necessary skills, and feeling motivated resulting from the review of the gains to be obtained with the difficulties. In addition, the general self-efficacy phenomenon has been described as a belief in one's own resources that one can initiate action and continue it until it produces results (Sherer et al., 1982).

Studies on self-efficacy has shown the role of self-efficacy in explaining well-being and success in many areas (Salvador, Crespo, & Barros, 2019; Tovel & Carmel, 2016). For instance, Milam, Cohen, Mueller, and Salles (2018) found that general self-efficacy was the positive predictor of both general well-being and personal accomplishment. Hajek and König (2019) showed that intervention programs aimed to increase self-efficacy might be helpful for subjective well-being. Also, a great deal of studies has focused on the link between self-efficacy and success or performance, mostly academic success in learning and motivation areas (Artino, 2012; Milam et al., 2018). According to Turner and his colleagues (2009), high levels of self-efficacy were associated with high GPA in college students. There are also studies investigating self-efficacy in two different concepts: performance self-efficacy (reflecting students' opinions of their abilities to perform academically), and academic self-efficacy (reflecting students' perceptions of their academic capability). The main difference between these two concepts derives from their expectations about their capability when facing either familiar or unfamiliar challenges. Both were found to be positively associated with students' GPA (Richardson, Abraham, & Bond, 2012).

The individual's behavior is determined and shaped by the social environment, especially the circle of family, school, and friends (Atkinson, Atkinson, Smith, Bem, & Hoeksema, 2002). The environment has the potential to direct behavior through the rewards and punishments that individuals can obtain

(Atkinson et al., 2002). In the context of the influence of the social environment on individuals, the *need for social approval* takes place in explaining human behavior (Antony & Swinson, 2009). In early research, the need for social approval phenomenon has been mostly examined with social desirability, conformity (Strickland & Crowne, 1962), and obedience to authority (Marlow & Crowne, 1961). The concept of the need for social approval has been described as seeking approval or praise from others (Johnson, Fendrich, & Mackesy-Amiti, 2012). While social desirability means presenting good image and showing oneself better in evaluative situations, the need for social approval is more stable across situations and seen as dispositional factors affecting behaviors in social contexts (Crowne & Marlowe, 1964; Johnson et al., 2012).

The need for social approval has been used to describe or explain social desirability in the early studies, and measured as a sub-type of social desirability. Marlow and Crowne (1961) defined social desirability through the need for social approval. Kalaman and Becerikli (2020) claimed that the social desirability phenomenon turned into the concept of the need for social approval. Also, Johnson and his colleagues (2012) explained these two concepts under the heading of the same scale. Although there has been a controversy about what Marlowe–Crowne Social Desirability Scale (MC-SDS) has really measured, it has been used to measure the need for social approval in many studies (Twenge & Im, 2007). In the Turkish context, Karaşar and Öğülmüş (2016b) developed a valid and reliable assessment tool in order to measure individuals' levels of the need for social approval.

Social approval was also studied with self-esteem through self-evaluations on several domains of attributes. MacDonald, Saltzman, and Leary (2003) investigated how people perceive specific attributes crucial for social approval and how they are related to self-esteem. Participants evaluate themselves in five dimensions with relation to the perceived importance in social approval. People who believe they are competent, attractive, or wealthy have higher self-esteem when they believe that these traits give rise to social approval. In the same way, people who see themselves as socially competent have higher self-esteem if they think that society does not approve of those who do not have positive personal characteristics such as sociability. Participants who believed the relationship between possessing certain attributes and social approval could obtain moderate self-esteem benefits when they positively evaluate themselves on these attributes (MacDonald et al., 2003).

The concept of the need for social approval has been handled in the Turkish literature as a sub-dimension of dysfunctional attitudes or irrational beliefs (Göller, 2010; Karaşar & Öğülmüş, 2016a). The need for social approval was studied with codependency in a sample of teachers, and a positive and moderate correlation was found (Karaşar, 2019). In addition, young individuals have a higher need for social approval than older ones and the need for social approval varies in terms of their occupations (Kalaman & Becerikli, 2020). Moreover, the social approval needs of high school students and university students showed a significant difference according to class level in Turkey (Göller, 2010; Karaşar & Öğülmüş, 2016a). Karaşar and Öğülmüş (2016a) conducted a study with university students in Turkey. They concluded that social anxiety is one of the significant predictors of the need for social approval. Therefore, as social anxiety increases, the need for social approval also increases. Furthermore, Stewart and George-Walker (2014) conducted a study with students in order to create a model that linked perfectionism, self-efficacy, and locus of control to self-handicapping. They reached two important conclusions: (i) perfectionism predicted low self-efficacy, and also (ii) perfectionism and locus of control predicted self-handicapping.

Various studies have explored the need for social approval and its association with possible related variables. One of these variables associated with the need for social approval is perfectionism. Antony and Swinson (2009) addressed that perfectionists are individuals who are overly concerned with other people's opinions, and they may have a strong desire for approval.

Perfectionism is defined as a desire for flawlessness by establishing the highest standards for performance (Hewitt & Flett, 1991). Hewitt and Flett (1991) characterized perfectionism in their model with exaggerated expectations placed at others and perfectionistic self-promotion. Chiba, Iketani, Han, and Ono (2009) associated perfectionism with setting strict criteria and being dissatisfied with anything

that does not meet those criteria. Previous research has generally focused on the negative impacts of perfectionism on self-esteem (Rice, Ashby, & Slaney, 1998; Tice & Baumeister, 1990) and self-efficacy (Stewart & George-Walker, 2014). Other studies discussed the positive and negative dimensions of perfectionism and its multidimensional construct (Hart, Gilner, Handal, & Gfeller, 1998). In a recent study, Akar and his colleagues (2018) demonstrated that negative perfectionism negatively affected students' academic success and self-efficacy, and positively affected self-handicapping.

Suddarth and Slaney (2001) identified perfectionism as adaptive and maladaptive perfectionism under two sub-dimensions. The former is related to a reasonable pursuit of high standards without mental distress; the latter is mainly associated with unrealistic self-evaluations, harsh criticism, and frequent concerns about making mistakes.

As perfectionism is an important concept to understand mental health, and interpersonal and family relationships, Hewitt and Flett (1991) formulated perfectionism as a multidimensional concept. It has personal and social elements, classified as self-oriented, other-oriented, and socially prescribed perfectionism. It was found that socially prescribed perfectionism has association with perfectionistic self-presentation and dysfunctional self-evaluations. Individuals who are high on socially prescribed perfectionism often view others as displeased with them and believe that others want them to be perfect; therefore, they attempt to compensate for their perceived faults by looking perfect to others (Flett & Hewitt, 2006).

Considering the correlation of socially prescribed perfectionism with perfectionistic self-presentation, self-handicapping behaviors can also be discussed in this context. *Self-handicapping* has been described as self-sabotaging behaviors that people use for possible failures and strategies against self-threatened situations. The origin of the concept of self-handicapping comes from *Attribution Theory*, which consists of three dimensions in which causal explanations are evaluated (Kolditz & Arkin, 1982). The external attributions in the locus dimension of this theory can be seen as related to self-handicapping. In external attribution, individuals explain the causes of behavior in terms of environmental factors rather than personal characteristics (Passer, Kelley, & Michela, 1978). Similarly, self-handicapping strategies are attributing the consequences of one's behavior to temporary or environmental factors in order not to confront one's inadequacies and to avoid responsibilities. In addition, by attributing failures or negative results to external sources, individuals hide behind the fact that the situation is not under their control and therefore they cannot be held responsible. Individuals who do not have control are also not seen as responsible or unsuccessful in the eyes of others. People often employ to these strategies to protect their self-esteem and image in the eyes of others (Brown & Kimble, 2009).

Self-handicapping involves several actions like lack of effort, task avoidance, procrastination, substance use, or not doing enough practice (Stewart & George-Walker, 2014). Self-handicapping is frequently caused by concerns about others' judgments of one's abilities or competence, and self-doubt. By hiding the relationship between competence and performance, self-handicapping allows individuals to outsource failure and protect their self-worth (Brown & Kimble, 2009). Creating impediments and performing some behaviors that have detrimental effects on achievement can be classified as behavioral self-handicapping, whereas looking for excuses for underachievement can be classified as claimed self-handicapping. These two forms differentiate in terms of the purpose behind; therefore, it paves the way for explaining the function of implicit beliefs and coping mechanisms in self-handicapping (Snyder, Malin, Dent, & Linnenbrink-Garcia, 2014).

Self-handicapping leads to negative consequences in the long run. As self-handicappers display maladaptive behaviors or adopt maladaptive attitudes over time, self-handicapping becomes chronic and indicates its effects on many areas of life (Maatta, Stattin, & Nurmi, 2002). For example, high self-handicapping scores were found to be correlated with low grand point average (Bartuçcu-Yıldırım & Demir, 2020) and poor performance in school (Elliot & Church 2003). Some recent studies (e.g., Javanmard, Hoshmandja, & Ahmadzade, 2018; Zabihollahi, Varzaneh, & Lavasani, 2013) have indicated that *academic self-handicapping* and academic self-efficacy predicted significantly academic achievement. Also, academic self-efficacy was negatively correlated with academic self-handicapping, and gender did not moderate this relationship (Zabihollahi et al., 2013). Furthermore, male students got significantly

higher scores on academic self-handicapping than females, and female students got significantly higher scores on self-efficacy than males. Thomas and Gadbois (2007) demonstrated that self-handicapping was positively correlated with test anxiety and surface learning, whereas negatively correlated with exam grades, deep learning, self-concept clarity, and self-regulated learning. They also indicated that academic self-efficacy predicts exam grades in university students.

Relationships among Self-Efficacy, the Need for Social Approval, Academic Self-Handicapping, and Perfectionism

Perfectionism and self-handicapping meet on common ground, such as giving importance to the opinions of others, fear of making mistakes and not wanting to see their mistakes and shortcomings. Similarly, seeking approval or praise from others indicates the degree to which individuals attach importance to how their behavior and attitudes are evaluated by others. Perfectionism, academic self-handicapping, and the need for social approval are correlated with the protection of self-worth and maintenance of self-concept and it was seen that the common theme of all three concepts were self-presentation and impression management (Brown & Kimble, 2009; Maatta et al., 2002; Thomas & Gadbois, 2007; Tice & Baumeister, 1990). Self-efficacy has been examined with perfectionism, self-handicapping, and the need for social approval separately. Self-efficacy was found to be negatively correlated with self-handicapping, and perfectionism (Akar, Dogan, & Üstüner, 2018; Stewart & George-Walker, 2014), and the need for social approval (Karaşar, 2021). Also, there was a positive correlation between self-handicapping and perfectionism (Stewart & George-Walker, 2014). Baytemir (2019) showed that the need for social approval had significant positive correlation with positive perfectionism and negative perfectionism. In recent years, a number of studies have examined the need for social approval with relation to different phenomena such as self-esteem, social anxiety, or self-compassion (Barutçu-Yıldırım & Demir, 2020; Karaşar, 2019; Karaşar & Ögülmüş, 2016a). Since receiving positive feedback is expected to weaken the strength of the negative relationship between academic self-handicapping and self-efficacy, the need for social approval is included as a moderator variable in the model. A similar effect is expected to be seen in the relationship between perfectionism and self-efficacy. However, the need for social approval and its relationship with other concepts have not been investigated thoroughly; therefore, this study aimed to provide deep insight into the role and the effect of the need for social approval on the relationship between self-efficacy and perfectionism. Likewise, it aims to examine the role and the effect of the need for social approval on the relationship between self-efficacy and academic self-handicapping.

Purpose of the Study

Examining the role of the need for social approval is critical to understand the effects of social environment on individuals' beliefs about themselves and their abilities. While some research has been carried out on the relationship between one or two of the aforementioned three concepts and self-efficacy, no studies have been found that investigated them together. Moreover, studies in Turkey and abroad have not adequately addressed the need for social approval and its effects; therefore, this study will contribute to the literature by testing whether the need for social approval, which is one of the dispositional factors affecting behaviors, plays a role on the individual's evaluations of his/her own abilities and competence. As a result, the following hypotheses of the research were formed:

- H₁: There would be differences in self-efficacy levels across three conditions. Receiving positive feedback regarding social approval would result in higher self-efficacy scores.
- H₂: Those who have higher levels of perfectionism would have lower levels of self-efficacy, and this relationship would be moderated by the need for social approval.
- H₃: Participants who use more academic self-handicapping strategies would have lower levels of self-efficacy, and the need for social approval would play moderating role in this relationship.

Method

Participants

Totally 163 university students from different state universities in Ankara, Türkiye completed all measures of the study. A convenience sampling method was used, and the survey link was distributed through various social media sites. Forty-two participants who either answered wrong on attention check questions, did not complete the whole survey, or completed the survey in a very long time were excluded; therefore, there was an imbalance in the distribution of the participants to the groups. Consequently, the study sample was made up of 121 participants (71 females, 50 males; $M_{age}= 20.6$, $SD = 1.90$). Thirty-eight, forty-four, and thirty-nine participants were assigned to positive-feedback, negative-feedback, and control condition (no-feedback), respectively.

Measures

The Academic Self-Handicapping Scale, the Frost Multidimensional Perfectionism Scale (F-MPS), the Reaction to Social Situations Test, and the General Self-Efficacy Scale were used in this study.

Academic Self-Handicapping Scale

This scale was developed by Urdan and Midgley (2001) to measure strategies students use in legitimizing their academic failures. The Turkish adaptation was made by Anlı, Taş, Güneş, Yazgı, and Sevinç (2018). This 5-point Likert type scale ranging from 1 (never) to 5 (always) includes 6 items on one dimension with no reversed item. "Some students purposely do not try hard in the lessons so that if they do not do well, they can say it is because they did not try. How true is this of you?" is an example item. The highest and the lowest scores are 30 and 6, respectively. Higher scores obtained from the scale reveal greater levels of academic self-handicapping. The original scale's reliability coefficient was found as .88. The Cronbach alpha of the Turkish version was found to be .81.

Frost Multidimensional Perfectionism Scale (F-MPS)

This scale was developed by Frost, Marten, Lahart, and Rosenblate (1990) to measure perfectionism in terms of six dimensions: concern over mistakes, organization, personal standards, parental criticism, parental expectations, and doubts about actions. This 5-point Likert type scale ranging from strongly disagree to strongly agree has 35 items with total scores between 35 and 175. High scores obtained refer to high levels of perfectionism. An exemplar item is "Even when I do something very carefully, I often feel that it is not quite right." F-MPS was translated to Turkish by Kağan (2011), and the Turkish version had .91 Cronbach alpha score. Only three sub-dimensions were used in the current questionnaire: personal standards, doubts about actions, and concern over mistakes with a total of 20 questions.

Reaction to Social Situations Test

The scale was developed by the researcher for the current study in order for the participants to think that their social reactions to everyday situations were measured. It provides questions about various social situations that participants may encounter in their daily lives. It consists of 10 questions, and each question has 4 options. Since each option is about different social reactions, there is no specific right or wrong answer to these questions. The test requires participants to imagine themselves in some social situations and choose how they would react in that situation. "You saw that a product was sold at a price well above its value in a store to a foreign customer who does not speak Turkish. How would you react in this situation?" is an example question. The options are "(a) I would intervene by warning the salesperson. (b)

I would warn the customer. (c) I would complain about the store to their occupational association. (d) I would prefer not to interfere.”

Since the Reaction to Social Situations Test is not an accurate and real measure, the scores given at the end of the test were not the real scores of the participants’ social skills. After completing this test, they were randomly assigned by the online survey tool to one of the three conditions in which test results and related feedback are predetermined: positive-feedback, negative-feedback, and control condition (no-feedback). They were given either positive feedback about the need for social approval (high score on the test), negative feedback about the need for social approval (low score on the test), or no feedback about the need for social approval (no information). They saw the table given below indicating the scores they got and explanations about the scores:

You have completed the test. Your score: 73

Explanations about the score

0-35: low cohesion with society

65-100: high cohesion with society

The test score was shown as either 73 or 34 according to the conditions that the participants were assigned randomly. In the control condition, there was no information related to the test score or the need for social approval; they just skipped to the General Self-Efficacy Scale.

General Self-Efficacy Scale

This 5-point Likert-type scale was developed by Sherer et al. (1982) in order to measure beliefs about one's resources to initiate and continue an action. The Turkish adaptation was made by Yıldırım and İlhan (2010). Participants rated a total of 17 items between “Not at all” and “Very well” in terms of “How well does it describe you?” Items of 2, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 14, 16, and 17 on the scale were reverse scored. "When I make plans, I am certain I can make them work." is an example item of this scale. The sum of all the items gives the total score between 17 and 85. Receiving higher scores displays higher levels of self-efficacy beliefs. The internal consistency coefficient was calculated as .80, and the test-retest reliability was computed as .69 for the Turkish version (Yıldırım & İlhan, 2010).

Demographic Information Form

At the end of the questionnaire, a demographic information form including age and gender questions were given to the participants.

Attention check questions that required selecting a specific option were added to the measures except for the Reaction to Social Situations Test.

Design, Procedure, Statistical Analysis

Design

The design of the current study is Person-Environment (P x E) design. Perfectionism and academic self-handicapping were measured as independent variables, and the need for social approval was involved as a moderator variable. The first two were measured as trait variables. General self-efficacy was the only dependent variable.

Procedure

Ethical permissions for collecting data from human subjects were taken from the Ethical Committee of Ankara Yıldırım Beyazıt University prior to the research. The permission of the ethics committee dated 09.12.2021 and numbered 2021-453/34 was obtained. At the beginning of the questionnaire, participants

were given informed consent as well as assurance of confidentiality and anonymity by the researchers. The purpose of the study was not clearly and completely stated beforehand to avoid any possible reactions. The data was collected through an online questionnaire, and it took approximately 15 minutes. Psychology students studying at a state university in Ankara participated in the study in exchange for extra course credits in psychology class. The data collection process ended at the end of the third week. Survey flow was arranged accordingly to assign participants randomly to one of the groups (i.e., positive feedback, negative feedback, no-feedback).

Firstly, the participants were given the Academic Self-Handicapping Scale and the Frost Multidimensional Perfectionism Scale as trait variables. Then, the Reaction to Social Situations Test was presented and the groups that received positive or negative feedbacks related to the need for social approval were given predetermined scores and appropriate feedbacks. Afterwards, the General Self-Efficacy Scale was given as a measure of the dependent variable. After completing the survey, the participants were given e-mail addresses so that they could reach the researchers when they had any questions or were curious about the results of the study.

Statistical Analysis

Moderation analysis by using Hayes Macro, Pearson's correlation analysis, independent samples t-tests, and one-way between-subjects Analysis of Variance (ANOVA) were conducted to investigate the relationship between variables and how perfectionism and academic self-handicapping affect self-efficacy according to different levels of the need for social approval. After gathering the whole data, the data analyzed by the help of SPSS 21.0.

Results

Table 1. Means, standard deviations, and correlations between perfectionism, academic self-handicapping, and self-efficacy

Variables	n	M	SD	1	2	3
1.Perfectionism	121	59.4	10.35	—		
2.Academic self-handicapping	121	14.85	4.07	.107	—	
3.Self-efficacy	121	57.65	11.15	-.21*	-.42**	—

* $p < .05$. ** $p < .01$.

Inter-correlations and the descriptive statistics of the dependent and the independent variables, namely perfectionism, academic self-handicapping, and self-efficacy, were given in Table 1.

A Pearson's correlation analysis with a .05 alpha level was conducted to examine the relationships among perfectionism, academic self-handicapping, and self-efficacy. The correlational analysis demonstrated that there was a significant and negative relationship between perfectionism and general self-efficacy, ($r = -0.211$, $p < .05$). There was also a negative significant relationship between academic self-handicapping and general self-efficacy ($r = -0.429$, $p < .001$). However, as shown in Table 1., no significant correlation was found between perfectionism and academic self-handicapping ($r = .107$).

Group Differences in terms of Self-Efficacy

Table 2. One-way ANOVA for participants' self-efficacy scores by conditions of the need for social approval

Source	df	SS	MS	F	P
Between groups	2	526.18	263.09	2.16	.12
Within groups	118	14381.23	121.87		
Total	120	14907.42			

Before conducting the ANOVA, the homogeneity of variance assumption was checked through Levene's test. The result was not statistically significant ($p > .05$); therefore, the homogeneity of variance assumption was verified. Then, a one-way between-subjects ANOVA was performed to find any possible differences in self-efficacy scores between groups (positive feedback, negative feedback, and no-feedback). As shown in Table 2, no significant differences were found in self-efficacy scores across groups [$F(2, 118) = 2.16, p = .120, p > .05$].

Moderation Analyses

Two separate moderation models were created in Hayes's Model 1 (2018) using Hayes Macro in Process version 4.0 for SPSS 21.0. In the first model (see Figure 1.), the need for social approval's moderating effect on the relationship between perfectionism and self-efficacy was examined through PROCESS macro version 4.0 (Hayes, 2018). The independent variable (X) was perfectionism, the dependent variable (Y) was self-efficacy, and the moderator variable (W) was groups or conditions of the need for social approval (positive feedback, negative feedback, and no-feedback). The sample size of the first model was 121, the general effect of the model was significant ($p = .026$). However, the moderation effect of the need for social approval for its different levels was not significant ($p = .86$). Similarly, the interaction effect between these levels and perfectionism was not significant ($p = .599$).

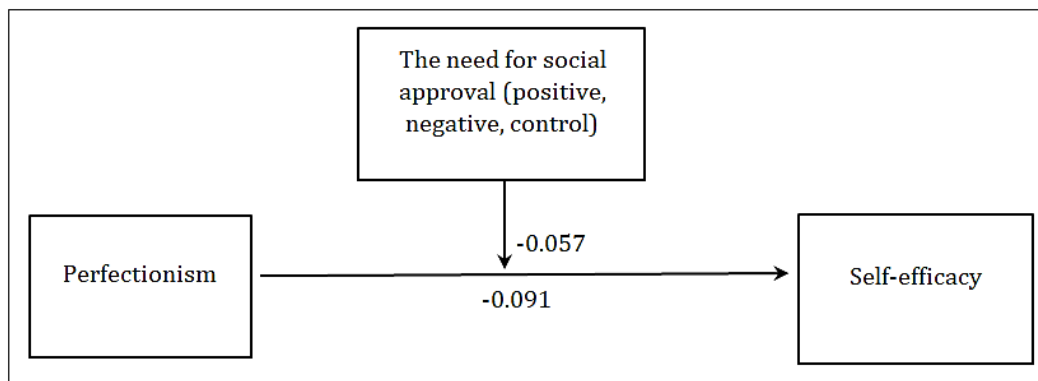

Figure 1. The proposed moderation model 1

In the second model (see Figure 2.), the independent variable (X) was academic self-handicapping, the dependent variable (Y) was self-efficacy, and the moderator variable (W) was groups or conditions of the need for social approval (positive feedback, negative feedback, and control). The general effect of the overall model and the effects of different levels were significant ($p < .001$). Also, the interaction effect was significant in 90% CI [-1.0392, .0179] ($p = .058$). The need for social approval moderated the relationship between academic self-handicapping and self-efficacy significantly only in the positive feedback condition ($p < .001$) and the control condition ($p < .001$). Higher levels of academic self-handicapping were associated with lower self-efficacy levels when there was no feedback related to the social approval ($b = -1.066, t = -4.7, p < .001$). Also, high academic self-handicapping was associated with low self-efficacy in positive feedback condition ($b = -1.58, t = -5.1, p < .001$). Nevertheless, the participants in the positive

feedback condition had higher self-efficacy levels than those in the control condition, which indicates the effect of giving positive feedback.

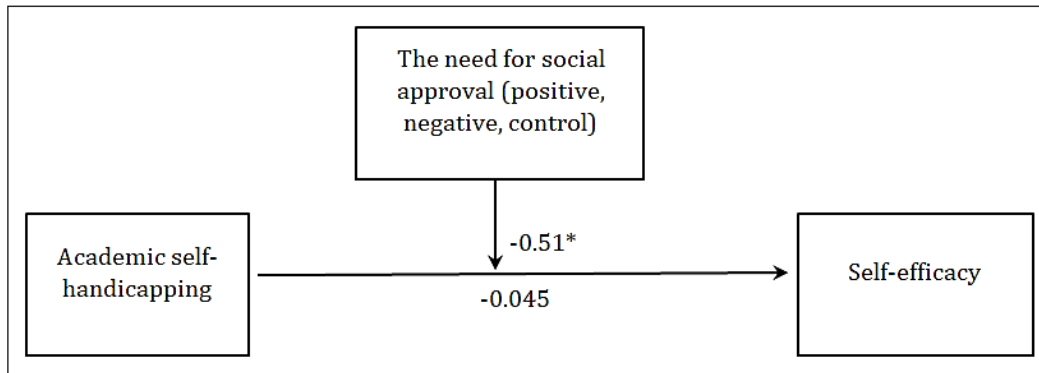

Figure 2. The proposed moderation model 2

Discussion

It was first hypothesized that significant differences in self-efficacy levels were expected between the groups; however, according to the results, participants' self-efficacy scores did not differ across groups. For the second hypothesis, it has been examined whether the different levels of the need for social approval have an effect on the relationship between perfectionism and self-efficacy. The moderation analysis demonstrated that the need for social approval did not have a moderator role in this relationship. As the perfectionism levels of the participants increased, their self-efficacy levels decreased regardless of receiving feedback (positive or negative).

Only the third hypothesis indicating the moderating role of the need for social approval in the second model was supported in the expected direction. The need for social approval had a significant moderator role in the relationship between academic self-handicapping on self-efficacy in both positive feedback condition and control condition. When participants who did more academic self-handicapping received positive feedback, their levels of self-efficacy decreased less than others. In other words, when individuals who tend to engage more in behaviors that impede their academic performance received the information that they have a high cohesion with society, their beliefs about their general ability are less weakened than those who received no feedback.

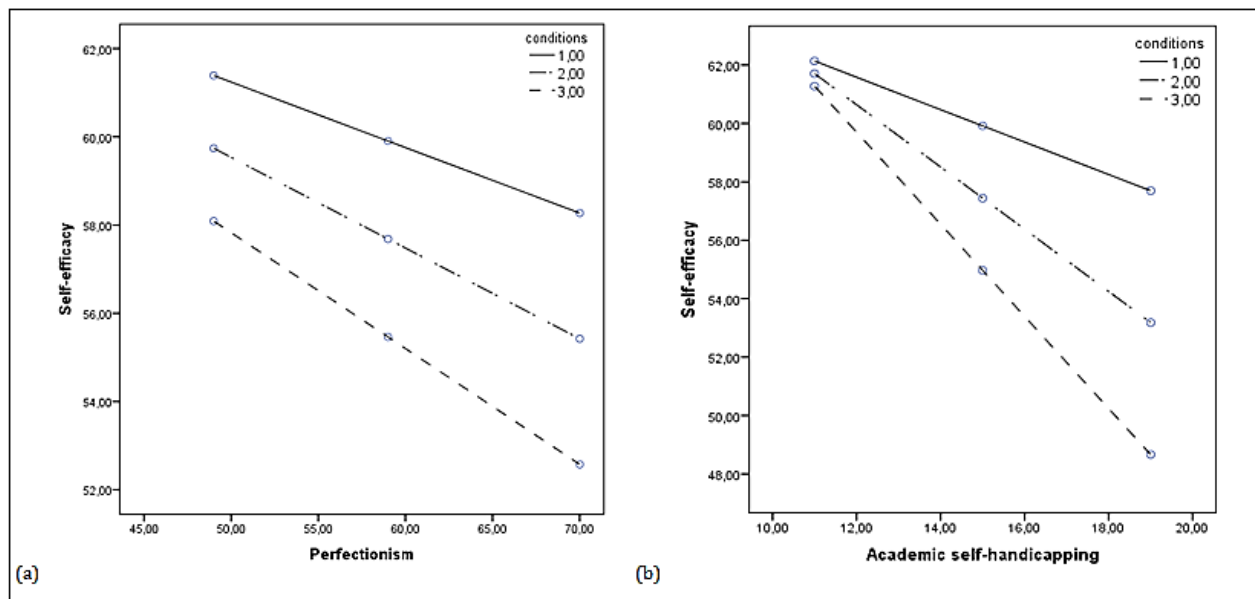

Figure 3. The Plot of Moderation Model for the Relationships between (a) Perfectionism and Self-efficacy, and between (b) Academic Self-Handicapping and Self-efficacy across the Need for Social Approval
 Note: 1,00=Negative feedback condition, 2,00= Positive feedback condition, 3,00=Control condition

Also, when participants who were more prone to academic self-handicapping did not receive any feedback, their levels of self-efficacy decreased more than that of other conditions. However, no significant effect of receiving negative feedback was observed in the negative association between academic self-handicapping and self-efficacy. As shown in Figure 3., the fact that people who are more prone to academic self-handicapping received no feedback further lowered their self-efficacy. In other words, when individuals who tended to engage more in behaviors that impede their academic performance did not receive any information related to their cohesion with society, the decrease in their beliefs about their general ability was observed more than those who received positive or negative feedback.

The results of the correlation analysis supported earlier findings in the literature (Akar et al., 2018; Stewart & George-Walker, 2014; Tice & Baumeister, 1990), except it did not report a significant association between academic self-handicapping and perfectionism. Participants who were more perfectionists had lower levels of self-efficacy, and those who showed more tendency in academic self-handicapping had lower levels of self-efficacy. Since perfectionist individuals set high standards for themselves, they tend to seek flawless outcomes and strive for better performance than their current accomplishments (Rice et al., 1998). In that way, they usually make unhealthy evaluations about themselves and think that their efforts and abilities are less and insufficient than they should be (Stewart & George-Walker, 2014). Consequently, their perception about their competency or adequacy required to complete different tasks is impaired and their self-efficacy decrease.

Previous studies have suggested that self-handicapping is negatively associated with self-efficacy, academic self-efficacy (Thomas & Gadbois, 2007; Tice & Baumeister, 1990; Zabihollahi et al., 2013) and perfectionism (Stewart & George-Walker, 2014). Individuals who use self-handicapping strategies tend to attribute general consequences more to external sources and are less likely to ascribe accomplishments to personal sources or abilities, consequently affecting their self-efficacy negatively (Greenlees, Jones, Holder, & Thelwell, 2006; Snyder et al., 2014). Moreover, it has been known that individuals who show maladaptive perfectionism use more self-handicapping strategies for their possible failures (Stewart & George-Walker, 2014). However, the results of the correlational analysis did not display a significant link between academic self-handicapping and perfectionism in the direction expected.

The moderating role of the need for social approval

Prior to the work of Crowne and Marlowe (1964), the concept of the need for social approval was discussed and measured indirectly in the research on social desirability. They hypothesize that dependency on others' approval brings a lack of independence, and thus individuals who are motivated to be approved are more prone to social influence and conformity. Many subsequent studies supported this hypothesis. They reached a conclusion that approving one's own self favorably derived not only from the need for approval but also from vulnerability in self-esteem and defense mechanisms. Also, they stated that the self-evaluative style based on the approval need was more related to self-protection or defense than impression management. In the scale designed to measure the need for social approval (Karaşar & Ögülmüş, 2016b), there are items addressing the desire to be accepted and approved by others and anxiety derived from possible negative evaluations. Those who want to create a good image and manage their own image in others' eyes consider about socially acceptable values and actions and behave accordingly.

Individuals need to develop strong relationships and close bonds by interacting with their social environment. The need for approval of human beings manifests itself in the interpersonal relationships they establish in their social environment, especially in romantic and close relationships. For example, Elaine Hatfield (Walster, 1965) examined whether it is rewarding for people to obtain approval from others after being exposed to manipulations that undermine or support their self-esteem. Female participants with shattered self-esteem rated a man who had a close conversation with them before the experiment as more attractive because they needed approval after an ego-damaging blow.

As in other dispositional characteristics, the need for social approval can be discussed in the distinction between interdependent self and independent self, mainly in the context of self-construal. Independent self is shaped around individual characteristics, goals, needs, and choices, and individual is at the center, whereas interdependent self is formed around social identity, community values, and group goals, and emphasize the conformity and solidarity (Markus & Kitayama, 1991). In this regard, interdependent view of self includes the desire and the need for obtaining social approval (Lalwani, Shavitt, & Johnson, 2006). The fact that individuals identify social approval as a need is expected to be related to how they construct their selves and in which country cultural dimension they are in. Turkey's individualism score was demonstrated as 37 in Hofstede and their colleagues' studies (2010); that is why, the dominant cultural dimension in Turkey is collectivism (Hofstede, Hofstede, & Minkov, 2010). Considering that people living in Turkey are close to an interdependent self under the influence of the collectivist culture, it seems possible that these people need social approval more than those with an independent self. Correspondingly, a possible explanation for the moderator effect of the need for social approval might be that gaining social approval through the information of high cohesion with society and success feedback positively influences people's self-perceptions about their general abilities and ability to cope with challenges.

As mentioned earlier, individuals use academic self-handicapping strategies to maintain their position and value in the eyes of others. This study showed that when individuals using these strategies a lot were given information that their answers were similar to the answers of social environment, their self-efficacy was positively affected. Specifically, receiving positive information that their reactions to social situations are approved by others has led to positive changes in people's beliefs about their level of control over their own behavior.

On the other hand, the concept *self-serving bias* consists of methods applied to maintain people's self-esteem and positive impression in the eyes of others. Attributing failure to external factors and success to internal factors is one of the indicators of this bias (Alexitch, 2005). In this context, self-handicapping strategies are behavioral methods of self-serving bias. When individuals received success feedback indicating high score from the Reaction to Social Situations Test, they may attribute this success to themselves and evaluate their general abilities more positively. Individuals use self-handicapping strategies for possible failures in order to escape from responsibility (Snyder et al., 2014). However, when they receive success feedback and social approval in this study, it is possible that they see themselves as responsible for this success and evaluate themselves as more competent. This study makes a valuable

contribution to the literature by showing a moderating role of receiving social approval. Namely, in the negative relationship between academic self-handicapping and self-efficacy, receiving positive social approval feedback, indicating high scores on the Reaction to Social Situations Test, resulted in higher scores on the General Self-Efficacy Scale than that of control condition.

Limitations and recommendations for further research

Moving on to the limitations and suggestions for future work, one of the limitations is that the present study was conducted online and accessible on both cell phones and computers; therefore, there might have various possible distractions that might have affected the effectiveness of manipulation regarding the need for social approval. Another limitation is using a convenience sample that was made up of only university students. Despite its limitations, the study offers valuable insights into the interaction effect between academic self-handicapping and the need for social approval on self-efficacy.

Further studies might examine the effects of the need for social approval and academic self-handicapping on self-efficacy among different age groups because previous studies revealed the differences in the need for social approval across students from different age groups (Göller, 2010; Karaşar & Ögülmüş, 2016a). Also, the characteristics of the society or culture have some impacts on the need for social approval like socially integrated societies promote the need for social approval of others (Twenge & Im, 2007). Therefore, further research is required to investigate the need for social approval in the context of different cultures and the structure of the society, especially in which cohesion and harmony are important. Considering the moderator role of social approval in the relationship between academic self-handicapping and self-efficacy, it is recommended to investigate the need for social approval with academic achievement or academic self-efficacy in future research.

Authorship Contribution:	Conceptualization: MEK, GÜ; Data curation: MEK; Formal analysis: MEK, GÜ; Investigation: MEK, GÜ; Methodology: MEK, GÜ; Project administration: MEK, GÜ; Resources: MEK, GÜ; Softwares: MEK, GÜ; Supervision: GÜ; Validation: MEK, GÜ; Visualization: MEK, GÜ; Writing-original draft: MEK, GÜ; Writing-review and editing: MEK, GÜ.
Conflict of interest:	The authors declare no potential conflict of interest.
Financial support:	The authors received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	Ethical permissions for collecting data from human subjects were taken from the Ethical Committee of Ankara Yıldırım Beyazıt University prior to the research. The permission of the ethics committee dated 09.12.2021 and numbered 2021-453/34 was obtained.

References

- Akar, H., Dogan, Y. B., & Üstüner, M. (2018). The relationships between positive and negative perfectionisms, self-handicapping, self-efficacy and academic achievement. *European Journal of Contemporary Education*, 7(1), 7-20.
- Alexitch, L. R. (2005). Applying social psychology to education. In F. W. Schneider, J. A. Gruman, & L. M. Coutts (Eds.), *Applied social psychology: Understanding and addressing social and practical problems* (pp.205-228). Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Anlı, G., Taş, İ., Güneş, Z., Yazgı, Z., & Sevinç, H. (2018). Akademik kendini engelleme ölçeği'ni Türkçeye uyarlama çalışması. *OPUS International Journal of Society Researches*, 8(15), 1198-1217. <https://doi.org/10.26466/opus.442691>
- Antony, M. M., & Swinson, R. P. (2009). *When perfect isn't good enough: strategies for coping with perfectionism*. Oakland, CA: New Harbinger Publications.
- Artino, A. R. Jr. (2012). Academic self-efficacy: From educational theory to instructional practice. *Perspectives on Medical Education*, 1(2), 76-85.
- Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., Bem, D. J., & Hoeksema, S. N. (2002). *Hilgard's Introduction to Psychology* (14th ed). Cengage Learning.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Barutçu-Yıldırım, F., & Demir, A. (2020). Self-handicapping among university students: The role of procrastination, test anxiety, self-esteem, and self-compassion. *Psychological Reports, 123*(3), 825–843. <https://doi.org/10.1177/0033294118825099>
- Baytemir, K. (2019). Perfectionism, irrational beliefs, need for social approval and gender as predictors of parent exam anxiety. *Bartın University Journal of Faculty of Education, 8*(1), 161-178.
- Brown, C. M., & Kimble, C. E. (2009). Personal, interpersonal, and situational influences on behavioral self-handicapping. *The Journal of Social Psychology, 149*(6), 609–626. <https://doi.org/10.1080/00224540903344971>
- Chiba, T., Iketani, S., Han, K., & Ono, A. (2009). A comprehensive model of anxiety in gift giving. *International Review of Business Research Papers, 5*(4), 322-334.
- Crowne, D. P., & Marlowe, D. (1964). *The approval motive*. New York: John Wiley & Sons.
- Elliot, A. J., & Church, M. A. (2003). A motivational analysis of defensive pessimism and self-handicapping. *Journal of Personality, 71*(3), 369–396. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.7103005>
- Flett, G. L., & Hewitt, P. L. (2006). Positive versus negative perfectionism in psychopathology: A comment on Slade and Owens's dual process model. *Behavior Modification, 30*(4), 472-495. <https://doi.org/10.1177/0145445506288026>
- Frost, R. O., Marten, P. A., Lahart, C., & Rosenblate, R. (1990). The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research, 14*, 449-468. <https://doi.org/10.1007/BF01172967>
- Göller, L. (2010). *Ergenlerin akılcı olmayan inançları ile depresyon-umutsuzluk düzeyleri ve algıladıkları akademik başarılar arasındaki ilişkiler* (Doctoral dissertation, Atatürk University, Erzurum, Turkey). Retrieved from <https://genclikbirikimi.org/kunye-6005-ergenlerin-akilci-olmayan-inanclari-depresyon-umutsuzluk-duzeyleri-algiladiklari-akademik-basarilari-arasindaki-iliskiler-tez>
- Greenlees, I., Jones, S., Holder, T., & Thelwell, R. (2006). The effects of self-handicapping on attributions and perceived judo competence. *Journal of Sports Sciences, 24*(3), 273–280. <https://doi.org/10.1080/02640410500132033>
- Hajek, A., & König, H. H. (2019). The role of optimism, self-esteem, and self-efficacy in moderating the relation between health comparisons and subjective well-being: Results of a nationally representative longitudinal study among older adults. *British Journal of Health Psychology, 24*(3), 547–570. <https://doi.org/10.1111/bjhp.12367>
- Hart, B. A., Gilner, F. H., Handal, P. J., & Gfeller, J. D. (1998). The relationship between perfectionism and self-efficacy. *Personality and Individual Differences, 24*(1), 109–113. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(97\)00116-5](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(97)00116-5)
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach (methodology in the social sciences)* (2nd ed.). New York, NY: The Guilford Press.
- Hewitt, P. L., & Flett, G. L. (1991). Perfectionism in the self and social contexts: Conceptualization, assessment, and association with psychopathology. *Journal of Personality and Social Psychology, 60*(3), 456–470. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.60.3.456>
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind* (3rd ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
- Javanmard, A., Hoshmandja, M., & Ahmadzade, L. (2018). Investigating the relationship between self-efficacy, cognitive and metacognitive strategies, and academic self-handicapping with academic achievement in male high school students in the tribes of Fars province. *Journal of Life Science and Biomedicine, 3*(1), 27-34.
- Johnson, T. P., Fendrich, M., & Mackesy-Amiti, M. E. (2012). An evaluation of the validity of the Crowne–Marlowe need for approval scale. *Quality & Quantity, 46*, 1883–1896. <https://doi.org/10.1007/s1135-011-9563-5>
- Kağan, M. (2011). Frost çok boyutlu mükemmeliyetçilik ölçeğinin Türkçe formunun psikometrik özellikleri. *Anadolu Psikiyatri Dergisi, 12*(3), 192–197.
- Kalaman, S., & Becerikli, R. (2020). The use of social networks and the need for social approval of people in the fields of law, medicine, and academia in turkey. *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences, 59*, 219-235. <https://doi.org/10.26650/CONNECTIST2020-0049>
- Karaşar, B., & Öğülmüş, S. (2016a). Üniversite öğrencilerinde sosyal onay ihtiyacının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 29*(2), 469-495.
- Karaşar, B., & Öğülmüş, S. (2016b). Sosyal onay ihtiyacı ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik analizi. *Ege Eğitim Dergisi, 17*(1), 84-104.
- Karaşar, B. (2019, October). *Mükemmeliyetçilik ve karşılıklı bağımlılık arasındaki ilişkide sosyal onay ihtiyacının aracı rolü: bir yapısal eşitlik modeli çalışması*. Paper presented at International Congress of Science Culture and Education, Alanya.
- Karaşar, B. (2021). Codependency: An evaluation in terms of depression, need for social approval and self-love/self-efficacy. *Kastamonu Education Journal, 29*(1), 117-126. <https://doi.org/10.24106/kefdergi.738845>
- Kolditz, T. A., & Arkin, R. M. (1982). An impression management interpretation of the self-handicapping strategy. *Journal of Personality and Social Psychology, 43*(3), 492–502. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.3.492>

- Maatta, S., Stattin, H., & Nurmi, J. E. (2002). Achievement strategies at school: Types and correlates. *Journal of Adolescence*, 25(1), 31–46.
- MacDonald, G., Saltzman, J. L., & Leary, M. R. (2003). Social approval and trait self-esteem. *Journal of Research in Personality*, 37, 23–40. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00531-7](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00531-7)
- Marlow, D., & Crowne, D. P. (1961). Social desirability and response to perceived situational demands. *Journal of Consulting Psychology*, 25(2), 109–115. <https://doi.org/10.1037/h0041627>
- Milam, L. A., Cohen, G. L., Mueller, C., & Salles, A. (2019). The relationship between self-efficacy and well-being among surgical residents. *Journal of surgical education*, 76(2), 321–328. <https://doi.org/10.1016/j.jsurg.2018.07.028>
- Passer, M. W., Kelley, H. H., & Michela, J. L. (1978). Multidimensional scaling of the causes for negative interpersonal behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(9), 951–962. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.36.9.951>
- Rice, K. G., Ashby, J. S., & Slaney, R. B. (1998). Self-esteem as a mediator between perfectionism and depression: A structural equations analysis. *Journal of Counseling Psychology*, 45(3), 304–314. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.45.3.304>
- Richardson, M., Abraham, C., & Bond, R. (2012). Psychological correlates of university students' academic performance: A systematic review and meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 138(2), 353–387. <https://doi.org/10.1037/a0026838>
- Salvador, A., Crespo, C., & Barros, L. (2019). The benefits of family-centered care for parental self-efficacy and psychological well-being in parents of children with cancer. *Journal of Child and Family Studies*, 28, 1926–1936. <https://doi.org/10.1007/s10826-019-01418-4>
- Sherer, M., Maddux, J. E., Mercandante, B., Prentice-Dunn, S., Jacobs, B., & Rogers, R. W. (1982). The self-efficacy scale: Construction and validation. *Psychological Reports*, 51(2), 663–671. <https://doi.org/10.2466/pr0.1982.51.2.663>
- Snyder, K. E., Malin, J. L., Dent, A. L., & Linnenbrink-Garcia, L. (2014). The message matters: The role of implicit beliefs about giftedness and failure experiences in academic self-handicapping. *Journal of Educational Psychology*, 106(1), 230–241. <https://doi.org/10.1037/a0034553>
- Stewart, M. A., & George-Walker, L. D. (2014). Self-handicapping, perfectionism, locus of control and self-efficacy: A path model. *Personality and Individual Differences*, 66, 160–164. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.03.038>
- Strickland, B. R., & Crowne, D. P. (1962). Conformity under conditions of simulated group pressure as a function of the need for social approval. *The Journal of Social Psychology*, 58(1), 171–181. <https://doi.org/10.1080/00224545.1962.9712366>
- Suddarth, B. H., & Slaney, R. B. (2001). An investigation of the dimensions of perfectionism in college students. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 34(3), 157–165.
- Thomas, C. R., & Gadbois, S. A. (2007). Academic self-handicapping: The role of self-clarity and students' learning strategies. *British Journal of Educational Psychology*, 77(1), 101–119. <https://doi.org/10.1348/000709905X79644>
- Tice, D. M., & Baumeister, R. F. (1990). Self-esteem, self-handicapping, and self-presentation: The strategy of inadequate practice. *Journal of Personality*, 58(2), 443–464. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1990.tb00237.x>
- Tovel, H., & Carmel, S. (2016). Function self-efficacy scale-FSES: Development, evaluation, and contribution to well-being. *Research on Aging*, 38(6), 643–664. <https://doi.org/10.1177/0164027515596583>
- Turner, E. A., Chandler, M., & Heffer, R. W. (2009). The influence of parenting styles, achievement motivation, and self-efficacy on academic performance in college students. *Journal of College Student Development*, 50(3), 337–346.
- Twenge, J. M., & Im, C. (2007). Changes in the need for social approval, 1958–2001. *Journal of Research in Personality*, 41(1), 171–189. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2006.03.006>
- Urdu, T., & Midgley, C. (2001). Academic self-handicapping: What we know, what more there is to learn. *Educational Psychology Review*, 13(2), 115–138. <https://doi.org/10.1023/A:1009061303214>
- Walster (Hatfield), E. (1965). The effect of self-esteem on romantic liking. *Journal of Experimental Social Psychology*, 1, 184–197.
- Yıldırım, F., & İlhan, İ. Ö. (2010). Genel öz yeterlilik ölçeği Türkçe formunun geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 21(4), 301–308.
- Zabihollahi, K., Varzaneh, M. J. Y., & Lavasani, M. G. (2013). Academic self-efficacy and self-handicapping in high school students. *Developmental Psychology: Journal of Iranian Psychologists*, 9(34), 203–212.

Sosyal Onay İhtiyacının Mükemmeliyetçilik, Akademik Kendini Engelleme ve Öz-Yeterlik Arasındaki İlişkiye Etkileri

Geniş Özet

Davranışları etkileyen eğilimsel faktörlerden biri olan sosyal onay ihtiyacının bireyin kendi yetenekleri ve yetkinliği hakkındaki değerlendirmelerinde bir etkiye sahip olup olmadığını görmek açısından çalışılmaya değerdir. Ancak Türkçe alanyazındaki çalışmalar sosyal onay ihtiyacının etkisine ve diğer değişkenlerle olan ilişkisindeki rolüne yeterince değinmemiştir. Buradan yola çıkarak bu çalışma, sosyal onay ihtiyacının öz-yeterlik ve mükemmeliyetçilik arasındaki ilişkideki rolü ve etkisine dair bir içgörü sağlamayı amaçlamaktadır. Aynı şekilde, sosyal onay ihtiyacının farklı seviyelerinin öz-yeterlik ve akademik kendini engelleme arasındaki ilişki üzerindeki rolünü ve etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda sosyal onay ihtiyacının düzenleyici değişken olarak ele alındığı iki farklı model hazırlanmıştır. Çalışmaya 121 üniversite öğrencisi (71 kadın) katılmıştır. Katılımcılara Frost Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği (Frost, Marten, Lahart ve Rosenblate, 1990) ve Akademik Kendini Engelleme Ölçeği (Urdu ve Midgley, 2001) verildikten sonra araştırmacılar tarafından bu çalışma için hazırlanan Sosyal Durumlara Tepki Testi sunulmuştur. Bu test, katılımcıların sosyal durumlara karşı tepkilerinin ölçüldüğünü düşündürmek amacıyla günlük yaşamlarında karşılaşılabilecekleri çeşitli sosyal durumlar hakkında sorular içermektedir. Bu testi tamamladıktan sonra, katılımcılar olumlu geri bildirim koşulu, olumsuz geri bildirim koşulu ve kontrol koşulu olmak üzere üç koşuldaki birine çevrimiçi bir anket aracı tarafından seçkisiz olarak atanmıştır. Katılımcılara sosyal onay ihtiyacı ile ilgili topluma uyumlu cevap verip vermedikleri yönünde olumlu geri bildirim (testte yüksek puan) ya da olumsuz geri bildirim (testte düşük puan) verilmiştir veya herhangi bir geri bildirim verilmemiştir. Sosyal onay ihtiyacı ile ilgili manipülasyonun ardından Genel Öz-Yeterlik Ölçeği (Sherer vd.,1982) bağımlı değişkenin ölçüm aracı olarak verilmiştir.

Elde edilen veriler, Pearson korelasyon analizi, tek yönlü ANOVA ve düzenleyici değişken analizi ile test edilmiştir. Korelasyon analizi sonucuna göre genel öz-yeterlik ile mükemmeliyetçilik arasında negatif yönde anlamlı derecede zayıf bir ilişki bulunmuştur ($r = -0.211, p < .05$). Öz-yeterlik ile akademik kendini engelleme arasında orta düzeyde negatif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r = -0.429, p < .001$). Bu sonuçlar alan yazındaki önceki bulguları desteklemiştir (Akar vd., 2018; Stewart ve George-Walker, 2014; Tice ve Baumeister, 1990). Ancak beklenenin aksine mükemmeliyetçilik ile akademik kendini engelleme arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Birinci hipotez bağlamında, sosyal onay ihtiyacı ile ilgili gruplar arasında öz-yeterlik düzeyleri bakımından beklenen farklılıkları bulmak amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, grupların öz-yeterlik seviyeleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. İkinci ve üçüncü hipotezler için, Hayes'in düzenleyici değişken modeli (2018) doğrultusunda iki farklı düzenleyici değişken modeli oluşturulmuştur. İkinci hipotez bağlamında sosyal onay ihtiyacının farklı düzeylerinin mükemmeliyetçilik ve öz-yeterlik arasındaki ilişkide bir etkisi olup olmadığı incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, mükemmeliyetçilik ile öz-yeterlik arasındaki ilişkinin sosyal onay ihtiyacının farklı koşullarına göre anlamlı bir değişiklik göstermediği görülmüştür. Üçüncü hipotez bağlamında, akademik kendini engelleme ve öz-yeterlik arasındaki ilişkide sosyal onay ihtiyacının düzenleyici değişken etkisine işaret eden bir model oluşturulmuştur. Modelin genel etkisi ve sosyal onay ihtiyacının farklı düzeylerinin etkisi anlamlı bulunmuştur ($p < .001$). Sosyal onay ihtiyacı ile akademik kendini engellemenin etkileşim etkisinin %90 güven aralığında anlamlı olduğu görülmüştür ($p = .058$). Sosyal onay ihtiyacı, akademik kendini engelleme ile öz-yeterlik arasındaki negatif ilişkide olumlu geri bildirim ve kontrol koşullarında anlamlı şekilde düzenleyici rol oynamıştır. Akademik olarak kendilerini daha fazla engelleyen katılımcılar olumlu geri bildirim aldıklarında öz-yeterlik düzeyleri daha az düşüş göstermiştir. Başka bir deyişle, akademik performanslarını engelleyen davranışlara daha fazla yönelen katılımcılar, toplumla uyumlarının yüksek olduğu bilgisi ve başarıları geri bildirim aldıklarında genel yeteneklerine ilişkin inançları herhangi bir geri bildirim almayan katılımcılara kıyasla daha az zayıflamaktadır. Ayrıca, geri bildirim verilmeyen gruptaki katılımcılar, akademik olarak kendilerini engellemeye daha yatkın olduklarında, öz-yeterlik düzeyleri diğer koşullara göre daha fazla düşmüştür.

Sonuç olarak, akademik performansını engelleyen davranışlara daha fazla yönelen ve toplumla uyumu ile ilgili herhangi bir bilgi almayan katılımcıların genel yetenekleri ve yetkinliklerine yönelik inançlarında olumlu veya olumsuz geri bildirim alan katılımcılara göre daha fazla azalma görülmüştür. Mevcut çalışmada, birbirlerinden bağımsız olarak öz-yeterlik ile ilişkili olan akademik kendini engelleme, mükemmeliyetçilik ve sosyal onay ihtiyacı kavramları kapsamlı bir çerçevede incelenmiştir. Ayrıca bu çalışma, sosyal onay ihtiyacının deneysel bir düzende ele alması ve sosyal onay ihtiyacının akademik kendini engelleme ve öz-yeterlik arasındaki ilişkide düzenleyici rolü olduğunu göstermesi bakımından literatüre katkı sağlamıştır.

Mısır’da Modern Tıbbın Doğuşuna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi A Literature Review on the Foundation of Modern Medicine in Egypt

Selda GÜNER ÖZDEN*

Öz

Bugün Türkiye’de modern tıbbın doğuş tarihi Osmanlı İmparatorluğu zaviyesinden İstanbul merkezli olarak anlatılmaktadır. İmparatorluk coğrafyasının genişliği düşünüldüğünde tıp reformunu farklı zaviyelerden değerlendirmenin sağlayacağı kıyas imkânı önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı 19. Yüzyılda Mısır’da tıp eğitim ve hizmeti alanında yapılan reformlara dair çağdaş literatürün bir analizini yapmaktır. J. Heyworth-Dunne, Laverne Kuhnke, Amira el-Azhary Sonbol, Christian Jean Dubois, Serge Jagailoux, Khaled Fahmy, Abul-Magd’nin eserlerinden hareketle modern Mısır tıp tarihinin 19. Yüzyıl başlarındaki durumu ve hedefleri incelenecektir. Bu makale ayrıca, modern literatürde siyasi ve uluslararası ilişkiler alanın dışında, başka bir açıdan Mısır’da bireyi ve toplumu ilgilendiren sağlık kurumunun dönüşümünü merkeze almaktadır. Özellikle yüzyılın ilk yarısında Mısır’da tıp üzerine araştırmalar, geleneksel tıbbın ve inancın içine modern tıp uygulamalarının nasıl uyum sağladığına odaklanmaktadır. 1882’de Mısır’ın İngiliz kolonyal idaresi altına girmesinden önce modern tıp eğitiminin ve profesyonelleşmenin var olduğunu bu çalışmalar kanıtlamaktadır. Buna göre, yerli doktorlar, ebeler (hekime), berber cerrahlar mısır halkının modern tıpla ilişkisini kuran araçlardı. Nitekim Mısır’da tıp mesleği Fransız Dr. Clot (1793-1868)’un Mehmed Ali Paşa emriyle kurduğu ve yabancı doktorların eğitim verdiği Ebu Za’abel askeri hastane ve tıp okulunda doğmuştur. Bu bilgilere istinaden Mısır’da ulusal kimliğin teşekkülünde tıp reformunun rolünü tıp eğitimi için gerekli Arapça dilinde ilk, orta ve lise eğitimini gerekli kıldığı için önemli kabul etmekteyiz.

Anahtar sözcükler: Mısır, modernleşme, Ebu Za’abel, mekteb-i tıbbiye, Antoine Barthélemy Clot.

Abstract

Today, the birth history of modern medicine in Turkey is explained from the perspective of the Ottoman Empire, centered in Istanbul. Considering the breadth of the empire’s geography, the possibility of comparison provided by evaluating the medical reform from different perspectives is of great importance. The aim of this study is to analyze the contemporary literature on the reforms in medical education and service in Egypt in the 19th century. Based on the works of J. Heyworth-Dunne, Laverne Kuhnke, Amira el-Azhary Sonbol, Christian Jean Dubois, Serge Jagailoux, Khaled Fahmy and Abul-Magd the situation and goals of the modern Egyptian medical history in the early 19th century will be examined. This article also focuses on the transformation of the health institution that concerns the individual and society in Egypt from a different perspective, apart from the field of political and international relations in modern literature. Research on medicine in Egypt, especially in the first half of the century, focuses on how modern medical practices fit into traditional medicine and belief. On the Other hand, these studies prove that modern medical education and professionalization existed before Egypt came under British colonial rule in 1882. According to this, local doctors,

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: sguner@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0669-8900

midwives (hekime), barber surgeons were the intermediaries who established the relationship of the Egyptian people with modern medicine. As a matter of fact, the medical profession in Egypt was born at the Abu Za'abel military hospital and medical school, which was founded by the French Dr. Clot (1793-1868) on the orders of Mehmed Ali Pasha and where foreign doctors were trained. Based on this information, we consider the role of medical reform in the formation of national identity in Egypt important because it makes primary, secondary and high school education in the Arabic language necessary for medical education necessary.

Keywords: Egypt, modernisation, Abu Za'abal, medical school, Antoine Barthélémy Clot.

Giriş

Modern Mısır tarih yazıcılığı 1798'de Napoleon'un Mısır'ı işgaliyle başlatılır ve onun 19. Yüzyıl boyunca nasıl Batı kolonyalizminin hedefi haline geldiğine odaklanır. Diploması ve siyasî tarihe askerî kavramların eşlik ettiği bu tarih anlatımında ana tema Mehmed Ali Paşa (1769/1770-1849) ve Osmanlı Sultanı II. Mahmud (1785-1839) arasındaki ilişkiler ve uluslararası bir mesele olarak Mısır'a dair kolonyal politikalar (Mitchell, 2001, s. 51). Diğer yandan 19. Yüzyıl Mısır'ın sömürgeleştirilme tarihi olarak karşımıza çıksa da modernleşme ve onun dönüştürücü gücünü tarih anlatımının merkezine koymaktan da vaz geçemeyiz. Burada Mehmed Ali Paşa, Napoleon işgali sonrası Mısır'da belirleyici otoritedir ve yeni ordu, idari teşkilat ve ekonomi anlayışıyla iktidar mücadelesine girdiği Babiali'yle yolları ayrılmıştır (Kutluoğlu, 2022, ss. 62-65). Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'si ve Sultan'ın Dersaadet'i siyasî-idarî bir yol ayrımına girse de bu iki merkez modernleşme konusunda kimi zaman benzer süreçler yaşamıştır (Baer, 1963, ss. 29-49). Hatta Paşa, birçok benzer ıslahatı Sultan II. Mahmud'dan daha önce hayata geçirmişti. Örneğin Mehmed Ali Paşa 1811'de Mısır'daki geleneksel orduyu tasfiye etmiş, yerine kendisine bağlı modern bir ordu kurmuştu. Bundan sonra yeni ordunun ihtiyaçlarını merkeze alan, militer amaçlarla bir batılılaşma siyaseti izledi. İstanbul'da *Takvim-i Vekayi*'nin 1831'de yayınlanmasından dört yıl önce Kahire'de ıslahatları anlatmak için bir resmî gazete, *Vekâyi-i Mısriyye*'nin yayınlanması da yine İstanbul'dan biraz önce 1827'de gerçekleşmiştir (Yazıcı, 2010, ss. 490-492).

Mehmed Ali Paşa'nın 1820'li yılların başında Fransız Doktor Antoine Barthelemy Clot (1793-1868)'u işe alıp bir tıp reformu başlatmasındaki amacı 1820'de yeni kurduğu ordusunun sağlığını ve Mısır'ın işgücünü yani nüfusunu koruyarak, Mısır'ın küresel ekonomiye katılımını arttırmaktı. (Minawi, 2000, ss. 9-10; Fahmy, 2000, ss. 15-62) Hastalıklar ve salgınlar Paşa'nın ordusunu zayıflatırken, Avrupa'da Mısır'dan ithal edilen malları taşıyan gemilere karantina uygulaması ekonomisine ayrıca zarar veriyordu. Hatta Dr. Clot, "Mısır milletini yüzyıllardır etkileyen tüm hastalıkların nedeninin nüfusun azalması olduğunu ve bunun her türlü ciddi ilerleme girişimini engellediğini" belirtmişti (Clot, 1840, s. 117). Bu nedenle 1830'larda ordu doktorları aracılığıyla çiçek hastalığına karşı yeni bir aşılama programı yürürlüğe konulmuştur. Antoine Barthelemy Clot Bey, Mısır'a geldiği 1825 yılından itibaren tıbbın modernleşmesi ve halk sağlığı konularına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu sebeple çağdaş tarihçiler tarafından modern Mısır tıbbının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Dr. Clot, Fransız askerî tıp teşkilatını yabancı bir ülkeye ithal eden ve bu sistemi Mısır'ın hem sosyo-kültürel hem de askerî ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde uygulayan bir reformcudur. Dr. Clot, Mısır Valisi'ni ordunun meslekten bir sıhhiye taburuyla korunmasının zorunlu olduğuna ve sürekli yabancı doktor istihdam etmek yerine bunların Mısır'da eğitilmesinin daha uygun ve verimli bir yol olduğuna ikna etmişti (Clot, 1840, ss. 409-410; Aboul-Enein, Puddy, 2016, s. 429; Fahmy, 2020, ss. 118-119). Dr. Clot'un başında bulunduğu yeni tıp kadrosu, Mehmed Ali'nin askerlerini tedavi edecek eğitimli sağlık personeli yetiştirmekle işe başladı ve bir süre sonra mekteb-i tıbbiye 1827'de Ebu Za'abel'de kuruldu. Bu okul 15-20 yaşlarındaki Mısırlı gençleri başlangıçta orduya sağlık görevlisi ve sivil hekim olarak yetiştirmek üzere tasarlandı. Modern tıp eğitim ve pratiğinin tesisi sırasında Dr. Clot'un karşısına iki engel çıkmıştır. Birincisi, Fransızca ve İtalyanca'yı Arapçaya doğru bir şekilde çevirebilecek tercümanların olmamasıydı; çünkü öğretim doğal olarak başlangıçta Avrupalı profesörlere emanet edilmişti ve yerli öğrenciler sadece Arapça konuşuyordu. Clot'un, 1827'de ilk organizasyonunu gerçekleştirdiği Ebu Za'abel tıp mektebinde eğitimciler ve öğrenciler arasındaki dil sorununu aşması gerekiyordu (Kuhnke, 1971, s. 12; Fahmy, 1998, ss. 17-52; Fahmy, 1999, ss. 224-271, Elshakry, 2013, ss. 22-24).

Dr. Clot, yeni mezun olacak doktorların hastalarıyla iyi iletişim kurabilmeleri için Ebu Za'abel'de eğitim dilinin Fransızca veya Türkçe değil Arapça olmasını sağladı (Perron, 1911, ss. 12-13). Bu sebeple Mısır'ın yerel kültürüne uygun biçimde modern tıp mesleğini işler hale getirdiği kabul edilmektedir. Bunun için birbirinin dilini bilmeyen Mısırlı öğrenci ve yabancı hocalar arasında ana dili Arapça olan tercümanlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Bu politikanın amacı sağlık reformunu kalıcı hale getirmektir ve bir süre sonra eğitim dili de tamamen Arapça olacaktır (Hassan Effendi Mahmoud, 1866, s. 397).

Clot Bey'in modern sağlık teşkilatını kurma çabaları zorluklarla dolu bir süreçten geçmiştir. Geleneksel önyargılar aşılması gereken engellerden biriydi. Mesela kadınların modern tıptan istifade etmesi veya anatomi eğitimi için gerekli teşrih işlemlerinin yasak olması bunlara örnek verilebilir (Clot, 1949, s. 180).¹ Ancak Clot Bey'in modern sağlık kurumları ve eğitim sisteminin ihdasında geleneksel olanla ilişkisi "bağdaştırma" yöntemiyle açıklanabilir. Bundan kastımız, sömestir tatilinin Ramazan ayına denk getirilmesi ya da teşrih için ulemeden izin istenmesi ya da Ebu Za'abel Mekteb-i Tıbbiyesi'nin ilk öğrencilerinin bir kısmının Ezher'den alınması ya da ebelik okuluna siyahi köle kadınların yetiştirilmek üzere kabul edilmesiydi.² Halka rağmen, Mısır için gerçekleştirilen modernleşme ve değişimin lokomotifini eğitim ve tıp sahaları olmuştur.

Geleneksel önyargularla mücadele etmek dışında, Mehmet Ali Paşa'nın idari ve askeri alanlarda yapmaya çalıştığı diğer reformlarla, sıhhi yenilikler aynı dönemde hayata geçirilmeye çalışılmıştı. Ayrıca 1830-1840 arasında Osmanlı İmparatorluğuyla devam eden harpler sebebiyle sağlık organizasyonu için gerekli mali destek sınır kalmıştır (Bowring, 1840, s. 146; el-Azhary Sonbol, 1991, s. 21; Fahmy, 2010, s. 207).

Dr. Clot Bey Batı tarzı sağlık hizmetleri ve kurumlarını hayata geçirmeye çalışırken o dönemde Avrupa'da hâkim tıp bilgi ve literatürünü, tedavi yöntemlerini yeni nesil Mısırlı doktor, hekime ve ebe ve berber-cerrahlara öğretmeye çalışıyordu (Burrow, 1975, ss. 251-257; Ruf, 2011, s. 71).³ Hastaların iyileştirilmesinde Mısırlıların kendi geleneksel tedavi usul ve pratiğinden vazgeçmemeleri, modern yöntem ve uygulamaların her yerde ve aynı zamanda uygulanmaya konulmasını engelleyen bir faktördü. Mısırlı kadınların çocukları için devlete ait hastane veya kliniklere gitmeye başlaması veya çiçek aşısının daha yaygın bir uygulamaya dönüşmesi zaman almıştır. Hatta çiçek aşısı önceleri halk tarafından zehirli olduğu düşünülerek şiddetle reddedilmiş ya da donanmada askere alınanların dövmesine benzetildiği, çocukların ileride askere alınmak için işaretlendiği gibi ön yargılar nedeniyle kabul görmemişti (Jagailoux, 1986, s. 36). Kimi örneklerde görüldüğü üzere fellah, çocuklarının aşılanmaması için doktordan kaçır, oğullarını saklar ya da aşıcı berberlere saldırabilir, rüşvet verebilirdi (Clot, 1949, ss. 157-158; Kuhnke, 1990, s. 117). Bu sebeple Dr. Clot'un yaklaşık 24 senelik Mısır serüvenini, çalıştığı zor koşullar daha da etkileyici kılmaktadır. Dr. Clot'un Mısır'da karşılaştığı geleneksel tabloyla ilişkisi, her ne kadar içinde zorluk ve çatışmaları barındırsa da ikna etmedeki başarısı dikkat çekicidir (Clot, 1833, s. 393-398). Nihayetinde onun yarattığı sağlık sistemi personeliyle birlikte zamanla Mısırlılaşacaktır.

Osmanlı Mısır'nda Modern Tıp Eğitim ve Pratiğinin Teşekkülüne Dair İncelemeler

1805-1849 arası Mısır'da yeni bir idarî sistemin tesisi ve modern bir ordu ile donanmanın kurulması, tüm siyasi tarih yazıcılığının da altını çizdiği gibi Mehmed Ali Paşa'nın müstakil bir devlet kurmak amacıyla hayata geçirilmişti (Fahmy, 2020, s. 123). Diğer yandan onun modernleşme projesinin iktisadi tarafını belirleyen görüş, özellikle tarımsal üretimin ticaret ve sanayiye uygun yeniden organizasyonuydu.

¹ A. B. Clot, L'organisation Médicale en Égypte, Jugée par M. le Dr Lallemand, s. 6, 29.01.2023 tarihinde <http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb302519501> adresinden alındı.

² A. B. Clot, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825, et des Différentes Phases Qu'il a Subies Jusqu'en 1857*, s. 4, 3.9.2022 tarihinde <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;4#> adresinden alındı.

³ A. B. Clot, Position officielle de Clot-Bey en Egypte, Comme Médecin en Chef des Services Militaires de Terre et de mer et Comme Médecin Privé en Dehors de son Titre Officiel, s. 3-4, 8, 2.9.2022 tarihinde <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> adresinden alındı.

Dolayısıyla yıllık daimî sulama sistemi uygulanmaya başlamış, Nil'in sularının daha geniş arazilere ulaşmasını sağlayan kanallar açılmış ve yaygın pamuk üretimini başlatmıştı (Güner Özden, 2021, s. 11). Fakat aynı yıllarda İmparatorluğu modernleştirmeye çalışan İstanbul'daki sultanın karşı karşıya olduğu eğitilmiş insan azlığı Mısır'ın da sorunuuydu. Bu arka plan bilgisinden hareketle Mısır'da eğitim tarihine yönelik çalışmalarıyla tanınan Heyworth-Dunne, Mehmet Ali Paşa reformlarında Saint Simon'un takipçilerinden etkilenmiş olabileceğini iddia etmektedir. Ona göre, Saint Simon'un takipçileri 1830'larda doktor, mühendis ve eğitimci olarak Mısır'da bulunmuşlardı. Hatta bunlar sulama çalışmalarının ilk modern eseri Nil üzerindeki barajların tasarımında yer almışlardı. Meslekî okulların açılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, yabancı dilden mühim bilimsel eserlerin tercümesi, matbaanın (Bulak) kurulması, resmî gazetenin (Vekayi-i Mısıriyye) çıkartılması; hepsi de Paşa'nın askerî politikasının hayata geçirilmesine dairdi. Nitekim Mehmed Ali Paşa'nın topçu subayı, doktor ve mühendise ihtiyacı vardı. İlk açılan okullardaki öğretmenler İtalyan'dı, fakat kısa süre onların yerini Fransızlar almaya başlamıştı. İlk defa Mısırlı öğrenciler bir grup halinde 1826 yılında Fransa'ya eğitim için gönderilmeye başlandı. Daha sonra bunlar ülkelerine dönerek Mısır'ın ilk "aydın" zümresini oluşturacaktır. Heyworth-Dunne'e göre Fransa'da eğitimini tamamlayıp dönenler, teknik-bilimsel kitaplar yanında başka yabancı dilde eserleri tercüme edip basıyor, okulların teşekkülü için Saint Simoncularla birlikte çalışıyorlardı (Heyworth-Dunne, 1938, s.166, 168; Hourani, 1994, ss. 68-71). Heywoth-Dunne'un bazı Mehmed Ali Paşa dönemi reformlarında Saint Simon tesiri bulunduğu dair iddialarını Hourani tekrar gündeme getirirse de bu iddiayı destekleyecek delillere sahip değiliz. Mehmet Ali Paşa'nın yabancı hoca ve uzmanlardan istifade etmesi o çağın fikir akımları ve ideolojilerinin, mesela milliyetçiliğin, Mısır'a girmesinde rol oynadığı bilinmektedir. Ancak Heyworth-Dunne'e göre bir hastane ve tıp okulunun açılması Mehmed Ali Paşa için bir medeniyet projesinin adımları olarak görülmekten ziyade pratik hedeflerle izah edilebilir. Nitekim 1827'de Kanka'daki askerî kampta tam teşekküllü bir tıp okulunun kurulması önemlidir. Buradaki Mısırlı öğrencilere hem tıp hem de cerrahlık eğitimi verildiği görülmektedir. Bu öğrencilerin 1831'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan eden Mehmed Ali Paşa'nın ordusunda Bilâdü's-Şam ve güney Anadolu'da savaş devam ederken görev yaptıkları bilinmektedir.⁴ Heyworth-Dunne'nin altını çizdiği üzere Osmanlı Mısır'ına modern ilke ve metotlara dayalı düzenli bir kamusal tıp hizmeti modern ordu çatısı altında girmiştir. İmparatorluğun merkezi Dersaadet'de olduğu gibi temel bir ıslahat Mısır'da da askerî alan yoluyla başlamıştı. Ancak Mısır'da İstanbul'dan farklı olarak öncülük eden donanma değil, kara ordusudur (Heyworth-Dunne, 1938, s.104, 201; Shaw, 2008, ss. 223-224).

Mısır modernleşmesinin sağlık müesseselerine yansımaları veya etkileri hakkında Batı literatüründe önemli bir yere sahip eserlerden biri Laverne Kuhnke'nin *Lives at Risk, Public Health in Nineteenth-Century Egypt* adlı kitabıdır. (1990) LaVerne Kuhnke kitabında, Mehmet Ali Paşa'nın iktidara gelmesinden 1882'de Mısır'ın İngiliz kontrolüne girmesine kadar halk sağlığı meselelerinin kapsamlı bir izahını yapmıştır. Eserinde, Mehmet Ali Paşa'nın salgın hastalıkları önleme ve Avrupa tarzında bir tıp mesleği yaratma girişimlerinin, onun Osmanlı Devleti'nden ayrı, güçlü bir Mısır yaratma programıyla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Kuhnke'nin kitabında, Mehmet Ali Paşa'nın aralarında Ebu Za'abel'deki mekteb-i tıbbiyenin kurucusu Fransız Clot Bey'in de bulunduğu Avrupalı hekimleri işe almasına rağmen, sadece Avrupa bilimini taklit etmek niyetinde olmadığı öne sürülmektedir. Ona göre Paşa, yerel dilde otokton eğitimin gerekliliğini anlamış ve yerel idarenin yerine getirmesi gereken bir şey olarak sıhhi önlemlere yönelik özgün bir sağlık teşkilatı kurulmasını kendisi istemiştir. Ayrıca başlangıçta ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan mekteb-i tıbbiyenin yerli öğrencileri, Mısır'ın her yerine sevk edilmekteydi. Kuhnke'ye göre en dikkat çekici gelişme, Batı tıbbının temsilcileri ile geleneksel yerel berberler ağı arasında geçici bir bütünleşmenin yaşanmasıydı. Bu aynı zamanda modern tıp ile geleneksel tıbbın Mısır taşrasındaki iş birliğine işaret etmektedir. Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra (1849) mekteb-i tıbbiye, İngilizler onu devralıp (1882), hastane temelli modeli şehirlerdeki zenginler için pahalı ekipmanlarla güçlendirene kadar gerileme göstermişti. Hatta yazarın iddiasına göre, çeşitli zanaatlar ve tarım pahasına

⁴ Clot, Position officielle de Clot-Bey en Egypte, s. 2, 2.9.2022 tarihinde <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> adresinden alındı.

gelişen pamuk endüstrisinin hakimiyetinin bir neticesi olarak kırsal alan ihmal edilmiş ve sağlık koşulları daha da kötüleşmiştir (Kuhnke, 1990, s. 21, 29, 155, 160).

Kuhnke, 19. yüzyıl Mısır'ında halk sağlığını izah ederken, tarihsel veriden hareketle önemli bir soru da sormaktadır. Bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi Afrika'da tek başına Mısır'ın büyük ekonomik ve politik güç ve nüfuzu varsa, büyük bir sanayileşmiş ülke olma sürecinde neden başarısız olmuştu? Kuhnke'nin cevabına göre, halk sağlığını iyileştirmeye yönelik özgün plan, Avrupa'nın Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden özerkliğine muhalefeti sebebiyle büyük ölçüde başarısız olmuştu. Avrupa koalisyonu, Mısır Paşasının Sultan'a tabiiyetini yeniden teyit etmesi ve ordusundaki asker sayısını azaltmasına yol açarak, esasen gelişmekte olan sanayi ve ticareti beşiklerinde boğmuştur. Başarısızlığın ikinci sebebi de memurlar arasında rüşvete de yol açan kronikleşmiş kamu fonu kıtlığının, yaygın eğitim için gerekli bir sistemin sürdürülmesine mâni olmasıydı. Mehmet Ali'nin halefleri onun reform politikalarını sürdürmeye çalıştılar, ancak artan uluslararası borçla baş edememiş ve İngiltere müdahale edene kadar modernleşmeye yönelik çabaları zayıf kaldı (1990, s. 17-21). Kuhnke'nin yaklaşımında İngiltere'nin bir "kurtarıcı" gibi Mısır'a geldiği izlemine kapılmak mümkündür.

Kuhnke, sağlıkla ilgili gelişmelerde mesela çiçek aşısının yaygınlaştırılması sürecinde bedevilerin, zorunlu askerliğe gösterdikleri şiddetli tepki dikkate alınırca çok daha uyumlu davrandıklarını belirtmektedir (1990, s. 113-15). Ayrıca kitap, bir başka açıdan, Ebu Za'abel mekteb-i tıbbiyesi'nin kuruluşundan bir süre sonra başlayan ve hekimin işgal etmeye başladığı yeni sosyal rol, insan vücuduna yaklaşım biçimi ve hastalığın nasıl tanımlandığı konusunda geleneksel olandan ciddi bir biçimde kopuşu ortaya koymaktadır. Ancak Kuhnke'ye göre, modern tıbbın halk tarafından nasıl anlaşıldığı ve Mısır şehir ve kırsalında çoğalan modern hastanelerin nasıl karşılandığı ve barındırıldığı konusu hakkında çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Buna karşın Khaled Fahmy, halk tarafından benimsenmekten ziyade, hastanelerin idaresi, binalarının kötü koşulları ve ara sıra tıbbi uygulama hatası vakaları sebebiyle nadiren himaye edildiği savını öne sürmüştür. Hatta Fahmy'e göre bu modern tıp ve hastane hakkında Mısır'daki yaygın görüşü de ortaya koymaktadır (Fahmy, 2000, s. 62).

Eserin üzerinde durduğu bir başka mesele de Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'da karantina uygulamasının ihdasıdır. Kuhnke, Mehmet Ali Paşa'nın karantinadan yana bir politika izlediğini ve Akdeniz çevresinde bir lazaretto sisteminin kurulmasında önemli rol oynadığını yazmaktadır. Zira Avrupa konsoloslukları, Paşa'nın sert karantina düzenlemelerine karşı çıkarken, kendi ülkelerinin mallarını satma özgürlükleri kadar bireysel özgürlüğü savunmadıklarını söylemektedir.

Diğer taraftan 19. Yüzyıl başlarında Mısır, modern tıbbi sistemlerin yaratıldığı Avrupa ülkelerinin aksine, endüstriyel bir altyapı ve kentsel bir orta sınıf yani burjuvaziden yoksundu. Buradan hareketle Kuhnke, Mısır'a tıp eğitimi ve hastanede bakıma dayalı bir sağlık hizmeti modeli transferine öncülük eden bu Avrupaî ve özellikle Fransız tarzı tıp teşkilatlanmasının yerli halkın ihtiyaçlarını karşılamak için çok az şey yaptığı sonucuna varmaktadır (Kuhnke, 1990, s. 87).

Mısır'da sağlık hizmetlerinin ıslahıyla ilgili bir çalışmada cevabı aranacak bir soru da tıbbın profesyonel bir meslek olarak nasıl ve ne zaman kabul edildiğidir. Amira el-Azhary Sonbol'un *The Creation of a Medical Profession in Egypt, 1800-1922* başlıklı eseri (1991) Mısır'da bir tıp mesleğinin nasıl yaratıldığını, modernleşme ve toplumsal dönüşüm bağlamında anlatmaktadır. Yazar, tıp bilimini ve Mısır'daki tıp mesleğini, sömürgecilik tarihi konteksi dışına çıkararak modernleşme ve kuşaklar üzerinde değişen etkilerini incelemektedir. Özellikle kitabın ilk iki bölümünde Sonbol, Mehmed Ali Paşa idaresinde Mısır'da modern tıp uygulamalarının nasıl ülkeye giriş yaptığı ve halk arasından doktorlar yetiştiren ilk tıp okulunu kuruluş aşamalarını anlatmaktadır. Ayrıca Amira el-Azhary Sonbol, yüzyılın sonlarında İngiliz işgal rejiminin kurulmasıyla (1882-1922) Mısır'da tıp eğitimi için hükümet programlarının birbirini izleyen aşamalarını incelemiştir.

Sonbol, 19. Yüzyıldaki modernleşme reformlarından hareketle, "İslam toplumunun dinî, sosyal ve ekonomik işlerinde sağlık ve tıbbın önemi" hakkında daha kapsamlı bir anlayışın da doğduğunu iddia etmektedir. Yazarın Mehmed Ali Paşa zamanına dair yaklaşımı, kendisinden önceki tarihçilerin bulgularını desteklemektedir. Mesela askeri reformun ilk döneminde, Mısır'ın ilk modern tıp kadrolarını geliştirme kararı, devlet politikasının pratik bir uzantısını temsil ediyordu (1991, s. 13). Sonbol, Mehmed Ali'nin tıbbi hizmetleri merkezileştirdiği ve Mısırlı doktorlar için bir devlet hizmeti modeli oluşturduğunu iddia

etmektedir. Bu çerçevede, Sonbol'un 1827'de Abu Za'abel (1837'den sonra Kasru'l Ayni) Tıp Mektebi'ni kuran Fransız Dr. Clot'un çalışmalarına dair ayrıntılı bilgiler vermesi, önceki çalışmalarda eksik kalan kronolojik anlatımı detaylandırmaktadır. Diğer taraftan yazara göre tıp okulu, doktorlardan bir tıp mesleği yaratan ve bu mesleğin halk tarafından bu kadar tanınmasına neden olan en önemli vasıtaydı. Amaç, en yoksullar da dahil olmak üzere Mısır'ın tüm sınıflarından profesyonel bilim adamları grubu yaratmaktı. Sonbol'un ifadelerinde bu ilk dönemi idealize etme çabası görmekteyiz, nitekim ona göre, mesleğini anadilinde öğrenen ve Mısırlılara hizmet eden yeni bilim insanları, hekim ve hasta arasında ortak bir dil ve ortak bir kültürün oluşturduğu bağları geliştirdiler (1991, s. 40). Ders kitaplarının Mısır'da yerel doktorlar tarafından yazılması yerine yabancı dilde yazılmış eserler Arapçaya tercüme edildi, bu durum Sonbol'a göre uzun vadede, aslında mesleğin odak noktası olan araştırma ve deney yapma karakterini oluşturamaması pahasına tıbbi uygulama ve öğretimin ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan kitabın ilerleyen bölümlerinde görüyoruz ki, 1882'de gelen işgalci güç, mekteb-i tıbbiyedeki eğitim dilini İngilizceye çevirdiğinde, tıp profesörü olarak sadece İngilizler veya İngilizce konuşanlar işe alınmıştı. Bu, okulu Mısırlı seçkinlerin çocuklarına (İngilizce öğrenen) hitap eden bir kuruma dönüştürdü ve özel muayenehaneden para kazanmayı arzulayan elit doktorlar ortaya çıkardı (1991, s.49). Yazara göre 1882'den sonra, İngiliz malî kısıtlamaları altında, devlet tarafından sağlanan sağlık hizmetleri büyük ölçüde kesildi ve tıp mektebinin işlevleri bir ticaret okulunun sağlayabileceği işlevlere indirildi: eğitim süresi altı yıldan dörde indirildi ve uzmanlık için lisansüstü eğitim neredeyse ortadan kaldırıldı (1991, s. 102).

Sonbol 1882'den sonra tıpla ilgili süreci sosyo-ekonomik bir zaviyeden değerlendirmektedir. Mısır'da İngiliz işgal makamlarının ziraî mahsullerden elde edilen kârı maksimize etme çabası, pamuk üretiminin hızlanmasını Manchester'daki fabrikalara taşıdı, neredeyse yoksul köylülerden oluşan artan nüfus arasında nispeten az sayıda toprak sahibini zenginleştirdi ve orta sınıfın gelişimini teşvik edecek hiçbir şey yapmadı. Yazara göre, Mısır halkına en büyük kötülük, tıp mesleğinin prestijinin ve kariyer fırsatlarının azalması değildi, aksine, İngiliz işgalinin kırsal halk sağlığını ihmal etmesiydi. Halbuki Mehmed Ali Paşa zamanında, sağlık koşullarını izlemekle, aşı ve temel ilk yardım sağlamakla ve ciddi hastalık vakalarını müdiriyet (eyalet) hastaneleri veya kliniklerine sevk etmekle görevli köy sağlık merkezleri kurulmuştu (1991, s. 45). Ancak yazarın iddiasına göre, sağlık sistemi, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde temel bilimlerin tıba katkıda bulunduğu gelişmelere ayak uyduracak ve gelişmesini sağlayacak kadar desteklenmiyordu.

19. Yüzyıl Mısır sosyal ve ekonomik tarihçiliğinin özellikle eğitim ve sağlıkla ilgili alanını çalışanların Antoine Barthelmy Clot Bey ismiyle karşılaşmalarını mümkün değildir. Doğrudan onun biyografisini merkeze alan Christian Jean Dubois, *Clot Bey: Médecin de Marseille, 1793-1868: Chirurgien du Vice-roi d'Égypte* isimli eserinde (2013) doğumundan ölümüne, doktor kimliğine ve daha da mühimi Mısır'daki günlerine ışık tutmaktadır. Eserin önsözü, *Son Fravun*'un yazarı Gilbert Sinoué tarafından kaleme alınmıştır. Bu tesadüf değildir. Mehmet Ali Paşa biyografisini tarihsel bir roman olarak yazan Sinoué'nin üslup ve yöntemi Dubois'in eserinde de karşımıza çıkmaktadır. Metnin kimi yerlerinde Mehmed Ali Paşa ve Clot Bey'in diyaloglarının olduğu roman tarzının ön plana çıktığı bu metin elbette kitabın sonundaki kaynakçadan hareketle tarihsel veri dikkate alınarak yazılmıştır. Dubois'e göre Dr. Clot Bey, Mısır'da Paris askerî Tıp Okulu (Val-De Grâce)'nun bir versiyonunu kurmaya çalışmıştı ve okula gelen öğrencilerin eğitiminden doktorluk hizmetine kadar modern tıbbın uygulanaşına dair fikirlerini onun hatıratından hareketle ele almıştır. Ona göre Clot Bey Mısır'da adeta yeni "tıp misyoneri"dir (2013, s. 20).

Modern tıbbın Mısır'a gelişi hakkında diğer bir araştırma Serge Jagailoux'un *La Médicalisation de l'Égypte au XIX e Siècle (1798-1918)* başlıklı eseridir (1986). Yazar, Ortadoğu'daki milliyetçilerin Batı sağlık kurumlarının Afrika ve Asya'ya getirilmesinin yerel sağlık sorunlarıyla alakasız bir sosyal kontrol aracı olduğu yönündeki suçlamalarına karşı çıkmaktadır. Jagailoux Mısır'ın, sömürge müdahalesine maruz kalmadan 19. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca işleyen bir Batı tıp sistemini gönüllü olarak benimseyen ilk Afrika ülkesi olduğunu öne sürmektedir (1986, s. 8). Bu bağlamda, Mısır'da Batı tıbbının gelişiminin incelenmesi, yabancılar tarafından dayatılmayan, ancak Vali Mehmed Ali Paşa tarafından talep edilen bir dizi sağlık yapısının teşekkülü olarak değerlendirilmelidir. Kitapta Mehmed Ali'nin bir sağlık reformuna kapıyı açmasının arkasında yatan saiki onun Osmanlı Devleti'nden ayrı güçlü bir ordu kurma isteğinde aramaktadır. Mısır valisi güçlü ve iyi eğitilmiş orduya sahip olmak için Avrupalı seçkin danışmanlara,

özellikle de Fransızlara başvurdu. İyi organize edilmiş bir askeri sağlık hizmeti oluşturmaya da aynı ruhla karar verdi. Nitekim henüz başlangıçta, 1812'den beri, yalnızca birkaç İtalyan doktor ve eczacı bireysel olarak askere alınmış ve kesin bir plan olmadan birliklere dağıtılmıştı. Jagailloux'a göre sağlık hizmetinin modernizasyonu konusunda en ciddi adımlar Clot Bey'in Kahire'ye gelmesiyle başlamıştı. Clot Bey'in Mısır serüveni hakkında detaylı bilgiler de veren Jagailloux, 8 Mart 1825'te Mısır'a gelir gelmez onun, neredeyse yirmi beş bin kişiyi barındıran Kanka eğitim kampının son derece kötü sağlık koşullarından etkilendiğini yazmaktadır (1986, s. 11-12). Karşılaştığı manzaranın kötülüğü karşısında Clot Bey askerî sağlık hizmetinin Fransız mevzuatına göre bazı yerel uyarlamalarla yeniden düzenlenmesini tavsiye etmişti. Jagailloux, Clot Bey'in hazırladığı reform planını şu şekilde başlıklandırmıştır:

- Halen yürürlükte olan sarayda görevli İtalyan doktorların önerdiği bir Sağlık Konseyi (meclis-i umur-ı sıhhiye),
- Ekipman için Mısır Harbiye Nezareti bir merkezi hastane deposu:
-Merkezî bir laboratuvar ve eczane,
- İki hastane: Biri Kanka kampının yakınındaki Ebu Za'abel, diğeri de donanma için İskenderiye'de kurulması.

Yazar ayrıca sağlık reformunun sonuçlarını tartıştığı kısımda 19. Yüzyıl tıp tarihine damgasını vuran iki zıt gelişmeye dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, ölüm oranlarında ciddi bir düşüş ve en azından kısmen veba, kolera ve çiçek hastalığı salgınlarının azalması nedeniyle nüfusta bir artış; ikincisi de aynı zamanda çevresel faktörlere bağlı hastalıklarda endişe verici bir artış—ancylostomiasis, bilharziasis, amebiasis, dizanteri ve sıtma. Jagailloux, bu birbirine zıt gelişmelerden hareketle, Mısır'da Batı tıbbının çok etkili olmadığı sonucuna varmaktadır. Nitekim yetersiz veya hatalı uygulama ya da Mısırlıların tıp kurumunun hizmetlerinden yararlanmaması bu neticenin doğmasını sağlamıştır. Hatta ona göre, tıbbî donanımı yetersiz Mısırlı hekimler kendilerini köylü halktan uzaklaştıran yalnızca bir bilimsel eğitim “cılası” almışlardı (1986, ss. 26-29).

Jagailloux'un modern tıp uygulamaları karşısında Mısırlıların tepkisine dair söyledikleri dikkate değerdir. Ona göre köylülerin, Batı tarzı eğitim almış doktorların tedavilerini “yabancı cisimler” (1986, s. 48) gibi görerek reddetmesi ve hijyene karşı ilgisizlikleri, modern tıba karşı direnişleriyle paraleldir. Modern tıbbın beklenildiği kadar başarılı olmaması yazara göre şaşırtıcı değildir zira, kozmopolit tıbbın yerleştirilmesi, öğrenme ve bilgi birikiminin sağlanması, hatta yerel bir bilimsel ruhun oluşması ve hem zihinlerin hem de vicdanların uyandırılması için zamana ihtiyaç vardı. Bu, aslında, terapötik tıbbın 20. yüzyılın ortalarında baskın hale gelmesiyle, Mısır'ın Mısırlılar tarafından yönetilen tıbbi kurumlardan oluşan ve işleyen bir altyapıya sahip olmasıyla başarılabilecekti (1986, s. 102). Bu sebeple Jagailloux, 1798 ile 1918 yılları arasında Mısırlı idarecileri durumu daha da kötüleşen kırsal sağlık profiline ilişkin her türlü sorumluluktan temize çıkarmaktadır. Çünkü yazarın iddiasına göre, durumun doğasında var olan zorluklar göz önüne alındığında, iktidar sahiplerinin daha fazlasını yapmaları mümkün değildi. Jagailloux'nun vardığı sonuçlar, 19. Yüzyıl'daki Batı Avrupa tecrübesiyle zımnen karşılaştırıldığında kusurlu görünmektedir. Michel Foucault ve Annales ekolü tarafından tasarlandığı şekliyle “tıbbileştirme”, devrim sonrası Fransa'da kentsel hastane temelli klinik yöntemin tıbbi teşhis, tedavi, eğitim ve araştırma için normatif olarak benimsenmesini ifade eder. O dönemde tıptaki Fransız liderliği, bu sistemin sanayileşen Batı'da ve ardından dünya çapında modern, kozmopolit tıp olarak evrenselleşmesine katkıda bulunmuştu (1986, s. 189-190). Toplumun sağlığıyla ilgili işler artık hayır kurumları ve zengin kişilerin uhdesine bırakılmaktan çıkmış, siyasi otoritenin yerine getirmesi gereken bir sorumluluk haline gelmiştir. Bununla birlikte, son zamanlarda yapılan araştırmalar, Jagailloux'un kullandığı tabirle ifade etmek gerekirse, “tıbbileşmenin (médicalisation)” yalnızca yükselen yaşam standartları -gelişmiş barınma, beslenme ve temiz içme suyuna erişim ve minimum sıhhi tesisler- ve sanayileşmekte olan ülkelerin halk sağlığı alanındaki kazanımlarıyla eşzamanlı olarak gerçekleştiğini iddia etmektedir (Osterhammel, 2022, s. 238-253).

Jagailloux'a göre Batı'da tıbbileşme, aynı zamanda, özel bir doktor tarafından kişisel bakım modelinin genelleştirilmesi manasına geliyorken, devletin sorumluluğunun az gelişmiş, tarıma dayalı Mısır'da yoksul sınıf için sadece tıbbi bakımla sınırlandırılması anlamına geliyordu. Nitekim yazar,

1882'den itibaren İngiliz işgali altındaki halk sağlığı hizmetinde görevli bir yetkiliden alıntı yaparak, o zamanki Avrupa tutumunu resmetmişti. Mısır'da sağlık reformu talep eden bir kamuoyu olmadığı için, her girişimin hükümetten gelmesi gerekiyordu. Ancak İngiliz işgali altında Mısırlı yöneticiler, birincil sorumluluklarının, finansal/nakdi gelirin veya tarımsal üretimin gelişimiyle İngiliz ve Fransız alacaklıların sermaye yatırımlarını geri kazanmak olduğunun farkındaydılar. Bu sebeple, eğitimi veya halk sağlığını iyileştirmeye yönelik herhangi bir girişimi ertelediler (1986, s. 80).

Yazarın modern tıbbın inşası sürecinde geleneksel tıbbın uygulayıcılarından da istifade edilmesini, Mısır'ın sosyo-ekonomik sınıflarıyla ilişkilendirerek izaha çalışması dikkat çekicidir. Bu sınıflandırmanın tarihi başlangıç noktasını 1850 kabul etmekte ve modern pozitivist tıba daha ziyade egemen sınıfın destek verdiğini belirtmektedir. Jagailoux'a göre, yerli tüccar, alt kademe bürokratlar ve küçük ölçekli üretim sektöründekiler manevi tıptan (tinsel şifa) medet ummaktadır. Daha ziyade kırsal alanlarda yaşayan toplumsal kesim aziz veya evliya türbeleri ve dervişlerden şifa beklemektedir (1986, s.130). Fakat günümüzde dahi İslam toplumlarında her kesimden insanların modern tıbbın yanında geleneksel veya manevi tıptan medet ummaya devam ettiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Jagailoux kitabında nüfus ve refah payının artış veya eksilmesiyle sağlık ve eğitimle ilgili gelişmeleri paralel bir biçimde değerlendirmektedir. 19. yüzyılda Mısır'da güvenliğin yeniden sağlanması ve ekili arazilerin artması, İngiliz idarecilerin tasavvur ettiği gibi ülkede sağlığın iyi olduğunu göstermekten çok, aslında bir tehdit teşkil eden nüfusta hızlı bir artışı teşvik etti. 1897 ile 1917 yılları arasında ekili arazi %12 artarken, nüfus %30 artarak kişi başına düşen mevcut arazi miktarını azaldı. Ayrıca geciken sanayileşme, kırdan göçün gecekondulu nüfusunu büyüttüğü şehirlerde yeni gelenlere iş sağlayamadı. Böylece ülkenin toplam serveti arttıkça yaşam standardı istikrarlı bir şekilde düştü (1986, s. 105). Yazar'a göre sağlık reformu talep edebilecek bir kamuoyu ancak sanayileşmenin neticesinde eğitilmiş bir orta sınıfa sahip bir toplumda ortaya çıkabilirdi. Bu sebeple, kırsal nüfus, tarımsal üretimini artırmak için Nil'e bağlı sulama ağını genişletme niyetindeki bir hükümetin politika girişimlerine bağımlıydı.

Jagailoux'un çalışmasının bütüncül bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir zira, Mısır'ın milli sağlık durumunu etkileyen tüm faktörleri belirlemeye çalışmaktadır. Mısır'ın coğrafyası ve çevresi, aile yapısı, beslenme şekli ve hijyenini, geleneksel tıbbı, halk inançları ve batıl inançlarını, toplumdaki değişiklikleri, ulaşımı ve tarım tekniklerini, özellikle sulama sistemini incelemektedir. Kitap bir referans eser olarak başka özelliklere de sahiptir: kentsel gelişmeyi ve nüfus yoğunluğunu gösteren haritalar, vebanın ortadan kaybolmasıyla ilgili bir ek, tıbbi terimler sözlüğü ve paralel sütunlarda Mısır tıp ve bilimsel kurumlarını, Batı'daki tıpla ilgili keşif ve gelişmeleri ve Mısır tarihindeki önemli olayları listeleyen bir özet tablo ihtiva etmektedir.

19. yüzyıl Mısır modernleşmesinin farklı kompartmanlardaki tezahürünü tıp bilimini merkeze alarak anlatan Khaled Fahmy'nin *In Quest of Justice: Islamic Law and Forensic Medicine in Modern Egypt* başlıklı kitabı (2018) tıp eğitimi ve pratiğini, modernite, İslam ve hukuk zaviyelerinden incelemektedir. Fahmy, 19. yüzyıl Mısır'ında ortaya çıkan modern devlet ve bürokrasi pratiğinin insan bedeninin nasıl algılandığını ön plana çıkararak izah eder. Doğmak, hastalanmak, koku almak veya ölmek gibi insan olmanın sıradan gerçeklerinin modern devletin inşasında nerede durduğunu tartışır. Kitapta, hukuk ve tıp modernleştirici uygulamaların kesiştiği noktalar olarak incelenmiştir. Hukuk ve tıbbın modernleşmesi -aynı zamanda sekülerleşmesi- ve özellikle 19. yüzyıl Mısır'ının (1805-79) yeni adli tıp uygulamalarının yasal kullanımını örneklerle anlatmaktadır. Yazar burada İslam ve modernite çatışmasını tartışmaya da açmaktadır. Fahmy, Mısır Milli Arşivindeki belgeleri ve hastane kayıtlarını merkeze alarak devlet idaresindeki gündelik hukuk ve tıp uygulamalarına ilişkin yapıyı aydınlatmaktadır.

Kitap ayrıca, Mısır'da ortaya çıkan modern devlet ve bürokrasi pratiğinin insanın bedensel ayrıntılarını ön plana çıkararak işlediğini iddia etmektedir. Aslında Fahmy kitapta insan vücudunu, analizinin merkezi haline getirmiştir ve her bölümün odak noktası farklı bir bedensel duyuya dayanmaktadır. Mesela yeni tıbbi otopsi uygulamalarına görme duyusu karşılık gelirken; işitme ve ses, şeriat mahkemesinde bir şahidin tanıklığına, dinlenmesine ilişkin fikhî gereklilikten hukuki ispatın sessiz yazılı formuna geçişe tekabül etmektedir. Yazar insan duyularıyla ilgili teorilerin belirleyiciliğine dair başka kanıtlar da sunmaktadır. Örneğin hastalıkların sebepleri hakkında miasma teorisi üzerinde durulurken, zehirli olduğu varsayılan miasmaların birikmesini hafifletmek için Kahire'nin kentsel planlamasının yeniden

düzenlenmesinin koku alma duyusuyla ilişkilendirildiği belirtilmiştir. (2018, s. 22). Nitekim 19. Yüzyılda miasma teorisi tıp çevrelerinde ciddiye alınmaktaydı. Bu teori, çürüten organik maddelerden kaynaklanan zehirli buharlarla kirlenmiş havaya maruz kalındığında kişinin hastalanabileceği fikrine dayanıyor ve gerçekten de çoğu kez kötü kokularla teşhis ediliyordu. Mısır'da vebanın en önemli bulaşma sebebi olarak o zamanlar miasma gösteriliyordu (2018, s. 154; Mikhail, 2019, ss. 201-202). Her ne kadar adli tıbbın doğuşunu hukuk ve tıp modernleşmesini merkeze alarak anlatmakla birlikte Fahmy'nin, Mısır'da görülen bulaşıcı hastalıklar ve onlarla mücadeleyi tartışmaya açtığı görülmektedir. Kolera ve veba gibi bulaşıcı hastalıkların etiolojisi ve bulaşma şeklini miasma teorisi üzerinden değerlendirmektedir. Ancak Fahmy'den farklı olarak Alan Mikhail ise Mısır'ın doğal çevre şartlarını dikkatimize sunmaktadır. Nil'in taşması, rüzgâr, kuraklık gibi doğal şartların hastalıklar ve onlarla mücadelede belirleyici olduğunu iddia etmektedir. Mikhail'e göre 19. Yüzyılda Mısır toplumu ve kültürünün modern tıpla ilişkisi, endüstrileşme ve onun tabiata müdahalesiyle de ilgiliydi. Zira, daha fazla toprağı tarıma açmak ya da daimi sulama sistemini genişletmek adına yeni su kanallarının açılması ve bunların her sene temizliğinde çalıştırılan insanların sağlık problemleri hükümetin meselesi haline gelmiştir (Mikhail, 2019, s. 196, 212-213).

Bunların yanı sıra Fahmy'nin hukuk ve tıba olan ilgisi, modern bir devlet inşa etme ve yönetme gibi temel görevlerle ilgilenen kurumlara da odaklanmaktadır. Bu tür kurumların gelişiminin ve günlük kullanımının kronolojisini vererek, çağdaş bir Osmanlı-Mısır hukuk ve tıp aygıtının nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır. Ayrıca kitapta Mehmed Ali Paşa dönemindeki Batı etkisinde modernleşmeyi kolonyalist bir proje olarak yorumlamanın hatalı olduğunu söyleyerek ve yerli nüfusu Avrupa modernitesine tepki verenler olarak değil, geleneksel olanla yeniyi ikili hukuk biçiminde içselleştirenler olarak görmektedir.

19. yüzyılın küresel sağlık krizi kolera salgınlarını merkeze alan Zainab Abul-Magd'in "Rebellion in the Time of Cholera: Failed Empire, Unfinished Nation in Egypt 1840-1920" başlıklı makalesi Mısır taşra tarihi, kolera ve dünya tarihindeki küresel güçler arasındaki bağlantılara detaylı bir şekilde incelemektedir. Makale, 19. yüzyıl gibi aynı zamanda milliyetçiliklerin yükseliş çağında hükümetin "taşradaki Mısır"ı daha büyük bir ulus projesine tam olarak dahil etmekte nasıl başarısız olduğunu tartışmaktadır. Nitekim yazar, Mısır hükümetinin kolera ile ilgili halk sağlığı standartlarını etkin bir şekilde "dayatamamasını", milliyetçilik ve halk sağlığı gibi daha büyük küresel temaların Yukarı Mısır'da yerel düzeyde nasıl ortaya çıktığını anlamak için bir araç olarak kullanmaktadır.⁵ Küresel sağlık uygulamalarında, Osmanlı imparatorluğu ve Mısır hükümetinin kesişim noktalarına işaret eden Abul-Magd, aynı zamanda yerel olarak Mısır ve büyük güçler arasında sağlık politikaları açısından bir bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Spesifik olarak, hükümetin zaman içinde güneyi (özellikle Kina) kuzey Mısır'a nasıl dahil etmeye çalıştığını incelemektedir. Bunu yaparken de 1798'de Fransızların, 1805'ten sonra Mehmed Ali Paşa hükümetinin ve 1882 itibarıyla de İngilizlerin bu bölge üzerinde nasıl otorite kurmaya çalıştığını kolera salgınlarıyla mücadele bağlamında ele almaktadır. Abul-Magd'in da ifade ettiği gibi gerçekte, modern dünya tarihi yalnızca küresel sistemlerin bir üst anlatısı olarak görülmemelidir; daha ziyade, bir kalabalığın mırıldaları veya toplu olarak ayrıntılı bir görüntü oluşturan tek tek çinilerden oluşan bir mozaik olarak anlaşılmalıdır (1990, s. 700). 19. yüzyıldaki kolera öyküsü bu noktayı yerinde bir şekilde izah etmektedir. Eşler, çocuklar, ebeveynler, kardeşler ve geniş aile üyeleri "korkunç fiziksel koşullar altında" hastalığa maruz kalmış, çok azı iyileşmiş, çoğu ölmüştür. Abul-Magd'in çalışması, sterilize edilmiş Batı'yı tehdit eden ölü veya hastalıklı Doğuluların durumunu ve Avrupa'daki salgın tartışmalarının kolera ile gerçekten yaşayıp ölenlerden etkilendiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Ağustos 1831'de ortaya çıkan ve yalnızca birkaç hafta süren, ancak 150.000 ila 190.000 kişinin hayatını kaybettiği kolera salgını buna örnek verilebilir. (St. John, 1834, ss. 465-466; Pruner, 1847, s. 103; Kunalp, 1996, ss. 497-498) Diğer taraftan yazarın çalışmada Tanta şehri üzerinden kolera salgınları ve hükümetin salgına karşı uygulamaya koyduğu önlemler ve çıkan isyanlara odaklanmaktadır. Ebul-Magd'in Tanta'dan hareketle ulaşmak istediği nokta, bu bölgede kolera salgını sırasında yaşananların hikayesini, küresel bir tarih anlatımının içine yerleştirmektir. Ebul-Magd, dünya tarihinin doğası gereği, yerel failer ve daha büyük sistemler arasındaki karşılıklı alışverişin hikayesi olduğunu gösterir. Mısır Deltası'nda görece bilinmeyen bir şehir olan Tanta, Batı için yakın bir tehdit

⁵ Ayrıca, Gallagher, Kolera'nın (diğer hastalıkların yanı sıra) Yukarı Mısır'daki rolü ve milliyetçi siyasetin formülasyonu hakkında fikir veriyor. (1990, s. 22)

oluşturduğu algısı nedeniyle hükümet yetkililerinin, gazetecilerin, doktorların ve misyonerlerin ilgisini çekmiştir. Küresel ticaret, ulaşım, teknolojik ilerleme ve kolonyal çıkarlarla olan ilişkileri nedeniyle sağlık sorunları veya salgınlar önemli bir siyasi konu haline gelmiştir (1990, s. 708).

Diğer yandan Mısır'da modern tıbbın doğuşuna dair yapılan çalışmalarda Fahmy'nin ve diğer araştırmaların da altını çizdiği "endemiklik" meselesi dikkati çekmektedir. Zira modern çalışmaların referans kaynağı ve Mısır'da Modern tıp eğitim ve hastanelerinin kurucusu Dr. Clot'un, Mısır'ın hastalık tablosunu inşasında ve kendi misyonunu tarifinde merkezi bir kavram olarak "endemik" ortaya çıkmaktadır. Kariyerinin büyük bölümünde Dr. Clot'un endemiklik anlayışının, hastalıkların bulaşıcı veya bulaşıcı olmayan doğasıyla çok az ilgili olduğu görülmektedir. Bunun yerine Clot Bey, Mısırlılar arasında sürekli var olan hastalıklara atıfta bulunmuştur. Bir hastalık kategorisi olarak endemiklik, hastalıkların toprakları ve insanları tanımlamak için kullanılmasına ve küresel hastalık coğrafyaları inşa edilmesine izin verdi (Clot, 1840, s. 291). Örneğin Clot 1825'te geldiğinde Mısır aynı anda (trahom nedeniyle) körlük ve veba diyarıydı. Hastalıklar nüfusu olumsuz etkiliyor ve nüfus da hastalığı beslemek için hayatta kalmaya devam ediyordu. 19. Yüzyılda halkı ve hastalıklarıyla bölge, Avrupa hastalıklarını doğru bir şekilde anlamak için gereken fosillerin bulunacağı arkeolojik kazı haline geldi. Bu bağlamda, Mısır özelinde "endemik", hem belirli hastalıklar ve yayılmalarına göre sınıflandırmaya yardımcı olan epistemik bir kategori hem de yerel hayatta kalma ve kalıcılık yoluyla bir hastalık tarihi oluşturmaya yardımcı olan epistemolojik bir araçtı.

Sonuç

Bu çalışmada Mısır'da sağlık ve tıp eğitiminde modernleşmeye dair yazılmış eserlerden ön plana çıkarılan analiz edilmeye çalışılmıştır. Bahsi geçen yazarların çalışmaları verilerini önemli ölçüde Mısır arşivi ve kolonyal ülke (Fransa ve İngiltere) arşivleri ya da Mısır'a dair resmî rapor ve kişilere ait hatıratlardan elde etmiştir. Özellikle Mısır Millî Arşivi (Ma'iyya Saniyya, Ma'iyya Turki, Abdeen Kayıtları ve ayrıca Divan-ı Medaris, Divanü'l-Cihadiyye kataloğu gibi) Mehmet Ali Paşa dönemi gelişmeleri hakkında bilgi sağlamaktadır. Değerlendirilen eserlerde tıp eğitimi ve sağlık hizmetinde yabancı personelin ön planda olduğu bilgisi dikkatimizi çekmektedir. Bu yabancı personelden Fransa vatandaşı Antoine Barthélémy Clot Bey, bir kurucu figür olarak kabul edilmektedir. Dönem kaynakları arasında, vali ile yakın ilişkileri olan Dr. Antoine Barthélémy Clot'un Mısır'a geldiği günden itibaren tıbbi alanda şahit olduklarını raporlaştırdığı *Aperçu General sur l'Egypte* (1840) en fazla referans alan eserdir. Yine Dr. Clot'un *Mémoires de A. B. Clot Bey* (1949) adlı hatıratı modern Mısır tıp tarih yazıcılığına kurucunun gözünden kimi zaman oryantalist bir anlatım sağlamaktadır. Ancak sağlık reformunun hayatlarını etkilediği Mısırlıların tepkilerini değerlendirebileceğimiz verilerin azlığı, halkın gözüyle anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bahsi geçen literatür de Mısırlıların modern hastane ve okulla ilişkisini değerlendirebileceğimiz tarihsel verilerin azlığına işaret etmektedir. Diğer taraftan literatürün cevabını aradığı başka sorular da vardı. Örneğin Fahmy ve Sonbol'un eserlerinde de karşımıza çıkan, 19 ve 20. yüzyıllarda modern öncesi tıp ve sağlık birikim ve geleneklerine ve maddi uygulamalarına ne olduğu ve yerli sağlık sistemlerinin yeni tanıtılan kurum ve ideolojilerle nasıl etkileşime girdiği ve hatta yerel çevreler, ulema, hastalar ve şifacıların modern olanın içinde kendine ne ölçüde yer bulabildiği sorulardır.

Bu çalışmada değerlendirdiğimiz eserlerin odak noktasında 19. Yüzyıl Mısır'ı bulunmakla birlikte onu ait olduğu Osmanlı İmparatorluğu bağlamının dışında tutmadıkları görülmektedir. Her ne kadar Kahire ve İstanbul ilişkileri 1830-1841 yılları arasında rekabet, savaş ve barış aşamalarından geçse de Akdeniz'in bu iki merkezini ilgilendiren askerî ve idarî modernleşme ve ayrıca kapitalist dünya ekonomisine ticarete yönelik üretimle (hammadde) katılma çabaları vardı. Avrupa ile ilişkilere dair bu amaçlar bazı reformları beraberinde getirmişti, nitekim sağlık reformu ve kamu sağlığı hizmetinin artık devletin sorumluluk alanına girmeye başladığını kabul etmişlerdi. Nitekim orduların sağlığından sivillerin aşılmasına, bulaşıcı hastalıklar mücadele ve karantina sisteminin kurulması ve uygulanmasına kadar çeşitli alanlarda gerçekleştirilen reformların tarihi bu bağlamda değerlendirilebilir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abul-Magd, Z. (2010). Rebellion in the time of cholera: Failed empire, unfinished nation in Egypt 1840-1920. *Journal of World History*, 2(4), 691-719.
- Aboul-Enein B. H., Puddy, W. (2016). Contributions of Antoine Barthelemy Clot (1793–1868): A historiographical reflection of public health in Ottoman Egypt. *Journal of Medical Biography*, 24(3), 427-432.
- Baer, G. (1963). Tanzimat in Egypt- The penal code. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26(1), 29-49.
- Bowring, J. (1840). *Report on Egypt and Candia, Parliamentary papers, reports from commissioners*. C. 21.
- Burrow, G. N. (1975). Clot Bey: Founder of western medical practice in Egypt. *Yale Journal of Biology and Medicine*, 48(3), 251-257.
- Clot, A. B. (T.Y.). *L'organisation médicale en Égypte, Jugée par M. le Dr Lallemand*. 29.01.2023 tarihinde <http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb302519501> adresinden alındı.
- Clot, A. B. (T. Y.). *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825, et des Différentes Phases Qu'il a Subies Jusqu'en 1857*. 3.9.2022 tarihinde, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;4#> adresinden alındı.
- Clot, A. B. (T. Y.). *Position officielle de Clot-Bey en Égypte, Comme Médecin en Chef des Services Militaires de Terre et de mer et Comme Médecin Privé en Dehors de son Titre Officiel*. 2.9.2022 tarihinde <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> adresinden alındı.
- Clot Bey, A. B. (1833). Notice sur l'Hôpital d'Abou Zabel. *Annales de la Médecine Physiologique*, 25, 393-398.
- Clot, A. B. (1840). *Aperçu Général sur l'Égypte*, C. 2, Paris: Fortin.
- Clot, A. B. (1949). *Mémoires de A. B. Clot Bey*. (J. Tagher, Edit.). Le Caire: l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Dubois, C. J. (2013). *Clot Bey: Médecin de Marseille, 1793-1868: Chirurgien du Vice-Roi d'Égypte*. Marseille: J. Laffitte.
- El-Azhary Sonbol, A. (1991). *The creation of a medical profession in Egypt, 1800-1922*. New York: Syracuse University Press.
- Elshakry, M. (2013). *Reading Darwin in Arabic, 1860–1950*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fahmy, K. (1998). Law, medicine and society in nineteenth-century Egypt. *Droits d'Égypte: Histoire et Sociologie*, 34, 17-52.
- Fahmy, K. (1999). The anatomy of justice: forensic medicine and criminal law in nineteenth-century Egypt. *Islamic Law and Society*, 6(2), 224-271.
- Fahmy, K. (2000). Medicine and power: Towards a social history of medicine in nineteenth century Egypt. *Cairo Papers in the Social Sciences*, 23(2), 15-62.
- Fahmy, K. (2010). *Paşanın adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, ordu ve modern Mısır*. (D. Zarakolu, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Fahmy, K. (2018). *In quest of justice: Islamic law and forensic medicine in modern Egypt*. Oakland: University of California Press.
- Fahmy, K. (2020). *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı valiliğinden Mısır hükümdarlığına*. (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: VakıfBank Kültür Yay.
- Gallagher, N. E. (1990). *Egypt's other wars: Epidemics and the politics of public health*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Güner Özden, S. (2021). Mehmed Ali Paşa Mısır'ında angarya: Kapitalist tarım ve köylü emeğinin dönüşümü. *Amme İdaresi Dergisi*, 54(1), 1-29.
- Hassan Effendi Mahmoud (1866). La médecine en Orient; l'École de Médecine d'Égypte. *L'Union Médicale*, 30, 63, 393-404.
- Heyworth-Dunne, J. (1938). *An introduction to the history of education in modern Egypt*. London: Luzac and Company.
- Hourani, A. (1994). *Çağdaş Arap düşüncesi*. (L. Boyacı, H. Yılmaz, Çev.). İstanbul: İnsan Yay.
- Jagailloux, S. (1986). *La Médicalisation de l'Égypte au XIXe Siècle (1798-1918)*. Editions recherche sur les civil, Paris: ADFP.
- Kuhnke, L. (1971). *Resistance and response to modernization: Preventive medicine and social control in Egypt, 1825–1850*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Chicago: University of Chicago.
- Kuhnke, L. (1990). *Lives at risk, public health in nineteenth century Egypt*. Los Angeles: University of California Press.
- Kuneralp, S. (1996). Osmanlı yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da hac ve kolera. *OTAM*, (M. Atalar, Çev.). S. 7, s. 497-511.
- Kutluoğlu, M. H. (2022). Kavalalı Mehmed Ali Paşa. *DİA*, C. 25, 62-65.

- Mikhail, A. (2019). *Osman'ın ağacı altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, (S. Özdil, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Minawi, M. (2000). *Târihü'l-Nahda el-Tibbiyya al-Misriyya: Mathaf Qasru'l-'Aini*. Kahire: Nahdat Misr.
- Mitchell, T. (2001). *Mısır'ın sömürgeleştirilmesi*. (Z. Altok, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Osterhammel, J. (2022). *Dönüşen dünya küresel 19. Yüzyıl*. (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Perron, N. (1911). *Lettres du Dr. Perron du Caire et d'Alexandrie à M. Jules Mohl, Paris à 1858-1854*. Yacoub Artin Pacha (Ed.), Le Caire: F. Diemer, Finck & Baylaender Succ.
- Pruner, F. (1847). *Topographie Medicale du Caire avec le Plan de la Ville et des environs*. Munich.
- Ruf, H. (2011). Antoine Barthélémy Clot Bey, un Médecin Marseillais Fondateur de la Médecine Occidentale en Egypte. *Histoire des Sciences Medicales*, 45(1), 71-80.
- Shaw, S. (2008). Eski ve yeni arasında Sultan III. Selim. (H. Güldü, Çev.). İstanbul: Kapı Yay.
- St. John, J. A. (1834). *Egypt and Mohammed Ali*. C. 2, London.
- Yazıcı, N. (2010). Takvîm-i Vekâyi'. *DİA*, C. 39, 490-492.

Zorunlu Göçmenlik ve Covid-19: Gaziantep’te Yalnız Yaşayan Yaşlı Kadınlar¹

Forced Immigration and Covid-19: Elderly Woman Living Alone in Gaziantep

Vefa Saygın ÖGÜTLE* Hilal SEVLÜ**

Öz

Küresel dünyada Covid-19’un yayılmasını önlemek adına alınan kapanma tedbirleri ile birlikte sosyal yaşam ve ekonomik faaliyetler kademeli olarak askıya alınmıştır. Evrensel ölçüde yayılan bu salgın, tüm toplumsal sınıflar üzerinde etkili olmuştur. Fakat kendilerini koruyabilecek sosyo-ekonomik kaynak ve kapasiteden yoksun olan yaşlılar, zorunlu göçmenler ve kadınlar gibi dezavantajlı/savunmasız gruplar pandemiden olumsuz etkilenmişlerdir. Toplumsal eşitsizliğin, ayrımcı tutum ve pratiklerin Covid-19’la birlikte görünür hale gelmesi dikkatimizi dezavantajlı gruplara çevirmemizi de mümkün kılmıştır. Bu çalışma ise Gaziantep’te yalnız yaşayan Suriyeli yaşlı kadınların Covid-19 salgınına dair deneyimlerini yaşlanma, toplumsal cinsiyet ve zorunlu göçün kesişimselliği çerçevesinde açığa çıkarmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda farklı sınıf ve etnisite konularından gelen 65 yaş ve üzeri toplam 15 Suriyeli kadını derinlemesine görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler betimsel ve karşılaştırmalı bir analize tabi tutulmuştur. Söz konusu yalnız yaşayan yaşlı kadın göçmenlerin deneyimleri, göç öncesi ve sonrası sosyo-ekonomik koşullar, yaşam düzenlemeleri, aile ilişkileri, dil veya kültürel engeller, sağlık durumu, özel ve kamusal destek kanallarına erişim gibi bir dizi faktöre bağlı olarak şekillenmiştir. Bu doğrultuda makalede, kadınların salgınla baş etmede kullandıkları stratejilerine ve salgınla kesişen sosyal dışlanma deneyimlerine dair öne çıkan bulgular dâhilinde sosyal politika önerileri ileri sürülmüştür.

Anahtar sözcükler: Yaşlanma, toplumsal cinsiyet, yalnızlık, zorunlu göç, Covid-19.

Abstract

With the shutdown measures taken to prevent the spread of Covid-19 throughout the world, social life and economic activity gradually came to a halt. This epidemic, which has spread worldwide, has affected all social classes. However, disadvantaged/vulnerable groups such as the elderly, forced migrants, and women who lack the socioeconomic resources and ability to protect themselves were most affected by the pandemic. The visibility of social inequality,

¹ Bu çalışma 120K494 No.lu proje olarak TÜBİTAK-ARDEB 1001 Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı kapsamında açılan “Covid-19 ve Toplum: Salgının Sosyal, Beşerî ve Ekonomik Etkileri, Sorunlar ve Çözümler” başlıklı çağrısı tarafından desteklenmiştir. Bu makalede “Yaşlılıkta Baş Etme Stratejileri: Covid-19 Sürecinde Yalnız Kadınlık Deneyimleri” başlığını taşıyan projemizin Gaziantep sahasından elde edilen bulgular etrafında bir tartışma yürütülmüştür.

* Prof. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: vsogutle@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0596-2842>

** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: hsevlü@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5170-4778

discriminatory attitudes, and practices associated with Covid-19 has allowed us to focus our attention on disadvantaged groups. The aim of this study was to explore the experiences of older Syrian women living alone in Gaziantep with the Covid-19 epidemic in the context of the intersection of aging, gender, and forced migration. To this end, in-depth interviews were conducted with a total of 15 Syrian women aged 65 years and older from different social classes and ethnicities. These interviews were subjected to descriptive and comparative analysis. The experiences of these elderly migrant women living alone were shaped by a number of factors, including pre- and post-migration periods, socioeconomic conditions, housing situation, family relationships, language or cultural barriers, health status, and access to private and public support. In this sense, the article presents social policy recommendations in the context of the main findings on the strategies used by women to cope with the epidemic and their experiences of social exclusion that intersect with the epidemic.

Keywords: Aging, gender, loneliness, forced migration, Covid-19.

Giriş

Covid-19 pandemisinin ortaya çıktığı ilk andan itibaren tüm dünyada bulaş riski olan ve ölüm oranları yüksek görülen insanlar arasında yaşlı kesimler en ön sırada yer almıştır. İlk kısıtlamaların 65 yaş ve üzeri yaşlı kesimlere uygulanması onların savunmasız bir grup olarak nitelendirilmesini de beraberinde getirmiştir. Salgının görülme ve etkileme sıklığına dair yapılan tespitlerin ve uygulamaların biyolojik faktörlere dayandırılması ise yaşlı nüfusun homojen bir kategori olarak değerlendirilmesine yol açmıştır (Armitage ve Nellums, 2020; Brooke ve Jackson, 2020). Ancak yaşlanma toplumsal cinsiyete dayalı ve sosyal olarak inşa edilmiş bir süreçtir. Bununla birlikte yaşlılığa ve toplumsal cinsiyete ilişkin deneyim sınıf, etnisite, göçmenlik konumu, inanç vd. sosyal kategoriler bağlamında toplumun farklı kesimleri arasında büyük ölçüde farklılaşmıştır (Silberzan vd, 2022).

Castles ve Miller'e göre (2008, s. 12-14) içinde bulunduğumuz çağ göçler çağıdır. 21. yüzyılda göç olgusu küreselleşmiş, hızlanmış, farklılaşmış, kadınlanmış ve siyasallaşmıştır. Yazarlara göre ulusötesi göçün günümüzde en yoğun gerçekleştiği biçimi ise zorunlu bir şekilde yapılan yer değiştirmelerdir (Castles ve Miller, 2008, s. 44). Zorunlu göç hazırlıksız, gönülsüz ve kısa sürede yapılan bir yer değiştirme hareketidir. Özellikle yaşlı iken zorunlu siyasi koşullar ve savaş durumu nedeniyle yerinde yaşlanma süreci sona erdi(ril)ğinde yerleşilen yerde yaşamın yeniden planlanması güç olabilmektedir (Taşçı ve Kahraman, 2021, ss. 516-517). Dolayısıyla yaşlı olmak ve göçmen olmak bireyi daha fazla sosyal dışlanma ve kırılabilirlik tehlikesi altına sokabilmektedir (Torres ve Lawrence, 2012). Yaşlı göçmenlerin çocuklarla, gençlerle ve yetişkinlerle kıyaslandığında dil öğrenmek noktasında güçlük yaşamaları, ekonomik yetersizlikler ve ilerleyen yaşa bağlı olarak artış gösteren sağlık sorunları da düşünüldüğünde zorunlu göçü "kesişimsel bir dezavantajlılık" ekseninde deneyimledikleri söylenebilir (Apak, 2019, s. 113). Ayrıca yaşlanma ve mekân ilişkisi etrafında düşünüldüğünde alışılmış bir yaşam düzeninden ve sosyal bağlardan zorunlu bir şekilde ayrılma aktif yaşlanmanın önünde engel oluşturmaktadır. Kısacası, yaşlı kesimin yerleşik bir yaşam biçimine bağlılığının, yaşamı üzerindeki kontrolünün, kesinlik duygusunun, dayanışma ağlarının ve hem yakınlarının hem de çevresine olan yakınlığının kaybı gibi zorunlu göçün etki ettiği çoklu potansiyel kayıp hissini gençlerden daha fazla taşımaları muhtemeldir (Seedsman, 2014, s. 250).

Türkiye'de zorunlu göç üzerine yapılan çalışmalarda, genç yaştaki erkek nüfus hedef kitlesi olarak belirlenirken yaşlı göçmenler çoğu kez odak dışı kalmıştır (Atilla Demir, 2018, s. 210; Taşçı ve Kahraman, 2021, s. 614). Yine de az sayıda da olsa zorunlu göç ve yaşlanma ilişkisini konu alan çalışmalar mevcuttur. Bu araştırmalar Suriyeli yaşlıların önemli bir kısmının mali ve sosyal olarak çocuklarına bağımlı, yoksul, eve kapalı, sosyal olarak izole bir yaşam sürdürdüklerini aktarmıştır (Atilla Demir, 2019; Apak, 2019; Korkmaz Yaylagül ve Aslan, 2020; Taşçı ve Kahraman, 2021). Bu çalışmalara ek olarak yaşlı göçmen kadınların özel olarak ilgi görmemesi ise dikkate değer ve üzücüdür. Yaşlanma ve toplumsal cinsiyetin kesişmesi beraberinde bir dizi sorun getirmektedir. İstatistiksel olarak dünya nüfusuna bakıldığında yaşlılık döneminde kadınların sayısının erkeklerden fazla olduğu görülmektedir (Duben, 2018, s. 69). Bu durum literatürde *yaşlanmanın kadınlaşması* olarak ifade bulmuştur (Davidson vd.'den akt. Arun, 2013, s. 893; Görgün-Baran, 2020). Yine yaşlılık dönemini yalnız geçirenlerin çoğunluğunu kadınlar oluşturduğundan bu durum *yalnız yaşlanmanın kadınlaşması* olarak tanımlanmıştır. Bunun nedenleri, kadınların yaşam sürelerinin erkeklere oranla uzun olması ve dul kaldıktan sonra kadınların yeniden evlenmeyi geleneksel

toplumsal cinsiyet rollerinden dolayı reddetmeleridir. Bu yüzden yaşlılıkta yalnızlık çoğu kez bir kadın deneyimidir. Özellikle kadınların kendilerine ait bir geçim kaynakları yoksa çocuklarına/yakın çevrelerine ve kurumsal bakım hizmetlerine bağımlı hale gelmeleri ve yaşamları üzerindeki kontrollerini kaybetmeleri kaçınılmaz olmaktadır (Arun, 2013, s. 892; Willson, 2007, s. 152). Hâlihazırda sosyal ve ekonomik açıdan eşitsizlik üreten bu yapısal durum Covid-19 salgını sürecinde kırılmalıkların şiddetini artırmıştır. Yaşlılık sürecinde bir kadın deneyimi olan yalnızlık pandeminin yol açtığı sosyal izolasyonla birlikte yapayalnızlık halini almıştır (Öğütte, Sönmez-Öğütte, Sevlü ve Sarımuratoğlu, 2021). Bu sorunların zorunlu göçle var olması/kesişmesi ile birlikte gündelik yaşam yaşlı kadınlar için diğer yaşlı göçmen gruplarına oranla çok daha zor bir süreci deneyimlemeye dönüşmüştür.

Dolayısıyla araştırmanın kavramsal çerçevesini, yaşlanmanın heterojen niteliğini açık bir biçimde incelememize imkân veren kesişimsellik kavramı oluşturmuştur. Kesişimsellik, kadınların deneyimlerinin ortak bir ezilmişlik etrafında ele alınmasının sakıncalı olduğuna, kadınlığın hem tarihsel koşullara hem de sınıf, etnisite, göçmenlik ve yaş gibi faktörlerle ilişki içerisinde yapılandığına dikkat çeker (Yuval-Davis, 2012, s. 3). Buradan hareketle “farklı yaşlılık deneyimleri farklı yaşlı kadınlık deneyimlerine ve sonrasında farklı yalnız yaşlı kadınlık deneyimlerine doğru spesifikleştirdiğimizde, yaşlanma sürecinin heterojen niteliği kristalize bir şekilde ortaya çıkmaktadır” (Öğütte vd, 2021, s. 128).

Makale, yaşlılık, kadınlık, yalnızlık ve göçmenlik nedeniyle gündelik hayatlarında *kesişimsel* bir dezavantajlılık yaşayan yaşlı Suriyeli göçmen kadınların genel olarak gündelik yaşamlarını ve Covid-19 pandemisine dair deneyimlerini görünür hale getirmeyi hem de bu deneyimler eşliğinde sosyal politika önerileri sunarak literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Araştırmada zorunlu göçün ve Covid-19 pandemisinin ileri yaşlarında zorunlu göçle maruz kalan kadınların yalnızlık deneyimlerini nasıl etkilediği tartışılmıştır. Yaşlı, yalnız ve göçmen bir kadın olmanın getirdiği sorunlar dâhilinde salgının, katılımcıların ekonomik durumları, sağlık problemleri ve sosyal yaşamları üzerindeki etkileri analiz edilmiş ve karşılaştıkları zorluklarla nasıl baş etmeye çalıştıkları sorularına cevap aranmıştır. Son olarak kadınların pandemi boyunca göçmen ve yaşlı olmalarından kaynaklanan sosyal dışlanma deneyimini nasıl tecrübe ettikleri ve karşılaştıkları dışlayıcı söylemlere ne tür yanıtlar verdikleri irdelenmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Türkiye’de geçici koruma kapsamı altında bulunan Suriyeli göçmenlere ilişkin son veriler, 3.651.683 kişinin kentlerde ve geçici barınma merkezlerinde yaşadığını gösteriyor. Bu nüfusun oldukça önemli bir kısmı ise Gaziantep kent merkezinde yaşıyor (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2022). Suriyeli yaşlı nüfusun toplam Suriyeli nüfus içindeki oranına bakıldığında ise bunun %3 olduğu görülüyor (Apak, 2019, s. 111). Başka bir taraftan 65 yaş ve üzerindeki nüfusun genel Suriyeli nüfus içindeki payı, 1980-2010 arasında yüzde 3,5’larda seyretmekteyken 2015’e dek olan süreçte hızlı bir yükselişe geçerek yüzde 4.1 olmuştur (UN, 2016). “Suriyeli nüfusta 1980’de %2,9 olan yaşlı nüfus bağımlılık oranı, 2010’da %3,7’ye çıkmıştır ve 2050 civarında %12,9’a” ulaşacağı tahmin edilmektedir (Yüceşahin ve Sirkeci, 2019, s. 107). Dolayısıyla uzak bir gelecek gibi görünse de Suriyeli nüfusun yaşlanma hızının ve yaşlı bağımlılık oranının artışı bizlere gelecekteki olası sorunların tespiti için hazırlıklara şimdiden başlamamız gerektiği mesajını vermektedir. Dünya genelinde yaşlı nüfusun genel nüfus içindeki oranı artarken bu eğilimi Türkiye’nin de takip ettiği istatistikî verilerden izlenebiliyor (Arun, 2018, ss. 24-25). Nüfusun yaşlanma süreciyle eş zamanlı olarak Türkiye’ye yönelen uluslararası göç dalgası ülkenin demografik yapısını çeşitlendirmiştir. Türkiye’yi ulusötesi bir yaşlanma sürecinin beklediği düşünüldüğünde hem göçmen topluluklar arasındaki farklılığın hem de bunların içlerindeki sınıf, toplumsal cinsiyet, etnisite, inanç gibi kesişen ve farklılaşan kategorilerin dikkate alınmasıyla birlikte söz konusu grupların ihtiyaç ve beklentileri doğrultusunda sosyal politika önerileri geliştirilmesi önem kazanıyor. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı; yalnız yaşayan yaşlı Suriyeli göçmen kadınlar arasındaki farklılıkları gözetererek pandemi sürecinde yaşadıkları sorunları ve bu sorunlarla başa çıkma yöntemlerini açığa çıkarmaktır. Katılımcıların bu süreçteki beklenti ve taleplerine dönük ifadeleri eşliğinde sosyal politika önerileri ileri sürmekteyiz.

Çalışmada 1 Temmuz 2020 ile 4 Ekim 2020 tarihleri arasında yaşları 65 ve 82 aralığında değişen toplam 15 yalnız yaşayan Suriyeli göçmen kadımla yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler

yapılmıştır². Okuma-yazması olmayan ve gelir düzeyi asgari ücretin altında olan kadınlar katılımcı profiline çoğunluğu oluşturmuştur. Buna göre, kadınların biri okur-yazar, 12'si okur-yazar değildir. Bu kesimin gelir düzeyi 120-700 TL arasında değişmektedir. 120 TL Kızılay yardımına ek olarak kimi zaman çocuklarının ve komşularının vermiş olduğu nakit para yardımıyla gelirleri 700 TL'ye kadar ulaşabilmektedir.

Tablo 1. Katılımcılara ilişkin demografik veriler

Kod	Yaş	Medeni Durum	Etnik Köken	Anadil	Çocuk Sayısı	Eğitim Durumu	Meslek	Gelir (TL)	Yalnız Yaşama Süresi (Yıl)
K1	70	Boşanmış	Arap	Arapça	6	Üniversite Mezunu	Emekli Sınıf Öğretmeni	6.000	10
K2	77	Dul	Türkmen	Türkçe	12	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	Bilgi vermedi	6
K3	69	Dul	Arap	Arapça	5	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	120	2
K4	70	Dul	Arap	Arapça	7	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	125-325	5
K5	82	Dul	Arap	Arapça	4	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	120	35
K6	68	Dul	Kürt	Kürtçe	1	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	120-420	30
K7	67	Dul	Türkmen	Türkçe	7	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	700	5
K8	65	Dul	Türkmen	Türkçe	7	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	750	5
K9	65	Dul	Arap	Arapça	5	Lise Mezunu	Terzi	1.0000 (Dolar)	4. buçuk
K10	65	Dul	Arap	Arapça	8	Okur-yazar	Ev Hanımı	700	2 buçuk
K11	65	Dul	Arap	Arapça	12	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	Bilgi vermedi	22
K12	66	Dul	Türkmen	Türkçe	2	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	120 TL	2
K13	65	Boşanmış	Türkmen	Türkçe	11	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	Bilgi vermedi	4
K14	70	Dul	Arap	Arapça	9	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	400-600	7
K15	65	Dul	Türkmen	Türkçe	4	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	1.000-2.000	6

Çocuklarının verdiği paranın her zaman sabit ve sürekli olmadığını aktaran bazı katılımcılarımız, ek gelir elde etmek için salça ve toz biber yapıp satarak geçimlerini sürdürmeye çalışmaktadırlar. Zorunlu göç öncesine baktığımızda Halep'e bağlı farklı köylerden gelen bu kadınların daha önce ücretli bir işte çalışma deneyimlerinin hiç olmadığı anlaşılmıştır. Hepsi geleneksel kadınlık rollerine uygun biçimde evde, tarlada ve bahçede çalışarak haneye ücretsiz emekleriyle katkıda bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, Suriye'de ilkokul öğretmenliği yapmış ve buradan emekli olmuş biri üniversite mezunu, diğeri ise kendilerine ait konfeksiyon atölyesinde terzi olarak çalışmış lise mezunu olan iki kadınla görüşme yapılmıştır. Bu

² Projenin araştırma tasarımı süreci ve üç ay süren saha çalışmasının içeriklerine ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz, Sönmez-Öğüt, F, Sevlü, H ve Sarımuratoğlu, D. (2022).

katılımcılarımız yurtdışında yaşayan çocuklarının kendilerine aylık ortalama 2.000 ila 7.000 TL arasında bir bütçe gönderdiklerini ve geçimlerini çocuklarının desteği yoluyla sağladıklarını belirtmişlerdir.

Görüşme yapılan kadınların ortalama çocuk sayısı 7'dir. Ortalama yalnız yaşama süreleri ise 10 yıldır. Katılımcıların etnik kökenleri ise Arap, Türkmen ve Kürt olmak üzere farklılaşmaktadır. İki Suriyeli kadın öğrenci, Arap ve Kürt kadınlarla yapılan görüşmelerin simultane çevirilerini yapmıştır. Türkmen kadınlarla ise araştırmacı bizzat kendisi görüşmüştür. Katılımcılara erişimde araştırmacının ve simültane çeviri yapan iki genç kadının sosyal ağlarından yararlanılmıştır. Görüşmelere başlamadan önce katılımcıların izinleri alınarak ses kaydı tutulmuş ve görüşmeler ortama bir saat ile bir buçuk saat arasında sürmüştür. Katılımcılar bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunu imzalayarak araştırmaya gönüllü olarak katıldıklarını beyan etmişlerdir. Katılımcıların etnik-kültürel geçmişi, ekonomik durumları, yalnızlık nedenleri, çevreleriyle iletişimleri, topluluk faaliyetlerine katılmaları, yerel halkla ilişkileri ve pandemi öncesi ve sonrası gündelik yaşam deneyimleri hakkında bilgiler edinilmiştir. Veriler manuel bir şekilde betimsel ve karşılaştırmalı bir teknik kullanılarak analiz edilmiştir.

Zorunlu Göçle Büyüyen Yalnızlık, Covid-19'la Gelen Yapayalnızlık

Suriye'de bir aradaydık. Buraya gelince değişti. Üzüldüm, çok üzüldüm. Değişti her birisi bir tarafa gitti. Ya özlüyorum ya çok özlüyorum. (K 8)

Suriyeli katılımcıların yalnız yaşama süreleri ortalama 10 yıldır. Muğla ve Zonguldak'ta görüşülen yalnız yaşayan yaşlı kadınların ortalama yalnız yaşama sürelerinin Suriyeli kadınlara kıyasla daha fazla olduğu görülmüştür (Öğütte vd., 2021). Suriyeli kadınların birkaç istisna dışında göçten evvel eşlerinin vefat etmesi/boşanmaları sonrasında genellikle çocuklarıyla birlikte yaşamaya devam ettikleri anlaşılmıştır. Ancak göç sonrasında çocukların evlenip evden ayrılması ve aile içinde yaşadıkları birtakım olumsuz tecrübeler yalnız yaşamalarının başlangıcı olmuştur. Bu nedenle, yalnız yaşamaları onlar için göç sonrasında başlayan bir deneyim olmuştur denebilir. Yaşlılığı yalnız deneyimlemelerine sebebiyet veren genel birtakım yapısal olgular ise şunlar olmuştur: (a) Yeniden evliliğin aile ve yakın çevre tarafından hoş karşılanılmayacağını düşünmeleri, (b) ilk eşe duydukları bağlılık, (c) çocuklara adanmışlık, (d) evliliğin ilerleyen yaşla birlikte uygun görülmemesi.

Zorunlu göç kadınların mevcut yalnızlık deneyimini derinleştirdiği gibi görüşme yapılan birçok kadın için de yalnız yaşamının başlangıcına denk gelmiştir. Katılımcıların yerleşik sosyal ilişki ağlarının ve destek mekanizmalarının zorunlu göç nedeniyle dağılması ve bunun ileri bir yaşta gerçekleşmiş olması ortak bir deneyim olmuştur. Göçten önce vakitlerinin büyük bir kısmını aileleri, akrabaları ve komşularıyla geçirdiklerini anlatan Suriyeli yaşlı göçmenlerin göçün ardından sosyo-ekonomik desteğin kaybı, geldikleri yerin koşullarına adapte olamama, aile ve yakınlarının kaybı, dışlayıcı söylemlerle karşılaşma gibi nedenlerle gündelik hayatlarında eve hapsedikleri ve sosyal olarak izole bir yaşam sürdürdükleri görülmüştür (Taşçı ve Kahraman, 2021, s. 526; Yerli, 2019, ss. 155-157). Bu çalışmada zorunlu göç ve yalnızlık ile ilgili beş tema ortaya çıkmıştır: Düzen, kayıp, aile çatışması, bağımlılık, engeller ve zorluklar.

Suriye hane yapısı erkeğin aile geçimini sağlamakla mükellef tutulduğu ve ailenin reisi olduğu patriyarkal bir toplumsal cinsiyet rejimine tabidir. Kadın ise eş ve anne sıfatları eşliğinde ev içerisinde ailenin bakımından sorumlu kılınmış bu yönüyle de erkeğe bağımlı ve pasif bir konuma yerleştirilmiştir (Doğangün ve Keysan, 2021, s. 17). Suriye'de ücretli bir işte çalışma deneyimi olmayan, evde, kendilerine ait bağ ve bahçede hane içi ücretsiz emekleriyle çalışan ve eşlerinin kaybı sonrası geniş aileleriyle bir arada yaşamaya devam etmiş olan bazı katılımcılar için yalnızlık deneyimi göçten sonraki süreçte cereyan etmiştir. Göç sonrası belirli bir müddet oğulları ve gelinleriyle birlikte yaşamaya devam ettiklerini belirten kadınlar, bir süre sonra yalnız yaşamak zorunda bırakıldıklarına dikkat çekmişlerdir³. Kadınlar bunu,

³ Buradan yola çıkarak önceki yaşamında kırdan yaşayan ve modern kente göçle birlikte evlerini çekirdek aile olarak kurmak isteyen genç insanların olduğu tahmini çıkarılabilir.

sıklıkla gelinlerinin artık eskiden olduğu gibi kayınvalideyle birlikte yaşamak istemediklerine bağlamışlardır⁴. Bu yüzden de katılımcılar hiç istemedikleri halde, oğullarının masrafları bölüşerek onları evlerinin yakınlarında buldukları ucuz yollu derme çatma tek göz bir odaya yerleştirdiklerini anlatmışlardır⁵.

Vallahi bazı vakitler burda oturur ağlarım, çok vakit yani oturur ağlarım. İlk çocuklarımla beraberdik, hep birlikteydim şimdi yalnızım, zor. Ama Suriye’de olsam ben böyle etmezdim. Suriye’de olsam hep birlikte yaşardım bak gene de ağlıyorum, söyleyemiyorum yani hep birlikteydik böyle çocuklarımla. Burada, oğlanın avradı benimle oturmak istemedi ama çok iyi yaşıyorduk. [...] Çocuklar herkes ayrılmış benden ama bana yakınlar her biri, aramızda iki üç cadde var bazen canım sıkıldıkça yanlarına giderim ama yalnız oturuyorum, tekim... Evin kirasını çocuklar bölüşüyorlar, veriyorlar. (K3)

Türkiye’ye geldiğimden beri yalnız yaşıyorum. Biliyorsunuz gelinler kayınvalideleri ile yaşamak istemiyor. Onlar da biraz haklı. Herkesin çocuğu var. Çocuğunun masrafı, sütü, bezi, elektrik, su, bunlar var. Su faturam son ay 200 lira geldi. Çok fazla geldi. Hemen hemen ev kirasının yarısı kadar. Kiralar çok fazla oldu dayanamıyoruz. Çocuklarımla ikisi bana 100’er lira veriyor. Bazen veriyor bazen vermiyorlar. Her ay vermiyorlar yani. Şeyden Kızılay’dan da 120 lira alıyorum öyle geçiniyorum. (K4)

Yaşlı kadınlar aileleri üstünde yük olduklarını ve bu yüzden utanç duyduklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca eşlerinin kayından sonra aile içinde itibarlarının azaldığını artık güçsüz ve faydasız olarak görüldüklerini belirtmişlerdir. Aile içinde gerginlikler ve anlaşmazlıklar yaşamalarına rağmen mali ve fiziksel açıdan kısıtlı yaşam koşulları ve dil bilmeme gibi nedenlerle en temel işlerinde dahi aile desteğine hala muhtaçtırlar. Lübnan’da Suriyeli göçmenlerle ilgili gerçekleştirilen bir çalışma (Strong vd., 2015) araştırma bulgularımızla benzer şekilde, yaşlı kadınların büyük ölçüde aileye bağımlı olduklarını, bu yüzden kendilerini depresif hissettiklerini ve aileleri için bir yük olduklarına inandıklarını aktarmıştır. Bu sonuçlar, yaşlı kadınların aktif yaş almalarını mümkün kılacak olan düzenli ve sürdürülebilir finansal desteğe olan ihtiyaçlarına dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

Bazı yaşlı kesimin ise ülkelerinde elde ettikleri emekli maaşlarını alamadıkları ve göç anına kadar yaptıkları yatırımlarının kaybolduğu bilinmektedir (Strong vd., 2015). Geçmiş yaşantılarında ücretli bir işte çalışıp oradan emekli olan 2 katılımcı yurtdışında yaşayan çocuklarının desteği ile geçindiklerini anlatmışlardır. Kendi kazanımlarını kaybetmiş olmaları ve çocuklarına bağımlı olmaları statü kaybı yaşamalarına yol açmıştır. Suriye’deyken emekli sınıf öğretmeni olduğunu anlatan K1, Türkiye’ye olan zorunlu göçten sonra bu kazanımını kaybettiğini dile getirmiştir. Artık kendisine İstanbul’da ve İsviçre’de yaşayan çocukları destek olmaktadır.

Ben öğretmendim. Suriye’de sınıf öğretmeniydim. Çalışıyordum bir de maaş alıyordum orda. Emekli olmuşum. Türkiye’ye geldiğimde bir maaş almadım çünkü Türkiye’ye geldim. Çok şükür çocuklarım bana para gönderiyorlar. Kızlarımla hepsi okuyorlar. Bir de, 2 erkek

⁴ Taşçı ve Kahraman’ın (2021, s. 524) İzmir’de yaşayan Suriyeli yaşlı göçmenler üzerine yaptıkları çalışmalarında çocuklarının yanında yaşamaya devam eden yaşlı kadınların çocuklarının eşleri tarafından istenmedikleri ve kötü muamele gördükleriyle ilgili bulgular paylaşılmıştır. Çalışmamız bu süreç sonunda kadınların yalnız yaşamaya bırakıldıkları durumları odağına almıştır. Dolayısıyla dul kadınların aile içinde yaşadıkları çatışmalar ve gerginlikler olası bir yalnız yaşama durumu ile sonuçlanabilmektedir.

⁵ Zorunlu göçün etki ettiği bu yalnızlaşma durumunun hem kadınlar ve hem de aileleri tarafından kimi zaman kamu yardımlarından faydalanabilmek uğruna desteklenen bir vaziyet aldığı da söylenebilir. Çünkü kamu ya da özel, niteliği ne olursa olsun aynı ya da nakdi yardım sağlayan kuruluşlara başvurduklarında yetkililer tarafından ‘çocukların sana bakabilir’ diyerek geri çevrilmeleri karşısında kadınlar içinde buldukları bu zor durumu somut bir hal alan yalnızlıklarıyla kanıtlayabildikleri için memnunlardı.

çocuğum var onlar bana para gönderiyorlar. Yaklaşık 2.000 TL gönderiyor çocuklar. [...] Kira, faturalar falan yine onlar ödüyorlar ben vermiyorum. (K1)

Ayrıca yaşlı göçmenlerin ailesinden kimsesi kalmadığı için yalnız kalmışsa göç süreci onlar için fiziksel, psikolojik, sosyal ve kültürel açıdan çok daha yıkıcı bir hâl almaktadır (Yerli, 2019, s. 157). Örneğin, görüşme yaptığımız yaşlı kadınlardan birinin tek çocuğu (kızı) vardır. Yaşamını Halep'in bir köyünde geçirmiş ve geçimini sahip olduğu üç koyunundan sağdığı sütü satarak sağlamıştır. 5 yıldır Gaziantep'te tek odası olan dükkândan bozma bir çöküntü konutta yaşamını sürdürmektedir. Buraya 200 TL kira vermekte, gündelik geçimini salça ve toz biber çıkarıp satarak sağlamaktadır.

Çok oldu ben tek yaşıyorum. Bazen çalışıyorum faturalarımı falan ödeyebileyim diye, bazen de çalışmıyorum. Bu evi 200 liraya tuttum kiralık. Biber alıyordum, salça falan yapıyordum. Bir kadınla çalışıyordum bu sene getirmedi bana çünkü ben yaşlıyım diye. [Getiren kadın] Suriyeli. Bu sene borç alıyorum ya elektrik, kira, su için falan. Dostlar, komşular falan bazen böyle veriyorlar 200, 100 lira veriyorlar. Ben yaşlıyım diye. (K6)

Bununla birlikte kadınların zorunlu göçle birlikte uzun süredir görmediklerini söyledikleri ve eksikliklerini hissettikleri akraba ve komşuları ya Suriye'de kalmışlardır ya da başka bir ülke, kent ya da mahalleye yerleşmişlerdir. Katılımcılar zorunlu göçle birlikte sosyal ilişki ağlarını ve yaşamları üzerindeki kısmi kontrollerini kaybettiklerini belirtmişlerdir. Gaziantep'te yaşama sürelerine bakıldığında gelişlerinin üzerinden en az 3, en çok 10 yıl geçtiği bilgisi edinilen kadınların, yaşadıkları bu yerlerde yeni ilişkiler ve bağlar kurma noktasında güçlük çektikleri, henüz tam anlamıyla bir sosyal çevre oluşturamadıkları ve bu hususta da isteksiz oldukları görülmüştür⁶.

Önceki hayatım bundan güzeldi. Şimdiki gibi değil. Şimdi yani yaşıyor muyuz? Yaşıyoruz gene de şükür Allah'tan gelene. Önce ben gezerdim, tozardım, neresi olsa giderdim yani. Halep'te bacılarım var, akrabam var, hısmım var. Eeee buraya geldim bir yer bir kimse bilmiyorum. Yaşım 65 oldu nereye gidebilirim tabii ya onla bunun farkı çok var. (K13)

Bu yönüyle Suriyeli kadınların zorunlu göçle birlikte sosyal bağlarını ve destek mekanizmalarını yitirmiş olmaları yalnızlıklarının derinleşmesine ilaveten katılımcılar için asıl yalnızlığın başlangıcı üzerinde önemli bir rol oynamıştır. K14'ün ifadesi bu durumu net bir şekilde gözler önüne sermektedir.

İnsan yalnız oturduğu zaman hayat nasıl geçer? Hayret ediyoruz Suriye'de nasıl yaşıyorduk, burada nasıl yaşıyoruz? Yav farklı farklı hayat [-lar var] burada, [buraya] geldiğimizde hastalık falan, evimizin hayatı, çocukların her biri bir tarafta oldular. Suriye'deyken oturduk 2 sene gelinlerimle yaşıyorduk evimizden çıktık sonra işte yalnız olduk. (K14)

Görüşmeleri gerçekleştirdiğimiz alt gelir grubu mahallelerde ağ (network) ilişkilerinin etkisiyle çok fazla Suriyelinin ikamet ettiği görülmüştür. İlk bakışta, yaşadıkları muhitte kendileri gibi Suriyeli göçmenler çoğunlukta olduğu için onlarla etkileşim halinde olabilecekleri ve bağ kurmak açısından bir sorun yaşamayabilecekleri düşünülebilir. Oysa Peplau ve Perlman'ın da (1982) belirttikleri gibi yalnızlık hissi, sahip olunan temasların sayısı ile değil, bu temasların kalitesi ve kişilerin ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamamaları ile ilgili olarak artıp azalabilmektedir. Bildikleri sosyal ve kültürel çevreyi ileri bir yaşta

⁶ Görüşme yaptığımız katılımcıların hepsi yaralanma ve ölüm riskine rağmen ülkelerini terk etmek noktasında başlarda tereddüt etmişler ve çocuklarının gelip bir düzen kurmalarının ardı sıra göçe katılmışlardır. UNHRC (2019) yaşlı bireyler raporunda, yaşlıların tehlikenin artması ile birlikte zorunlu göçe genellikle son katılanlardan olduklarını belirtmiştir. Bu durum yaşlı kesimin yaşadıkları felakete rağmen kendileri için düzenli bir yaşamdan ve sosyal bağlarından kopmak istememelerinin de somut bir işaretidir.

geride bırakmak ve yeni bir çevreye uyum sağlamaya çalışmak katılımcıların stres ve kaygı durumlarını artırmıştır. Yine de kentle kurdukları benzerlik ilişkisi ve yaşadıkları yerde kendileri gibi göçmen olanların yoğun varlığı bu durumu bir nebze de olsa azaltmıştır. Kolay olmasa da birkaç katılımcı, kendileriyle benzer deneyimlere sahip diğer göçmenlerle iletişim kurmuştur. Kendi dilinde konuşarak ve sorunlarını paylaşarak yalnızlıklarını hafifletmeye çalışmışlardır.

Burası Halep gibi. Ha Halep'te oturuyoruz ha Antep'te oturuyoruz. Yani sevdim burayı doğrusu. Başka yere gidemem. Böyle güzel yani Halep gibi rahat ediyorsun. Evleri de yani bilmiyorum sanki Halep'te oturuyorum valla yani doğrusu. Var yani bu sokakta var Araplar var. [Çevremde] Hiç kimse yok. Komşular garipler onlarda yani bilmem tanımam. Suriyeli de var buralı da var. Hiç kimse kimseye şey etmez. Herkes evinde. İşte benimle bu komşu daim yani oturuyoruz. Bensiz hiç edemez. O da Suriyeli işte yalnız. Dertleşiyoruz. İşte neden böyle oldu diyoruz, böyle olmalı değildi, evimizde oturuyorduk, keyfimiz iyiydi, tek kalmalı değildik, niye böyle oldu? (K13)

Yaşlı kadın göçmenler hem ileri yaşın verdiği sorunlar hem de zorunlu göçün neden olduğu kayıplar yüzünden hâlihazırda *kesişimsel bir dezavantajlılık* içerisinde bulunduklarıdır. Covid-19 pandemisi sürecinde kesişimsel bir dezavantajlılık durumu içinde yaşayan yaşlı kadınların problemleri bir taraftan zorunlu göçün etkisine diğer taraftan yalnızlık deneyimlerine göre şekillenebilmektedir. Ancak yalnız yaşayan yaşlı kadınların kendi içerisinde de farklılaştığı, dolayısıyla tamamının benzer bir dezavantajı paylaşmadığı ifade edilebilir. Sınıf, etnisite, yaş, inanç vd. unsurlar kadınların dezavantaj yaratan bir durumu nasıl deneyimlediğini ve bunlarla nasıl başa çıkmaya çalıştığını etkilemektedir. Yine de katılımcıların zorunlu göçle birlikte kaybettikleri sosyal bağları ve destek mekanizmalarına ek olarak Covid-19 pandemisi sosyal izolasyon, bakım, iletişim ve dayanışma kanallarından tam anlamıyla yoksun kalmalarına yol açarak kendilerini yapayalnız hissetmelerine neden olmuştur. Yukarıda tartışıldığı üzere, göçle derinleşen ya da başlayan yalnızlık durumlarını hafifletmeye çalışan katılımcılar bu kez Covid-19 salgını ile baş etmek zorunda kalmışlardır. Aşağıda yer alan başlıklar boyunca kadınların Covid-19 deneyimlerine ve baş etme stratejilerine yer verilmektedir.

Covid-19'un Ekonomi, Sağlık ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Etkileri

Geçmişte hayatımız yabanda geçti, tarlada çalışırdık. İçerde de hapis kalmak hiç iyi bir şey değildi valla. (K12)

Bu başlık altında Covid-19'un yalnız yaşayan Suriyeli yaşlı kadınlar üzerindeki ekonomik ve sosyal etkilerini açığa çıkarmak amaçlanmıştır. Kadınların Covid-19 sürecinde sorun yaşadıkları öncelikli konu maddi problemler olmuştur. İkincisi ise aile, akraba ve komşularıyla rutin iletişimlerinin kesilmesi ve bundan duydukları üzüntüdür. Katılımcılar anlatılarında kolektivist bir yaşam biçimini deneyimlemeye yatkın olduklarına ve gündelik yaşamlarını da bu yatkınlıklar dâhilinde inşa ettiklerine dair anlatılar sunmuştur. Özellikle ekonomik ve sosyal bakımdan aile bağımlı yatkınlıklara sahip oldukları bu sahada ilk göze çarpan yapısal bir olgudur. Bununla bağlantılı olarak bu durum, izolasyon sürecinde geçim sorunu yaşamalarına ve yapayalnız hissetmelerine yol açan bir faktör de olmuştur.

Aileleri, akrabaları ve komşularıyla gündelik iletişimlerinin/etkileşimlerinin kesilmesinin yanı sıra, pandemi sürecinde enformel sektörlerde çalışan çocuklarının işsiz kalmasıyla birlikte ilk başvurdukları ekonomik destek mekanizmasını kaybetmişlerdir. Ayrıca pandemi öncesi çocuklarından yeterli desteği görmeyen ve gündelik geçimini sağlamak için evde sipariş usulü çeşitli işler yapan (patlıcan ve biber kurutarak satmak, salça yapıp satmak, parça başı işler yapmak) bazı katılımcılar da pandemi yüzünden iş erişim sıkıntısı çekmişlerdir. Katılımcıların refah düzeylerinin temel belirleyicisi olan aile yardımları, sosyal yardımlar ve sürekliliği olmayan çalışma alanları gibi gündelik yaşamlarını bağımsız sürdürmelerini

güç kılan etmenler, salgın gibi bir afet durumunda güvensiz ve korunaksız yaşam alanlarını daha da görünür hale getirmiştir.

Korona döneminde iş de yoktu. Çocuklarım da çalışmıyordu. Çok şükür yani hayırsever insanlar, komşular falan yardım etti de şu dönemi birazcık geçirdik. "Sen yaşlısın hiç dışarıya çıkma," derlerdi bana yasaktı çıkmazdım dışarıya. (...) Ben şey yaşadım sorun sadece maddi olarak sıkıntı yaşadım. Çocuklarım da işten durdu. Bana hiçbir gelir kalmamıştı. Tek sıkıntım paraydı yani. Evin kirasını falan karşılayamıyordum. (K4)

En çok bir şey üzdü. Ev sahibi geldi buraya "Ben kirayı istiyorum, şimdi istiyorum," dedi. "Bende yok zaten," dedim. "Bu korona yüzünden alamadım yardım alamadım". O ısrar etti "İlla alacam şimdi," dedi. Komşudan para aldım verdim ona. En çok bu üzdü beni. (K6)

Valla kızım [Koronadan sonra] çok şeyler değişti. Bu evde oturmak, sıkılmak, bir yere çıkmıyoruz. Mesela parasızlık insana çok sıkıntılı gelir. Sıkıntılı sıkıntılı. (K14)

Yaşamlarını kendi başlarına idame ettirebilmek için herhangi bir geliri bulunmayan yaşlı kadınlar, sosyal izolasyonla birlikte sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel destek mekanizmalarını da kaybetmişlerdir. Katılımcılar pandemi sürecinde ailelerinden gelen kaynaklara ve sosyal yardımlara ulaşamadıkları için kira ve faturalarını ödemede ve temel gıdaya erişimde güçlük çekmişlerdir. Yine de bu süreçte aile, akraba ve komşularından gelecek olan desteğe dair inançlarını korumuşlardır. Alt sınıftan katılımcıların evlerinin yakın çevrelerinde başta aileleri olmak üzere birçok Suriyeli göçmen yaşamaktadır. Evde kalma uygulamaları sırasında katılımcılara ilk destek yakınlarında oturan aile üyeleri ve komşularından gelmiştir. Bilhassa acil bir durumda kalmaları halinde komşularının verdikleri azami destek ile karşılaştıkları sorunların üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Kısıtlı kaynaklara sahip olanlar arasında inşa edilen bu dayanışma, katılımcıların bu süreçteki sorunlarını az da olsa gidermeye yetmiştir. İlâveten Suriyeli ya da Türkiyeli komşular, şayet bu kadınların gerçekten kimsesi olmadığına ve çok zor durumda olduklarına ikna oldularsa yardımda bulunmuşlardır.

Genel olarak Suriyeli göçmenlerin geçici olarak ülkede kalacakları düşüncesi devlet tarafından verilen yardımların düzensiz ve dağınık olmasına yol açmıştır. Pandemiden bağımsız olarak yardıma ulaşmakta genellikle ilerleyen yaşları, hastalıkları ile bağlantılı fiziksel engelleri ve dil problemleri nedeniyle güçlük çektiklerini belirten ve daha çok aile ve komşu desteğine bel bağlamış olan kadınlar pandemi nedeniyle bu destek azaldığı için artan bir kurumsal beklenti içerisine girmişlerdir. Bunlar doğrudan nakit yardımı, kira ödemelerinde ve faturalarda indirim ayrıca temel gıda taleplerinden oluşmuştur. Ancak kadınlar evde tecrit altında oldukları, dil bilmedikleri ve dijital okur-yazarlıkları olmadıkları için sorunlarını ve taleplerini yöneltebilecekleri kurumların bilgisine erişememişlerdir. Bununla birlikte daha önce yaşadıkları birtakım olumsuz tecrübeler (örneğin, yardımda bulunan kurumların bilgisine ulaşamama, ulaşıldığında ise kurumların bakım yükümlülüğünü aile üyelerine atfetmelerinden ötürü için destek alamama, göçmenlik statülerinden kaynaklanan bürokratik engeller) pandemi sürecinde de destek alamayacaklarına ilişkin bir inanç beslemelerine sebep vermiştir.

"Git Suriye'den kâğıt getir," diyorlar. Ben nereden Suriye'den kâğıt getireyim? Suriye mi kaldı? Dulluk. Mesela hilafet belgesi. Onu istiyorlar. Kocan ölmüş mü sağ mı diye istiyorlar. Çünkü çok insanlar yalan yapıyorlar diye başkası şey oluyor. Kabul etmiyorlar. Keşke böyle yapmasalar. [Yardım kuruluşlarına] başvurduğum iki sefer. Başvurduğum yerlere söyledim. Hastayım, kalp hastasıyım, şeker hastasıyım mesela böyle. Benim yaşıma göre vermediler çıkmadı. Çocukların baksın sana. Çocuklar kendilere bakamıyor. Kalkttık, gittik, dedim "Tekim ben bir yer bilmem, kızım ondan yanımda." "Kızınla otur," dediler. El ister mi seni? Tek yaşıyorum ben. Ya şöyle böyle yaptık çıkmadı. Ne yapalım? Tek başına bir kadın dulsa vermiyorlar işte. (K14)

Yaşlanma sürecinin beraberinde getirdiği zorluklar ile göçün neden olduğu zorlukların keşişmesi neticesinde ortaya çıkan yetersiz barınma ve bakım sorunu, ekonomik ve sosyal kaynaklara ulaşmada güçlük, dil problemi ve yalnızlık gibi sorunlar zincirleme bir reaksiyon yaratarak yaşlı bireyin fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir (Aslan ve Akarçay-Ulutaş, 2018; Yerli, 2019, s. 157). Katılımcılar Covid-19 sürecinde sağlık hizmetine ulaşmak ve sağlık giderlerini karşılamak konusunda ailelerinden destek almışlardır. Şeker, tansiyon, kemik erimesi, eklem ağrıları, bel ve boyun fıtığı, tansiyon, görme ve duyma sorunları gibi hastalıkları bulunan kadınlar, sağlık durumlarını kötü olarak tanımlamış ve bakıma ihtiyaç duyduklarını dile getirmişlerdir. Bu süreçte sağlıkları için endişe duysalar da hastaneye gitmekten korktukları için muayene ve tedavi takip süreçlerini ertelemişlerdir.

Suriyeli göçmenler “geçici koruma kimlik kartı”na sahiptirler⁷. Sağlık alanında zorunlu göçle gelen Suriyeli göçmenleri kapsayan birçok düzenleme ise geçici koruma yönetmeliği kapsamında yapılmıştır. Geçici koruma yönetmeliği çerçevesinde geçici koruma statüsündeki Suriyelilere ilişkin sağlık hizmetlerinden yararlanma koşulları düzenlenmiştir. Yönetmelik çerçevesinde sağlık hizmetleri masraflarından (muayene, kabul, ilaç temini) muaf tutulmuşlardır. Bu düzenlemelerden en önemlisi ise 2015 yılında yapılan “göçmen sağlığı merkezleri/birimlerine dair yönerge”⁸ olmuştur. Bu iyileştirmelere rağmen katılımcıların hastanelere ulaşım konusunda problem yaşadıkları görülmektedir. Göçmen sağlığı merkezleri kurulmasına karşın bu uygulamanın branş çeşitliliğini (dahiliye, nöroloji ve kardiyoloji vs.) içermemesi, her semt özelinde gerçekleştirilmemesi ve hastanelerin yalnız yaşayan yaşlı kadınların yaşadıkları muhitlere uzak oluşu sağlık sorunlarının çözüme kavuşturulmasına engel oluşturmaktadır.

[Covid-19 sürecinde] Nefesimde darlık oldu, ayağım durdu, kımıldayamadım, gittim [hastaneye] iki defa valla baktılar, film çektiler ayağımı da, düşümü de. Sorun çok, hastaneler uzaktı arabalar oraya ulaşmıyor, yürümekten çok yoruldu, gidip gelmekten. (...) Otobüsle gittim. Otobüs buradan bana yakın ama orda indiriyor seni yolun üzerinde, onca yol var hastaneye gidip gelene kadar çok yorgunluk çekim. (K2)

Suriyeli katılımcılar Covid-19 döneminde, acil müdahale gerektiren sağlık sorunlarının çözümü için Suriyeli doktorlara, eczacılara ve çevrelerinde iğne uygulamasını bilen Suriyeli tanıdıklarına başvurduklarını ve bu kişilerin evrelerine gelerek ücretli ya da ücretsiz sağlık sorunlarının çözümü adına yardımcı olduklarını belirtmişlerdir.

Gitmedim valla doktora, he bu korona oldu olalı gidemedim. Ama kızım gider alır gelir ilaçlarımı, alır şeker ilacımı başka bir şey yok. İşte kız gelir. Neyim eksikse halleder. İlaçlar zaten para almıyorlar. Bizlerden para almazlar Suriyelilerden. Beleş. İlaçlarımız beleş, doktorumuz beleş yani. (K13)

Burada sağlık merkezi bir iğne verdi bana. Yukarıda bir sağlık merkezi var ona gittim. Çok iyi bir doktor. Çok bekletmiyor beni. Bir ilaç verdi bana, çok iyi bir ilaç şimdi çok iyiyim ben çok şükür. O Türk bir doktordu bir iğne verdi bana. Yasakta Suriyeli doktor geldi bana, iğnemi vurdu. (K6)

Şekerim var. Romatizmam var, bir de çok iyi göremiyorum. [Hastaneye] Yorgunsam ben arabayla giderdim. Ama şimdi altmış beş yaş üstü olduğum için oğlum kimliğimi alıyor, eczaneye gidip ilaçlarımı alıp geliyor (...) Kızım vuruyor iğneyi. Evet. Biliyor. (K11)

⁷Geçici Koruma Yönetmeliği” için bkz. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma-kanunu-ve-yonetmeliği> Son Erişim Tarihi 27.01.2021

⁸https://hsgm.saglik.gov.tr/dosya/mevzuat/genel_nitelikli_yazilar/toplum_sagligi_db/GOCMEN_SAGLIGI_MERK_EZLERI-BIRIMLERI.pdf Son Erişim Tarihi: 27. 01. 2021

Bir başka açıdan sağlık hususunda kadınların yaşadıkları çöküntü konutların elverişsiz durumda olması, katılımcıların karantina sırasında mevcut hastalıklarının ilerlemesine ya da yeni hastalıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Covid-19 pandemisi öncesi komşularıyla kapı önünde ya da mahalle parklarında vakit geçiren kadınlar evlerinin rutubetli ve dar yapısına dikkat çekerek dışarıda geçirdikleri süreyi “hava aldıkları ve hareket ettikleri zamanlar” olarak yorumlamışlardır. Yetersiz barınma koşullarının da etkisiyle birlikte katılımcılar kapı önü sohbetlerini ve mahalle parklarına gitmeyi özlediklerini belirtmişlerdir.

Bu korona geldiğinde bir buçuk ay ben içeriden hiç çıkmadım. Korkumdan hiç çıkmadım, düşerim de kimse bana bakmaz diye içerde yat, yat, yat daha da hasta oldum. Bu sefer gittim hastaneye bir iki defa ben bana bakmak için dedi “teyzecim sen çok yorgunsun, hava almalısın, yürümelisin”. Fırlanmaya nefesim daralıyor. İki üç adım attım mı duruyorum, halim birden kalmıyor. Yani çok perişan oldum çünkü havasız kaldım. Acep içeride kalmaktan mı? Hasta oldum valla. İşte şimdiye kadar daha içerdeyim ama bazen tek tük gelinlerim gelir, evimi temizler, giderler. Yasak var evde oturacaksın dediklerinde çok darlanıyordum ama dışarıya çıkmayı, hava almayı çok özledim o dönemler. Parka gitmeyi özledim. Yani insan parka gitmeyi hava almayı ister. O dönemlerde hiç çıkmıyorduk. Çok sıkıldım çok özlemiştim. (K4)

Suriyeli katılımcılara Covid-19 pandemisinden önce katıldıkları sosyal aktivitelerin olup olmadığı ve salgın sürecinde sosyo-kültürel yaşamlarında nelerin değiştiği sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılar arasında alt sınıftan 13 kişi, pandemi öncesi herhangi bir sosyal aktiviteye katılmadıklarını belirtmiştir. Kadınların sosyalizasyon süreçlerini sosyal ağlarını oluşturan aile üyeleri, akrabaları ve komşuları belirlemektedir. Bilhassa komşularıyla mahalle parkına gitmek, kapı önünde oturmak, aile üyeleriyle bir araya gelmek, evde televizyon seyretmek ve ibadet etmek gündelik faaliyetlerinin özeti gibidir ve bu aktiviteler kendileri için önemli bir yer tutmaktadır. Bu grup izolasyon sürecini evde televizyon seyrederek ve dini pratiklerle ilgilenerek geçirmiştir. Özellikle de dua etmek gibi dine yönelik pratikleri, karşılaştıkları sorunlarla baş etmelerini kolaylaştırmıştır.

Lise mezunu ve üniversite mezunu olan 2 kişi ise pandemiden önce arkadaşlarıyla parkta spor yapmak, evde ve dışarıda toplantılar organize edip bir araya gelmek, kent içi kültürel gezilere katılmak gibi faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. Pandemi sonrası evde puzzle yaparak, dikiş dikerek ve bitkilerle ilgilenerek vakit geçiren bu katılımcılar en çok arkadaşlarıyla birlikte yaptıkları kültürel aktivitelere yönelik bir özlem duymuşlardır. Dolayısıyla sözü edilen bu ev içi faaliyetlerin ve özlem duyulan şeylerin kadınların ekonomik ve kültürel sermayeleri etrafında çeşitlilik gösterdiği söylenebilir.

Puzzle getirdim. Şimdi göstereceğim sana. Beş tane yaptım (...) [Pandemiden önce] Çarşıda çok güzel şeyler, yerler var, oralara gidiyordum, büyük pasaja, kapalı çarşıya, Bayazhan'a gidiyordum. Gaziantep Kalesi'nin oralarda çok güzel manzaralar var. Biz o civarları geziyorduk, gezmeyi çok seviyorum bir de antikalara düşkünüm, çok seviyorum, oralara gitmeyi çok özledim. (K1)

Katılımcılara gösterilen yedi adet görsel eşliğinde “Karantina döneminde eğer mümkün olsaydı şu gösterilen fotoğraflardaki yerlerden en çok hangisinde olmak isterdiniz?” sorusu yöneltilmiştir. Fotoğraflar: (1) Bir sahil kenarında tek başına oturan yaşlı kadın fotoğrafı, (2) salonda oturan aile fotoğrafı, (3) kapı önünde komşularla birlikte oturma fotoğrafı, (4) parkta bir bankta akranı arkadaşlarıyla oturan yaşlı kadınlar fotoğrafı, (5) sinema salonunda film izleyen insanlar fotoğrafı, (6) bir kır düğünü fotoğrafı, (7) daha kalabalık bir sahil. Katılımcılar ağırlıklı olarak salonda oturan aile fotoğrafını seçmişlerdir. Nitekim bu süreçte de sırasıyla en çok ailelerini, komşularını ve akrabalarını görmeye özlem duyduklarını belirtmişlerdir.

Şu çocuklarla beraber olmayı isterdim, ailemle beraber olmayı isterdim. Valla en çok çocuklarla beraber olmayı isterdim. Ya özledik ya. (K7)
Görüşmemek bana çok zor geldi. Çocuklarımla, konu komşuyla görüşmemek zor geldi tabii. Şöyle sıkıntı geldi bana sanki. Daralırdım yani çok daralırdım, sıkıldım yani. Eeee işte dost, ahbapla konuşurum böyle. (...) Eh işte konuşurum o dost, ahbapla, kızlarımla, oğullarımla konuşurum telefonda. Telefon olmasa cip çatlarım yine bu telefonla teselli oluyorum. (K13)

Covid-19 salgını kadınları aile desteğine ve sosyal yardımlara daha fazla bağımlı hale getirmiştir. Bununla birlikte pandemi döneminde katılımcıların sağlık hizmetlerine erişim konusunda problem yaşadıkları görülmüştür. Dil problemi bu noktada kadınların deneyimini olumsuz yönde etkilemektedir. Öte yandan, Suriyeli kadınların özlem duydukları şeylerin başında çocukları, komşuları ve akrabaları ile görüşmemelerinden dolayı yaşadıkları üzüntünün geldiği düşünüldüğünde bunun altında yatan belirleyici kuvvetin Suriyeli grubun paylaştığı topluluk temelli bir anlayış olduğu belirtilmelidir.

Yaş Ayrımcılığı ve Irksallaştırılmış Salgın

Kurumsal, kültürel ve bireysel düzeyde olumsuz temsillerle donatılmış, sosyal olarak inşa edilmiş yaş ayrımcılığına dair tutum ve davranışları yaşlı göçmenlere doğrultmak daha kolaydır. Bu nedenle bu kişiler hem yaşlı hem göçmen olmalarından kaynaklı olarak çifte tehlike ile karşılaşabilirler. Çalışmalar, yaşlı göçmenlerin yoksulluğa, zihinsel ve bedensel sağlık sorunlarına daha fazla maruz kaldıklarını ve sosyal izolasyona karşı savunmasız olduklarını ortaya koymaktadır (Torres ve Karl, 2016; Victor vd., 2012). Ancak göçmenler hakkında yapılan çalışmalar, yaşlı göçmenlere ve yalnız yaşayan yaşlı kadın göçmenlere yönelik yaş ayrımcılığı konusunu incelemeye gerekli önemi vermemiştir. Durum böyle iken Covid-19 pandemisi, bu toplumsal kesimlerin mevcut sorunlarını ağırlaştıran bir krize yol açmıştır.

Türkiye'ye zorunlu göçle gelen Suriyeli sayısı 2016 yılı ve sonrasında büyük bir artış göstermiştir. Bununla paralel olarak Suriyeli göçmenlere karşı ayrımcı söylemler ve pratiklerde de bir artış söz konusu olmuştur (Sallan-Gül, Türkmen Kahya-Nizam, 2020, s. 333). Görüşme yapılan kadınlar hem kurumsal yapılar karşısında hem de gündelik yaşamlarında ayrımcı söylemler ile sıkça karşılaştıkları için kamusal alanla ve yerli halkla temaslarını minimum seviyede tuttuklarından ve genellikle evlerinde kaldıklarından bahsetmişlerdir. K8, sosyal dışlanma ve sosyal izolasyonun kesişmesi neticesinde kadınların eve tamamen hapsedilmiş olduğuna dikkat çekmiştir:

Suriyeliler pisler, geldiler işte gitsinler, daha ne zaman gidecekler. (...) Çıkamadık işte çıkamıyoruz yabana, aha Suriyeliler şöyle, aha Suriyeliler geldiler bilmem ne işte. He üstüne de korona işte gel sıkılma. (K8)

Covid-19 yaşlı bireylere birçok kısıtlama getirmiştir. Ancak Suriyeli göçmenler özellikle de yalnız yaşayan 65 yaş üstü göçmen kadınlar, Covid-19 öncesinde özellikle göç sonrasında ortaya çıkan ya da belirginleşen yabancı düşmanlığı ile karşılaştıklarından kendilerini kısıtlı hissetmekteydiler. Pandemi ise bu grupların kırılabilirlik risklerinin artmasını etkileyen yeni bir gelişme olmuştur. Katılımcılar, mevcut sosyal dışlanma soruna ek olarak Covid-19 pandemisinin yeni biçimler alan dışlama mekanizmaları ürettiğine gönderme yapmışlardır. K13 ve K14, salgının yayılmasından Suriyeli göçmenlerin ve yaşlıların sorumlu tutulduğunu belirtmiştir. Yerli halk tarafından yeterince hijyenik olmadıkları ve yaşlı oldukları için bulaş riski yüksek görülen yaşlı göçmenler “salgın yayıcıları” olarak damgalanmıştır. Salgının ırksallaştırılması ve yaş ayrımcılığının kesişmesi neticesinde katılımcılar, sokağa çıkma yasağının kalktığı dönemlerde de yerli halkın tepkisinden çekindikleri için dışarıyla fazla temas kurmamayı tercih etmişlerdir. Özellikle göçmen yalnız yaşayan yaşlı kadınların, dil sorunu ve kültürel farklılıktan kaynaklı komşuları ile gündelik selamlaşmanın ötesinde ilişki kur(a)madıkları belirtilmektedir (Walker ve Hiller, 2007, s. 1158). Katılımcılar sosyal dışlanma, komşuluk ilişkileri ve dil sorununa dikkat çekmişlerdir.

Ama burada dil çok zor. Mesela bazen buranın halkı bizi kabul etmediler ya da güvenmediler bilmiyoruz. Keşke komşum bana gelseydi ya da ben ona gidebilseydim. O bana dillerini öğretirdi, ben de ona öğretirdim ya da sohbet edebilirdik. Ama böyle bir şey Türkiye'de yok. Ben bazen parka giderim yürürüm sadece bu var burada. (K1)

İşte söylerler, Suriyeliler geldi böyle oldu. Korona gelmiş işte ne bileyim. Suriyeliler şimdi korona getirdiler diyorlar. Ne bileyim herkesin dediği kendine. Değil mi? Çok geldiler bizim üstümüze çok çok. Nasıl [ağrıma] gitmez mi? Geçen sefer şurada yaşlı bir kadın belki de benden yaşlı geldi şuramdan [Kolumdan] tuttu. "Suriyeli misin?" dedi. "He," dedim. Dedi "Siz Suriye'de ayakkabıyla döşeğin üstünde mi geziyorsunuz?" Ben de "Biz ayakkabıyla yatarız bile," dedim kendinin yüzüne karşı. Yani bu sözün ne lüzumu var? Döşeğin içinde diyorlar, döşeğin yüzünde ayakkabıyla mı gezilir? Yatılır mı ayakkabıyla? Biz eve girmeyiz ayakkabıyla. (K13)

Şimdi mesela biz çıkamıyoruz. Bakıyorum biz korkuyoruz Türkler korkmuyorlar. Ne maske takıyorlar ne de bir şey. Biz onlardan çekiniyoruz biz maske takıyoruz. [Dışarı çıktığımda] İşte kızlar vardı parkta. Türk. O da "Bak bak Suriyeli Suriyeli," dediler bana. Baktım kendilerine, Türkçe konuşmaya başladım aman ettiler. (K14)

Covid-19 pandemisiyle birlikte göç düzenlemelerinin yönetim konusuna bir başka karmaşa değişkeni daha eklenmiş, pandemiyle mücadele etmeye çalışan yalnız yaşayan kadın göçmenleri etkileyen toplumsal ve ekonomik kırılmalıklar daha da netleşmiştir. Covid-19'a karşı verilen mücadelenin tüm toplumsal kesimleri kapsamı gereği açısından "toplumsal bütünleşme" ve "sosyal uyum" süreçlerinin vurgulanmasının önemi de artmıştır. Koronavirüs mücadelesinin en temel sloganı haline gelen "sosyal mesafeyi" korumaya dönük tutumların ve uygulamaların toplumsal uzlaşya bağlı olarak ileri sürülmesi, sağlık davranışlarını etkileyen "sosyal uyum" ve "toplumsal bütünleşme" süreçlerinin önemini de artırmıştır (Özçürümez ve İçduygu, 2020).

Benimle, bizimle dalga geçiyorlar. Mesela bakkala gidiyoruz, "Suriye'ye git,", "Neden burada oturuyorsun?" diyorlar. Ben kırılıyorum ağlıyorum. Böyle diyorlar bize "Sizde kaşık var mı"? Ya da bazen "Suriye'de bardak var mı?" Çok kırılıyorum, çok ağlıyorum. Bizimle çok dalga geçiyorlar. Mesela bir şeyler satın alıyorlar, biz de satın almak istiyoruz, "Bize bırakmadınız, her şeyi tükettiniz, satın alamazsınız," diyorlar. Ben kırılıyorum, çok ağlıyorum, böyle olunca şekerim yükseliyor (...) Kırmadım [umarım] sizi. Çok ağır konuştum ya Türkler için. Ben doğru olanları söyledim. (K11)

Kadınların maruz kaldıkları sosyal dışlanma bu stres ve kaygı durumlarını pekiştirmiş ve bunun bir sonucu olarak ev içine daha fazla çekilmelerine yol açmıştır. K11'in aşağıda yer alan ifadeleri sosyal çevre, sağlık hizmetleri ve barınma gibi konularda özellikle toplumsal risk dönemlerinde toplumsal uyum ve bütünleşme gibi konuların önemine dikkat çekmektedir.

[Covid-19 sürecinde] Mesela şunu isterdim. Türk, Suriyeli ayırt etmeksizin davransa herkes keşke. Sen Suri ya da Türk ol fark etmez istediğini yaparım ben senin. Bize neden böyle yapıyorsunuz? Biz mülteciyiz ya. Mesela sağlık merkezine gidiyorum biri çıkar da bize yardım ederse ediyor, geri kalan kimse yardım etmiyor. Ev kiralamak istiyorum. "Sen Suriyeli misin?" diyorlar. "Evet" diyoruz. "Yok, sana kiralık ev," diyorlar. Çok şeyler var, ben hep ağlıyorum bu yaşadıklarım için. Biz istemedik ülkemizi bırakıp da buraya gelmeyi. Siz bırakıp gitmek ister miydiniz burayı? Suriye'ye gitmek ister miydiniz? Savaştan dolayı mecburiyetten geldik biz buraya. "Suriye'ye git," diyorlar bize. Diyelim ki gittik, orada zulüm var, evet gidebiliriz Suriye'ye ama zulümden dolayı gidemeyiz. (K11)

Covid-19 pandemisiyle birlikte göçmenlerin, “pis” ve “kirli” oldukları öne sürülerek salgını çevrelerine yaydıklarına ilişkin yerel halk tarafından oluşturulan dışlayıcı söylemlerin gittikçe artması politika yapıcıların sosyal uyum ve bütünleşmeye yönelik uygulamalarını yeniden gözden geçirmelerinin ve buna yönelik yeni ve iyileştirici adımlar atmalarının gerekliliğine işaret etmektedir. 65 yaş ve üstü yalnız yaşayan Suriyeli kadınların evde izole haldeyken dahi bu ötekileştirici ifadeleri duymuş olmaları dışlayıcı söylemlerin sıklığını ve fazlalığını göstermektedir. O halde bu yeni dönemde Covid-19 ve sosyal dışlanma konusunun bahsedilen bu şekliyle gündeme getirilmesi ve kadınların gündelik yaşamları üzerine etkisinin neler olduğunun analiz edilmesine yönelik çalışmaların artırılmasına önem verilmelidir.

Sonuç

Zorunlu göç ve Covid-19 pandemisi 21. yüzyıla damgasını vuran evrensel iki büyük sorun olmuştur. Şimdiye dek uzun vadeli ekonomik ve sosyal sonuçlarının neler olabileceği tam olarak öngörülemeyen Covid-19 pandemisi, sosyo-ekonomik ilişkilerin niteliğini çarpıcı bir biçimde değiştirmiştir. Zorunlu göç kavramı ile yaşlanma ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiye ışık tutan bu çalışmada, yaşlı kadınlar ve yalnızlık deneyimi ile Covid-19 pandemisinin kesişimselliği üzerinden meydana gelen sorunların tespitine yönelik bir bakış sunulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Gaziantep’te geçici koruma statüsüne tabi olan Suriyeli göçmenlerin içerisinde yer alan yalnız yaşayan yaşlı kadınların Covid-19 sürecindeki deneyimlerinin ve karşılaştıkları zorlukların neler olduğu hakkında bir içerik sunarak sorunlarını tespit etmek ve ihtiyaçlarına cevap verebilmek adına sosyal politika önerileri sıralanmıştır. Genel nüfusla karşılaştırıldığında, yaşlı göçmenler yalnızlık ve izole olma riskini artıran dil farklılıkları, kültürel engeller, aileden ve arkadaşlardan ayrılma, sınırlı sosyal ağlara sahip olma, ırkçılık ve ayrımcılık gibi çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar (Dünya Sağlık Örgütü, 2015). Bu kategorilere kadın olmak da eklendiğinde kırılma derecesi artabilmektedir. Suriyeli kadınların yalnız yaşamlarının başlangıcı dul kalmalarının veya boşanmalarının ardından çocuklarının evden ayrılma zamanına bağlı olarak değişmiştir. Kadınların mevcut yalnızlıklarına zorunlu göç deneyiminin eşlik ettiği gibi yalnızlığın zorunlu göç deneyimi içerisinde başladığı örnekler de gözle görülür bir boyuta ulaşmıştır. Dul kalmalarının ardından hâlihazırda eşlerinden miras kalan evde yaşamaya devam eden, kendilerine ait bağ ve bahçelerinden çıkan mahsulleri toplayarak geçinen ve iyi kötü kendilerine yetebilen kadınlar, zorunlu göçün ardından yaşamları üzerindeki kontrollerini kaybettiklerinden, büyük ölçüde çocuklarına ve sosyal yardımlara muhtaç hale geldiklerinden söz etmişlerdir. Buna ek olarak, göç ettikleri yerde gündelik geçim telaşına düşen çocukları tarafından unutulduklarına ve kendi başlarına bırakıldıklarına dair ifadelerde bulunmuşlardır. İlâveten katılımcılar yaşlanma, fiziksel gerileme veya hastalık nedeniyle günlük yaşamlarını sürdürmek için ailelerine ve sosyal yardımlara bağımlı olduklarından ikamet ettikleri ülkede kendilerini savunmasız hissetmişlerdir.

Covid-19 pandemisi sürecinde ise yalnız yaşayan yaşlı Suriyeli kadınların gündelik yaşam deneyimlerine paylaşılan ataerkil örüntüler ve toplulukçu yaşam pratikleri önemli ölçüde etki etmiştir. Hâlihazırda düzenli ekonomik gelirden yoksun bırakılmış olan kadınlar pandemi öncesi yakın çevrelerinden ve devletten gördükleri sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel destek mekanizmalarının kesintiye uğraması sonucunda yapayalnız ve güvencesiz bir konuma düştüklerini belirtmişlerdir. Özellikle yoksulluk sınırı altında yaşamlarını sürdüren kadınlar yeterli bir gelir, temel gıda, konut, sağlık gibi temel yaşamsal haklarından yoksun kalmışlardır. Katılımcılar bu süreçte sadece aileleri tarafından değil devlet ve yerel makamlar tarafından da ihmal edildiklerini ve terk edildiklerini düşünmüşlerdir. Devlet, yaşlılara bakım sağlama yükümlülüğünü doğrudan aileye devrediyorsa ve genç aile üyeleri bakım yükümlülüğünü yerine getirebilecek uygun durum ve koşullara sahip değilse birtakım sorunların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bugünkü gibi küresel bir sağlık sorunu ve ekonomik krizle karşı karşıya geldiğinde, idealize edilmiş aile bakımına ilişkin bakış açısının kısıtları ve bunların gerçekte yaşanan duruma uygun olmadığı daha da belirgin hale gelir.

Tüm bunlar ışığında, kendi başlarına yaşamlarını iyileştirebilecek donanıma sahip olmayan, aile ve yardım kuruluşlarının desteği gibi düzensiz ve sınırlı kaynaklara fazlasıyla bağımlı olan, yalnız yaşayan Suriyeli yaşlı kadınların sosyo-ekonomik konumlarını sürdürebilir finansal kaynaklar tesis edilerek bağımlılık düzeylerinin azaltılması adına girişimler başlatılmalı ve bu anlamda iyileştirmeler yapılmalıdır.

Bununla birlikte yalnızca yaşamsal ihtiyaçlarına odaklanmayan sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını da göz önüne alan politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Pandeminin neden olduğu sorunların çözümüne yönelik kesişimsel deneyimlerin dikkate alınması bilhassa önemlidir. Getirilecek olası çözüm önerileri toplumsal cinsiyet, sınıf, etnisite, yaş, engel durumu, sağlık durumu gibi farklı konumsalıklar gözetilerek inşa edilmeli, boylamsal saha çalışmaları ile bunların düzenli bir biçimde takibi yapılmalı ve ortaya çıkan öneriler güncel veriler eşliğinde yeniden değerlendirilmelidir. Ayrıca Suriyeli yaşlı kadınların hem iç savaşın üzerlerinde bıraktığı hem de sosyal dışlanmanın neden olduğu travmalarının iyileştirilmesi amacıyla sosyo-psikolojik kurumsal destek mekanizmalarının geliştirilmesi yolunda çalışmalar yapılmalıdır. Son olarak, bu makalenin parçası olduğu projenin genel verileri ışığında, T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı toplumsal cinsiyet bakış açısına ve yaşam seyri perspektifine duyarlı bir "Yalnızlık Genel Müdürlüğü" kurulması önerilmektedir. T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesine bağlı olarak kurulması önerilen Yalnızlık Genel Müdürlüğü çatısı altında "Göç ve Yalnızlık" birimi kurulmalıdır. Suriyeli yalnız yaşayan kadınların maruz kaldıkları sosyal dışlanma süreçleri göz önüne alındığında toplumsal bütünleşme ve uyum konusunda bu birimin projeler geliştirmesi gereklidir. Sonuçta T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın yalnız yaşayan yaşlı kadınlar için evrensel insan haklarını ve toplumsal cinsiyet perspektifini temele alan sosyal politikalar geliştirmesi önem taşımaktadır. Yaşlı Suriyeli göçmen kadınların yaşadığı kesişimsel dezavantajların daha çok görülür kılınacağı alan araştırmalarına ihtiyaç vardır. Yaşlı grupların içindeki çeşitliliğin ve bu çeşitlilikler ekseninde ihtiyaç ve beklentilerinin görünür hale gelmesi adına daha fazla yerel çabanın sarf edilmesi gerektiğine inanıyoruz.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: HS, VSÖ; Veriyi düzenleme: HS, VSÖ; Veri Analizi: HS, VSÖ; Finansman sağlama: HS, VSÖ; Araştırma: HS, VSÖ; Yöntem: HS, VSÖ; Proje yönetimi: VSÖ; Kaynaklar: HS, VSÖ; Gözetim: VSÖ; Onaylama: VSÖ; Taslak metin yazımı: HS, VSÖ; Gözden geçirilmiş metin yazımı: VSÖ
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Bu çalışma 120K494 No.lu proje olarak TÜBİTAK-ARDEB 1001 Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı kapsamında açılan "Covid-19 ve Toplum: Salgının Sosyal, Beşerî ve Ekonomik Etkileri, Sorunlar ve Çözümler" başlıklı çağrısı tarafından desteklenmiştir. Bu makalede "Yaşlılıkta Baş Etme Stratejileri: Covid-19 Sürecinde Yalnız Kadınlık Deneyimleri" başlığını taşıyan projemizin Gaziantep sahasından elde edilen bulgular etrafında bir tartışma yürütülmüştür.
Etik kurul onayı:	Yazarlar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duyulduğunu beyan etmiştir.
Teşekkür:	Metin hakkındaki önerileri için Funda Sönmez Öğütle ve Duygu Sarımuratoğlu'na teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Anthias, F. (2012). Intersectional what? Social divisions, intersectionality and levels of analysis. *Ethnicities* 13(1), 3-19.
- Apak, H. (2019). Göç ve kesişimsel dezavantajlılık: Suriyeli yaşlı ve engelli mülteciler. H. Sakız, & H. Apak (Yay. haz.), *Türkiye'de göçmen kapsayıcılığı sorundan fırsata dönüşüm önerileri* içinde (ss. 99-120). Ankara: Pegem Akademi.
- Armitage, R. & Nellums, L. B. (2020). COVID-19 and the consequences of isolating the elderly. *Lancet*, 5, 256.
- Arun, Ö. (2013). Ageing in Turkey: The Peter Pan Syndrome?. Troisi, J., Von Kondratowitz, H. J. (Yay. haz.), *Ageing in The Mediterranean* içinde (ss. 297-324). Londra: Policy Press.
- Arun, Ö. (2018). Türkiye'de yaşlanmak: Bir armağan ya da lanet! Ö. Arun (Yay. haz.), *Yaşlanmayı aşmak* içinde (ss. 23-52). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Aslan, Ş. & Akarçay-Ulutaş, D. (2018). Sağlık açısından göç ve yaşlılık. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 4, 10-29.
- Atila Demir, S. (2018). Sakarya'daki yaşlı Suriyelilerin göç deneyimleri ve sorunları. *Göç Dergisi*, 5(2), 205-218.
- Brooke, J. & Jackson, D. (2020). Older people and COVID-19: isolation, risk and ageism. *J. Clin. Nurs.*, 29, 2044-2046.
- Castles, S & Miller, M.J. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri* (B. U. Bal ve İ. Akbulut, Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.

- Doğangün, G. & Keysan, A. (2021). Göçün Suriyeli kadınların toplumsal cinsiyet pratikleri üzerindeki etkisi: İmkanlar ve zorluklar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 77(1), 1-26.
- Duben, A. (2018). Türkiye ve Avrupa'da nüfus yaşlanması, aile, piyasa ve devlet. A. Duben (Yay. haz.), *Yaşlanma ve yaşlılık* içinde (ss. 67-78). (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Göç İdaresi Başkanlığı. (22 Ekim 2014). *Geçici koruma yönetmeliği*. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma-kanunu-ve-yonetmeliği>, (Erişim Tarihi: 20.08. 2022).
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2022). *Yıllara göre geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler*. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, (Erişim Tarihi: 20.08. 2022).
- Göçmen Sağlığı Merkezleri Birimleri (03 Eylül 2015). Sağlık Bakanlığı 906 Sayılı Yönergesi. https://hsgm.saglik.gov.tr/dosya/mevzuat/genel_nitelikli_yazilar/toplum_sagligi_db/GOCMEN_SAGLIGI_MERKEZLERI-BIRIMLERI.pdf, (Erişim Tarihi: 27.07. 2022).
- Görgün-Baran, A. (2020). Yaşlanmanın kadınlaşması ve yaşlı kadınlara karşı şiddet. S. Taşdemir-Afşar ve Ö. S. Özteş-Gelmez (Yay. haz.), *Dalgaları aşmak* içinde (ss. 51-87). Ankara: Nika Yayınları.
- Korkmaz Yaylagül, N. & Aslan, M. (2020). Yaşlılık, mültecilik ve sosyal dışlanma: Suriyeli yaşlı mültecilerin deneyimleri. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 406-422.
- Öğüt, V. S., Sönmez-Öğüt, F., Sevlü, H. & Sarımuratoğlu, D. (2021). Covid-19 sürecinde yalnız yaşayan yaşlı kadınların baş etme stratejileri: İlişkisel perspektiften nitel bir araştırma. *Strata İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(6), 117-146.
- Peplau, L. A. & Perlman, D. (1982). Perspectives on loneliness, L. A. Peplau ve D. Perlman (Yay. haz.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research, and therapy* içinde (ss 1-18). New York: Wiley-Interscience.
- Sallan Gül, S., Türkmen, E., ve Kahya Nizam, Ö. (2020). Türkiye'de mültecilik, kadınlık ve toplumsal cinsiyet: Isparta uydu kentinde yeni bir kadınlık inşası mümkün mü? S. Sallan Gül, D. Dedeoğlu ve Ö. Kahya Nizam (Yay. haz.), *Türkiye'de mültecilik, zorunlu göç ve toplumsal uyum: Geri dönüş mü, birlikte yaşam mı?* içinde (ss. 310-341). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Seedsman, T. (2014). Yaşlı göçmenler: Değişim, dönüşüm, kayıp ve keder üzerine yaklaşımlar. N. Korkmaz, & S. Yazıcı (Yay. haz.), *Küreselleşme ve yaşlılık eleştirel gerontolojiye giriş* içinde (ss. 237-264). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Silberzan, L., Martin, C., Bajos, N. & EpiCov Study Group. (2022). Social isolation among older adults in the time of COVID-19: A gender perspective. *Public Health*, <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.840940>. (Erişim Tarihi: 10. 08. 2022).
- Sönmez-Öğüt, F., Sevlü, H. & Sarımuratoğlu, D. (2022). Yalnız yaşayan yaşlı kadınların pandemi deneyimleri üzerine niteliksel bir araştırma: Öngörülemler, zorluklar, stratejiler. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 1(25), 59-70.
- Strong, J., Varady, C., Chahda, N., Doocy, S. & Bumham, G. (2015). Health status and health needs of older refugees from Syria in Lebanon. *Conflict and Health*. 9, 1-10.
- Taşçı, C. & Kahraman, F. (2021). Yaşlı mültecilerin gündelik yaşam deneyimleri: İzmir üzerine bir araştırma. *Göç Dergisi*. 8(3), 513-531.
- Torres, S. & Karl, U. (2016). A migration lens on inquiries into ageing, old age and elderly care. S. Torres ve U. Karl (Yay. haz.), *Ageing in contexts of migration* içinde (pp. 1-12). New-York: Routledge.
- Torres, S. & Lawrence, S. (2012). An introduction to 'the age of migration' and its consequences for the field of gerontological social work. *European journal of social work*, 15(1), 1-7.
- UNHCR. (2019). *Yaşlı bireyler*. <https://www.unhcr.org/tr/yasli-bireyler>, (Erişim Tarihi: 23.07. 2022).
- Victor, C. R., Burholt, V. & Martin, W. (2012). Loneliness and ethnic minority elders in Great Britain: An exploratory study. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 27(1), 65-78.
- Walker, B. R. & Hiller, J. E. (2007). Places and health: A qualitative study to explore how older women living alone perceive the social and physical dimensions of their neighbourhoods. *Social Science & Medicine*, 65, 1154-1165.
- Willson, A. E. (2007). The sociology of aging. C. D. Bryant ve D. L. Peck (Yay. haz.), *Handbook of 21st Century Sociology* içinde (ss. 148-155). California CA: Sage.
- World Health Organization. (2015). World Report on Ageing and Health. www.who.int/ageing/events/world-report-2015-launch/en/, (Erişim Tarihi: 15.07.2022).
- Yerli, G. (2019). Sığınmacı ve göçmen yaşlılarla sosyal hizmet. F. Göktuna Yaylacı (Yay. haz.), *Kuramsal ve uygulama boyutları ile Türkiye'de sığınmacı, mülteci ve göçmenlerle sosyal hizmetler* içinde (ss. 155-167). Londra: Transnational Press London.
- Yüceşahin, M.M., Sirkeci, İ. (2019). *Suriyelilerin demografik yapısı*. file:///C:/Users/USER/Downloads/9781910781531_YucesahinSirkeci.pdf, (Erişim Tarihi: 10.07. 2022).

A Poetic “Distance”: Defamiliarisation in Simon Armitage’s Early Works Şiirsel Bir “Uzaklık”: Simon Armitage’ın Erken Eserlerinde Yabancılaştırma

Rabia Elif ÖZCAN BEYDEMİR*

Abstract

In the majority of his works, the Poet Laureate Simon Armitage has depicted the components of the simplicity surrounding his life, thus “zooming” in to the engaging perspectives of the otherwise unnoticed nuances. However, simply seeking nostalgic elements in descriptions that manifest Armitage’s experience through the representations of the physical environments he depicted would be a reductionist reading of a much more profound reservoir. Attempting to explore the underlying postmodern manifesto, this study provides a stylistic reading of Armitage’s early poetry, arguing that by beginning from familiarising toward a defamiliarisation, Armitage generates a definition of *distance* as a function and method, which dynamically changes in both spatial and semantic terms. The poet’s postmodern stance might appear controversial as the examples from his early works adopt his autobiographical environment as their setting in an attempt to delineate an organic affiliation with his poems. More notably, they draw direct associations that link particular meanings or historical significations to the locations cited in the poems. Regarding their construction as a postmodern manifesto, Armitage’s analysed poems include postmodern elements such as decentralisation and deconstruction. The poems illustrate that these elements both defamiliarise Armitage’s close environment appearing in his works and exemplify the construction of postmodern poetry. Following their representation accordingly, the study will particularly investigate Armitage’s definition of distance to provide a basis for comprehending the later semantic and stylistic alteration and will be limited to Armitage’s early works from 1980s to the millennium, with a close reading of the concept.

Keywords: Simon Armitage, postmodern poetry, distance, familiarisation, defamiliarization.

Öz

Eserlerinin çoğunda Devlet Şairi Simon Armitage, hayatını çevreleyen basit unsurları betimlemiş, böylelikle başka türlü dikkat çekmeyecek ayrıntıların ilgi çekici yönlerine yakınlaşan bir “zoom” hareketi içindedir. Ancak bu eserlere Armitage’ın kişisel yaşantısına dair nostaljik bir yaklaşımda bulunmak, bu çok daha derin bir rezervuara sahip şiirleri kısıtlayıcı bir okumaya maruz bırakacaktır. Bu çalışma, biçimsel bir okuma yöntemiyle Armitage’ın erken eserlerinin altında yatan postmodern manifestoyu incelemeyi amaçlar ve Armitage’ın yakınlaştırmayla başlayarak yabancılaşmaya doğru, işlev ve yöntem olarak hem mekânsal hem de anlamsal bakımdan dinamik şekilde değişen bir *uzaklık* kavramı geliştirdiğini savunur. Şairin postmodern duruşu tartışmalı görünebilir; çünkü erken dönem eserlerinden örnekler, şiirleriyle kurduğu organik bağı ortaya çıkarma girişimiyle Armitage’ın otobiyografik çevresini bir bağlam olarak almıştır. Daha önemlisi, belirli anlamları ya da tarihsel imlemleri şiirlerde geçen mekânlarla ilişkilendiren doğrudan çağrışımlar çizmişlerdir. Postmodern manifesto niteliği bakımından Armitage’ın incelenen şiirleri, merkezsizleştirme ve yapısöküm gibi postmodern öğeler içermektedir. Şiirler, bu öğelerin hem Armitage’ın

* Araştırma Görevlisi, Boğaziçi Üniversitesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü. E-mail: rabiaelifozcan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5860-6529

eserlerinde görülen yakın çevresini yabancılaştırıldığını hem de postmodern şiir oluşumunu örneklediğini gösterir. Buna bağlı olarak ögelerin temsilini izleyen çalışma, şairin daha sonraki anlamsal ve biçimsel değişimini anlamada bir temel oluşturmak için özellikle Armitage'ın 1980'lerden milenyuma kadarki erken eserlerindeki uzaklık tanımını, kavramı yakından okuyarak inceleyecektir.

Anahtar sözcükler: Simon Armitage, postmodern şiir, uzaklık, yakınlaştırma, yabancılaşma.

Introduction

The concept of distance does not only set a theme in literature, but it can also operate as an organiser of the relationship between the text, its author, and the addressee. Its latter function, therefore, indicates a dynamic agency appearing in the textual structure as well as the content through different aspects of change. In his comprehensive analysis of Armitage's poetry and fiction, Ian Gregson dedicates a chapter concerning the poet's "changes of place," in which he emphasises the influence of Armitage's biography over the content of his poetry. Accordingly, he points out the need to pay attention to the poet's geographical journey and how this spatial transaction resonates with his approach to the environment. Armitage was born in the town of Marsden, West Yorkshire, in 1963, where he spent his childhood. After receiving his degree in geography from Portsmouth University in 1984, he continued his career in the same field. Several critics attribute Armitage's particular stylistic "zoom" into the details of his environment to his academic knowledge of geography, which is also reflected in Armitage's conception of land. After another four years, Armitage returned to school and received a master's degree in social work from Victoria University, Manchester. His master's thesis here focused on the impact violent television programming has on young criminals (*Simon Armitage Official Website*¹). In 1994, he was employed in Greater Manchester as a Probation Officer. Writing poetry meanwhile, his first collection of poems, titled *Zoom!* (1989), was published. The collection displayed sharp attention in terms of literary scope, and it was quickly followed by *Kid* and poem-turned-film *Xanadu* in 1992. By 1994, Armitage decided to fully engage with writing. Accordingly, *The Dead Sea Poems* (1995), and *CloudCuckooLand* (1997) got published as a proof of his devotion to poetry. In his early works published between the 1980s and 2000s, he adopted plain and colloquial language tuned into daily life, which created a familiar, natural, and approachable sense. Engaging in a more postmodern style, his later works master this particular tone in historiographic, metapoetic, and topological senses. In one of his recent works, *Sir Gawain and the Green Knight* (2018), for example, he reworks the fourteenth-century romance from a responsive, humorous, and suggestive stance. In *Magnetic Field: The Marsden Poems* (2020), on the other hand, he presents his home village while eliciting and exploring a poetic vision that refashions the land's history in relation to how it has been effected by British economy and radical changes. While these recent works disclose Armitage's postmodern stance in various ways, this study shall focus on the poet's early works to trace the foundations of Armitage's poetry. Therefore, the study will be limited to his works produced and published before millennium.

While the indicated works feature postmodern elements in Armitage's poetry, his works have been equally influential for the ensuing era. Commenting on Armitage's appointment as the Poet Laureate in 2019, Matthew Hollis points out the influence of poet's style and content over the contemporary literary trends as follows:

His boyish, fresh-faced poems made an unmissable impression upon the 1980s: political, tough-minded, astute, funny, realist and surreal in opposing measure. They persuaded readers that no barrier should curtail their adventure, no dogma and no gatekeeper. They spoke to the experiences of our streets and our schoolrooms and walked around in the lives about us, marking a place for popular and literary cultures alike, freeing our vernacular from the locked cupboards of received learning. (*Faber*, n.p.)

¹ <https://www.simonarmitage.com/biography/>

Hollis's remarks relate the poet to a particular engagement with space that defies boundaries while addressing the subjective experience of daily urban life by refashioning them with the "vernacular" that synthesises the "popular" and the "literary cultures." In this respect, Armitage's early works primarily serve as a cultural mediator between the twentieth-century society and the postmodern intellect, diverging from the nostalgic and glorifying, pessimistic discourse of modernism. What Armitage initiates with *Zoom!*, and later continues in the mentioned works, however, is a simultaneous distancing of the poet in postmodern terms and the poems' objective directed toward the familiar landscape that is reminiscent of Armitage's childhood. To this end, Armitage provides spatial introductions to set a familiar context, whereby he reveals autobiographical information. In doing so, he defines a particular location to himself as a mediator-author, to the content of his works, and to the audience who becomes a part of this experience. Hence, the entirety of the context with its spatial elements essentially sets the objective, later to be distanced.

Armitage's postmodern stance might appear controversial as the examples from his early works adopt his autobiographical environment as their setting in an attempt to delineate this organic affiliation and, more notably, draw direct associations that link particular meanings or historical significations to the locations cited in the poems. This effect of familiarisation urges us to question its use and function in Armitage's poetry, which is considered postmodern: Why does Armitage attempt to introduce particular locations, people, or instances familiar to him, while a postmodern stance would demand detachment from direct association that reduce the meaning according to Derrida's poststructuralism (Gül 92)? A chronological analysis of his poems concerning the content and form simultaneously highlights a gradual distancing by which the familiar is pronounced in the *past*. Accordingly, I shall argue that Armitage uses familiarisation as the first step of his poetic "strategy" (Gregson, 2011, p. 80), ultimately directing the reader to defamiliarisation². In doing so, Armitage provides a developmental account of the postmodern theory in literature with a new account of a dynamic *distance*.

As an example of how Armitage sets a familiar context and gradually zooms out as a method, "Snow Joke" in *Zoom!*, directly opens with an intimate question addressing the audience: "Heard the one about the guy from Heaton Mersey?" (Armitage 1989, p. 2) With a tone that assumes acquaintances, the poem invites the audience to a shared story that discloses Armitage's memory. The poem constitutes six stanzas, each connected to the other within a story framework. The narrative introduction *flows* by introducing "the guy from Heaton Mersey's" "[w]ife [is] at home, lover [is] in Hyde, mistress [is] / in Newton-le-Willows and two pretty girls [are] / in the top grade at Werneth prep." The particular places mentioned are located in different parts of England. The poem goes on to tell an incident "the guy" experiences during a troublesome night "and the story goes he was stuck within minutes" in a snowy night after "snubbing the police warning-light". In the third stanza, the speaker gives details about the character's state of mind, as near the end, people find him "slumped against the steering wheel", fighting "in the pub over hot toddies / as to who was to take the most credit". Through psychological details and nuances about the cited situation, the poem both drives us to get familiar with the environment it depicts and the organic relationship between characters by a way of revealing intimate exchanges between them. This particular familiarisation 'locates' the piece of work through direct associations, thus, indicates how the poem will distance itself.

One way of creating this distance in Armitage's early poetry concerns integrating the title into the poem. As an example of this, "Why Write of the Sun" in *Zoom!* eliminates the boundary between the title and the body by uniting them. Thus, the poem constructs a single sentence constituting the first three lines. Beginning with the title, the speaker asks, "Why write of the sun" when it only lingered with its impression and instead left its place for drizzles, winds, and thunderstorms. For each weather phenomenon, the speaker tells a different story "they"³ experienced in specified locations while directly addressing the audience: "Take the week of the cottage in Anglesey", "[t]ake the camping weekend under Malhalm Cove", "[t]ake

---

² A working definition of *defamiliarisation* in this paper's conceptual framework would adopt Shklovsky's description of the term in "Art as a Technique" (1917): "to transfer the usual perception of an object into the sphere of new perception -that is, to make a unique semantic modification." (5) In parallel to this approach, Armitage focuses on particular objects/situations from his domestic environment to provide unnoticed vantage points to add their perception.

³ Throughout the poem, the speaker does not disclose to whom the pronoun "they" refers.

the walk along the Humber Bridge” (1989, p. 16). The tone of the speaker assumes familiarity with the places he recites. Besides, it calls for remembering the incident or the specified locations, like commenting on a shared experience. In doing so, the poem draws the audience closer to the poem and, simultaneously, the poet to the content by using familiarisation as a method to create an organic relationship between these positions.

Armitage’s distancing shows that way of avoiding to be limited to a particular time, place, and topic is to set a broader perspective from the microcosm toward the macrocosm. Catherine Coussens notes that Armitage intends to relate his topical material to “the past one thousand years of history” (2008, p. 29). This attempt might underline the universality of human affairs on the one hand. However, Coussens claims that such representation would also emphasise “the randomness, meaninglessness and lack of cohesion of contemporary events, and the predominance of conflict and combat in shaping culture” (ibid). Aware of this effect inherited by modernism, Armitage undertakes the role of a *mediating author* by connecting the raptures with autobiographical references to avert inconsistency. That is, he directs the audience in the meaning-making process by assisting the poem with autobiographical references. In “An Interview with Simon Armitage,” the poet shares his contention that poetry is “a way of not finding significance but actually inventing it, inventing significance and sort of proving it to yourself” (*Poetry Archive*, n.p.). On the one hand, Armitage’s definition grants the authoritative stance to the agent of meaning-making rather than the poet or the poem itself. On the other hand, he explicitly articulates the principles of Derridean *freeplay*, which will be further exemplified. Notably, this assertion manifests what Gregson puts as the “Armitage strategy” (2011, p. 80), by which the poet sets his unique context that weaves the familiar to the insignificant, mundane, or unnoticed details that function in the act of zooming. In this respect, such stylistic zooming defines Armitage’s poetic movement, particularly in his millennium works in which his postmodern discovery transforms into an explicit declaration. As Gregson concludes, the poet’s early works “prefigure a key Armitage strategy in which defamiliarising is achieved by zooming and panning, by moving in very small and/or expanding out very wide from everyday experience in order to refresh it” (2011, p. 80). This supports that Armitage initially attempts to *zoom in* and explore the associations between the details in his environment to provide a basis for his next step, namely defamiliarisation.

The poet demonstrates this assertion in “An Ornithology of the Americas” by posing the fundamental problem, which often revives in different collections: “It is difficult to know where to begin” (1989, p. 23). The poem is about “an international team of assorted scientists” who discuss several geographical and ornithological issues “on the morning after a house-warming party” (1989, p. 23). The poem constitutes of two stanzas, which depict several unfinished topics or fragments of loose-end situations, which literally makes it “difficult where to begin.” Additionally, while the first stanza specifies a particular morning, time is problematised in the second stanza, which takes place “in the afternoon / after the morning after the night before” (1989, p. 23). While the scattered fragments of descriptions prevent a panoramic representation of the scene, the ambiguity of time adds to the ‘difficulty’ the poem poses. With this incomprehensible structure and content, the poem questions the ‘ontology’ of the momentary scene and subtly asks if it is even possible to know where to begin.

Significantly, the last poem of the collection, namely “Zoom!” responds to this inquiry. Depicting an act of zooming out from a microcosm to a macrocosm, the poem may be considered the manifesto of the “Armitage strategy” (Gregson, 2011, p. 80). The opening lines make it clear “where to begin”: “It begins as a house, an end terrace / In this case / but it will not stop here.” (Armitage, 1989, p. 78). Here, the beginning point is the “house,” the domestic sphere, the microcosm that expands outwards without coming to a halt. As its title suggests, the poem illustrates a perpetual act of zooming by shifting the objective from this domestic microcosm to the universal macrocosm. During this journey, the observing eye visits places familiar to the observer, namely the “Mechanic’s Institute”, “a daily paper / and a football team pushing for promotion” (1989, p. 78). The intimate details in each destination reveal the very close distance between the observer and its history, indicating, again, an organic relationship constructed upon familiarities. However, this panoramic flow goes “before we know it it is out of our hands” (ibid), that shatters determinism and finality. From the beginning, each line moves toward a broader view of the picture, disabling centrality. On the other hand, this particular movement marks the direction Armitage will follow

in his further poetry: "city, nation / hemisphere, universe, hammering out in all directions" (ibid). Herein, the expansion proceeds beyond the familiar lands and titles, accelerating towards eternity until it is "drawn aside through the eye / of a black hole" (ibid), where the physic laws, structures, embodiments, and precisions are transgressed. Maintaining the decentralising tone, the objective of the speaker arrives at a chaotic, unstable, and unidentifiable phenomenon, a "black hole," which is a significant point of reference to foreground the poststructural principles. Derrida regards the logos as the structure of the framework "which is ought to be 'deconstructed'" (Gül 90), and suggests decentralising as one method for this (Cumplings 103-107). Cumpling explains that Derrida's attempt is to "deny conceptual mastery and definition" (104) in order to annihilate the hierarchical relations between the meanings within a text. He further draws attention to Derrida's philosophy of a "perpetual movement" (105) that prevents centralisation and establishment of hierarchies "conceived as decided, as settled" (ibid). The image of a black hole in Armitage's poem, in this sense, functions as a deconstructive power. By its nature, the black hole exhausts the material it embodies. The structured portrait of the town dissolves into nothingness through this destructive movement. Simultaneously, the depiction of the town in the poem zooms out with an account of a gradually enlarging landscape. As a result, the zooming act indicates the impossibility of finality, both literally and literarily. Thus, while the poem eliminates the literal borders depicted in the image of a "town" with this particular zooming act, the notion of a structured perception is deconstructed within a chaotic context in the end. In the final stanza of the poem, the speaker says that people stop him in the street and ask: "What is this, this that is so small / and so very smooth / but whose mass is greater than the ringed planet?" While the answer seeks a corporeal signifier, the speaker points out an abstract notion, saying, "It's just words / I assure them. But they will not have it" (1989, p. 78). A theoretical approach to these lines delineates the references to inversion of dualisms and binary oppositions.

A Derridean reading of the lines highlights the juxtaposition of "words" and "assurance," supported by the last sentence. In "Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences" (1970), Derrida explains the impossibility of absolute meanings due to the "interplay of signification *ad infinitum* [emphasis in original]" (1970, p. 2). That is, the signified is conditional depending on the conception of the meaning-maker and therefore, it displays a continuous movement of *différance*, the deferral of the meaning. In this respect, words fail to assure or convey a particular meaning due to their relative nature, thus reject essentialism. As in Armitage's lines, it is words whose figurative mass is greater than the "ringed planet" that indicates a definite structure; however, people "will not have [the meaning]" within this interplay since this particular movement deconstructs the absolute structures. Illuminating this assertion, Derrida propounds "freeplay" of words as "the disruption of presence" (1970, p. 10). He further explains that when an element is present, there is always a signifying and substitutive reference that is inscribed in a system of distinctions and the progression of a chain (ibid). *Différance*, in this sense, demands the destruction of this chain by eliminating the locus. The shift from the microcosm to the macrocosm towards the "black hole" in "Zoom!" refers to *différance* in the symbolic register, which, accordingly, opens Armitage's poetry to a theoretical approach.

The resonance between "An Ornithology of the Americas" and "Zoom!" gets even more complicated and dynamic when we recall the first poem of the same collection at this point, "Snow Joke" for, as the "story goes," "there isn't a punchline" (1989, p. 2). Thus, Armitage once more emphasises the eternity and continuation of the *story* he will tell through his poetry, once again emphasising the open-ended nature of his poems. More critically, however, he illustrates the disengagement of the new postmodern perspective and conception from the structuralist approaches. While the two cited notions, eternity and continuation, become his frequent themes, the corresponding poems map the format of his poetic discourse, which turns out to be an invitation to a play with *distance*.

A New Approach to the Concept of Distance in Armitage's Early Poetry

The notion of distance has two essential dimensions in Armitage's early poetry: literal and literary. The literal dimension in this study shall concern the real places in the poems and the function of the images affecting distance in physical terms. The literary dimension, on the other hand, shall disclose the relationship

between the poem and the poet on a theoretical basis. The connecting point between these is that both dimensions demonstrate the poet's gradual engagement with the unstable world he himself creates and his disengagement from the essentialist grounds. In his early poetry, familiar, almost "domestic" environment never loses its vitality as a memory, yet in his latest works before the millennium, Armitage emphasises a distinction between the past and the present, representation and reflection, closure and disclosure. The poet's success derives from his unique style that aptly synthesises these dimensions in a manner that the form and the content of the poems correspond to construct a conception of distance.

Literally, the poems present different meanings of distance depending on the context in which they are recited, beginning from his first collection onwards. In "Why Write on the Sun," distance appears as a measurement, functioning in a natural context: "All we had to time the distance to the waves / was a spent match" (1989, p. 45). Here, time is not expressed in Newtonian terms but as *la durée*, or the "lived time," as Bergson distinguishes (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*, n.p.). In this respect, time appears subjective based on individual experiences, in other words, the *sensed life*. This representation delineates again an organic understanding of the distance, further exemplified through the same conception: "I'd wait, guessing your distance by the sparkle of a cufflink" (1989, p. 45). In this approach, distance does not set or specify a particular or universal measure but rather originates from the natural context bearing relativity since it is based on individual perceptions.

In addition, such organic use of the term with autobiographical connotations and/or subjective impressions simultaneously establishes a likewise organic relationship between the poem and the poet. Accordingly, the poet infuses the poem as a persona who sets the poem's discourse. In doing so, he familiarises his authorial position to the audience by disclosing the environment through his experience and perspective. This method exhibits what Shklovsky explains as "habitualisation," which is an intrinsic tendency to get familiar with the repeated action/thing "to impart the sensation of things as they are perceived and not as they are known" (1988, p. 20). In this regard, the nuances and/or unrecognised *components of simplicity* are fashioned as habits within the poetic discourse. They do not appear by their peculiarities but instead integrate into the natural continuation of the historical flow. According to Gregson's findings, Armitage uses this technique to make perception habitual and automatic as the poet "deliberately focuses on familiar material" (2011, p. 80). However, by providing this material from his experience as the poet and the poem's persona, Armitage proceeds beyond an "anecdotal" (Hulse, as cited in Gregson, 2011, p. 81) discourse, thus, achieving an organic relationship with his work.

Moreover, concerning the literal use of distance to familiarise the context, Armitage frequently includes a conjunctive image in his early works. "On Miles Platting Station," appearing in *Zoom!*, is a notable example of this usage. The poem depicts a train's departure from a station. Within the portrayal, the "bridges," "cables," "train," "station," "tunnels," and "roads" literally refer to real constructions in real places:

[...] In the breeze
 a broken cable mediates between the stanchions
 and below the bridge a lorry has jack-knifed
 attempting to articulate an impossible junction. (1989, p. 56)

The "mediators" that expose an "impossible junction" are still connected with "cables" striving to maintain the continuation. In this poem about a lifetime journey, the people also share the experience of the same continuation. The conjunctive images accompany their journey as "they hold their breath the length of the tunnel" (1989, p. 56), and see "how Ancoats meshes with Beswick, / how Gorton gives onto Hattersley and Hyde, to where / Saddleworth declines the angle of the moor" (*ibid*). In this representation, Armitage cites the exact names of the places he personally witnessed to create a realistic setting. Notably, his geographical map is not interrupted by any border, either "meshing with" another land or "giving into" each other, nor does it illustrate an absolute image. Each destination adds to the continuation of the journey. As Shiny Brook "spills like a broken necklace into their village"-the portrait morphs into a fluid form until it turns into a story narrative about the police who "have new evidence tonight". The last stanza is dedicated to this five-

line story, which is only suggested by three actions after the mention of the evidence: "and they lift it from behind the windbreak, cradle it / along their human chain and lower it carefully down / into Manchester" (ibid). Significantly, the words that function as conjunctions create a context of continuation and thus, give into each other in the end. In other words, the previous contextualisation of the free-flowing image of the station enables this brief narrative to infuse into the whole poem without structural fragmentation. In this sense, with Armitage's particular use of spatial references, the poem's structure communicates with its content, disclosing the familiar images and portrayals to construct the context of a story.

While conjunctive words or/and units provide continuation, another scene depicted in "The Bears in Yosemite Park" illustrates the fluidity of interwoven images: "A crocodile of hikers spills out / into a distant car park as the rain permeates / our innermost teeshirts" (1989, p. 60). The acts of "spilling" and "permeating" diffuse both the "distant"s and the "innermost" sides, thus, dominate the whole scene. This fluidity extends to the other poems in the same collection. In "Phenomenology,"

[t]he tires burst the puddles and the lamplight
spills like a moment from the past: only
to settle backwards, become distant and
still further distant in the long darkness
behind. Always we are moving away. (1989, p. 14)

The image of a spilling lamplight and its motility dominate the scene in the poem and these characteristics are associated with "a moment from the past," which, however, is not static, gradually "become[ing] distant." In this respect, Armitage creates a non-teleological poetic universe based on dynamism and continuation, within which everything is mobile, "always moving away" without an attempt towards a definite end. As the people in the poem keep driving, the narrator recites their experience "[i]n the tunnel," the end of which is tied to "tomorrow," "when the sun comes up", thereby, again, creating the sense of continuation. According to this conception, as Armitage declares in "Robinson in Two Cities" from *Kid*, "[a]ll routes end here" -near the station (1992, p. 57). While the line marks an ending route, the cyclic portrayal of city life, with streets "from nowhere to nowhere", "junctions / and ring roads" depicted in the following stanzas, indicates the continuation of this route. Besides a constant act of "shunting traffic", "outpacing elevator-cars", cities that "each outpointing the other" add dynamism to this portrayal. According to the context of the poem, therefore, the station might be interpreted as an image denoting movement and mobility, adding to the dynamic setting of the poem. Since the speaker states that they are always moving away (1992, 14), the ultimate ending of all routes might simultaneously imply the beginning of the following continuous tour, in which the destination becomes an unending process. A similar dynamic depiction of a station proceeds in "The Metaphor Now Standing at the Platform 8" in the same collection, fortifying this argument. The movement begins with the title incorporated into the first line: "The Metaphor Now Standing at Platform 8 / will separate at Birmingham New Street ..." (1992, p. 40). With a single exception, every line throughout the poem bears a verb. However, this mobility and dynamism are not projected to a particular finality; "no one goes nowhere" in the station until the passengers realise that that "[t]his is a metaphor [the speaker] is running here" (1992, p.41). The speaker thus reveals that the dynamic portrayal of passengers in various occupations stands for a continuous process central to the poem. As the speaker shows, "life is not a destination but a journey" (1992, p. 40). The finality he achieves in this journey is the eternity of the repetitive "metaphorical" route.

In literary terms, continuation, eternity, and fictionality reflected by the structure serve as verbal conjunctions and transitions, orchestrating the distance between the poem, the poet, and the audience. Armitage uses two representative methods to designate distance in this respect: story narratology and metafiction. The story frame appearing in several poems, sometimes fictional, connects the real places to Armitage's real-life experiences. In these stories, Armitage brings different perspectives and incidents to connect them through a narrative in the form of a poem. More critically, however, he claims the position of the poem's persona, blurring the borders between the author and the narrator. Hence, this affiliation as a

poet with his work becomes a subject of his postmodern play, gradually presenting an increasing distance and leading to the second method, the use of metafiction.

Armitage begins his story with his first collection *Zoom!* (1989), until *CloudCuckooLand* (1997) and *Killing Time* (1999), which are distinguished from the previous collections for their particular engagement with defamiliarisation. Therefore, these works shall be exempt from Armitage's early works' otherwise common narratology strategy. Concerning the narrative technique, Armitage either structurally employs dramatic monologue or explicitly points out an ongoing story, interfering with transitions such as "[b]ut as the story goes" (1993, p. 15), "[a]nyhow" (1993, p. 15), "[s]o it goes" (1993, p. 15), phrases used in narrative discourses. In *Kid*, he creates a fictional addressee, namely Robinson, to vindicate the stories denoting his childhood. The repetition of the word "then" in this collection adds to the continuation of the narrative tone in the subject poem's content while connecting the successive poems such as "The Snow": "Then it was gone," "[t]hen watched / a thread of smoke" (1992, p. 25), or in "With the Tennessee Walking Horsesliking Horses," "[t]hen at night" (1992, p. 34), "[t]hen it runs, follows the dints" ("Without Photographs", 1993, p. 28).

While this narrative transition is one strategy Armitage uses to familiarise the audience with the content, another literary technique he adopts to serve continuation is diffusing the title in the body of the poem:

The Bears in Yosemite Park [title indicated]
are busy in the trash cans, grubbling for toothpaste
but the weather on Mam Tor has buckled the road
into Castleton. ... (1989, p. 60)

Rather than separating the initial line, the poem directly begins with the title, which is also a necessary complementary unit of the poem. That is, the poem, in its entirety, constructs poetic imagery without structural separation. Then, the poem continues describing the neighbouring environment of the park while meandering through other animals and specified places, posing a continuous and coherent narrative: "Killer whales pair for life; / they are calling across the base of the ocean /as we sprint for the shelter of the Blue John Mines" (1989, p. 60). Each phenomenon simultaneously adds to the narrative flow regardless of its relation to the others. However, the depictions do not emphasise the peculiarities of these phenomena. Thus, the poem presents a natural impression while the observers "know the routine" (1989, p. 60), the cited events depict the habitual circumstances frequently witnessed in Yosemite Park. "Back in the car [the observers] peel off [their] sticky layers / and the stacks of rain / are still collapsing sideways ..." while the "bears in Yosemite Park / are swaggering home" (1989, p. 60). The juxtaposed instances thus mesh into one another, weaving a pattern that displays the observers, the bears, and the killer whales successively. "This is life" expresses the narrative voice in the end: "Killer whales are nursing their dead / into quiet waters and we are driving home / in boxer-shorts and bare feet" (1989, p. 61). Here, both the killer whales and people appear in their most natural states. Although the contexts and subjects of these separate instances may vary, their simultaneity still connects them within the routines of life. More specifically, through naturalisation, they become the habits of the particular environment, indicating the technique of habitualisation.

While the Armitage strategy begins with the habitual familiarity towards alienation in the poet's early works, the developing postmodern tone brings about literary awareness. The poem "You" from *Book of Matches* exemplifies the metafictional stance of Armitage's poetry, and thus, illustrates his second method, the use of metafiction:

You [title indicated]
Hold the page like a work of art,
see for yourself, comb through it twice, three times,
look for your likeness in the lines but find
someone else (1993, p. 15)

The poem directly speaks to the addressee, the audience, "holding the page like a work of art." In doing so, it not only declares its existence as an artistic work but also reminds the audience that they are also a part of the poetic creation. Moreover, the poem indicates a double distance of reality in Platonic terms: the representation in the "work of art" creates another person, "someone else," instead of aiming to disclose a "likeness." The poem thus assigns a figurative distance between the artistic work and the perceiver in reality. In addition, it suggests that art should be regarded in its own terms without an attempt of associations. It should be free of the symbolic bonds that assume essential definitions. Here I should note that this interpretation bears apparent contradictions with Armitage's first method articulated as familiarisation, by which I referred to developing organic associations between the artistic work and the poet as its creator. However, this alteration in the conceptual position is not controversial to my argument since familiarisation is proposed as the initial step that provides a basis for immediate defamiliarisation. This assertion finds a concrete ground in "From the Middle Distance" appearing in *Zoom!*:

I am found out
down south, holes pecked out for eyes and a mouth,
a scarecrow planted in a true square mile
of fallow ground.
Who set me up,
Hammered this stake from the nape of my neck
To my left foot, down through the hips and ribs?
I think you did. (1989, p. 37)

The poem is set "in the flat of the land," where the speaker stands waiting to feed the black birds with his body. Assuming that this speaker is Armitage as the poet, he adopts an accusing tone directed at the reader. Notably, he describes himself in the passive voice as he is "found out" "holes pecked out for eyes," "set up," and hands tied, implying his impotence in this context. A stake is hammered to stabilise his body, and he is tied by his hands, deprived of free movement in literal terms and of the ability to produce from a metaphoric interpretation. In this position, the speaker is confined to an ineffectual situation that exhausts his productive and creative authority. Significantly, he points out "you," the audience who articulates the lines in the actual reading process, as the responsible force for his confinement. In that, he directly accuses the reader -the meaning-maker simultaneously- of assigning a fixed, stable position to him, which is a result of essentialism. In the last stanza, the speaker declares, "that's how I stand" while "the black birds hang, waiting to feed / from the one tall thing in the flat of the land" (1989, p. 37). In this depiction, the hanging position of the black birds implies stability, that they may stand for the definitive signifiers that feed on the speaker's body, the creative power of the poet until they exhaust the meanings of the words, which are supposed to be subjects of freeplay. Thus, a metaphorical interpretation suggests that the poem primarily declares metafictional awareness through direct accusation, then expostulates essentialist approaches that necessarily assume a well-defined stability represented by the corporeal stance of the scarecrow. The title of the poem, on the other hand, prepares the audience for the last step of the Armitage strategy, which is defamiliarisation. The use of metafiction to trigger literary awareness and remind the position of the audience indicates another layer of distance established between the poem and the reader: This is the middle distance before achieving complete freedom enabled by detachment from assumptions, definitions, and absolutions.

"You" and "The Middle Distance" thus imply the forthcoming process of defamiliarisation of the poem and the audience, simultaneously inviting the two to Armitage's intimate "play" illustrated in "Simon Says" included in *Zoom!*. The poem is set in a train station, depicting a game between two people who are not personally introduced:

They sat on the floor
to play this game: he puts his hand against
his drawing pad and makes me trace again and again

with a crayon the outline of its simple shape.
 We share a smile. I have to leave. (1989, p. 37)

The game illustrated is based on specifying the other person through drawing, which is related to symbolic representation. It is worth noting that an outline and a particular shape are assigned to the drawn person, reflecting the signification process proposed by Ferdinand de Saussure in *Course in General Linguistics* (1916). Illuminating the “nature of the linguistic sign” (1916, p. 65), Saussure explains the relationship between the sign, signified, and the signifier, and thus, introduces us the Saussurean Structuralism, which is based upon binary oppositions, direct associations, and specifications. In this respect, the drawing act in “Simon Says” tracing the hand “again and again / with a crayon” until it specifies the “outline of its simple shape” (1989, p. 75) is intended to establish the Saussurean triangle: the drawn outline stands for the sign, the hand working on the drawing indicates the signified, and the act of drawing becomes the signifier. However, the poem’s attempt to accomplish a Saussurean signification process comes to expose that this symbolic *drawing* will never achieve completion as the persona “[has] to leave” (1989, p. 75). This absence implies the impossibility of finality. Hence, the emphasised dynamism and motility in the general tone of the poem prevent absolutism and certainty. In Derridean terms, specification and signification are always deferred by the “disruption of presence” while the shapes hastily move and leave the station (Derrida, 1970, p. 247-265). While Saussurean Structuralism necessitates a center for the signification process to be accomplished, Derrida contends that “the center could not be thought in the form of a being-present [...] but a function, a sort of non-locus in which an infinite number of sign-substitution came into being” (1970, p. 249). Illustrating this argument, the game in the poem is set on a train whose departure is imminent with an implication of continuous movement -of time, space, and people. Significantly, the opening scene of the poem is “set on the floor,” indicating stability and absolutism, whereas the second stanza begins with a “set off” that drives the content to the inevitability of departure and the destruction of a locus:

but only for a second as he sets off
 down the train, pictures of perfect hands slipping
 from his folder, waving for a moment in the air
 then landing by the shoes of other passengers. (Armitage, 1989, p. 75)

In this last scene, Armitage makes a farewell to a nominal “perfection” that is achieved due to the constant motility of the context in its entirety. The absolute, perfect hand drawings “slip” and “wave” in the air, demonstrating a fluid action. Finally, they fall under the “shoes,” being stepped on and passed over. In this manner, they symbolically fade into.

In his last two collections published in the subject period, *CloudCuckooLand* Armitage stylistically begins to detach from his familiar tone and evokes a distance by posing different perspectives of a subject. The poet speaker in this collection does not necessarily seek a semantic “bridge” to connect the content and the form but appreciates differences and the process of *différance*. In the two-stanza poems, the speaker presents imagery of different subjects or situations depicted while witnessing them. To illustrate, “The Swan, emphasises relativity by two images of a swan according to separate perceivers, namely the poet and Alison Claire. “For Alison Claire”, the swan is a “bird as it fell from the earth, spinning / down to the feathery nest of its grave” (1997, p. 43). Rather than giving a prescriptive definition, the bird appears to Alison Claire by its poetic effect reflected through rhyming endings (“spinning,” “singing”), identification of the bird’s falling with Alison’s deterioration toward the bird’s “feathery nest of grave” (ibid), and personification of the “long-necked song.” “Elsewhere,” however, the speaker “tells the story of ... the swan in the stars in the north-north-west, / in the hour after dusk, standing up on its head” (ibid), posing a different conception of the swan. In the latter perception, the swan appears “in the stars in the north-north-west / in the hour of dusk” (ibid), gradually moving away from the speaker. The previously poetic tone shifts to an instructive one, deferring the meaning of the concept. In other words, the figurative image of the bird in Alison Claire’s perception comes to signify a different understanding of the swan depicted in an astrological

discourse. By juxtaposing these two varying conceptions of the swan, the poem intrinsically foregrounds relativity and *différance*.

While the two-stanza poems in *CloudCuckooLand* present different meanings or perspectives of a single image, *The Dead Sea Poems* appears as a relatively experimental work, including varying styles, tones, and forms. As an example of Armitage's defamiliarisation, "From the Middle Distance" from the latter collection focuses on the distanced relationship between the artist and the product through the image of a scarecrow. The speaker begins with a passive situation, indicating that he is "found out / down south ..." (1995, p. 6) followed by the passive verb phrases "holes pecked out" and "a scarecrow planted" (ibid). The passive tone continues in the second stanza addressing the person "[w]ho set [him] up, / hammered this stake ..." (ibid). The speaker thus introduces himself as an object whose image is constructed through textual impacts. In this representation, he assumes both the role of the passive subject of the poem and its creator by his poetic delivery. As the responsible party for situating the scarecrow as such, the speaker directly addresses the audience with the line in the middle, "I think you did." He then accuses this agent reader of, cueing the broomstick "through the cuffs and sleeves", lashing "the upright to the crosspiece at the heart", and "then [tying] the hands" (ibid). This confined situation intensifies the passivity of the speaker standing motionless in the middle of the "square mile" depicted. An identification of the scarecrow with the poet-speaker notes that the scarecrow's tied hands may indicate an artist's deprivation of his creative agency, taking that hands are active in the sense that they function in producing things. On the other hand, the agent reader's activity correspondingly and simultaneously reflects on the stated verbs. With the hammer in its hand, the reader metaphorically constructs the poem through the image of the scarecrow. Thus, the poet speaker gets detached from the poetic and textual production the poem poses. Since the act of construction is granted to the addressee, this implied distance marks the artist's defamiliarisation from his work.

Conclusion

The analyses of examples from Armitage's selected collections until the millennium thus portray a gradual adoption of postmodern style in poetry, beginning from familiarising the environmental context towards semantic and structural defamiliarisation. Within this process, Armitage literally and literarily "plays" with the notion of distance to manifest the postmodern principles: initially, reducing the distance between the images and the persona through familiarisation sets the basis for how these objects/moments can be separated from their related context to construct a poetic recognition. Within this process, Armitage uses conjunctive words that connote joining, merging, or association to set a context emphasising continuation. Therefore, the notion of distance in the poems that employ familiarisation refers to intervals, which are ultimately filled by the infusion of a familiar scene, situation, or a conjunctive phrase. However, in Armitage's postmodern strategy, familiarisation is followed by the second step of defamiliarisation, whereby distance becomes a play between the form and the content. The use of metafiction adds to delineate the distinct positions of the addressee and the poem as a literary product. As the figurative and literal distance increase, each poem becomes an eternal journey of meaning-making for the persona, the audience, and the poet himself. In this respect, Armitage echoes his lines while addressing us: "Madam, life is not a destination but a journey" (1992, p. 40).

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- "An Interview with Simon Armitage." (2019).
Armitage, S. (1989). *Zoom!*. Trowbridge, Wiltshire: Cromwell Press.
Armitage, S. (1992). *Kid*. London: Faber and Faber.

- Armitage, S. (1993). *Book of Matches*. London: Faber and Faber.
- Armitage, S. (1995). *The Dead Sea Poems*. London: Faber and Faber.
- Armitage, S. (1997). *CloudCuckooLand*. London: Faber and Faber.
- Catherine, C. (2008). British national identity, Topicality and tradition in the poetry of Simon Armitage. *Journal of Arts and Sciences*, 4, 17-38.
- Cummings, S. (1995). Centralisation and decentralisation: The new ending story of separation and betrayal. *Scandinavian Journal of Management* 11(2), 103-117.
- Derrida, J. (1970). Structure, sign, and play. In R. Macksey and E. Danto (Eds.), *The languages of criticism and the science of man* (pp. 247-265). Baltimore: The John Hopkins Press.
- Gregson, I. (2011). *Simon Armitage*. London: Salt Publishing.
- Gül, S. (2020). What does deconstructionism deconstruct?: Understanding Jacques Derrida. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1(2), 89-98.
- Hollis, M. (2019). Simon Armitage is appointed poet laureate for the United Kingdom. *Faber*.
- Saussure, F. (1916). *Course In general linguistics*. C. Bally and A. Sechehaye (Eds.). London: McGraw-Hill Book Company.
- Shklovsky, V. (1988). Art as a Technique. *Modern Criticism and Theory; A Reader*, 15-30.
- Simon Armitage official website*. (2020).
- “Simon Armitage.” *Poetry Archive*. Retrieved from: <https://poetryarchive.org/poet/simon-armitage/>
- “Simon Armitage’s appointment follows Dame Carol Ann Duffy’s tenure as Laureate,” (2019). *Government News*.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (2022).